De Afscheiding van 1834 in Friesland. Deel 3. De classes Sexbierum (Franeker), Sneek en Tjalleberd (Heerenveen) van de Afgescheiden kerken

Jan Wesseling

bron

Jan Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland. Deel 3. De classes Sexbierum (Franeker), Sneek en Tjalleberd (Heerenveen) van de Afgescheiden kerken*. Uitgeverij De Vuurbaak, Groningen 1983

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/wess046afsc08_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

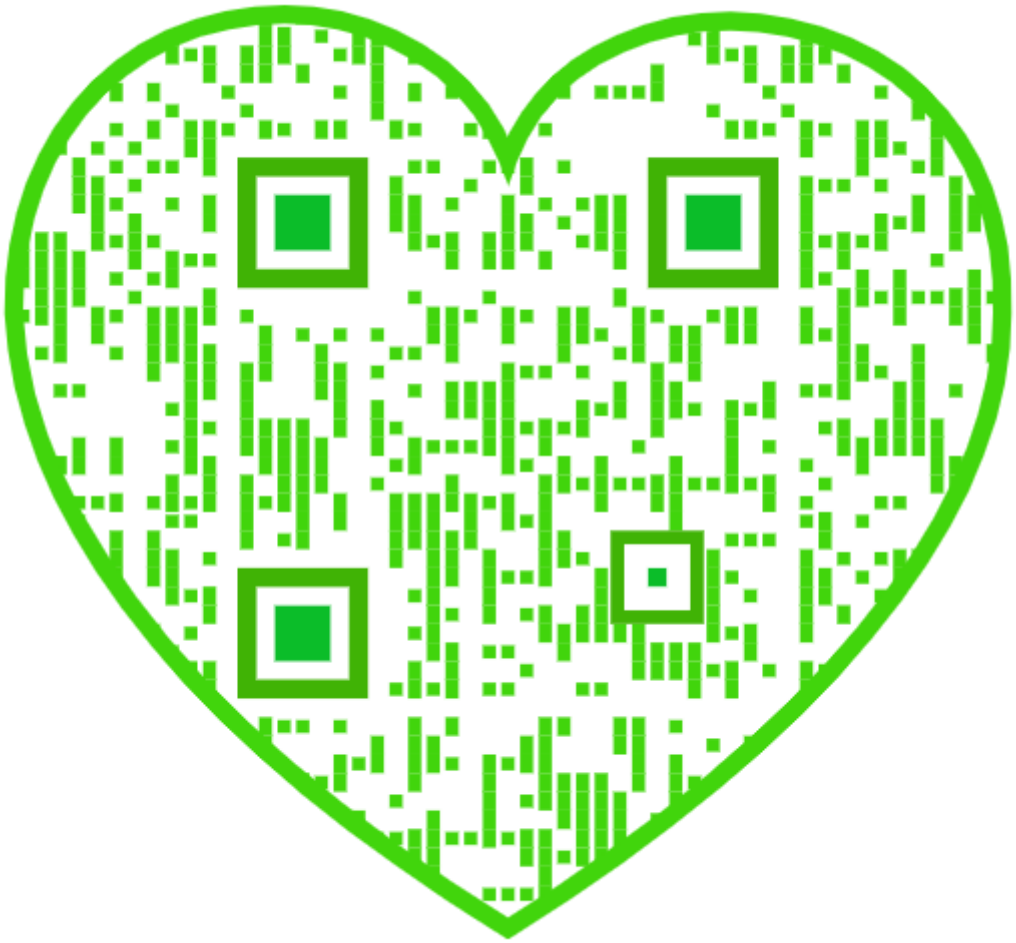

MINNERTSGA
TZUMMARUM
OOSTERBIERUM
LEEUWARDEN
SEXBIERUM
FRANEKER
HARLINGEN
WELSRIJP
ACHLUM
TZUM
ARUM
DEERSUM
BOLSWARD
SOUBNEGOUTUM
TJALLE
SNEEK
FERWERDE
WORKUM
HINDELOOPEN
KOUDUM

Woord vooraf

Na de trilogie over Groningerland hebben we nu tot onze vreugde ook de trits over ‘De Afscheiding van 1834 in Friesland’ mogen voltooien. Dat de Chr. Afgescheiden gemeente te Appelscha niet is behandeld, vindt zijn oorzaak hierin, dat deze altijd tot de classis Assen heeft behoord en dus bij de provincie Drenthe zal moeten worden beschreven. Wèl hebben we de gemeente Haulerwijk en die van de Kompanije (d.i. Hoornsterzwaag) opgenomen, omdat deze kerken al in 1844 van het kerkverband in Drenthe naar dat in Friesland zijn verhuisd.

Bij het schrijven van onze studie hebben we in de eerste plaats veel medewerking ondervonden van de rijksarchivaris mr J. Rinzema en van het personeel van het rijksarchief in Friesland te Leeuwarden en van het Algemeen Rijksarchief in 's-Gravenhage.

Ook moeten we hier dankbaar melding maken van de bereidwilligheid, waarmee kerkeraadsleden en kerkvoogden van resp. gereformeerde en hervormde kerken het ons mogelijk hebben gemaakt om kerkelijke archiefstukken als notulenboeken, lidmatenregisters enz. te raadplegen.

Vanzelfsprekend was het eveneens noodzakelijk nasporingen te doen in de archieven van rechtbanken en in de gemeentehuizen van de stadjes en grietenijen, waarin Afgescheiden kerken waren ontstaan. We zijn door de betreffende ambtenaren steeds heel vriendelijk voortgeholpen.

Tenslotte noemen we hier nog de namen van enige personen, die ons bijzonder van dienst geweest zijn, door ons op vele gegevens te wijzen of ons die af te staan: G. Lievaart te Aduard (Gr.) van wiens assistentie bij het bronnenonderzoek we veel profijt hebben gehad en die ook het register van persoonsnamen heeft samengesteld.

Verder S. ten Hoeve, directeur van het Fries Scheepvaartmuseum te Sneek, wiens kennis van de regio ons zeer van pas kwam; D. Vermeulen te Franeker, bezitter van een bibliotheek vol zeldzame brochures; drs S.J. Th. Homan te Tolbert (Gr.), met wie we per auto vele effectieve speurtochten in de provincie hebben gemaakt.

In de aantekeningen bij de betreffende gemeenten zal de lezer meer namen genoemd vinden.

Groningen, oktober 1982
De schrijver

1 De Afgescheiden classis Sexbierum (Franeker)

De classis *Sexbierum* was de kleinste van de 5, later 6, Afgescheiden classes in Friesland. Ze bestond aanvankelijk slechts uit 3 gemeenten, nl. *Minnertsga*, *Sexbierum* en *Harlingen.* De twee laatste gemeenten zijn in het begin nog een paar jaar gecombineerd geweest. Pas in 1842 kwam *Franeker* erbij, een gemeente die stormachtig ging groeien. In het begin van de jaren '50 ging de classis *Franeker* heten.

I *Sexbierum*

In Barradeel zijn op dezelfde dag twee Afgescheiden gemeenten ontstaan: in *Sexbierum*, het hoofddorp van de grietenij, en in *Minnertsga* (1 december 1835). Ruim een halve eeuw later kristalliseerde de Doleantie zich in twee andere dorpen van Barradeel, nl. in *Oosterbierum* (1887) en *Tzummarum* (1890). Al de zojuist genoemde gemeenten behoorden vóór 1835 tot de *ring Harlingen* van de gelijknamige hervormde classis (later in 1852 en trouwens ook vóór 1816 de classis Franeker genoemd).

Bekijken we de namen van de hervormde predikanten in die tijd in Sexbierum en onmiddellijke omgeving, dan blijkt, dat in Sexbierum al 33 jaren de in Leiden opgeleide *Peter Isak Knoll* stond. Hij zou vier jaar later overlijden, 63 jaar oud (maart 1839).[1.]

Anderhalf jaar eerder (december 1837) was in het tegen Sexbierum aan gelegen *Pietersbierum* overleden *ds Albert Bruining*, die heel lang, van 1791-1837, in Pietersbierum hervormd predikant is geweest.

'Op het alleronverwachtst ontsliep hij, aan de gevolgen van een beroerte, in het 72e jaar zijns levens. Zes en veertig jaren was hij voor ons een getrouw Leeraar en christelijk voorbeeld. Ds P. Knoll, Pred. te Sexbierum en consulent dezer Gemeente, de eerste predikbeurt alhier vervullende op den 24 December, sprak naar aanleiding van Hebr. 13: 8: "Jezus Christus is gisteren en heden dezelfde en in der eeuwigheid", met aandoening tot ons over de ontslapen Leeraar en Vriend.'[2.]

Aan deze Albert Bruining moeten we wat meer aandacht schenken: Hij is namelijk in 1806/'07 voorwerp van een *leertuchtprocedure* geweest, waarschijnlijk de laatste, voordat koning Willem I in 1816 het 'Algemeen Reglement' in de hervormde kerk liet invoeren, waardoor aan het oefenen van leertucht praktisch een eind kwam.

‘In 1806 was het zover nog niet, hoe ingezonken de kerkelijke situatie ook was. Sinds het begin van de revolutie in ons land, was de band tussen kerk en staat ontbonden. In de eerste woelige jaren had de ene kerkelijke constitutie de andere verdrongen en de oude kerkorde had veel van haar kracht verloren.

Het ondertekeningsformulier, dat de predikanten bij hun ambtsaanvaarding werd voorgelegd, was echter nog niet afgeschaft. Het was de laatste mogelijkheid voor de kerk om, bij afwijking van de leer, tucht te oefenen. De bereidheid ertoe, indien het nodig mocht zijn, was ook nog niet geheel uit de kerk geweken.

Wel oefenden de beginselen der Franse revolutie en de geest der Aufklärung van rationalisten en neologen uit Duitsland een sterke invloed uit, maar bij een belangrijk deel van het volk leefde nog de liefde tot de gereformeerde confessie, waarin het was opgevoed, en het kwam in verzet, wanneer centrale waarheden van het christelijk geloof werden aangetast. Een enkele maal stelde ook een kerkelijke vergadering zich teweer.

Een laatste voorbeeld ervan is de procedure, die zich in 1806/'07 ontwikkelde naar aanleiding van een geschrift, dat bij A.B. Saakes te Amsterdam verscheen. Het had als titel: *‘De Leer der verzoening met God naar den Bijbel’* en als auteur: Albert Bruining, predikant te *Pietersbierum.*[3.]

In dit geschrift verdedigt ds Bruining een duidelijk ongereformeerde verzoeningsleer. Onder anderen leverde de Harlinger ds Joh. van Assen vurige kritiek op Bruinings publicatie, die echter even vurige verdedigers vond, b.v. in prof J.H. Regenbogen te Franeker. Deze ‘voorstander van het Independentisme en Libertinisme’ achtte het gezag van de formulieren voor het ‘vrije onderzoek der waarheid’ zeer nadelig.

De hervormde classis Franeker kreeg het leergeschil te behandelen, veroordeelde de opvattingen van ds Bruining, schorste hem voorlopig, omdat hij de leer van de kerk over het verzoenend sterven van Jezus openlijk had weersproken, terwijl hij toch de formulieren van enigheid had ondertekend. Bruining kreeg een door de classis opgestelde verklaring ter ondertekening voorgelegd, waarin het plaatsvervangend en verzoenend werk van Jezus Christus duidelijk werd gehandhaafd. De aangeklaagde tekende.

Na zijn verzoening met de classis heeft *ds Albert Bruining* nog vele jaren, tot zijn dood in 1837, in *Pietersbierum* gestaan. Hij werd daar opgevolgd door zijn zoon *Johannes Bruining*, die nog langer dan zijn vader de gemeente van Pietersbierum de zijne mocht noemen (1830-emeritaat 1890).

We hebben dit alles niet gememoreerd om aan te geven, dat ds Albert Bruining na zijn conflict met de classis nu ineens rechtzinnig was geworden. Dit is zeker niet het geval geweest. Maar wel om te accentueren, dat in de kringen van het volk de liefde voor de gereformeerde waarheid nog

was te vinden, ook in Barradeel. Het ontstaan van de Afgescheiden gemeenten in *Sexbierum* en *Minnertsga* isin *Sexbierum* en *Minnertsga* is hiervan mee een bewijs.

Ontstaan Afscheiding

We gaan nu het begin van de Afscheiding in Sexbierum en de daarmee gepaard gaande kerkelijke onrust behandelen.

Op maandagavond 30 november 1835 was *ds H. de Cock* in gezelschap van de Sneker bakker Joh. Andriessen - zijn gastheer - in Franeker aangekomen en daarna doorgereisd naar *Minnertsga.*[4.] Daar woonde in die dagen een bekend oefenaar *Sjoerd Kattje*, die een groepje 'verontruste' hervormden om zich heen had verzameld, niet alleen uit Minnertsga, maar ook uit naburige dorpen, terwijl in Sexbierum *Pier Schaap* uit Workum af en toe oefende.

Ongetwijfeld zal een kerngroep hieruit het initiatief hebben genomen De Cock uit te nodigen tot het officieel instiueren van een eigen gemeente, zowel in Minnertsga als in Sexbierum. Dit is dan ook op dezelfde dag - dinsdag 1 december 1835 - in beide dorpen gebeurd.

Nu berust in het gemeente-archief van Barradeel een belangrijke verzameling van 'brieven over Godsdienstzaken 1835-1840', waaruit we vele onbekende gegevens over het ontstaan van de Afgescheiden kerk in Sexbierum - tot welke gemeente we ons nu bepalen - aan de weet kwamen.

In een geheim schrijven van de grietman van Barradeel aan de Gouverneur[5.] lezen we, dat op die bewuste dinsdag De Cock 'met een wagen' uit Minnertsga was opgehaald en nog diezelfde dag naar dat dorp teruggebracht 'vanwaar hij naar den kant van het Bildt zou zijn getrokken'. Dit klopt, want De Cock is toen naar Ferwerderadeel gereisd, waar hij op 3 december '35 ook twee Afgescheiden gemeenten heeft gesticht, *Ferwerd* en *Blija.*

Hij had tijdens zijn rondreis ook al gemeenten geïnstitueerd in Sneek, Bolsward, Harlingen en Sexbierum.

Zowel in Minnertsga als in Sexbierum - aldus de grietman - moeten de 1e december in aanwezigheid van De Cock 'in het stille' Afgescheiden gemeenten zijn gevormd, ambtsdragers bevestigd, lidmaten aangenomen en kinderen zijn gedoopt. Het was waar.

Bij zijn schrijven aan de Gouverneur sloot de grietman twee berichten van onttrekking aan de hervormde kerk van Sexbierum in, hem door ds P.I. Knoll te Sexbierum in afschrift doorgegeven. De brief eindigt met de mededeling, dat er de laatste tijd op zondag bij timmerman *Klaas Jans de Vree* aan huis godsdienstoefeningen werden gehouden, waarin meestal een zekere *Pier Schaap* voorging. Ds Knoll had het in een rapport even later als volgt geformuleerd: '*Klaas de Vree* is doorgaans de redenaar, de grootste aanlegger en driftige bevorderaar dezer plaats gehad hebbende wanorde en beroeringen'. Soms werd hij vervangen door *Pier Schaap.* 'Niet ongegrond is onze vrees, dat deze kanker van tijd tot tijd zal voortlopen.'

We merken hierbij op, dat *Pier Schaap* niet lang meer in Sexbierum heeft geoefend. Per 1 januari 1836 was ds S. van Velzen dominee voor heel Friesland geworden. Hij moest niets hebben van oefenaars en daarom had hij de kerkeraad overgehaald de preekvoorziening voortaan wat anders te regelen: ouderling De Vree c.s. gingen nu een preek van een 'godzalige' oude schrijver in de kerkdiensten voorlezen.

De bovengenoemde berichten van onttrekking hebben we onder ogen gehad. De ondertekenaars van het eerste bericht geven als reden daarvan op, dat ze in de leer van 'Vrije genade!' (met grote en dikke letters geschreven) wensen 'opgeboudt te worden door den drie eenigen God, Vader, Zoon en Heiligen Geest' (de laatste woorden onder streept). Ze willen de leer van de Drieëenheid dus niet op de preekstoel horen loochenen.

Het schrijven is gedateerd: Sexbierum, 5 december 1835, en getekend door 3 mannen en 4 vrouwen; door de voorman *Klaas J. de Vree*, en verder door *Pieter* en *Maaike Jarigs Hibma* (broer en zuster), *J.H. Kok*, (ongetwijfeld Jacoba Hendrina Kok, vrouw van de turfschipper Marten J. van der Heide), *Nanning S. Dijkstra* en zijn vrouw *Geertje Eeltjes de Boer*, en *Heintje H. Postma* (vrouw van Pieter Jans van der Burg).

Minne B. van Smeden, meestersmid te Harlingen, had in een apart schrijven aan 'Mynheer P.I. Knoll', predikant te Sexbierum, zijn onttrekking meegedeeld met de vraag of hij nog in het lidmatenboek voorkwam, daar hij in 7 à 8 jaar niet aan het Avondmaal had deelgenomen (zonder attestatie aan te vragen was hij naar Harlingen vertrokken).

We kunnen de gegevens van de grietman nog aanvullen met passages uit een belangrijke brief, door ds P.I. Knoll op 4 december 1835 geschreven aan zijn collega ds D.P. Farret in Harlingen[6.] (de cursiveringen zijn van ons).

'Zeker hebt gij het nieuws reeds gehoord; wij hebben hier den zoo veel geruchts makenden *De Cock* gehad.

Dinsdag l.l. is hij herwaards van *Minnertsga* gehaald, en hier aangekomen, terwijl ik op den predikstoel stondt, en voor de eerste maal Bijbel oeffening hield; men schijnt het einde van mijn werk te hebben afgewacht, doch onmiddellijk daarna heeft hij in het huis van den grootsten roervink alhier eene Leer-rede gehouden over 2 Cor. 6: 17, 18, voor eene aanmerkelijke schare; hoe zeer men zegt, dat er in het vertrek, waar hij sprak, niet meer dan 19 personen aanwezig zijn geweest.

Daarna heeft men de personen opgeroepen en aangetekend, die zich verbonden om zich te separeren, waarvan het getal niet groot moet zijn geweest, vooral in mijne gemeente.

Vervolgens heeft hij 2 kinders gedoopt, en 2 die reeds tot zekere jaren gekomen waren, en is eindelijk alles besloten met het benoemen en bevestigen van 4 kerkeraads leden, waar van 1 uit UEw. gemeente, een *pottebakkersknecht* te *Almenum.*[7.]

Woensdag is hij onder geleide naar *Blija* vertrokken, om daar eene gemeente te stichten, overal vergezeld van br. Andriessen van Sneek.

Op den avond van dezen dag heeft *Pier Schaap*, die hier van tijd tot tijd komt, weder geoeffend; men zegt alleen voor de Separatisten. Er zijn er intusschen onder de overige zeloten, die hardnekkig tegen het tekenen van afstand zich verzetten.

Eén, zelfs 2 maal daartoe uitgenodigd, heeft geweigerd zijn kind door De Cock te laten doopen.

Gij kunt begrijpen, dat mij dit alles niet aangenaam is, doch de gedachte, dat Hij, die zijne kerk bestuurt, regeert, en tot de beste einden alles zal doen dienen, maakt mij stil.'

Evenals in het eerste notulenboek van menige andere gemeente vinden we ook in dat van Sexbierums kerk een 'Verhaal van de ordening der Gemeente', dat bedoelt de daad van afscheiding te rechtvaardigen.

Het begint als volgt (in een niet gemakkelijke zinsbouw): 'De genadige God en Vader van onzen Heere Jezus Christus heeft het uit vrije liefde behaagd, uit genade, door Zijn Geest, te ontdekken aan zijn kinderen de toestand, waarin zij verkeerden van wegen het bestuur waaronder zij verkeerden, dat de wetten en regels verbroken hadde die de Koning der Kerke door zijn Geest en Woord aan zijn gemeente gegeven heeft, die Hij van eeuwigheid uitverkoren en door zijn bloed gekogt heeft; en daarom is het, dat de gemeente des Heeren geen gemeenschap hebben kan met de dienst der afgoden, en daarom is het dat ook de Heere zegt: gaat uit van haar, Mijn volk, opdat gij aan hare zonden geen gemeenschap en hebt ende opdat gij van hare plagen niet en ontfangt...'.

De lezer ziet het: een verkeerd 'bestuur' in de Hervormde kerk en de opwekking 'gaat uit van haar mijn volk'.

Verder lezen we, dat de 'vaderen' al lang over die toestand bedroefd waren: dat de daad van H. de Cock en H.P. Scholte (hun afscheiding dus) ook te Sexbierum blijde hoop wekte, en dat de bereidheid ontstond om te breken met 'zulk een genootschap' als de Hervormde kerk geworden was, en zich 'samen te verbinden om de leer onzer vaderen vast te houden'.

Ds De Cock zou worden uitgenodigd om de gemeente uit te leiden.

We wisten al, dat ds De Cock met een rijtuig ('met de wagen') van Minnertsga naar Sexbierum is gebracht.

'En toen heeft het', aldus het Verhaal van de stichting der gemeente, in oudtestamentische taal 'den genadigen God behaagd om het verbond te vernieuwen en ons te doen wederkeren tot Hem die het hoofd Zijner gemeente is, en de Man Zijner Vrouw; en ons op nieuw te verbinden aan Hem, nadat wij met vele boeleerders geboeleerd hadden, en ons onderling te verbinden tot een gemeente, afgezonderd van alle andere secten'. We horen hier de klanken van de Ulrumse acte van Afscheiding en Wederkeer.

Op die gedenkwaardige eerste december 1835 heeft ds De Cock ‘de eerste maal in de gemeente de woorden verklaard en toegepast van de brief van den Apostel Paulus aan Corinthen, 2de Zendbrief Cap. 6 vs. 14 enz... en daarna de ouderlingen en diakenen laten kiezen en hen bevestigd, na gebeden en gedankt te hebben, en daarna gedoopt twee kleine kinderen en twee meerderjarige, den eene van Meniste afkomst en de andere van ouders, die met die leer niet konden vereenigen in de vergadering waar hij woonachtig was en dus zoo lang zonder de doop gebleven; en dit is alles behandeld naar de Orde der kerken en gesloten met Psalmgezang en gebed door H. de Kok’.

De eerste kerkeraad van de Afgescheiden gemeente te Sexbierum bestond uit de volgende personen (we voegen aan de namen enkele bijzonderheden toe):

> ouderling *Klaas Jans de Vree* (geboren en wonende in Sexbierum, een 40-jarige timmerman en metselaar. Zijn huis en timmerschuur stonden op de plek, waar nu de dorpsherberg staat. Het was de voornaamste plaats van samenkomst voor de Afgescheidenen van het eerste uur. De Vree was voor de tweede keer getrouwd, met Jeltje Anes Ypma en zo een zwager van de uit Minnertsga afkomstige dominee in Hallum),
> ouderling *Jurjen Rinnerts Haitsma* (een 34-jarige ‘panbakker’, geboren in Makkum en wonende in *Harlingen* (Almenum). Zijn vrouw heette Marie Willems Faber),
> diaken *Nanning Scheltes Dijkstra* (geboren en wonende in Sexbierum, een 40-jarige boerenknecht, soms ook gardenier genoemd, getrouwd met Geertje Eeltes de Boer. In zijn overlijdensacte - hij was toen 56 jaar - heet hij van beroep kooltjer, d.i. gardenier, kleine grondgebruiker, eigenlijk koolverbouwer),
> diaken *Sipke Wiebes Hiemstra* (geboren en wonende in Sexbierum, een 32-jarige boerenarbeider, getrouwd met Aukje Jelles Gerlofsma).

Eerst behoorden ook Afgescheidenen te *Harlingen* tot de gemeente van Sexbierum, maar al dadelijk werd afgesproken, dat ‘in het vervolg ook een gemeente te Harlingen afgezondert konde worden, als het in de weg des Heere ware’. Het eerste begin van de Afgescheiden gemeente te Harlingen is dan ook verweven met de gemeente van Sexbierum. Trouwens ook de gemeente van Franeker is een stekje van de kerk van Sexbierum.[8.]

Processen-verbaal

Het duurde niet lang of de gemeente van Sexbierum maakte kennis met de *vervolgingen* door de rechterlijke macht. Reeds op 13 januari 1836 - de gemeente bestond toen nog maar 6 weken - viel in Leeuwarden het eerste vonnis.

Pier Johannes Schaap, 25 jaar, ‘zonder bedrijf’, geboren en wonende te Workum, kreeg *ƒ* 100,- boete, omdat hij op maandag 28 december

'35 bij *Nanning Scheltes Dijksta* in huis als oefenaar was opgetreden. Dijkstra kreeg *f* 25,- te betalen.

Dit was de eerste zware tegenslag. Er zouden er meer volgen. En nu gaan we weer gebruik maken van de verzameling brieven over Godsdienstzaken 1835-'40, want die komt ons hier goed van pas. Ze bevat een hele serie processen-verbaal met allerlei constateringen en reacties daarop. We zullen ze op de voet volgen. Zeker is dat we zo een meer gedetailleerde kijk krijgen op het moeilijke begin van de Afgescheiden kerk in Sexbierum. Ze mocht niet eens haar kerkdiensten houden. Daar stond boete op!

We zagen, dat die Afgescheiden kerk op dinsdag 1 december 1835 was gesticht. De samenkomsten werden afwisselend bij enkele leden aan huis gehouden, meestal in de timmerschuur van *Klaas Jans de Vree* (de plaats waar nu de herberg staat). Ook wel bij diaken *Nanning S. Dijkstra*, de gardenier of bij *Maaike Jarigs Hibma*, de naaister. Ze woonde samen met haar zuster Trijntje en haar broers Pieter en Tiete, beiden kooltjer (gardenier).

Het was altijd riskant zijn of haar huis beschikbaar te stellen voor een godsdienstoefening. Slechts enkele weken na de eerste veroordeling, hierboven genoemd, werd *Klaas J. de Vree* 'gepakt'; *f* 25,- boete, omdat hij op zondag 17 januari '36 voorganger, d.w.z. in dit geval preeklezer, was geweest. De kerkdiensten van 24 en 31 januari liepen nog goed af; er volgden tenminste geen boeten, al was er wel proces-verbaal van opgemaakt. Laten we daarvan een korte samenvatting mogen geven.

Op 1 februari 1836 bracht de agent van politie *Rienk Folkerts Kooistra*, 43 jaar, wonende te Sexbierum, rapport uit aan zijn grietman. Op zondag 24 januari 1836 was hij met zijn assistent *Feike Jans Breuker*, veldwachter in Sexbierum, het huis van *Maaike Jarigs Hibma* binnengegaan. Ze hadden daar een gezelschap aangetroffen van 18 à 19 mensen plus 12 à 13 kinderen, waarvan de oudste mogelijk 16 jaar en de jongste nog geen vol jaar oud was.

Klaas Jans de Vree, timmerman te Sexbierum, zat voor een tafel uit een gedrukt boek voor te lezen. De grietman ontbood nu zowel Maaike Hibma als Klaas de Vree om nadere inlichtingen te geven.

Maaike, 41 jaar, geboren te Sexbierum, naaister, erkende dat er zondagmiddag om 2 uur een gezelschap bij haar aan huis was geweest, waarin gehandeld was 'over de zuivere, ware Godsdienst'.

Klaas de Vree - ook verhoord - verklaarde een preek te hebben voorgelezen over een zondag uit de Heidelbergse catechismus, en dat Van Velzen het hoofd was van de Afgescheiden gemeenten van Friesland.

Op de vraag wie 'spreker' was in de Afgescheiden gemeente van Sexbierum, luidde het antwoord: Nu de één dan de ander.

Vraag: Is dat dan niet Pieter Schaap?

Antwoord: Nee, wij hebben met Van Velzen afgesproken, dat 'dit wat anders zou worden behandeld'.

De Vree noemde ook nog de namen van de twee ouderlingen en de twee diakenen en zei, dat de omstreeks 50 leden van de gemeente te Sexbierum woonden te *Oosterbierum*, *Sexbierum*, *Pietersbierum*, *Almenum* en *Harlingen* (Franeker noemde hij er niet bij). De armen werden onderhouden als het 'aangenomen' leden betrof.

Verder verklaarde De Vree, dat de gemeente op 1 december 1835 door ds Hendrik de Cock geïnstitueerd was en dat er toen twee kinderen waren gedoopt (één van hemzelf en één van Pieter Jans van der Burg). Ook twee volwassenen, de ene van doopsgezinde afkomst; de andere was in zijn jeugd niet gedoopt.

Op de vraag van de grietman of hij ooit crimineel of correctioneel was gevonnist, antwoordde De Vree tenslotte: Ja, gisteren te Leeuwarden in een dergelijke zaak.[9.] (Inderdaad was hij toen tot *f* 25,- boete veroordeeld.)

Ook van de godsdienstoefening van zondag 31 januari bestaat een proces-verbaal. Ze werd gehouden in de woonkamer van het huis van de 33-jarige arbeider *Pieter Jans van der Burg*[10.] te Sexbierum. Weer waren er meer dan 20 personen aanwezig. Dit keer was het *Sipke Wiebes Hiemstra* (arbeider), die een preek 'van een godzalige schrijver' voorlas en voorging in gebed 'zoo als het gewoonlijk in de kerk toegaat'.

Ook Pieter van der Burg werd door de grietman ondervraagd. Tijdens dit gesprek verklaarde hij o.a. dat 'de afgescheiden Gemeente van Sexbierum blijft volharden in de leer, waaraan de Koning in 1815 bij de Grondwet vrijheid heeft verleend'.

De beide zo juist besproken kerkdiensten zijn niet gevolgd door het opleggen van boeten. Maar in de maand februari '36 was het wel weer raak! Het begon al twee dagen na de kerkdienst van 31 januari bij Pieter van der Burg. In een brief aan het classicaal bestuur van Harlingen schrijft ds Knoll, dat de gewezen predikant van Drogeham, Van Velzen, op 2 februari in de timmerwinkel van De Vree heeft gepreekt 'voor een ontzettende menigte menschen', ongeveer 2½ uur lang, 'waarna ook door hem gedoopt is, niettegenstaande hij door onzen Heer Grietman van Heemstra zelf is gewaarschouwd'.

Op dinsdag *2 februari '36*, 's avonds om 7 uur, - we volgen nu het proces- verbaal - stapte *baron Van Heemstra*, grietman van Barradeel, wonende te Pietersbierum, in hoogsteigen persoon de timmerschuur van *Klaas J. de Vree* binnen, vergezeld van zijn veldwachter *Feike Jans Breuker.* Ze telden meer dan 100 aanwezigen! Die grote toeloop was geen wonder, want niemand minder dan ds *S. van Velzen* preekte voor de eerste keer in Sexbierum 'staande op een verhevenheid voor een tafel, waarop verscheidene boeken, naar het scheen bijbels'. Bij de komst van grietman en veldwachter stond hij net te bidden. Toen hij hiermee klaar was, nam de grietman het woord en maande ds Van Velzen de vergadering uiteen te laten gaan, omdat het bij de wet bepaalde maximale aantal

van 20 personen duidelijk ver overschreden was. Maar ds Van Velzen ging hierop niet in. Nadat de grietman nog had gezegd, dat er dan proces-verbaal zou worden opgemaakt, vertrok hij, zijn veldwachter als waarnemer achterlatend. Breuker noteerde nog, dat er die avond ook een kind was gedoopt. Hij had dit slechts kunnen horen en niet zien ‘als zijnde de vergadering te sterk aangegroeid om te kunnen doordringen’.

Stampvol was het dus op die winteravond in de timmerschuur van De Vree geweest, met voor de veldwachter een bescheiden plaatsje achterin. Overal waar Van Velzen - de Afgescheiden dominee voor heel Friesland - kwam preken, liep het storm. Vurig van geest als hij was, wist hij zijn hoorders te boeien. Onder hen waren vele nieuwsgierigen, want de zaak van de Afscheiding leefde emotioneel onder het volk. Men was pro of contra (meestal het laatste).

Van de kerkdiensten van de laatste drie zondagen van februari '36 is eveneens steeds een proces-verbaal opgemaakt.[11.] Laten we ze hier in het kort memoreren.

Op zondag 14 februari 's morgens om 10 uur waren de beide politiemannen Rienk Folkerts Kooistra en Feike Jans Breuker weer eens naar de woning van timmerman Klaas J. de Vree in Sexbierum gestuurd, in het vermoeden, dat daar wel meer dan 20 pesonen vergaderd zouden zijn. Het wàs ook zo. De Vree stond voor te lezen ‘uit een boek over onderwerpen van godsdienst’, m.a.w. hij las een preek voor van een ‘oude schrijver’. Helaas staat er nooit bij van wie.

De volgende zondag waren er op hetzelfde adres zelfs drie onwettige samenkomsten, 's morgens met meer dan 20 bezoekers en 's middags tussen de 40 en 50. Beide keren trad De Vree op als preeklezer, terwijl 's avonds om 6 uur *Pieter Alberts Alberda*, een kooltjer (gardenier) te Sexbierum, die taak vervulde.

Het liep opnieuw uit op een proces-verbaal, net als de volgende zondag (28 februari). Uit dit laatste verbaal putten we het volgende:

Op zondag 28 februari '36 omstreeks half 10 was het dagelijks bestuur van de grietenij op volle oorlogssterkte (op de grietman na) naar het huis van timmerman De Vree gestapt. Het waren Meindert Sjoerd Donia, eerste assessor (wethouder), *Wietze Sibbes Bruinsma*, wonende te Tzummarum, tweede assessor, en *Eelke Jacobus Alta*, secretaris van de grietenij Barradeel.

Natuurlijk vergezeld van de agent van politie *Rienk Folkerts Kooistra* en de veldwachter *Feike Jans Breuker.* De beide laatsten konden zo langzamerhand de gang naar De Vree's timmerschuur aan de Kade wel dromen.

Binnengekomen troffen ze daar het bekende tafereel aan: meer dan 40 aanwezigen en De Vree voorlezend uit een dik boek (met preken). Op het dringend verzoek van Donia onmiddellijk met de vergadering op te houden kwamen van vier aanwezigen, onder wie één vrouw, hartstochtelijke, negatieve reacties los. Het verbaal geeft hun namen: *Klaas J. de*

Vree, Nies Lammerts Mulder, Nanning Scheltes Dijkstra, de diaken, en *Rinske Pieters Elzinga.* De overige aanwezigen bleven zwijgend zitten.

Tevergeefs herhaalde de eerste assessor zijn aanmaning. Ook zijn dreigen met de militaire macht en met inkwartiering van de soldaten bij Afgescheidenen, bleef zonder gevolg. Integendeel, zowel 's middags als 's avonds viel er in de timmerschuur weer een samenkomst van meer dan 40 personen te constateren. In de avonddienst - het waren immers de officiele kerkdiensten van de Afgescheiden kerk van Sexbierum - las *Sipke Wiebes Hiemstra,* een arbeider, een preek voor.

Als het zwaard van Damocles hing nu het ingrijpen van de militaire macht en de daarmee gepaard gaande inkwartiering boven het hoofd van de Sexbierumer Afgescheidenen. Het zal wel onder de druk van deze dreiging zijn geweest, dat de volgende dag (maandag) *Pieter Alberda* en *J. Bierma* zich op het grietenij-huis bij wethouder M. Donia vervoegden en hem meedeelden, dat ze besloten hadden voortaan geen godsdienstige vergaderingen van meer dan 20 personen te zullen bijwonen. Ze vroegen het bestuur niet de hulp van de militaire macht in te roepen of tenminste hèn van inkwartiering vrij te stellen.

Donia - een opening ziende - antwoordde, dat hij niets aan de besluiten van het grietenij bestuur kon veranderen, maar dat er wellicht iets viel te bereiken, wanneer niet alleen zij, maar ook *De Vree, Dijkstra* en *Hiemstra* en ‘andere schijnbare bestuurders’ met een dergelijke verklaring kwamen. Daarom zou hij nog diezelfde dag om 4 uur ‘spreekuur’ in het grietenijhuis houden.

Hij hoefde niet tevergeefs te wachten; de vijf bovengenoemde personen kwamen opdagen, al was het niet tegelijk. Alberda en Bierma herhaalden hun verklaring en verzoek niet alleen, maar zeiden, wel wat voorbarig, dit te doen namens de kerkeraadsleden, ouderling Klaas de Vree, en de diakenen Sipke Wiebes Hiemstra en Nanning Scheltes Dijkstra. Maar deze laatste drie personen waren nog niet present en daarom werden ze opgehaald. Dit kon in het kleine Sexbierum van toen gemakkelijk.

Hoewel ‘eerst hun gewone reden van tegenkanting aanvoerende’, eindigden ze ‘op de hun met vaste toon gedane aanzegging om kort te zijn’ toch met de verklaring voortaan zo mogelijk vergaderingen met meer dan 20 personen te zullen voorkomen. ‘Zo mogelijk’ dat was een rekbaar begrip. Dit blijkt uit het proces-verbaal van een godsdienstoefening een maand later, weer in de schuur van De Vree gehouden (27 maart '36). Op die zondag waren omstreeks half 11 Meindert Sjoerd Donia, de assessor, en Feike J. Breuker, Pieter K. Statema met Folkert U. Lourens, veldwachters van resp. Sexbierum, Oosterbierum en Pietersbierum, naar de bekende schuur van De Vree gegaan, waar ze 32 personen plus het huisgezin van De Vree hadden aangetroffen. Het was dus al weer mis. Aan het bevel om weg te gaan, gaven 5 personen gehoor nl. Jakob Klazes Bierma, Pieter Alberda (we zijn deze twee al tegengekomen) en verder Trijntje Breuker, Jan Alberts van der Woude, allen ar-

beiders te Sexbierum, en Harmen Tjerks Ennema, arbeider te Oosterbierum. Maar geweigerd om te gaan hadden:

Pieter Elzinga
Carel Capelle
Hylkje Ales de Beer
Jantje Carels Capelle
Jacob Annes Hoekstra
Anne Jacobs Hoekstra
Durk Tj. Anema
Pieter Jarigs Hibma
Tiete Jarigs Hibma
Antje Wiebes Hiemstra
Taedske Tjebbes Hanenburg
Aaltje Wiebes Hiemstra
Rinske Pieters Elzinga
Pieter Jans v.d. Burg
Heintje Heins Postma
Maaike Jarigs Hibma
Sietske Taekes van Dijk
Nies Lammerts Mulder
Sipke Wiebes Hiemstra
Jetske Wiebes Hiemstra
Nanning Scheltes Dijkstra
Geertje Eeltjes de Boer
Koosje Kok,
allen arbeider te Sexbierum

Verder nog Rinske Tietes weduwe Yskamp, arbeidster, Harmen Froukes Stellingwerf, ook arbeider te Pietersbierum, Dirkje Gerbens Lemke, dienstmaagd te Oosterbierum en Antje Tjallings huisvrouw van Rinze Rinzes varende en wonende in een potschip, thans te Sexbierum liggende.

In totaal dus 27 personen. Nagenoeg alle hierboven genoemde namen vinden we terug in het lidmatenboek van de Chr. Afgescheiden gemeente van Sexbierum. De lezer ziet hoe de Afgescheiden kerk van Sexbierum toen bestond uit eenvoudige mensen: vooral arbeiders en wat gardeniers en ambachtslieden.

Toen de politiemannen vertrokken waren, was de vergadering dadelijk weer met zingen begonnen! En 's middags en 's avonds waren er bij De Vree in de timmerschuur opnieuw godsdienstoefeningen gehouden voor ongeveer 30 toehoorders, de bewoners van het huis niet meegerekend.

Klaas de Vree kreeg voor deze vergadering *f* 80,- boete. Het was de laatste veroordeling, die over Sexbierumers op dit punt is uitgesproken.[12.]

Uit de notulen

We kunnen dus afscheid nemen van de processen-verbaal en gaan nu de kerkeraadsnotulen bekijken. Gelukkig zijn ook die uit de beginperiode bewaard gebleven; ze zijn een waardevolle bron van gegevens voor de geschiedschrijver.

De eerste 'Handelingen van de Kerkeraad van de Christelijke Gereformeerde Gemeente te Sexbierum' - zoals het opschrift luidt - dateren van dinsdag *2 februari 1836.* Het was de dag, waarop ds Van Velzen voor het eerst in Sexbierum had gepreekt. De kerkeraadsleden bleken een duwtje in de rug wel nodig te hebben, want de notulen erkennen 'dat door agteloosheid en voorkomende omstandigheden' lang verzuimd was kerkeraad te houden en 'dat wij ook verscheidene malen door onkunde de aantekening niet gedaan hebben'.

Wij vergeven het hun graag. Laten we ons eens indenken, wat het betekende voor een eenvoudige timmerman, een panbakker, een gardenier (kooltjer) en een boerenknecht - om de beroepen van de vier kerkeraadsleden op een rijtje te zetten - de organisatie van een plaatselijke kerk van de grond af op te zetten en ook administratief gestalte te geven. Slechts weinigen konden in die dagen met de pen overweg.

We hebben respect voor de enkele tientallen Afgescheidenen van toen in de 'Bierumen'. Ze kregen de dorpshoon te verduren. En o wee, als ze een winkeltje hadden of een bedrijfje. Wèg bleven de klanten.

Terwijl de Afgescheidenen toch niet anders bedoelden dan de kerk af te houden van verminking van de bijbel en weer terug te roepen naar haar officiële belijdenisgeschriften, de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Heidelbergse Catechismus en de Leerregels van Dordrecht.

Het waren maar enkele tientallen, schreven we zonet. Wat het aantal betreft, verdwenen de Afgescheidenen in het niet. Om concreet te zijn: de Hervormde kerk van Sexbierum telde toen 799 zielen, die van Pietersbierum 374 en Oosterbierum 483, terwijl de Afgescheidenen in deze drie dorpen samen net de 50 haalden. Een minderheid, een minoriteit wordt dit tegenwoordig wel genoemd.

Maar het was in elk geval een voor iedereen herkenbare minderheid. Men wist wat men aan hen had. Ze lazen graag in de werken van rechtzinnige theologen en bevindelijke schrijvers als *Wilhelmus à Brakel.* Van leervrijheid moesten ze niets hebben. De leerstukken van de uitverkiezing (Dordtse Leerregels!), van de verzoening en het verbond werden weer centraal gesteld.

Ook werd de nieuwe bestuursvorm van de Hervormde kerk afgewezen, die in 1816 bij K.B. was ingevoerd.

Om het kort te zeggen: de Afscheiding bedoelde herstel van de gereformeerde orthodoxie en die dan graag bevindelijk ervaren.

Dateerden de eerste kerkeraadsnotulen van 2 februari 1836 - zoals we gezien hebben - pas na bijna een half jaar komen de tweede (22 juli '36). Ze zijn heel kort. Van belang hierin is de mededeling, dat een zekere *'Pieter Blouw'* en andere 'vreemde geesten uitgaan om te verleiden'.

Hier wordt gedoeld op *Pieter Blauw*, een aanhanger van de secte der zg. *Zwijndrechtse Nieuwlichters.* Ds J. Kok in zijn mooi boek *'Meister Albert en zijn zonen'* noemt hem ook.[13.]

Een jaar later (1837) zou de Provinciale vergadering van Friesland de ouderlingen waarschuwen voor een zeker persoon 'genaamd *Pieter Blauw*, die van zichzelven getuigend, dat hij wat groots was, het land rondreisde en ook veel in deze streken zich ophield om door kettersche en godslasterlijke stellingen de eenvoudigen te verleiden'.

Daarom drong ze erop aan, dat elke ambtsdrager in zijn eigen gemeente 'tegen dien verleider zoude waken, die reeds bij sommige menschen ingang had gevonden'.

In de gemeente van *Oudega* (Sm.) had hij al een slachtoffer gemaakt. Daar was een Akke van der Meer in de ban van deze geestdrijver gekomen. Ze leefde met één van zijn aanhangers ‘in hoererij’. Blijkbaar had Pieter Blauw op zijn tochten door Friesland ook *Sexbierum* aangedaan.

Op 8 augustus '37 ging ds Van Velzen weer eens voor in Sexbierum, waar hij overigens heel weinig kwam.

Die zondag was druk genoeg voor hem, want hij had drie keer te preken, doop en Avondmaal te bedienen, een huwelijk kerkelijk te bevestigen en ook nog een op die zondag gekozen ouderling met het formulier in zijn ambt te bevestigen.

Het was de 46-jarige *Carel Capelle*, die aan het eind van het jaar praeses van de kerkeraad zou worden. Hij was van beroep kleermaker en geboren in St. Omer (Frankrijk).[14.] Zou zijn vader een patriot zijn geweest, die na 1787 als zovele geestverwanten uitgeweken was naar St. Omer in Frankrijk? Nog eenmaal in 1837 is ds Van Velzen in Sexbierum voorgegaan. Dit was op tweede Kerstdag, toen ook de eerste vergadering van de pas gevormde *classis Sexbierum* is gehouden. Natuurlijk werd ds Van Velzen daarvan de voorzitter.

Het was geen kleinigheid om in die begintijd ouderling in de Afgescheiden kerk van Sexbierum te zijn. Omdat er geen dominee was, werden nagenoeg alle kerkdiensten leesdiensten. Pas in juli 1840 kwam er in het naburige Minnertsga een predikant, ds *D. Postma* en het zou tot november '41 duren voordat Sexbierum in *H.A. de Vos* een eigen dominee kreeg.

Vermeldenswaard is de mededeling in de notulen, dat de kerkeraad voor de catechismuspreken had ingetekend op een nieuwe uitgave van de preken van de ‘nu zalige Leeraar van der Groe’, wat genoeg zegt over de kleur van de prediking in die dagen in de Afgescheiden kerk van Sexbierum. Sterk bevindelijk! *Theodorus van der Groe* (1705-'84), die meer dan 40 jaar in Rotterdam-Kralingen heeft gestaan, is nog steeds één van de bekendste ‘oude schrijvers’.

Onderwijs

Al heel spoedig richtte de kerkeraad van Sexbierum - als zo menige Afgescheiden kerkeraad - ook zijn aandacht op het onderwijs van de jeugd.

Omdat er, vooral te *Harlingen*, kinderen waren, die niet konden lezen, besloot de kerkeraad in een vergadering, op 1 september 1838 te Harlingen onder voorzitterschap van ds Van Velzen gehouden, de vaders van die kinderen samen te roepen.

Men verkeerde in de gelukkige omstandigheid te beschikken over iemand, die wel les wilde geven in lezen, schrijven en rekenen. Het was de 24-jarige Thewis de With, wiens vader schoolmeester was in Birdaard en die zelf ook voor de klas mocht staan. Deze jongeman behoorde tot de Afgescheiden kerk, zou later door ds De Haan te Wanswerd tot predi-

kant worden opgeleid en de eerste dominee worden van *Oudega* (Sm.).

De bespreking heeft blijkbaar enig resultaat gehad: in oktober deelde De With mee, dat in Sexbierum 14 en in Harlingen meer dan 20 kinderen waren komen opdagen, maar in Minnertsga slechts 2, zodat daar het onderwijs maar moest worden opgeschort. Dan zou er voor de anderen te beter onderwijsgelegenheid zijn. Natuurlijk moest meester ook salaris hebben. Een commissie bestaande uit Nanning S. Dijkstra en S.H. Hiemstra zou proberen daarvoor geld bijeen te brengen.

In 1846 en '47 deed de kerkeraad van Sexbierum een poging om een *vrije* school (‘een eigen afgezonderde school’) op te richten, maar het grietenij bestuur van Barradeel weigerde de goedkeuring.

Op de vergadering van 30 april '52 vertelde de diaken Y. Miedema, dat hij aangesproken was door ‘de schoolmeester dezer plaats’ over de betaling van het schoolgeld voor het kind van de weduwe Hiemstra. Dit wijst erop, dat het onderwijs van kerkeraadswege bevorderd werd, omdat de diakonie voor de kinderen van de armen van de gemeente het schoolgeld - zo nodig - wel wilde betalen.

Tucht

Niet alleen met de verzorging van het onderwijs aan de jeugd maakte de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente te *Sexbierum* ernst, maar ook met de oefening van de kerkelijke *tucht.* En hij wist zich daarbij vrij te houden van het euvel - we citeren nu ds J. Douma[15.] - dat we hier en daar aangetroffen hebben nl. op allerlei praatjes en geruchten in te gaan of met censuur te bedreigen, wie iets ten nadele van één van de ambtsdragers had durven zeggen.

Veel tuchtgevallen schijnen er trouwens niet in de gemeente geweest te zijn. De meeste moeite had men nog met de leden in Harlingen woonachtig (zie *Harlingen*). In Sexbierum zelf waren de moeilijkheden niet zo groot, al moest de kerkeraad wel eens bestraffend optreden.

Zo is op de kerkeraadsvergadering van 1 augustus 1837 gehandeld over de kinderen uit twee gezinnen (van Harlingen), die op zondag in een herberg waren geweest ‘om plasier... voor de ijdelheid om den dienst te doen van den duivel...’. Deze kinderen zijn voor de kerkeraad gekomen op verzoek ‘en zijn daarover bestraft’. Men liet ze gaan met de wens ‘dat de Heere hen verder bewaren mocht voor Sabbatschending en verdere openbare zonden’. In het volgende jaar wordt een lidmaat van de gemeente vermaand, omdat zijn vrouw op zondag verkoopt. ‘Het lidmaat verklaart hierin geen verandering te kunnen brengen’, maar gelukkig, als veertien dagen later weer kerkeraadsvergadering wordt gehouden, kan worden meegedeeld, dat de vrouw niet meer op sabbath verkoopt.

In zijn vergadering van 2 februari 1838 besluit de kerkeraad hen, ‘die naar de ijdelheid van een *hardrijderij* hebben gezien’, te bestraffen en in het algemeen de leden ‘op te wekken tot een godzaligen wandel, afgezonderd van de wereld en van de modens der wereld’, en tot trouw be-

zoek van kerk en catechisatie.

Zichzelf spaarde de kerkeraad ook niet. Een ouderling, die wegens zijn drukke werkzaamheden al tweemaal de kerkeraadsvergadering niet had bijgewoond, wordt vermaand met de woorden: ‘Zoekt eerst het Koninkrijk Gods...’. De bestrafte broeder bekende schuld en sprak uit, dat zijn bede mocht zijn: ‘Och dat mijn wegen gericht werden om Uwe inzettingen te bewaren’.

Wanneer twee diakenen op de vergadering van 22 juni 1838 ruzie hebben gehad, notuleert de scriba, dat de H. Geest was bedroefd en de vergadering belemmerd; die dan ook na het zingen van vers 7 van het gebed des Heeren gesloten is (‘leid ons in geen verzoeking ooit...’).

Toen ouderling Carel Capelle zich had schuldig gemaakt aan ‘opstand tegen den aardsen regter’ (wat dat was, staat niet vermeld) werd besloten ‘dit met een censuur van 6 weken te straffen’, en het nog dezelfde zondag aan de gemeente bekend te maken.

Diaken Hiemstra wordt vermaand om zijn ‘zonderlinge handelingen’. Hij was uit protest tegen het verhuren van de banken, van zijn plaats in de kerk opgestaan en bij de ingang gaan staan. Deze broeder was trouwens wat heftig aangelegd. Na een debat op de vergadering van 3 februari 1844 tussen hem en de praeses over de betekenis van de woorden: ‘De ongelovige man is geheiligd door de vrouw’, was hij uit de vergadering weggelopen.

Ook met het kerkelijk leven van die dagen leefde men in Sexbierum intens mee. De kwesties, die de eerste afgescheiden gemeenten beroerden, werden ook in Sexbierum levendig besproken. Zo speelde in Sexbierum - en in meer gemeenten - de kwestie over de *vast- en bededagen.*

Sommigen waren het er niet mee eens, dat naast de door God bevolen rustdag nog afzonderlijke dagen voorgeschreven werden: zij wilden in de kerk geen menseninzettingen. Zo moest, overeenkomstig het besluit van de Provinciale vergadering van 25 oktober 1837, diaken Hiemstra met zijn impulsieve natuur vermaand worden, omdat ‘hij zich onttrokken had aan den dank-, vast- en bededag’.

Hij verontschuldigde zich eerst met te zeggen: ‘het was geen dag van den Heere ingesteld’. Later bekende hij plotseling, dat hij zich schuldig gevoelde, maar op een volgende kerkeraadsvergadering kwam hij weer met de opmerking, dat hij nog nooit kon inzien, dat het uitroepen van een dank-, vast- en bededag bevel des Heeren zou zijn.

Wanneer hem dan in een volgende vergadering voorgehouden wordt, dat ook de profeten wel een vasten uitriepen en dit ook nu gebeuren mocht, als het nodig geoordeeld werd, erkent hij weer zijn ongelijk en krijgt de opdracht hèn te vermanen, voor wie hij een minder goed voorbeeld was geweest.

In de vergadering van 20 april 1838 wordt gesproken over de *feestdagen*, waarop in de ene gemeente godsdienstoefening werd gehouden en in de andere niet. De kerkeraad spreekt uit, zich aan de kerkenordening

te zullen houden.

Een schrijven van ds Van Velzen over een ín Friesland te houden biddag, op dezelfde datum als voor Gelderland uitgeschreven was, ontmoet dan ook in de vergadering van 23 september 1838 geen bezwaar. Toch is die op 24 oktober gehouden biddag niet geheel zonder stoornis verlopen.

Knielen

In de kerkeraadsvergadering van 11 november 1838, waarin de ouderlingen *Carel Capelle* en *Klaas J. de Vree* met de diakenen *Nanning S. Dijkstra* en *Sipke W. Hiemstra* aanwezig waren, werd gesproken over het *knielen*, zoals dit tijdens het gebed op de onlangs gehouden biddag had plaatsgevonden. Blijkbaar had de voorganger (wie?) opgewekt onder het gebed te knielen en was daardoor enige verwarring ontstaan.

Diaken Dijkstra verklaarde deze gebedshouding af te keuren, want ze zou 'natuurlijke' mensen aanleiding tot spot kunnen geven. Ook de noodzaak van het vasten zag hij niet in. Diaken Hiemstra vond het knielen in het openbaar maar 'paperij'. Toen Dijkstra zei het hiermee eens te zijn, voelde Hiemstra zich in de rug gesteund, beheerste zich niet meer en riep opgewonden 'met schimpende woorden', dat het allemaal maar 'spullen en fladderijen' waren. De praeses moest hem tot kalmte manen.

Wat van dit punt te zeggen? In het N. Testament wordt bij het gebed geen bepaalde houding voorgeschreven, al lijkt het knielen de gebruikelijke te zijn geweest. *Brakel* gaf de voorkeur aan knielen bij het bidden, omdat de bidder daarmee aangaf in een nederige houding tot God te willen komen. En daar Brakel met zijn beroemd theologisch werk *Redelijke Godsdienst* (twee delen) ook op de Afgescheidenen een onvoorstelbaar grote invloed heeft uitgeoefend - zijn werk was in zeer veel gezinnen te vinden - achten we het heel goed mogelijk, dat op zijn gezag op die biddag tot knielen bij het gebed werd geadviseerd.

Toch kunnen we de kritiek van de beide diakenen ook wel enigszins verklaren. Het knielen herinnerde teveel aan het gebruik in de roomskatholieke kerk en op de roomsen hadden de Afgescheidenen en ook vele gereformeerd denkende Hervormden het niet zo erg begrepen.

Dit bleek wel bij de zg. *Aprilbeweging* van een aantal jaren later (1853), toen er in het land een grootscheeps verzet ontstond tegen de instelling van nieuwe bisdommen door de paus. Ook in de kerkeraadsnotulen van andere Afgescheiden gemeenten treffen we wel eens verzet tegen het knielen aan, b.v. van een bruidspaar tijdens een kerkelijke huwelijksbevestiging.

De eerste dominees

Had de gemeente van het naburige Minnertsga in juli 1840 haar eerste predikant gekregen, in Sexbierum lukte het minder vlot. Maar de broeders deden hun best. In een vergadering in februari '41, bezocht door de

4 kerkeraadsleden en 12 manslidmaten, werd *Pier Schaap* ‘thans wonende te Urk’ beroepen. Hij was geen onbekende in Sexbierum, want al verscheidene keren had hij ook in dit dorp geoefend. Het werd echter een bedankje.

In augustus '41 volgde er een beroep op de 25-jarige *H.A. de Vos*, hoewel hij zijn examen nog niet had gedaan. Daardoor werd het wat moeilijk en kwamen er vanuit de gemeente bezwaren tegen dit beroep. Maar toen het examen achter de rug was, kon hij op *14 november '41* worden bevestigd. Nu hadden zowel *Sexbierum* als *Minnertsga* een eigen dominee. De Sexbierumers hoefden nu Minnertsga niet meer lastig te vallen met verzoeken - telkens korzelig afgewezen - om ook van de diensten van ds D. Postma te mogen profiteren.

H.A. de Vos, 14 november 1841-19 februari 1843

De komst van ds De Vos in Sexbierum werkte blijkbaar stimulerend, want enige personen wilden zich bij de gemeenschap van de Afgescheiden kerk voegen. Wat *Harm Tjerks Ennema* van Oosterbierum (de latere ouderling) betreft, deze kon zonder enig bezwaar worden toegelaten, maar drie anderen moesten eerst nog twee jaar ‘leren’. Zo gemakkelijk ging de deur dus niet open.

H.A. de Vos (1816-'68), Chr. Afgescheiden predikant 1841-'43 te Sexbierum (vanaf 1842 in combinatie met Franeker). Hij is later ook dominee geweest in o.a. Zwolle en Marrum (Fr.)

Twee dagen later werd op een kerkeraadsvergadering, te Franeker gehouden, (daar woonden ook leden) tot de kerk toegelaten *Folkert Wiebes Hofstra, Johan Tjeerds Kooistra, Frederik Rinderts Hogendorp* en *Jelle Hindriks Viersen.*

En op 15 december 1842 legde belijdenis van haar geloof af *Johanna Catharina van Hettinga*, huisvrouw van ds De Vos. Het echtpaar zou niet lang meer in Sexbierum blijven, want al enkele maanden later werd De Vos predikant in *Zwolle.* Sinds april '42 was hij ook dominee van *Franeker* geweest, waar toen een eigen gemeente gevormd was. Amper één jaar en drie maanden heeft ds H.A. de Vos de gemeente van *Sexbierum* gediend.

Ds Y.J. Veenstra, 9 april 1844-30 januari 1848

Na het vertrek van ds De Vos was de eerste, die in de vacature beroepen werd, *ds J.F. Zeebuit*, toen nog maar net in Driesum. Hij kwam niet; nu ging in oktober '43 het beroep naar 'student Y. Veenstra van het Heerenveen', een man, die al een gezin had. Maar hij moest - net als De Vos indertijd - zijn examen nog doen. Het kwam echter in orde en op 9 april '44 kon hij worden bevestigd door ds. T.F. de Haan.

Uit het lidmatenboek blijkt, dat hij met attestatie uit Groningen was binnengekomen, waar hij bij ds De Haan was opgeleid. De attestatie van zijn vrouw *Janke Renskes Brouwer Posthumus* kwam uit Katlijk (ten zuiden van Heerenveen gelegen), evenals die van zijn moeder Fokje Ysbrands Rinia.

Terloops merken we hier op, dat ds Veenstra in de pastorie zwaar gezinsleed heeft te verwerken gekregen, want binnen een half jaar stierven zowel zijn vrouw als zijn moeder resp. in juli 1847 en januari '48. Zijn vrouw was nog maar 33 jaar oud, zijn moeder 74.[16.]

Bij zijn komst bestond de kerkeraad uit de ouderlingen *Harm Tjerks Ennema*, een 43-jarige boerenknecht uit Oosterbierum en *K.J. de Vree* met de diakenen *Pieter J. Hibma* en *Pieter Alberts Alberda*, een 54-jarige kooltjer. Franeker was inmiddels vanaf april 1842 al een zelfstandige gemeente geworden.

In december '44 kwamen 4 leden uit de hervormde kerk over naar de Chr. Afgescheiden gemeente van Sexbierum. Als reden gaven ze volgens de notulen op 'dat de thans Herv. kerk geheel valsch in leer en regeering is en deze kerk de ware kerk is en ze daarom zich niet langer mogten onthouden van die gemeente'.

Anderhalf jaar later blijkt de kerkeraad gevormd te worden door ds Y.J. Veenstra met de ouderlingen *H.T. Ennema, Yde Hanzes Ulberg* en *K.J. de Vree*, en de diakenen *P.J. Hibma* en *G.D. Jager.* Er waren dus twee nieuwe gezichten bijgekomen nl. Ulberg en Jager.

Yde Hanzen Ulberg was toen een 43-jarige schoenmaker te Oosterbierum,[17.] en *Geert Dirks Jager* was een 45-jarige arbeider, zoon van een kastelein. Ds Veenstra maakte veel werk van het catechiseren en onder-

wijzen. Daarbij onderscheidde hij vijf groepen:

1) Zij die lidmaat wilden worden, werden onderwezen uit het *Kort Begrip* evenals 2) zij die niet kunnen lezen. Groep 3 vormden de ongehuwden, onderverdeeld in klasse a: tot 14 jaar; klasse b: vanaf 14 jaar 'tot den gehuwden staat'. In groep 4 zaten de gehuwden, die konden lezen. En groep 5 was bedoeld voor - schrik niet - *de kerkeraad.* De leden daarvan kregen onderricht in bijbellezen, kerkelijke historie en godgeleerdheid! In die tijd waren er nog geen mannenverenigingen en bijbelcursussen, zoals wij die nu kennen.

Uit de dienstperiode van ds Veenstra in Sexbierum willen we nu ook nog aandacht schenken aan twee zaken van geheel verschillende aard. We bedoelen de kwestie van het *ambtsgewaad* en van de *emigratie* naar Noord-Amerika.

Ambtsgewaad

Met algemene stemmen besloot de kerkeraad in juni '47 te protesteren tegen het besluit van de synode het vorig jaar in Groningen gehouden, dat predikanten niet in hun gemeente mochten worden bevestigd, als ze het gebruikelijke ambtsgewaad niet wilden dragen. Dit predikantskostuum bestond toen uit een zwarte mantel, een kuitbroek, een bef en een driekanten steek.

't Was geen wonder, dat juist de gemeente van Sexbierum protesteerde, want het was nog maar enkele jaren geleden dat ds De Vos vertrokken was. En juist deze oud-predikant van Sexbierum verkeerde wegens de weigering het ambtsgewaad te dragen in grote moeilijkheden in *Marrum*, waar hij beroepen was, maar niet bevestigd mocht worden, wat onkerkrechtelijk toch gebeurde.

De kerkeraad van Sexbierum was van oordeel, dat iedere dominee er vrij in moest zijn het ambtsgewaad al of niet te dragen. De dwang om dit wèl te doen zou aanleiding kunnen geven tot verwarring en scheuring. Inderdaad was de gemeente te Marrum zo buiten het kerkverband komen te staan.

In de notulen van oktober 1847 vinden we een uitvoerig 'Protest' opgenomen, opgesteld ter bestrijding van het ambtsgewaad. Het is een bestudeerd stuk geworden en geeft duidelijk de ideeën van ds H.A. de Vos en ds Y.J. Veenstra weer.

Laten we de volgende argumenten eruit mogen aanstippen: Er werd wel beweerd, dat het ergernis zou geven in de gemeenten, als de dominees niet meer in het gebruikelijke ambtsgewaad op de kansel verschenen. Maar - aldus het Protest - waaraan ergert de mens zich vaak niet?

Men is aan het ambtsgewaad gewend en gehecht geraakt. Maar het priestergewaad en de profetenmantel zijn met de komst van Jezus Christus afgeschaft, want het waren 'schaduwen van toekomende goederen'. Wat zag men echter naderhand verschijnen? Een steeds grotere variatie in mantels en priesterkleding. Het gewone volk beschouwde al

die gewaden met grote eerbied en ontzag. Later kwamen er nog mijters, staven enz. bij en het verschil tussen geestelijken en leken werd steeds groter. Terecht heeft de Reformatie dan ook sterk de nadruk gelegd op het *algemeen priesterschap* van de gelovigen.

Het is bekend, dat de grote Reformateurs geen zg. ambtsgewaad of 'onderscheidend kleed' hebben gedragen en dit nog veel minder voorgeschreven. Dan zouden de vaderen dit wel hebben overgenomen in de 'regelen' van 'de Wezelsche Synode'. Trouwens, andere synodes hebben dit ook nooit gedaan.

Daarom behoort er vrijheid te zijn in het al of niet dragen van een kerkelijk ambtsgewaad. In het Nieuwe Testament is immers het sterke onderscheid tussen geestelijken en leken weggevallen. Als het volk maar ingelicht wordt, zullen zo velen zich niet meer ergeren aan het afleggen van het ambtsgewaad. 'De Heere zegene ons Protest'.

Emigratie

De emigratie is ook een punt, dat we ter sprake willen brengen. Met die emigratie bedoelen we dan nu de *landverhuizing* van een aantal leden van de Chr. Afgescheiden kerk van Sexbierum naar Noord-Amerika in de jaren 1846 en '47. Het is bekend, dat ds. H.P. Scholte in augustus '46 een 'Chr. Vereniging tot bevordering der Landverhuizing' heeft opgericht. Hij zelf vertrok in het voorjaar van 1847 naar de Amerikaanse staat Iowa, waar hij de nederzetting Pella stichtte.

Al eerder op 25 september '46 vertrok ds A.C. van Raalte uit Arnhem met een groep, die financieel zwak was. Grotendeels uit eigen middelen kocht Van Raalte bosgrond in westelijk Michigan, waar hij een nederzetting opbouwde, heel toepasselijk *Holland* geheten.

Het hek was van de dam. Spoedig volgden honderden Afgescheiden emigranten en ontstonden in dezelfde streek nieuwe nederzettingen o.a. *Zeeland* met ds C. v.d. Meulen, *Vriesland* met ds M.A. Ypma (in 1847 vanuit Hallum naar Amerika geëmigreerd), *Overijssel* met ds S. Bolks. Het waren namen, die de herinnering aan het oude vaderland levendig hielden.

Ook sommige Afgescheidenen uit Sexbierum, niet eens zo weinig, werden door de zuigkracht van de landverhuizing naar Noord-Amerika meegezogen, onder wie twee ouderlingen, d.w.z. de halve kerkeraad. In september 1846 vertrok ouderling *Klaas Jans de Vree* voorgoed uit zijn geboortedorp en in maart van het volgend jaar emigreerde ouderling *Yde Hanzes Ulberg*.

In diezelfde maand moest de kerkeraad aan minstens 8 belijdende leden een attestatie meegeven. Zonder meer werden deze aangevraagde attestaties echter niet afgegeven. Want de naar Amerika vertrekkende leden kregen die alleen mee, als ze hun indertijd toegezegde bedragen voor de bouw van kerk en pastorie hadden voldaan of een schuldbekentenis hadden getekend. Een afschrift van zo'n verklaring op de achterkant

van de attestatie vonden we in de notulen. We nemen één daarvan op:

'Ik ondergetekende Yde Hanzes Ulberg verklaar door ondertekening dezes, dat ik deugdelijk en wettig verschuldigd ben aan de kerkvoogdij van de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Kerk gemeente Sexbierum een somma van achtentwintig gulden twee en zestig een tweede cents, welke ik nog met alle leden dier gemeente voor mijn aandeel (verschuldigd ben) hetwelk ware eene somma van vijftig Ned. guldens, zegge *f* 50,11 cents, vanwege vertimmering van twee huizen en een schuur tot Pastory, kerk en een woning naast de Pastorij, gekwot. No 66 en 67, staande en gelegen op de zoogenaamde Nieuwburen in het dorp Sexbierum, welke verschuldigde somma van *f* 28,62½ cents, ik aanneem en beloof te betalen in Noord-Amerika, zoodra ik eenigszins daartoe door des Heeren zegen in staat gesteld zal worden, aan die kerkeraad van die gemeente waar ik (mij) met mijne woning zal vestigen.

Sexbierum den 26 Mei 1847'.

En zo verlieten de volgende personen voorgoed de gemeente van Sexbierum om in de Nieuwe Wereld (Amerika) een nieuwe toekomst op te bouwen:

In september 1846 ouderling *Klaas Jans de Vree* (52), de man van het eerste uur in de Afgescheiden gemeente van Sexbierum. Hij vertrok met zijn vrouw *Jeltje Anes Ypma* en 7 kinderen. Zeer waarschijnlijk reisde hij met de groep van ds Van Raalte en belandde in Holland (Michigan).[18.] De Vree was een zwager van ds M.A. Ypma van Hallum (afkomstig uit Minnertsga, die een half jaar later de Atlantische oceaan overstak).

In het voorjaar van '47 emigreerden uit Sexbierum *Yde Hanzes Ulberg* (42), de ouderling, met zijn vrouw Akke Piebes Posthumus en 4 kinderen; *Jacob Annes Hoekstra* (53), de slagter, met zijn vrouw *Sietske Ratsma*, en zijn zoon Anne Jacob Hoekstra (29) met diens vrouw en 3 kinderen; *Jan Klazes Terpstra* (56).

Op hetzelfde schip (de brik Vesta) waarmee ds M.A. Ypma reisde, bevonden zich ook *Jan Roelofs Vellinga* en zijn vrouw *Gerbrigje Broers Miedema* en *Eelke Klazes Zijlstra* (32) en zijn vrouw.

Tenslotte vonden we nog de namen van *Marten Jans van der Heide* (56), turfschipper, en zijn vrouw *Jacoba (Koosje) Hendrina Kok* (58) winkeliersche.[19.] Voor de kleine Afgescheiden gemeente van Sexbierum betekende het in elk geval een aderlating van minstens 29 zielen. Naar schatting bijna de helft!

Een goed half jaar later raakte de danig verzwakte gemeente ook nog haar dominee kwijt, weliswaar niet door emigratie, maar door vertrek naar *Workum*. Zou Sexbierum hem niet meer hebben kunnen betalen?

De kerkeraad van toen bestond uit de ouderlingen *Nies T. Zondervan*, de boer van Klooster Lidlum,[20.] *Pieter A. Alberda, Harmen Tjerks Ennema* en de diakenen *Geert D. Jager* en *Pieter J. Hibma.*

Op deze broeders rustte de taak leiding te geven aan de gemeente, nu ds Y.J. Veenstra zijn afscheid had gepreekt.

Blijkbaar was ds Veenstra een secure baas, want hij had netjes de ‘kerkeboeken’ overgedragen. Onder deze ‘boeken en papieren bij de kerk behorende’ bevonden zich niet alleen het doopboek, notulenboek, trouwboek enz, maar ook een exemplaar van de grondwet. Van de bekende 18-eeuwse ‘oude schrijver’ *Th. van der Groe* catechismuspreken ‘in 18 afleveringen’; ook waren erbij ‘twee deeltjes’ over de koepokinenting, waartegen de Afgescheidenen in het algemeen sterk gekant waren.

Verder noteerden we het boek van *J. Koelman - ‘t Ampt en pligten van ouderlingen en diakenen’* (herdrukt met een voorrede van Van Velzen, 's-Gravenhage 1837) en 28 nummers van het tijdschrift *De Reformatie* over de jaren 1836-'37-'38-'39. Geen verdere jaargangen dus. Het is bekend, dat ds Scholte, die in sterke mate zijn stempel op dit tijdschrift heeft gedrukt, in 1840 als predikant was geschorst, waardoor hij veel aan invloed en prestige had ingeboet.

Zo'n in de notulen opgenomen lijstje van overgedragen stukken geeft ons enigszins een kijkje op de kerkelijke lectuur, die de kerkeraad onder ogen kwam.

De door de emigratie verzwakte gemeente zou na het vertrek van ds Y. Veenstra een vacature van meer dan 4 jaar te verwerken krijgen!

Verscheidene keren werd er tevergeefs een beroep uitgebracht. In maart 1850 is op verzoek van sommige leden nog een brief naar ds H.A. de Vos in Marrum gestuurd, die toen buiten het kerkverband stond. Hierin werd hem gevraagd of hij zich toch ‘niet weer met de kerk mogt en kon verenigen’ en zich beroepbaar stellen. Ongetwijfeld was het de bedoeling van de kerkeraad hem dan weer in Sexbierum te beroepen. Het ging niet door.

In december 1851 blijkt een beroep te zijn uitgebracht op ds *B. Amsing* van *Boksum* (traktement *ƒ*450,- plus vrij wonen). En nu met gunstig gevolg. Ds Amsing kwam met zijn gezin uit Boksum over, werd op 28 maart '51 door ds K.J. Pieters van Franeker bevestigd en deed zijn intree met de tekst, die vaak bij een intree werd gebruikt, Col. 4:3: ‘Biddende meteen ook voor ons, dat God ons de deur des woords opene, om te spreken de verborgenheid van Christus, om welke ik ook gebonden ben’.

B. Amsing, 1852-'59

Ruim een jaar na de komst van ds Amsing was het eerste notulenboek van de kerkeraad volgeschreven en plechtig besloot ds Amsing de laatste notulering daarin met de woorden:

> ‘De Kerkeraad heeft geoordeeld, dat wij ten slotte van dit Kerkeraadsboek en van de handelingen des Kerkenraads van den 2 Febr. 1836 tot en met den 21 July 1853 wel met Samuël een Ebenhaëzer

mogten oprigten en zeggen, gelijk Samuël voor Israël ter eere Gods gezegt heeft 1 Samuël 7: 12
Tot hiertoe heeft ons de Heere geholpen.
Einde'.

B. Amsing (1814-'81), Chr. Afgescheiden predikant 1852-'59 te Sexbierum.

Dergelijke gemoedsontboezemingen van een predikant aan het eind van een notulenboek waren in die tijd niet ongebruikelijk.

De kerkeraad, waarmee ds Amsing had samen te werken, bestond in 1853 uit de ouderlingen *N.T. Zondervan, G.D. Jager* en *Pieter J. Hibma* (allen ons al bekend), terwijl de diakenen waren *Jacob Klazes Bierma*, een 57-jarige arbeider, *Tiete Jarig Hibma* (een vrijgezel) en *Jan Brands Siebesma*[21], een 28-jarige arbeider.

Een paar jaar later (1855) wordt *Reinder Dirks Hamming* tot ouderling gekozen. We vermelden deze naam apart, omdat deze molenaar de man was, die in 1835 in *Burum* de Afscheiding had geleid en in die gemeente jaren lang een vooraanstaande plaats had ingenomen. We vinden hem dus nu in *Sexbierum* terug, waar hij op 12 mei '52 vanuit Burum was komen wonen. Zijn zoon Dirk had zich daar op diezelfde datum als mole-

naar gevestigd. Op zijn oude dag zou de vader nog naar Dokkum verhuizen, waar hij een getrouwde dochter had wonen.[22.]

Hamming vroeg echter ontheffing van zijn verkiezing tot ouderling en gaf daarvoor als redenen op: 1) Zijn hoge jaren en zwak lichaamsgestel. Hij was toen 64 jaar. 2) Zijn bezwaar tegen de bid- en dankdag voor het gewas 3) Hij had gehoord, dat ds Amsing hem niet als ouderling wilde hebben, omdat het toch 'maar ellende en moeite' zou brengen. Dit laatste wijst er wel op, dat Hamming een sterke geldingsdrang bezat.

In april 1859 vertrok ds Amsing naar Alblasserdam en werd al in oktober opgevolgd door de 30-jarige *P. Medema*, die in Sexbierum zijn eerste gemeente vond en daar zeer geliefd werd. Zijn kerkeraad bestond in 1860 uit de ouderlingen *H.T. Ennema, N.T. Zondervan* en *P.J. Hibma;* de diakenen waren *Jetse Y. Mulder, Jan B. Sybesma* en *Klaas B. Sybesma*, twee broers (welke laatste F.F. Zoon als diaken was opgevolgd).

Laten we tenslotte nog enkele belangrijke momenten uit de geschiedenis van Sexbierums Gereformeerde kerk mogen memoreren. We putten ze uit de rubriek Kerk- en Schoolnieuws van het kerkelijk weekblad *De Bazuin*,[23.] een waar arsenaal voor het terugvinden van in de vergetelheid weggezonken belangrijke gegevens van een plaatselijke kerk.

Op zondag 18 juni 1865 nam ds P. Medema afscheid van Sexbierum:

> 'De dag van heden was voor onze gemeente harttreffend, daar onze algemeen beminde leeraar P. Medema, na in de morgengodsdienst het H. Avondmaal nog aan ons bediend te hebben, des namiddags ten aanhore van een zeer talrijke schaar, afscheid van ons nam naar aanleiding van 1 Joh. 2: 18a (Kinderkens, het is de laatste ure).
> Zo naar waarheid op ernstige, doch liefelijke en bemoedigende wijze werd ons voorgesteld: wat deze laatste ure herinnerde; wat deze ure predikte; waartoe deze ure ons riep.
> Zwaar valt voor onze gemeente Zijn Eerw's vertrek; daar wij gedurende bijna 6 jaren onder zijn arbeid kennelijk gebouwd, uitgebreid, en ondanks alle strijd van buiten bij een gewenste vrede bewaard zijn gebleven; terwijl Zijn Eerw. ook bij degenen, die niet tot onze gemeente behoren een algemene achting genoot.
> Wij hopen Gode te zwijgen, en wensen van harte, dat de Heere onze vertrekkende leraar in zijn nieuwe standplaats tot een uitgebreide zegen stelle, en de ledige plaats hier spoedig weer vervulle.
> P.J. Hibma, Scriba.'

Anderhalf jaar later ging deze door de kerkeraad uitgesproken wens in vervulling: De 40-jarige *ds P.J. van Smeden* kwam uit Blija over.

'Sexbierum, den 9 December 1866 - Heden mochten wij door 's Heer en goedheid, trouw en ontferming delen in het voor ons zoo hoog nodig ge-

not, dat wij de ledige plaats van onze herderloze gemeente, weer vervuld zagen.

's Morgens werd ZEw. bevestigd, naar aanleiding van 2 Cor. 5: 20, door onze geachte consulent, vroeger leermeester van de bevestigde, de WEw heer K.J. Pieters.

's Namiddags trad de bevestigde, de WEw heer P.J. van Smeden voor het eerst als onze nieuwe herder en leraar voor ons op, naar aanleiding van Eph. 6:19. Ons kerkgebouw was te klein om de opgekomen menigte te bevatten.

Tevens werd deze plechtigheid ook bijgewoond door het Edel Achtbaar Bestuur onzer grietenij. God heeft ons gebed verhoord en velen zijn beschaamd gemaakt. Dat de Koning Zijner gemeente bij voortduring zich in ons midden openbare, tot heil van Zion en tot verheerlijking Zijns naams; en dat leraar en gemeente zich veel mogen bevinden op die plaats, waar wij heden middag op werden gewezen. De Heere vervulle ook spoedig de ledig geworden plaats te Blija.'

De situatie was wel veranderd, vergeleken met die van 30 jaar geleden! Toen moesten Afgescheiden voormannen bij het grietenij bestuur op het matje komen en werden ze met boeten en zelfs inkwartiering bedreigd, en nù is dezelfde burgerlijke overheid als blijk van waardering en achting aanwezig bij de komst van een Afgescheiden predikant!

Ds Van Smeden bleef echter maar heel kort in Sexbierum, nog geen jaar! Ging het niet goed, omdat men hem te veel vergeleek met zijn voorganger ds Medema, die in Sexbierum zo in de smaak was gevallen? We weten het niet. In elk geval werd ds P. Medema opnieuw beroepen en hij nam het aan.

'Sexbierum, den 9 Aug. 1868 - De dag van heden was voor de Gemeente alhier, en voor velen met ons, een recht aangename en verblijdende dag. Onze beroepen Leeraar P. Medema, die we ruim 3 jaren geleden, met groote droefheid zagen vertrekken, werd in het morgenuur door onze geachte konsulent, Ds K.J. Pieters opnieuw onder ons ingeleid. Naar aanleiding van Hebr. 2: 3a, werden we op treffende en gepaste wijze opmerkzaam gemaakt op de grote zaligheid, die de Leraar ons zou verkondigen, en op onze dure roeping, om op die verkondiging gelovig acht te geven.

's Namiddags hervatte onze Leraar zijn dienstwerk onder ons met Hand. 2: 41, 42, 43a. Een schare te groot om het kerkgebouw te bevatten, was getuige van deze plechtigheid, die tevens bijgewoond werd door het Edel Achtbaar bestuur der Burgerlijke gemeente alhier.

Dat Leraar en Gemeente rijkelijk door God gezegend, en de ledige plaats te Sliedrecht spoedig vervuld worde is onze bede'.

Uit ds Medema's tweede dienstperiode in Sexbierum vermelden we nog, dat in 1870 het 35-jarige bestaan van de Chr. Afgescheiden kerk in Sexbierum werd herdacht.

‘Sexbierum, Nov. 1870 - In vele opzichten, maar vooral in één opzicht, had de dankdag dit jaar voor ons, als gemeente, een bijzondere betekenis. Het was juist op die dag 35 jaar geleden, dat deze gemeente door de eerste leraar onzer kerk, de WEerw en onvergetelijke H. de Cock, was gesticht.

Na in de morgenure te zijn opgewekt om de weldaden Gods, in dit jaar ontvangen, niet te vergeten, mochten we in de namiddaggodsdienst het 35-jarig bestaan onzer gemeente plechtig gedenken.

Naar aanleiding van Hand. 26: 22A werd de gemeente door onze beminde leraar *P. Medema* op een treffende wijze bepaald: bij haar oorsprong, strijd en beproeving; geringheid in zichzelf; bestendige ervaring van Gods trouwe hulp.

P. Medema (1829-'94), Chr. Afgescheiden predikant 1859-'65 en 1868-'77 (tweede maal) te Sexbierum.

Redenen waarom ook onze gemeente moest betuigen: hulp van God verkregen hebbende, sta ik tot op deze dag. Terwijl Z.Eerw ons daarna opwekte, om die hulp van God, 35 jaar zo kennelijk ondervonden, op deze dag dankbaar te erkennen, en door die ervaring

geleerd, ook voor de toekomst alleen van 's Heeren hulp alle heil te verwachten.

Alles werd tenslotte samengevat in een vurig dankgebed, en de gemeente met de ganse kerk op een gepaste wijze met al hare behoeften opgedragen aan de zorg en liefde van de Drieëenige Verbondsgod.

Moge 's Heeren hulp en zegen voorts in ruime mate door gemeente en leeraar worden genoten, en tevens al onze zustergemeenten welvaren genieten!'

We eindigen met het bericht van vertrek van ds Medema.

> 'Sexbierum, 26 Febr. 1877 - De dag van gisteren was voor onze gemeente van veel betekenis, daar onze leraar, Ds P. Medema, na een dienst van zeven jaren en zes maanden, voor de tweede maal afscheid nam en zijn herdersstaf onder ons neerlegde, om deze taak in de gemeente Zegwaard (Zoetermeer) weer op te nemen.
> ZEw. bepaalde ons bij die gelegenheid naar Hand. 18: 18a er bij, dat Paulus na een verblijf van vele dagen afscheid nam van zijn broeders; met een terugblik in 't verleden, hoe wij door Gods hulp dit ogenblik genaderd waren, en dat wij voor het heden het grote voorrecht mochten genieten, dat wij in liefde en vrede konden scheiden. Maar voor de toekomst lag er veel in tot vermaning, tot zelfonderzoek; hoe heb ik mij gedragen onder die veeljarige dienst; en tevens tot troost ons wijzend op de toezeggingen des Heeren.
> Hierna richtte ds Moet (Minnertsga) het woord tot ZEerw. met een woord van hartelijke dankbetuiging en zegenwens. Terwijl eindelijk nog een afscheidslied werd gezongen door de kinderen der Zondagsschool, daartoe opgemaakt door één hunner onderwijzers.
> J.B. Sybesma, Scriba.'

Tenslotte nog de opmerking, dat van november 1883-september '85 de gemeente van Sexbierum gediend is door de zeer welsprekende jonge predikant, de latere professor *P. Biesterveld.*

Eindnoten:

1. In een In memoriam lezen we, dat hij stierf 'aan de gevolgen van waterzucht'. 'Onze Leeraar had een gelukkig geheugen, goed oordeel en geoefend verstand. Hij bezat de bijzondere gave, met weinig voorbereiding gepast en doelmatig te kunnen spreken. Hij was getrouw en vol ijver in zijn bediening. Ofschoon hij een zwak lichaam had, spaarde hij zich niet, maar spande dikwijls al zijn vermogens en krachten in om toch nuttig te zijn voor zijn Gemeente. Hartelijk en gemoedelijk was zijn voordracht der Evangelieleer. Ernstig en leerzaam was zijn omgang. Aangenaam was hij in het gezellig verkeer. Hij werd bij velen bemind en geacht.
   In zijn zukkeling bleef hij dezelfde: gelaten en onderworpen aan de wil des Heeren. Hij stierf zacht, met de hoop op de genade van onze Zaligmaker, die hij juist 40 jaren gepredikt had.'
   'Ds J. Bruining, predikant te Pietersbierum, vriend van de overledene en consulent dezer Gemeente, vervulde de eerste predikbeurt in onze vakant geworden Gemeente op de 31 Maart 1839, zijnde juist de eerste Paasdag, en sprak bij die gelegenheid gepast en met aandoening tot ons: Over de verenigde invloed en strekking, welke de dood van onze Leeraar en de opstanding

van onze Heer Jezus Christus moet hebben op ons hart en wandel.' *(Boekzaal der geleerde Wereld* 1839 I, 506, 507).
2. *Boekzaal der geleerde Wereld* 1838 I, 96-97.
3. Dr. C. v.d. Woude, *Een kerkelijke procedure uit het begin der negentiende eeuw* (Gereformeerd Theologisch Tijdschrift 1975, 17, 18).
4. Bos II, 549.
5. Gedateerd 4 februari 1836.
6. Ingekomen stukken hervormde kerkeraad Harlingen (R.A. Leeuwarden).
7. De pottebakkersknecht was Jurjen Rinnerts Haitsma, een vooraanstaand ouderling in de eerste jaren van de Afgescheiden kerk te Harlingen.
8. Artikel van J. Douma over de Afscheiding te Sexbierum (Friesch Kerkblad 5 oktober 1934).
9. Vonnis Leeuwarden 3 februari 1836.
10. Pieter Jans van der Burg, 30 jaar, arbeider, wonende te Sexbierum, geboren te Berlikum was op 26 november 1832 getrouwd met de 26-jarige arbeidster Heintje Heins Postma.
11. De rechtbank te Leeuwarden veroordeelde op 30 maart 1836 ds S. van Velzen tot *ƒ* 100 boete, Pieter Alberda tot *ƒ* 10 en Sipke Wiedes Hiemstra ook tot *ƒ* 10 boete. Klaas Jans de Vree kreeg *ƒ* 75.
12. Vonnis Leeuwarden 16 april 1836.
13. J. Kok, *Meister Albert en zijn zonen*, 83 (1934[2]). Kok noemt hem Jan de Blauw, bakker te St. Johannesga (bij Heerenveen).
14. Op 12 mei 1849 trouwde in Barradeel Charles Joseph Dominique Capelle, 58 jaar oud, arbeider, geboren in St. Omer (Frankrijk) en zoon van Claude Anastase Capelle en Hendriette Joseph Baijart. Zijn vrouw werd Janke Reinders de Jong, 35 jaar, dienstmeid, geboren Delfstrahuizen, wonende te Sexbierum, dochter van Lammert de Jong en Doetje Gerrits Mink. Bij dit huwelik was Capelle weduwnaar van Hylkje Ales de Beer, die op 10 april 1848 op 47-jarige leeftijd was overleden.
15. We hebben dankbaar gebruik gemaakt van zijn artikelen over Sexbierum in het Friesch Kerkblad van 1934.
16. De vrouw van ds Veenstra was een dochter van Reinsche Reinsches Brouwer Posthumus, 'verwer' en glazenmaker te Heerenveen, en van Elske Thijses de Boer. Zijn moeder was de weduwe van Jan Tjerks Veenstra en een dochter van Ysbrand Jans Rinia en Grietje Annes.
17. Yde H. Ulberg was in september 1837 op 33-jarige leeftijd hertrouwd met de 22-jarige dienstmeid uit Oosterbierum Akke Piebes Posthumus. Hij was toen weduwnaar van Beitske Sipkes Visser.
18. Op 16 augustus 1856 wordt begraven op het kerkhof van 'Holland Section' Jantje de Vree (Adrian Trimpe - Pilgrim Home Cemetery recording. Het kerkhof van Holland Section. Holland Genealogical Society. In Cooperation with Herrick Public Library and Holland Bicentennial Commission Holland, Michigan).
19. Vgl. Y.C. Spyksma, *Dutch American Relations.* Friesland 1845-1878. (Utjifte fan de Fryske Akademy to Ljouwert 1965).
20. Nies Taekes Zondervan is in 1848 als weduwnaar van Rigtje Sijtses Douma op 44-jarige leeftijd hertrouwd met de 29-jarige Sjoerdtje Jans Bosch, dochter van een winkelierse uit Oosterbierum, weduwe van Sytse Watses Post.
21. Jan Brands Siebesma, arbeider, was 21 jaar, toen hij in 1846 trouwde met de 25-jarige naaister Dieuwke Gerbens Lemke uit Oosterbierum.
22. Hij vertrok 13 mei 1861 uit Sexbierum naar Dokkum en was toen 70 jaar. Zijn zoon Dirk was getrouwd met Barber Riddersma en ging in mei '59 naar Burum terug.
23. We hebben de spelling enigszins aangepast.

II *Minnertsga*

Minnertsga telde omstreeks 1835 zo'n 1000 inwoners die bijna allen tot de Hervormde kerk behoorden. Het was evenals Sexbierum een betrekkelijk groot landbouwdorp, gelegen in Barradeel, op de vette kleigronden, niet ver van de 'zeedijk' langs de Wadden. De forse toren van de oude Hervormde kerk op de terp domineerde tot ver in de omtrek. Hij doet dit trouwens nog.

In Minnertsga stond toen *ds G. Outhuys*, een man met een 'vredelievend gemoed', die in zijn vrije tijd dichter was en graag de 'Oosterse' talen bestudeerde (o.a. Hebreeuws, Aramees en Arabisch). Hij heeft nog met Bilderdijk hierover gecorrespondeerd. Toen hij begin 1835 stierf - 61 jaar oud - had hij 22 jaar de gemeente van Minnertsga gediend.

Zijn opvolger werd kandidaat *M.L. de Boer*, die de ideeën van de Groninger richting aanhing en dus niet meer gereformeerd genoemd kon worden.

Of allen in Minnertsga zich met de prediking van ds Outhuys konden verenigen, valt sterk te betwijfelen. Zeker is, dat daar omstreeks 1830 oefeningen werden gehouden. Het blijkt uit een bericht van de hervormde kerkeraad van Minnertsga in september 1830 aan het classicaal bestuur van Harlingen gezonden, waarin verzekerd wordt, dat er geen godsdienstoefeningen meer gehouden werden door personen, die daartoe niet gerechtigd waren. Dit was dus wel het geval geweest.

Ook is bekend, dat omstreeks 1832 *Sjoerd C. Kattje*, 'verwer van beroep, als oefenaar in *Minnertsga* optrad en een groep om zich heen had verzameld, wat bij vele oefenaars in Friesland en elders in het land óók het geval was. Kattje zou zich een paar jaar later bij de Afgescheidenen voegen (die nog genoeg met hem te stellen kregen).

Tot de geliefde lectuur van de bezoekers van de oefeningen behoorden de stichtelijke werken van de 'oude schrijvers', die in bevindelijke trant de Waarheid brachten en daarom groot gezag onder het eenvoudige volk genoten. We noemen hier alleen maar de geschriften van *Wilhelmus à Brakel, Alexander Comrie, Theodorus van der Groe* en van een aantal Engelse en Schotse 'oudvaders', in vertaling voor de Nederlandse lezer toegankelijk gemaakt.

Gemakkelijk waren die boeken niet te krijgen, zeker niet op het platteland. En had men enige exemplaren daarvan op het plankje staan of in de kast liggen, dan werden deze gekoesterd als een kostbaar bezit, waarin men na gedane arbeid of op zondag eerbiedig zat te lezen.

Daarom was het voor de bewoners van Minnertsga en omgeving een groot gemak, dat in die tijd in hun dorp een boekverkoper was komen wonen, die bovendien de werken van een aantal 'oude schrijvers' via een heruitgave weer onder het volk trachtte te brengen. Het waren vooral die van *Alexander Comrie.*

De boekverkoper heette *Jan Bloemsma* (over wie we ons een kleine uit-

weiding veroorloven). Hij was in 1798 in Vrouwenparochie in het Bildt geboren en had zich omstreeks 1830 in Minnertsga gevestigd.

Tijdens zijn verblijf aldaar bezorgde hij een heruitgave van niet minder dan drie van Comrie's werken: *Brief over de rechtvaardigmaking des zondaars* (1832). Verder van Comrie: *Verzameling van Leerredenen* (1838).

En tenslotte verscheen in Minnertsga een herdruk van *Stellige en praktikale verklaring van de Heidelbergsche Catechismus* (1844).

Vóór 1845 is Bloemsma al naar Leeuwarden verhuisd, waar hij op drie adressen heeft gewoond nl. Wirdumerdijk (nu no. 30); in 1850 woonde hij Poststraat 30 en in 1865 vinden we hem op het Ruiterskwartier 137, waar hij een bescheiden boekwinkel hield.

In de Friese hoofdstad ging hij door met het heruitgeven van werken van *Comrie.* Blijkbaar was daar een markt voor. We noteerden de volgende heruitgaven:

Verhandeling over eenige eigenschappen van het zaligmakend geloof (1854). *Het A.B.C. des geloofs of verhandelingen over de benamingen van het zaligmakend geloof, volgens de letters van het alfabet* (1856).

In 1854 verscheen bij Bloemsma in Leeuwarden nog: *Groote en kleine catechismus van Christus kerk in Engeland, Schotland en Ierland... Vermeerderd met zestien gronden des Geloofs, opgesteld door J. Owen, T. Goodwin, S. Marshall en andere Engelsche Godgeleerden.*

Op 6 maart 1874 is Jan Bloemsma in Leeuwarden overleden, 76 jaar oud.[1.]

Het begin

De Afgescheiden kerk van *Minnertsga* is op dinsdag *1 december 1835* 'gesticht' door *ds H. de Cock*, bij de 31-jarige arbeider *Sijmon J. Wassenaar*[2.] aan huis. Hij was de buurman van Sjoerd Kattje. Bij die gelegenheid preekte De Cock over 1 Cor. 6: 20: 'Want gij zijt duur gekocht; zo verheerlijkt God in uw lichamen en in uw geest, welke Godes zijn'.

Terloops merken we op, dat De Cock diezelfde dag ook de Afgescheiden gemeente in Sexbierum heeft geïnstitueerd. Het bracht heel wat beroering in de gesloten dorpsgemeenschap teweeg. Een klein groepje dorpelingen dat de brutaliteit had zo maar de dorpsgeest te trotseren! Menigeen hield hen voor niet goed wijs en liet dit duidelijk blijken.

Hoe groot het groepje was, wordt ons duidelijk uit een door *ds W. Mebius* van St. Jacobiparochie, consulent van Minnertsga, aan het classicaal bestuur van Harlingen gezonden rapport[3.]. We lezen erin, dat op 19 december '35 aan de 'oudste' ouderling van de hervormde kerkeraad K.D. Dijkstra, door *M.A. Ypma* een 'kennisgeving' was overhandigd, getekend door 14 personen. Deze verklaarden hierin zich af te scheiden 'van het tans bestaande Kerkbestuur'.

We vonden het stuk terug in het archief van de hervormde classis Har-

lingen. Het is niet onbelangrijk de opgegeven motivering hier door te geven. Volgens de ondertekenaars was de hervormde kerk de gereformeerde niet meer. Dit bleek immers duidelijk uit de *leer*, die van de kansel verkondigd werd, uit de *regering* van de kerk en uit het *vervolgen* van de door Gods genade 'getrouwe gereformeerden'.

De ondertekenaars verklaren verder, dat geen dolzinnig drijven of een heethoofdige ijver hen tot het breken met de hervormde kerk had gebracht, maar het opkomen voor 'de waarachtige leer der zaligheid'. En de 'hoofdsom' hiervan was 'de rechtvaardiging van de uitverkoren zondaar, uit *vrije genade*, door de verlossing die in Christus Jezus is'.

Dan volgen de 14 namen van de eerste Afgescheidenen in Minnertsga (en in Het Bildt). We laten ze hier volgen en voegen enkele biografische bijzonderheden eraan toe. Om te beginnen de 4 kerkeraadsleden en de oefenaar:

ouderling *Jakkle Jelles Tjessinga* (35), die wordt aangeduid als 'kooltjer, winkelier en koopman; zijnde een niet geheel onaanzienlijk burgerman';[4.]

ouderling *Feico Johannes de Valk* (37) heet 'weinig meer dan een gewoon arbeider en kooltjer met een weinig gehuurd land';[5.]

Van de beide diakenen is *Anne Atses Kuiken* (31) 'boer op ene gehuurde Zathe met een geringe eigen bezitting'. In zijn huwelijksacte (hij is getrouwd met Trijntje Kornelis Bakker) wordt zijn beroep als 'meyer' aangegeven.

Van *Marten Annes Ypma* (25) wordt gezegd: 'korteling uit den militairen dienst ontslagen en van beroep schipper'. Hij is later Afgescheiden predikant in Hallum geworden en in 1847 naar Amerika geëmigreerd. Toen hij 32 jaar was, trouwde hij met de 23-jarige naaister Jetske Jobs van der Tol uit Sexbierum.

De roerige oefenaar *Sjoerd Cornelis Kattje* (47) 'verwer' van beroep. Hij overleed in september 1843 te Minnertsga (in huis no. 4), 55 jaar oud, als weduwnaar van Aaltje Arends Feenstra, die 18 jaar ouder was dan hij.

Verder is de brief van onttrekking nog ondertekend door de volgende personen:

Jelle Annes Ypma[6.], schipper, een broer van bovengenoemde Marten A. Ypma.
Jeltje Anes Snel, de moeder van Marten en Jelle Ypma. Haar man, Anne Ypkes Ypma, schipper, was nog geen twee jaar geleden overleden, 69 jaar oud.
Albert Pierius Winsemius (44), arbeider.
Antje Pieters Veersma, de vrouw van A.P. Winsemius.
Oepke Theunis Marra, 'kramer' van beroep.
Dirkje Martens Lemke, de vrouw van ouderling Feico de Valk.
Pieter Martens Bijlsma, een 46-jarige wagenmaker in Oosterbierum.[7.]
Tjitske Gosses Miedema (ongetrouwd).

Tjeerd Frederiks Dijkstra, een tuinman, getrouwd met Trijntje Johannes Schotanus.

In zijn al vermeld schrijven aan het classicaal bestuur van Harlingen rapporteert ds Mebius verder nog, dat, evenals in andere plaatsen, er ook in Minnertsga mensen waren, die niet meer in de hervormde kerk kwamen en stichting zochten in aparte bijeenkomsten. Maar het waren er niet veel. De toestand werd echter bedenkelijker, toen de gewezen predikant van Ulrum, H. de Cock, zich een paar dagen in Minnertsga had opgehouden.

Al gauw werd duidelijk, dat hij in Minnertsga een aparte gemeente had gevormd, waarin *S.C. Kattje* als 'leraar', *J.J. Tjessinga* en *F.J. de Valk* als ouderlingen, en *A.A. Kuiken* en *M.A. Ypma* als diakenen waren 'aangesteld'.

Er waren toen ook twee kinderen gedoopt.

Verder had men vernomen, dat er zondags drie samenkomsten bij F. de Valk aan huis werden gehouden, resp. om 9, 1 en 5 uur, met telkens niet meer dan 19 personen.

Het was waar, maar er kwamen ook wel eens meer dan 20 bezoekers, zeker als ds Van Velzen een zondag in Minnertsga preekte. Dan was Minnertsga in last. De grietman stuurde er soms de veldwachter op uit en die keerde met een opgemaakt proces-verbaal in de zak terug. Gelukkig zijn die in het Gouverneursarchief bewaard gebleven, verscholen tussen andere paperassen. En zo kunnen we nu de lezer enkele detailopnamen van enige godsdienstoefeningen van de Afgescheiden kerk van Minnertsga in het eerste jaar van haar bestaan (1836) doorgeven.

Processen-verbaal

Op zondagmiddag 31 januari 1836 had veldwachter *Arend Witholt* van Minnertsga en Firdgum gemerkt, dat er bij *Feico de Valk* aan huis 'op de Tsjillen van den dorpe Minnertsga' een godsdienstoefening werd gehouden. Hij telde 27 mensen in de kamer en hoorde en zag, dat *Feico Joh. de Valk* 'zeer ernstig' in een boek zat te lezen (d.i. een preek voorlas). Men vergaderde geregeld bij De Valk aan huis, maar niet alleen bij hem, ook wel bij *Sijmen Wassenaar* en *Sjoerd Kattje.*

In de periode van januari tot juni '36 zijn slechts enkele processen-verbaal opgemaakt, beide zeer kort van inhoud en daardoor weinig houvast biedend.

Maar toen kwam *maandag 27 juni 1836*, op welke dag niemand minder dan ds S. van Velzen in Minnertsga voorging. Het gerucht van zijn komst was op die zomerdag van mond tot mond doorgegeven. Het werd druk op de Tsjillen, vooral 's middags. Toch had de grietman de veldwachter geen opdracht gegeven proces-verbaal op te maken, want hij woonde in Sexbierum en verklaarde later, dat de godsdienstoefening in Minnertsga 'geheel buiten mijn voorweten' had plaats gevonden. Het

dagelijks bestuur van de grietenij kon echter niet doen alsof er niets was gebeurd.

Nu er geen proces-verbaal was opgemaakt, moest de veldwachter informatie komen geven over het gebeurde op die zondag. Daarvoor werd hij 9 dagen later (!) 's morgens om 9 uur op het grietenij huis ontboden. Aan de waarnemend grietman *Meindert Donia* en de secretaris van de grietenij *E.J. Alta* rapporteerde de veldwachter nu het volgende:

Jakkele Jelles Tjessinga, koopman en winkelier te Minnertsga, had hem die zondagmiddag tussen 4-5 uur gevraagd op de uitkijk te staan bij het huis van *Feico de Valk*, kooltjer, wonende op de Tsjillen te Minnertsga; daar zou een vergadering van ‘separatisten’ worden gehouden en nu moest hij (veldwachter) ervoor zorgen, dat ‘daar geen ongeregeldheden zouden plaats vinden’.

's Avonds om 6 uur was de veldwachter naar het huis van De Valk gestapt en had daar een steeds groeiend aantal mensen geconstateerd, deels bestaande uit bekende ‘separatisten’ of met hen sympathiserenden en deels uit nieuwsgierigen.

Ook vernam hij, dat ds Van Velzen zich nog bij Jakkele Tjessinga in huis bevond en die avond bij De Valk aan huis zou preken, dopen en een huwelijk bevestigen. Inderdaad was dit gebeurd. Omstreeks 8 uur die avond was ds Van Velzen, vergezeld van Jakkele Tjessinga naar het huis van De Valk gegaan, waar hij had gepreekt en zes kinderen gedoopt nl. twee van *Albert P. Winsemius*, arbeider; één van *Jelle Annes Ypma*, kooltjer, en één van *Sijmen Johannes Wassenaar*, arbeider, allen wonend te Minnertsga. Verder één van Bote Knol, arbeider te Tzummarum en een kind van ouders uit St. Annaparochie, van wie de veldwachter de namen niet wist. Tijdens deze doopsbediening waren nog veel meer mensen komen binnenlopen, zodat het aantal aanwezigen snel aangegroeid was tot ver over de 20 personen. Niet alleen in het huis van De Valk was een godsdienstoefening gehouden, ook in de woning er vlak naast was dit gebeurd, bij *Jeltje Anes Snel (weduwe Ypma)*, maar daar waren niet meer dan 19 personen aanwezig geweest, tenminste niet in het ‘kamertje’, maar in de gang bij de open deur hadden ook nog een aantal mensen gestaan, die de veldwachter ‘door de donkerte in de gang’ niet had kunnen herkennen.

In beide huizen was het propvol geweest o.a. met een aantal nieuwsgierigen en mensen uit andere dorpen. Doordat men soms van het ene huis naar het andere overliep, had de veldwachter het aantal bezoekers niet precies kunnen tellen. Hij was beurtelings in beide huizen aanwezig geweest en daar gebleven, tot 12 uur 's nachts, terwijl de samenkomsten tot 2 uur 's nachts hadden geduurd!

Na zijn vertrek was hij nog aan de weet gekomen, dat er ook nog een kerkelijke huwelijksbevestiging had plaats gevonden van ‘een paar lieden van Sint Anna Parochie’, van wie hij alleen de naam van de bruid had horen noemen: *‘Dieuwke Knoll’*.

We merken hierbij op, dat het hier betrof het huwelijk van de 62-jarige timmerknecht Jan Dirks van der Ploeg en Dieuwke Jacobs Knol, 61 jaar, werkvrouw, geboren te Minnertsga en wonende te St. Annaparochie (ze waren overigens al een paar maanden eerder voor de burgerlijke wet getrouwd).

Het is die dag en nacht van maandag de 27e juni 1836 druk geweest in die dorpsstraat (de Tsjillen) van Minnertsga, waarin twee vooraanstaande Afgescheidenen woonden nl. ouderling De Valk en weduwe J.A. Ypma-Snel bij wie ook haar zoon, de latere dominee, nog inwoonde: Marten Annes Ypma. Even later zouden de Afgescheidenen daar ook hun eenvoudige kerkje krijgen.

De hierboven aangegeven godsdienstoefeningen hebben, door het ontbreken van een officieel proces-verbaal, niet tot een veroordeling door de rechtbank van Leeuwarden geleid.

Van een godsdienstoefening een paar maand later (25 september) bij de weduwe Ypma op de Tsjillen gehouden, bestaat wel een proces-verbaal. Het is weer hetzelfde patroon. De veldwachter had vastgesteld, dat het aantal bezoekers ver het toegestane maximum (20) te boven ging. In de voorkamer was het zo stampvol geweest, dat hij - ook al door de ‘donkerheid’ in de kamer - het juiste aantal bezoekers niet had kunnen bepalen; evenmin wie het woord deed, omdat allen ‘stil sweegen toen ik in huis quam’.

Het gevolg van dit proces-verbaal was, dat Meindert Donia, de eerste wethouder (assessor), *Marten Annes Ypma* op het grietenij-huis ontbood om te worden gehoord. Dit verhoor is bewaard gebleven. We geven het hier (in enigszins aangepaste) spelling door:

Vraag:	Hoe zijn uw voor- en toenamen?
Antw.:	Marten Annes Ypma.
Vr.:	Hoe oud zijt gij?
Antw.:	Zes en twintig jaren voluit.
Vr.:	Waar zijt gij geboren?
Antw.:	Te Minnertsga.
Vr.:	Wat is uw beroep?
Antw.:	Schipper.
Vr.:	Welke is uw woonplaats?
Antw.:	Minnertsga.
Vr.:	Erkent gij waarheid te zijn, dat op zondag de 25e dezer 's middags omstreeks drie uur een gezelschap in uw woonhuis is vergaderd geweest?
Antw.:	Ja.
Vr.:	Zijt gij eigenaar of bewoner van het huis als hoofd van het huisgezin?

Antw.:	Neen, mijn moeder Jeltje Anes Snel is eigenaresse van het huis en hoofd van het huisgezin, waartoe ik behoor. Maar ik houd de kostwinning op.

Vr.:	Hoe groot was het getal personen, die het bedoelde gezelschap uitmaakten, buiten de leden van het huisgezin?
Antw.:	Dat weet ik niet recht, maar wel hoeveel ledematen van de gemeente er omtrent waren; dezen zullen buiten de huisgenoten, zo wat vijftien geweest zijn. De anderen weet ik niet, want er komen dan anderen, zowel nieuwsgierigen als heilbegerigen bij.
Vr.:	Was het getal, buiten uw gezin, meer dan twintig?
Antw.:	Ik veronderstel dat er meer dan twintig geweest zijn, doch ik kan het niet vast zeggen, omreden dat ik ze niet heb geteld.
Vr.:	Tot welk einde waart gij bijeengekomen!
Antw.:	Om onderling Godsdienstig samen te zijn, hetwelk ook gebeurd is.
Vr.:	Is er toen ook een redevoering, aanspraak, gebed of iets dergelijks gehouden?
Antw.:	Ja, er is een gebed gedaan, een psalm gezongen en een toespraak gehouden.
Vr.:	Wie heeft dat gebed en die toespraak gedaan?
Antw.:	Ik.
Vr.:	Is tot het houden van deze Godsdienstige samenkomst ook toestemming van het burgerlijk bestuur gegeven?
Antw.:	Daarvoor is geen toestemming gevraagd, omdat ik niet weet, dat die toestemming gevraagd behoeft te worden, daar alle Godsdiensten vrij zijn.
Vr.:	Hebt gij ook nog iets hierbij te voegen?
Antw.:	Neen, ik heb hier niets bij te voegen.
Vr.:	Zijt gij ook in militaire dienst?
Antw.:	Neen, nu niet meer. Ik heb mijn paspoort.
Vr.:	Zijt gij ook correctioneel of crimineel gestraft geworden?
Antw.:	Neen.

Ook deze samenkomst heeft geen veroordeling tot gevolg gehad. Dit was wel het geval met die van *zondag 23 oktober '36*, toen de veldwachter 30 aanwezigen telde in het huis van de weduwe Ypma, de moeder van Marten Annes Ypma. *Feico de Valk* had in die samenkomst de leiding. Op het verzoek van de veldwachter uiteen te gaan, had men met een botte weigering gereageerd *'Jakkele Jelles Tjessinga* zei nog tegen De Valk maar door te lezen, wat ook gebeurde'.

Het kwam Feico de Valk en Jeltje Anes Snel (wed. Ypma) elk op een boete van *f* 8,- te staan.[8.] Bij ons weten is dit het enige vonnis geweest, dat tegen Afgescheidenen in Minnertsga is uitgesproken. Vergeleken met die in Sexbierum zijn ze er dus goed afgekomen.

Beginperiode tot de komst van ds D. Postma (1840)

Het eerste notulenboek van de Chr. Afgescheiden kerk te Minnertsga begint - als dat van zo menige gemeente - met een verhaal over de ontstaansgeschiedenis. Het beslaat in Minnertsga's kerkboek vier pagina's.

We lezen er o.a. in, dat er al 2½ jaar vóór de Afscheiding ‘onderlinge bijeenkomsten’ werden gehouden. ‘En wij zijn in 1835 uit de valsche kerk gegaan met openhartige kennis geefing’.

Op 1 december heeft ds H. de Cock de gemeente te Minnertsga ‘gestigt’. Ging in het begin alles naar wens en was er ‘veel zegen voor ons geweest’, helaas ontstond al spoedig in de kleine gemeente verwarring, ja zelfs een scheuring. De kerkeraad aarzelde niet in deze situatie gebruik te maken van de ‘sleutelen des hemelrijks’ (de tucht).

Ook kwam in het begin de veldwachter keer op keer om ‘het volk’ (de aanwezigen in de godsdienstoefeningen) te tellen en proces-verbaal op te maken. Tenslotte lezen we, dat er ‘door de verwarring en ontrouwigheid’ geen ‘aanteekening’ gehouden is van de eerste kerkeraadsvergaderingen. Bijna een halve eeuw later heeft ds E. Kropveld - toen predikant in Minnertsga - onder dit verhaal met een verwijzingsteken naar de passage over de verwarring en scheuring in de begintijd, eigenhandig de volgende notitie geschreven:

> ‘Is dus de Gemeente Minnertsga staande gebleven tot op den huidigen dag, dan blijkt dit duidelijk niet een werk van menschen, maar een werk des Heeren te zijn.
> Ook blijkt het, dat zij, die het toen met het erfdeel des Heeren niet hebben durven wagen, er naar ziel en naar lichaam niet bij vooruit zijn gegaan; terwijl anderen, die om des Heeren wil, zich hebben laten lasteren en vervolgen en de berooving hunner’ goederen met blijdschap hebben aanschouwd, kennelijk door God zijn gezegend. Wie zijn weg wèl aanstelt, dien zal ik Gods heil doen zien!
> Minnertsga - 30 Januari 1884.
> E. Kropveld v.d.m.’

De eerste kerkeraadsnotulen dateren van 2 januari 1837, dus van ruim een jaar na de instituering. Deze vergadering werd gehouden bij *Anne A. Kuiken* aan huis; aanwezig waren de ouderlingen *Feico J. de Valk* en *Jakkele J. Tjessinga* (die de notulen schreef) en de diakenen *Anne A. Kuiken* en *Marten A. Ypma.* De broeders moesten spreken over een ‘verkeerde’ handelwijze van *Sjoerd Kattje* (die toen al moeilijk aan het doen was).

In de volgende notulen gaat het over ‘veelvuldige ongeregeldheden’, die hadden plaats gevonden. Uit alles blijkt, dat de hoofdschuldige *Kattje* was, de oefenaar, die maar moeilijk aan een kerkordelijk geregeld gemeenteleven kon wennen en zich veel beter thuis voelde in een vrije groep, waarin hij dan de man was. Volgens de kerkeraad kon men nooit ‘in bedaardheid’ met hem spreken over de dingen die Gods kerk aangingen. Omdat hij zich niet wilde onderwerpen aan de kerkeraad en aan de kerkelijke tucht, kwam hij met zijn aanhangers in het isolement terecht. Het ging van kwaad tot erger.

Op 21 juli '37 schreef de kerkeraad aan de leden van de groep-Kattje

een brief waarin hun afhouding van het Avondmaal werd meegedeeld. Herhaaldelijk werden ze vermaand en een jaar later kwam zelfs hun afsnijding van de gemeente in het gezichtsveld. De classis hield deze echter voorlopig nog tegen. Het werd een slepende procedure.

Een commissie van de classis kwam - na onderzoek - tot de conclusie, dat Kattje moest worden afgesneden ‘opdat er schrik van uitga’. Men besloot ds Van Velzen er nog bij te halen om samen met de kerkeraad te proberen Kattje tot andere gedachten te brengen. Mocht dit niets opleveren, dan moest de afsnijding doorgaan. Dit gebeurde. De notulen van de classis van mei '38 vermelden, dat Sjoerd Kattje ‘openbaar’ van de gemeente is afgesneden, omdat hij hardnekkig zijn verkeerd standpunt bleef vasthouden.

Zijn volgelingen weigerden op de kerkeraad te komen. In september '38 bepaalde de classis, dat ze opnieuw moesten worden vermaand en cynisch werd opgemerkt, dat, als Sjoerd Kattje dood was, ze zich wel weer bij de kerk zouden voegen.

Maar zie, in september '40 wilde Kattje zich weer verenigen met de gemeente. Aan deze gelukkige wending zal de komst van ds D. Postma in juli '40 niet vreemd zijn geweest. Ook zijn vrouw Aaltje (Feenstra) wil wel weer bij de gemeente. De kerkeraad kon toegeeflijk zijn. Alles kwam weer goed. Ruim een jaar later stelde ds Postma voor, dat Kattje zich op de classis liet onderzoeken ‘in zijn bekwaamheden om bij gelegenheden een voorstel voor de gemeente te doen’ m.a.w. om te mogen oefenen. Dit was psychologisch gezien een zeer juiste zet van ds Postma, want het oefenen zat Kattje nu eenmaal in het bloed. Maar deze had niet lang meer te leven. Het volgend jaar stierf *Sjoerd Cornelis Kattje*, oud 55 jaar.[9.]

Ook met een paar leden uit St. Annaparochie - die toen tot de gemeente van Minnertsga behoorden - had de kerkeraad moeite. Het waren aanhangers van Sjoerd Kattje, die een zoon Pieter in St. Anna had wonen. Gelukkig is het met Pieter Kattje en diens vrouw Tjitske Kuiken en ook met Jan Dirks van der Ploeg weer in het reine gekomen.

In een gestencilde herdenkingsrede ‘Terugblik over 125 jaar’ van ds E. Haverkamp, worden de beginjaren trefzeker als volgt gekarakteriseerd: ‘De eerste vier jaren werden jaren van voortdurende worsteling om de eenheid van de gemeente. Opvallend is daarbij, dat de kleine kerkeraad de moed had om daarbij uiterst streng op te treden; de tucht werd scherp toegepast. Verzuim van de kerkdiensten werd prompt onderzocht en gestraft met afhouding van het Heilig Avondmaal. De groep van Sjoerd Kattje werd onophoudelijk vermaand, ja zelfs werden ambtsdragers in de gemeente zonder pardon onder censuur gesteld, wanneer hun optreden niet was volgens de voorschriften van de bijbel.

Telkens opnieuw grepen de eenvoudige broeders met krachtige hand in, al moet erbij gezegd worden, dat ze dat ook telkens deden met belijdenis van hun eigen kleinheid. Ze werden gedreven door het vaste be-

wustzijn, dat niet zij, maar de levende Christus het te zeggen had. En het wonder gebeurde: ondanks de onrust, ja, dankzij de strenge tucht, groeide de gemeente voortdurend, en het was dan ook een feest in de gemeente, toen eindelijk, na 4½ jaar, de eerste predikant, kandidaat Durk Postma, als herder en leraar kon worden bevestigd.'

Ds D. Postma in Minnertsga 5 juli 1840-10 april 1842

Het beroep van D. Postma was niet het eerste uitgebrachte beroep geweest. In het najaar van 1839 had de kerkeraad al getrokken aan *ds T.F. de Haan*, toen wonende te Wanswerd. Deze had zich een half jaar eerder op Goede Vrijdag '39 te Ee afgescheiden. Ook door het naburige Sexbierum was hij beroepen. Het werd een bedankje, al probeerde ds De Haan de pil te vergulden door zijn verklaring de gemeente wel te willen helpen met liefdebeurten.[10.]

De kerkeraad ging intussen moedig door met pogingen een eigen herder en leraar te krijgen. En op zondag 14 juni 1840 kwam er na telling van de stembriefjes weer een beroep uit de bus. Heel duidelijk zelfs, want alle stemmen waren 'op den eerwaarden jongeling D. Posthumus gevallen'.[11.]

De volgende dag werd hem de beroepsbrief persoonlijk door ouderling J. Tjessinga overhandigd in Birdaard, waar student Postma - afkomstig uit Dokkum - toen woonde. Deze beroepsbrief is in de notulen opgenomen. De formulering is nog niet volgens het vaste patroon van de geijkte latere beroepsbrieven, maar welt, in deze 'eenvoudige letteren', spontaan uit het hart.

Postma krijgt geen vast 'loon' toegezegd. Dit 'durven wij niet doen, want wij weten niet hoe veel de Heere ons zal geven'. We merken hierbij op: Zo ging het vroeger ook in oefenaarskringen en het ideaal was, dat ook een predikant moest leven van wat er zondags werd gecollecteerd.

In de beroepsbrief is in dit verband ook sprake van het 'met den Heere te wagen'. Dat dit heel gemakkelijk kon leiden tot misbruik en valse lijdelijkheid, zou de praktijk spoedig leren.[12.]

Veel bedenktijd heeft de 22-jarige Postma niet genomen. Hoogstwaarschijnlijk heeft hij het beroep al tijdens het bezoek van Tjessinga - na te hebben gebeden - aangenomen. Hij deed dat - naar hij schriftelijk bevestigde - 'zonder voorwaarden'. In Afgescheiden kringen leefde wel de opvatting, dat een kandidaat het eerste beroep moest aannemen.

Maar ook de genabuurde kerk van Sexbierum wilde nog gebruik maken van zijn diensten, en hem voor de hele classis hebben. Vooral de vooraanstaande ouderling Klaas de Vree aldaar oefende sterke druk op hem uit om Sexbierum gecombineerd met Minnertsga te gaan dienen. De Vree kwam dit zelfs 22 juni op de kerkeraad te Minnertsga persoonlijk bepleiten. Het bleef echter bij Minnertsga alleen. En de classis gaf toestemming 'om geen verdere oproerigheden te maken'. Aan de zaak-Kattje had men al genoeg gehad.

Op zondag *5 juli 1840 is D. Postma* door zijn leermeester ds T.F. de Haan, toen predikant in de classis Wanswerd, plechtig in zijn ambt bevestigd in het sobere mini-kerkje op de Tsjillen. Aan restanten van boogramen aan de achterkant van het tegenwoordige huis Tsjillen no. 12 is nog te zien dat hier het kerkje stond. Het huis ernaast Tsjillen no. 14 deed dienst als pastorie. In de voorgevel van dit huis zit nog een steen met het jaartal 1797.

Evenals de jonge ds P.M. Dijksterhuis in de provincie Groningen, was Postma in Friesland de eerste van de nieuw opgeleide predikanten. Hij bezat onmiskenbaar organisatietalent.

Ontzaglijk zwaar was de bediening in die tijd - zoals ds Postma later zelf getuigde - niet alleen door het veelvuldige werk in zeer vele gemeenten, maar ook vanwege de vervolging van de kant van de overheid. Ds De Haan en hij hadden eerst elk de helft van Friesland voor hun rekening.

In zijn gedachtenisrede, uitgesproken ter gelegenheid van zijn 50-jarige ambtsbediening op 12 juli 1890 te Burgerdorp in Zuid-Afrika, die met enige preken na zijn dood door zijn zoon ds D. Postma jr. is uitgegeven, verklaart hij:

'Ik was toen nog maar zwak geleerd - en dat ben ik nog. Ik heb mijzelf altijd eerlijk beschouwd als een noodhulp. De nood der kerk vereischte hulp, daarom werd de vrucht soms wat vroeg geplukt'.

Bovendien had hij als jonge man een zwakke gezondheid, zodat menigeen dacht - ook Postma zelf - dat hij niet oud zou worden.

Op de eerste kerkeraadsvergadering na zijn bevestiging neemt ds Postma ook de functie van scriba op zich. Tot nu toe had ouderling Tjessinga dit werk altijd gedaan. De notulen zijn nu voortaan van de hand van ds Postma. *Kornelis Jelgerhuis*, schipper en koopman te St. Jacobiparochie wordt kerkvoogd.[13.]

De censuur van Pieter M. Bijlsma en Pieter Wagenaar (St. Annaparochie) kan wegens 'belijdenis en terugkering' worden opgeheven. We zien vaker, dat de komst van een nieuwe dominee in moeilijke gevallen een wending ten goede brengt.

Een maand later (10 augustus '40) worden door de kerkeraad onderzocht en tot de gemeente toegelaten: *Simon Pieters Wagenaar* van St. Annaparochie en *Marijke Baukes de Ruiter*, de jonge vrouw van ds Postma.[14.] Ze was afkomstig uit Sneek.

Erkenning

Bijzonder hinderlijk was het, dat de Afgescheiden kerk te Minnertsga nog niet door de regering was erkend. Een eerste verzoek aan de koning om 'toegelaten' te worden als Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Gemeente was afgewezen. De gemeente zou de kosten van een eigen kerkelijk leven en van de verzorging der armen niet kunnen dragen; bovendien bezat ze geen eigen predikant. Het eerste achtte de kerkeraad on-

juist en door de komst van ds Postma was de situatie veranderd. Er was nu ‘grote toeloop van hoorders’.

Daarom stuurde de kerkeraad een nieuw verzoek om erkenning in zee. Een afschrift daarvan, gedateerd 29 augustus 1840, is te vinden in de kerkeraadsnotulen. Op woensdag 9 september hebben ds Postma en Nanning S. Dijkstra van Sexbierum persoonlijk de brief aan de koning overhandigd. Het zal een hele gebeurtenis in hun leven geweest zijn!

De koning stuurde het rekest naar het grietenij bestuur terug, want er moest nog een bepaalde aanvulling komen. De kerkeraad verklaarde nu, dat het kerkgebouw stond op de Tsjillen in Minnertsga naast de pastorie en dat men zelf zou zorgen voor de behoeften van de eredienst en armen, zonder ooit aanspraak te maken op een toelage van rijk, provincie of gemeente, of op enige bezitting of inkomsten en rechten van de Hervormde kerk of enig ander erkend kerkgenootschap.

En nu kwam de erkenning, tegelijk met die van Sexbierum, per K.B. van *6 mei 1841* los. De kerkeraad zond een dankbetuiging aan het grietenij bestuur voor de medewerking en belegde een dankstond! Inderdaad betekende deze erkenning een mijlpaal in de geschiedenis van de gemeente. Van de kant van de burgerlijke overheid had men immers geen vervolging meer te vrezen. De veldwachter hoefde niet meer te komen tellen of er meer dan 20 bezoekers per samenkomst waren.

Ds Postma deed met toewijding zijn werk in de gemeente. Naast de gewone diensten op zondag werd er ook op woensdagavond in de week een dienst gehouden. En natuurlijk werden de catechisaties geregeld. Zelfs de kerkeraadsleden kregen nog onderwijs via de lectuur van het beroemde boek van *Wilhelmus à Brakel: Redelijke Godsdienst.* Ds Postma stelde nl. voor voortaan op elke kerkeraadsvergadering daaruit een hoofdstuk te behandelen. De broeders vonden het goed, als er maar tijd voor was.[15.]

Deze laatste conditie mocht er wel bij! In elk geval, ze begonnen de eerstvolgende vergadering met het eerste hoofdstuk uit Brakels theologisch meesterwerk: Van de kennis Gods uit de natuur (16 pagina's).

Ruim een maand later (16 februari) kwam het tweede hoofdstuk aan de beurt: Van het Woord Gods (46 pagina's). We lezen er niet van, dat ze ooit het derde hoofdstuk hebben aangepakt. Ze zullen er wel mee gestopt zijn, want de stof was veel en veel te uitgebreid om die aan het eind van een kerkeraadsvergadering nog samen te bespreken. In elk geval valt de goede bedoeling van ds Postma en zijn mede-kerkeraadsleden te prijzen. Het houden van een bijbelcursus op een avond in de week - zoals tegenwoordig wel gebeurt - zou misschien doeltreffender zijn geweest. Terloops zien we hier ook, hoe groot het gezag van de bevindelijke Brakel bij de Afgescheidenen was.

Ds Postma mocht zegen op zijn werk zien. Enige personen wilden zich bij de kerk aansluiten, ook meldde zich een paartje om hun huwelijk kerkelijk te laten bevestigen. Het waren *Pierius Albert Winsemius* te

Minnertsga en *Wytske Jacobs van der Lei* te St. Jacobiparochie. Hoewel geen van beiden belijdend lid was, gaf de kerkeraad wel toestemming. Want de bruidegom wilde zich wel voorbereiden op de geloofsbelijdenis en beiden wandelden "volgens de leer der kerk".'

De praeses vroeg beiden nog of ze voornemens waren bij de kerk te blijven en of ze van plan waren 'in een behoorlijke nederigheid van klederdragt te trouwen'. De Afgescheidenen waren gesteld op een sobere levenswijze o.a. uitkomend in de kleding.

Spanningen

Helaas heeft ds Postma in Minnertsga veel spanningen en onaangenaamheden moeten doorstaan. Eén van de ergste was wel de botsing met zijn ouderling *Jakkele Tjessinga.* Deze was een figuur, die zich door een jong domineetje niet opzij liet drukken, maar zelf graag domineerde en daarvoor de karaktereigenschappen bezat. Vanaf het begin had hij aan de gemeente leiding gegeven. Hij was een bekwaam scriba geweest en nu had de jeugdige ds Postma het scribaat onverwachts overgenomen.

Ook de kwestie: Moet het traktement van een predikant al of niet vastgesteld worden, was één van de oorzaken van de narigheden. In de beroepsbrief was geen vast bedrag genoemd. Postma wilde dit later, door de ervaring geleerd, toch liever wél bepaald zien, omdat 'hij dan een vrijer gemoed had en dit ook was naar de orde, die de Heere aan de Leviten had gegeven'.[16.] Hij doelde hier op de regel in het Oude Testament, dat de Levieten in hun dienst in het heiligdom ook door Israël moesten onderhouden worden.

Nu besloot de kerkeraad ds Postma hierin tegemoet te komen en het traktement - met terugwerkende kracht - vast te stellen op 517 of 532 gulden plus vrij wonen. Voor turf, hout, aardappels enz. moet dominee voortaan zelf zorgen. De kerkvoogd zou de vinger aan de financiële pols van de gemeente houden. Elk kwartaal zou hem gevraagd worden of het uit kon of niet.[17.]

Dit besluit was zeer tegen de zin van ouderling Tjessinga. Hij liet in de notulen vastleggen dat zijns inziens, als dominee bij een eventueel vertrek nog achterstallig salaris had te beuren, de gemeente dit niet meer behoefde op te brengen!

Niet lang daarna kwam het tot een openlijke botsing tussen ds Postma en ouderling Tjessinga. Ze vond plaats in de kerkeraadsvergadering van 25 mei 1841. Postma stond toen nog geen jaar in Minnertsga.

Tijdens deze vergadering vermaande hij 'in liefde' kerkvoogd Kornelis Jelgerhuis en ouderling Tjessinga, omdat beiden boos weggelopen waren uit een eerdere vergadering met manslidmaten waarin over de kerkelijke financiën was gesproken. Beide broeders erkenden fout te hebben gehandeld. Maar toen kwam ds Postma met een openlijke en ernstige beschuldiging tegen Tjessinga. Deze had namelijk op eigen houtje - zonder de predikant of kerkvoogd erin te kennen - de achterkamer van de

toch al kleine pastorie verhuurd aan Syberen Riekels Wesselius, een bakker, en dit nog wel in lijnrechte strijd met een besluit van de kerkeraad! Geen wonder, dat ds Postma zeer verontwaardigd was. Terloops merken we hier op dat Tjessinga en Wesselius resp. met Minke en Marijke Hamer waren getrouwd. Of familierelaties op de daad van Tjessinga invloed hebben gehad, durven we niet te beslissen.

Op de classisvergadering twee dagen later gehouden, zette ds Postma de beschuldigingen tegen ouderling Tjessinga nog eens op een rijtje: a) Heerschappij oefenen over het erfdeel des Heren, b) onoprecht handelen. c) zondigen uit onkunde of bekrompenheid tegen het tiende gebod (Gij zult niet begeren uws naasten huis).

De kerkeraad sprak uit, dat de beschuldiging 'regtmatig was en op waarheid gegrond' en verzocht Tjessinga 'staande deze beschuldiging' niet als ouderling te fungeren, totdat de zaak was onderzocht door de classis, of hij voor de kerkeraad schuld had beleden. De classis stelde de kerkeraad in het gelijk.

Eindelijk erkende Tjessinga, dat hij te ver was gegaan; hij beloofde zich voortaan voorzichtiger te gedragen en werd nu in zijn ambtelijke functie hersteld.

Ds Postma drong er nog eens bij de kerkeraad op aan alles in het werk te stellen om de mede-pastoriebewoners te laten vertrekken, want door hun inwoning was de toestand onhoudbaar geworden.

Op de vergadering van 23 augustus 1841 kwam J. Ypma - de buurman - zijn nood klagen 'dat hij niet meer Christelijk wonen kan vanwege de ongestuimige huishouding van S. Wesselius' en T. Marra kwam zeggen, dat het hem 'een gedurige smart was, dat S. Wesselius zoo tot benauwing van Ds in die kamer van Ds was ingedrongen, en maar stil bleef wonen en dat met zulk een verwoest leven'.

Kerkvoogd Jelgerhuis kreeg opdracht om Wesselius aan te zeggen, dat hij de kamer in de pastorie moest verlaten 'en dat wel zoo spoedig mogelijk in de loopende week, want de minnige[18.] dagen waren al lang verloopen en de woning was zoo lastig, dat indien het zoo langer zoude gaan, dan zoude Ds het huis moeten verlaten'.

Wesselius wilde echter het huis niet uit en durfde 'zich nog behelpende met liegen, zelfs zeggen, dat hij de kamer gehuurd heeft'. Ds Postma moest wel zijn ziel in lijdzaamheid bezitten.[19.] Want een maand later was de situatie nog onveranderd.

Het was ook waar, dat de 'inwoner' beslist geen sierlijk lid van de kerk was. Het duurde niet lang of de kerkeraad moest hem afsnijden wegens een ergerlijk en volslagen onkerkelijk leven. Hij kwam niet in de kerk, liet zijn kind ongedoopt en wilde ds Postma niet in zijn ambt erkennen. In 1853 is hij met zijn vrouw en drie kinderen naar Noord-Amerika geëmigreerd.

Kort na zijn retireren kwam Tjessinga met de klacht, dat dominee te lang preekte 'namelijk een kwartier over de twee uren'! Een enkele keer

was Tjessinga zelfs - als het weer zo lang duurde - de kerk uitgelopen. De kerkeraad moest Tjessinga wel gelijk geven, al meenden de broeders dominee ‘niet te kunnen beschuldigen van langwijligheid zonder noodzake’, maar ze zouden toch graag zien, dat hij zich zoveel mogelijk bekortte.

Ds Postma antwoordde weinig toeschietelijk, dat hij zich er altijd op toelegde binnen de twee uur klaar te zijn, maar zich niet te kunnen binden aan een kwartier. Op zijn beurt verzocht hij Tjessinga zich om die reden niet weer aan het gehoor van Gods Woord te onttrekken. Dreigend vervolgde hij: ‘want dan zou men hem op nieuw onder de bestraffing moeten nemen’. Een feit was ook, dat Tjessinga soms tijdens de tussen hem en de kerkeraad bestaande onmin een dienst in de hervormde kerk had bezocht, als daar een ‘vroom’ predikant preekte.

Het zal ds Postma een gevoel van opluchting hebben gegeven, toen hij een beroep naar de gemeenten Middelstum-Bedum in Groningerland had ontvangen. In de kerkeraadsvergadering van 14 maart 1842[20.] deelde hij mee dit beroep te zullen aannemen. De kerkeraad wilde hem hiervan niet weerhouden en gaf hem een eervolle attestatie mee.

Op de laatste kerkeraadsvergadering, die hij presideerde (4 april '42) werd afgesproken, dat hij op 24 april - een Avondmaalszondag - afscheid van de gemeente zou nemen. Vervolgens moesten op die vergadering enkele financiële zaken worden geregeld. Dit bood ds Postma de gelegenheid aan de kerkvoogd te vragen hem alsnog het achterstallige traktement uit te betalen. Maar deze zei daarvoor geen geld te hebben. Niemand wist raad. Toen merkte ds Postma bitter op, dat hij al enige tijd van geleend geld had moeten leven. Vol verwijt liet hij het aan de conscientie van de broeders over er eens over na te denken, hoe ze hem hadden behandeld, terwijl hij hen toch altijd ‘in liefde’ had gediend, zoals de notulen het uitdrukken.

Nee, ds Postma heeft het niet gemakkelijk gehad in Minnertsga. Van zijn pastorie, die maar heel klein was, had Tjessinga buiten zijn medeweten een kamer verhuurd. En die huurder was zo'n vreemde figuur, dat diens inwoning voor ds Postma en zijn vrouw een voortdurende kwelling was geworden. Bovendien beurde hij niet zijn volle traktement en moest aan het einde van zijn diensttijd in Minnertsga klagen - we zeiden het al - dat hij geruime tijd met geleend geld in zijn onderhoud had moeten voorzien. Al zes dagen na zijn bittere klacht preekte hij zijn afscheid (10 april). Zo gauw mogelijk weg uit Minnertsga! 't Was alles heel jammer en naar.

In de classisvergadering van 30 juni '42 zei C. Jelgerhuis, de kerkvoogd, nog, dat ds Postma op ‘ongeregelde’ wijze was vertrokken, want hij had beloofd nog een Avondmaalszondag te blijven. En ouderling Hettema van Hallum getuigde, dat Postma's afscheidspreek een bedreiging met de oordelen des Heren over de gemeente was geweest en een rechtvaardiging van zichzelf vooral in het voorgebed en in de toepassing, en dat hij

(Hettema) zich daaraan gestoten had. Ds Postma - ook op deze vergadering aanwezig - zei, dat hij zelf juist week van hart was geweest ‘en dus ver van met hardheid de gemeente de oordelen Gods aan te kondigen’.

Ds Postma had de betaling van zijn nog te ontvangen traktement aan het geweten van de kerkeraadsleden overgelaten. Er zou niets van terecht komen. Na zijn vertrek naar Middelstum is er nog tussen ds Postma en Tjessinga een correspondentie over deze zaak gevoerd. Postma is zelfs nog persoonlijk in Minnertsga geweest om de moeilijkheden uit te praten. Een commissie uit de classis Sexbierum heeft nog geprobeerd het geschil tussen beide op te lossen.

In die briefwisseling was het van de kant van Tjessinga weer van dik hout zaagt men planken geweest. Hij beschuldigde hierin ds Postma van een ‘schelm en bedrieger’ en een ‘godloos monster’ te zijn welke woorden hij later weer had teruggenomen. Hij had ze ‘in drift’ gesproken. In elk geval rapporteerde een classiscommissie in juli '43, dat de classis deze zaak - ondanks gebleven verschil van gevoelens - als afgehandeld beschouwde. We mogen gerust zeggen, dat ds Postma in Minnertsga trouw heeft gewerkt en ook vruchten op zijn werk mocht zien. Het blijkt o.a. uit het kiezen van een ouderling voor Het Bildt en één voor Beetgum. Op de kerkeraadsvergadering van 31 januari 1842 waren twee broeders uit Menaldumadeel aanwezig nl. D.W. Vellinga en J.G. Hiemstra, die toestemming verzochten daar een gemeente te institueren ‘uit kracht van bevordering en uitbreiding van Christi kerk’. De Minnertsgaasters vonden het goed (17 maart 1842) en zo werd op 20 april 1842 de Christelijke Afgescheidene gemeente te Beetgum gesticht.

Ds W.J. Schuringa, 21 januari 1843 - februari '44

De vacature in de kerk te Minnertsga, ontstaan door het vertrek van ds Postma naar de gemeenten Middelstum en Bedum in Groningerland, heeft niet lang geduurd.[21.] In zijn nieuwe gemeente Middelstum was één van ds Postma's gemeenteleden *W.J. Schuringa*, een ex-bakker, voor dominee gaan studeren. Hij was een man van het eerste uur van de Afscheiding in Middelstum geweest, de actieve ‘leider’ van de eerste Afgescheidenen aldaar.

Ongetwijfeld zal ds Postma met hem gesproken hebben over de gemeente te Minnertsga en daarover veel goeds hebben gezegd, al zal hij natuurlijk zijn nare ervaringen niet hebben verzwegen. Hoe het ook zij, ds Postma was nog maar net een paar maand in Middelstum, of *Willem Jans Schuringa* werd in Minnertsga beroepen (26 september '42). En in de notulen van 7 januari '43 lezen we, dat hij ‘hem volgens de inhoud van zijn gezondene brief aan de gemeente van Minnertsga heeft verbonden op tractement van 400 Gulden en vrije woning’. Het was niet veel, maar meer konden de Minnertsgaasters onmogelijk betalen.

Op 21 januari '43 werd hij door ds De Haan bevestigd en al twee dagen later leidde hij de kerkeraadsvergadering, waarin ook ds De Haan aan-

wezig was, wiens leerling Schuringa was geweest. Hij gaat voortaan - met fraaie hand - de notulen schrijven. Tjessinga had het als vanouds tijdens de vacature weer gedaan.

Ds Schuringa mocht ook zegen op zijn werk zien. Het kerkvolk vergaderde, zoals ds Kropveld in zijn nagelaten gedachteniswoord meedeelt, niet meer in de eenvoudige kamer van vroeger, maar ‘in een klein doelmatig kerkske’. Het stond in de Tsjillen. Er zat wat groei in de gemeente, die haar leden had wonen in Minnertsga, in Het Bildt: St. Annaparochie en St. Jacobiparochie, en in Menaldumadeel: Beetgum en Berlikum.

Natuurlijk waren er ook wel eens lastige leden, die moeilijk deden. Zo lezen we van een zekere Pietje, die naar Stiens was verhuisd en zich bij de kerk van Leeuwarden wilde aansluiten.

Het is met deze Pietje een hele kwestie geworden. Van ds Schuringa moest ze niet veel hebben. Ze was al onder zijn eerste preek ‘zeer bezwaard’ geworden. Zijn preken zouden maar ‘historieel’ zijn, niet diep genoeg gaan. Ook leerde hij de predestinatie niet. Hij zou zelfs gezegd hebben: ‘Al zijt gij de wereld gelijk, houd maar goede moed... en wie een bevinding had, die was zalig!’

Met de preken van ds Postma had ze zich ook niet altijd kunnen verenigen en met ds Zeebuit uit Driesum was ze ook al ‘in verschil’ geweest. Ze vond het in Minnertsga - volgens haar zeggen - maar de dood in de pot. Pietje kon dan ook wegens haar ‘twistgierigheid’ en valse beschuldiging geen attestatie zonder meer krijgen, ook nog niet, toen zij 18 december '43 met haar schoonzoon Oepke Johannes (Monsma) op de kerkeraadsvergadering verscheen om persoonlijk haar attest aan te vragen. Ze bleef ds Schuringa beschuldigen niet ‘de grond van Gods Woord’ te preken. De kerkeraad raadde haar nu aan ‘haar zelven eerst te beoordeelen, alvorens zij de gemeente, leeraar en den ganschen kerkeraad kwam tegen te spreken’. Ze kwam onder censuur te staan. Gelukkig is met haar alles weer in orde gekomen en kon de censuur worden opgeheven. Intussen had ds Schuringa - die in zekere zin een beginnend predikant was, al was hij niet jong meer - veel last van haar furieuze beschuldigingen gehad. Heel jammer was het voor de gemeente, dat ds Schuringa in de kerkeraadsvergaderingen van 5 februari '44 wegens zwakte naar lichaam en geest ‘attestatie van ontslag’ moest aanvragen, zodat hij naar zijn ‘vaderland’ (Groningen) terug kon keren om - zoals hij het uitdrukte - ‘de Predikdienst op eene voor hem gemakkelijker wijze te gaan uitoefenen’. Hij bedoelde daarmee ‘van nu en dan maar eens te prediken, daar en waar de Heere hem mogte roepen’.

Doordat hij in de voorbije zomer ‘zeer sterk’ had gestudeerd op zijn catechismus-preken, was zijn geheugen zeer verzwakt geraakt. Ja, het leek soms wel of hij door zijn ingespannen studie ‘zijn verstand had verloren’. Dit had hem zo moedeloos gemaakt, dat hij gevraagd had een

paar weken naar zijn ‘vaderland’ te mogen gaan. De vakantie had niet geholpen.

Onophoudelijk - aldus de notulen - had hij dag en nacht de Here gesmeekt hem van zijn zwakheid te genezen. Het mocht niet zo zijn. Op zaterdagmorgen 20 januari was hij bij het maken van de preek ‘geheel bezweken’.

Nu was hij in zijn gemoed overtuigd geworden, dat hij - mee door de nieuwe kwaal van ‘zwellende ooren’ (oorontsteking) - zijn werk in Minnertsga moest staken. Hij had steeds ‘in liefde, vrede en eensgezindheid’ met de kerkeraad mogen samenwerken, zodat het hem leed deed Minnertsga te moeten verlaten.

De kerkeraad kon niet anders doen dan in zijn ‘ontslag’ te berusten. De 21e februari was ds Schuringa nog in de kerkeraad aanwezig, waar zijn papieren met het oog op de te Sexbierum vergaderende classis werden klaargemaakt. Daarop is hij uit Minnertsga vertrokken. Hij ging weer in Middelstum wonen en vertrok in 1858 naar Ulrum, waar hij in 1864 overleed, 67 jaar oud. De overlijdensacte noemt hem ‘rustend predikant’. Schuringa was de eerste emeritus-predikant van de Afgescheiden kerken en is jarenlang de enige gebleven.

Na het vertrek van ds Schuringa in 1844 is de gemeente jarenlang vacant geweest, hoewel men in 1846 o.l.v. consulent ds Y. Veenstra van Sexbierum weer was gaan beroepen, nl. K.J. van Goor. Deze bedankte echter. De genabuurde gemeente Beetgum kreeg het volgend jaar in ds J.H. Meijer een eigen predikant; wel een bewijs dat het vanuit Minnertsga geplante stekje voorspoedig was gegroeid.

Maar in Minnertsga kwijnt het beroepingswerk weg, evenals de notulering van de kerkeraadsvergaderingen. Daarin valt een gat van meer dan een jaar. Het Avondmaal wordt een tijd lang niet gevierd, wat wijst op ernstig verstoorde verhoudingen. Diaken T. Marra legt zijn ambt neer. Het is duidelijk eb in het leven van de gemeente Minnertsga.

Na meer dan een jaar beginnen de kerkeraadsnotulen weer (11 november 1849). In het begin daarvan wordt eerlijk erkend, dat men nalatig is geweest in het ‘aanteekenen’. Het zal niet meer gebeuren!

In 1850 begint men opnieuw over het beroepen van een dominee te praten, maar het beroepingswerk wil maar niet vlotten. In de gemeente zwellen twist en strijd weer aan. In de notulen van februari 1851 lezen we een ernstige klacht over de ‘ongeregeldheid en ongebondenheid van eenige leden der Gemeente als mede over de slappe of slegte tugt’.

Ds Salomon Mozes Flesch, 9 april 1854-augustus '54

Nadat een poging om gecombineerd met Beetgum te beroepen, mislukt was, beriep de gemeente van Minnertsga in januari '54 met algemene stemmen de bekeerde jood ds Salomon Mozes Flesch te Edam. Had men het maar niet gedaan! Zijn kerkelijk verleden was al zeer bewogen ge-

weest. Het zou er in Minnertsga niet beter op worden. Flesch nam het beroep aan en leidde nog geen twee maanden later als voorzitter de kerkeraadsvergadering (7 april '54). Het gezin van de 42-jarige ds S.M. Flesch en zijn even oude vrouw Sara Izaak de Jong (geboren in 1812 in Gent (Gelderland)) telde toen vier kinderen: *Mozes* geboren in Amsterdam; *Jozua* geboren in Kampen; *Elizabeth* geboren in Hoogeveen en *Johannes* geboren in Amersfoort. Uit de geboorteplaatsen van de kinderen blijkt al, dat ds Flesch niet erg honkvast was. Terecht wijdde dr F.L. Bos in zijn studie 'Kruisdominees' een hoofdstuk aan ds Flesch onder de titel: De wandelende Jood.

Officieel stelde de kerkeraad het burgerlijk bestuur van Barradeel ervan in kennis, dat ds Flesch, die vroeger in Harlingen had gestaan, de predikant van de gemeente was geworden.

De kerkeraadsleden, met wie ds Flesch had samen te werken, waren de ouderlingen *F.J. de Valk* (al vanaf het begin der gemeente in 1835 in het ambt) en *Anne J. Bouma.*

Verder de diakenen *Jan Obbes Wijnalda*, een 55-jarige timmerknecht,[22.] en *Theunis Hendriks Norbruis*, een 39-jarige arbeider, die blijkens een aantekening in zijn huwelijksacte geen schrijven had geleerd. Een niet gering percentage van de bevolking was in die dagen nog analfabeet.[23.] *Albert Pierius Winsemius* fungeerde als oud-ouderling,[24.], terwijl *Ysbrand Cornelis Jelgerhuis*, een 28-jarige schipper,[25.] en *Theunis Oepkes Marra*, een 38-jarige kooltjer, 'kerkvoogden' waren.[26.]

Het liep met ds S. Flesch in Minnertsga al heel gauw mis. Vanaf het begin was daar al het conflict met de classis Sexbierum, want hij was niet eens als dominee in Minnertsga bevestigd! We komen op deze botsing terug.

Wat het gemeentelijk leven zelf betreft, natuurlijk ging het in de eerste weken nog goed. De komst van een nieuwe dominee brengt vaak een (kleine) opleving in de plaatselijke kerk met zich mee. Er kwamen ook wat nieuwsgierigen naar ds Flesch luisteren. Het kleine kerkje in Minnertsga raakte de eerste zondagen vol.

In de notulen van 8 mei '54 lezen we, dat besloten werd voor de ingang van het kerkgebouw een *'houten windhok'* te plaatsen tot 'berging en beschutting van hoorderen'. Het zal een soort voorportaal zijn geweest. Bovendien kon men dan voor en na de kerkdienst beschermd staan tegen regen en wind en was er gelegenheid nog een poosje te praten over de nieuwtjes van de week (of over de preek?). De uitvoering van het besluit werd opgedragen aan diaken J.O. Wijnalda en aan T.O. Marra, in overleg met de 'Leeraar'.

Ook werd aandacht besteed aan de *verlichting* in de kerk. Koperslager Riezen (Riesens?) uit St. Jacobiparochie zou een aantal lampen leveren.

Nog een behandeld punt was, dat men als regel aanhield, dat wie langer dan een jaar en zes weken zich aan de kerk had onttrokken, beschouwd werd als niet meer tot de gemeente te behoren. Dit sloeg op 'de aloude

leden te St. Anna', die op grond van hun eigen verklaring niet meer voor leden van de gemeente te Minnertsga wilden doorgaan. De St. Annabuursters oriënteerden zich nu op de Afgescheiden kerk te Beetgum (en werden in 1862 zelfstandig).

De vergadering werd gesloten 'door den broeder Ouderling A.J. Bouma met dankzegging'. Maar och arme! Op de kerkeraadsvergadering van een maand later lag ds Flesch behalve met de classis ook al met de zojuist genoemde ouderling overhoop.

Deze was kwaad van zijn post weggelopen. In de notulen lezen we, dat ds Flesch o.a. de volgende beschuldigingen tegen hem naar voren bracht: hij kan de gezonde leer niet verdragen; hij had zich geërgerd aan de uitspraken van de Heiland in Johannes 4 (het gesprek met de Samaritaanse vrouw).

Verder had hij ook nog op een zondag de leraar 'met boosheid in woorden en daden' beledigd en als een ketter behandeld, als iemand 'die de verkeerde en onordelijke Christenen bedektelijk in de hand werkte'.

Dit laatste punt brengt ons weer bij het onkerkrechtelijk optreden van ds Flesch en zijn kerkeraad (een afgezette dominee zonder meer beroepen en hem niet eens laten bevestigen).

De classisvergadering van 6 april '54 had daarover al haar scherpe afkeuring uitgesproken. Wel had ouderling F. de Valk nog geprobeerd het beroepen van ds Flesch te verdedigen, als volgt:

In Minnertsga hoopte men, dat ds Flesch nog eens in zijn ambt zou worden hersteld, zoals dit indertijd ook in Harlingen was gebeurd (1848).

Verder had de kerkeraad van Minnertsga hem op eigen gezag - zonder toestemming van de classis - aan zich verbonden, omdat het kerkverband zich toch niets van Minnertsga aantrok en weigerde één zondag per maand een dominee af te staan; ook zou de consulent het Avondmaal niet hebben willen bedienen. Deze argumenten vol onbillijk zelfbeklag waren wel erg zwak, en konden door de classis dan ook gemakkelijk worden weerlegd.

De twee predikanten in de classis, ds Pieters van Franeker en ds Amsing van Sexbierum, hadden ds Flesch nog geschreven niet over te komen voor zijn zaak in orde was gebracht. Hij was wél gekomen.

Dan komt ds Flesch zelf op de vergadering om zijn houding toe te lichten. Hoewel hij moest toegeven, dat hij niet formeel volgens de kerkenorde was beroepen, hield hij toch die roeping in zijn gemoed voor 'goddelijk'. En met de kerk wilde hij graag weer 'herenigen', zodat hij 'in zijn stand hersteld en in zijn dienst bevestigd zou worden'.

De classis achtte zich terecht in deze zaak niet bevoegd. De Provinciale vergadering van Zuid-Holland moest hier het verlossende woord spreken, want ds Flesch had immers in Dordrecht ernstige moeilijkheden gehad. Omdat de Provinciale vergadering van Friesland binnenkort toch ook de zaak-ds Flesch moest behandelen, besloot dr classis aan haar de

beslissing over te laten. Maar wèl verbood ze ds Flesch intussen de sacramenten te bedienen. En wat het preken van ds Flesch betrof, de toestemming daarvoor werd voorlopig aan de kerkeraad van Minnertsga overgelaten. Een maand later kwam de classis in buitengewone vergadering bijeen (9 mei '54). De notulen hiervan geven ons verscheidene belangrijke details.

Aanwezig op die vergadering waren ds Amsing en ouderling N. Zondervan namens de gemeente van Sexbierum; ds K.J. Pieters met de ouderlingen F. Salverda en G.P. Terpsma namens Franeker. Harlingen had de ouderlingen M. van Smeden en J. Meijering (vroeger in Leeuwarden) afgevaardigd. Van ‘Minderscha’ was niemand verschenen, al had de kerkeraad wel een aanschrijving ontvangen om zich door twee ouderlingen te laten vertegenwoordigen. Maar de broeders daar meenden, dat zo'n schrijven, waarin de voorzitter ds Flesch werd gepasseerd, meer leek op een ‘dwangbevel’ dan op ‘een bescheidene in gelijke regten deelende zamenwerking’. Ze gaven de zaak in de hand des Heren over en deelden schriftelijk hun oordeel aan de classis mee.

Deze brief staat in de kerkeraadsnotulen opgenomen en was ondertekend door *Ysbrand Cornelis Jelgerhuis.* Maar - constateerde de classis - die Jelgerhuis behoort formeel niet eens tot de gemeente. Ook had de Provinciale vergadering uitgesproken, dat de classis Minnertsga te ‘zacht’ had aangepakt. De kerkeraad daar moest zich ontdoen van S.M. Flesch door hem los te laten. Hij was als dominee afgezet en zelfs geen lid van de kerk meer. Zou Minnertsga met Flesch breken, dan beloofde de Provinciale vergadering één zondag per maand voor een dominee te zorgen. Bleef de kerkeraad echter halsstarrig, dan moest de gemeente van Minnertsga buiten het kerkverband worden gezet. Aldus de Provinciale vergadering.

De classis was verdeeld over de vraag hoe te handelen, als Minnertsga in haar verkeerde houding volhardde. Moest men die kerk dan direct of na drie weken beraad stem- en zittingsrecht ontnemen? Of kreeg ze tijd tot vijf dagen voor de eerstkomende classisvergadering? (20 juli 1854). Met meerderheid van stemmen besloot men tot dit laatste.

Ouderling *J. Meijering* van Harlingen protesteerde hiertegen en ds Amsing van Sexbierum protesteerde weer tegen Meijerings protest. Wat een geharrewar in de kleine kring van 7 afgevaardigden.

Op de volgende classisvergadering (20 juli '54) werd ouderling F. de Valk van Minnertsga nog wel als wettig lid geaccepteerd, omdat het genomen besluit niet was uitgevoerd. Dat kwam zó: De op de vorige vergadering benoemde classicale commissie had de kerkeraad van Minnertsga een brief gestuurd, want daar had men die commissie niet willen ontvangen.

Heel independentistisch had men daar aan ieder buiten de gemeente de bevoegdheid ontzegd over die gemeente te oordelen. (Alsof er geen

kerkverband bestond!) Toen had de commissie haar opdracht maar schriftelijk uitgevoerd.

Hiertegen kwamen nu weer bezwaren van de kant van de Franeker ouderlingen *Terpsma* en *Salverda*. Want - zeiden ze - het in dit geval weigeren van stemrecht in een classisvergadering betekende, dat de hele gemeente buiten het kerkverband werd gezet. Het ging hun alles te haastig. Eerst moesten nog meer pogingen 'ter genezing der gemeente' worden aangewend. Daarom trokken ze hun stem aan het classisbesluit gegeven, in, en zo was het besluit van de vorige classisvergadering onuitgevoerd gebleven.

Op die vergadering van 20 juli '54 had men ook ouderling De Valk van Minnertsga ingelicht over S.M. Flesch en diens optreden in zijn vorige gemeenten. Hem werd de 'afzettingsbrief' voorgelezen met een schrijven van ds Uitterdijk, waaruit bleek, dat deze Flesch geen lid van de gemeente te Edam was, wat hij wel had voorgegeven. En deze Flesch ging nog steeds voor in Minnertsga!

De Valk schrok van de gegevens, die hij nu hoorde. Maar alleen kon hij de toestand in Minnertsga ook niet veranderen; daarom vroeg hij om 'schriftelijke stukken' als bewijs en pleitte voor een lankmoedig optreden van de classis.

Uit de notulen van de volgende classisvergadering (28 september '54) blijkt, dat ouderling De Valk zich door deze stukken had laten overtuigen.

Intussen was er in Minnertsga zelf ook al heel wat gebeurd. Allereerst in het persoonlijk leven van ds Flesch zelf. Op 24 juli waren zijn twee oudste jongens, Mozes en Johannes, resp. 14 en 7 jaar oud overleden als gevolg van het eten van giftige bessen. Zelf werd hij omstreeks die tijd ook ziek en raakte in een zware geestelijke depressie. Zijn drie jaar jongere broer kwam hem in zijn droevige situatie opzoeken en veronderstelde dat al die ellende een gevolg was van zijn overgang naar het Christendom.

Totaal van streek deelde Flesch toen op 30 augustus '54 aan zijn kerkeraad mee, dat hij zich weer had afgescheiden van het Christendom en teruggekeerd was tot het Jodendom.[27.]

In een brief uit Amsterdam (8 september '54) verduidelijkte hij, dat hij de dood van zijn kinderen als een roepstem had ervaren om terug te keren: 'Hoort naar de bestraffing Uws vaders en verlaat de leere uws moeders niet!' en 'Wij zijn weergekeerd tot onze vorige man'.[28.]

We voegen hier nog aan toe, dat hij kort daarop - nog geen twee maanden later - zich opnieuw tot het Christendom bekeerde! Zelf typeerde Flesch later de hierboven genoemde periode van zijn terugval in het Jodendom als 'zijn veertigdaagsche verzoeking in de woestijn'. Hij stierf in december 1862, nog maar 50 jaar oud.[29.]

Na de aftocht van ds Flesch benoemde de classis van 28 september '54 een commissie, die de toestand in Minnertsga weer moest normaliseren.

Deze commissie werd nu door de kerkeraad wèl ontvangen. Ze bestond uit de predikanten *B. Amsing* en *K.J. Pieters*, en de ouderlingen *G. Terpsma* uit Franeker en *J. Meijering* uit Harlingen.

Moeilijk hadden deze broeders het niet. In een vergadering van de kerkeraad met de gemeente stelden ze een aantal beslissende vragen:

1) Of ze de Chr. Afgescheiden kerk als de ware kerk erkenden.
2) Of ze ook schuld bekenden over hun aanvaarden van de *afgezette* predikant S.M. Flesch.
3) Of ze zich voortaan wilden onderwerpen aan de 'orde en magt' der kerk (dus volgens de kerkenorde leven).
4) Of de kerkeraad zijn twee brieven aan de classis introk, omdat ze onrechtmatig waren en tot 'verwerping' der Gereformeerde kerk leidden.

Al deze vragen werden ootmoedig met *ja* beantwoord. Kerkeraad en gemeente hadden genoeg leergeld met ds Flesch betaald. Hun wordt nu om de maand een gastpredikant in het vooruitzicht gesteld. In Minnertsga was het getij wel gekeerd!

Opnieuw dus was Minnertsga vacant. De vacature zou niet minder dan zes jaar duren. Het verwondert ons niet. Blijkbaar waren de dominees een beetje bang voor de gemeente Minnertsga. Het was daar trouwens ook een hele ontregelde toestand geweest.

Beroepen werden uitgebracht o.a. op ds Kreulen van Hallum, ds B.T. Bos uit Groningen (die naar Driesum ging), ds Zantinge van Oenkerk, ds F Hulst van Stedum en ds W. Groeneveld van Mildam, totdat in 1860 *ds J. ter Borg* van Dokkum dominee in Minnertsga werd. Hij had moeilijkheden in Dokkum en 'stond door bizondere omstandigheden verplaatst te worden' m.a.w. hij zou 'losgemaakt' worden van Dokkum. De Provincie zou, wanneer de opbrengst van het tweede zakje en van de maandelijkse collecte niet genoeg was, het traktement aanvullen tot *f* 450,-.

Niet zonder zegen heeft ds J. ter Borg, die feitelijk aan Minnertsga geleend werd, zijn werk verricht. Het blijkt uit een bericht in het kerkelijk weekblad De Bazuin, dat we hier weergeven:[30.]

> 'Minnertsga, 11 december 1864 - Waren wij de 4e december 1.1. getuige van een aandoenlijke en ernstige plechtigheid, daar de predikant *J. ter Borg*, die als tijdelijk leraar de gemeente alhier 4 jaren, en dat niet zonder zegen, tot stichting en opbouw gediend had, zegenend van ons afscheid nam om de herdersstaf in de gemeente te *Beetgum* op te nemen, zo genoten we heden een voorrecht, dat ons steeds onvergetelijk zal blijven.
> De door ons beroepen kandidaat *S. Kalma*, werd heden voormiddag op plechtige wijze door de consulent van deze gemeente *P. Medema*, als leraar dezer gemeente ingeleid, en aanvaardde des namiddags met een rede n.a.v. 2 Cor. 2: 16b het heilig dienstwerk.

> Dat deze dubbele plechtigheid door een grote schare, meer dan het kerkgebouw bevatten kon, werd bijgewoond, en dat menige traan de aandoeningen des gemoeds openbaarde, zal niet behoeven gezegd te worden voor hem, die weet, dat onze gemeente bijkans twintig jaar van het voorrecht verstoken geweest was, een eigen herder en leraar te hebben. Ja voorzeker: 'dit is van den Heere geschied, en het is wonderlijk in onze ogen.
> In naam des Kerkeraads, Y. Jelgerhuis, ouderling'

Een nieuwe dominee, een nieuw geluid. Het bleek ook nu weer. Het kerkje in de Tsjillen was te klein geworden en moest worden vergroot. In *De Bazuin*[31.] lezen we hierover:

> 'Minnertsga 8 oktober 1865 - De dag van heden was voor ons en voor de gemeente een dag van vreugde en blijdschap. Voor enige tijd bestond behoefte aan een groter gebouw voor onze gemeenschappelijke godsdienstoefening, omdat het aanwezige niet in staat was de belangstellende menigte te bevatten. Dientengevolge werd besloten tot het vergroten van het aanwezige kerkgebouw en we mochten het voorrecht genieten, dat dit vernieuwde en vergrote kerkgebouw in dit morgenuur tot de dienst des Heren werd ingewijd.
> Tot hiertoe heeft ons de Heere geholpen. Met deze woorden, 1 Sam. 7: 12b, trad onze Leraar voor ons op, en, terwijl beurtelings het oog op Israël en op ons zelf werd gevestigd, werd de gemeente aangespoord tot dankbaarheid bij de blik op het verledene en tegenwoordige en tevens tot zorgvuldige waakzaamheid bij het gezicht van de donkere baan der toekomst.
> Ook werden allen, die met de verbouwing en vergroting in betrekking stonden, op gepaste wijze door de Leraar aangesproken, waarmee onze godsdienstige samenkomst eindigde.
> Aandoeningen van vreugde, blijdschap en dankbaarheid waren op veler gelaat te bespeuren. De naam des Heeren zij geloofd en geprezen!
> Worde ook dit werk der verbouwing door de genade Gods dienstbaar gemaakt tot de komst van het gezegend Koninkrijk van onze dierbare Verlosser!
> Schenke de Heere ons daartoe voortdurend zijn zegen, opdat de verkondiging van het Evangelie met een ruime Evangeliezegen worde bekroond!
> Namens de Kerkeraad, Y.C. Jelgerhuis, scriba'.

Terloops merken we hier op, dat in 1909 de kerk aan de Tilledijk tot stand kwam.

We willen nu ons hoofdstuk over Minnertsga eindigen met het in vogelvlucht aanwijzen van de predikanten, die in de vorige eeuw hun intree in Minnertsga hebben gedaan. En citeren daarvoor uit de ‘Beknopte geschiedenis van het ontstaan en de ontwikkeling der Chr. Geref. Gemeente te Minnertsga’, geschreven door ds E. Kropveld, die van 1879-'86 in Minnertsga heeft gestaan. Het 12 pagina's tellende geschrift, gedateerd Minnertsga, 25 februari 1880, troffen we in het kerkelijk archief aan.[32.]

‘Ds Kalma (heeft) geruime tijd met veel genot en vrede in ons midden gewoond. Toen de kerkeraad hem echter moest wijzen op het onkerkelijke leven van zijn vrouw, die niet eens lid der gemeente was, werd de verhouding ietwat gespannen, en kon men wel vermoeden, dat hij, toen hij in '68 een beroep ontving van de gemeente te *Sappemeer*, dit beroep wel zou aannemen, wat hij ook heeft gedaan’. We voegen eraan toe, dat hij het volgend jaar overging naar de Hervormde kerk.

In het manuscript van ds Kropveld lezen we verder:

‘Thans duurde de vacature niet erg lang. In ds H. van Lokhorst te Lippenhuizen vond men weldra de algemeen begeerde herder en leraar, die 29 maart 1869 beroepen, enige weken later in ons midden werd bevestigd. Maar helaas! De liefde die in het begin van weerszijden werd gevoeld, was niet bestendig van duur. Ondoordachte en onverstandige handelingen, zowel van de zijde van de leraar als van de kerkeraad waren oorzaak, dat binnen de gemeente hevige onlusten uitbraken, ten gevolge waarvan sommige leden voor hun lidmaatschap bedankten en andere onder de kerkelijke tucht geplaatst werden.

Het ging zelfs zover, dat het grootste gedeelte van de kerkeraad door de classis van zijn ambt werd ontzet, of in de bediening geschorst, terwijl de leraar, toen het besluit van de classis aan de gemeente van de kansel werd bekend gemaakt, opgaf te zingen: Dit is de dag, de roem der dagen, die Isrels God geheiligd heeft!

Slechts drie leden van de kerkeraad konden ongehinderd hun werk voortzetten, echter met dien verstande, dat hun een classicale commissie van toezicht werd toegevoegd, met wie in de eerste tijden de kerkeraadsvergaderingen moesten worden gehouden.

Pas 2½ jaar later, op de classicale vergadering van september '74 werd deze commissie van toezicht opgeheven en kon de kerkeraad, die inmiddels weer geheel was aangevuld, weer zelfstandig optreden.

Wel mocht na die dagen van onrust en scheuring, de gemeente uit volle borst aanheffen: Hier scheen ons 't water te overstromen, daar werden wij gedreigd door 't vuur, maar Gij deed ons 't gevaar ontkomen, verkwikkend ons te goeder uur.

Die verkwikking gaf de Heere ons bizonder rijkelijk te genieten met de komst van *ds F. Moet*, die hier ongeveer drie jaar zeer gezegend heeft gewerkt.

Bij een gul en hartelijk verkeer gingen we steeds met blijdschap op naar het huis des Heeren, waar we opgebouwd werden in de Waarheid, en

door welke prediking de gemeente aanmerkelijk is uitgebreid.

Node zagen we ds Moet dan ook naar Bunde in Oost-Friesland vertrekken, te meer omdat hij wat eerder voor een beroep van die gemeente had bedankt.

Wij moesten echter in de gegeven omstandigheden berusten en er bleef ons niets anders over, dan nieuwe pogingen in het werk te stellen om de lege plaats weer vervuld te krijgen. Dit is ons buitengewoon spoedig gelukt, want binnen vier maanden was ds T. Dalhuijsen beroepen en in ons midden bevestigd.

Maar ach, hoe spoedig werd ons hart al door een bang gevoel beklemd, dat zware onweerswolken boven ons hoofd hingen. Immers, maar al te gauw bleek, dat hij in het werk der bediening dikwijls zeer lichtvaardig handelde. En hoe werd ons gemoed geschokt en de hele gemeente bedroefd, toen onze leraar op zekere avond in zwaar beschonken toestand door ons dorp zwierde en... Maar waartoe deze hele droevige geschiedenis in het brede herhaald. Gij weet hoe ds Dalhuijsen in de bediening is geschorst...' Het verhaal over deze trieste periode besluit met: 'Hoe zou het nu met onze gemeente gaan? Haar opzieners en armverzorgers evenals al haar leden zuchtten en treurden, haar vijanden daarentegen juichten, in de hoop dat het nu met dat arme en geringe hoopje wel spoedig gedaan zou wezen. Isrels God echter dacht er anders over. Hij neigde het hart onzer classispredikanten om tijdens de schorsing van ds Dalhuijsen trouw ons ter zijde te staan, en Hij neigde het hart van één van Zijn dienaren om reeds onze eerste roeping op te volgen.'

Dit was *ds E. Kropveld*, die in november 1879 zijn intree deed en tot augustus 1886 met zegen zijn ambtswerk heeft vervuld. En na hem hebben o.a. de predikanten W.J. Fokkens, J. Veenstra en S. van der Wal tot opbouw van de gemeente Minnertsga werkzaam mogen zijn.

Eindnoten:

1. Hij is op 10 februari 1798 geboren te Vrouwenparochie als zoon van Binne Bloemsma en Klaaske Murks van der Kooi. Bij zijn overlijden was hij weduwnaar van Geertje Sybes Meelburg (1811-'63), eerder van Albertje Pieters Bakker. Toen hij nog in Minnertsga woonde, verloor hij op 23 januari 1834 een dochter van 14 jaar, Femma Elisabeth. Hij woonde toen met zijn vrouw Albertje Bakker op letter M. no. 3, en heet dan koopman van beroep.
   We hebben enige gegevens te danken aan W. Dolk, van het Gemeente-archief te Leeuwarden.

   Volgens het register der bevolking van Barradeel (1830) woonde in Minnertsga op no. 10a: Jan Binnes Bloemsma, 31 jaar, geboren in Oude Bildtzijl, van beroep koopman. Zijn vrouw Albertje Pieters Bakker, geboren in Minnertsga, was toen 29 jaar.
2. Symon Jans Wassenaar, arbeider van beroep, overleed op 8 febr. 1848 in huis no. 90 te Minnertsga. Hij was 44 jaar, geboren in Berlikum en getrouwd met Dieuwke Johannes Schotanus. Zijn ouders waren Jan Simons Wassenaar en Antje Hanses Faber.
3. Gedateerd 4 januari 1836.
4. L.H. Mulder, *Revolte der fijnen*, 292 (Meppel 1973).
   Tjessinga was in 1821 op 21-jarige leeftijd getrouwd met de 'dienstmeid' Minke Jurjens Hamer.
5. Feico de Valk, arbeider, trouwde in 1829 met de 21-jarige 'dienstmeid' Dirkje Martens Lemke uit Oosterbierum.
6. Hij was pas getrouwd met de 23-jarige naaister Antje Alberts de Vries.

7. Hij was, als weduwnaar van Sytske Arjens de Vries, in 1828 hertrouwd met Wyke Jans van der Wal, weduwe van Jilke Tjallings Wagenaar te Vrouwenparochie.
8. Vonnis rechtbank van eersten aanleg te Leeuwarden, 12 november 1836. De proceskosten bedroegen *f* 3,82.
9. Hij overleed 15 september 1843 in Minnertsga.
10. Notulen kerkeraad 11 november 1839. De onmiddellijk hieraan voorafgaande notulen, die ook het beroep vermelden, staan gedateerd als 13 december '39. Dit is ongetwijfeld een vergissing.
11. Zijn naam wordt in de notulen ook wel eens als Posthuma opgegeven, maar later is het toch bijna altijd Postma.
12. Vgl. de mooie studie van dr G.C.P. van der Vijver, *Professor Dirk Postma 1818-1890*, pag. 52 e.v. (Potchefstroom 1958). We hebben meer bijzonderheden aan deze studie ontleend.
13. Kornelis Jans Jelgerhuis, schipper, zoon van Jan Klases Jelgerhuis, landbouwer te Minnertsga, en van Grietje Kornelis Bouwveint, trouwde op 12 december 1827 in Het Bildt op 33-jarige leeftijd met de 23-jarige landbouwersdochter Harmke Ysbrands Brouwer.
14. Ze zou in juli 1843 - kort na de geboorte van haar dochtertje - in Middelstum, waar ds Postma toen stond, sterven.
15. Notulen kerkeraad 7 december 1840.
16. Notulen kerkeraad 4 januari 1841.
17. Notulen kerkeraad 15 maart 1841.
18. Afgeleid van het Friese woord 'n dei-mennich d.w.z. enkele dagen.
19. J. Douma in Friesch Kerkblad 21 augustus 1934.
20. In diezelfde vergadering vroeg M.A. Ypma ontheffing van zijn functie van diaken, omdat hij zich wilde laten opleiden tot predikant. In de vorige kerkeraadsvergadering had hij dit plan al ter sprake gebracht. Een ouderling (Tjessinga?) vroeg hem toen heel gemeen of hij dominee wilde worden, omdat zijn ‘bedrijf’ achteruit ging ‘en nu ter voorkoming van het te niet gaan deze weg ingaat’. Ypma ontkende het. Ds Postma zag nu graag, dat Ypma eens motiveerde ‘hoe hij toch deze grote stap wilde gaan doen’. Hierop heeft deze zijn ‘aandrijvingen omslagtig verhaald’. De broeders verklaarden nu vrijheid te hebben hem een gunstige attestatie te geven. Zo werd voor Ypma het licht op groen gezet. Hij is later dominee in Hallum geworden en vandaar naar Noord-Amerika geëmigreerd.
21. We ontlenen een aantal bijzonderheden aan een artikel van ds J. Douma te Britsum in het Friesch Kerkblad van 28 september 1934, ons in fotokopie ter hand gesteld door J.J. Bouman te Rijswijk.
22. Jan Obbes Wijnalda overleed in januari 1856 in Minnertsga als weduwnaar van Antje Rintjes van der Tuig.
23. Theunis Hendriks Norbruis, arbeider te Minnertsga, hertrouwde in april 1852 als weduwnaar van Trijntje Sierds Riedstra op 39-jarige leeftijd met de 24-jarige naaister Imke Jans Nijp, een schoenmakersdochter uit Blija.
24. Albert Pierius Winsemius overleed in november 1863 in Minnertsga, 72 jaar oud. In zijn overlijdensacte heet hij arbeider.
25. Ysbrand Cornelis Jelgerhuis, geboren te St. Jacobiparochie, 25 jaar, schipper, was in juni 1851 als weduwnaar van Trijntje Taekele Wiersma hertrouwd met Tettje Sybrands Ruygh. Hij was een zoon van Harmke Ysbrands Brouwer.
26. Theunis Oepkes Marra, geboren te Tzummarum, wonende te Minnertsga, kooltjer, was een zoon van de ‘kramer’ Oepke Theunis Marra, die in 1853 overleed, 69 jaar oud. Theunis was in februari 1851 op 35-jarige leeftijd getrouwd met de 26-jarige Klaaske Everts Wijnalda.
27. F.L. Bos, *Kruisdominees*, 120 (Kampen 1953).
28. Notulen classis Sexbierum, 28 september 1854.
    F.L. Bos, *Kruisdominees*, 120.
29. In *Kerkhistorische Kroniek*, 6e jaargang (1969-'70) no 1-4 staan interessante artikelen over ds Salomon Mozes Flesch. Ze zijn van de hand van H.M. Stoppelenburg en J.J. Bouman. De laatste is een achterkleinzoon van ds Flesch.
    Vgl. ook: dr. C. Smits, *De Afscheiding van 1834*. Vierde deel: provincie Utrecht, 42-50 (Dordrecht 1980).
30. De Bazuin 23 december 1864. We hebben de spelling gemoderniseerd.
31. De Bazuin 27 oktober 1865.
32. We hebben stijl en spelling wat gemoderniseerd.

III *Harlingen*

De burgerlijke gemeente Harlingen telde ± 1840 ruim 8000 inwoners, van wie 6100 tot de hervormde kerk behoorden.[1.]

Bij een voltallige bezetting werd de hervormde gemeente van Harlingen, die twee kerkgebouwen tot haar beschikking had, door vier predikanten gediend, wat omstreeks 1840 het geval was. In die tijd stonden er resp. de volgende dominees in de hervormde kerk (hun dienstperiode in Harlingen staat tussen haakjes):

Dirk Pieter Farret (1816-em. '50). Hij overleed in 1856, bijna 79 jaar oud. In zijn 'In memoriam' werd o.a. opgemerkt: 'Wat hij predikte was de vrucht van volle overtuiging, onder steeds voortgezet onderzoek verkregen'. Deze laatste woorden wijzen erop, dat hij met 'het nieuwe' meeging.
H.E. van Ysendijk (1828-em. '58). Hij is 71 jaar geworden.
Johannes du Saar (1830-'60†). Hij is ook een tijd lang schoolopziener geweest en was bij zijn dood 64 jaar.
M.A. Jentink (1831-'66†). Toen hij stierf was hij 66 jaar.

Alle vier hebben dus 30 jaar of meer in de Friese havenstad doorgebracht. Op ds Farret na waren ze bij de Afscheiding (1835) nog niet zo lang in Harlingen werkzaam.

Wat de samenstelling van de verdere kerkelijke 'gezindten' betreft, geven we nog het volgende door: In 1840 telden de *Doopsgezinden* binnen de stad 465 en met die van buiten samen 675 zielen, een niet gering aantal. De *Rooms-katholieken* waren nog sterker en kwamen in hetzelfde verband op 1400 zielen.

Als gevolg van een botsing tussen rationalistische en orthodoxe elementen - ook politieke opvattingen speelden een rol - was de *Lutherse kerk* in Harlingen in 1799 gescheurd.[2.] Telde de *Evangelisch-Lutherse* gemeente in 1840 nog maar 110 zielen, de *Hersteld Evangelisch-Lutherse* gemeente kwam op 200 zielen (binnen en buiten Harlingen[3.] samen). We merken terloops op, dat bij het ontstaan van de Afscheiding (1835) het

begrip kerkscheuring in Harlingen dus niet een volkomen onbekend begrip was.

Begin Afscheiding

Het eerste notulenboek van de kerkeraad der Chr. Afgescheiden gemeente van Harlingen begint pas met februari 1844. Of er in de voorafgaande jaren ook notulen zijn opgesteld?

Op dinsdag 1 december 1835 had in Harlingen onder leiding van ds Hendrik de Cock een kleine groep zich van de Hervormde kerk afgescheiden, maar tot een zelfstandige gemeente was het toen nog niet gekomen. Tot in 1838 behoorden de Harlingers tot de gemeente van Sexbierum, en vormden daarvan zogezegd een ‘afdeling’, met een eigen ouderling (Jurjen Haitsma). Maar in 1838 ging Harlingen toch een aparte gemeente vormen, met één ouderling en één diaken. Het is dus wel bijna zeker, dat er vanaf dit jaar notulen zijn gemaakt. Helaas zijn deze onvindbaar.

Voor onze kennis van die beginjaren zijn we nu aangewezen op de notulen van de kerkeraad van Sexbierum en op die van de classis Sexbierum, die wel beschikbaar zijn. Ook enige processen-verbaal en de notulen van de hervormde kerkeraad van Harlingen verstrekken ons belangrijke gegevens uit het eerste begin. Laten we met die processen-verbaal mogen beginnen.

Processen-verbaal

Het is bekend, dat in 1836 de grietmannen in Friesland van de Gouverneur de opdracht kregen erop toe te zien, dat in hun grietenij geen separatistische godsdienstoefeningen met meer dan 20 personen werden gehouden. Was dit wel het geval, dan moest proces-verbaal worden opgemaakt en kon veroordeling door de rechtbank volgen. Dit gebeurde in menige plaats, ook in *Harlingen* en *Almenum* (nu met Harlingen samengegroeid).

In het Goeverneursarchief hebben we afschriften van enkele processenverbaal teruggevonden. We noteerden hieruit het volgende:

Op 20 maart 1836 's morgens om 9 uur was Daniël Hollinga, veldwachter te Almenum, gegaan naar het huis van *Douwe Jans van der Zee*, schuitmakersknecht, wonende te Almenum; want de politie-man had vernomen, dat daar een vergadering ‘van de zoogenaamde gesepareerde gerefformeerden’ gehouden werd. Het was waar.

De bewoners van het huis niet meegerekend, trof hij er 19 personen aan. Onwettig was die samenkomst dus niet. De ‘zich noemende ouderling’ *Jurjen Haitsma*, deed het grote gebed en *Jan Wiersma* las een preek voor.

Maar toen de veldwachter 's middags om 2 uur er weer kwam, was de situatie ingrijpend veranderd, want van de rust van 's morgens viel niets meer te bespeuren. Een grote menigte Harlingers stond voor het huis te

joelen en was het voor een deel zelfs binnengedrongen. Slechts met grote moeite kon de veldwachter zich een weg door de schare banen. Binnengekomen, constateerde hij, dat Jan Wiersma weer een preek stond voor te lezen. Voor zover de veldwachter kon nagaan, waren er maar 18 separatisten aanwezig, maar de kamer, het portaal en de straat stonden vol mensen. In huis waren er zeker veertig. Hollinga had echter - volgens eigen zeggen - wanorde en beledigingen kunnen voorkomen.

Gealarmeerd door het hier voorgevallene begaf precies een week later - 27 maart 1836 - op verzoek van de grietman van Barradeel - niemand minder dan de commissaris van politie te Harlingen, Henricus Stroband, zich naar de *Grettingabuurt* onder Almenum, waar *Douwe van der Zee* woonde. (Almenum hoorde toen bij Barradeel). De commissaris was niet alleen; de stadsmajoor en een aantal politie-mensen vergezelden hem.

In de voorkamer telden ze 30 personen. *Jan Durks Wiersma*, spekslager te Harlingen, las voor ‘uit een oud boek over de Lijdensgeschiedenis’ ('t was in de Paastijd). De commissaris begon de aanwezigen toe te spreken en kreeg van hen - zij het met moeite - de belofte los, dat ze zo niet meer zouden samenkomen. Douwe van der Zee verklaarde zijn huis niet meer beschikbaar te zullen stellen en ouderling *Jurjen Haitsma* beloofde onder Almenum geen samenkomsten meer te beleggen, maar die ‘elders’ te houden (waarmee hij wel Harlingen zelf zal hebben bedoeld). Geërgerd schrijft de assessor (wethouder) M. Donia van Barradeel in zijn verslag: ‘Deze Haitsma beschouw ik als de voornaamste Leider der vergaderingen, die onder Almenum hebben plaats gehad’.

Zoals te verwachten-viel kreeg de rechtbank te Leeuwarden deze zaak te behandelen. In de stukken worden de beklaagde Afgescheidenen officieel als volgt aangeduid:

Jan Durks Wiersma, 42 jaar, slagter, geboren te Wijnaldum, wonende te Harlingen
Jurjen Haitsma, 35 jaar, panbakkersknecht, geboren te Makkum, wonende onder Almenum
Douwe Jans van der Zee, 36 jaar, scheepstimmermansknecht, geboren te Workum, wonende onder Almenum.

En het vonnis? De uitspraak kwam op 23 april '36 en luidde: Vrijgesproken! Aan deze gunstige uitslag zal de belofte van beterschap door de beklaagden gedaan niet vreemd zijn geweest. Het is ook de enige keer geweest, dat de Harlingers i.v.m. illegale godsdienstoefeningen voor de rechtbank hebben moeten verschijnen. Harlingen was geen Oenkerk, waar Reinder van Wieren en Johannes L. Fokkens vele malen tot hoge boeten zijn veroordeeld, omdat ze maar doorgingen (tot ze in gijzeling werden gezet).

Het laatste proces dat we - wat Harlingen betreft - onder ogen hebben gehad, beschrijft het gebeurde op vrijdag 22 april '36.

's Avonds om half 10 had de commissaris van politie een tip gekregen,

dat er een vergadering van separatisten gehouden werd in de woning van *Minne B. van Smeden*, smidsbaas, wonende bij de Franekerpoort te Harlingen. Geassisteerd door de gerechtsdienaar Wybrandus de Wit was hij er dadelijk heengegaan. Ze vonden de deuren gesloten en klopten aan. Toen een meisje de deur opendeed, vroegen ze haar, of er in huis een vergadering werd gehouden. Het meisje antwoordde bevestigend.

Ze liepen nu de gang door en kwamen in een kamer 'gelegen in het binnenste gedeelte van het huis'. Daarin troffen ze 24 mensen aan, de bewoners van het huis meegerekend. 'Een man zich noemende *Pieter Bovenberg*, van beroep schipper, woonagtig in de Smilde, stond achter een tafel en predikte zonder iets voor zich te hebben', wat gepaard ging 'met veel gebaardenspel' (de spreker gesticuleerde dus sterk).

Nadat de commissaris en politie-agent 'de klanken zonder zamenhang een ogenblik hadden aangehoord' en het aantal aanwezigen opgenomen, geboden ze stilte en bevalen de aanwezigen onmiddellijk het huis te verlaten, wat gebeurde.

Van een veroordeling hebben we niet gelezen; het was trouwens ook geen onwettige samenkomst geweest, want de huisgenoten telden bij het bepalen van het aantal bezoekers niet mee.

Verklaring van Afscheiding

We schreven al dat de Afgescheidenen in Harlingen de eerste paar jaar vanaf 1 december 1835 tot de gemeente van Sexbierum behoorden. Bij de ingekomen stukken van de hervormde kerkeraad - trouwens ook in de notulen - vonden we een verklaring van afscheiding, gedateerd Harlingen 4 december 1835, dus enkele dagen nadat De Cock Harlingen had bezocht en Sexbierum en Minnertsga had geïnstitueerd. Ze was getekend door 14 personen en ongetwijfeld op zijn initiatief opgesteld. Eén handtekening, die van Tettje H. Tichgelaar, kon - gelet op het handschrift - wel door hem zijn neergepend.

Laten we de namen van die eerste Harlinger Afgescheidenen hier mogen doorgeven. We voegen er enkele biografische aantekeningen aan toe.

Hendrik Jitzes Wouda, 33 jaar, en *Antje Pieters Kuiken*, 39 jaar. Ze waren in maart 1828 in Harlingen getrouwd en woonden op het Noordijs, toen no. 30. In hun huwelijksacte heet hij werkman, in het volkstellingsregister van 1839 is zijn beroep kooltjer en winkelier. Zij was de dochter van een gardenier uit St. Jacobiparochie en weduwe van Louw Minnes Buuren, brouwersknecht te Harlingen.

Saapje Louws Buuren, Pieter Louws Buuren en *Minne Louws Buuren.* Dit waren kinderen uit Antje Pieters Kuikens eerste huwelijk.

Jan Durks Wiersma, 42 jaar, slagter, en *Leene J. Verschoor* 'met onse kinderen'. Wiersma is 80 jaar oud geworden.

Leijes (Elias) K. van der Vorm, 33 jaar, koopman, en *Tettje H. Tichgelaar* 'met onse kinderen'. Elias van der Vorm is nog een tijdlang kerke-

raadslid geweest. In zijn huwelijksacte wordt hij werkman genoemd. Hij is niet oud geworden; op 3 november '46 overleed hij, nog maar 44 jaar oud.
Wietse S. Westra en *J(ouwkje) G. Brugsma.* Ze lieten in juni '37 twee dochtertjes in de Afgescheiden kerk dopen, Rinske en Trijntje. In 1839 verzocht hij trekschipper op Dokkum te mogen worden.
Neeltje Wijnands Hoekers, 31 jaar, dochter van een vleeshouwer. Sinds mei 1832 was ze de vrouw van Minne Baukes van Smeden, grof- en hoefsmid bij de Franeker poort, weduwnaar van Pietje Gerrits Walta.
Douwe Jans van der Zee, 36 jaar, scheepstimmerknecht, wonende onder Almenum en zijn even oude vrouw *Antje Doekeles Vinje* 'met onse kinderen'.

Deze 14 namen staan onder de Harlinger acte van afscheiding, terwijl nog een apart briefje van onttrekking bij de hervormde kerkeraad was binnengekomen van *Geertje Ymkes van der Veen.* Zij was geboren in Kiestrazijl en overleed in maart '44, op 54-jarige leeftijd als weduwe van Jacob Blaauw.

We missen de namen van o.a. *Jurjen Haitsma* en zijn vrouw, en van *Minne B. van Smeden*, die zeker tot de eerste Afgescheidenen hebben behoord.

De hervormde kerkeraad 'den stap deser lieden veroordeelende' nam bovengenoemde berichten van onttrekking voor kennisgeving aan.[4.]

De Afgescheidenen in Harlingen waren dus in het begin maar klein in aantal; slechts enkele tientallen zielen. Wel zat er wat groei in. Zo werden op 2 februari 1836 in één kerkdienst niet minder dan 6 kinderen gedoopt. Met het laten dopen van hun kinderen moesten de ouders wachten tot er eens een dominee kwam preken. Dit was in het begin ds S. van Velzen, die predikant voor heel Friesland was. Op die 2e februari ging hij blijkbaar in Harlingen voor.

De notulen van de classis Sexbierum beginnen met 26 december 1837. Op deze eerste vergadering van de nieuwe classis - waarop ook ouderling Jurjen Rinnerts Haitsma aanwezig was - werd erover gesproken een diaken, in Harlingen woonachtig, te laten kiezen. *Sexbierum* en *Harlingen* zouden dan elk een afzonderlijke kerkeraad hebben.

Wel vroeg men zich nog af: zijn er naast Haitsma broeders te vinden, geschikt voor het ambt? Ouderling Haitsma was van mening, dat er wel een diaken kon komen, die dan met hem de kerkeraad van de gemeente Harlingen moest vormen. Ook vier Harlingers gingen met het plan akkoord. Het waren *Jan D. Wiersma, Minne B. van Smeden, Elias van der Vorm* en *Hendrik Wouda.* We zijn hun namen al tegengekomen. Alle vier zullen ze later nog een rol in de kerkeraad spelen.

De nieuwe en eerste diaken werd *Jan Durks Wiersma*, de spekslager. Het was een keus, die ouderling Haitsma zeer slecht beviel. Met enig

succes ‘obstrueert’ hij de bevestiging van Wiersma. De zaak kwam zelfs op de Provinciale vergadering.[5.]

Haitsma bleek Wiersma niet geschikt voor het diakenschap te vinden, omdat diens ‘vrouw en kinderen niet eenvoudig genoeg waren in de kleeding, wijzende daarbij op 1 Tim. 3:12’, waar staat dat een diaken zijn huis goed moet besturen. Maar de vergadering vond Haitsma's bezwaren overdreven, temeer daar Wiersma zelf zijn best deed zijn gezin goed te leiden.

Een half jaar later echter - juli 1838 - blijkt Wiersma nog steeds niet te zijn bevestigd,[6.] omdat Haitsma zich daartegen bleef verzetten. Nu gaf hij als reden op, dat Wiersma als diaken een man steunde, die pas in Harlingen was komen wonen en die heel verkeerd leefde (‘een zeer verkeerde levenspraktijk heeft’). Blijkbaar trad Wiersma - hoewel niet bevestigd - toch al als diaken op. In elk geval mogen we vaststellen, dat in 1838 de gemeenten van Sexbierum en Harlingen twee zelfstandige kerken zijn gaan vormen.

Intussen bleef de onenigheid in Harlingen duren. In 1839 bereikte deze zelfs een dieptepunt. Het was mee de schuld van *ds R.W. Duin*, die in februari '39 naast Van Velzen dominee voor heel Friesland was geworden. Deze merkwaardige man - die binnen het jaar als predikant in Friesland zou mislukken - meende in Harlingen niet beter te doen dan Haitsma pardoes, zonder onderzoek, als ouderling af te zetten, ‘omdat deze in de kerk zocht te heersen’. Verder had hij een nieuwe ouderling, *Elias van der Vorm*, en een nieuwe diaken, *Anne Kooistra*, laten kiezen en die bevestigd.

Natuurlijk kreeg de Provinciale vergadering van 24 juli 1839 deze zaak op haar tafel. Ze ging alle partijen horen. En nu kwam aan het licht, dat er in Harlingen sedert lang zulke ‘diep gewortelde onenigheden’ tussen de gemeente en ouderling Haitsma bestonden, dat er menselijkerwijze gesproken geen oplossing (‘vereeniging’) meer mogelijk was, zo lang Haitsma ouderling bleef.

Daarom werd hem gevraagd of hij niet, terwille van de vrede in de gemeente, zijn ambt als ouderling een tijd lang kon neerleggen. Eerst had hij daartegen bezwaar: hij was immers door God tot het ambt geroepen. Toen de vergadering hem er echter op wees, dat het de eerste plicht van een ouderling was om ‘stichting, eensgezindheid en vrede in de gemeente te bevorderen, en twist en verwarring te weren’, gaf hij toe.

Maar och arme, toen verscheen ds Duin op het toneel. Zonder meer zette hij Haitsma als ouderling af - we schreven het al. De classis bleef hem als wettige ouderling erkennen, zijn eigen mede-ambtsdrager, diaken Jan D. Wiersma deed dit niet! Het waren toestanden! De gemeente lag uit elkaar. Het blijkt ook uit het volgende: Toen op een zondag Haitsma in de kerk kwam om zoals gebruikelijk als ouderling de dienst te leiden en een preek voor te lezen, hielden ‘enige leden’ hem tegen. Onder hen was ook diaken Wiersma, die het werk ‘van den ouderling

heeft begonnen' d.w.z. die de taak van Haitsma had overgenomen. Het kon niet gekker. Protesten van Haitsma hielpen niet. Integendeel, sommige leden die 'van de kerkelijke wetten en regels niet wilden weten', dreigden 'Jurjen Haitsma uit de vergadering uit te werpen met vleeschelijke driften'.[7.]

Zo ging het in de Afgescheiden gemeente van Harlingen op een zomerse zondag in 1839. Triest!

Brieven van ds S. van Velzen aan J.R. Haitsma

Ds Van Velzen - kort geleden naar Amsterdam verhuisd, maar zich ook nog als dominee van Friesland beschouwend - stond aan de kant van Haitsma. Deze had hem zijn afzetting als ouderling schriftelijk meegedeeld en hem van de kerkelijke situatie in Harlingen op de hoogte gesteld. In antwoord daarop schreef ds Van Velzen hem o.a. het volgende:[8.]

> 'Met ontroering des harten las ik uwen brief en de bijgevoegde van Ds Duin. En indien ik had kunnen doen zoo als ik wilde, zoude ik aanstonds tot u gekomen zijn. Na echter alles overwogen te hebben acht ik het beter om nog vooreerst te schrijven, zoo dat ik dan ook behalve dezen, eenen brief aan Ds Duin geschreven heb, van welke ik de uitwerking wil afwachten.
> Ik begrijp in het geheel niet, hoe Ds Duin zoo durft te handelen als ik uit de brieven zie, en ik wensch en *moet* ook zoodanige handelwijze tegengaan.
>
> Ik behoor echter, en gij ook, in deze zaak met goed overleg te werk te gaan, ten einde de tweespalt niet grooter worde gemaakt, in plaats dat deze breuke goed geheeld worde.
> Daarom zal ik nu eerst aan Ds Duin schrijven en ook aan uwe Gemeente (hetwelk ik echter van daag nog niet doen kan), vervolgens wil ik de uitwerking daarvan afwachten; doch wanneer Ds Duin voortgaat in zijne verkeerdheid, zal ik schrijven aan Ds De Cock, opdat deze en ik dan, zoo de Heere wil, bij u komen; daarbij zullen wij alsdan behalve de Classis van Sexbierum ook de naastbij zijnde Classis er bij verzoeken en wanneer dan ook de geheele Gemeente van Harlingen vergaderd is, wensch ik volgens Gods Woord en door Zijnen Geest deze zaak tot de grond toe te onderzoeken en alzoo (mag het wezen!) de welstand der Gemeente te bevorderen.
> Intusschen waarde broeder! moet gij hoe moeielijk u dit ook mogt vallen, nogtans uw ouderlingsambt blijven bekleeden. Is Ds Duin leeraar, gij zijt evenzeer ouderling. Hij mag niet alléén u censureeren. Zeg aan de gemeente, dat die censuur niet geldig is. Zonder het oordeel des Kerkenraads en Classis (en daaronder behoor ik ook) moogt gij niet van uw ambt ontzet worden.
> Ik mag dit niet toelaten. Daarom blijf ik u als ouderling erkennen en de Gemeente moet dit ook doen, zoolang gij niet door Kerken-

raad en Classis zijt afgezet. En wie zich ook tegen u stelle, gij zijt van God verpligt te waken voor de kudde, waarover u de Heilige Geest tot opziener gesteld heeft. Daarom ga voort, zoo als vroeger, uwe post uit te oefenen. Zijn er kwaadwilligen in de gemeente, die u niet willen erkennen, scheid de goeden van hen af, en bezorg aan de goeden de gelegenheid om de onderlinge bijeenkomsten waar te nemen, gedraag u daarbij als opziener. En laat volstrekt niet toe, dat (zoo als nu de zaken staan) eenen anderen ouderling of diaken gekozen worde. Ik mag dit ook niet toelaten.
Wanneer Ds Duin vroeger bij u kwam als dat hij mijne brief ontvangen zal hebben, en hij iemand tot ouderling wilde laten kiezen, zeg hem dat gij daartoe uwe toestemming niet moogt geven en zulke handelwijze als onwettig en boos moet tegenstaan (tot zoo lang dat de lasteringen en de verkeerdheden tegen u als opziener der Gemeente en dienstknecht Gods gepleegd, onderzocht zijn door de opzieners in Kerkeraad en Classis, die daartoe gesteld zijn).
Zeg hem dat ik ook volstrekt niet toesta, dat er tegenwoordig iemand als ouderling of diaken in de Gemeente van Harlingen beroepen worde. Maar zulk eene roeping beschouwe als van geener waarde, omdat zij op goddeloosheid gegrond is en daaruit voortvloeit.
Voorts geliefde broeder, wees getrouw maar ook zachtmoedig, bid den Heere, dat Hij u in deze moeijelijke weg voor slapheid, maar ook voor menschelijke drift beware.
Zijt getroost, als ook uwe vrouw en kinderen, want de Heere toch regeert en heeft Zijn volk lief, en alles wat ons dan tegenkomt, moet ons ten goede dienen.
Na hartelijke groet ook aan uwe vrouw en kinderen en aan allen, die Sion liefhebben,
uwe liefh. broeder in den Heere
S. van Velzen v.d.m.
Genade worde ons vermenigvuldigd. Amen.'

Ds Van Velzen heeft ook een brief aan de gemeente van Harlingen geschreven, gedateerd Amsterdam, 4 juli 1839 en geadresseerd 'Aan den ouderling J. Haitsma van de Gemeente te Harlingen'.

Haitsma moest deze brief aan de gemeente voorlezen. We laten het pastorale schrijven van ds S. van Velzen hier volgen:

'Geliefde Gemeente!
Door de goedertierenheid van onzen Heere Jezus Christus is het geschied, dat ook te Harlingen voor eenige jaren een gemeente is gevestigd en gijlieden tot dezelve behoort. Dit is om vele redenen als een groot voorregt te achten, wanneer wij van des Heeren zijde het getuigenis ontvangen, dat wij tot Zijne Gemeente behooren.
Hiertegen echter werkt de Satan op alle mogelijke wijzen, en dat heeft hij bij u reeds lang zoeken te doen, blijkens zijne werken. Want die werken zijn nijd, tweedragt, haat. Doch nu hoor ik, is het

tegenwoordig erger dan ooit. Waarom ik u te dringender vermane den Satan geen gehoor te geven. Er zijn sommigen, die bitter zijn tegen eenen ouderling Jurjen Haitsma, terwijl het ook gelukt is, dat Ds Duin tegen hem is opgezet. Maar dit is eene treurige zaak, want ik ken den ouderling en gij kent hem ook en hij heeft de bewijzen gegeven, dat hij alles voor den dienst des Heeren over heeft.
Hij is een voorbeeld voor u geweest; sommigen hebben hem echter in het goede niet willen volgen. En nu is er zelfs bittere haat tegen hem. Doch ik vermaan allen om zich toch niet tegen den Heere te bezondigen, en dat zoudt gij doen, als gij niet den ouderling als uwen ouderling eert en onderworpen zijt in alle dingen volgens Gods Woord.
Hij is en gij behoort hem te achten als een dienstknecht des Heeren. Daarom kan hij ook niet gecensureerd en afgezet worden, of hij moest tegen dat Woord handelen en dat moet dan niet door een leeraar, maar door de opzieners der Gemeente hetzij in Classis of Provinciale vergadering geoordeeld worden. Zoolang dit niet geschied is, behoort gij uwen ouderling te erkennen; dit zijt gij aan den Heere verpligt.
Ik hoop zoo spoedig ik kan tot u te komen, maar ik hoop ook gelijk Paulus zegt, niet met de roede te behoeven te komen. Daarom vermaan ik nog de ongeregelden om met hun verkeerdheden op te houden en zich te bekeeren en in ootmoed en Godzaligheid te wandelen, want de Heere Jezus, die genade wil schenken aan boetvaardigen, wil ook de ongehoorzamen en alle ergernissen uit Zijn Koningrijk weg doen.
Och! de duivel heeft grootelijks zijne kracht bij u uitgeoeffend, dat zulk een als een ouderling zoodanig is behandeld. Maar ik hoop niet dat iemand uwer zich door den Satan geheel zal laten overheerschen, maar dat degenen die verkeerd hebben gedaan, tot inkeer komen, en barmhartigheid bij den Heere mogen vinden.
De Heere zegt: een rijk dat tegen zichzelven verdeeld is, kan niet bestaan. Zijt dan ook niet tegen u zelven verdeeld, maar zijt met ootmoedigheid bekleed, en de een achte den anderen uitnemender dan zich zelven, want dit is de eigenschap der ware Genade; en de liefde handelt niet lichtvaardiglijk.
Nu, indien iemand Jezus Christus niet lief heeft, die zij een vervloeking, maranatha; maar die hem liefhebben, zullen van den Vader en van den Zoon geliefd worden en de Heere zal zich aan hun openbaren. Wie evenwel zegt, hem lief te hebben en zijnen broeder haat, die is een leugenaar en kind des duivels. God, hoop ik, schenke u dan genade en liefde, want waar dezen zijn, wil hij wonen.

Uw heilbiddende leeraar en dienaar in Christo Jesu S. van Velzen

> P.S. mijne vrouw is hedenavond bevallen, doch hoewel de verlossing voorspoedig is geschied en zij ook naar de omstandigheden tamelijk wel vaart, nogtans heeft het den Heere niet behaagd ons een levend kind te schenken; het was waarschijnlijk reeds 3 à 4 dagen uit dit leven weg genomen.'

Op 23 oktober 1839 schrijft de 29-jarige Van Velzen vanuit Amsterdam weer een brief, nadrukkelijk geadresseerd 'Aan den ouderling Jurjen R. Haitsma'.

> 'Gij weet zeker reeds welke zware slag de Heere mij heeft toegebragt door mijne vrouw van mij weg te nemen; ik moet echter erkennen, hoewel ik het niet kan doorgronden, dat Hij wiens doen majesteit en heerlijkheid is, ook in deze zaak naar Zijne wijsheid heeft gehandeld.
> Ik weet niet of ik u deze tijding al geschreven had en of ik u ook had geschreven, dat ik een brief van de classis van Sexbierum heb ontvangen. Ik zeg dat ik dit niet meer weet, omdat in deze laatste dagen door hetgeen mij wedervaren is, mijn geheugen zwak is. En dewijl ik thans deze nevensgaande leege manden te verzenden had, dacht ik u tevens te schrijven.
> Deze manden behooren aan Nanning te Sexbierum, wien ik u verzoek dezelve toe te zenden, en onthoud tevens hoeveel de port is, opdat ik het u kan teruggeven, als ik u zie.
> Nadat ik de brief van de classis gelezen heb, weet ik u niet anders aan te raden, als dat gij stil de uitkomst van de zaken der Gemeente aan den Heere overgeeft. Ik mag en moet Ds Duin voor een kind des Heeren en een begenadigd leeraar houden en hoewel hij ten uwen opzichte dwaalt, de Heere kan en de Heere, hoop ik, zal hem wel licht geven.
> Daarom behoort gij slechts zoo veel mogelijk vrede te houden met alle menschen en u te beijveren naar liefde, verdraagzaamheid, zachtmoedigheid en eensgezindheid, zoowel bij u als ook zoo veel mogelijk bij de broeders. En dan, laat in stilheid en vertrouwen uwe sterkte zijn. Zij die gelooven haasten niet.
> Ik verzoek u den inliggenden brief te bezorgen. Doe ook mijne groete aan uwe vrouw en kinderen en aan de broeders die gij spreekt.
> S. van Velzen, v.d.m.'

We merken hier op, dat Van Velzens tweede vrouw *freule Johanna Alyda Lucia van Voss*, hierboven bedoeld, op 17 oktober 1839 in Amsterdam was overleden, nog maar 28 jaar oud. Enkele maanden eerder - in juli - had ze een levenloos kind ter wereld gebracht. Van Velzens eerste vrouw Johanna Maria Wilhelmina de Moen was in mei 1837 in

Leeuwarden overleden, 20 jaar oud. Zijn derde vrouw werd *Zwaantje Stratingh* uit Delfzijl.

De in de brief genoemde Nanning was *Nanning S. Dijkstra*, ouderling te Sexbierum; als zijn beroep wordt opgegeven gardenier en kooltjer. Zou hij manden met produkten in natura aan Van Velzen in Amsterdam hebben gestuurd? Kool, aardappelen?

Op de Provinciale vergadering van 1 januari 1840 kwam de afzetting van Haitsma als ouderling opnieuw ter sprake. Eenstemmig verklaarde de vergadering, dat deze geheel onwettig en strijdig met Gods Woord was geweest. Evenzeer keurde ze af, dat de bevestiging van *E. van der Vorm* tot ouderling en van *A. Kooistra* tot diaken had plaatsgevonden, toen de tegen Haitsma ingebrachte beschuldigingen nog niet eens behoorlijk waren onderzocht. De nieuwe ouderling *Van der Vorm* vond dit ook. Daarop gaven hij en Haitsma elkaar de broederhand. Dit was tenminste een lichtpuntje, maar de vrede in de gemeente van Harlingen was daarmee nog niet hersteld, nog lang niet.

Want in het begin van 1840 was ook ds Duin zelf geschorst. En hij had zijn aanhangers in Harlingen, waar hij - na zijn schorsing - wel eens kwam preken. Van een kerkenorde trok hij zich - independentistisch als hij was - niets aan; zijn volgelingen trouwens ook niet. Het maakte de verwarring in Harlingen alleen maar weer groter.

Hierbij kwam wat later nog de grief van sommigen, dat Afgescheidenen aan de koning om erkenning als kerk hadden gevraagd, waardoor het gereformeerd karakter van de kerk was verloren gegaan (het was vooral een bezwaar van de zg. *Kruisgezinden)*. Geen wonder dat we in de classis-notulen lezen, dat in Harlingen in 40 weken geen Avondmaal is gehouden.

In de notulen van de classis en Provinciale vergaderingen (die van de kerkeraad zijn spoorloos) komt telkens weer de verwarde toestand in de gemeente te Harlingen aan de orde. Leek het in 1841 er even op, dat de broeders en zusters (ook de laat sten speelden hun partij mee!) elkaar gingen vinden, in het begin van '42 ontstonden ‘nieuwe onlusten’, zoals de classisnotulen het uitdrukken, als gevolg van het kiezen van een nieuwe ouderling en diaken. Haitsma wilde ‘de boeken der kerk’ niet overdragen aan de nieuwe ambtsdragers (1842) en enige jaren lang hield hij deze weigering vol. Nog in 1846 stelde de kerkeraad voor de zoveelste keer pogingen in het werk die kerkboeken terug te krijgen, maar Haitsma bleef hardnekkig. Het volgend jaar (1847) stierf hij, 47 jaar oud.[9.]

In het voorbijgaan hebben we ons afgevraagd: zouden de ontbrekende kerkeraadsnotulen uit de beginjaren in huize Haitsma zijn gebleven en zo na zijn dood zijn verdwenen? Het is zeker, dat hij zijn laatste levensjaren niet met de gemeente was ‘verenigd’. Kerkeraad en classis deden er van alles aan om de zaak weer in het reine te krijgen. Of het gelukt is,

weten we niet, want in de notulen is een gat van een jaar en negen maanden.[10.] Wel geeft het doopboek aan, dat zijn zoon *Willem* in 1860 in de Chr. Afgescheiden kerk van Harlingen belijdenis van zijn geloof aflegde. En in de kerkeraadsnotulen van november 1851 lezen we dat de censuur over de weduwe Haitsma is opgeheven.

Liggende grafsteen van Jurjen R. Haitsma op het oude kerkhof te Harlingen (Foto ir. W. Haitsma te Harlingen).

In elk geval mogen we concluderen, dat *Jurjen Rinnerts Haitsma* in de eerste beginjaren veel heeft gedaan voor Harlingens Afgescheiden kerk, waarin helaas vaak verwarring en verdeeldheid heerste. Op de Provinciale vergaderingen was hij altijd als afgevaardigde aanwezig, het laatst op die van 16 juni 1841. Ook op de classis vergaderingen komen we hem regelmatig tegen. Het gevaar van de independentistisch opererende ds Duin die niets van een kerkenorde moest hebben, heeft hij dadelijk onderkend. Geen wonder, dat deze razend werd: hij zette hem op eigen houtje als ouderling af. Daarin was ds Duin trouwens een specialist. Ook ouderling J. Meijering te Leeuwarden, die we later na zijn verhuizing uit Leeuwarden als ouderling in Harlingen terugvinden, had hij op gelijksoortige wijze in Leeuwarden uit de kerkeraad gewerkt.

We komen nog even terug op de verhouding tussen de gemeenten van

Harlingen en *Sexbierum* in de begintijd van de Afscheiding. Van meet af aan was het de bedoeling, dat de Harlingers, zodra het kon, een eigen gemeente zouden vormen (‘als het in de weg des Heeren ware’). In de classisnotulen van 23 september 1838 wordt gesproken van Harlingen als ‘tot dusver onder de gemeente te Sexbierum, maar tot twee afzonderlijke kerkeraden gekomen’. Waren eerst ambtsdragers van de éne gemeente speciaal voor Harlingen gekozen, nu zijn er *twee kerkeraden*, en daarmee waren Sexbierum en Harlingen feitelijk twee gemeenten geworden.

Wel waren die beide gemeenten gecombineerd en bleven beide kerkeraden samen vergaderen, meestal te Sexbierum, maar ook te Harlingen. Moeilijkheden in Harlingen kwamen in de gemeenschappelijke vergadering ter sprake.

Er bestond dus tussen Harlingen en Sexbierum nog altijd een stevige band. Maar de misschien niet officieel geregelde, maar toch feitelijk bestaande combinatie werd gaandeweg losser. De gemeente van Harlingen emancipeerde zich.

In elk geval is ze zeker begin 1844 helemaal zelfstandig geworden. Een eigen notulenboek werd aangelegd, dat met 28 februari 1844 begint, waardoor we voor onze beschrijving meer vaste grond onder de voeten krijgen.

Al in 1842 hadden de Afgescheidenen in Harlingen een poging aangewend - overigens zonder resultaat - om door de regering als Chr. Afgescheiden gemeente te worden erkend. Pas bij K.B. van 19 oktober 1844 werd die toestemming verleend als antwoord op een verzoekschrift, door 17 personen ondertekend. Men zou het aangekochte Mennisten- Weeshuis ‘staande aan het oosteind van de Zoutsloot’ tot kerkgebouw inrichten. Bij ouderen leeft nog wel de herinnering aan de Oosterkerk, die daaruit is gegroeid. Het was de plek, waar nu het gebouw van het Leger des heils staat in de W. Boothstraat (het verlengde van de Zoutsloot).

Op 14 november van hetzelfde jaar (1844) richtte men een verzoek aan de gemeenteraad om een hek en een lantaarn aan de walkant te plaatsen, omdat er 's avonds bij het uitgaan van de kerk, vooral bij donkere maan, ‘gevaar was zoo uit de Kerk in het water te loopen’.

Tegelijk werd de raad meegedeeld, dat 20 november 's avonds om 7 uur het kerkgebouw in gebruik zou worden genomen: ds Huiskes, predikant te Oudega bij Drachten zou in die dienst de leiding hebben. En ‘de gemeente raad met deszelfs onderhoorigen’ werd vriendelijk uitgenodigd de plechtigheid bij te wonen; de kerkeraad zou voor goede plaatsen zorgen.

Of aan de zeer vriendelijke uitnodiging gevolg is gegeven, weten we niet. De kerkeraad bestond in 1844 uit de ouderlingen *M.B. van Smeden* en *J.D. Wiersma*, beiden ons al bekend, terwijl de twee diakenen

waren *Jan Arnoldus Wijnalda*[11.], een steenhouwer, en *Frederik Speelziek;* dus twee nieuwe gezichten.

Kerkvoogden waren *Wiebe Klaases Gosliga* en *Freerk Roels Abma*. Eén van de grote problemen, die de kerkeraad kreeg op te lossen, was: Hoe krijgen we een eigen predikant? Na het eerst met ds J.G. Huiskes te Oudega (Sm.) en B. Amsing te Onstwedde te hebben geprobeerd, ging het derde beroep naar *ds R.P. Medema* te Meppel (in de notulen staat steeds Miedema). Zijn traktement zou *f* 550,- eventueel *f* 600,- per jaar bedragen. Dat was voor die tijd niet zo weinig.

Ds R.P. Medema, 5 oktober 1845-2 augustus '46

Ds Medema nam het beroep aan en op een zondag in augustus '45 werd zijn uitvoerige aannemingsbrief door ouderling Jan D. Wiersma in de kerk voorgelezen. In de notulen staat het hele stuk in kopie opgenomen.[12.] We gaan er enkele passages uit citeren, tekenend voor het subjectivisme van die dagen en voor ds Medema zelf, een bescheiden man die laag van zichzelf dacht, en later in moeilijke omstandigheden is geraakt.[13.] Hij was afkomstig uit *Adorp* een dorpje even ten noorden van Groningen gelegen. Hendrik de Cock heeft wel eens bij deze boer gelogeerd.

'Gij moet' - schrijft hij aan de kerkeraad van Harlingen - 'niet uw oog alleen op mij stellen, want dan zult gij gewisselijk bedrogen worden en dan zal het bevonden worden, dat ik maar een gebroken bak ben en op zig zelven een ellendige rietstaf en ook zult gij u bedriegen, wanneer gij denkt den man gevonden te hebben, die vele gaven en bekwaamheden heeft; och neen, ik ben een eenvoudige Galileër, en daarom was het mij aan de eene kant ook schier te groot, dat gij van een aansienlijke plaats en alwaar zoo een groot getal van onsterfelijke zielen gevonden wierd, mij met de Roeping vereerde... en wanneer ik gedinke aan mijne zielsgestalte en werkzaamheid, vooral die ik op de terugreis van u ondervond en genoot, dan kwam het mij niet zo vreemd voor of de Heere wilde mij aan u, gemeente van Harlingen, en mij aan ulieden verbinden.

Dog wanneer ik dagte om mijne kennis, gaven en bekwaamheid, dan dagte ik zou het (beroep) welligt op een ander vallen, omdat het in een stad nog wat anders is als in een eenvoudig boeredurp. In de steeden vindt men algemeen meer kiesheid over uitdrukkingen en woorden en taalkunde en dan ook welligt vitterij en spotlust, maar geliefde gemeente, wanneer dit dan mogte gebeuren, wanneer God ons belieft samen te bringen, dan zult gij u sulks moeten getroosten, en ik hoope dat gij daarom bewaart moogt blijven, dat gij ooit berouw krijgt van mij geroepen te hebben, en dat ik nooit berouw mag hebben, dat ik tot u ben overgekomen.

... Nog nooit (heb ik) een beroeping met meer ruimte aangenomen dan het uwe, ofschoon het reeds het vierde is, dat ik nu heb aangenomen... nooit heb ik meerder geloof gehad, dat het uit God was.' Tot zover en-

kele kenmerkende gedeelten uit het ‘Antwoord van den Leeraar R.P. Medema te Meppel op de Roeping der gemeente Jesu Christi te Harlingen’.

Maar ach, het zou al heel spoedig mislopen. Nog geen tien maanden heeft ds Medema het in Harlingen uitgehouden! Niet iedereen was het met het beroep eens geweest en die opposanten hadden zich geducht laten gelden, en zelfs een brief gestuurd naar de classis Meppel, vol ‘laster’ tegen ds Medema, ouderling Wiersma en diaken Winalda.

Was het eerst de bedoeling, dat ds Medema en zijn gezin per schip zouden overkomen, op vrijdagavond 3 oktober arriveerde hij met zijn huisgezin ‘met de wagen’ in Harlingen ‘tot onse innige blijdschap’. En de zondag daarop werd hij door ds Y. Veenstra van Sexbierum bevestigd met Titus 2: 15: ‘Spreek dit, en vermaan, en bestraf met allen ernst. Dat niemand u verachte’.

De intree-preek ging over Col. 4: 3: ‘Biddende meteen ook voor ons, dat God ons de deur des woords opene, om te spreken de verborgenheid van Christus, om welke ik ook gebonden ben’.

In de eerste kerkeraadsvergadering, die hij in Harlingen presideerde, las ds Medema de brief vol laster voor, die de vier tegen het beroep protesterende leden naar de classis Meppel hadden gestuurd. Zoiets kon men toch niet zonder meer laten passeren, vond de kerkeraad. En daarom kregen ds Medema en ouderling Jan Wiersma de opdracht de betreffende broeders op te zoeken in de hoop ‘dat de Heere alles tot een vlak veld mooge maken’, zoals de notulen het uitdrukken. Die hoop is niet helemaal beschaamd; de opposanten erkenden ds Medema als hun wettige predikant.

In die eerste vergadering werd ook nog besloten, dat hij ‘die bij de deur van de kerk oppast’, 25 cent per week als vergoeding kreeg. Een koster voor een kwartje. Even later werd het 30 cent en weer een paar weken later besloot men de koster een half jaar gratis te laten wonen met als taak ‘dan de kerk goed te bedienen’.

Ds Medema was nog maar kort in Harlingen, toen de eerste zwarigheden zich al aankondigden. Dat in december *Jan van Pingjum* ontheffing vroeg als *voorlezer en -zanger*, was nog te o ver komen. Zwaarder woog echter het feit, dat diaken Speelziek op een zondag uit de kerkdienst wegliep, omdat het hem niet zinde, wat ds Medema tegen de Lutherse opvatting van de alomtegenwoordigheid van Christus had ingebracht. Ook Van Smeden legde het bijltje er bij neer en schreef een brief aan de classis over zijn ‘bedanken’ als ouderling. Met de preken van ds Medema over de ‘Lijdensstoffen’ kon hij zich niet verenigen. Dat waren dus al twee van de vier ambtsdragers, met wie ds Medema had samen te werken, die wegliepen.

Het gemeentelid *G. Grevenstuk* - die we later in Dokkum aantreffen - meende eveneens, dat er verkeerd werd gepreekt, omdat z.i. dominee ‘wat lang viel in de verklaring’ d.w.z. in de preek te veel het accent op de

exegese legde en te weinig de toepassing in het oog hield.

Financieel gezien ging het ook niet zo best. Het geld voor het traktement van ds Medema kwam maar moeizaam, zelfs onvoldoende binnen. Nee, het was voor ds Medema niet prettig werken in Harlingen. Daarom zal hij met een zucht van verlichting een beroep van de gemeente te *Stadskanaal* hebben ontvangen. Hij nam het aan. Omdat hij zo kort in Harlingen was geweest, zou de kerkeraad aan die in Stadskanaal vragen een deel van de verhuiskosten van ds Medema voor de overkomst van Meppel naar Harlingen, terug te betalen, want Harlingen was maar een arme kerk. Wel kreeg ds Medema een mooie attestatie mee.

Ds Salomon Mozes Flesch, 20 juni 1848-22 april '49

Met het vertrek van ds Medema houden ook de notulen op. Als deze na een lange onderbreking weer beginnen - 19 april 1848 - blijkt de kerkeraad te bestaan uit de ouderlingen *M. van Smeden* en *Jan D. Wiersma* (twee oude bekenden dus) en uit de diakenen *Jan van Pingjum* en *Freerk Abma.*

Men is met het beroepingswerk doende, met als resultaat, dat met algemene stemmen wordt beroepen *ds Salomon Mozes Flesch* te Amersfoort, een bekeerde jood. Deze neemt het beroep aan. Op 28 juni '48 is hij in de kerkeraadsvergadering aanwezig en vanaf 18 juli schrijft hij met duidelijke hand de notulen.

Hoewel ds Flesch in Amersfoort was vastgelopen, vinden de broeders in Harlingen het toch geen bezwaar hem als dominee te laten optreden zonder dat hij is bevestigd. Maar de meerdere vergaderingen zijn waakzaam en kunnen zoiets terecht niet laten passeren. Over deze zaak komt in november '48 een schrijven binnen van ds Van der Werp van Leeuwarden, één van de grote voorvechters van het kerkverband. Een dominee aan een gemeente verbinden zonder toestemming van de classis en zonder bevestiging, dat gaat te ver. De kerkeraad van Harlingen ziet dit nu ook wel in. Daarom zullen *ds Flesch* met de ouderlingen *Van Smeden* en *Wiersma* naar de vergadering van de classis in Franeker gaan om toestemming tot de bevestiging van ds Flesch te verzoeken. Al is dit verzoek rijkelijk laat, het lukt toch en zo wordt op zondag 26 november '48 ds Flesch in de morgendienst door ds Van der Werp van Leeuwarden in zijn ambt bevestigd. Formeel is nu alles in orde. Maar ds Flesch blijft niet lang meer in Harlingen. Nog geen drie maanden later - in februari '49 - wordt hij in Dordrecht beroepen en in april vertrekt hij daarheen. Zijn verblijf in Harlingen heeft - net als dat van zijn voorganger ds Medema - maar 10 maanden geduurd.

Wat was dat toch in Harlingen? Lag het aan de dominee, aan ‘kopstukken’ in de gemeente of aan beide partijen, dat het in Harlingen voor predikanten blijkbaar niet goed toeven was?

Het is waar, zowel ds Medema als ds Flesch waren wat apart, zullen we maar zeggen, vooral ds Flesch. Het blijkt ook uit diens verdere loop-

baan. Vijf jaar na zijn vertrek uit Harlingen zou hij ook nog een korte tijd dominee in Minnertsga worden en het er daar door eigen schuld niet best afbrengen. Hij is daar nooit bevestigd. Toen hij vandaar weer vertrok, onttrok hij zich zelfs aan de Afgescheiden kerken, zij het dan tijdelijk. Maar ongetwijfeld lag de schuld ook bij de gemeente van Harlingen, of laten we liever zeggen bij bepaalde figuren daar. Het geeft toch te denken, dat het bijna 7 jaar zou duren voor Harlingen weer een predikant kreeg in *ds A.S. Entingh* van Niezijl (Gr.), die voor een eerder beroep had bedankt.

Leespreken

Voor we nog enige Harlinger predikanten noemen, willen we hier eerst enige notities over leespreken uit de notulen doorgeven. De vraag is wel eens gesteld: Van wie waren toch die preken, die in een vacature-tijd met haar vele leesdiensten werden voorgelezen? Ongetwijfeld van ‘oude’, stichtelijke schrijvers, maar slechts sporadisch wordt in de notulen een naam genoemd.

In Harlingen las men o.a. uit de oefeningen van *Hendrik van Lis*, een 18e-eeuwse oefenaar, tijdgenoot van de bekende oefenaars *Justus Vermeer* en *Theodorus Avinck*, beiden in Utrecht. Op *Van Lis*, van wiens leven weinig bekend is, was (is) van toepassing de uitdrukking ‘geliefd onder de vromen’. Nog onlangs (1979) is een herdruk verschenen van een 20-tal van zijn oefeningen.[14.]

Vanuit de gemeente in Harlingen kwamen in 1854 bezwaren tegen de leespreken van Van Lis, omdat ze te lang waren. Het bezwaar lijkt ons niet ongegrond. In de gedrukte ‘Verzameling van twintig Oefeningen’, die we onder ogen hebben gehad, tellen de hoofdstukken gemiddeld 37 pagina's. Er is zelfs één bij van 59 bladzijden; ongetwijfeld voor een leespreek in de kerkdienst te lang.

In februari 1855 besloot de kerkeraad een begin te maken met de behandeling van de lijdensstoffen en daarvoor ‘dit jaar’ te gebruiken de ‘Leerreden’ van *ds Antonides.*

Deze *Meinardus Antonides* (± 1700-'76), zoon van een predikant, heeft tientallen jaren in de gecombineerde gemeente Onderwierum-Westerdijkshorn bij Bedum (Gr.) gestaan. In dit dorp had deze ‘vrome, mystieke prediker’ bijna een halve eeuw te worstelen tegen de wereldsgezindheid en het ongeloof van vele van zijn gemeenteleden.

‘Maar van het begin tot het einde was het een ploegen op rotsen, wegens de heersende onkunde en traagheid, wereldliefde en onbekeerlijkheid’. Toen hij veertig lange jaren met een bewogen hart had gearbeid, moest hij nog getuigen: ‘Ik hebbe de staat der gemeinte slegt bevonden’. Hoe hij onder dat kruis heeft geworsteld en gewacht op de dageraad... daarvan ligt de neerslag nog in de oude (kerkeraads)acten. Elk verslag van zijn huisbezoek aan de kerkeraad eindigt met een kort, aandoenlijk gebed. Nu eens luidt het: ‘O gave Godt! dat sij en ook wij als geestelijke

kranke en gantsch verloorene ons selven mogten kennen en gevoelen en in ware boetveerdigheidt tot de Heelmeester Israëls, de Heere Jesus onsen toevlugt nemen'.

Dan weer lezen we: 'Och, dat de Heere eens een salige hertveranderinge mogte geven'. Of hij klaagt: 'Och, of God selve het ons leerde al biddende te doen om een salige veranderinge door sijn Geest; o Heere, behoudt, want de goedertierene ontbreekt'. Ook barst hij een keer uit 'Geest des Heeren, blaas in de doodtsbeenderen, opdat se leevendig worden'.[15.]

Meinardus Antonides is tot op vandaag in mystieke klingen bekend gebleven door een verzameling van 35 lijdenspreken.[16.] Ze vertonen sterke overeenkomst met die van Hellenbroek.

Nog zeer onlangs (1979) zijn 12 van de 35 preken heruitgegeven.[17.]

Ds A.S. Entingh, 23 maart 1856-26 september '58

Ter afsluiting van ons hoofdstuk memoreren we nu nog enkele bijzonderheden over enkele Harlinger dominees. Eerst over de komst van *ds A.S. Entingh* (1856), zijn beroep naar Oldekerk (Gr) in 1857 en zijn afscheid van Harlingen wegens vertrek naar Amsterdam (1858). Ze zijn geput uit het kerkelijk weekblad *De Bazuin.* We horen in de berichten nog de echo's van het leed doorstaan ten gevolge van de in de vorige jaren heersende onvrede en verwarring. In de rubriek Kerknieuws lezen we o.m.:[18.]

'*Harlingen* (Friesland) - Niet alleen mocht de gemeente alhier het voorrecht genieten op de 22e en 23e maart j.l. de volle raad Gods onderscheidene malen te horen verkondigen door ds S. van Velzen, Leraar aan de Theologische School te Kampen, maar ook mocht zij zich verblijden, daar zij j.l. zondag haar door de hele gemeente begeerde en beroepen leraar *A.S. Entingh* van *Niezijl*, in haar midden door bovengenoemde Leraar mocht zien bevestigen, met de woorden uit Joh. 21: 17b: Heere, maar wat zal deze?'

Ook hoorde zij de plechtige verbintenis en intree-rede des namiddags van de door haar algemeen beminde leraar, naar 1 Cor. 1: 23, 24: 'Doch wij prediken Christus den gekruisigde, den Joden wel eene ergernis en den Grieken eene dwaasheid; Maar hun, die geroepen zijn, beiden Joden en Grieken, prediken wij Christus de kracht Gods en de wijsheid Gods.'

De bevestiger eindigde de dag met een treffende rede uit 1 Cor. 3: 9b.[19.]

'De Heere geve ons bij de voortgang dank-erkentenis, omdat Hij goedgunstig de smaadheid van deze gemeente heeft weggenomen en zijn toezegging vervuld: 'Uw ogen zullen uw leraars zien, waar zij nu zeven jaren van verstoken was, hoewel onderscheidene malen maar vruchteloos werkzaam geweest om een leraar te verkrijgen.

Vaak moest zij horen van vriend en vijand: Wie zal u het goede doen

zien? Maar haar hoop en bede bleef: Ach Heere geef, och Heere verhef Gij over ons het licht Uws aanschijns!

De Heere geve nu èn leraar èn gemeente genade, om als uit één mond en hart tot Hem te bidden: Uw koninkrijk kome, en stel ook dit gedeelte van Uw kerk tot een lof op aarde.'

Toen ds Entingh nog geen jaar later een beroep kreeg naar de gemeente Oldekerk (Gr), maar bedankte, was dit voor de kerkeraad aanleiding een bericht in De Bazuin te plaatsen, waaruit we het volgende citeren:

'Loof de Heere, mijn ziel! en vergeet geen van Zijn weldaden! Deze betamelijke opwekking vervult ook het hart van de kerkeraad der Chr. Afg. Ger. gemeente te Harlingen, omdat de goede hand Gods over de gemeente zich zichtbaar heeft uitgebreid.

Sedert de komst van ds A.S. Entingh in haar midden, openbaarde zich Gods genadige en goedgunstige zegen in vertroosting en opbouw van hen, die op de Heere hopen, in bekering van zondaren en in uitbreiding, daar er zich menigeen door belijdenis aan haar verbond.

Algemeen verontrustend was het dan ook, toen door onze algemeen bemind wordende leraar op 8 februari j.l. werd bekend gemaakt, dat hij een beroeping had ontvangen van de gemeente *Oldekerk*, Prov. Groningen.

Maar deze verontrusting duurde slechts een week, daar Z.Ew. op de 15e aan de gemeente bekend maakte, met vrijmoedigheid er voor te hebben bedankt.' Ds Entingh had dus maar heel weinig bedenktijd nodig gehad. In het bericht in De Bazuin somt de scriba nog twee tot blijdschap stemmende gebeurtenissen op. Op maandag 23 februari verbonden zich 13 personen door het doen van belijdenis aan de gemeente en op woensdag 25 februari kwam het bericht binnen, dat het burgerlijke bestuur van Harlingen toestemming had verleend - als antwoord op een 16 oktober '56 ingediend verzoekschrift - tot oprichting van een 'Bijzondere School der 1ste klasse'. Dit werd dus de eerste Christelijke school in Harlingen (1857).

De scriba besluit plechtig met: 'Dat de zegen des Drieënigen Verbonds- God verder op ons moge rusten, en allerwegen zich duidelijk moge openbaren tot spijt en in weerwil van allen, die Sion gram zijn, tot verheuging en zaligheid van des Heeren gunstvolk, opdat Zijn grote Naam worde verheerlijkt en groot gemaakt!'[20.]

Het volgend jaar - september 1858 - vertrekt ds Entingh uit Harlingen, waar hij 2½ jaar heeft gestaan. In *De Bazuin*[21.] lezen we:

> '*Harlingen*, 26 september - Heden was het voor ons een smartelijke dag, omdat onze zo innig geliefde Leraar ds A.S. Entingh van ons afscheid nam om te vertrekken naar de Gemeente des Heeren te Amsterdam.
> 's Morgens preekte hij over Jesaja 57: 15 en bediende daarop het H. Avondmaal, en 's avonds over 1 Petr. 5: 10, 11. Dat laatste woord was een treffend, hartroerend en bemoedigend woord, uit-

gesproken voor een talrijke menigte. Hoe smartvol het enerzijds ook moge zijn voor een gemeente een getrouwe en beminde Leraar te verliezen, anderzijds gaf ons de Heere stof tot grote blijdschap, als wij zien op alles wat door de bediening van ds Entingh is geschied in 't midden van ons. Daarom hopen wij den Heere te zwijgen, wiens doen majesteit en heerlijkheid is, met de bede, dat de Heere Z.Ew. tot een ruime zegen stelle in zijn nieuwe werkkring, en dat Hij in onze nood voorzie.
Toen Z.Ew. de zegen over de gemeente en over de vergaderde menigte had uitgesproken, trad de consulent van de gemeente, ds K.J. Pieters op en bedankte Z.Ew. op hartroerende wijze in naam van de kerkeraad en in eigen naam voor al de liefde en diensten, door hem geopenbaard en bewezen, waarop zegenend werd gezongen ps 134: 3 (Dat 's Heeren zegen op u daal').
Namens de kerkeraad, L. Hoekers.'

Inderdaad werd onder de bediening van ds Entingh de gemeente van Harlingen gebouwd en uitgebreid. In twee jaar tijd deden niet minder dan 79 personen belijdenis van hun geloof.

Ds. J. Nentjes, 10 april 1859-4 mei 1862

De opvolger van ds Entingh werd ds J. Nentjes van Urk. Ook hij werkte met zegen. Zo kon onder zijn bediening de gemeente van Arum als zelfstandige kerk worden geïnstitueerd.

Het Avondmaal, dat om de twee maanden werd gevierd, zou volgens kerkeraadsbesluit van 14 april 1859 voortaan om de drie maanden worden gehouden, tenzij een rijke Geesteswerking behoefte aan meer herhaalde viering wenselijk maakte.

Ook ds Nentjes bleef niet lang in Harlingen. De banden aan zijn vorige gemeente trokken zo sterk, dat hij in april '62 een beroep naar *Urk* aannam en weer naar zijn geliefde eiland in de Zuiderzee van toen trok.

Ds N.H. Dosker, 6 juli 1862-11 juli '69

Dit keer duurde de vacature niet lang, want al in juli 1862 kwam ds N.H. Dosker vanuit Almkerk over. Hij werd beroepen op een traktement van *ƒ* 1000,-, vrije pastorie en vrij gebruik van gas. De 7 jaren, die ds Dosker in Harlingen doorbracht, zijn voor de gemeente, zowel geestelijk als stoffelijk, een bloeitijd geweest. Het kerkgebouw kon de hoorders niet meer bergen en werd in 1863 vergroot. De kosten daarvan werden op *ƒ* 2000,- geraamd. Maar de gemeente bleek zeer offervaardig en bracht bij een gehouden inzameling *ƒ* 1899,- bijeen, terwijl bovendien 6 renteloze voorschotten, samen *ƒ* 600,-, gegeven werden.

In juli 1869 vertrok ds Dosker tot grote spijt van de gemeente, die met

sterke banden aan hem verbonden was, naar *Zwolle.* In 1873 zou hij naar Amerika emigreren.

Ds. H. Beuker, 10 oktober 1869-26 oktober '73

Na een vacature van slechts twee maanden, werd ds Dosker opgevolgd door de bekwame ds Beuker. Deze kwam van de gemeente te Giessendam en werd door ds Medema van Sexbierum bevestigd. Ds Beuker was evenals ds Dosker een man met uitnemende gaven. Hij was dogmatisch zeer onderlegd en heeft de gemeente van Harlingen in de waarheid gefundeerd.

In de kerkeraadsvergadering van 17 maart 1873 kwam de vraag ter sprake, of het de roeping van de kerk was de regering op haar plicht te wijzen nl. de boeten, indertijd aan de Afgescheidenen afgedwongen, zoveel mogelijk aan familie of gemeenten terug te geven. Nog 'circa *f* 80.000,- op de bodem van de schatkist riepen tot God om wraak'. Maar de kerkeraad besloot toch deze zaak niet op de classis te brengen.[22.]

Ds Beuker is later ook naar Amerika geëmigreerd en zelfs nog professor in de dogmatiek aan de Theologische school van de Chr. Ger. Kerk te Grand Rapids geworden.

Tenslotte geven we nog een *tabel.*

In het lidmatenboek vonden we voor de jaren 1836 t/m 1873 per 1 januari het aantal *belijdende leden* opgegeven (de kinderen dus niet meegerekend). Laten we deze tabel hier mogen publiceren. De lezer kan dan met dit cijfermateriaal de jaarlijkse groei van de gemeente (met soms een terugslag) op de voet volgen.

per 1 januari van elk jaar	**mannen**	**vrouwen**	**totaal**
1835			
36	8	9	17
37	10	12	22
38	13	14	27
39	14	16	30
1840	12	16	28
41	11	17	28
42	14	19	33
43	14	19	33
44	17	20	37
45	19	21	40
46	21	26	47
47	21	31	52

48	20	31	51
49	31	48	79

per 1 januari van elk jaar	mannen	vrouwen	totaal
1850	28	44	72
51	27	42	69
52	26	42	68
53	30	46	76
54	31	48	79
55	33	60	93
56	36	63	99
57	43	75	118
58	69	106	175
59	72	108	180
1860	72	107	179
61	78	117	195
62	73	112	185
63	79	123	202
64	86	128	214
65	95	140	235
66	102	155	257
67	99	157	256
68	100	157	257
69	102	146	248
1870	97	140	237
71	107	157	261
72	119	170	289
73	128	177	305

Eindnoten:

1. Voor het jaar 1836 vonden we het aantal hervormden opgegeven als 5560 onder wie 1520 belijdende leden. (Ing. stukken hervormde kerkeraad van Harlingen, R.A. Leeuwarden.)
2. *Chr. Encyclopedie* i.v. Luthersen in Nederland (Kampen 1959).
3. Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek* i.v. Harlingen.

4. Notulen hervormde kerkeraad 12 december 1835.
5. Provinciale vergadering van 1 januari 1838.
6. Notulen Provinciale vergadering 2 juli 1838.
7. Notulen classis Sexbierum.
   Notulen kerkeraad Sexbierum, 24 augustus 1839.
8. We vonden deze brieven in het gemeente-archief te Kampen.
9. Nog dekt een grafsteen zijn graf op het oude kerkhof. Over deze J.R. Haitsma hebben we een aantal inlichtingen ontvangen van zijn nazaat W. Haitsma te Harlingen.
10. Van 7 juli 1846-19 april '48.
11. Jan Wijnalda en zijn vrouw Tettje Wallinga, naaister, weduwe van Jan Douwes Bekius, waren in 1841 bij de gemeente gekomen en hadden in december van dit jaar vier kinderen laten dopen. Ze woonden in de Oyevaarsteeg.
12. Notulen kerkeraad 18 augustus 1845. De brief zelf is gedateerd Meppel, 13 augustus 1845.
13. Toen hij als predikant in Westergeest (Fr.) stond.
14. Bij Stuut in Rijssen.
    Onder de titel: Verzameling van Twintig Oefeningen over verscheidene keurstoffen, zoo uit het Oude als Nieuwe Testament; weleer bij verscheidene gelegenheden uitgesproken, nu in het licht gegeven ter bevordering van de heiligheid en troost van Gods begenadigt en gelovig volk; en inzonderheid van diegenen onder hen, die zich bevinden in diepe druk - en proefwegen, als ook onder zware ziels- en geloofsstrijden, en aanhoudende benaauwde omstandigheden;
    en verder
    Ter uitlokking en bestier van ware heilsbegerige en Jezus zoekende zielen, die door onkunde van het Evangelium, onder het ongeloof als besloten zitten. En tevens ook ter ontdekking van onbekeerde, zorgeloze en zichzelfs bedriegende Mond- en Naam- christenen,
    door Hendrik van Lis.
    Zijn zoon Pieter Hendrik van Lis op 3 februari 1757 geboren in Leiden, is in verschillende gemeenten predikant geweest, het laatst in Middelburg (1803-'09). Deze was ‘van dogmatische strijdvragen afkerig en zocht de bevordering van levendige en werkzame vroomheid als de enige vrucht van echt geloof’. *(Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, deel I, 129 (Kampen 1978).
15. G.A. Wumkes, *De Gereformeerde Kerk in de Ommelanden tussen Eems en Lauwers* (1595-1796), 121.
16. Verschenen onder de titel *‘Schriftmatige Verklaringe over het borgtogtig en saligmakende lijden, kruisdoodt en begraaffenisse van den Heere Jesus Christus’* (Groningen 1753).
17. Respectievelijk bij Van den Tol in Dordrecht en Kool in Veenendaal.
18. De Bazuin, 25 mei 1856.
    Spelling en stijl hebben we enigszins aangepast.
19. De woorden van de tekst zijn een toevoeging van onze hand.
20. Da Bazuin, 13 maart 1857.
21. De Bazuin, 8 oktober 1858.
22. We hebben voor ons hoofdstuk over Harlingen een dankbaar gebruik gemaakt van twee artikelen van ds J. Douma in het Friesch Kerkblad van 9 en 30 november 1934.

IV *Franeker*

A. Uit de voorgeschiedenis

Het oude plattelandsstadje Franeker, gelegen temidden van de wijde Friese weilanden, heeft lang een zekere vermaardheid genoten, door de aanwezigheid van een academie. Deze was op die van Leiden na de oudste in Nederland en in 1585 mee op initiatief van stadhouder Willem Lodewijk tot stand gekomen.

Was ze gedurende het 12-jarig bestand vooral door toedoen van de hoogleraar *Sibrandus Lubbertus* een bolwerk van het contraremonstrantisme geworden, in de loop van de 17e eeuw veranderde ze onder invloed van *Johannes Coccejus* in een kweekbodem van 'rekkelijkheid', en in de 18e eeuw kon ze mee door het optreden van *Herman Venema* een brandpunt van rationalisme en tolerantie worden genoemd.

De neergang van de Franse tijd heeft ze niet overleefd. In 1811 werd de academie, evenals die in *Harderwijk*, door het Napoleontisch bestuur

opgeheven. Wel werden onmiddellijk na het eind van de Franse overheersing pogingen aangewend de hogeschool te doen herrijzen, maar ondanks alle inspanningen werd het verloren terrein slechts gedeeltelijk teruggewonnen. Behielden de academies in Leiden, Utrecht en Groningen de rang, die ze onder de Republiek innamen, *Franeker* moest zich nu tevreden stellen met een school van de tweede rang, met een *athenaeum* (1815)[1]. Maar de bloei wilde niet terugkeren en in 1843 werd de instelling opgeheven, na de laatste jaren een kwijnend bestaan te hebben geleid.

Nog even is er een kans geweest, dat er weer, weliswaar geen academie, maar toch een theologische school, in Franeker zou komen. Dat was in 1849, toen de synode van de Afgescheidenen in Amsterdam besloot in de voormalige academiestad *Franeker* een theologische opleidingsschool voor predikanten te vestigen. Daartoe benoemde ze alvast drie docenten, 'hoofdonderwijzers' genoemd, nl. *G.F. Gezelle Meerburg, T.F. de Haan* en *S. van Velzen.*

Om allerlei redenen is dit besluit nooit uitgevoerd en in 1854 werd *Kampen* als plaats van die theologische school aangewezen. Nu ging de stichting wel door. We komen bij de behandeling van de geschiedenis der Franeker Afgescheiden gemeente hierop terug.

Omstreeks 1843 telde de burgerlijke gemeente Franeker ruim *5200* inwoners, van wie (in ronde getallen) *4000* hervormd waren, *200* doopsgezind, *900* rooms-katholiek en *30* israëliet. De twee hervormde predikanten in Franeker waren toen: *Lambert Willem de Grient Dreux*, die van 1824 tot zijn dood in 1856 in Franeker heeft gestaan; en *Jodocus Henricus Reddingius* (1839-'57†). Van de Afscheiding moesten beiden niets hebben.

Evenmin konden de Afgescheidenen enige steun verwachten van de kant van de hoogleraren in de theologie aan het athenaeum. Het tegendeel was waar, want deze voeren in hun colleges en publicaties duidelijk op een anti-gereformeerd kompas.

In 1837 was *W. Muurling* als professor in Franeker gekomen. Hij was een overtuigd aanhanger van de Groninger richting, die haar spreekbuis vond in de theologische periodiek *'Waarheid in Liefde'*, waarvan in 1837 de eerste aflevering verscheen. Later heeft hij zich zelfs bij de moderne richting aangesloten.

Na zijn vertrek naar Groningen (1840) werd hij als hoogleraar in de theologie aan het athenaeum te Franeker opgevolgd door de jonge briljante *J.H. Scholten.* Toen het athenaeum werd opgeheven (1843) vertrok deze als hoogleraar naar Leiden, waar hij zich een grote faam verwierf. Hij is wel eens genoemd 'de vader en één van de belangrijkste leiders van de moderne richting in de theologie en in de kerk in Nederland in de 19e eeuw'.

Toch waren in de volkrijke kerk van Franeker verontrusten overgeble-

ven, maar hun aantal was gering. Dit blijkt uit een ‘overzicht’, dat de praetor van de ring Franeker op 25 april 1836 aan het classicaal bestuur van Harlingen stuurde. Hierin valt te lezen, dat het aantal ‘ontevredenen’ in de hervormde gemeente van Franeker 30 à 40 bedroeg. Deze kerkten meestal in *Welsrijp*, weinig kilometers ten zuidoosten van Franeker, niet ver van de oude trekvaart van Franeker naar Sneek gelegen.

Natuurlijk vragen we ons af: waarom juist in dit dorpje? Omdat toen in de hervormde gemeente van *Welsrijp-Bayum* stond *ds L. van Loon*, een van de weinige in die tijd rechtzinnige predikanten in Friesland.[2.]

De praetor besloot zijn rapport over Franeker met de mededeling, dat daar slechts twee werkelijke Afgescheidenen (‘wezenlijke Separatisten’) waren nl. *Geertje van Smeeden* en *H. van der Woude*, die zich aan het eind van het vorig jaar ‘per acte’ hadden afgescheiden. De hervormde kerkeraad had deze berichten van onttrekking voor kennisgeving aangenomen en de namen niet uit het doop- en lidmatenboek geschrapt.

En hoe stond het er voor in de buitendorpen van Franeker?

Heerste daar ook kerkelijke onrust? Veel weten we er niet van. In de hervormde kerkeraadsnotulen is hierover weinig te vinden. Alleen in die van *Tzum* vangen we een aantal echo's op van uitgesproken onvrede met de prediking van de plaatselijke predikant. Het betreft echter maar enkelingen. *Uiltje Hartmans* wilde in 1831 zijn kind niet laten dopen, omdat zijns inziens ds *W.J. Tenckinck* de Godheid van Christus had geloochend.[3.]

Door de verhuizing van Hartmans naar de gemeente van Welsrijp, verdwijnt deze kwestie uit de notulen van Tzum (en in het kerkeboek van Welsrijp ontbreken de notulen uit die periode).

Maar op 8 mei '34 kwam er een nieuwe beschuldiging tegen ds Tenckinck op tafel, nu afkomstig van Jan Jansen Dijkstra. En hierbij duikt ineens de naam De Cock op. Want Dijkstra verklaarde, dat hij W.J. Tenckincks werkje: ‘Wenken aan mijne gemeente bij het lezen van een onlangs door ... De Cock uitgegeven geschrift’[4.] verwierp; hoewel hij verklaarde het niet gelezen te hebben, staat in de notulen sarcastisch eraan toegevoegd. Met dit boekje van De Cock zal ongetwijfeld bedoeld zijn ‘De Evangelische gezangen getoetst, gewogen en te licht bevonden’ van de hand van Jacobus Klok, en met een voorrede door H. de Cock gepubliceerd.

Verder hield Dijkstra het ervoor, dat ds Tenckinck predikte ‘dat de zaligheid uit de werken en niet door het geloof zoude verkrijgbaar zijn’. Dit was boud en stout gezegd. De kerkeraad eiste dan ook van Dijkstra, dat hij zijn beschuldigingen terugnam of bewees. In het laatste geval zou de kerkeraad dan tegen een ketters leraar kunnen en moeten optreden. Mocht Dijkstra echter in gebreke blijven, dan zou hij als een ‘afvallige’ worden beschouwd.

Op de kerkeraadsvergadering verklaarde deze niet de prediking van ds Tenckinck te hebben bedoeld, maar hij bleef bij zijn afwijzing van

Tenckincks oordeel over Hendrik de Cock. Het gevolg was, dat hij nu van zijn lidmaatschap vervallen werd verklaard. Straks zullen we zien, dat Tzum en ook Herbayum, Schalsum en Achlum elk enkele Cocksianen opleveren, die de Afgescheiden gemeente van Franeker gaan versterken.

B. Het eerste begin

Evenals Beetgums kerk een stekje was van de kerk van Minnertsga, zo was de Christelijke Afgescheiden kerk van *Franeker* een stekje van de kerk van Sexbierum. Met deze woorden begint ds J. Douma van Britsum in 1936 in het Friesch Kerkblad een eerste artikel over Franekers kerk.[1.]

Hij wil dan iets meedelen over het eerste begin, maar ziet zich genoodzaakt eraan toe te voegen: 'Veel zal het niet zijn, omdat, hoe welwillend ons ook inzage in het archief vergund werd, het oudste notulenboek onvindbaar was'.

Tot onze vreugde kunnen we nu zeggen, dat dit eerste notulenboek van de kerkeraad inmiddels is teruggevonden. Het bleek te berusten in de nalatenschap van een oud-scriba, zodat... de lezer kan zelf het verhaal wel invullen. Gewapend met dit teruggekeerde notulenboek en met dat van de kerkeraad en van de classis Sexbierum, zetten we ons nu aan het beschrijven van de geschiedenis der eerste jaren.

De Franekers hoorden net als de Harlingers in die eerste jaren bij de Afgescheiden kerk van *Sexbierum*, die op 1 december 1835 door Hendrik de Cock was geïnstitueerd.

Lezen we in het begin veel over Harlingen - er was daar zelfs een ouderling - over Franeker en omgeving horen we niets. Pas in de notulen van 18 februari 1837 van de gemeente van Sexbierum wordt Franeker voor het eerst genoemd. Meine Visser had een dokter en een apotheker nodig. Besloten werd, dat diaken Sipke Hiemstra van Sexbierum aan we-

duwe Van Smeden zou vragen deze zaak vier weken te ‘besturen, omdat ook zij te Franeker woonde’.

In het lidmatenboek van de hervormde gemeente te Franeker vonden we een lijst met namen van ‘afgescheidenen’. Voor het jaar 1837 zijn het er twee nl. *Geertje M. van Smeden* en de 23-jarige *Gerrit Albert Geldeloos.* Laatstgenoemde overleed in april 1855 in het militair hospitaal ‘van de Fransch Oostersche armee te Constantinopel’. Hij was toen sergeant in het vreemdelingen-legioen.[2.]

In de notulen van 23 september 1838 lezen we, dat de leden te Franeker e.o. apart mogen vergaderen ‘nu er een geschikt persoon wil voorgaan’, ‘terwijl het bezwaarlijk schijnt te wezen om te reizen in dit Jaarsaison’. Dit laatste zal ieder beamen. Men denke eens aan de afstand en aan de wegen van toen.

Blijkbaar zijn die ‘vergaderingen’ weer gestaakt, want twee jaar later wordt gesproken over het herstel van de samenkomsten in Franeker.

Op 26 juni '41 valt weer de naam Franeker in de notulen en de kerkeraad van Sexbierum besluit om, als er een predikant wordt beroepen, deze elke derde week in Franeker te laten voorgaan. In juli '41 wordt met algemene stemmen een beroep uitgebracht op de 25-jarige kandidaat H.A. de Vos, die op 11 november '41 als ‘beroepen leeraar’ op de kerkeraadsvergadering aanwezig is. Hij verzorgde ook de leden in Franeker.

Een belangrijke datum in de vóórgeschiedenis van Franekers kerk was 25 november 1841. Toen vergaderde de kerkeraad van Sexbierum in Franeker en werden na gehouden geloofsonderzoek als lidmaten toegelaten: *Folkert Wijbes Hofstra*[3.], een 36 jarige koopman; *Johan Tjeerds Kooistra*[4.], een 28-jarige koopman; *Frederik Rinnerts Hogendorf*[5.], 41 jaar, timmerman en *Jelle Hendriks Viersen*, een 27-jarige bakker uit de Hofstraat, later naar Harlingen verhuisd en daar weer hervormd geworden.[6.]

Alle vier hadden ze zich in 1841 officieel aan de hervormde kerk van Franeker onttrokken.

Ook werd die 25e november 1841 nog een zekere *Jelle Brandsma* toegelaten, die echter ‘wegens uiterlijke bezwaren’ niet voor de gemeente geloofsbelijdenis hoefde te doen.

De vier hierboven genoemde nieuwe leden waren mannen, die in staat waren - zoals weldra bleek - om enige leiding te geven en onder de Franeker leden een gevoel van verbondenheid te kweken.

Het valt dan ook niet te verwonderen, dat op 25 januari 1842 ds De Vos in de kerkeraad van Sexbierum meedeelt een verzoek van de Franekers te hebben ontvangen om een zelfstandige gemeente te mogen worden ‘en den predikdienst om beurten te hebben’. Besloten wordt de classis om advies te vragen. Deze - ze vergaderde twee dagen later - adviseerde gunstig ‘als oordeelende, dat dit tot uitbreiding van de kerk Christi zou kunnen strekken, waartoe men altijd behoort te arbeiden’.

Maar met de uitvoering van het plan in Franeker een aparte gemeente te instituëren, verliep het niet zo vlot. Op 14 februari 1842 was er een vergadering onder voorzitterschap van ds D. Postma van Minnertsga. Van Franeker waren als ‘commissionaires’ - het woord herinnert nog aan de Franse tijd - aanwezig *H. Oosterhagen* (er staat foutief Oostinga), *J. Kooistra* en *J. Viersen.* Ds Postma vroeg, waarom er geen voortgang werd gemaakt met het ‘vormen’ van een gemeente te Franeker. Ds de Vos antwoordde hierop, dat daartegen van de kant van de kerkeraad van Sexbierum bezwaren waren gerezen. Het bleek vast te zitten op het punt, dat de kerkeraad van Sexbierum één administratie wilde voor de kerk en armen, dus voor Franeker en Sexbierum samen. De broeders van Franeker hadden daartegen echter bezwaar. Ze wilden wel zoveel mogelijk helpen in de behoeften van de kerk te Sexbierum, maar binden konden ze zich niet. De kerkeraad van Sexbierum vond die toezegging onvoldoende. Toch werden er vorderingen gemaakt. De gemeente te Franeker kwam er.

Als dag van ‘stichting’ der gemeente wordt met enig recht zondag *20 februari 1842* aangenomen. Volgens het lidmatenboek van Franeker - aldus ds J. Douma - werd toen als ouderling gekozen *Hein Meiles Oosterhagen* en als diaken *Jelle Hendriks Viersen.*

De eerste ouderling *Hein Oosterhagen*, getrouwd met *Aaltje Klazes Passer*, was toen een 27-jarige boerenzoon en in Franeker winkelier van beroep. Oud is hij niet geworden, maar 35 jaar.[7.]

Van de eerste diaken Jelle Viersen heeft de Afgescheiden kerk niet veel plezier beleefd. Hij brak - na zijn huwelijk en zijn verhuizing naar Harlingen, waar veel krakeel onder de Afgescheidenen heerste - al spoedig met de Afgescheiden kerk.

In het diaconieboek staat bij de naam Viersen vermeld: ‘6 maart 1842 als diaken bevestigd door den leeraar Hendrik Antoon de Vos onder toevoorzicht van den ouderling Hein Meiles Oosterhagen’. Blijkbaar was Oosterhagen die 20e februari dadelijk bevestigd en Viersen twee weken later.

De kleine Afgescheiden gemeente van Franeker begon dus met een tweemans kerkeraad. Meer ambtsdragers waren voorlopig ook niet nodig en waarschijnlijk ook niet te vinden, want op de dag van de instituering was het aantal lidmaten maar gering.

In het lidmatenboek - momenteel zoek - staan, volgens ds J. Douma, de volgende leden vermeld, die reeds vóór de instituering van de kerk van Franeker tot de Afgescheidenen behoorden: *Pieter van der Burg* van Franeker, *Dirk Hornstra* van Welsrijp, een zekere *Postma* van Tzum.

En verder uit Franeker: *Sipke Jans Boersma, Aaltje Klazes Passer* en haar man *Hein Meiles Oosterhagen, Joris Jans van Sloten, Frederik R. Hogendorp, Folkert Wiebes Hofstra, Johan Tjeerds Kooistra* en *Jelle Hendriks Viersen.*

Op 9 maart werden nog als lidmaten aangenomen *Sibbeltje U. Bolman*

van Franeker, en *Jelle Arjens Talsma* van Tzum, terwijl 16 maart lidmate werd *Antje Hanzes Sikkema* (vrouw van T.J. Wolma).

Feitelijk waren er dus slechts 11 leden, die op de dag van de instituering de nieuwe gemeente van Franeker uitmaakten.

Maar vanaf de dag van de instituering zette de groei in. Ds H.A. de Vos doopte 20 maart drie kinderen van *Johannes Kooistra* en als volwassene *Berber Alberts Ploeg*, oud 28 jaar, van afkomst Mennoniet. Ze was de vrouw van Frederik Rinderts Hogendorp.

Tot de komst van Franekers eerste predikant ds T.H. Uitterdijk midden oktober 1843 is elfmaal de doop bediend, negen maal door ds De Vos, éénmaal door ds T.F. de Haan en éénmaal door ds A.B. Groen.

In 1843, na zijn overkomst uit Joure naar Franeker, heeft ds Uitterdijk nòg een kind gedoopt. In 1844 zelfs 14 kinderen en op 22 oktober 1848 kon hij, nog juist voor zijn vertrek naar Amersfoort, de 100e dopeling sedert de vorming van de gemeente noteren.

Eenmaal heeft hij nog een jongen van 15 jaar met het formulier van de kinderdoop gedoopt. In de regel werd als grens 12 jaar aangehouden.

De snelle groei van de gemeente blijkt ook uit het feit, dat vanaf 9 maart - 14 oktober van het jaar 1842 niet minder dan 46 (!) nieuwe lidmaten zijn ingeschreven. Behalve uit Franeker zelf, waren ze afkomstig uit Tzummarum, Oosterbierum, Oosterlittens, Slappeterp, Hitzum, Herbajum, Welsrijp, Tzum, Schalsum, Achlum en Dongjum.

De lezer ziet het, de inbreng van dorpelingen uit de omgeving van Franeker, was niet gering.

Zowel het aantal dopelingen als dat van de nieuwe leden bewijst, dat de classis goed gezien had, toen ze toestemming gaf te Franeker een zelfstandige gemeente te vormen. Het jonge plantje toonde duidelijk levensvatbaarheid.

Keren we nog eens naar het beginjaar 1842 terug. Op de eerste pagina van het eerste notulenboek vinden we een ‘Kort verslag van de vorming der gemeente te Franeker’. Inderdaad is het verhaal kort, nog geen hele bladzij lang. Daarin wordt aan het eind vermeld, dat zich in het begin uit Franeker zelf maar weinigen bij de gemeente voegden, des te meer echter ‘uit de bewoners der omstreken’. We hebben het al aangewezen.

Hoe groot was nu de Afgescheiden gemeente van Franeker in het beginjaar (1842)? Het ‘verslag’ geeft op: circa 60 lidmaten. Terloops merken we op, dat het eerste begin nog belangrijk kleiner was. En dan volgt in het verslag een zin, waartegen we eerst wat ongelovig hebben zitten aankijken: ‘het getal toehoorders was gewoonlijk tusschen de zeshonderd en achthonderd’. Verbaasd vroegen we ons af: 600 à 800, hoe kon de Afgescheiden kerkeraad zo'n grote menigte ooit bergen? Zeker niet in een zaaltje of zo. Tot we ineens in het begin van het verslag weer zagen staan, dat de Afgescheidenen al in het stichtingsjaar van hun gemeente (1842) een kerkgebouw kochten ‘voor heen in gebruik bij de

R.C.' (rooms-katholieken). Er was dus al dadelijk een kerkruimte beschikbaar.

En wat dat enorme aantal toehoorders verder betreft, ook andere bronnen wijzen erop, dat de kerkdiensten van de Afgescheidenen aanvankelijk een zeer grote toeloop van hoorders (nieuwsgierigen) te zien gaven.[8.]

Het kerkgebouw was op 20 november 1842 door de Afgescheidenen voor *f* 2000,- gekocht van de koopman W. Lunter als vertegenwoordiger van de rooms-katholieke parochie te Franeker. Deze hield voorlopig *f* 1800,- onder het gebouw tegen 5%. Ook verder waren de financiële voorwaarden zeer billijk.

Eerst stond de kerk nog op naam van *J.T. Kooistra* en *H.M. Oosterhagen*, maar op 2 december 1844 werd het op die van de Afgescheiden gemeente te Franeker overgeschreven.[9.] Ze stond aan de Zilverstraat, op de plek van de tegenwoordige gereformeerde kerk, die in 1893 sterk is vergroot.

Een belangrijk punt, dat in het beginjaar 1842 speelde, was ook het aanvragen van *erkenning* als zelfstandige kerk. Daarvoor zette ds H.A. de Vos van Sexbierum - die ook in Franeker pastoraal werk verrichtte - zich krachtig in. Vlot ging het niet. In het gemeente-archief van Franeker vonden we bij de uitgaande stukken van B. en W. onder de rubriek 'kerkelijke zaken' de hele worsteling weerspiegeld.

Al in april '42 had de burgemeester van Franeker de Gouverneur moeten adviseren over een verzoekschrift door ds H.A. de Vos c.s. ingediend om als Afgescheiden gemeente te Franeker te worden erkend. De minister in Den Haag had namelijk bedenkingen tegen de inwilliging van het verzoek. Hij was van oordeel, dat het werkelijke aantal leden veel te gering was voor een zelfstandige gemeente.

De burgemeester ontbood nu twee van de aanvragers, nl. *J. Tj. Kooistra* en *H.M. Oosterhagen* en probeerde hen te overtuigen van het onwerkelijke van hun aanvraag. Het viel immers niet te verwachten, dat het groot aantal 'meelopers' zou meebetalen in de kosten van kerk en armenverzorging. Wel wilde de burgemeester de toezegging doen, dat de aanvragers van de kant van het stedelijk bestuur op vergunning voor het houden van godsdienstige samenkomsten konden rekenen. Deze werden door 'een zeer groot aantal menschen, meest van buiten de stad bezocht'.

Beide bovengenoemde broeders toonden zich - volgens de burgemeester - op dit punt inschikkelijker dan ds De Vos, die zelfs een nieuw verzoek aan de koning richtte, omdat het aantal Afgescheidenen inmiddels sterk was vermeerderd.

De Gouverneur schreef nu, dat de weigering van erkenning als gemeente verviel, als het verzoekschrift alsnog aangevuld werd met de handtekeningen van de nieuwe leden. Daarom werd de aanvraag weer terugge-

zonden aan B. en W. van Franeker met een verzoek om opgave van de vrouwen en kinderen, die niet tekenden, maar wel tot de gemeente behoorden.[10.]

De gelegenheid werd nu gedurende 14 dagen geboden, om alsnog op het verzoekschrift te tekenen.

In een schrijven van 13 juni '42 deelde de burgemeester aan de Gouverneur het resultaat van de aanvulling mee. Er waren 13 ondertekenaars bijgekomen, één man en 12 vrouwen.

Die ene man was *Klaas Harms Roghaar*, turfschipper, afkomstig van Sappemeer, meestal in Franeker verblijvende. Met vrouw en drie kinderen.[11.]

Van de twaalf vrouwelijke ondertekenaars hadden er al drie getekend op een eerder verzoekschrift nl. de huisvrouwen van H.M. Oosterhagen, D.J. van der Zee en S.J. Boersma. Ze 'vermeerderen dus het getal niet'.

Ook hadden getekend *Sjoukje Pieters Rolsma* (vrouw van Johan Tj. Kooistra), *Berber Ploeg* (vrouw van Frederik R. Hogendorf) en *Trijntje Johannes van Gorcum* (van Folkert W. Hofstra). Deze drie vrouwen hadden eerder niet tot de gemeente gerekend willen worden.

Verder zetten hun handtekening *Sibbeltje Hindriks Bollema*[12.] (vrouw van Tjeerd M. Pekelsma) en *A.H. Sikkema* (vrouw van T.J. Wolma), van wie de mannen toen nog niet tot de gemeente wilden behoren. Geen kinderen.

Ook stonden er de namen van *Houkje Pieters Hovenga*[13.] (vrouw van Minne Thomas van der Meer), van *Hiltje Gerrits Keizer*[14.] (getrouwd met Gerrit Westra) en van *L.H. van der Veen*, weduwe van G.B. Tilstra, geen kinderen, gealimenteerd door de hervormde diaconie.

Tenslotte kwam nog de naam van *Ruurtje Cornelis Poort* (weduwe van Albert Klomp) met één kind.[15.]

De burgemeester berekende nu nauwkeurig, dat, allen bij elkaar geteld, de Afgescheiden gemeente te Franeker in juni 1842 bestond uit 23 lidmaten (10 mannen en 13 vrouwen) plus 19 kinderen, in totaal *42* zielen.

B. en W. van Franeker bleven erbij, dat de stichting van een Afgescheiden gemeente in Franeker 'onnodig' en 'ongepast' was. Vooral ook omdat het 'geenszins bemiddelde lieden' waren, die de kosten van eredienst en armenverzorging zeker niet voor eigen rekening konden nemen. Afwijzing van het verzoekschrift om erkenning zou dus in het belang van de ondertekenaars zijn. Aldus B. en W. in een brief van 7 juli '42.

Toch werd bij K.B. van 28 september '42 de 'toelating' van een Christelijk Afgescheiden gemeente te Franeker een feit.[16.]

Wanneer we nu de eerste periode tot de komst van ds *T. Uitterdijk* in oktober 1843 bekijken, dan kunnen we daarover het volgende opmerken: Was de gemeente op 20 februari '42 geïnstitueerd, de eerste genotuleerde kerkeraadsvergadering dateert van 2 mei. Ze werd gehouden bij

ouderling Hein M. Oosterhagen aan huis. Met een tweemans kerkeraad (één ouderling en één diaken) kon dit ook gemakkelijk.

Dat de gemeente in het begin snel groeide, hebben we al geconstateerd, met als gevolg dat er na het begin al drie ouderlingen en drie diakenen zijn! Die ouderlingen waren *Hein Meiles Oosterhagen*, al meer genoemd; verder *Marten Oostra*, die bij zijn huwelijk arbeider was in Tzum.[17.] En *Heere* (Herre) *Ruurds Heerema*, een landbouwer in Tzum. Hij overleed op 89-jarige leeftijd (in 1864). Zijn naam herinnert aan de gewezen state Heerema bij Tzum.

We zien hier al de invloed van Tzum, of liever van enige Tzumsters in de Afgescheiden gemeente van Franeker.

De drie diakenen waren: *Sibren Tjepkes Hellema*, een zwager van ouderling Marten Oostra. Hij was schipper te Herbayum[18.]; *Lodewijk Sierks Plantinga*[19.], timmerman te Franeker, en *Jacob Gerrits Brugsma*, een timmerman uit Achlum.[20.]

Twee van de drie diakenen kwamen dus uit de buitendorpen Herbayum en Achlum. Van de zes kerkeraadsleden leverde Franeker zelf in 1843 maar twee. Kerkvoogd was *Johan Tjeerds Kooistra*, een 'koopman' uit Franeker.

Na de instituering van de gemeente te Franeker was de positie van ds H.A. de Vos te Sexbierum nog niet dadelijk helemaal duidelijk. Op de classis van 30 september 1842 werd gevraagd: Is ds De Vos nu dominee of consulent van Franeker? Sexbierum meende haar dominee alléén te bezitten, terwijl Franeker en ook ds De Vos zelf van oordeel waren, dat de predikant van Sexbierum ook predikant van Franeker was. Maar toen ds De Vos in februari '43 naar Zwolle vertrok, had de kwestie zichzelf opgelost.

Een belangrijk punt op het agendum van de kerkeraad was het *beroepingswerk.* Al kort na het begin wendde de kerkeraad pogingen aan een eigen dominee te krijgen. In april '43 werd beroepen de 'leerling' *D.J. van der Werp* 'uit Sappemeer'. Hij was in het begin van de Afscheiding in Ulrum een actief medestrijder van De Cock geweest en een zeer bekend oefenaar (later een even bekende Afgescheiden dominee). Zijn traktement zou *f* 500,- per jaar bedragen.

Omdat hij zijn examen nog niet had gedaan, werd hij beroepen als 'dienstdoend oefenaar'. Het werd een bedankje. Hij ging naar Leeuwarden.

Het tweede beroep ging naar *ds T.H. Uitterdijk* te Joure. Deze had bij de verkiezing evenveel stemmen als ds A.B. Groen te Scharnegoutum gekregen en was toen door het lot aangewezen.

Hoewel er vanuit de gemeente tegen dit beroep een stevige oppositie kwam (hij zou 'weinig vermogens hebben en onbekeerd zijn') nam ds Uitterdijk het toch aan.

C. Tamme Hendriks Uitterdijk, 15 oktober 1843-29 oktober 1848

Hij was in 1806 in Rinsumageest in Dantumadeel geboren, bracht daar zijn jeugd door en werd opgeleid voor huis- en rijtuigschilder. De jonge Uitterdijk - gevoelig van aard - had veel op met de rechtzinnige prediking van ds J.C. Venema in Rinsumageest, die hij zelfs nog graag ging horen, toen hij zelf al in andere dorpen woonde (Marrum, Damwoude, Hardegarijp). In mei 1826 was hij - volgens eigen zeggen - tijdens een preek van ds Th. van Berkum in Wanswerd bekeerd. Drie dagen lang had hij bijna niet kunnen eten of drinken. In 1827 zelfstandig als schilder in Suameer (bij Bergum) begonnen, trouwde hij twee jaar later met Gepke F. Wadman van Drogeham. In 1831 verhuisde hij van Suameer naar Twijzel, waar hij ruim elf jaar bleef wonen. Niettemin kerkte hij nauwelijks in zijn eigen dorp, maar wel in Drogeham bij de orthodoxe ds P.D. Koopman en later bij diens opvolger Simon van Velzen.

Na opgeleid te zijn bij ds T.F. de Haan, was hij in mei 1842 predikant in *Joure* geworden.

Op zondag 15 oktober '43 werd hij, overgekomen van Joure, als dominee van Franeker door ds T.F. de Haan bevestigd met 1 Petrus 5:1-4, waarin Petrus de ouderlingen vermaant, dat zij de kudde van God als echte herders moeten weiden. De bevestiging zou eerst plaats gevonden hebben door ds W. Schuringa van Minnertsga, maar deze had ‘ons kort voor den bepaalden tijd afgeschreven’ (hij was vaak ziek).

De volgende zondag (22 oktober) deed ds Uitterdijk 's morgens zijn intree met Ps 122: 7, 8 en 9, in welke verzen David zich verheugt over de welstand van de kerk Gods in Jeruzalem en wenst dat die mag blijven duren.[1.]

Ds Uitterdijk vond een jonge, krachtig opbloeiende gemeente, waarvan ook zijn 27-jarige zuster Trijntje lid was. Een jaar later zou deze ‘dienstmeid’ trouwen met de even oude Sietse M. Oosterhagen, een broer van ouderling Hein Oosterhagen.

In het lidmatenboek van de hervormde gemeente van Franeker vonden we voor het jaar 1843 de namen van elf en voor 1844 de namen van twaalf belijdende leden opgegeven, die overgegaan waren naar de Afgescheiden kerk. En daarbij moeten we nog bedenken, dat ook uit de buitendorpen niet weinigen zich bij de Afgescheiden kerk van Franeker voegden.

In 1851 waren er al 331 zielen.[2.] In 1863 niet minder dan 805. En nog bleef de groei een aantal jaren doorgaan.

De broeders te Sexbierum - aldus ds J. Douma - schijnen eerst minder welwillend geweest te zijn, en het maar kwalijk te hebben verdragen, dat de loot van haar stam na het vertrek van ds De Vos, reeds eerder een predikant had dan de moederkerk. Franekers steun aan Sexbierum die niet onbelangrijk was, kwam nu ook te vervallen. Het boek van de kerkelijke administratie spreekt ervan.

Daar lezen we b.v., dat in April 1842 Franeker *ƒ* 18,- bijdroeg voor het traktement en verder aan Sexbierums kerk *ƒ* 41,32 gaf, in mei weer *ƒ* 18,- voor het traktement bijdroeg, in juni en juli telkens *ƒ* 27,-, in oktober *ƒ* 35,- en in november weer *ƒ* 18,-.

In juni betaalde Franeker ook nog 20 ton turf voor de leraar ten bedrage van *ƒ* 7,50 en in oktober weer evenveel. Die steun moest, nu Franeker in ds Uitterdijk een eigen predikant had ontvangen, Sexbierum missen, wat allicht mee oorzaak was van een minder vriendelijke houding daar.

Ook had de broeder S. Hiemstra, volgens Sexbierums notulen van 12 november 1843, bezwaar tegen het beroepen van ds Uitterdijk in Franeker gehad ‘omdat hij geen getuigschrift hadde getoond van wege zijn zending als leeraar’. Vanuit Franeker is dan ook een brief aan de kerkeraad van Sexbierum gezonden, die 9 december ter tafel kwam, de klacht behelzende, dat men zich te Sexbierum aan laster had schuldig gemaakt. Maar deze kleine strubbelingen verhinderden ds Uitterdijk niet om in alle getrouwheid te arbeiden.

Hij preekte geregeld, hield avonddiensten, waarvoor nog al eens enkele ponden kaarsen onder de uitgaven van de kerk moesten worden vermeld, en hield catechisatie in een kamer. In de eerste tijd werd aan *Folkert Hofstra* en daarna aan *Tjeerd Pekelsma* geld gegeven voor ‘het ruimen der kamer voor vraagleeren’. Tot zover ds J. Douma.

In het begin van zijn verblijf in Franeker kon ds Uitterdijk in vrede zijn werk doen, niet gekweld door akelige persoonlijke kritiek en tegenwerking. Wel kreeg de kerkeraad enkele ‘normale’ tuchtgevallen te behandelen; natuurlijk was er wel eens een lastige broeder en ook waren er soms enige kleine problemen, overigens van weinig betekenis.

Eéń daarvan willen we noemen. Op een kerkeraadsvergadering kwam dominee met een verzoek: hij zou graag de preekstoel wat achteruitgezet zien, tegen de achtermuur van de kerk. Want op de kraak (galerij), die achter de preekstoel doorliep, zaten altijd enige kinderen, van wie hij tijdens het preken last had. 't Is voor een dominee ook bijzonder hinderlijk, als hij tijdens de dienst boven zijn hoofd steeds hoort lachen en praten. De kerkeraad begreep dit en wilde dominee wel zijn zin geven. Maar de kerkvoogden dachten er anders over. De preekstoel was al een keer op verzoek van ds H.A. de Vos verhuisd en als er nu weer eens een dominee met een zachte stem kwam (ds Uitterdijk had blijkbaar een krachtige stem), dan zou deze achterin niet te verstaan zijn. Dus bleef de preekstoel staan waar ze stond.

Enkele jaren later blijkt het voor ds Uitterdijk zwaar weer te zijn geworden. In de notulen van 2 februari 1847 horen we al het gerommel van een naderend onweer. Johan Kooistra, niet de eerste de beste, diende met 7 anderen schriftelijk bezwaar in tegen de preken en het herderlijk werk van ds Uitterdijk in de gemeente. Dit was geen geringe zaak!

Op de kerkeraad werd hierover met de klagende broeders - die ook

aanwezig waren - lang gesproken met als resultaat, dat de broeders wederzijds schuld erkenden en wensten ‘in de mogendheden des Heeren zich te beteren’. Aldus de notulen.

De bui scheen dus overgedreven. Scheen, want het was al weer dadelijk mis. Hoe de gevoelige ds Uitterdijk onder dit alles leed, blijkt uit twee brieven door hem kort na de bovengenoemde kerkeraadsvergadering aan zijn vriend *ds H.J. Wind* te *Leens* (Gr.) geschreven. Deze had het in zijn gemeente ook heel moeilijk.

Beide brieven, waarin ds Uitterdijk zijn hart uitstort, zijn nog nooit gepubliceerd. Daarom geven we er enige passages uit door. Ze zijn ook van algemeen belang.[3.]

De eerste brief van ds Uitterdijk is gedateerd Franeker, 9 februari 1847. Hij constateert in vele gemeenten twist en onenigheid als in Bolsward, Sneek, Workum, Koudum, Harlingen en Minnertsga. Velen klagen, dat ze hun herders en leeraars niet kunnen onderhouden. Dit ondervinden *ds Y.J. Veenstra* in *Sexbierum, J.F. Zeebuit* in *Driezum* en *F. Redeker* in *Idskenhuizen.*

Ook in Franeker is op dit punt niet veel ‘goedwilligheid’. Maar was dat het alleen maar! Wat dan nog. Hoewel het ‘voor het uitwendige alhier heel goed schijnt te wezen (en) wij zeer veel volk in de kerk krijgen’ is er een zaak ‘die mij zeer veel drukt en benauwt alhier’.

Sommigen gaan nu en dan wel eens naar de ‘liberale’ kerk (d.i. de hervormde kerk); die hadden ‘op mijn prediken wat af te dingen en wel vooral, omdat ik te plat en te eenvoudig was en naar de letter van de hollandsche taal mij niet wel uitdrukte’.

‘Deze menschen doen mij hier zoo veel aan, Broeder, het geen ik u in het geheim schrijf, dat indien er geen verandering komt bij hen, ik genoodzaakt zal wezen, zoo wanneer er geen wettige weg komt, dat een andere gemeente mij roept, om mijn ambt te moeten neder leggen. Ik kan hier zoo niet meer wezen. Zie daar Broeder tegen U mijn gemoed ontlast met verzoek voor ons te bidden’.

Enkele maanden later schrijft de goede ds Uitterdijk aan ds Wind in Leens een tweede brief, gedateerd Franeker 16 april 1847. We lezen daarin het volgende:

‘In onze gemeente (gelijk men dit op vele plaatsen hoort) staan er mannen op, die beroerders kunnen genaamd worden, en niets anders bewerken dan moeite en ongemak, zoo dat indien de Heere mijne sterkte niet was, het Evangelium dikwijls haar vrije loop niet zoude hebben.

Wij hebben reeds acht personen na mijn laatste schrijven voor de Kerkeraad gehad, welke eeniger mate schijnen terug te komen en schuld te belijden, doch het blijkt van achteren, dat het een *mondbelijdenis* is geweest, omdat zij, vooral eenige, weder beginnen.

Doch wel twintig tegen één zeggen: dominee, houd maar moed, de Heere zal onze zaak richten, en dit zijn wel de vroomste en godzaligsten.’

In de gemeente van ds Y.J. Veenstra (Sexbierum) is het beter dan het geweest is. Deze was een hele vrijdag bij hem geweest en hem ‘nog tot troost geweest’. ‘O wat al moeyelijke tijdingen uit Sion.’

Uit deze brief wordt duidelijk, dat ds Uitterdijk naar een beroep snakt en soms zucht hij: ‘Ach Heere, bewaar mij om toch niet van mijn post te lopen als broeder Huiskes en broeder Smit gedaan hebben’. Hij doelt hier op ds J.G. Huiskes, die in Wildervank grote moeilijkheden had gehad en op ds R.H. Smit in Lippenhuizen.

Het is duidelijk: ds Uitterdijk zat in Franeker zwaar in de problemen. De kwestie sleepte zich voort. In maart '48 besluit de kerkeraad van Franeker een aantal broeders van het Avondmaal af te houden, onder wie diaken Lolke Tietes de Vries, ‘die ook in zijn dienst zal geschorst worden’.

De zaak bereikt natuurlijk de classis. In april '48 komt deze in een buitengewone vergadering in de pastorie van ds Uitterdijk bijeen. De ingebrachte bezwaren blijken betrekking te hebben op wat in de notulen genoemd wordt de ‘onkunde’ en de ‘onbekwaamheid’ van ds Uitterdijk.

Eerst worden nu de 8 klagende broeders gehoord; ds Uitterdijk moet zo lang buiten staan. Het komt erop neer, dat hij - volgens zijn opposanten - niet dwaalt in de leer, maar in zijn preken verward is. Er zit geen lijn in en hij studeert ook niet genoeg. Schipper Roghaar formuleert het als volgt: zijn prediking is wartaal.

Oud-ouderling Hein Oosterhagen zegt, dat dit voortkomt uit zijn ‘onbekwaamheid’, m.a.w. hij kan niet preken. Ook zit het de klagers hoog, dat dominee Uitterdijk ‘niet genoeg predikt naar de toestand der vromen’; hij ‘bouwt op in ongestalten’ d.w.z. op het geloofsleven van de gemeenteleden gaat hij niet voldoende in, waardoor er bij hem ‘ongestalten’, geestelijke vervormingen kunnen ontstaan. In die tijd sprak men graag over de gestalten en ongestalten, over de staten en standen van de ziel.

Vervolgens komt de ‘wandel’ van ds Uitterdijk ter sprake. Allen krijgen gelegenheid hierover hun beklag te doen. Dominee zou te veel schaatsen en te veel uitgaan. K. Roghaar drukt het het meest plechtig uit: ‘Het was hem tot smart dominee zo vaak op plaatsen der ijdelheid als het ijs te zien gaan’. Zo staat het in de notulen.

Ook op het huis- en ziekenbezoek van de dominee was kritiek. Soms eindigde hij niet eens met gebed.

Een venijnig punt van beschuldiging was ook, dat hij een preek van zijn collega ds Veenstra in Sexbierum ongereformeerd had genoemd.

De lezer ziet het. Het is een staalkaart van subjectivistisch sterk gekleurde beschuldigingen. Daarover moest nu de classis haar oordeel uitspreken.

Ds Uitterdijk wordt binnengeroepen. Hij weerlegt een aantal beschuldigingen, maar verklaart - op aandrang van de broeders - ds Veenstra toch voor rechtzinnig. Die collegiale angel was er tenminste uitgetrok-

ken. Na alles en allen te hebben gehoord, oordeelde de classis tenslotte als volgt: ds Uitterdijk werd opgewekt zich er vooral op toe te leggen om in zijn preken ‘duidelijk’ te zijn, zich te onthouden van onnodig uitgaan en voorzichtig te zijn in zijn woorden. De kerkeraad moest hierop nauwlettend ‘opzicht uitoefenen’ en de gemeenteleden behoorden zich niet te veel te stoten aan eigenaardigheden van ds Uitterdijk, die ‘als zwakheden gedragen moeten worden’. Tenslotte riep de classis allen op de vrede en de eendracht te bewaren. En de schorsing van diaken Lolke Tietes de Vries, de jonge landbouwer uit Schalsum, kon worden opgeheven.

Het is dan 28 april '48. In de zomer krijgt ds Uitterdijk een beroep naar Amersfoort. Hij kon dus weg uit Franeker. Zijn afscheidspreek hield hij op 29 oktober over Hand. 20: 25, 26 en 27, enkele verzen uit de afscheidsrede van Paulus in Milete voor de oudsten van Epheze met o.a. de voor ieder doorzichtige woorden: ‘Daarom betuig ik u op deze huidige dag, dat ik rein ben van het bloed van u allen. Want ik heb niets achtergehouden, dat ik u niet zou verkondigd hebben al de raad Gods’ (Statenvertaling).

Op 1 november 1848 ‘zijn wij per stoomboot van Harlingen vertrokken en hebben zoo met achterlating van al onze vrienden, de grond onzer geboorte niet alleen, maar ook die der wedergeboorte verlaten, en zijn zoo in goede welstand over de diepe wateren te Amsterdam aangekomen.’

We weten dit uit een autobiografisch geschriftje van 52 pagina's, dat ds Uitterdijk in 1848 heeft gepubliceerd onder de titel ‘Het leven en de lotgevallen van T.H. Uitterdijk, predikant bij de Christelijke Afgescheidene gemeente te Franeker’ (Te Franeker bij J.F. Jongs, 1848). Het ‘voorberigt’ is gedateerd Franeker 30 augustus 1847. In 1863 heeft hij een herdruk van dit werkje met een vervolg daarop het licht laten zien.[4.]

Zulke geschriftjes van eenvoudige dominees of van leden, van wie de namen al lang zijn vergeten, geven ons vaak karakteristieke bijzonderheden over het kerkelijk leven van toen. Als veelkleurige draden behoren deze te worden ingeweven in het totaalbeeld van de lokale kerkgeschiedenis, die dan weer des te meer voor ons gaat leven, aldus de beelden de taal, van prof S. van der Linde, die we hier enigszins vrij hebben geciteerd.[5.]

Tamme Uitterdijk ging - toen hij nog in Twijzel woonde - veel bij ds S. van Velzen naar de kerk en sloot zich dadelijk in december 1835 bij de Afgescheiden kerk van Drogeham aan. Toen ds Van Velzen al ras naar Leeuwarden was verhuisd, trad ds Uitterdijk op diens aandrang in Drogeham als oefenaar op.

In het begin had hij daar vreselijk tegenop gezien. ‘Onze Leeraar zei, toen hij van ons vertrok: Uitterdijk! gij moet nu mee de gemeente Zondags, als ik hier niet ben, voorgaan.’ Maar Uitterdijk protesteerde hiertegen ‘daar ik toen nog slechts Diaken was en omdat ik nimmer een openbaar gebed gedaan had’.

Van Velzen antwoordde echter, dat de ouderling het niet alleen kon

doen, omdat hij al boven de 80 jaar was en ‘wat het bidden betreft, dit zal de Heere u wel geven in de ure wanneer het noodig is... Ik kan hier nu en dan maar eens komen, en dus moet gij u hieraan niet onttrekken, de Heere zal het wel maken’. Zo werd Uitterdijk oefenaar in Drogeham. In zijn levensbeschrijving deelde hij mee, dat hij meer dan 11 jaar nooit wegens ziekte een preekbeurt had gemist. Hij was toen 6 jaar als oefenaar in Drogeham en 5 jaar als predikant in Joure en Franeker werkzaam geweest.

Zou zijn goede gezondheid mee te danken zijn geweest aan het schaatsen - hierboven al genoemd - dat hij zo graag deed?

Dat hij het in het laatst van zijn verblijf in Franeker heel moeilijk had, hebben we al geschreven. Uiteraard laat hij in zijn levensverhaal zich hierover ook uit. Laten we enkele passages mogen citeren.[6.]

‘Ja, lezer! lijdzaamheid en geloofskracht is gedurig nodig, en dit vooral in deze plaats, waar ik veel hoon, smaad en laster heb moeten ondervinden. Nimmer had ik het kunnen denken, dat in deze christenstad zo veel onzedigheid zou zijn als ik ondervonden heb, en vooral onder de kinderen, waaronder velen van de aanzienlijksten behoren.

De ouders schijnen hen hierin niet te beletten, maar hen meer te stijven, daar velen mij bijkans altijd op straat lasteren en schelden, gelijk ieder weet. Mijn beklag bij het Bestuur heeft zeer weinig geholpen.’ Ook waren veel laster en geroddel zijn deel; zelfs ouderlingen en diakenen doen daaraan mee, zegt hij. ‘Het ontbreekt mij niet aan harde Labans, die mij vele verdrietelijkheden aandoen en mijn ambt zwaar maken.’ En toch is mee door zijn dienst de gemeente van Franeker sterk gegroeid. ‘Meer dan 80 meerderjarigen hebben zich met hun kinderen van het Hervormd kerkgenootschap afgescheiden en zich bij de (Afgescheiden) gemeente aangesloten. Aan 73 kinderen heb ik in deze gemeente de heilige doop bediend. Ja, velen zijn er, die zich meer en meer onttrekken aan het Hervormd kerkgenootschap en bij ons vergaderen, hoewel zij zich nog niet hebben aangesloten, waarnaar wij uitzien, en de Heere bidden, dat Hij hen nader moge brengen.

En dit is nog wel het grootste, waarin ik mij niet alleen verblijden mag, maar waarover de engelen zich verblijden zullen, dat de Heere het woord der prediking tot bekering op veler harten doet werken... zodat men niet alleen van ver scheidenen kan zeggen: deze en die is in Sion geboren, maar ook daarbij vinden wij velen, waarvan men mag zeggen: de Heere heeft ze bevestigd, Ps 87, waarvan reeds verscheidenen als leden zijn aangenomen’. Nee, een kwade herder is ds Uitterdijk zeker niet geweest, integendeel. In de notulen staat bij zijn vertrek nog vermeld, dat hij 857 preken in Franeker heeft gehouden en nooit een zondag wegens ziekte had geabsenteerd. Deze mededeling, in de notulen was ondertekend door ouderling *S.T. Hellema*, de 51-jarige schipper uit Herbayum en door de scriba *Gerlof Piers Terpsma*, een jonge landbouwer eveneens in Herbayum wonend.

De nu ontstane vacature zou meer dan drie jaar duren. Voor de kerkeraad was het niet gemakkelijk leiding te geven. Er kwam een schrijven binnen, ondertekend door 12 manslidmaten, met het verzoek het kerkgebouw op een avond in de week beschikbaar te stellen voor een dienst, waarin dan de predikanten W. van Leeuwen, H.A. de Vos en S.M. Flesch zouden voorgaan.

Het waren alle drie predikanten ‘die zich aan de kerkelijke wetten niet kunnen onderwerpen’. Inderdaad leefden de genoemde predikanten in onmin met het kerkverband of stonden er zelfs buiten. Het verzoek wijst wel op independentistische neigingen bij een aantal broeders in Franeker, d.w.z. zich weinig of niets aantrekken van een kerkenorde.

Een bewijs, dat een groep erg tegen ds Uitterdijk gekant was geweest, is ook het volgende: Nog geen half jaar na zijn vertrek had ds Uitterdijk gevraagd om in juni nog eens in Franeker te mogen preken. Maar de kerkeraad vond het raadzamer hem dit niet toe te staan ‘om liefde en vrede te behouden’. Toen het echter juni geworden was, mocht ds Uitterdijk toch komen op voorwaarde ‘dat hij op de stoel niet van de oude zaken zou spreken’. Het lag alles nog te gevoelig.

Intussen deed de kerkeraad zijn best een nieuwe dominee te krijgen. Het beroep ging naar *ds G.F. Gezelle Meerburg* van Almkerk. Hij bedankte. Het was toen juli 1849.

D. Theologische hogeschool in Franeker?

In diezelfde maand besloot de synode, die van 11-18 juni '49 in Amsterdam vergaderde, een landelijke Theologische school op te richten, die dus de plaats zou innemen van de verschillende regionale opleidingsschooltjes. Daarvoor benoemde ze alvast drie docenten, de predi-

kanten *T.F. de Haan, S. van Velzen* en *G.F. Gezelle Meerburg* (die zo juist voor een beroep naar Franeker had bedankt). Het traktement zou *ƒ* 1200,- per jaar bedragen, vergeleken met het modale predikantssalaris van toen geen kleinigheid.

Op de synode in Amsterdam was lang gediscussieerd over de vraag: In welke plaats moet de school gevestigd worden? Verscheidene plaatsnamen passeerden toen de revue. In de bespreking tekenden zich drie stromingen af. Enkele synodeleden gaven de voorkeur aan het platteland, omdat het leven daar eenvoudig en goedkoop was.

Anderen kozen voor Amsterdam, de hoofdstad van het land, met als argument, dat daar voor a.s. predikanten meer gelegenheid bestond om mensenkennis op te doen. Bovendien kon de school dan van groot belang zijn voor de uitbreiding van de kerk in Amsterdam en in de hele provincie Noord-Holland. We hoeven hier niet te vragen, in welke provincie de voorstanders van Amsterdam als plaats van vestiging woonden (ds Van Velzen was predikant in Amsterdam!).

Een derde groep pleitte voor een 'landstad', een provinciestadje, waar de studenten niet zozeer bloot stonden aan de gevaren van de grote stad en waar toch genoeg mensenkennis viel op te doen.

Met meerderheid van stemmen werd de voormalige academiestad *Franeker* aangewezen. Ds De Haan kreeg opdracht namens de synode de uitslag aan de kerkeraad van de gemeente te Franeker mee te delen en tevens te vragen of de broeders daarmee akkoord gingen. En of ze het op prijs stelden, dat de drie benoemde docenten samen alle preekbeurten in Franeker voor hun rekening namen. Dan zou de gemeente te Franeker als vergoeding het bedrag moeten betalen, dat als traktement aan de beroepen ds Gezelle Meerburg was toegezegd. De synode verwachtte binnen vijf dagen antwoord.[1]

Deze brief staat in de kerkeraadsnotulen opgenomen. 'Met aandoening' nam de kerkeraad van dit alles kennis. En al na drie dagen - 16 juli '49 - nam de kerkeraad het voorstel met graagte aan.

Stel je voor, elke zondag een uiterst bekwame, ervaren dominee, een 'hoofdonderwijzer', op de preekstoel. Geen zorgen meer met preekvoorzieningen en leesdiensten!

Er zaten echter heel wat haken en ogen aan de zaak. In de kerkeraadsnotulen van 30 september '50 staat een uitvoerig schrijven van ds De Haan over deze kwestie opgenomen. Vooral over de plaats waar de hogeschool zou komen, bestond lang geen eenstemmigheid. Ook wensten niet alle provincies aan de betaling van het traktement bij te dragen. De gemeente van Franeker kwam hierdoor in een moeilijke positie. Ze kon nu eigenlijk geen predikant beroepen, zolang het nog niet zeker was, dat de hogeschool in Franeker kwam. Wel beriep ze ds Gezelle Meerburg voor de tweede maal. Deze wilde echter niet bedanken of aannemen en gaf de raad naar een andere predikant om te zien. De kerkeraad schreef terug, dat hij toch uiterlijk de eerste week van december moest beslissen.

Hij deed het ook, hij bedankte.[2.]

Op de synode van 1851 te Amsterdam gehouden (23 april-1 mei) moest worden vastgesteld, dat aan de besluiten van haar voorgangster - wat betreft Franeker als plaats van Theologische school - om allerlei redenen geen uitvoering was gegeven o.a. omdat de provincie Noord-Holland erop bleef aandringen de school toch in Amsterdam en niet in Franeker te vestigen.

Maar ook andere plaatsen werden naar voren geschoven: Leiden, Meppel, Smilde en Zwolle. De synode kwam er niet uit. Zoals bekend is *Kampen* in 1854 op de synode van Zwolle, als plaats van vestiging winnend uit de serie Amsterdam, Groningen, Zwolle, Meppel, Kampen en Franeker te voorschijn gekomen. En dus herleefde in Franeker niet iets van de oude roem als academiestad.

E. Ds Klaas Jans Pieters 1851-'74

Op zoek naar een dominee

Na het tweede bedankje van ds Gezelle Meerburg te hebben ontvangen, ging de kerkeraad opnieuw op zoek naar een dominee en stelde de gemeente een drietal voor, nl. de predikanten *H.A. de Vos* te Marrum, *P.J. Oggel*, te Utrecht-Zeist, en *D. Vliegenthart* te Zevenbergen. Een merkwaardig drietal, waarop wel wat viel aan te merken. Dit gebeurde dan ook. Bij de kerkeraad kwamen bezwaren binnen van vier inwoners van *Herbayum*, nl. van *Sibren Hellema*, diens schoonzoon *Jacob de Beer*, de timmerman, van *Marten Oostra* en *Mink Douma*, die in hun bezwaren gesteund werden door de consulent *D.J. van der Werp.* Deze had ook schriftelijk geprotesteerd.

Ds De Vos stond immers ‘buiten de kerk’ (buiten het kerkverband) en had dus nooit op het drietal mogen komen. Tegen ds Oggel werd een heel kleinzielig bezwaar ingebracht: Op de afgelopen synode had hij niet het predikantsgewaad gedragen (korte broek, bef en steek) maar een lange broek en ronde hoed. Dit was in die dagen een gevoelig punt. Maar erger was, dat hij het eens zou zijn met de tegenstanders van de Dordtse kerkenorde. Op dit punt zou ook ds Vliegenthart niet zijn te vertrouwen.

‘Daarom, Broeders! zijt gewaarschuwt, breng uwe gemeente niet in gevaar’, aldus de consulent ds Van der Werp in een schrijven aan de kerkeraad. Deze handhaafde echter voorlopig het drietal.

Om kort te gaan, ds Oggel werd beroepen, maar bedankte. De keus

van de gemeente viel vervolgens op de 30-jarige *K.J. Pieters* ‘van de gemeenten Tjalleberd en het Heerenveen’.

Ds Klaas Jans Pieters, 9 november 1851-31 december 1874

Na eerst te hebben bedankt, nam hij een tweede beroep aan en op zondag 9 november '51 werd hij door *ds J. Talsma* van *Donkerbroek* en *Haulerwijk* bevestigd met Hand. 20: 28, waarin Paulus zegt: ‘Zo hebt dan acht op uzelven en op de gehele kudde, waarover u de Heilige Geest tot opzieners gesteld heeft, om de gemeente Gods te weiden, die hij verkregen heeft door zijn eigen bloed’.

En met Ezechiël 3: 17 deed hij zijn intree: ‘Mensenkind, Ik heb u tot een wachter gesteld over het huis Israëls; zo zult gij het woord uit mijn mond horen en hen van mijnentwege waarschuwen’.

Hij moet - aldus ds J. Douma - in vele opzichten het tegendeel van de trouwhartige ds Uitterdijk zijn geweest. Hij schijnt een man te zijn geweest met uitnemende kanselgaven, maar in zijn leven was hij ver van onberispelijk. Hij maakte zich schuldig aan misbruik van sterke drank; ook was hij spiritist en vroeg de doden.

K.J. Pieters (1821-'79), Chr. Afgescheiden predikant 1851-'75 te Franeker.

Verder schijnt hij telepaat te zijn geweest, die bijv., naar het verhaal luidt, aan een weduwe, die hem vroeg hoe het met haar zoon, een varensman, ging, kon zeggen, na even 'geslapen' te hebben, dat haar zoon juist in vliegende storm een veilige haven was binnengelopen.

Deze wonderlijke figuur onder de Afgescheiden predikanten is eindelijk in juli '75 buiten de kerk geraakt en heeft een vrije gemeente gesticht, waaruit de nog bestaande Vrij-evangelische gemeente te Franeker is voortgekomen. Hij heeft afscheid genomen - de classis had zijn losmaking aangeraden - met de woorden: Het einde is gekomen.[1.]

Ook ds H.A. Dijkstra van Diever heeft in 1914 een belangrijk artikel aan de figuur van ds Pieters gewijd, waaruit we enige passages overnemen met enkele aanvullingen onzerzijds.[2.]

Ds Pieters is op 7 december 1821 te Havelte (Dr.) geboren en op 20 januari 1879 in Franeker overleden, 57 jaar oud.[3.]

In zijn jonge jaren heeft hij ook in Diever gewoond en is vandaar naar Smilde vertrokken. In april 1851 is hij in Franeker volgens art. 8 der kerkenorde op grond van singuliere gaven tot de predikdienst toegelaten.[4.] Hij was toen al een paar jaar als oefenaar werkzaam in de gemeente van Tjalleberd-Heerenveen.

Het bleek al spoedig - aldus ds Dijkstra - dat men zich in zijn singuliere gaven niet had vergist.[5.] Weldra beriep men hem in Franeker, waar hij ruim 23 jaar als Afgescheiden predikant heeft gestaan.

Als prediker bezat hij buitengewone gaven. Op zondag beklom hij driemaal de kansel en hoefde nooit voor lege banken te preken. Van heinde en ver kwam men naar Franeker om Pieters te horen. Het behoorde een tijdlang tot de merkwaardigheden van Franeker Pieters eens te beluisteren. Wie in Franeker en omstreken was geweest en deze beroemde prediker niet had gehoord, was in Rome geweest en had de paus niet gezien.

De gemeente nam snel in aantal toe. Uit meer dan 20 dorpen in de omgeving voegden zich mensen bij die kerk, zodat Franeker in die dagen één der allergrootste gemeenten werd. 'Hij weet wat uit de waarheid te halen', zei men van hem in tegenstelling tot vele predikers uit die dagen, waarvan het gold: 'zij leggen er nog al wat in'.

Bij het waarnemen van vacaturebeurten, in de classis, waren er altijd die hem naliepen. Dan behandelde hij veelal dezelfde tekst, waarover hij het laatst in Franeker gesproken had, maar dan deed hij dit zo, dat men zei: 'de oude tekst, maar een nieuwe preek'. Goed ontwikkelde hoorders hebben wel verklaard, dat ze hem driemaal achter elkaar over dezelfde tekst gehoord hadden, zonder dat hij in herhaling verviel.

Velen zijner ambtgenoten achtten het een voorrecht hem eens te kunnen horen. De jaarlijkse bid- en dankdag werd in Franeker op donderdag gehouden en dan kon men er vast op rekenen, dat er enige Friese predikanten onder de toehoorders werden opgemerkt.

Hoewel man van art. 8 der K.O. (dus als predikant toegelaten op grond

van singuliere gaven), legde hij zich met alle macht op de studie toe en werd later gerekend onder de wetenschappelijke predikanten. Op de kerkelijke vergaderingen kreeg hij een zeker overwicht in Friesland, zodat hij er één van de voormannen was. Voor menig kandidaat, die in Friesland peremptoir examen moest afleggen, was hij een schrikbeeld, en het werd hem veelal geweten, als er iemand werd afgewezen.

In de strijd tegen de Waarheidsvrienden en Baptisten stond hij vooraan en bewees dan een geduchte polemicus te zijn, die men liever ontweek dan ontmoette. Zijn geschriften: de ‘Apologie’ van de Afscheiding, en dat over de kinderdoop en over het Baptisme, de beide eerste in vereniging met ds Kreulen geschreven, geven voldoende bewijzen van zijn betoogtrant, waar men niet licht een vinger achter kon krijgen. Tot zover ds Dijkstra. Verder lezen we in diens artikel over ds Pieters nog: In Friesland nam Pieters onder de predikanten in zijn tijd een eervolle plaats in. Zijn adviezen wogen als lood en werden het meest opgevolgd. Kerkeraden, die om de één of andere reden in moeilijkheid geraakt waren, riepen dikwijls zijn voorlichting in en hij wist veelal een weg te vinden of aan te wijzen langs welke zij geholpen werden.

In bijna alle deputaatschappen en kerkelijke commissies had hij zitting en de Algemene synode in 1860 te Hoogeveen gehouden, telde hem onder haar leden. Ook was hij secundus-curator van de Theologische school te Kampen.

Uit dit alles kan blijken, dat Pieters in zijn tijd een belangrijke plaats heeft ingenomen en als wij daarbij in aanmerking nemen, dat hij volgens art. 8 van de K.O. was toegelaten, dan zal men tot de slotsom moeten komen, dat hij iemand met meer dan gewone capaciteiten was.

In Franeker was men niet weinig trots op zo'n dominee en raakte men over zijn lof niet uitgepraat. Wij zien nog oude lieden van elders uit die tijd bedenkelijk het hoofd schudden en horen hen nog zeggen: ‘de Franekers maken van hun dominee een afgod, maar het staat te vrezen, dat zij er eens mee geslagen zullen worden’. Deze vrees is helaas werkelijkheid geworden. Tot zover ds Dijkstra.

Laten wij nu momenten uit de ambtsperiode van ds Pieters in Franeker mogen illustreren met een aantal bijzonderheden, vooral uit de kerkeraads- en classisnotulen geput.

In de eerste jaren, tot 1863, is er met hem nog niets aan de hand. De nieuwe leden stromen in de jaren '50 toe. Ook nog in de jaren '60. In 1863 bedroeg het zielental van de Afgescheiden gemeente van Franeker 805, en in 1869 al 1050!

Op menige kerkeraadsvergadering geven mannen en vrouwen de wens te kennen zich bij de gemeente te voegen en belijdenis van hun geloof te doen. Op de eerstkomende zondag worden ze dan ‘bevestigd’.

Een moeilijk punt was de kwestie met diaken *Folkert Hofstra.* Al in de notulen van 10 december 1849 lezen we, dat hij nog al eens kerkte bij

rechtzinnige predikanten in de hervormde kerk en dat hij ‘niet stijf was in het stuk der scheiding’, m.a.w. hij stond mild tegenover de hervormde kerk en wilde deze zeker geen valse kerk noemen.

Hierover werd hij aangesproken en na ‘lange discussie’ in de kerkeraad beloofde hij zich voortaan stipt ‘aan de Chr. Afgesch. Geref. kerkregelen te houden’. De notulen voegen er waarderend aan toe: ‘Men oordeelt wel hem te kennen als een kind Gods’. En de classis was van mening, dat ‘de tegen Hofstra ingebrachte bezwaren niet genoegzaam waren’.

Maar in 1853 kwam het toch tot een ernstige botsing, ja zelfs tot een explosie. In de kerkeraadsvergadering van 20 juni '53 werd aan *Folkert Hofstra* (niet te verwarren met de uit Welsrijp afkomstige diaken Lammert L. Hofstra) dringend verzocht toch te bedanken als lid en bestuurslid van de Provinciale Vereeniging ter verbreiding der Waarheid in Friesland. Want sommige leden van de Afgescheiden kerk ergerden er zich aan, dat zelfs een ambtsdrager daarvan lid was.

Deze vereniging van Waarheidsvrienden was voortgekomen uit de Evangelisatie-vereniging te Vrouwenparochie, waarin *J.H. Maatjes* - in de stad Groningen als hervormd catechiseermeester afgezet - als evangelist werkzaam was.

Hofstra zei toe zich te beraden. Natuurlijk vragen we: Wat was dan de oorzaak van die door Hofstra gegeven ergernis? Misschien bracht de invloedrijke ds D.J. van der Werp, toen te Ferwerd, deze nog het duidelijkst onder woorden.

Hij had in de Leeuwarder Courant een oproep gelezen om op Pinkstermaandag 31 mei '52 de eerste Provinciale vergadering van bovengenoemde vereniging in Vrouwenparochie bij te wonen en schrijft dan onder meer: ‘Zonderling is het, dat mensen, die met de thans bestaande Hervormde kerk niet verenigd zijn en dus de godsdienstoefeningen niet bijwonen, toch nog bij dit genootschap blijven en door hun gedrag meewerken tot de instandhouding van die verbasterde Kerk, die de naam van Kerk niet meer kan of mag dragen, zoals zij zich in onze dagen... openbaart volgens Gods Woord en de Gereformeerde formulieren van enigheid.’

‘Doch het is niet te verwonderen, dat zulke personen, die ontrouw zijn aan hun belijdenis, toch wat moeten en willen doen om hun geweten te paaien en gerust te stellen; omdat zij de rechte weg, die God ons in zijn Woord opgeeft en onze vaderen in de Geloofsbelijdenis art. 27, 28 en 29 aanwijzen, om onderscheidene redenen en oorzaken niet willen bewandelen.’[6.] Van der Werp is dus van oordeel, dat als Afgescheidenen lid werden van een vereniging van Waarheidsvrienden ze deze belemmerden om de valse kerk te verlaten.

De kwestie van Hofstra's lidmaatschap kwam weer ter sprake in de kerkeraadsvergadering van 12 december 1853. Hij werd nu onder druk gezet om - gezien een besluit van de Provinciale vergadering - te bedan-

ken als lid van de Provinciale vereniging tot *verbreiding* der Waarheid in Friesland. 'Na eenige woordenwisselingen hierover' beloofde Hofstra voorlopig zijn lidmaatschap op te zeggen 'hoewel met gewetens bezwaar voor zijn eigen hart'.

Een kleine maand later (9 januari '54) kwam echter de explosie. Aanleiding daartoe was het feit, dat niet hij, maar Lammert Hofstra tot 'kashouder' werd gestemd. Woedend stond hij op en verklaarde 'plegtig', dat hij 'bedankte' niet alleen voor zijn diakenschap, maar ook als lid van de 'Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Gemeente' te Franeker. 'In één slag' was hij nu van alles af en kon dus in de Vereniging tot verbreiding der Waarheid in Friesland doen wat hij wilde. De kerkeraad besloot zijn onttrekking vanaf de preekstoel mee te delen.

Het verwondert ons dan ook niets in 1855 in het ressort Franeker van de Friesche Waarheidsvrienden *F. Hofstra* als 'afgevaardigde' aan te treffen.[7] Het schrikbeeld van deze Waarheidsvrienden was steeds de Afscheiding. Vooral ds J.W. Felix deed hierop met zijn welversneden pen menige felle aanval. Nu begrijpen we ook de notitie in de notulen van 9 november 1855: ds Pieters vraagt toestemming van de kerkeraad om een 'stukje' uit te geven: 'Is de Afscheiding uit God of uit de mens?'. Wegens 'een bittere aanval op de Afscheiding' door ds Felix. In samenwerking met D.J. van der Werp en J.R. Kreulen is dit geschrift inderdaad in 1856 verschenen.[8] We moeten over deze Waarheidsvrienden nog enkele opmerkingen maken. De hierboven reeds herhaaldelijk genoemde Vereniging tot *verbreiding* der Waarheid in Friesland, waarvan *Maatjes* de ziel was, werd al in 1858 opgeheven. Dit was mee een gevolg van het in 1854 oprichten van de 'Provinciale Friesche Vereeniging van *Vrienden* der Waarheid'[9], waarin vooral ds J.W. Felix van Heeg als erkende leider optrad. De vereniging had een duidelijk kerkelijk (hervormd) karakter.

De nachtmerrie van deze Waarheidsvrienden was - we zeiden het al - de Afscheiding. Toch hebben ze meegeholpen, vaak onbewust, om de bodem rijp te maken voor een tweede afscheiding, de *Doleantie* (1886), die in Friesland een hoge vlucht heeft genomen. In de boezem van hun vereniging leefde vooral later de steeds toenemende spanning tussen de medische en de chirurgische methode om de Hervormde kerk weer gezond te maken, d.w.z. moest de kerk van binnen uit gereformeerd of moest het gaan via het toepassen van een pijnlijke operatie, aan dwalingen beslist en hardhandig een halt toeroepen door desnoods zich van de dwalenden af te scheiden?

Ds J. de Liefde preekt in Franeker

In de zomer van 1856 kwam in het kerkgebouw van de Afgescheidenen aan de Zilverstraat een keer preken ds Jan de Liefde, een in die tijd in kerkelijke kringen veel besproken figuur.

Na enige jaren doopsgezind predikant te zijn geweest, scheidde hij zich

in 1845 in Zutphen af en vormde een ‘Apostolisch Chr. Afgescheiden gemeente’, die na zijn vertrek al weer spoedig te niet ging. In 1849 begon hij te evangeliseren in de volkswijk de Jordaan in Amsterdam, waarbij hij veel steun ondervond van de ‘Christelijke Vrienden’, een Reveilvereniging in Holland, die leden uit allerlei kerken en groeperingen trok en daarom in de gereformeerde belijdenisgeschriften, in de drie formulieren van enigheid, geen uitgangspunt konden vinden. De vereniging was dus in wezen interkerkelijk en zou juist op het kerkelijk vraagstuk schipbreuk lijden.[10.] In 1855 stichtte De Liefde de vereniging ‘Tot heil des volks’, die al spoedig afdelingen kreeg in verschillende delen van het land, waar De Liefdes leerlingen zich vestigden als evangelist (W.J. Menkhoff, K. Holleman, A. Hardenberg, J. Witmond en E. Gerdes, de dichter van het vroeger zo graag gezongen lied ‘Er ruist langs de wolken’).

De Liefde hield zondags regelmatig evangelisatiediensten in een eigen kerkgebouw en stichtte in juli 1856 een eigen ‘Vrij Evangelische Gemeente’, daarin later door zijn leerlingen in Stadskanaal, Leeuwarden en Ouderkerk a/d Amstel gevolgd. Deze independente (onafhankelijke) gemeenten vormden later de kern van de ‘Bond van Vrije Evangelische Gemeenten in Nederland’. De Liefdes kerkstichting veroorzaakte tweespalt onder zijn vrienden, waardoor hij in grote financiële moeilijkheden raakte. Zijn kerkgebouw moest al in 1862 worden verkocht.[11.]

Deze man nu kwam een keer in de Afgescheiden kerk preken. De kerkeraad had dit niet willen weigeren, omdat het verzoek gedaan was door enkele niet-afgescheiden Vrienden (der Waarheid), die gewoonlijk ‘in Franeker te kerke gaan bij ons’. Daarom wilde men die mensen niet voor het hoofd stoten. Maar de voorwaarde was wel, dat ds De Liefde ‘volstrekt niet anders dan een Gereformeerde preek zou mogen doen, wat door hem is aangenomen en ook volbracht, zodat zijn dienst nog tot zegening is geweest.’[12.]

Weinig zal ds Pieters toen nog hebben vermoed, dat hij 20 jaar later ook nog eens bij zo'n Vrij Evangelische Gemeente zou uitkomen!

Voorlopig ging het kerkelijk leven nog zijn gewone gang. Uit de notulen sprokkelden we de volgende bijzonderheden:

Wanneer ds Pieters huisbezoek deed bij leden op ‘afgelegen plaatsen’, dus wonend in de omtrek van de buitendorpen als Tzum, Herbayum en Schalsum, dan gingen hij en de ouderling er met het rijtuig van een kerkeraadslid naar toe.

Vakantie hadden de dominees toen niet of nauwelijks; trouwens niemand was zo gelukkig die te hebben. Maar natuurlijk absenteerde ds Pieters wel eens een zondag, b.v. omdat hij in een vacante genabuurde gemeente een beurt had te vervullen om daarin de sacramenten te bedienen. Dan werd het in Franeker preeklezen, want het was toen uiterst moeilijk voor de bewuste zondag een plaatsvervanger te krijgen.

Ook aan ruilen dacht men in die tijd niet en kon men ook niet denken:

daarvoor lagen, gezien de toestand van de wegen en de vervoersmiddelen van toen, de dorpen te ver uit elkaar. Men kon er niet even met de auto heen. In het gunstigste geval met een rijtuig en voor de rest was men op lopen aangewezen.

Maar goed, als ds Pieters dan een zondag niet in Franeker was, dan moest ouderling *P. Magree* een preek lezen, die ds Pieters voor de bewuste zondag zelf zou opzoeken, met de te zingen psalmen erbij. Zijn boekenkast zal wel beter met leespreken gevuld zijn geweest dan die van zijn ouderling (als deze al een boekenkast had).

Met ds Pieters ging het in de eerste jaren van zijn verblijf in Franeker goed, zoals we reeds hebben gezegd. Door de gestadige groei van de gemeente kwam er ook een breder financieel draagvlak, zodat het predikantstraktement met *ƒ* 250,- (!) kon worden verhoogd.

Wanneer bij een gemeentelid de nood aan de man kwam, dan was financiële hulp mogelijk. Zo was er op een kerkeraadsvergadering van augustus 1859 een brief binnengekomen van schipper *Harmen Drukker*[13], lidmaat van de Afgescheiden gemeente te Groningen 'maar voormaals veel varende op Franeker'. Zijn schip, geladen met hooi, was 'op de Gordijk bij de klapbrug gezonken'. Daarom vroeg hij in de gemeente in Franeker een collecte voor hem te houden. Het gebeurde.

Neergang van ds Pieters

We gaan ons hoofdstuk over Franeker besluiten met het gedocumenteerd weergeven van de tragische neergang van de begaafde ds Pieters in de Chr. Afgescheiden, later Chr. Gereformeerde gemeente te Franeker. Daarover zijn heel wat gekleurde verhalen in omloop, gevolg van een teveel aan fantasie (van ds Douma hebben we er al één genoemd). Maar het blijft in wezen een droevige historie.

Beschuldigingen

In 1860 begon het even lelijk te rommelen. Er kwam een opzienbarende beschuldiging bij de kerkeraad binnen. *Ds Pieters*, diaken *F. Wynia* en kerkvoogd *N. v.d. Meer* zouden in het logement van Haga een 'kunstof goochelvoorstelling hebben bijgewoond' m.a.w. naar de 'kunstverrichtingen' van een goochelaar hebben gekeken.[14] Ouderling *J. Brugsma* had dit zelfs in zijn gebed laten doorschemeren. Maar ds Pieters noemde het alles grove leugens. Tot in Beetgum toe was die laster al verbreid!

Brugsma werd ter verantwoording geroepen. De zaak kwam op de classis. Deze adviseerde Brugsma te schorsen. Hiertegen rees weer verzet. Uiteindelijk bleek de beschuldiging een leugen te zijn, verzonnen door een kind van 12 à 13 jaar, uit een gezin waarvan de vader al geruime tijd onder censuur stond en de moeder niet eens tot de kerk behoorde. De bui was over.

Nieuwe beschuldigingen

Maar enige jaren later loopt het mis. In het begin van 1863 is er al de beschuldiging, dat ds Pieters in beschonken toestand op de openbare straat en op het bolwerk was gesignaleerd. Het bezwaarschrift was ondertekend door acht personen: M. Roorda, J. Oosterhagen, M.G. Douma, W. Hofstra, J.A. Andree, S.J. Idsenga, W. Bruinsma en T.H. Schouwstra. De zaak komt op de classis. Daar zijn ook de beschuldigers aanwezig. Hun woordvoerder is M. Roorda. Getuigen worden gehoord. Beschuldigingen van laster vliegen door de lucht.

Om kort te gaan: resultaat van alles is, dat een diaken wordt afgezet wegens ‘onchristelijke oppositie’. De afzetting wordt van de preekstoel afgekondigd. Tijdens die afkondiging begint de diaken schreeuwend te protesteren. Grote consternatie in de kerk! De politie wordt erbij gehaald. In de gemeente kiezen de leden pro of contra ds Pieters. De staf lieflijkheid en samenbinding ligt deerlijk verbroken!

Het wordt voor ds Pieters nog erger, want in november 1863 worden er drie nieuwe beschuldigingen tegen hem ingebracht: 1) Hij had doden of geesten gevraagd of geraadpleegd. 2) Hij had zich op 1 april tot 's morgens 3 à 4 uur bij een ‘oneerbare’ vrouw opgehouden. 3) Hij had zich schuldig gemaakt aan ‘lichtvaardig zweren’.

Nog diezelfde maand begint de classis deze zaak te behandelen. In zijn verdediging noemt ds Pieters het eerste punt *tafel-magnetisme.* Hij erkent anderhalf jaar geleden ‘door lust tot onderzoek tot die proefneming vervoerd te zijn’.

Volgens een ingekomen brief was dit *tafelmagnetisme* enige jaren geleden bij studenten aan de Theologische school in Kampen sterk in zwang geweest!

Ds Pieters had dit beoefenen van tafelmagnetisme eens meegemaakt in een gezelschap van o.a. studenten en had het later zelf een keer geprobeerd om te weten wat het eigenlijk was.

Terloops merken we hier op, wat ds H.A. Dijkstra hierover in zijn reeds genoemd artikel over ds Pieters schrijft: ‘In het begin der zestiger jaren van de vorige eeuw deed Pieters te Franeker aan spiritistische séances. Dit verwekte nog al beroering. Hij meende dat het geoorloofd was om door opgewekte krachten in de natuur gemeenschap te oefenen met de onzichtbare wereld; ofschoon hij moest toestemmen, dat men die krachten wel kon opwekken, maar daarna niet altijd bedwingen, zoals hem ook al eens ervaren was. Anderen beriepen zich op het woord der H. Schrift: gij zult geen doden raadplegen.’

Wat het tweede punt betreft, die ‘oneerbaarheid’ van de vrouw was toen nog niet openbaar geworden, zodat aan ds Pieters geen verkeerde of zondige bedoelingen konden toegeschreven worden.

En wat het derde punt aangaat, inderdaad had ds Pieters sterke uitdrukkingen gebruikt en zich op de alwetendheid van God beroepen.

De classis spreekt nu uit, dat ds Pieters schuld moet belijden over zijn

proefneming met het tafelmagnetisme en misbruik van Gods naam of deugden dient te vermijden.

Ook de kerkeraad van ds Pieters wordt vermaand. Deze had de klachten van gemeenteleden grondig en onpartijdig moeten onderzoeken en niet direct de eerste trap van censuur op hen moeten toepassen.

Blijkbaar zijn de vermaningen ter harte genomen; de kwestie-Pieters verdwijnt tenminste een jaar of zes uit de notulen.

Maar dan is er ineens weer een schriftelijke beschuldiging van dronkenschap (4 april 1870) tegen ds Pieters van de kant van het gemeentelid R. Steinfort. Deze was op dinsdag 15 maart van 12 uur tot ruim 4 uur bij scheepstimmerbaas D. van der Veen op het terrein geweest, met Jan Oosterhagen en Gerrit Ferwerda. Na afloop van het bezoek waren ds Pieters en Ferwerda ‘met een schouw overgezet aan het bolwerk’. Steinfort en de andere knechten hadden hen staan nakijken, waarna één van de knechten had gezegd: ‘Is dit een Leraar en voorganger der gemeente? Dan mag hij wel zeggen: doe naar mijn woorden en niet naar mijn daden’.

Was de beschuldiging dus schriftelijk binnengekomen, ds Pieters verdedigde zich ook schriftelijk en wist een aantal getuigen à decharge naar voren te halen. Zijn voorstelling van zaken staat in de notulen opgenomen. Inderdaad was hij met Oosterhagen en de ‘verwer’ Ferwerda bij Van der Veen geweest, die hem via de knecht had laten roepen en met de schouw laten overzetten, omdat hij hem wilde spreken. Eerst was het gesprek gegaan over de beste manier van administratie houden. Toen ze over dit punt waren uitgepraat, sneden ze het onderwerp aan ‘dat de mensch zijn beste en hoogste levenskragt slechts eenen kleinen tijd behield’.

Oosterhagen zei, dat hij, toen hij nog ‘in zijn volle kragt’ was, een gewicht van 50 pond tien maal achter elkaar boven zijn hoofd kon heffen. Hierop daagde Ferwerda hem uit, dat hij met hem wilde wedden, dat hij dit nu niet meer kon. Waarop Oosterhagen beweerde, ‘dat hij nog zoo veel niet was minder geworden of hij kon dit nog wel doen’.

Nu gaf Van der Veen order het genoemd gewicht te halen. Oosterhagen gaat het proberen. Hij neemt het gewicht in zijn hand, van der Veen zegt ain-twai-drai, Oosterhagen spant zich en het resultaat is ‘wat Cats zegt: wat ik was ben ik niet meer, en wat ik ben is wonder teer’.

Van der Veen probeert het nu op zijn beurt en kan het ook niet. ‘Hiermede was deze proefneming geëindigd’.

Ds Pieters en Ferwerda gaan nu weer naar huis; de knecht zet ze met de schouw de gracht over. Bij het aan wal stappen, reikt Ferwerda ds Pieters een hand (‘Gij zijt niet gewoon in de schouw te varen’). Ze nemen afscheid van elkaar; ds Pieters gaat naar zijn pastorie om zich klaar te maken voor een vergadering, die hij 's avonds zou hebben met de beide hervormde predikanten, de hervormde schoolopziener, de heer Guldenarm, de meester van de bijzondere school en ‘onze diaken L. Hofstra’.

‘Zie hier de geschiedenis die er is voorgevallen’, zo besluit ds Pieters zijn verweerschrift. Van dronkenschap zou dus geen sprake zijn geweest.

We merken op, hoe mooi ds Pieters kan vertellen en... de aandacht afleiden! Acht getuigen kiezen schriftelijk partij voor hem.

Wat moest de kerkeraad met een dergelijke netelige kwestie aan? In de notulen lezen we, dat de broeders ds Pieters ‘in liefde’ verzoeken voortaan dergelijke plaatsen als bij Van der Veen te mijden (hij kon immers weten, dat daar sterke drank geschonken werd). Ook moest hij ‘wat meer de gemeenteleden opzoeken, opdat er toch eens een eind kwam aan de moeilijkheden’.

Uit dit laatste blijkt, dat hij ook in zijn pastoraal werk in gebreke werd gesteld. In de notulen van november 1871 lezen we zelfs, dat hij ‘niet aan zijn Christelijke roeping als Herder en Leeraar voldoet’. Daarom komt er een commissie om hierover met hem te spreken. Dit gesprek verloopt allerminst rustig, integendeel, het loopt uit op een heftige discussie, waarin veel onaangename woorden vallen. Ds Pieters nam soms zelfs een dreigende houding aan. Dus verwondert het ons niet, dat de commissie, die tot taak had ds Pieters ‘in liefde’ te vermanen, weinig of niets bereikte.

In de gemeente gaan zelfs stemmen op een tweede predikant te beroepen, omdat de toestand - zoals die nu was - op den duur onhoudbaar werd.[15.]

Natuurlijk tobt ook de classis Franeker met de kwestie-Pieters. Op haar vergadering van 18 juni 1874 komen weer eens tegen ds Pieters ingebrachte aanklachten in behandeling. De vergadering werd gehouden in Franeker bij ouderling J.F. Tuinstra, de zadelmaker, aan huis.[16.] (Deze Tuinstra was in 1875 één van de Friese afgevaardigden op de synode van 's-Hertogenbosch). Namens de gemeente Franeker waren afgevaardigd *ds K.J. Pieters* (wiens beurt het was te presideren, maar die verzocht dit keer hiervan verschoond te blijven, omdat er zaken zouden behandeld worden, die zijn persoon betroffen) en de ouderlingen *J. Brugsma* en *J.F. Tuinstra.*

Voor Harlingen de ouderlingen *L. Hoekers* en *J. Althuis.* Voor Sexbierum *ds P. Medema* met de ouderlingen *P.J. Hibma* en *K.B. Sybesma.* Voor Minnertsga de ouderlingen *F. Zoon* en *H. Miersma.* En voor de jonge gemeente Arum de ouderlingen *J. Cuperus* en *O. Holkeboer.*

Uit Franeker was een officiële klacht binnengekomen over de aanhoudende ‘slapheid’ van hun predikant in ‘zijn herderlijke bediening’. Niet minder dan 21 gemeenteleden hadden de kerkeraad verzocht ‘om de gemeente uit haar zinkende toestand te redden’.

De klacht was, dat ds Pieters bijna niets meer aan zijn herderlijk werk deed, haast geen begrafenissen bijwoonde en zijn belofte geen sterke drank meer te drinken, had geschonden.

Bovendien had hij geweigerd om kerkeraadsvergadering te houden, als

deze zaken ter sprake zouden komen, omdat hij niet altijd op het zondaarsbankje verkoos te zitten.

Na hoor en wederhoor te hebben toegepast, moest de praeses van de classisvergadering, ds P. Medema van Sexbierum, verklaren - en de vergadering stemt hiermee in - dat uit alles wat gehoord is blijkt, dat 'de moreele soliditeit', het onderling vertrouwen, de wederzijdse achting in de gemeente Franeker op een vreselijke wijze geschokt zijn, zodat men elkaar op elk terrein met het verwoestende wapen der verdachtmaking bestrijdt en dat daardoor 'de zedelijke barometer tot een treurige laagte gedaald is. Zoodat, wanneer die tactiek van bestrijding geen einde neemt, de Gemeente Franeker eertijds een bloeyende Gemeente, met een totale verwoesting bedreigd wordt.'[17.] Ware woorden!

De classis kwam die dag niet klaar. De zaak was ook afschuwelijk gecompliceerd geworden, zodat de knoop zeer lastig te ontwarren viel. Toch moest dit gebeuren. Daarom vergaderde een week later de classis al weer (25 juni '74). Nu kwam het wèl tot een beslissing. Met algemene stemmen waren de leden van oordeel, dat ds Pieters een ernstige bestraffing verdiende wegens slapheid in de herderlijke bediening, wegens het niet nakomen van zijn belofte het gebruik van sterke drank na te laten en wegens zijn 'heerschappij' voeren over de kerkeraad (hij weigerde soms kerkeraadsvergadering te houden).

Hierop richtte *ds E.J. Seeger* van Lioessens - lid van de provinciale commissie - zich tot ds Pieters met 'een regt hartelijk, broederlijk en ernstig woord, op welk een en ander ds Pieters de vergadering bedankt voor hare bemoeying. Zijn Eerw. beroept zich voorts op Gods alwetendheid; en verklaart verder niet op het tegen hem gerichte te zullen antwoorden, als alleen, dat hij met ernst zich verklaart tegen 'het heerschappij voeren over den Kerkeraad'. Hij vindt eerder dat hij op dit punt veel te slap is geweest.

Het is dan eind juni 1874. De spanningen in kerkeraad en gemeente van Franeker nemen intussen steeds toe. Vijf kerkeraadsleden leggen hun ambt neer, de ouderlingen *P. Magree, Th. Winsemius, J. Brugsma* en de diakenen *J. Andree* en *S. Bergsma*, zodat *ds K.J. Pieters* met ouderling *J.F. Tuinstra* en diaken *W. Mulder* als een soort rompkerkeraad overblijven.

Als gevolg hiervan komt op 15 december 1874 de classis in buitengewone zitting bijeen, bij J.F. Tuinstra aan huis. Ook de provinciale commissie is aanwezig, bestaande uit de dominees *J.W.A. Notten* (Leeuwarden), *P.D. Vlieg* (Marrum), *E.J. Seeger* (Lioessens) en *A.J. Zantinge* (Oenkerk). Ds Notten wordt praeses.

Van de vijf kerkeraadsleden, die 'bedankt' hebben, is een stuk binnengekomen, waarin de motieven van hun daad staan aangegeven. Als dit stuk zal worden voorgelezen, verlaat ds Pieters de vergadering en geeft in het voorbijgaan zelf ook een grote missive af, waarin - naar hij opmerkt - alles staat wat hij de vergadering te zeggen heeft.

Jacob Gerrits Brugsma (1805-'76), timmerman en aannemer te Achlum. Hij was ouderling in Franeker in de laatste moeilijke jaren van het predikantschap van ds. K.J. Pieters. (Foto van G.D. Brouwer, Beetgum).

Er zijn nog meer ingekomen stukken o.a. een attest van dr Anema, bij wie ds Pieters vanaf 2 november wegens een epidemische koorts onder behandeling was. Ook is er een verklaring van 33 manslidmaten, dat de toestand in Franeker onhoudbaar was geworden.

Met dit laatste is de classis het eens. Er moet ingegrepen worden. Maar hoe? Ds Pieters emeritaat verlenen of hem schorsen of van zijn gemeente losmaken? Hierover komt een lange en moeizame bespreking op gang; we zullen die hier niet weergeven. De classis komt er die dag ook niet mee klaar.

Een week later (22 december 1874) wordt de vergadering voortgezet. Er ligt dan opnieuw een missive van ds Pieters en ook één van 46 manslidmaten, die tegen hem gekant zijn. Ds Pieters van zijn kant beweert herhaaldelijk, dat hij met de gemeente geen moeite heeft, wel met de kerkeraad.

Ook is er opnieuw de beschuldiging, dat hij tegen zijn belofte in, de sterke drank niet laat staan. Als getuigen op dit punt komen nu Minne Knol en Sipke Koopmans naar voren.

Knol verklaarde, dat toen ds Pieters de laatste keer het Avondmaal te Minnertsga had bediend en nabetrachting gehouden, hij (Knol) met zijn vrouw en dominee van Minnertsga naar Tzummarum zouden rijden. Maar dat zij, vóór zij in het rijtuig stapten, ds Pieters in de herberg onmiddellijk achter elkaar twee glaasjes brandewijn hadden zien drinken! Hij (Knol) had zich daar zeer aan geërgerd, te meer omdat ook de aanwezige wereldse mensen met schertsende gebaren hun afkeuring daarover hadden te kennen gegeven.

Ook getuigde Knol, dat in zijn omgeving te Tzummarum zo ongunstig over ds Pieters werd gesproken, dat hij de naam van zijn dominee bijna niet durfde te noemen. Aan ouderling J. Tuinstra had hij dit alles onlangs verteld, wat Sipke Koopmans bevestigde.

Een andere getuige, Ynze Visser, zei dat hij enige tijd geleden met zijn rijtuig ds Pieters en ouderling J.T. Feenstra naar Tzummarum had gebracht, toen dezen daar op huisbezoek moesten: Bij kastelein Weidema te Tzummarum had hij zitten wachten, tot beiden terugkwamen. De kastelein liet zich zeer ongunstig over ds Pieters uit en Visser hoopte nu maar, dat ds Pieters bij zijn terugkomst geen drank zou gebruiken. Maar deze had toen onmiddellijk achter elkaar twee glaasjes ‘flambos’ en brandewijn gedronken en die dadelijk betaald, voor ouderling Feenstra weer verscheen.

Nu werd ds Pieters gehoord. ‘Of hij na 25 juni nog spiritus had gebruikt?’ Op alle mogelijk manieren probeerde hij te bewijzen, dat ‘flambos’ en brandewijn geen sterke drank of spiritus was!

Na alles gehoord en gelezen te hebben, kwam de classis nu tot het volgende oordeel:

a) ds Pieters heeft bij de kerkeraad en gemeente zijn invloed en het zedelijk vertrouwen verloren.
b) de belofte geen sterke drank te drinken heeft hij bij vernieuwing gebroken.
c) uit alle ‘getuigenissen’ blijkt onweerlegbaar, dat de toestand in Franeker onhoudbaar is geworden.

Dus wat nu? Er komen twee voorstellen: 1) ds Pieters voor zes weken schorsen, waarna hij een boetepredikatie moet houden. 2) wegens verzachtende omstandigheden nog geen schorsing toepassen. Maar losmaking van de gemeente (‘ontbinding’) is wel noodzakelijk. De gemeente van Franeker moet hem na de losmaking een uitkering van *ƒ* 700,- per

jaar toezeggen tot hij een beroep ontvangt.

Dit tweede voorstel wordt met algemene stemmen aangenomen. Wel krijgt ds Pieters nog de dringende raad Franeker na 12 mei 1875 metterwoon te verlaten. Tot genoemde datum mag hij in de pastorie blijven wonen. En op Oudejaarsavond 1874 moet hij 'behoorlijk' afscheid nemen van de gemeente. Inderdaad heeft ds Pieters op 31 december 1874 een afscheidspreek gehouden over de tekst: 'Het einde is gekomen' (Amos 8: 2). Echter niet tot aller genoegen. Want op de clasis van 18 februari '75 was er de klacht, dat ds Pieters 'beledigende uitdrukkingen' had gebruikt; onder meer had hij de kerkeraad vergeleken met de Joden die Jezus vijandig gezind waren. Ook had dit college de schuld van de verstoorde verhouding in de gemeente gekregen.[18.]

Hoe ging het nu verder met ds Pieters? Op de classis was een gedrukt protest tegen de 'ontbinding' van ds Pieters binnengekomen met het verzoek deze losmaking ongedaan te maken.[19.] Gebeurde dit niet, dan vroegen de ondertekenaars vrijheid in Franeker een tweede gemeente te stichten. En werd dit niet toegestaan, dan zouden ze hun kerklidmaatschap opzeggen en een vrije gemeente in Franeker oprichten. Onder het protest stonden de namen van 400 (!) leden en doopleden van de gemeente te Franeker.

Verder was er een zeer uitgebreide toelichting op bovengenoemd protest ontvangen, ondertekend door *T.E. Salverda, F. Wynia, P. Terpstra, S. Dijkstra* en *S. Siesling.*

Tenslotte nog een briefje met een verklaring van berouw en leedwezen van enige personen over het feit, dat ze vroeger op een lijst hadden getekend om te getuigen dat de kerkelijke toestand onhoudbaar was geworden: *Sjoerd de Vries, Gerrit Gerlofsma, G. Appeldoorn, A. Kamminga, P. Reversma* en *D.J. Faber.*

Omdat zowel bij het eerste als het laatste ingekomen stuk bleek, dat de namen van de ondertekenaars alle met dezelfde hand waren geschreven en er namen van personen bij waren, die niet wisten, dat hun naam eronder kwam te staan, besloot de classis deze stukken geen 'zedelijke waarde' toe te kennen en ze daarom onontvankelijk te verklaren.

Op de volgende classis - 29 april '75 - bleek, dat de Provinciale vergadering het optreden van ds Pieters na zijn losmaking ernstig had veroordeeld. Deze diende schuld te belijden, anders moest hij worden gecensureerd en kon hij niet meer beroepbaar worden gesteld.

Maar dit laatste had al spoedig geen zin meer, want op zondag 11 juli '75 was ds Pieters door de consulent ds Vinke in de Oud Geref. gemeente te Emden bevestigd. En had hij 's middags zijn intree gedaan.[20.] Bij die gelegenheid 'betuigde hij openlijk, dat het hem een wonder was, dat hij in ons midden optrad als leeraar niet alleen van deze kleine gemeente, maar ook als leeraar van deze stad'. Deze laatste woorden wijzen er wel op dat hij de kerkelijke grenzen zeer ruim nam.

'Op last van zijn Zender aanvaardde hij zijn dienstwerk in deze stad

om het Evangelie der genade te brengen aan verloren zondaren.' Aldus het berichtje in het kerkelijk weekblad De Bazuin, dat namens de kerkeraad der Oud Geref. gemeente te Emden ondertekend was door H. Bronger, ouderling.[21.] Al woonde ds Pieters nu in Emden, in Franeker had zich onder zijn leiding een grote, vrije groep gevormd, die hem als háár man beschouwde. En als hij eens een zondag in Franeker kwam preken, dan liep het storm, mee omdat het aureool van een martelaar, van een weggejaagde om zijn hoofd hing.

Het verwondert ons dan ook niet, dat op de classisvergadering van 19 augustus 1875 de afgevaardigden van Franeker met de vraag kwamen, hoe ze aan moesten met hun voormalige predikant K.J. Pieters. Deze had in het ressort van de gemeente van Franeker in een schuur gepreekt en daar een kind gedoopt van ouders, die voor hun lidmaatschap hadden bedankt. Ook had hij er bij anderen op aangedrongen zich aan de Chr. Geref. kerk te onttrekken. De classis besloot de zaak voorlopig aan te zien. Per slot van rekening had noch kerkeraad noch classis bezwaren ingebracht tegen zijn intree te Emden.

Toch kon de zaak zo niet blijven; er moest een uitspraak komen. Daarom kwam op de classis van 14 oktober '75 weer de vraag: hoe te handelen met ds Pieters, die onlangs in Franeker een zondag had gepreekt en steeds probeerde scheuring in de Chr. Geref. gemeente aan te richten.

De classis besloot hierover inlichtingen in te winnen bij de kerkeraad van ds Pieters in Emden en mocht dit niet lukken, dan bij de classis van de Oud-Gereformeerde kerken in Pruisen.

En zo ging er namens de classis Franeker van de Chr. Geref. kerk (zoals in 1869 de naam was geworden) een brief naar Emden, gedateerd Harlingen 20 oktober 1875 en ondertekend door ds J.W.A. Notten van Harlingen en J. Duursema van Arum.

Hierin klaagde de classis erover, dat ds Pieters op zondag 3 oktober 1875 tijdens de godsdienstoefeningen van de Chr. Geref. kerk tweemaal in Franeker had gepreekt in een voor dit doel afgehuurde zaal en ook kinderen had gedoopt. Terwijl hij toch 'om goede redenen en op wettige wijze 31 December 1874 van die gemeente is ontbonden'. De classis beschouwde dit terecht als scheurmaking en bracht het feit ter kennis van de kerkeraad van de Oud-Gereformeerde gemeente in Emden.

Men kon nu niet langer zwijgen en stil alles laten begaan. 'De betrekking tusschen de Chr. Geref. Kerk in Nederland en de Oud. Geref. Kerk in Pruisen is nauw en van toenemende tederen aard'.[22.] Daarom vroeg de classis Franeker of het bewuste optreden van ds Pieters gebeurd was met medeweten en toestemming van de kerkeraad in Emden. Indien niet, of de kerkeraad ds Pieters dan wilde bestraffen en schuld laten erkennen. Emden antwoordde niet. Dus ging er - maart 1876 - een brief naar de classis van de Oud-Geref. kerk in Oost-Friesland. Nu kwam er wel antwoord. De classis van de Oud-Geref. kerk in het graafschap Bentheim en het vorstendom Oost-Friesland vergaderd te Bentheim 20 april 1876,

was tot nu toe niet op de hoogte geweest van de betreffende zaak. Ze verfoeide het optreden van ds Pieters en keurde het scherp af. Na onderzoek kwam aan het licht, dat de kerkeraad te Emden in zijn geheel geen schuld had, maar wel één van de ouderlingen, die de brief met de beschuldiging ontvangen had. Deze had het schrijven niet op de kerkeraad gebracht, maar was ermee naar ds Pieters gegaan 'die er wat om gelachen zal hebben'. Beiden hadden de brief voor de andere kerkeraadsleden verborgen gehouden.

De classis zou de ouderling ter verantwoording roepen, en wat ds Pieters betrof, deze had zich door zijn vertrek uit Emden van de Oud Geref. kerk gesepareerd (afgescheiden). Daarmee was hij buiten het bereik van de kerkelijke tucht gekomen.

Wat voor zin zou het nu nog hebben - aldus het antwoord uit Duitsland - als 'wij nu nog banvloeken over hem uitspreken of banbliksems hem naslingeren?'

De classis Franeker beschouwde nu de zaak als afgedaan.[23.]

Inderdaad had ds Pieters drie dagen vóór de hierboven genoemde classisvergadering werd gehouden, zijn intree gedaan in de Vrije Evangelische Gereformeerde gemeente te Franeker. Over het beroep en de intree geeft De Bazuin weer enkele aardige bijzonderheden, die we onze lezers niet willen onthouden.[24.]

Op zondag 5 maart '76 had ds Pieters na afloop van de morgendienst zijn gemeente in Emden meegedeeld, dat hij een beroep van de Vrije Evangelische gemeente te Franeker had ontvangen. Wat de reactie hierop was, worden we gewaar uit een stukje in De Bazuin, geplaatst in de rubriek Kerknieuws, en getekend namens de kerkeraad door de scriba H. Bronger:

'Groot was de ontsteltenis, die dit bericht in en buiten de gemeente verwekte. Nog nauwelijks 8 maanden zijn wij in het bezit van een Evangelische prediking en leer, zo als ons hart wenst, en thans worden wij ernstig bedreigd met het gevaar van haar volkomen verlies.

De hoop van kerkeraad en gemeente en velen buiten haar is, dat God onze geliefde leraar licht zal schenken om met volle vrijmoedigheid des harten eerlang ons aller hart te verblijden met het woord van de Apostel: 'ik weet dat ik bij u blijve en verblijve tot uwer vertroosting.'

Maar ds Pieters bleef niet; hij ging terug naar Franeker, waar hij nog steeds honderden aanhangers en sympathisanten had. Dat hij intussen moeilijkheden dreigde te krijgen met de classis, waartoe hij in Emden behoorde, hebben we hierboven al vermeld.

Voor de Vrije Evangelische gemeente in Franeker werden de Paasdagen van 1876 blijde dagen. Een bericht in De Bazuin licht ons hierover in: 'Franeker, 17 april 1876 - Het lieflijk Paasfeest, dat wij heden mochten vieren, zal bij de Vrije Evang. Gem. alhier lang in aangename en dankbare herinnering blijven.'

Zij mocht 'het zo vurig door haar begeerde voorrecht genieten, om op

de morgen van de eerste Paasdag haar oude geliefde en thans opnieuw beroepen leraar K.J. Pieters, die haar roeping met volle overtuiging had aangenomen, opnieuw voor haar te zien optreden, om met haar de triomf, die de Koning van het Paasfeest op graf en dood behaald heeft, te herdenken. En om op de morgen van de tweede Paasdag zijn gewichtig dienstwerk in de vreeze des Heren opnieuw alhier te aanvaarden. De naam des Heeren zij geloofd.

Dat er onder de belangstellende schare, die van alle zijden was toegevloeid en het nieuwe ruime kerkgebouw vulde, menig hart in dankbare ootmoed wegsmolt en aan menig oog een traan ontglipte, zal wel niet behoeven gezegd te worden, daar er 15 lange en bange maanden van strijd, arbeid en gebed waren verlopen, sedert onze beminde leraar voor het laatst voor een grote schare alhier optrad en verklaarde door een bevel van de kerkelijke macht genoodzaakt te zijn, afscheid van ons te nemen.'

We merken hier terloops op, dat dit duidelijk een zinspeling is op de afscheidspreek, door ds Pieters op Oudejaarsdag 1874 gehouden.

Het bericht in De Bazuin besluit met: 'Moge de zegen des Heren en de vruchtbaar makende kracht van de Heilige Geest op zijn Evangelieprediking in ruime mate rusten en velen voor Jezus gewonnen worden en moge de God aller barmhartigheid in Zijn rijke gunst, ook die gemeente in liefde gedachtig zijn, die haar leraar na een kortstondig verblijf met zoveel smart heeft zien heengaan'.

Het stukje was namens de kerkeraad ondertekend door *T.E. Salverda*, praeses, en *Y.L. Brouwers*, scriba. Deze Salverda was jarenlang ouderling in de Chr. Afgescheiden gemeente geweest.

Nog geen maand nadat ds Pieters weer predikant in Franeker was geworden, nu bij de Vrije Evang. gemeente, zag ook de Chr. Geref. gemeente de vacature-Pieters weer vervuld met de komst van *ds Ph. W.H. Eskes*, die op 14 mei '76 bevestigd werd door ds W. Kapteijn.

'Des avonds verbond zich de bevestigde op plechtige wijze aan de gemeente, sprekende over 1 Cor. 3: 7; waarna door de consulent ds P. Medema hem een hartelijk welkom in gemeente en klassis werd toegeroepen. Onze vurige wens en bede is, dat Gods rijke zegen op leraar en gemeente mogen rusten.'

Dat het de door de losmaking van ds Pieters vacant geworden Chr. Geref. gemeente van Franeker niet aan hulp heeft ontbroken, blijkt uit de slotzin van een berichtje in De Bazuin[25].

'Bij dezen betuigen wij onze hartelijke dank aan leraren, docenten en studenten, die ons tijdens onze vacature zo bijzonder welwillend gediend hebben.' Het bericht was ondertekend door *P. Magré*, scriba. Pieter Magré was een toen 50-jarige 'tasker' en getrouwd met Rinskje Durks Lautenbach. We hebben ons afgevraagd: Hoeveel leden van de Chr. Afgesch. Geref. gemeente zou ds Pieters met zich mee hebben getrokken? Dat het er honderden waren, staat buiten kijf.

Kijken we in het jaarboekje naar het jaarlijks opgegeven zielental voor de oorspronkelijke gemeente van ds Pieters, dan blijkt dat voor Franeker vanaf 1870 t/m 1884 elk jaar 1100 wordt opgegeven. Het is duidelijk, dat steeds maar weer hetzelfde getal werd ingevuld (zonder telling). Maar in 1885 keldert het aantal ineens van 1100 naar 709. Een verschil van ongeveer 400 zielen. Het klopt ook met het gedrukt protest uit begin 1875 - vlak na de losmaking van ds Pieters - waarop ruim 400 namen stonden. We mogen aannemen, dat ds Pieters zo'n 400 zielen vanuit de Chr. Afgesch. kerk heeft meegezogen naar de Vrij Evangelische gemeente te Franeker.

Ds Pieters was dus inmiddels (1876) weer naar Franeker teruggekeerd en daar de voorganger geworden van een hem trouw gebleven groep, die zich in 1876 als een Vrije Evang. Geref. gemeente naast de Chr. Geref. gemeente had georganiseerd.[26.] Daar is hij 20 januari 1879 overleden, 57 jaar oud. Op zijn grafsteen staan enkele regels uit het gedicht 'De laagste plaats' van de bekende predikant P. Huet (overleden in 1895).

> Op den heuvel Golgotha,
> Staat een kruispaal opgeheven.
> Als ik daarheen de ogen sla,
> Wordt mij alle schuld vergeven.[27.]

De liggende steen op het kerkhof aan de Harlinger weg is nog aanwezig. P. Huet 'was een vrome, zeer begaafde, maar bijzonder eigenaardige persoonlijkheid; met groote warmte verkondigde hij het Evangelie, niet zonder dichterlijke gedachten en geniale vonken. Op zeer velen heeft hij onmiskenbare invloed gehad. Zijn "Afrikaansche Gedichten" bleven ook na zijn dood voortleven'.[28.]

Hij is enige tijd door het Spiritisme bekoord geweest en heeft geprobeerd dit met het Christelijk geloof te verenigen. Later keerde hij echter het Spiritisme de rug toe met de verzuchting: 'Ik raak hier mijn Heiland kwijt'.[29.]

Ongetwijfeld is ook ds Pieters door deze ds Huet beïnvloed geweest. Wat zijn gezinsleven betreft, geven we nog als bijzonderheid door, dat zijn 21-jarige dochter *Niesje*, geboren te Franeker, in mei 1873 trouwde met de 'pottenfabrikant' *Johannes George Coenraad Eger*, geboren in Appingedam, wonende in Doetinchem en verblijf houdende in Franeker.[30.]

De financiële moeilijkheden, waarmee deze schoonzoon van ds Pieters te kampen kreeg, hebben nog ongunstig ingewerkt op de al verstoorde verhouding tussen ds Pieters en een deel van zijn gemeente. Het blijkt uit de notulen. Ds Pieters heeft in de theologische strijd van zijn dagen ook zijn inbreng gehad. We vermeldden al, dat een drietal theologische geschriften van zijn hand zijn verschenen.

Had hij in 1856 met de predikanten D.J. van der Werp en J.R. Kreulen meegewerkt aan een verdediging (apologie) van de Afscheiding in

Nederland, in 1861 gaf hij met ds J.R. Kreulen van Hallum een boekje uit over de kinderdoop, tegen welk werkje op de synode van Franeker (1863) bezwaren werden ingebracht. Maar deze sprak heel voorzichtig uit, dat Pieters en Kreulen niet ervan beschuldigd konden worden in strijd te zijn met de belijdenis van de kerk, al moest worden toegegeven, dat het boekje niet 'in alle opzigten de meest juiste uitdrukkking van het gevoelen der Gereformeerde Kerk is'.

In 1866 keerde ds Pieters zich in een geschrift tegen het baptisme, dat toen ook in Franeker opgang maakte.[31.] In dit werkje bestrijdt hij o.a. baptistische en labadistische tendenzen en ook het subjectivisme, 'dat de mens afleidt van Gods beloften naar de kracht of onmacht van eigen geloofsleven'.[32.]

Zat Pieters in deze werkjes op de gereformeerde lijn, helaas raakte hij van dit spoor af door het bestuderen van de Duitse *Vermittlungstheologie* d.w.z. een theologie, die een compromis zocht tussen o.a. geloof en wetenschap, theologie en filosofie.[33.]

Pieters filosofische geest kwam onder de bekoring daarvan en hij - we citeren nu ds Dijkstra - die geen wetenschappelijk onderwijs genoten had, kon geen weerstand aan de zuigkracht van die beginselen bieden. Nu kwam hij in conflict met de Gereformeerde belijdenis. Dit zocht hij te voorkomen door voor zich een compromis te ontwerpen tussen de gereformeerde leer en de Duitse theologie.

Men zegt, dat hij reeds een dogmatiek in handschrift gereed had, waarin hij beide tot overeenstemming zocht te brengen. Deze is echter nooit uitgegeven. Het spreekt vanzelf, dat de gereformeerde leer daarin menige veer moest laten, terwijl de Vermittlungstheologie er niet rijker door werd. De belijdenisgeschriften van de Gereformeerde kerken vergeleek hij bij kinderschoenen, waar een volwassene is uitgegroeid. Zo had de kerk haar belijdenis in haar kindsheid ontvangen, maar die was ze nu te boven, en zouden de kinderschoenen een volwassene passen, dan moesten ze verwijd worden.

Dit moest ook op de belijdenis toegepast, meende hij. In zijn prediking zorgde hij ervoor niet met de belijdenis in strijd te komen, hoewel de fundamentele leerstukken als: personele verkiezing, erfschuld, Christus' plaatsvervangend lijden enz. wel wat weggedoezeld werden, zodat iemand, die hem geregeld hoorde, deze stukken verloor. Het filosofisch element ontbrak in zijn prediking niet, maar de eis tot heiligmaking kwam bij lange na erin niet tot zijn recht.

Zeer verrassend was de vondst enkele jaren geleden door ds L.H. Kwast gedaan. Van een bejaard lid van zijn gemeente kreeg hij uit het familiebezit een merkwaardig, met de hand geschreven boek cadeau.

We citeren nu ds Kwast: 'Het betrof een dogmatiek uit de negentiende eeuw, geschreven door *K.J. Pieters*, predikant van de Christelijke Afgescheiden Gemeente te *Tjalleberd* (1849-'51) en te *Franeker* (1851-'75).

Het is inderdaad een zeldzaam boek. Het is gebonden en vermeldt op

de leren rug: *Pieters Dogmatiek.* Er bestaat slechts één exemplaar van, want het is 758 pagina's lang met de hand geschreven. Een titelpagina ontbreekt. Op de eerste bladzijde staan de woorden: ‘Dit boekwerk van den Leeraar K.J. Pieters, predikant bij de afgescheidene Geref. Kerk te Franeker van 1851-1875, is nooit in druk verschenen. Pieters was een godgeleerde en schreef ook: de kinderdoop en het Baptisme’. Daarnaast de notitie: Eigendom van G. Kooistra Cz., Franeker 1855’.

Ds Kwast vermoedt, dat het hem ter hand gestelde exemplaar ‘het oorspronkelijke handgeschreven produkt van Pieters’ is, en acht het mogelijk, dat het vermelde jaar 1855 betrekking heeft op de voltooiing van deze dogmatiek.

Een enkele opmerking onzerzijds: Het geschreven boek berust momenteel in de bibliotheek van de Theologische hogeschool te Kampen (Oudestraat), waar we het hebben mogen inzien. We betwijfelen zeer of het handschrift, waarin de Dogmatiek tot ons gekomen is, dat van ds K.J. Pieters is. De door hem geschreven kerkeraadsnotulen van de gemeente Tjalleberd, waar hij in 1849 voorganger was geworden, vertonen een heel ander handschrift.

We hebben ons afgevraagd: zou het handschrift van de Dogmatiek van Pieters dat van de *schoonvader* van Pieters dochter *Nieske* zijn nl. van *Johannes Coenraad Eger?* Deze heeft van 1862-'64 in Franeker les gegeven en is toen naar Sneek vertrokken, waar hij van 1864-'72 heeft gewoond.

In de geboorte-acte van Nieskes man, Johannes George Coenraad Eger, wordt als beroep van de vader opgegeven ‘instituteur’ (kostschoolhouder). Vader Eger was een zeer ontwikkeld man, thuis zowel in de wis- en natuurkunde als in verscheidene talen. In Appingedam is hij nog enige tijd beëdigd translateur geweest, zowel voor de ‘noordse’ talen als voor frans, duits, engels, spaans en portugees. Hij heeft talrijke geschriften op zijn naam staan.

Het werk behandelt in feite enkele stukken van dogmatische aard en is in drie hoofddelen verdeeld: Anthropologie, Christologie en Soteriologie.

Na een inhoudsopgave van deze drie hoofdstukken te hebben gegeven, besluit ds Kwast zijn belangrijk artikel met de uitspraak, dat deze herontdekte dogmatiek van ds Pieters zeker een nadere bestudering verdient. We zijn het hiermee eens. Inderdaad moest een bevoegd dogmaticus eens proberen uit te zoeken, welke Nederlandse en Duitse bronnen Pieters gebruikt heeft voor de samenstelling van zijn dogmatiek. Ds Dijkstra heeft al gewezen op de Duitse Vermittlungstheologen.

Eindnoten:

1. W.B.S. Boeles, *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, 2 delen (Leeuwarden 1878 en 1889). De provincie Gelderland mocht een athenaeum hebben in Harderwijk, Holland in Amsterdam, Zeeland in Middelburg, Overijssel in Deventer en Brabant in Breda.
2. Van 1819 tot zijn emeritaat in '44 heeft ds L. van Loon de hervormde gemeente van Welsrijp-Bayum gediend. Op 7 april 1861 is hij in het krankzinnigengesticht te Deventer overleden, 70 jaar oud, ‘na 20 jaar aan verstandsverbijstering te hebben geleden’. (Boekzaal der geleerde Wereld, 1861, 413).

3. Notulen hervormde kerkeraad 1 mei 1831. Ds Wybrandus Jacobus Tenckinck (1779-1845) had aan de academie van Franeker gestudeerd en heeft van 1804-'45 in zijn eerste en enige gemeente Tzum gestaan.
4. Het verscheen in Franeker 1834. Ds W.J. Tenckinck heeft ook nog gepubliceerd *'Beschouwingen van Johannes den Dooper...'* (Leeuwarden 1842).

1. Friesch Kerkblad 5 juni 1936. Uiteraard hebben we van beide artikelen een dankbaar gebruik gemaakt.
2. In zijn overlijdensacte heet hij 'sergeant bij de Tweede Kompagnie van het Tweede Bataillon van het Eerste Regiment van het vreemden Legioen'.
3. Folkert Wiebes Hofstra, geboren in Achlum, wonende in Franeker, trouwde in mei 1835 in Franeker met de 21-jarige 'dienstmeid' Trijntje Johannes van Gorcum, dochter van een 'kantoorbediende'.
4. Johan Tjeerds Kooistra trouwde in november 1836 met de 10 jaar oudere winkeliersche Sjoukje Pieters Rolsma, weduwe van Jan Sietses Rodenhuis. Ze was een arbeidersdochter.
5. Frederik Rinnerts Hogendorf, weduwnaar van Doetje Piebenga, zoon van de weesvader van het Burgerweeshuis in Workum, trouwde in april 1836 met de 13 jaar jongere arbeidersdochter Berber Alberts Ploeg.
6. Jelle Hendriks Viersen (Fiersen) is op 8 december 1842 te Harlingen getrouwd met de 33-jarige modemaakster Trijntje Volkers Koudenburg, geboren te Vlieland, wonende te Harlingen. Hij overleed op 19 september '65 te Harlingen, 49 jaar oud, weduwnaar van Trijntje Koudenburg, gehuwd met Jeltje van der Zee.
7. Op 1 mei 1836 was Hein Meiles Oosterhagen, 21 jaar, boerenknecht, geboren en wonende te Franeker, zoon van Meile Jans Oosterhagen en Janke Heins van Erkens, getrouwd met de 21-jarige naaister Aaltje Klazes Passer. De bruid was geboren in Tzummarum en woonde in Tzum.
   Als getuigen waren o.a. aanwezig Sikke Meiles Oosterhagen, 27 jaar, boerenknecht te Franeker, en Paulus Pieters Oosterhagen, 30 jaar, boer, wonende te Welsrijp, neef van de bruidegom.
   Op 30 september 1849 is Hein Oosterhagen overleden, in wijk E.O. no 61.
8. Schrijven van B. en W. van Franeker aan de Gouverneur, gedateerd april 1842.
9. A. Hallema, *Franeker door de eeuwen heen*, 151.
10. Schrijven van Gouverneur van 21 mei 1842.
11. Klaas Harms Roghaar overleed in 1866. Hij was toen 66 jaar oud, turfschipper, weduwnaar van Minke J. Wouda, gedomicilieerd te Harlingen, geboren te Oude Pekela (overlijdensacte Franekeradeel 6 juli 1866).
12. Deze naaister was in 1835 getrouwd met de 41-jarige uit Dokkum afkomstig arbeider Tjeerd Pekelsma.
13. Ze was geboren te Stiens en overleed in 1850 in Franeker. Ze was toen 80 jaar.
14. Ze was geboren in St. Annaparochie en overleed in 1855 in Franeker, 68 jaar oud.
15. Ze was op 6 mei 1838 op 38-jarige leeftijd (dienstmeid, geboren te Achlum) getrouwd met Albert Hanses Klomp, 73 (!) jaar, inlands kramer.
16. De officiële data zijn K.B. 28 september '42 en afkondiging in het Staatsblad 6 oktober '42.
17. Zijn huwelijksacte is gedateerd Franekeradeel 18 december 1817. De 26-jarige arbeider Marten Tjerks Oostra, geboren Hennaard, zoon van een kuiper te Spannum, trouwde met de 23-jarige 'dienstmeid' Grietje Lammerts Mulder uit Tzum, geboren te Sexbierum.
18. Zijn huwelijksacte is gedateerd Franekeradeel 30 mei 1824. Op die datum trouwde Sibren Tjepkes Hellema, geboren te Herbayum, schipper te Herbayum, en ook zoon van een schipper, op 27-jarige leeftijd met de 22-jarige arbeidster Marijke Lammerts Mulder uit Sexbierum.
19. Lodewijk Sierks Plantinga, geboren in Leeuwarden, wonende in Franeker, is 54 jaar oud geworden (overleden in 1856). Hij was gehuwd met Hendrikje Hettes van Tuinen, geboren in Oosterlittens. Ze is later hertrouwd met Hette Hettema en in oktober 1889 overleden, 81 jaar oud.
20. De 22-jarige timmerknecht Jacob Gerrits Brugsma, geboren en wonende te Achlum was op 6 april 1828 op het gemeentehuis van Franekeradeel getrouwd met de 22-jarige Jeltje Gerbens Offinga, uit Achlum.

1. In de toen altijd gebruikte Statenvertaling luiden die verzen: 'Vrede zij in uw vesting, welvaart in uw paleizen. Om mijner broederen en mijner vrienden wil zal ik nu spreken: vrede zij in u. Om des Huizes des Heeren onzes Gods wil, zal ik het goede voor u zoeken.'
2. De Stem 23 juli 1851.
3. De brieven zijn te vinden in het zg. brievenboek van ds H.J. Wind (Gemeentearchief Kampen).

4. *Het leven en de lotgevallen van T.H. Uitterdijk*, predikant bij de Christ. Afgesch. gemeente te Schoonhoven. Van zijne jeugd af tot den tijd zijner ruim twintigjarige Evangelie-bediening als leeraar in de gemeenten te Joure, Franeker, Amersfoort, Alkmaar en Schoonhoven. Amsterdam, P. Groenendijk 1863.
   Behalve enkele 'leerredenen' heeft T.H. Uitterdijk ook nog twee 'samenspraken' tussen 'eenen leeraar en eenen vriend' (1850) gepubliceerd.
5. Prof dr S. van der Linde, *Opgang en voortgang der reformatie*, 228 (Amsterdam 1976).
6. In aangepaste spelling.

1. Verslag van de Synode der Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk in Nederland, gehouden 11-18 juli 1849 te Amsterdam.
2. Notulen kerkeraad 6 december 1850.

1. Friesch Kerkblad 1936.
2. Geref. Kerkbode van Drenthe en Overijssel 12 september 1914.
3. In wijk E.N. no 16.
4. Inderdaad vinden we in de notulen van de Prov. vergadering van Friesland van 9/10 april 1851 het examen vermeld.
5. We hebben spelling en stijl van Dijkstra's artikel enigszins aangepast.
6. Dr J. Wesseling, *Afscheiding en Doleantie in de stad Groningen*, 129-135 (Groningen 1962).
7. J.W. Oudendag, *Provinciale Friesche Vereeniging van Vrienden der Waarheid 1854-1890*, bijlage 4 (scriptie 1977).
8. Apologie. *Is de Afscheiding in Nederland van het Herv. Kerkgenootschap zoals het thans en sedert 1816 bestaat uit God of uit de menschen?* (Franeker 1856).
9. Door de grote overeenkomst in de naam: 'verbreiding der Waarheid'... 'vrienden der Waarheid', worden beide verenigingen wel eens door elkaar gehaald.
10. J.W. Oudendag, idem, 25.
11. *Chr. Encyclopedie*, i.v. De Liefde.
12. Notulen kerkeraad 26 juli 1856.
13. Inderdaad komt in het ledenregister van Groningen van 1853 voor: Harmen Hendriks Drukker, schipper; in 1839 van Leeuwarden gekomen; overleden november 1861.
14. Notulen kerkeraad 11 mei 1860.
15. We hebben ook enkele gegevens geput uit een schoolschrift, waarin een aantal korte notities uit de notulen van de kerkeraad staan (aanwezig in het archief van de Geref. kerk te Franeker).
16. De 21-jarige zadelmaker Johan Frederik Tuinstra was op 14 mei 1848 getrouwd met de 22-jarige naaister Yetske Pieters Nijdam, dochter van een scheepstimmerknecht.
17. Notulen classis Franeker 18 juni 1874.
18. Deze classisvergadering werd weer in Franeker bij J.F. Tuinstra aan huis gehouden. De afgevaardigden waren, voor Franeker, de ouderlingen J.F. Tuinstra, P. Magree en J. Brugsma.

    Harlingen: de ouderlingen L. Hoekers, J. Althuis en A. Clewits.
    Sexbierum: ds P. Medema en de ouderlingen K.B. Sybesma en J. Sybesma J.B.zn. Minnertsga: de ouderlingen F. Zoon en D. van der Berg.
    Arum: de ouderlingen J. Cuperus en S. Veenstra.
19. Classisvergadering 18 februari 1875.
20. De bevestigingstekst was Hand. 4: 29; de intreetekst 1 Cor. 1: 23.
21. De Bazuin 23 juli 1875.
22. Op de synode van 1872 te Groningen gehouden was een deputatie van 'onze zusterkerk, de Oud-Geref. kerk in Pruisen' aanwezig, nl. ds L. Stroeven te Uelzen en ds J. Schoemakers te Bunde. Ze waren gezonden 'om aan ons als zusterkerk de hand der gemeenschap en liefde te richten, opdat de reeds bestaande band der vereeniging hoe langer hoe nauwer worde toeghaald'.
23. Notulen classis Franeker 22 juni 1876.
24. De Bazuin 10 maart en 28 april 1876. We hebben spelling en stijl van de stukjes wat aangepast.
25. De Bazuin 19 mei 1876.
26. *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, deel I, 253 (Kampen 1978).
27. Ds J. Karelse, *Zijn takken over de muur*, 57-59 (Utrecht 1956).
    Het gedicht is te vinden in: P. Huet, *Afrikaansche gedichten.* Het Woord vooraf is gedateerd Utrecht, November 1867.
28. De Bie-Loosjes, *Biografisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland* deel IV, 360 ('s-Gravenhage 1931).

29. A.B.W.M. Kok, *Verleidende geesten*, 115 (2e druk Kampen 1948).
30. Bij de geboorte van het eerste kind Henderika Henriette Berendina op 16 mei 1874 heet Eger ‘zonder beroep’; tien jaar later wordt hij in de geboorteacte van een zoontje Nicolaas Georg bakker genoemd.
31. In 1864 wordt door de regering een ‘gemeente van gedoopte Christenen, ook ge- naamd Baptisten’ erkend als antwoord op een verzoekschrift van S. Jans Idzenga c.s.
32. L.H. Kwast, *Een onbekende dogmatiek* (Geref. Weekblad 6 juli 1973).
33. In zijn *Geref. Dogmatiek* heeft H. Bavinck hierover diepgaand geschreven (men zie het register van deel IV).

2 De Afgescheiden classis Sneek

Volgens de synode in 1837 in Utrecht gehouden, behoorden de gemeenten in *classes* te worden ingedeeld en zo viel in de Provinciale vergadering van Friesland van november 1837 het besluit, de Afgescheiden gemeenten in Friesland in 5 classes in te delen: *Leeuwarden, Drogeham, Wanswerd, Sexbierum* en *Sneek.* Men zou nog bezien hoe er een classis *Wolvega* gevormd kon worden.

Het was vooral *ds S. van Velzen*, dominee voor de hele provincie Friesland, die de organisatie stevig opzette.

Voorin het notulenboek van elke classis (behalve in dat van Tjalleberd) vinden we regelingen en bedoelingen klaar en helder geformuleerd, in zijn regelmatig handschrift ingeschreven. Ook de notulen van de eerste vergaderingen zijn van zijn hand. Hij lette op alles. Wat moet hij Friesland in weer en wind in alle richtingen doorkruist hebben!

Groot was de classis Sneek niet, tenminste niet wat het aantal kerken betreft. Slechts 5 Afgescheiden gemeenten behoorden in 1837 tot die classis: *Sneek, Tirns* (bij Scharnegoutum), *Deersum* (enige km. ten noorden van Sneek), *Bolsward* en *Ferwoude* (3 km. ten noorden van Workum gelegen). Even later kwam *Koudum-Hindeloopen* erbij.

De eerste notulen van de classis Sneek dateren van 14 december 1837. In de beginjaren kreeg de classis al spoedig moeite met de beide voormannen van de Afscheiding in Sneek: *Joh. Andriessen* en *Nicolaas Borneman*, terwijl in 1839 ook het optreden van *ds R.W. Duin* - toen hij provinciaal dominee voor Friesland was - de oorzaak van veel onrust is geweest.

In de hoofdstukken over de plaatselijke gemeenten hebben we het wel en wee van de Afgescheiden kerken in hun vaak moeilijke beginperiode, uitvoerig behandeld.

V Sneek

A. Ontstaan van de Afscheiding.

De hervormde gemeente van Sneek beschikte in 1835 - het jaar waarin de Afgescheiden kerk ontstond - over drie predikanten.

In de eerste plaats *ds Lucas Fockens.* Hij was de nestor en had er al 33

jaar gestaan. Verder *ds A. Moolenaar*, die nog in hetzelfde jaar (1835) naar Middelburg zou vertrekken, na ruim 10 jaar de gemeente van Sneek te hebben gediend.

De derde predikant was de 39-jarige, energieke *ds Dirk Albertus de Groot*, een broer van de bekende prof Petrus Hofstede de Groot te Groningen. Zijn eerste gemeente was Eppenhuizen (Gr.) geweest, waar ds Hendrik de Cock als beginnend predikant hem opvolgde. In 1831 kwam ds De Groot naar Sneek. Na daar 35 jaar later emeritus te zijn geworden, vestigde hij zich in Groningen, waar hij boven zijn broer woonde en in 1878 hoogbejaard overleed.

Deze ds D.A. de Groot was op en top een man van de Groninger richting. Hij werkte mee aan het tijdschrift *Waarheid in Liefde*, dat als spreekbuis van genoemde richting dienst deed.

Over het ontstaan van de *Afscheiding* in *Sneek* rapporteerde hij op 20 december 1835 aan het classicaal bestuur van Sneek als volgt:[1.]

Al sinds geruime tijd werden in Sneek vrij geregeld *conventikelen* gehouden, gewoonlijk 'bestuurd' door leden van de Afgescheiden gemeente zelf als *Joh. Andriessen, Nic. Borneman* e.a., maar van tijd tot tijd ook door personen van buiten. Meer dan eens was de 'beruchte' *Vijgeboom* in Sneek geweest. Zo had deze op de avond van 20 april - nota bene toen ds Moolenaar in de Hervormde kerk zijn afscheid preekte - een oefening gehouden, die zeer druk bezocht moet zijn geweest.

Af en toe kwam ook 'een man van Workum, *Pier Schaap*, ter stichting van de Separatisten'. Maar toen deze door de rechtbank te Sneek wegens het houden van ongeoorloofde godsdienstoefeningen te Koudum was veroordeeld, 'schijnt hij zich hier niet weder gewaagd te hebben'.

Heel erg werd het, toen in het laatst van de maand juni 'de afgezette Predikant *De Cock*' in Sneek verscheen en een paar dagen bij Andriessen logeerde. 'Het stroomde van alle zijden naar hem toe'.

'Vervolgens moest Vijgeboom in de maand September hier nogmaals geweest zijn, op afscheiding aangedrongen hebben en nu was de opgewondenheid van eenigen dan ook groot genoeg, om zich geheel los te scheuren van de gemeenschap der Hervormde Kerk.' Elf leden van de gemeente, onder wie 'de beruchte mannen Andriessen en Borneman' dienden op 3 oktober een schriftelijke verklaring in 'dat zij zich als lidmaten der ware Gereformeerde kerk hadden afgescheiden van het afgodisch, tirannisch en anti Christisch Nederl. Herv. Kerk bestuur, ten einde zich te voegen bij de ware Gereformeerde leer en Leeraars, die willekeurig door het zoogenaamd Nederl. Hervormd Kerk bestuur waren afgezet. Zij verzochten doorstrijking hunner namen in het Lidmaten boek'. Op 8 oktober is het bericht van hun onttrekking van de preekstoel afgelezen.

'In het laatst van November,' schrijft ds De Groot, de opsteller van het rapport, verder 'ik meen van 25-30, is daarop hier weder geweest *De Cock*, gelogeerd bij zijnen vriend *Andriessen*, en moet hij de nieuwe ge-

meente, die ook eenige leden uit omliggende plaatsen telt, geconstitueerd hebben. (We merken hierbij op: inderdaad is de Afgescheiden kerk van Sneek op *vrijdag 27 november 1835* door De Cock geïnstitueerd).

'Op Zondag 29 zijn er eenigen, kinderen en een bejaarde van Doopsgezinde afkomst, door hem gedoopt en sedert worden er geregeld eiken Zondag, voor en namiddag en zelfs ook 's avonds, en bij gelegenheid in de week bijeenkomsten gehouden, en wel, om het getal der bij de Wet geoorloofde personen niet te overschrijden, ten huizen van *Borneman* en *Andriessen* en bij zekeren *Joh. Abr. Olingius*.'

Het rapport vervolgt: 'Nog zeer onlangs, het was d. 16 December moet er eene talrijke bijeenkomst van binnen en buiten leden bij Andriessen hebben plaats gevonden'. Daar had toen 'zekere *van Raalte*, Theol. Cand.', een oefening gehouden, zonder toestemming van de predikanten van de gemeente of van de commissie van Godsdienstig onderwijs.

Vervolgens valt ds De Groot duchtig uit tegen zijn collega *ds L. Fockens*, aan wie hij mee de schuld geeft van het ontstaan van de afscheiding, al had deze zich wel pertinent tegen het zich afscheiden van de kerk verklaard.

'Behalve alle deze oefeningen, bestaat er reeds bijna twee jaren in deze Gemeente eene oefening, die wekelijks één of tweemaal onder den naam van Katechizatien gehouden worden door den Predikant L. Fockens. Het getal van Ledematen, die dezelve bijwonen, waaronder de echtgenoot en kinderen behooren, overtreft verre dat der katechizanten, en men mag deze zamenkomsten, zoo lang reeds gehouden, en tevens menige leerrede door genoemden Predikant, inzonderheid vóór het tot eene afscheiding is gekomen, uitgesproken, als eene voorname reden van de opgewondenheid en de afwijking van zoo velen beschouwen.

Dewijl intusschen genoemde Ds Fockens zich sedert de afscheiding dier elf personen op d. 3 Oct. sterk tegen zulk eene afscheiding, zoo op den predikstoel, als in zijne oefeningen, verklaard heeft, is dat geval nog niet grooter geworden, terwijl de zoogenaamde ware Gereformeerden zich gesticht rekenen door de dienst van meergenoemde Leeraar'.

Het bovenstaande rapport was door ds D.A. de Groot gedateerd op Sneek, 20 december 1835, maar omdat het even was blijven liggen, kon hij 12 dagen later nog een aanvulling geven. Daarin memoreerde hij een nieuw bericht van onttrekking, nu door 8 leden ondertekend en op 1 januari 1836 ingediend.

We lezen dan, dat die 8 lidmaten 'zich van de Hervormde Kerk afgescheiden hebben, omdat dezelve strijdig met Gods Woord, strijdig met de Formulieren van eenigheid, en alzoo niet de ware Gereformeerde kerk is.

Voorts worden de bijeenkomsten ook door menschen uit de omtrek van Sneek vrij druk bezocht en gaan air ede het bij de Wet bepaalde getal zo zeer te boven, dat er meer dan vijftig personen dikwijls zamenkomen,

hetwelk, zoo het schijnt, dusver door Burgerlijke en Justitiele autoriteiten wordt aangezien, strijdig intusschen met het aan het Klassikaal Bestuur en alle Predikanten door Z.E. den Minister van Eeredienst medegedeelde Kabinetsschrijven van Z.M.'

Hierbij staat echter in de marge van het rapport aangetekend, dat op 4 januari een vergadering van wel 60 personen door de politie in Sneek is uiteengejaagd.

Ds De Groot besluit met de fiere wens: 'Moge de rust en vrede der Kerk niet verder worden gestoord; maar de Waarheid ook nimmer aan den vrede worden opgeofferd!'

Heel belangrijk voor ons doel is ook het rapport, gedateerd Sneek 18 februari 1836, dat het classicaal bestuur van Sneek aan de minister zond.[2.]

We lezen daarin o.m.: '...deze Separatistische Vereeniging' in het ressort van de classis Sneek kan zeker niet zeer belangrijk worden genoemd. Men mag niet in de verleiding komen het tegengestelde te concluderen uit het feit 'dat zij, hoe klein in getal, evenwel veel opzien baart en gerucht verwekt, want de reden hiervan komt ons voor gezocht te moeten worden in het vreemde der zaak en in het doldriftig gedrag der aanstokers'.

Hun optreden maakt op hen, die weinig van de situatie afweten, des te meer indruk 'omdat niet alleen vele gehele gemeenten, maar ook het grootste, beste en verstandigste gedeelte van die gemeenten, waar Separatisten zijn en bijeenkomen, zich stil en gerust houden...'.

En wat de leden van de Afgescheiden gemeente in Sneek betreft, verachtelijk klinkt het:

'De hoofdplaats van ons Ressort kan ook als het hoofd- en vereenigingspunt van de in ons midden zich bevindende Separatisten beschouwd worden. Dáár gaat men ter oefening, dáár wonen de zich noemende ouderlingen der zich noemende ware, doch thans verdrukte Gereformeerde kerk, de leiders en sprekers in de conventikelen.

En wie zijn deze twee door verscheidene blaauwboekjes berucht geworden mannen, *Joh. Andriessen* en *Nic. Borneman*; de eerste Broodbakker, de tweede Koopman in kruidenierswaren; beide door hunne waanwijsheid, stijfhoofdigheid en dolle drift al omme bekend en bij regtschapene lieden wegens hunnen handel en wandel kleine achting weg dragende en verdienende, daar de bakker reeds meermalen betrapt werd op te ligt gewigt van brood en de koopman vroeger correctionele gevangenis straf heeft ondergaan.'[3.]

Als 'de hoofden en menners' al zulke mensen waren, dan viel te verwachten, dat de Afgescheidenen 'noch door hooge geboorte, noch door aanzienelijke ambten noch door groote bezittingen noch door aanmerkelijk verstand en kennis noch door bijzondere braafheid en deugd eenig belang inboezemen. En zoo is het in de daad.

Wat Sneek zelve betreft: niet een enkel persoon uit den eenigzins defti-

gen burgerstand bevindt zich onder hen; het zijn meestal onbekende, geringe lieden, voor het grootste deel vrouwen, diep onkundig, weinig doorzichtig, verward van denkbeelden en bevooroordeeld.

Op het land zijn het, met enkele uitzonderingen, boeren, die op gehuurde plaatsen wonen, maar voornamelijk ambachtslieden en arbeiders, en onder deze ook wederom merendeels vrouwen; en wij gaan zeker niet te ver, als wij hen *over het algemeen* karakteriseren als menschen, die gewoonlijk niet ter bester naam en faam bekend staan.

Onder zoodanig menschen hunne netten uitwerpende, is het eenen Andriessen en Borneman gelukt eene kleine gemeente te lokken en te vangen; en nog zou het hun waarschijnlijk niet zoo goed afgegaan zijn, indien niet eenige rond reizende mannen, die op niet veel betere wijze dan zij, in de vaderlandsche Kerk zich een naam gemaakt hebben, op de diep onkundige en uiterst bevooroordeelde menschen gewerkt en hen tot de afscheiding bewogen hebben.

Meer dan eens bezocht *Vijgeboom* Sneek en omliggende plaatsen, en de afgezette Predikanten *De Cock* en *Van Velsen* deden het alsmede; insgelijks een student of kandidaat in de Theologie, *Van Raalte.*

Wij mogen de vrees niet verbergen, dat zoo lang het zulke menschen vrijgelaten wordt, om, als waren zij met apostolisch gezag bekleed, al omme rond te reizen, en al is het slechts voor een getal, door de Wet niet verboden, te prediken, zij niet na zullen laten, de ligt bewogene gemoederen zoo veel zij kunnen op te winden en de beroering gaande te houden; en evenmin willen wij dus den wensch onderdrukken, waarmede wij dit verslag eindigen, dat de bescherming, welke het Gouvernement aan de bestaande Hervormde Kerk verleent, ook daardoor betoond moge worden, dat deszelfs lasteraars gevoelig gebreideld en onruststokers en verleiders krachtdadig verhinderd mogen worden in hunnen boozen en verderflijken handel.'

Richten we nu onze aandacht op de notulen van de Sneker hervormde kerkeraad en op de ingekomen stukken van die tijd. Daarin zijn uiteraard voor ons onderwerp nog zeer belangrijke en gedetailleerde gegevens te vinden.

Op de kerkeraadsvergadering van 7 oktober 1835 waren twee belangrijke brieven binnengekomen. De eerste was gedateerd 3 oktober 1835 en getekend door *N. Borneman.* Het was een uitvoerig schrijven, waarin Borneman zijn afscheiding van de Hervormde kerk van Sneek als volgt rechtvaardigt. Hij is ervan overtuigd, dat de eertijds zo bloeiende Ned. Herv. Kerk 'zeer zuiver in hare leerstellingen zijnde', nu niet meer de ware Kerk van Christus Jezus kon genoemd worden. In de laatste jaren was die ware of Christelijke kerk verworden 'tot eene *valsche* en antichristische.... doorweven met dwaling op dwaling, en ketterij op ketterij, zoo zelfs, dat die elkander verdringen' en nochtans straffeloos worden geduld, zo niet toegejuicht.

Hij gaat dit dan puntsgewijs aantonen met de volgende argumenten:

a. De erfzonde en de Goddelijke drieëenheid worden geloochend.
b. Gods 'vrijmagt' wordt bestreden door de Schepper afhankelijk te maken van het schepsel en 'de Goddelijke voorverordinering te veranderen in een algemeen en onbepaald besluit om gelovigen te zaligen en ongelovigen te veroordelen, geloof en ongeloof afhankelijk te maken van *de vrije wil* van de mens en diens gewaande eigen krachten. Ofschoon Gods raad alleen zal bestaan, en Hij alles doet naar Zijn vrijmagtig welbehagen. Trouwens, het geloof is niet uit den mensch, maar een gave Gods'.
c. Er wordt een *algemene genade* geleerd 'en de toepassing der zaligheid' wordt overgelaten 'aan den willekeur van den in zich zelven geheel en al bedorven, en tot eenig waar Geestelijk goed onbekwamen mensch, die daardoor de eer der zaligheid zich zelven zou kunnen toeëigenen'.
d. De mens zou de mogelijkheid in zich hebben om zichzelf te kunnen bekeren 'waardoor aan den bedorven mensch eene eer wordt toegekend, die God alleen en geenszins het verdoemelijk Adamskroost, de nietige stervelingen, toekomt'.
e. De krachtdadige, onweerstaanbare en hartveranderende werking van Gods Geest wordt geloochend 'in welke plaats men eene zedelijke aanrading door het Evangelie tot bekering heeft verzonnen, en een *helpende genade*, gegrond op des menschen voorafgaande werkzaamheden en pogingen tot het goede, waardoor men God het genadewerk onttrekt, en afhankelijk maakt van des menschen krachten en vrijen wil'.
f. Men acht een afval der heiligen mogelijk, wat 'natuurlijk gevolg is, zoodra men de volharding in den staat der genade op des menschen eigene standvastheid doet rusten, die geen enkele ademtogt kunnen halen zonder Gods wil, geen goede zucht of gedachte tot God kunnen opzenden, tenzij dat Hij hen daartoe bekwaam maakt, die ja, niet alleen tot hinken, maar ieder oogenblik tot vallen gereed zijn'.

Uit al het bovenstaande - aldus Borneman - blijkt duidelijk dat in de Hervormde kerk 'leerstellingen die altijd als verfoeilijke dwalingen en ketterijen door de Gereformeerde kerk zijn verworpen' nu op de troon worden gezet.

Bovendien acht het Hervormd Kerkbestuur zich niet bevoegd om enige wijziging in het nieuwe ondertekeningsformulier voor aankomende predikanten aan te brengen en het heeft dus ontwijkend geantwoord op de 'regtmatige eischen van de predikant Le Roy en de twintig predikanten uit Groningerland'.[4.]

Uit de hierboven opgesomde dwalingen wordt duidelijk, dat dit bestuur niet meer Gereformeerd is, terwijl uit het ontwijkend antwoord op het verzoekschrift 'de ontbinding van het genootschap zichtbaar wordt'. Daarom heeft hij zich van 'het afgodisch, tirannisch en anti-

christisch Ned. Herv. Kerkbestuur' afgescheiden.

Borneman c.s. willen zich bij de ware Gereformeerde leer en leraars voegen 'die willekeurig door het zoogenaamd Nederlandsch Hervormd Kerkbestuur worden afgezet', dat - merkt hij sarcastisch op - zich dáártoe wèl bevoegd schijnt te achten, wellicht 'om daardoor des te beter de gevloekte afgodendienst onbelemmerd te kunnen voortplanten'.

Tot zover de gemotiveerde verklaring van afscheiding van *Nicolaas Borneman*, koopman van beroep. We voegen er nog aan toe, dat hij in juli van het volgend jaar de kerkeraad meedeelde, dat 'de door hem ten Doop gehouden kinderen', *Nolle, Wietske* en *Ida*, resp. 5, 3 en 1 jaar oud, 'niet meer moeten gerekend worden onder de heerschappij van het *fatale* in den Jare 1816 opgerigte Nederlandsche Kerkbestuur te behoren', omdat de 'handelingen' van gemeld bestuur anti Gereformeerd zijn. En hij zette weer zijn zwierige handtekening met krullen.

Tegelijk met de hierboven genoemde eerste brief van onttrekking, werd door de hervormde kerkeraad een tweede brief met bericht van afscheiding behandeld, eveneens gedateerd *Sneek 3 oktober 1835.* Ze was veel korter van inhoud en voorzien van de handtekeningen van de meester bakker *Johannes Andriessen*, zijn vrouw *Okje Annes* en hun drie dochters *Helena, Trijntje* en *Joukje*, van wie de jongste 19 jaar was.

Verder was het schrijven getekend door *Grietje C. Kramer* (winkeliersche), *Joh. A. Olingius* (kastemakersknecht) en zijn vrouw *Eertske H. Dekker, Johannes Ynzes Radersma*, bakkersknecht, en *Johannes Labordus* (inlands kramer in boeken).[5.]

De Hervormde kerkeraad besloot in het lidmatenboek bij de namen van deze 11 gewezen leden aan te tekenen, dat ze zich hadden afgescheiden en dit vanaf de kansel mee te delen.

Op Oudejaarsdag 1835 - de gemeente was toen ruim een maand geleden geïnstitueerd - tekenden weer 8 leden gezamenlijk een brief van onttrekking, nl. *Stijntje Schotanus*, de vrouw van *Nic. Borneman, Anke C. Kramer* (winkeliersche), *Jeljer J. Keulen* (koemelker) en zijn vrouw *Beitske G. Porten, Janke Tjerks de Vries* (getrouwd met Gerlof Porten), *Hiltje G. Porten* (naaister, pas getrouwd met de schoenmakersknecht Dirk Spoelstra), *Hiltje Eggens* (getrouwd met Mattheus P. Gilhuis, een bejaarde smid) en *Catrijna Koenraad Gerstmeijer* (getrouwd met Jan Tjeerds Stoker, een zilversmidsknecht).

Instituering

De Afgescheiden gemeente van Sneek is geïnstitueerd op *vrijdag 27 november 1835* door ds Hendrik de Cock, die toen enkele dagen bij zijn vriend *Joh. Andriessen*, de bakker, logeerde. Deze woonde in de Nauwe Burgstraat, het derde huis vanaf de hoek van de Wijde Burgstraat. In dit huis is dus de Afgescheiden kerk van Sneek geboren.

Op die vrijdag en de zondag daarop 'gingen er 65 lidmaten in de gemeente des Heeren over'. Een volwassene en drie kinderen werden toen

gedoopt. Hun namen staan niet in het oudste doopboek genoemd. De eerste doopsbediening daarin vermeld, dateert van 20 september 1836 en betrof het zoontje *Siebe* van de bekende oefenaar *Reinder P. Westra* en zijn vrouw *Tjitske Siebes de Haan* uit IJlst. We vragen ons af: zouden die drie toen gedoopte kinderen van Nicolaas Borneman zijn geweest, genoemd in de brief van onttrekking van juli 1836?

In de nieuwe gemeente werden tot ouderling gekozen *Ate Jentjes Harstra* (koemelker te Deersum), *Johannes Andriessen* en *Nicolaas Borneman*, beiden uit Sneek.

Diaken werden *Anne Gerrits Bakker* (boer te Deersum, bij wie in de nazomer van 1835 Vijgeboom enige malen als oefenaar is opgetreden) en *Willem Nieuwenhuis* (molenaar te Sneek). Daar hebben we dus de eerste kerkeraad van de Chr. Afgescheiden gemeente te Sneek, die haar leden ook uit de omgeving trok.

Over de beide in Sneek wonende ambtsdragers *Andriessen* en *Borneman* geven we hier nog enkele bijzonderheden.

Johannes Andriessen (1780-1844), één van de leiders van de Afscheiding in Sneek, is geboren in St. Annaparochie en in augustus 1844 overleden in Sneek, 64 jaar oud. Deze broodbakker was in 1826 als weduwnaar van Mettje Tienstra hertrouwd met de 39-jarige *Okje Annes*, weduwe van Ruurd Rodenburg. De door zijn dagboek bekend geworden Friese boer *D.W. Hellema* te Wirdum was zijn neef. In dit dagboek lezen we op de datum 30 juli 1833 dat Hellema een paar dagen tevoren zijn neef Joh. Andriessen ‘meester Bakker te Sneek’ had opgezocht. Daar ‘bevond ik hen en zijn vrouw benevens zijn talrijk gezin wel, en ze waren over mijne komst verblijd’.

In de zondagavonddienst hoorde Hellema een preek van ds L. Fockens, één van de plaatselijke predikanten, een orthodox man. Omdat neef Andriessen heel bevriend (‘familiar’) was met deze dominee, nodigde hij - ook om Hellema een plezier te doen - deze ds Fockens uit ‘den avond met ons door te brengen, welke ook na de predikatie bij ons kwam en wij tot groot middernacht den tijd aangenaam en stigtelijk met elkanderen doorbragten’. Maar nog geen twee jaar later raakte de goede verhouding tussen Andriessen en ds Fockens tengevolge van de Afscheiding in Sneek grondig verstoord!

Met *Hendrik de Cock* in Ulrum was Andriessen door de loop van de kerkelijke gebeurtenissen bevriend geraakt. Enige dagen voor De Cock de gevangenis in Groningen inging, had hij hem nog een sympathieke en meelevende brief geschreven, met informatie over de kerkelijke toestand in Sneek (24 november 1834). Een jaar later zou De Cock persoonlijk in Andriessens huis de Afgescheiden kerk van Sneek institueren.

In de dagen van de Afscheiding, die op 13/14 oktober 1834 in Ulrum een feit was geworden, verschenen er - zoals te begrijpen viel - heel wat geschriftjes pro en contra. Ook de niet onbegaafde bakker Andriessen greep naar de pen. In zijn eerste brochure - 80 pagina's groot - bestreed

hij prof Petrus Hofstede de Groot: *'Tegengedachten op de gedachten van P. Hofstede de Groot omtrent de afschaffing van het Dordtsche formulier en over de eedbreuk'* (Sneek F. Holtkamp 1834).

Zijn tweede werkje List des Satans verscheen het volgende jaar bij P. Joling Oz. te Sneek. In dit 56 pagina's tellend boekje gaat hij na 'de werken, geschriften en handelingen der liberalen die het zaad der slang zijn'.

Kerkelijk gezien is het met Andriessen helaas niet zo best afgelopen. In 1837 werd hij afgezet als ouderling in de Afgescheiden kerk van Sneek. Dit was voor hem aanleiding schriftelijk uiteen te zetten, waarom hij zich genoodzaakt vond zich in 1837 weer af te scheiden van de Afgescheidenen.[6.]

In een volgende paragraaf zullen we deze trieste kwestie nader behandelen.

Nicolaas Borneman (1794-1865), in Bolsward geboren, overleed op 71-jarige leeftijd in Sneek.[7.] Zijn eerste vrouw heette *Trijntje Schotanus.* Toen hij 59 jaar was (1852) hertrouwde hij met de 29-jarige *Alberdina de Jong.* Ook hij - man van het eerste uur van de Afscheiding in Sneek - was toen al lang bij de Afgescheidenen weggeraakt. In meer Afgescheiden gemeenten hebben we kunnen constateren, dat 'leiders' uit het begin braken met de Afgescheiden kerk en weer hun heil in vrije groepen zochten.

En toch was het - wat Borneman betreft - allemaal zo enthousiast begonnen. Hij heeft minstens 9 geschriftjes gepubliceerd, waarvan 6 in de jaren 1834/35 zijn verschenen.

In een werkje van 172 pagina's, waarin we vóórin de sierlijke handtekening van N. Borneman vinden, bestrijdt hij fel en uitvoerig het geschrift van prof Hofstede de Groot: 'Gedachten over de beschuldiging tegen de leeraars der Ned. Herv. Kerk...'. Hiervan was in 1834 bij M. Smit, Groningen, een tweede druk uitgekomen. Volgens de Groningse professor was de beschuldiging, dat de predikanten 'hun eed breken door af te wijken van de leer der kerk, die zij beloofd hebben te zullen houden', een gevolg van het door elkaar halen 'van het onveranderlijk goddelijk Christendom en de veranderlijke menschelijke beschouwing ervan'.

Bornemans boven aangeduid werk, voor eigen rekening uitgegeven, heeft tot titel: *Hij maakt te niet de gedachten der arglistigen, ter bestrijding van het werkje van P. Hofstede de Groot: Gedachten enz.* (Sneek, P. Joling Oz. 1834).

Hierin zegt Borneman van zichzelf: '...ik, die voor 16 jaren nog even blind was (voor) wat waarheid was, als P.H. den Groot thans nog is'.

En een eerder door Hofstede de Groot anoniem uitgegeven geschriftje: Wie zult gij gelooven, den mensch of God? (bij M. Smit, Groningen), typeert hij als een 'Godonteerend boekje', dat door de hervormde ds D. de Groot te Sneek aan diens leerlingen werd ter lezing gegeven en overal

aanbevolen. Al in 1833 had Borneman een brochure van 48 pagina's gepubliceerd, waarvan de titel voor zichzelf spreekt: Nadere beantwoording der vraag: Wat moet men denken van die leden der Ned. Herv. Kerk, welke in het begrip staan, dat hunne leraars van de zuivere leer van het Evangelie zijn afgeweken en uit dien hoofde zich aan derzelven prediking onttrekken? (1e en 2e druk resp 1833 en 1834 bij F. Holtkamp, Sneek).

Het werkje, rijkelijk voorzien van citaten uit Brakels Redelijke Godsdienst, is opgedragen ‘Aan alle mijn land- en natuurgenooten’. Bornemans geschriftjes zijn verder alle voor zover ons bekend - verschenen bij P. Joling Oz. te Sneek.[8.]

B. De beginjaren

Het eerste notulenboek van de Afgescheiden gemeente te Sneek is gelukkig bewaard gebleven. Sinds kort berust dit prachtig, in perkament gebonden boekdeel in het Rijksarchief te Leeuwarden. Helemaal vol geschreven is het forse boekwerk, groot folio van formaat, lang niet; naar schatting voor slechts 1/7 deel. Met de notulen van 15 februari 1839 eindigt plotseling het boek der 'Handelingen van de Kerkeraad der Christelijk Gereformeerden onder het kruis te Sneek', beschreven door ouderling Nicolaas Borneman in zijn duidelijk leesbaar handschrift. Wat dan volgt, zijn slechts blanke bladzijden (op de twee laatste pagina's na). En die blanke bladzijden spreken van een tragedie, die we straks zullen behandelen. Laat dit notulenboek uiterlijk een lust voor het oog zijn, de inhoud is vaak verdriet voor de ziel.

Op de twee laatste bladzijden van dit dikke notulenboek staan namen van lidmaten van de gemeente en de bedragen van hun kerkelijke giften. De vermelde personen woonden te *Sneek, Deersum, Terzool, Tjalhuizen, IJsbrechtum, Scharnegoutum, Oudega* (W), *Poppingawier, Tirns, Abbega, Nieuwland, Hennaard, Sijbrandaburen, Lutkewierum, Hartwerd, IJtens, Wolsum* en *Rauwerd*, wèl een bewijs hoe Sneek aanvankelijk een centrum was van Afgescheidenen uit heel de omgeving.

Rechtvaardiging

Vóórin het notulenboek vinden we een zeer uitvoerige rechtvaardiging van de afscheiding van het Nederl. Hervormd Kerkbestuur, opgesteld door ouderling N. Borneman.

Hij begint met diep in de historie terug te grijpen: 'Wie, die de Kerkelijke Geschiedenis vanaf 1517 aandachtig leest en herleest...'.

In de nacht van het Pausdom gordde God de Almachtige twee geringe mannen aan: *Martin Luther*, een Saksische monnik, en *Ulricus Zwingli*, een Zwitserse mispriester, om zijn volk uit te leiden en Zijn Kerk hier op aarde te herstellen. Hierop barstte een onweder van vervolging los: Inquisitie, rechtbanken, van mensenbloed rokende schavotten. Niet minder dan 80 jaren duurde deze worstelstrijd.

De vaderen stelden hun sterkte alleen in Hem, wiens naam is Krijgsman. In die kracht konden ze daden verrichten, die de hele wereld verstomd deden staan. God streed aan hun spits. Hij was het brand- en middelpunt van hun hoop, hulp en vertrouwen.

Zo streed de Nederlander een reeks van jaren voor vrijheid van Godsdienst en geweten.

In deze trant gaat Borneman nog een poos door. 'Groot was de overwinning, die onze Vaderen na veel wisselingen op de vijanden van Neerlands Israël hebben behaald.'

Aan de strijd tussen remonstranten en contraremonstranten wijdt hij ook een aantal passages.[1.] Weldra kwam immers een menigte Kanaänie-

ten, vijanden van Gods Kerk, opzetten. Deze verraders en vijanden van de door hun Vaders zo duur gekochte geboortegrond werden *Arminianen* genoemd, waarmee de Ned. Herv. Kerk nu 'tot zinkens toe is overladen'.

Na de synode van Dordrecht 1618/'19, tijdens het stadhouderschap 'van den cordaten Prins Maurits gehouden', heerste er echter weer enige tijd rust. Maar met Frederik Hendrik begon het al weer langzaam mis te gaan, tot de staat in 1795 bezweek 'onder staatsorkanen en vreemde overheersing'.

Na 'het aflichten van het Fransche juk van de schouders' herleefde de hoop 'op een hervorming van de Godsdienst en zeden', vooral omdat een spruit uit de Oranjestam de teugels in handen nam. Maar het mocht niet zijn.

Schok op schok kreeg men te verwerken o.a. de verbastering van leer en zeden in de kerken en op de hoge en lage scholen.

Verder was er de benoeming van een minister van Eredienst en het formeren van een Ned. Herv. Alg. Chr. Synode, zonder dat de kerken hierin gekend waren.

Het doel was een algemene verbroedering in het Christendom tot stand te brengen, wat gepaard ging met een 'steelsgewijze' verwerping van de formulieren van eenheid 'waarmee de Geref. Kerk omtuind was'.

Allerlei vreemde 'zielsverwoestende' wind van leer kon nu binnendringen, ook al tengevolge van de wijziging in het 'eedformulier' voor aankomende predikanten.

De nieuwe bijbelvertaling van *prof J.H. v.d. Palm* deed ook geen goed, omdat ze meegewerkt had aan de 'verandering en verbastering' van de Heilige Schriften.[2.]

Catechisatieboekjes 'gefondeerd op het Goddelijk Woord', werden afgedankt en daarvoor in de plaats kwamen 'op menselijke vonden steunende, met dwalingen en ketterijen opgevulde leerboekjes'.

Overal constateerde men 'nalatigheid in het onderzoeken, onderwijzen en lezen van het Goddelijk Woord op de scholen en een samenvoeging en vermenging van wat de Heere heeft gescheiden'.

Daarom, scheidt u af... opdat gij aan haar zonden geen gemeenschap hebt... raakt niet aan hetgeen onrein is. 2 Cor. 6: 17, 18, Openb. 18: 4, 5.

Die stem Gods werd door sommigen opgevolgd, anderen sloten de ogen voor de gruwelen... achterblijven werd met vleselijke en wereldlijke uitzichten verdedigd.

Tenslotte zet Borneman nog eens een aantal dogmatische factoren, die een afscheiding noodzakelijk maken, op een rijtje, zoals hij ook al gedaan had in zijn brief van onttrekking, in een vorig hoofdstuk genoemd.

De eerste notulen

De eerste kerkeraadsnotulen zijn gedateerd 30(?) februari 1836; 'onze

Herder en Leeraar Simon van Velzen' was de voorzitter.

Het is bekend genoeg, dat er van deze voorzitter leiding uitging, waar hij ambtshalve maar kwam. Het blijkt ook hier. Heel het raam van een goed functionerend gemeentelijk leven wordt duidelijk aangegeven:

1. Wie zijn acte van afscheiding nog niet had ingediend, moest dit nu dadelijk doen.
2. Zonder uitdrukkelijke toestemming van de kerkeraad mogen geen oefenaars worden toegelaten 'opdat dwalingen en ketterijen mogen worden geweerd'. Er was inderdaad wel wat wildgroei onder de oefenaars ontstaan.
3. Ieder dient zich te oefenen in de kennis van de Waarheid en daarbij liefst de catechismus en het Kort begrip te gebruiken. Zodra een bevoegde catechiseermeester beschikbaar is, moeten catechisaties worden gegeven.
4. Men mag de sabbatdag niet ontheiligen met kopen en verkopen, door verboden werkzaamheden te doen, maar men moet naarstig de godsdienstoefeningen bij wonen.
5. De 'huiselijke godsdienst' mag niet worden verzuimd d.w.z. het bidden, het onderzoeken en 'overluid' voorlezen van Gods Woord.
6. Huwelijken dienen kerkelijk te worden ingezegend.

En dan lezen we in de notulen ineens een onthutsende opmerking: De volgende kerkeraadsvergaderingen zijn niet genotuleerd, omdat ze niet 'met orde en stichting zijn gehouden, maar zich integendeel door liefdeloosheid, nijd en twistgierigheid hebben doen kennen'. Daarom worden die vergaderingen prijs gegeven 'aan den oceaan der menschelijke vergetelheid'.

Het is duidelijk genoeg: in de Afgescheiden gemeente van Sneek heersten al vrijwel vanaf het begin sterke spanningen.

Eén der kwesties - hoewel lang niet de meest ingrijpende - was: Moest men gehoorzamen aan het bevel om met niet meer dan 20 personen te vergaderen?

Zowel Andriessen als Borneman hadden op een maandag in februari elk apart voor B. en W. moeten verschijnen, die hen 'aangespoord' hadden hun bijeenkomst niet de 20 personen te boven te laten gaan. Maar het was toch zo - vroeg menigeen in de gemeente zich af - dat men Gode meer gehoorzaam moest zijn dan de mensen? En zo ja, hoe konden dan de te verwachten boeten worden betaald?

Op een gemeentevergadering zou men de zaak bespreken. Drie dagen later - op donderdag 25 februari - werd deze gehouden bij *Hotse Hotses Schilstra*, een boer onder Scharnegoutum. Maar toen men daar bij elkaar was, werd al het 'gemompel' gehoord, dat Andriessen toch van plan was ''s Konings anti-christelijk goddeloos bevel' (met niet meer dan 20 mensen vergaderen) te gehoorzamen. En ook bezig was zijn mede-kerkeraadsleden en anderen over te halen. Hij was dus door de knieën gegaan. Bewees dit niet zijn 'ongestadigheid'?

Besloten werd het advies van ds Van Velzen te vragen. Daarom zouden *Andriessen* en *Borneman* de volgende dag naar Leeuwarden gaan. Omdat Borneman die dag toch voor zaken in de hoofdstad moest zijn (vrijdag was daar de marktdag) bood hij zijn collega Andriessen aan samen te reizen. Dat was goedkoper. Maar deze sloeg het aanbod af en ging met de 'jaagschuit', terwijl Borneman op die vrijdag met zijn 'jagt' naar Leeuwarden voer (hij was een goed zeiler).

Na aankomst stapte Borneman naar het huis van koopman J. Meijering, de vooraanstaande Leeuwarder ouderling. Daar hoorde hij, dat ds Van Velzen - pas van Drogeham naar Huizum verhuisd - in zijn huis aan de Schrans nog bezig was met het uitpakken van zijn boeken, maar dat hij zo dadelijk naar Meijering toe zou komen.

Toen Borneman ongeveer anderhalf uur had zitten wachten, verscheen Van Velzen inderdaad en kort daarop ook Andriessen.

Van Velzens advies luidde: niet gehoorzamen. Maar op zaterdag 5 maart, dus ruim een week later, arriveerde in Sneek een detachement militairen om de Afgescheidenen - vooral Borneman - desnoods met geweld tot orde en regel te brengen. De burgemeester had zijn dreigement uitgevoerd. En toen was het uit met het overschrijden van het 20-tal bezoekers. Andriessen had de bui zien hangen en zich bij de harde werkelijkheid neergelegd. Borneman oefende nu niet meer in het stadsgebied van Sneek, maar in de vlakbij gelegen grietenijen Wymbritseradeel en Rauwerderhem.

Veel bedenkelijker van aard was de volgende kwestie. Op de kerkeraadsvergadering van 21 april 1836 waren via ds Van Velzen, 'onze geliefde Herder en Leeraar', brieven binnengekomen met beschuldigingen zowel tegen ouderling Borneman als tegen ouderling Andriessen. Het eerste bezwaarschrift was opgesteld door de oefenaar *Pier Schaap* van Workum, namens de volgende personen:

> *Joh. Olingius*, schrijnwerkersknecht; *Thomas Visser*, boer; de zusjes Anke en Grietje Cornelis Kramer, schippersdochters; *Jouke Hoekstra*, timmermansknecht; hij zou in 1838 eerst trouwen met de dan 32-jarige winkeliersche Anke Kramer en na haar dood met haar zuster Grietje; *Jeltje Hoekstra;* deze 28-jarige naaister trouwde ruim twee jaar later met de dan 29-jarige pelmolenaar Klaas Klazes de Bruin; *Maria de Ruiter*, naaister; *Bauke S. Kuipers* (Cuperus), boer; *Joh. Radersma*, bakkersknecht; en tenslotte *Pieter Dekker*, blauwverversknecht. Van de mannelijke ondertekenaars staat in het notulenboek het beroep aangegeven.

Ook *Klaas K. de Bruin* had een gelijksoortig bezwaarschrift ingediend. Hij woonde toen nog in Burum, waar de bekende *R.D. Hamming* molenaar was, maar enige tijd later zou De Bruin pelmolenaar in Sneek worden, waar de zoon van Hamming hetzelfde beroep uitoefende.

Wat was nu de concrete inhoud van de bezwaarschriften? De ondertekenaars klaagden over de grote verwarring en de vele twisten in de gemeente van Sneek, terwijl het toch 'één hart en één ziel behoorde te

zijn'. Een van de grootste oorzaken van de ellende was volgens hen Borneman, die op een geweldige manier de baas probeerde te spelen. Hij trok 'het hele complot aan zich'.

En als hij nog maar een goede voorganger was! Maar dat was het hem nu juist. Want Borneman en ook Andriessen 'zetten de schapen modderig water voor' en boden hun een 'van menschen voeten vertrapte weide'. En toen haalden de bezwaarden klaaglijk uit met de woorden: 'O zagen wij nog eens een voorganger in ons midden optreden, die zorgde voor het heil onzer zielen'.

Ongetwijfeld hadden ze hier de oefenaar Pier Schaap op het oog.

Daarna volgde een heel register van beschuldigingen. We noemen een aantal en plaatsen er enkele opmerkingen bij.

Het eerste bezwaar tegen Borneman luidde: Hij wijst het onderscheid tussen 'schapen en bokken' niet aan, zodat de hoorder niet gewaar wordt op welke plaats hij staat en dus niet 'ontdekt' wordt.

Het komt ons voor,[3.] dat *Pier Schaap* c.s. en *Klaas de Bruin* (later ouderling in Sneek) wensten, dat in de prediking zou worden gegeven 'een toetssteen der ware en valse genade, ontdekkende... de wezenlijke gronden van onderscheid tussen het zaligmakend werk des Geestes in de harten der oprecht gelovigen en tussen het schijngeestelijk werk der geveinsden en tijdgelovigen' (titelblad van 'Toetssteen der ware en valsche Genade...', het veel gelezen werk van de in 1784 in Rotterdam (Kralingen) overleden predikant Theodorus van der Groe.

Het tweede bezwaar was, dat Borneman niet leerde op welke valse gronden ('droggronden') een mens kan rusten en toch de zaak missen.

We citeren weer Van der Groe: 'Een mens kan met een geveinsde bekering zeer ver komen. Hij kan vele zonden verbreken; hij leeft in alles eerlijk, zedig en onbesproken... Veel leest men in de Bijbel en andere vrome boeken. Men zou niet graag een kerkgang verzuimen... Men neemt de Heere Jezus op zijn wijze voor zijn Heere en Zaligmaker aan. En toch met dit alles is hij nog buiten Christus. Alleen de gerechtigheid van Christus, die redt tegen de dood'. Deze prediking verlangden *Schaap, De Bruin* en anderen in Sneek.

Het derde bezwaar was, dat Borneman aan 'doden' het evangelie opdrong vóór de wet haar werk had gedaan. Van der Groe waarschuwt als volgt voor deze zogenaamde evangelische leiding: 'Wat is dat roepen van velen in deze tijd, dat men de zielen der zondaren liever moet zoeken te lokken door de liefelijke fluit van het evangelie, als haar te verschrikken en neer te slaan met de donderende prediking van de vloekrijke wet in de grond toch anders, als dat men het werk der bekering nu begint af te scheiden van de wet etc.'.

Het vierde bezwaar tegen Borneman was, dat 'iemand die bij de aanvang ontdekt wordt, stelen wordt geleerd met te zeggen, dat men Christus moet aangrijpen'.

Van der Groe zegt: 'We moeten eerst al onze steunsels verliezen'. Aan

de vereniging met Christus gaat de kennis van Christus vooraf. Want hoe zouden wij in Hem kunnen geloven, wanneer wij Hem eerst niet kennen. Van nature zijn we echter blind voor hem. Daarom moet Christus aan de ziel worden geopenbaard, zodat wij Hem met verlichte ogen des verstands aanschouwen.[4.]

Het vijfde bezwaar tegen Borneman was: hij stelde niet voor de 'schadelijkheden', die nog bij de kinderen Gods te vinden zijn, en evenmin de vruchten van het zaligmakend geloof voor het gemoed. Ook wees hij niet aan wat 'inbeeldingen en hersenschimmen en droomen zijn, waar de mensch zich mee verblijdt'.

Onwillekeurig denken we hier aan een werkje van Van der Groe: 'De nodige voorbereidselen, wezenlijke eigenschappen en onafscheidelijke vrugt gevolgen van het ware zaligmakend geloof', dat in 1820 in Sneek is herdrukt.[5.]

We zullen nu niet uitweiden over de gelijksoortige bezwaren tegen Andriessen ingebracht, en noemen alleen nog een brief van Klaas K. de Bruin van 19 april '36. Ook hij wenste een prediking, waarin de mens niets is en Christus alles. Zijn bezwaren waren ook al door Schaap naar voren gebracht. Beiden vonden Andriessen 'te licht'. Deze pleisterde met loze kalk, 'ontledigde' de mens niet. Daarom vond De Bruin het een 'gruwel', dat men Pier Schaap niet in de gemeente liet oefenen, daar men toch niet kon aantonen, dat Schaap in leer of wandel ongereformeerd was.

Er waren in de Afgescheiden gemeente te Sneek in 1836 dus twee partijen, die lijnrecht tegenover elkaar stonden. In de eerste plaats de groep-De Bruin, die Pier Schaap als oefenaar begeerde en ten tweede de groep-Borneman/Andriessen.

In hoever hun verschilpunten teruggingen op verschil in dogmatische opvattingen van theologische schrijvers uit de 17e en 18e eeuw (de 'oude schrijvers') wagen we niet te beslissen. Wel achten we het mogelijk, dat de groepering Schaap/De Bruin teruggreep op de 'leer' van Engelse en Schotse schrijvers als Th. Boston en Sheppard, en vooral op die van de 18- eeuwse dominee in Kralingen: *Theodorus van der Groe.* Diens'Toetssteen van ware en valse genade' werd immers veel gelezen. In Sneek zijn in de jaren die direct aan de Afscheiding voorafgaan, de volgende werken van *Van der Groe* gedrukt en uitgegeven: *Verzameling van een tiental predikatiën* (1818); *Tiental godvruchtige predikatiën* (1824, '33); *Verhandeling over Hozea 11: 4* (1832), met een Woord vooraf van Jelle J. Croles, gedateerd IJlst, 27 februari 1832.

De herdruk (1820) van de 'Verhandeling over de voorbereidselen... des waren geloofs' hebben we al genoemd. Het is wel duidelijk, dat in die jaren in Sneek en omstreken vraag bestond naar de werken van Van der Groe.

Wellicht oriënteerden Borneman en Andriessen zich meer op de werken van *Brakel* (die ze in hun geschriften herhaaldelijk met instemming

aanhalen), *Smytegelt, Schort inghuis, Verschuir, Lampe* en misschien ook - zij het met reserve - op die van Comrie. Van de laatste zijn in de jaren omstreeks de Afscheiding heel wat werken in Minnertsga bij *J. Bloemsma* heruitgegeven.

We noemen de 10e druk (1833) van *Het A.B.C. des geloofs* door *Alexander Comrie.* In 1836 en '37 bezorgde Bloemsma een 6e druk in twee delen van Comrie's *Verhandeling over enige eigenschappen des zaligmakenden geloofs.*

In 1838 kwam in Minnertsga uit een 5e druk van Comrie's *Verzameling van leerredenen* en in 1844 een 4e druk van *Stellige en Praktikale Verklaaringe van de Heidelbergsche Catechismus.*

Maar we beschikken over te weinig gegevens om met zekerheid over de dogmatische verschillen van de Sneker Afgescheidenen te kunnen spreken.

In elk geval, op de kerkeraadsvergadering van donderdag 21 april '36 werden de bezwaarschriften in behandeling gegeven. Zoals te verwachten viel, kwam men op die avond op geen stukken na klaar. Dus de volgende dag verder. Men ontbood Pier Schaap voor de daarop volgende avond (drie dagen achter elkaar vergadering van de kerkeraad!). Ds Van Velzen, die telkens presideerde, had het maar druk met Sneek.

Pier Schaap, die zei de brief op verzoek van de ondertekenaars te hebben geschreven, kon de aangevoerde beschuldigingen niet hard maken.

Terecht bracht ds Van Velzen hem nu het verkeerde van zijn optreden onder het oog. Schaap erkende nu ‘misleid’ te zijn en bekende schuld.

Met het schuld bekennen van Pier Schaap was de vrede in de gemeente echter nog niet teruggekeerd. Op de kerkeraadsvergadering van *14 september 1836*, onder voorzitterschap van ds Van Velzen gehouden, blijken de onderlinge verhoudingen kapot te zijn; ‘ze zijn tot koelheid, minachting en haat overgeslagen’, zoals de notulen het uitdrukken.

Om nu verdere twisten en onaangenaamheden te voorkomen, werd besloten de gemeente in drie zelfstandige delen te splitsen nl. in die van *Tirns, Deersum* en *Sneek.*

Tot het rayon van Tirns hoorde, gerekend vanaf het Goutumer klooster (dat even ten noorden van Scharnegoutum had gelegen), het gebied van de dorpen Scharnegoutum, Tirns, Tjalhuizum, Nieuwland, Ysbrechtum tot en met Oudega.

Het tweede deel bestreek vanaf Rauwerd het gebied van de dorpen Deersum, Poppingawier, Terzool, Sybrandaburen, Speers tot en met Offingawier.

Het stadsgebied van Sneek ging het derde deel vormen. Maar daarmee waren de tegen Borneman en Andriessen ingebrachte bezwaren nog niet opgelost.

Integendeel, het zou nog erger worden. Andriessen was zo verbitterd, dat hij niet meer op de kerkeraadsvergaderingen kwam.

De zaak was inmiddels doorgeschoven naar de Provinciale vergadering. Men benoemde een commissie en deze deed haar best in Sneek een verzoening tot stand te brengen. Ze kreeg dus de schriftelijke beschuldiging tegen *Borneman* en *Andriessen*, die ook nog beiden met elkaar in onmin leefden, te onderzoeken.

Van *Borneman* werd o.m. gezegd, dat hij onrust en wrevel zaaide tegen de burgerlijke overheid. Had hij niet tegen de commissaris van politie gezegd, dat hij ter bescherming van zijn eigen woning donderbussen in huis zou plaatsen, als men in zijn huis zou willen binnendringen om vergaderingen met meer dan 20 personen te beletten? En het was zeker, dat hij ook geprobeerd had die wapens te bemachtigen.

Hette Pieters Hettema (1797-1882), geboren in Sybrandaburen, boer in Deersum bij Sneek (1822-'29), in Hallum (1829-'43) en in Beetgum, in de Zuidhoek van St. Annaparochie (1843-'71). In de Afgescheiden kerken van Hallum en Beetgum is hij een leidinggevend ouderling geweest. In zijn levensherinneringen heeft hij ervan verteld. (Foto van G.D. Brouwer, Beetgum).

Verder was Borneman onrechtzinnig in de leer. Hij zou gesteld hebben,

dat het geloof vóór het leven gaat (Borneman verdedigde zich later met te zeggen, dat de wedergeboorte, de vernieuwing of bekering van de mens alleen was toe te schrijven aan de onmiddellijke kracht en werking van de H. Geest en verklaarde daarbij 'dat de mens zonder die invloed van de H. Geest geestelijk geheel dood is').

Een derde beschuldiging tegen Borneman was, dat hij verdeeldheid in de gemeente veroorzaakte door smadelijk tegen zijn mede-ouderling Andriessen te zeggen: 'Gij zijt geen man, daar eenig doen is mede te hebben', d.w.z. deze man was zo veranderlijk, dat hij niet men hem kon samenwerken.

Andriessen kreeg ook een en ander te verwerken. Hij werd beschuldigd van onstuimige drift, lastering, verwaarlozing van zijn ambt als ouderling, ongestadigheid, ontrouw aan zijn belofte.

Zulke 'ongestalten' leefden in de Afgescheiden gemeente van Sneek in het najaar van 1836, nog geen jaar na de instituering! De 'stillen in den lande' leden er onder.

Voor de commissie van onderzoek was het een uiterst netelige kwestie, vooral ook omdat die voor een deel in het persoonlijke vlak lag: Borneman contra de oudere Andriessen en omgekeerd.

De commissie was terecht van oordeel, dat bij beide ouderlingen gebrek aan liefde, jaloersheid en bitterheid viel aan te wijzen. Om uit de moeilijkheden te komen en zo mogelijk de schuldige(n) aan te wijzen, werden alle manslidmaten samengeroepen om de zaak door te praten. Het gesprek zou plaats vinden in de boerderij van *F.M. Miedema*, 'de Heide' genoemd en gelegen 'bij de Vlaren en Groote Wierum', d.i. aan de tegenwoordige weg van Scharnegoutum naar Bozum onder Groote Wierum in Hennaarderadeel. (Er ligt nog een boerenplaats die zo heet.)

Helaas bracht de vergadering in die afgelegen boerderij de zaak geen steek verder. Beschuldigingen vlogen over en weer. Andriessen riep, dat hij voor een afgodendienaar was uitgemaakt, enz.

De commissie oordeelde nu, dat het niet ging om de eer van God of handhaving van de Waarheid, maar dat onderlinge jaloersheid en het zoeken van eigen eer in het spel waren, geen leergeschillen maar eergeschillen dus.

Beide ouderlingen hadden zich 'berispelijk' gedragen. Dat Borneman vleselijke wapenen tot zelfverdediging had willen gebruiken (donderbussen!) keurde de commissie scherp af. Ook dat Andriessen zijn collega Borneman als een oproerstoker had proberen af te schilderen.

Beiden werden hierover vermaand. Maar op de aandrang zich te verzoenen, antwoordden beiden, dat ze niet samen ouderling wilden zijn. Daarom stelde de commissie voor beiden te doen aftreden en dan opnieuw te laten stemmen, zodat wie niet gekozen werd, geen ouderling (meer) was. Dan kon de gemeente voortaan in eensgezindheid leven.

De volgende zondag was Van Velzen er al weer om de stemming te leiden. Maar nu bleek Andriessen van mening te zijn veranderd. Hij had

een briefje geschreven, dat als het ging zoals was besloten, zijns inziens ‘de breuk op het lichtste zou genezen worden’ en dat mocht nooit.

Diezelfde avond nog zocht Van Velzen de bakker in de Nauwe Burgstraat op en sprak een uur lang met hem. Zonder resultaat. Andriessen eiste: of ik of Borneman weg!

Onverrichter zake en mismoedig keerde Van Velzen naar Leeuwarden terug, waar hij op 14 januari 1837 in de Provinciale vergadering verslag uitbracht. Deze besloot Joh. Andriessen als ouderling te schorsen op grond van ‘scheurmaking’ tot er tekenen van boetvaardigheid bij hem vielen op te merken.[6.]

De door Van Velzen opgestelde brief, waarin dit aan Andriessen werd meegedeeld, staat in de kerkeraadsnotulen opgenomen. Van Velzen had gedaan wat hij kon. ‘Menigmaal heb ik u vermaand en gebeden, maar gij hebt niet willen horen. Doch nog waarschuw ik u om niet langer tegen den Heere u te verzetten, en in hoogheid en bitterheid voort te varen, opdat gij en voor u zelven en voor uw huisgezin de vreeselijke toorn Gods niet langer uitdaagt.’

Het slot van het droevig lied is geweest, dat Andriessen zich weer van de afgescheidenen heeft afgescheiden.

Ook Borneman kwam in het begin van 1837 weer onder vuur te liggen. Er waren in de gemeente van Sneek mensen, die het erop schenen gezet te hebben, niet alleen Andriessen, maar ook Borneman als ouderling kwijt te raken. En D.R. Hamming - de molenaar - had de onvoorzichtigheid gehad te zeggen, ‘dat, als men het een en ander ter beschuldiging tegen de ouderling Borneman had, het nu nog tijd was, kunnende het alsdan te gelijker tijd (nl. met de zaak-Andriessen) op de Provinciale Kerkvergadering worden gebracht’.

De opposanten grepen hun kans. Inderdaad dient een groep personen opnieuw een bezwaarschrift tegen Borneman in. Het is de groep-De Bruin, die we al eerder zijn tegengekomen. Ze waren aanhangers van Pier Schaap, de toen in Workum woonachtige oefenaar.

De brief was gedateerd 12 januari 1837 en getekend door 13 personen, van wie 9 vrouwen waren.[7.]

Welke bezwaren hadden ze dan nu weer tegen Borneman? Hij zou de gemeente minachten. Want op Kerstdag was men naar zijn huis gegaan om kerkdienst te houden, en zie, Borneman was er niet. Zonder ervan kennis te geven, was hij naar een andere gemeente vertrokken om daar te oefenen. ‘Wij verklaren hem een trouweloze nalater van zijn dienst’, maar, vervolgt de brief, ‘wij houden nu wel samenkomst zonder hem’. Hier komt de aap uit de mouw; dan kon men mooi Pier Schaap laten voorgaan!

Ook de manier, waarop Borneman oefende, leek volgens zijn beschuldigers nergens op. ‘Wat hij zegt bij het oefenen is gans verward.’ Er zit geen orde in, ‘het is een geheele wildernisse en hij werpt de woorden maar

los en ijdel achter zich heen.'

Borneman is hierover zo verontwaardigd, dat hij in januari '37 een brief schrijft aan ds Van Velzen, waarin hij teleurgesteld in Hamming en in de gemeenteleden, die tegen hem een aanklacht ingediend hebben, verklaart 'geen gemeenschap met zulk een gespan te kunnen en te willen oefenen'. De oorzaak 'waarom men mij haat', is volgens hem deze, dat men het bestraffen niet kan verdragen 'en men de aandrang tot deugd en Godzaligheid niet wil horen'.

Zijn ambt als ouderling wil hij neerleggen en met de gemeente van Sneek kan hij verder geen gemeenschap oefenen, 'zoolang zij niet door eenen vaardigen wandel toonen, wie ze zijn en tot wien ze behooren'. En hij verzoekt ds Van Velzen hem te willen melden, bij welke andere gemeente hij zich kan en mag aansluiten. Van Velzen zelf mag hem onderzoeken 'in de fundamentele leerstukken'.

De 21e januari schrijft Van Velzen hem terug: 'Ik begrijp zeer goed, dat hetgeen nu weder gebeurd is, U veel smart moet veroorzaken; ik hoop echter, dat de Heere U geven zal ook in deze met lijdzaamheid te zijn bekleed'.

Hij ontraadt hem ten zeerste zijn ouderlingenambt neer te leggen. Ook gaat het niet aan, dat hij zich bij een andere gemeente aansluit, want 'dit zou een getuigenis zijn, dat de gemeente te Sneek geene gemeente des Heeren en dus ook geen echte Gereformeerde gemeente meer is... Ik ben waarlijk zeer verlegen met de toestand van U en de geheele Gemeente, en weet geen uitkomst of weg, maar wensch hartelijk, dat de Groote Bouwmeester van Zijne Kerk zelve de breuk der Gemeente wilde heelen...'.

Hij deelt Borneman verder mee, dat hij antwoord gestuurd heeft aan hen, die hem de beruchte brief hadden gezonden. En hij raadt hem aan zijn ambt van ouderling trouw te blijven uitoefenen.

Omdat de klagers ook tegen Borneman hadden ingebracht, dat zij zijn inleidend woord op de predikatie en zijn gebeden niet horen mochten, raadt hij Borneman aan, in de samenkomsten een ander te vragen het gebed te doen, en mocht niemand dit willen, laat dan iemand een formuliergebed 'die achter onze psalmen staan' voorlezen.

Ook moest hij maar 'geen voorafspraak' houden of 'zooiets'. Verder diende Borneman erom te denken, dat hij met de plaatsvervangende diaken elk lid van de gemeente en alle bijwoners aan huis bezocht. 'De Heere die Zijn kracht in zwakheid volbrengt, weet U ook wel van alle wijsheid te voorzien'.

De brief, door Van Velzen aan Bornemans beschuldigers geschreven, was niet mals. De aanhef luidt: 'Vrienden! Uwen brief veroorzaakte mij groote droefheid... tot nog toe openbaren zich weinige goede vruchten in de Gemeente te Sneek, en integendeel worden daar vele vruchten des vleesches openbaar... Gij hebt mij geschreven over den ouderling N. Borneman, dat gij op den eersten Kerstdag tevergeefs aan deszelfs huis

zijt gekomen, doch nu ik de geheele toedragt der zaak heb vernomen, die ook aan de Provinciale kerkvergadering is bekend gemaakt, nu schijnt het mij toe, dat gij daarover veel meer klaagt als behoorlijk is.'

Wel mocht ds Van Velzen spreken van 'de jammerlijke toestand der Gemeente te Sneek'. De gemeente lag helemaal overhoop. Ze was zelfs niet in twee maar in drie partijen verdeeld. Maar er scheen 'een straal van hoop' te komen, toen ds H. de Cock op eerste Paasdag 1837 (26 maart) in Sneek kwam om te bemiddelen. Met dit doel belegde hij een vergadering met het grootste deel van de leden bij Bauke Cuperus te Sneek in huis. De ouderlingen zelf waren hierbij niet aanwezig.

De ondertekenaars van de brief stelden de zaak nu zo: 'dat de Ouderlingen niet zouden voorbidden in de Gemeente, maar dit bij rondvraag aan de willekeur der Gemeente Leden zouden overlaten, en zoo zich dan niemand tot dit werk opgewekt gevoelde, de ouderlingen alsdan verplicht zouden zijn dit te doen'. Of ds De Cock hierin toegestemd heeft of niet, is niet duidelijk. De Cock zelf ontkende het, toen hij de volgende dag (Paasmaandag) in Scharnegoutum bij ouderling *P.M. Gilhuis* (de smid) logeerde. Borneman had hem hiernaar gevraagd.

Toch scheen De Cock een zekere 'vereniging' in de gemeente bereikt te hebben. Er werden zelfs twee diakenen gekozen en bevestigd: *Jeljer Jans Keulen* ('melktapper')[8.] en *Klaas Klazes de Bruin*, de ons reeds bekende molenaar.

Maar nu werd weer uit de gemeente tegen Borneman de beschuldiging ingebracht, dat hij het met ds De Cock getroffen akkoord had verbroken, omdat hij in een samenkomst het voorgebed had gedaan.

Ook over Borneman moest de Provinciale vergadering van 8 juli 1837 beslissen. Borneman erkende schuld te gevoelen wegens plichtsverzuim en hèm heeft toen de vergadering als ouderling gehandhaafd.

Van heel andere aard was de volgende kwestie. Het ging over het gedrag van *Meindert Sikkes Impenius (Hempenius)*, die trouwbeloften zou hebben gedaan aan *Antje Hendriks van der Wal*, maar desondanks met een ander wilde trouwen. Elkaar trouwbeloften geven betekende vroeger: zich verloven. En verbreking van verloving werd toen beschouwd als een vorm van echtbreuk. Bij een verloving werd het huwelijk *gesloten*, op de trouwdag werd het *voltrokken.*

Beiden werden op de kerkeraadsvergadering ontboden en daar ondervraagd (17 augustus 1837). Aanwezig waren ouderling *Borneman*, de beide diakenen *Jeljer Jans Keulen en Klaas Klazes de Bruin*, die tweede Paasdag gekozen waren, en ook nog ouderling *J. Meijering* van Leeuwarden.

Aan Antje werd gevraagd:

1. Heeft Hempenius trouwbeloften gedaan?
2. Zijn er 'toebereidselen' gemaakt door meubels aan te kopen?

3. Is er al naar een huis omgezien?

Op de eerste vraag antwoordde Antje huilend: ‘wel twintig maal’. Op de tweede en derde vraag luidde haar antwoord nee. Maar Meindert ontkende alle trouwbeloften. Wel erkende hij met schaamte, dat hij, behalve met Antje, tegelijk met een ander, nl. Hiltje Gerlofs Porte, verkering had gehad, met welke laatste hij wilde trouwen.

De vraag was dus nu, of Hempenius met Hiltje trouwen mocht. De Provinciale kerkvergadering van 20 augustus 1837 over dit punt door Borneman om advies gevraagd, was van oordeel, dat er geen genoegzaam bewijs was om het huwelijk, waarvan de tweede afkondiging reeds had plaats gehad, op te schorten. Daarom kon Borneman, 's avonds half 11 van Leeuwarden terugkomend, aan de bruidegom vertellen dat het mocht. Terloops merken we op, dat 23 jaar later deze omstreden bruidegom, inmiddels een eerzame smid geworden, in het kerkelijke weekblad De Bazuin de volgende advertentie liet plaatsen:

> *M.S. Hempenius*, Mr Smid te *Sneek*, verlangt tegen Mei e.k. een *knecht*, zijn werk goed verstaande en niet onbekend met het paardenbeslaan. Van de Chr. Afgesch. Gemeente, of ten minste die zaak toegedaan. Men vervoege zich liefst in persoon, of met gefrankeerde Brieven.[10.]

In 1863 is hij ook tot ouderling gekozen en bevestigd.

Over bovengenoemde daad van Borneman, het afgeven van een bewijs aan Hempenius, ontstond bij een groot deel van de gemeente weer grote ontevredenheid, omdat de diakenen niet geraadpleegd waren. Hier kon men weer Bornemans hoogmoed zien! Ook de beide diakenen vonden het niet goed van Borneman, dat hij zonder hen erin te kennen de zaak beslist had.

Gelukkig kwam op de kerkeraadsvergadering van 1 december '37 één en ander weer in orde. *Olingius*, één van de ontevreden gemeenteleden, liet zich overtuigen, dat Borneman niet verkeerd had gedaan. En de diakenen werden uit art. 30 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en uit het formulier ter bevestiging van ouderlingen en diakenen overtuigd, dat de regering van de kerk aan de ouderlingen en de predikant was overgelaten.

Weer een nieuwe kwestie ontstond n.a.v. het optreden van de oefenaar *Jetze Bottinga* van *Meppel*. De oefening vond plaats op woensdag 29 november bij *Bauke Cuperus* aan huis. Zodra Borneman dit gewaar werd, ging hij er dadelijk heen. Toen hij binnenkwam was Bottinga met het voorgebed klaar. Borneman bestrafte de aanwezigen, omdat zij buiten hem om deze vergadering hadden belegd: alle ziel moest toch de over haar gestelde machten onderworpen zijn?

Twee dagen later kwam dit punt op de kerkeraad ter sprake. In die vergadering van 1 december '37 waren ook aanwezig de beide ouderlingen Douwe Gerrits Bakker en Pieter Mattheus Gilhuis met de twee diakenen

Freerk Meintes Miedema en *Tjitse Jacobs de Boer*, allen van de gemeente van Tirns (Scharnegoutum). De kerkeraad verzocht ‘met zachtheid’ aan Bottinga het oefenen te staken.

Verscheidene bezoekers van de oefening van Jetze Bottinga hebben zich later over het optreden van Borneman minder vriendelijk uitgelaten en noemden het weren van Bottinga ‘godloos’. *Rinske Tolsma* voegde eraan toe ‘dat zij liever het leevende woord (van de oefenaar) hoorde, als het doode’ (van een leespreek). Zowel Rinske als Thomas Visser, Catharina Kranenburg, de vrouw van Johannes Labordus, en Jouke D. Hoekstra moesten zich hierover een paar dagen later op de kerkeraad verantwoorden.

Op de tweede Kerstdag '37 is in alle vrede vergaderd. Het was maar een driemans kerkeraad (ouderling *N. Borneman* met de diakenen *Jeljer J. Keulen* en *Klaas K. de Bruin*). Toen is in beginsel besloten het behoeftig gezin van Johannes Olingius steun te verlenen, mits hij eerst een aanvraag indiende.

Verder werd ook het catechetisch onderwijs enigszins geregeld: bij diaken *J.J. Keulen* aan huis zou op dinsdagavond om 8 uur catechisatie worden gegeven, terwijl ouderling Borneman zich verplichtte dan zoveel mogelijk aanwezig te zijn.

Dat de toestand in de gemeente echter nog niet gezond was, bewees een schrijven van de Provinciale kerkvergadering van 1 januari 1838, opgesteld door de ds S. van Velzen, waarin aan de vroegere ouderling *Joh. Andriessen* bericht werd, dat hij, als hij volhardde in zijn ‘gewaande rechtvaardigheid... de laatste kerkelijke straffe zou moeten ondergaan’. Maar de kerkeraad zelf vergaderde 10 januari en 8 februari 1838 in alle eensgezindheid.

Op de kerkeraadsvergadering van 16 april 1838 kwam een eigenaardige zaak aan de orde. Toen moesten voor de kerkeraad verschijnen *Grietje* en *Anke Kramer*, en verder *Jeltje D. Hoekstra* (die een paar maand later de vrouw zou worden van diaken Klaas de Bruin).

Tegen Jeltje was door de beide bovengenoemde zusjes de zware aanklacht ingediend, dat zij ‘het werk Gods had aangetast’, omdat zij, toen Anke Kramer ziek was en in overtuiging van zonde, haar niet getroost had. Anke (haar a.s. schoonzuster) had geklaagd, dat het bij haar zelf alles verstandswerk was en geen hartelijke overtuiging. Daarop had Jeltje geantwoord: ‘O Anke! Anke! als het zoo met u gesteld is, en gij zoo blijft, dan gaat gij eeuwig verloren.’

Maar dit wilde Anke, die zelf zo'n droevige schildering van haar zieletoestand had gegeven, toch ook weer niet horen!

Borneman kon niet inzien, dat Jeltje het werk Gods had aangetast en vermaande de zusters tot liefde en eensgezindheid, wat wederzijds werd beloofd.

In de classisnotulen van 9 januari 1839 lezen we, dat de *‘dank- vasten-*

en bededag' in Sneek niet volgens voorschrift was gehouden. Het was alleen maar een 'bedestond' geweest en dat vooral op aandrang van Borneman. Sommige leden waren hierover zo verontwaardigd, dat ze vroegen of Borneman niet onder censuur moest. Borneman verdedigde zich met te zeggen, dat zeker niet het vasten een absoluut en doorlopend Goddelijk bevel was. Hij kwam niet onder censuur en sloot de classisvergadering met dankzegging.

In de volgende vergadering kwam Borneman met de dubieuze stelling, dat predikanten en ouderlingen evenveel recht hebben om te preken en de sacramenten te bedienen! Maar hem werd het bevestigingsformulier van ouderlingen voorgehouden en zijn gevoelen werd met algemene stemmen door de vergadering verworpen. En wat de vasten- en bededagen betreft, Borneman beloofde zich voortaan aan de kerkelijke regeling te zullen houden.

Maar de spanningen bleven. Ineens lezen we in de classisnotulen van een maand later (8 april '39), dat Borneman was geschorst als ouderling, omdat hij zich als 'een trouweloze verlater' van zijn dienst gedroeg.

Wel beloofde hij op de juni-classis, dat hij zijn ambt in de mogendheden des Heeren weer hoopte te aanvaarden, maar een paar maand later (augustus 1839) delen de ouderlingen *J.J. Keulen* en *P.M. Gilhuis* mee, dat Borneman zich aan de gemeente onttrekt en eigenschappen vertoont, die hem voor ambtsdrager ongeschikt maken; 2 Tim. 2: 24: Een dienstknecht des Heeren moet niet twisten, maar vriendelijk zijn jegens allen'. Zo kan hij niet langer als ouderling erkend worden.

De zaak zit hopeloos vast. Hij wil de kerkboeken, eigendom van de gemeente Sneek, niet afgeven, hoewel hij toch voldoende betaald is voor alle door hem gemaakte onkosten en gegeven voorschotten. Dus maakt hij zich schuldig aan 'onwettige ontvreemding'. De classis verzoekt hem daarom die boeken af te geven aan hem, die door de classis gemachtigd wordt deze in ontvangst te nemen.

Flikkerde er op de classisvergadering van 21 juli 1841 even een straal van hoop toen Borneman in de vergadering verscheen om te vertellen zich weer met de gemeente te willen verenigen, ruim een jaar later moest worden genotuleerd, dat hij 'in het allerminst niet betoond heeft zulks te doen'.

Het is en blijft een lijdenshistorie. Op de classisvergadering, gehouden te Bolsward 6 mei 1846 wordt door de Sneker ouderling J.J. Keulen advies gevraagd aangaande *P. Gilhuis, N. Borneman* en *P.O. de Jong*, welke personen al lange tijd onder censuur hadden gestaan en 'van kwaad tot erger voortgingen'.

De classis geeft 'niet alleen vrijheid, maar ook bevel de genoemde personen af te snijden'. Blijkbaar gebeurt dit nog niet, want de volgende classisvergadering (5 augustus 1846) wordt over hen nog medegedeeld, dat Gilhuis 'voortleeft in de zonde van dronkenschap', dat P.O. de Jong met de hele Afgescheiden kerk de spot drijft en naar geen vermaning wil

luisteren. En dat ook *Borneman* tot geen schuldbekentenis is te brengen. Het is de laatste keer dat Bornemans naam in het classicale notulenboek voorkomt. Dus verdwijnt de man uit de historie, zoals dit zeven jaar geleden ook het geval is geweest met Joh. Andriessen.

Waar zijn ze kerkelijk gebleven, *Andriessen* en *Borneman*, de beide mannen van het eerste uur, die zo'n leidende rol hebben gespeeld in de Afscheiding van Sneek? We weten het niet. In het lidmatenboek van de hervormde kerk komen hun namen in elk geval niet weer voor. Waarschijnlijk hebben ze een eigen groep om zich heen verzameld en zijn ze teruggevallen in het conventikel.

Joh. Andriessen is al spoedig gestorven, op 12 augustus 1844, oud 64 jaar.
Nicolaas Borneman heeft nog geleefd tot 5 februari 1865. Hij was toen 71 jaar.

In zijn bekende, dikke studie over de Afscheiding van 1834 heeft dr G. Keizer enkele pagina's vol loftuitingen gewijd aan *Nicolaas Borneman.* Hij had er de tragische kerkelijke neergang van deze ex-ouderling - hierboven beschreven - ook wel aan toe mogen en moeten voegen.[11.]

Ds R.W. Duin

We keren nog even terug naar het jaar 1839 en de vlak daaraan voorafgaande maanden. Op de kerkeraadsvergadering van 20 december 1838 kwam een belangrijk punt aan de orde nl. het beroepen van *ds R.W. Duin* uit Oost-Friesland.

Op de classicale vergadering van 5 november was al gesproken over de noodzakelijkheid, dat er meer dominees voor Friesland moesten komen. Van Velzen kon immers alleen al het werk onmogelijk af. En toen was al besloten ds Duin namens de classis Sneek te beroepen, als de gemeenten ermee akkoord gingen. Naast ds Van Velzen waren de ouderlingen *P. Mobach* van Bolsward en *P.M. Gilhuis* van Tirns als commissie voor het beroepingswerk aangewezen.

Toen ds Van Velzen de 28e november '38 een beroep naar *Amsterdam* had gekregen, was dit des te meer een prikkel om te proberen een nieuwe leraar te krijgen. De kerkeraad van Sneek was dan ook eensgezind voor het beroepen van ds Duin, mits deze zich aan de ‘kerkelijke verordeningen’ onderwierp en er geen ongeoorloofde middelen gebruikt werden om te ‘lokken’, maar ‘dat er eene onbepaalde overgifte zou zijn om den Heere in *lief* en *leed*, onder *kruis* en *druk* te volgen’, m.a.w. hij diende zich te houden aan de regels van de kerkenorde.

Ds Duin werd beroepen en in de eerste week van januari 1839 in Leeuwarden door ds Van Velzen in het ambt bevestigd, als dominee voor heel Friesland. Ook de vijf kerken van de classis Sneek[12.] hadden met algemene stemmen ds Duin helpen beroepen. Natuurlijk moest er ook een *pastorie* voor hem komen. Nu deed zich de gelukkige omstandigheid voor dat er in *Scharnegoutum* een geschikt huis leeg stond en waar-

schijnlijk ook wel te krijgen was. Want de eigenaar daarvan was de Afgescheiden broeder *Hotse Hotses Schilstra.*

Nog tijdens de vergadering werd iemand naar Schilstra gestuurd om hem te vragen dadelijk in de vergadering te komen om de zaak te bespreken. Ook het traktement, dat men te bieden had, kwam aan de orde. Op merkwaardige wijze werd het bedrag hiervan vastgesteld. Ieder van de 17 aanwezige classisleden zette de som, die hij zich als traktement gedacht had, op een papiertje. 'Bij een opening der briefjes, bleek het, dat acht leden elk *f* 600,- daarop hadden gesteld, doch eenigen meer, anderen minder, hetwelk zamen genomen de uitkomst van *f* 11250,- opleverde en dit getal met 17, uit welke hoeveelheid leden de vergadering bestond, gedeeld zijnde, kwam daaruit ruim *f* 661,- voort, en alzoo de som van *f* 660,- tot basis genomen.

Zeker is, dat hij niet in Scharnegoutum is komen wonen, en even zeker is dat hij - gevoelsmens als hij was - geen vrede zaaide. Juist onvrede en twist flakkerden op, waar hij optrad. Dit was mee een gevolg van zijn negeren van kerkrechtelijke bepalingen en twijfelachtige dogmatische opvattingen.

In augustus 1839 begon het met hem ook in Sneek scheef te gaan. Buiten medeweten van de kerkeraad had hij bij de geschorste ouderling Joh. Andriessen gepreekt. Er werden trouwens meer ernstige bezwaren tegen hem ingebracht: Voor de rechtbank van Sneek had hij zich niet leraar van de Afgescheiden kerk van Sneek genoemd, maar rustend leraar van Jarsum (O.Fr.). In Workum had hij tegen de wil van de kerkeraad het Avondmaal voor onafgescheidenen willen bedienen.

Ook had hij zich op vele plaatsen 'met schelden, lastering en groot geweld' uitgelaten over de Afscheiding, over het toepassen van de kerkelijke tucht en over nog meer zaken.

De buitengewone classisvergadering in augustus 1839 in Nijland gehouden, besloot hem een vermaanbrief te sturen.

Deze was gedateerd 16 augustus 1839 en getekend door *P.J. Mobach* en *J.J. Keulen*, ouderling resp. te Bolsward en Sneek. Daarin stellen ze aan ds Duin de drie volgende vragen:

1. Wat gelooft ge aangaande uw roeping als herder en leraar in ons midden?
2. Is de kerk alleen onzichtbaar of ook zichtbaar? (Art. 27-30 van de Ned. Geloofsbelijdenis.)
3. Wat denkt ge van de Afscheiding van het Nederl. Hervormd Kerkgenootschap?

Twee weken later[13.] antwoordt ds Duin als volgt op de eerste vraag:

> 'Vooreerst dat ik gene twijfel heb aangaande de Goddelijkheid mijner roeping onder Ulieden, maar ik geloof, dat deze roeping mij niet mag belemmeren in den algemenen last om het Evangelie allen creaturen te verkondigen en zooveel mogelijk in allen alles te worden om eenigen te behouden.'

Over de vraag over de onzichtbare en zichtbare kerk schrijft ds Duin:

> ‘Ik geloof zeer wel dat de Kerk van Christus zoo wel zigtbaar als onzigtbaar is en door heylbegerige vragers als zigtbaar kan en moet gekend worden en kenbaar zijn.
> Evenwel is er trap en mate van duidelijkheid, naar mate de kenmerken die de Belijdenis opgeeft, min of meer klaar gevonden worden. Ik geloof dat de ware Gereformeerde Kerk die kenmerken het klaarst vertoont, indien zij is hetgeen zij wezen moet. Evenwel geloof ik, dat men aan de zuivere Lutheranen, zuivere Mennisten, Hernhutters enz. dien naam van Christus’ Kerk niet mag betwisten, daar zij de wezenlijke grondstukken der Leer met ons gemeen hebben.
> Overal waar de Heere Jezus in zijne ware Godheid en Menschheid, en in de volkomenheid van zijn Borgtocht gepredikt wordt, en alwaar men regt denkt aangaande de Regtvaardigmaking en Heiligmaking, daar geloof ik in de liefde dat ook gelovigen worden gevonden. Nu waar Christus’ Geest is, daar is ook een gedeelte des kerks Rom 8 vs 9b.’

Tenslotte antwoordt ds Duin op de vraag, hoe hij de Afscheiding ziet, als volgt:

> ‘Ik beschouw de Afscheiding als eene wederkering tot de zuivere leer en praktijk der waarheid die naar de Godzaligheid is. Ik hoop Ulieden en der Gemeente hierover breder te schrijven.
> Ik geloof dat er onder de gescheidenen iets Goddelijks, veel menschelijks, en ook iets dat duivelsch is, gevonden word. Broeders, de ouden zeiden: Daar waar de Heere de Gemeente of de Kerk sticht, sticht de zatan eene Capel. Gij verdraagt gaarne de onwijze dewijl gij wijs zijt, schrijft den Apostel 2 Cor 11 vs 19. Zoo moest het ook onder ons zijn.
> Gij verdraagt gaarne de onafgescheidenen dewijl gij afgescheiden zijt. Dan helaas, het tegendeel vind men bijna overal.
> Indien wij de scheiding voor een voorregt houden, dan moeten wij zooveel kleinder en dankbaarder zijn, dat de Heere ons daartoe verwaardigt heeft.
>
> Ik zal hoop ik vervolgens klaar tonen, wat de scheiding of liever de vereeniging van Gods Gemeente naar Gods Woord moet zijn, en wat er de aartsvijand gaarne van wilde maken, indien het hem toegelaten wierd.
>
> En dan hoop ik te tonen wie in den Heere en wie in het vleesch gescheiden zijn om werken des vleesches te bedrijven. Gal. 5 vs 19, 20, 21.
> Daar is niets bedekt, dat niet ontdekt zal worden. De Heere zal Jeruzalem met lantaarnen doorzoeken en bezoeking doen over allen, die stijf geworden zijn op den droezem hunner ongeregtigheid. Die my in den Heere lief gehad hebben, zullen mij wel behouden, maar

die iets anders gezocht hebben, zullen zich in en met mij bedrogen vinden, want ik wensch niets te weten dan Christus Jezus en die gekruist.
Broeders, de opregten zullen bevestigd worden, maar de goddeloozen zoo lang woelen tot de schande hunner naaktheid geopenbaard worde en dan zullen zij, die een vuur hebben aangestoken en zich met spranken omgorden, met smarte in hun eygen vuur nederliggen Jez 50 vs 11.
Broeders! ik zal de vragen wel ter harte nemen en zoo ik hoop ten genoegen van alle ware Godvrugtigen beantwoorden, zoo haast de Heere wil.
Morgen moet ik volstrekt naar Emden zoo God wil en ik zal leven. Zoo haast ik zal wederkomen, zal ik tragten de geschillen grondig weg te nemen, indien de Heere licht geeft.
Ik eijndig onder heijlbede en zegenwensch. De Heere zal den goeden weldoen en dengenen die opregt zijn in hunne harten. Maar die zich neijgen tot hunne kromme wegen zal de Heere weg doen gaan, met de werkers der ongeregtigheid. Vrede zal over Israël zijn Ps 125 vs 4, 5.
Ik blijf uw herder en leeraar om Jezus' wil. R.W. Duin'

Helaas is de verhouding met de emotionele, licht ontvlambare ds Duin niet weer goed geworden. Op 6 januari 1840 heeft de classis Sneek hem geschorst, omdat 'Ds Duin de gemeente beroert, de kwaden voorspreekt, de godzaligen tegenstaat, eigenmachtig getrouwe ouderlingen afzet...'. En de synode van Amsterdam heeft deze schorsing bevestigd of liever geconstateerd, dat hij zich zelf 'buiten de kerk stelt en met de daad terugtreedt...'.

Ds Duin is naar Oost-Friesland, waar hij vandaan kwam, teruggegaan en is daar in februari 1843 overleden. We mogen gerust zeggen: de gemeente van Sneek is door hem niet gebouwd.

Hoe het met ds Duin, als predikant van de Afgescheiden kerken in Friesland is gegaan, hebben we uitvoerig behandeld in het hoofdstuk over Leeuwarden (in deel II van onze studie over de Afscheiding).

C. Vervolgingen en veroordelingen

Vóór we verder gaan met de behandeling van de periode 1840-'50 moeten we nog eerst onze aandacht geven aan de vervolgingen, die de Afgescheidenen in Sneek hebben moeten verduren.

In een vorig hoofdstuk zijn Joh. Andriessen en Nicolaas Borneman, beiden zeer actieve Sneker oefenaars, al ter sprake gekomen. Ongetwijfeld bezaten beiden capaciteiten. Ze waren niet alleen mannen van het woord, maar konden ook de pen hanteren; we hebben het al aangetoond. En bovendien waren beiden mannen van de daad, vooral Borneman. Een enkele maal trad *Reinder Pieters Westra*, een schipper uit IJlst, als oefenaar op. Ook wel *Pier Schaap*, wonende te Workum.

Lang niet altijd verliepen hun oefeningen ongestoord. In 1836 greep keer op keer de politie in en maakte proces-verbaal op, want aan het toegestane maximum van 20 bezoekers weigerde vooral Borneman zich te houden.

Verscheidene malen sprak de rechtbank van eersten aanleg te Sneek dan ook een vonnis uit. Zowel deze vonnissen als een groot aantal processenverbaal vonden we terug, de eerste in het archief van de rechtbank, de laatste in het archief van het stadhuis te Sneek en in het Gouverneursarchief te Leeuwarden.

Voor ons doel zijn al die processen-verbaal en die vonnissen met de bijbehorende getuigenverklaringen van groot belang. Want zo krijgen we

een wat duidelijker beeld van het wereldje van de Afgescheidenen in Sneek en omgeving. Daarvan waren tot nu toe maar weinig details bekend.

De Afgescheiden gemeente van Sneek is op vrijdag 27 november 1835 door ds H. de Cock geïnstitueerd. Deze logeerde toen bij bakker Andriessen in de Nauwe Burgstraat (het derde huis vanaf de hoek van de Wijde Burgstraat), we hebben het al vermeld.

Natuurlijk wekten de samenkomsten van de jonge gemeente al dadelijk argwaan en ergernis. Het nieuwe jaar 1836 was dan ook maar net begonnen of daar greep de politie in en de rechtbank te Sneek veroordeelde op 4 februari 1836 de eerste Afgescheidenen.

Als beklaagden stonden toen voor de groene tafel *Nicolaas Borneman*, van beroep kruidenier genoemd, en *Johannes Olingius*, 37 jaar, kastemakersknecht en wonende in de Peperstraat te Sneek.

Wat hadden ze misdaan? Op zondag 3 januari en ook op enkele andere zondagen en zelfs op een donderdagavond had Borneman bij Olingius aan huis een godsdienstige samenkomst geleid. In het proces-verbaal, dat handelde over de middagdienst van 3 januari, rapporteerde de commissaris van politie te Sneek, Godert Feenstra, 61 jaar, o.a. het volgende:

Hij was die middag om ruim 2 uur met drie ‘dienaren van Policie’ naar de woning van *Joh. Olingius* in de Peperstraat gegaan, want het was hem al bekend, dat daar zondags de separatisten hun godsdienstoefeningen hielden. Daar aangekomen, troffen de politiemannen in de achterbovenkamer meer dan 50 personen aan. 't Was er vol. En er mochten niet meer dan 20 zijn!

Borneman, staande voor de tafel met een opengeslagen bijbel voor zich, was net bezig luidkeels te bidden (‘met luider stemme’). Beleefd wachtte de commissaris tot Borneman klaar was - het duurde een kwartier - en gelastte toen de aanwezigen heen te gaan. Het werd een wat paniekerige toestand. De vrouwen in het gezelschap waren door het binnenkomen van de politie zeer ‘ontsteld’. Eén van de aanwezigen verzocht nog, voordat ze weggingen, het eerste vers van Ps 68 te mogen zingen ‘hetwelk ik heb toegestaan’. De vergaderden zetten in: ‘De Heer zal opstaan tot den strijd...’ en gingen na het zingen allen de kamer uit en de trap af. Van de aanwezigen had de commissaris alleen genoteerd de namen van *Auke Klazes Boersma, Hendrik J. Keulen, Jan Labordus* en *Pieter Dekker*, allen te Sneek wonende, en van *Ids Theunis Bootsma* te IJsbrechtum.

Uit de verklaringen van de getuigen geven we het volgende door: *Pieter Dekker*, een 36-jarige blauwverversknecht te Sneek, die ook in de samenkomst aanwezig was geweest, zei voor de rechtbank, dat *Borneman* en *Andriessen* gewoonlijk hun voorgangers waren.

Op de vraag van de president van de rechtbank, tot welk ‘genootschap’

hij behoorde, antwoordde Dekker: ‘Ik behoor tot geen genootschap, ik belijd de zuivere oude Gereformeerde leer’.

Een volgende getuige, ook één van de aanwezigen, de 35-jarige *Johannes Labordus* ‘zonder bepaald bedrijf’ - een enkele keer wordt zijn beroep als ‘inlandsch kramer in boeken’ aangegeven - deelde mee, dat men al 15 à 16 weken zondags en donderdags geregeld godsdienstoefeningen hield. Toen ook hem door de president werd gevraagd, tot welk genootschap hij behoorde, luidde zijn antwoord: ‘Tot dat waarvan Christus het hoofd is’. Op de wedervraag van de president: ‘Gij behoort dus niet meer tot de Gereformeerde kerk’, reageerde hij met de woorden: ‘Tot die daar te Sneek staat, neen’.

Nu kwam de beurt aan *Borneman* om te getuigen en begon het heen en weer met vraag en antwoord:

Vr:	Is die vergadering onder uw leiding gehouden?
Antw:	Neen, ik ben geen volksleider, ik ben slechts mededienaar.
Vr:	Gij hebt dan toch het gebed gedaan?
Antw:	Ja.
Vr:	Gij had daar dan toch enig gezag?
Antw:	Neen, een bidder heeft geen gezag, een bidder is een bedelaar.
Vr:	Zijt gij door ds De Cock aangesteld als ouderling bij uw genootschap?
Antw:	Neen, door de gemeente, De Cock is slechts een mededienaar.
Vr:	Zijt ge door ds De Cock als ouderling bevestigd?
Antw:	Ja, op grond van Gods Woord en onze formulieren.
Vr:	Hebt gij tot uw genootschap ook personen buiten de stad als ledematen aangenomen?
Antw:	Ja, ieder die zulks verkiest, kan zich tot dat einde bij ons melden.
Vr:	Hoe groot is uw gemeente alhier?
Antw:	Groot 60 zielen.

Nadat ook nog *Joh. Olingius* was gehoord, die o.m. verklaarde, dat hij zijn woonkamer ‘die ik als dan tot dat einde opruim’, ter beschikking van de

samenkomsten van de Afgescheidenen stelde, vroeg de officier van justitie aan Borneman: ‘Hebt gij een adres aan Z.M. de Koning als ouderling getekend?’.

Na deze vraag bevestigend te hebben beantwoord, las de vurige Borneman tot zijn verdediging een lang stuk (‘memorie’) voor, waarin hij zijn godsdienstige principes uiteen zette, maar hierbij ‘de perken der bescheidenheid en der eerbied, welke men aan den Regter verschuldigd is’ te buiten ging. De president riep hem tot de orde.[1.]

Het ‘adres’ aan de koning, waarop de officier van justitie hier doelde, was het in afschrift bijna 8 pagina's tellend verzoekschrift, namens de gemeenten in Friesland door de Afgescheidene of Gereformeerde Gemeente van Sneek op *21 december 1835* aan de koning verzonden.[2.]

Het vonnis luidde:

Nicolaas Borneman en *Johannes Olingius* elk *ƒ* 94,50 boete plus *ƒ* 2,11 proceskosten.

Op diezelfde dag (4 februari 1836) werden door de rechtbank in Sneek nog enkele Afgescheidenen veroordeeld. Beklaagden waren nu *Reinder Pieters Westra*, 58 jaar, schipper, geboren in Gauw en wonende te *IJlst.* Verder *Durk Hamming*, 18 jaar, pelmolenaarsknecht, geboren Niezijl (Gr.), wonende bij het Hoogend aan de Stadswal te Sneek, en *Willem Nieuwenhuis*, pelmolenaar te Sneek (die niet was verschenen).

De commissaris van politie opende weer de rij van verklaringen. Hij had zich in de middag van 14 januari omstreeks half 3 met drie agenten naar de woning van Durk Hamming begeven en daar in diens woonkamer een gezelschap van 26 à 27 personen aangetroffen. Reinder Westra was duidelijk de 'leider of bestuurder' van de vergaderden. Hij had een bijbeltje voor zich liggen en deed ook het gebed. Maar op bevel van de commissaris waren de aanwezigen vertrokken.

Westra verklaarde, dat hij op schriftelijk verzoek van ouderling Joh. Andriessen als oefenaar de samenkomst had geleid. Bij het begin waren er minder dan 20 bezoekers aanwezig geweest, maar tijdens het gebed waren er nog verscheidene personen bij gekomen.

Op een vraag van de president deelde hij nog mee, dat hij tot de Afgescheiden gemeente van Sneek behoorde en zich van de hervormde gemeente te *IJlst* had afgescheiden. Tot zijn verdediging voerde hij aan, dat men God meer moest gehoorzamen dan de koning of enig andere menselijke macht. Bovendien waarborgde de grondwet vrijheid van geweten voor elke godsdienstige gezindte.

De godsdienstoefening in het molenhuis op die zomermiddag van 17 juli was ook de aandacht van het volk niet ontgaan. De commissaris van politie rapporteerde tenminste aan B. en W. van Sneek, dat hij bij zijn komst bij Hamming (die bij Nieuwenhuis inwoonde) een 'menigte' van 2 à 300 mensen had aangetroffen. Dreigend lieten deze blijken, dat zij die ongeoorloofde bijeenkomst wel uit elkaar zouden jagen, als de politie het niet zelf deed.

Verder had de commissaris de bezoekers dringend aangeraden onmiddellijk door de (Zuider)poort - die vlakbij was - de stad te verlaten. Het waren volgens zijn zeggen allen mensen uit omliggende plaatsen. Maar dit was niet gebeurd; ze waren integendeel de stad ingegaan 'als wilden zij opzettelijk alle gevaar trotseren'.

Onder veel geschreeuw van 'het gemeen', achtervolgd door troepen van 20 à 30 personen, waren tenslotte sommigen door de Ooster- en anderen via de Noorderpoort uit de stad gegaan. Naderhand was vernomen, dat tegenstanders ook nog buiten de poort met stenen hadden gegooid.

Zowel *Westra*, de oefenaar, als *Hamming* en *Nieuwenhuis*, de molenaars, kregen van de rechtbank elk een boete van *ƒ* 94,50 opgelegd.

In het Gouverneursarchief troffen we nog enkele afschriften van

processen-verbaal aan, opgemaakt in de tweede helft van januari 1836. Ze zijn alle volgens het bekende schema opgesteld en geven ook alle hetzelfde beeld van de in de ogen van de overheid ongeoorloofde godsdienstige bijeenkomsten van de Afgescheidenen in Sneek. We geven ze hier in het kort weer.

Op zondagmiddag 24 januari 1836 was de commissaris van politie naar het huis van *Nicolaas Borneman* op het Kleinzand gestapt en had daar in de voor- of peykamer 40 personen geteld, van wie de meesten 'buitenlieden' waren. Hij had de namen genoteerd van *Thomas Visser* en *Jouke S. Jaarsma*, beiden uit Sneek, van *Durk Lanting* uit Scharnegoutum en *Rindert de Boer* van Terzool. *Borneman* was de voorganger geweest.

Een week later was hij 's middags naar het huis van *Johannes Andriessen*, de broodbakker in de Nauwe Burgstraat gegaan. Ook daar werden al sedert een aantal weken godsdienstoefeningen gehouden. Daar waren 50 personen aanwezig. Het proces-verbaal noemt de namen van *Joh. Olingius* en huisvrouw (*Hylkje de Haan*). *Bauke Sybes* (Cuperus) en *Grietje Swaagstra. Andriessen* had het woord gevoerd.

Diezelfde middag was hij ook nog van de Nauwe Burgstraat naar het Kleinzand gelopen - het is niet ver - en had hij bij Borneman in de peykamer eveneens 50 personen aangetroffen.

Het is duidelijk, de Afgescheidenen in Sneek hielden hun godsdienstoefeningen met de regelmaat van een klok, zich niet storend aan het maximaal toegestane aantal van 20 bezoekers. Maar toen de eerste hoge boetes waren opgelegd - we hebben het hierboven beschreven - kwam de schrik er wat in en gingen de Afgescheidenen beter op hun tellen passen. Althans sommigen, niet allen, zeker niet de onbetwiste leiders uit de begintijd, *Nicolaas Borneman* en *Johannes Andriessen.*

Volgens Burgemeester Teetse Gonggrijp waren ze personen 'van een zeer driftig temperament, die doof voor alle redeneringen, hier als de hoofden der Separatisten kunnen worden aangemerkt'.

Ze waren ook de eersten in de stad, die zich van de hervormde kerk hadden afgescheiden. Hun oefeningen werden zondags door een 'menigte' bezocht, voor het grootste deel door mensen van buiten Sneek. In Sneek zelf hadden zich slechts 19 personen afgescheiden.

De burgemeester was ervan overtuigd, dat Borneman en Andriessen - hun karakter in aanmerking genomen - geen poging onbeproefd zouden laten om hun aanhang te vermeerderen, en zouden doorgaan met het houden van hun ongeoorloofde bijeenkomsten 'zich niet aan eenige autoriteit storende'.

En - vervolgde hij - de geest waardoor beiden werden gedreven viel gemakkelijk op te maken uit de op hun naam uitgegeven geschriftjes.

Tenslotte was de burgemeester er zeker van, dat de afgezette predikanten *De Cock* en *Van Velzen* ook in Sneek 'een krachtige invloed oefenen', maar met zekerheid kon hij hierover niets zeggen.[3.]

Enkele weken nadat de rechtbank van Sneek op 4 februari voor het

eerst een aantal Afgescheidenen had veroordeeld, pasten B. en W. nog eens de methode van het persoonlijk gesprek toe, d.w.z. ze lieten de veroordeelde *Nic. Borneman, Joh. Andriessen, Joh. Olingius, Dirk Hamming* en *Willem Nieuwenhuis* ieder afzonderlijk voor zich verschijnen om hen te waarschuwen voor de ernstige gevolgen, als zou worden doorgegaan met het houden van illegale godsdienstige bijeenkomsten. Nadrukkelijk werd erbij gezegd, dat dit geen loos dreigement was, maar dat dergelijke vergaderingen door de militaire macht zouden worden ontbonden en zij zelf 'met drukkende inkwartiering zullen worden bezwaard'.

Met *Andriessen* en *Borneman* 'hebben wij ons zeer lang bezig gehouden om zoo mogelijk de verzekering te ontvangen, dat zij aan deze waarschuwingen zullen voldoen. Alle hebben zich jegens ons met bescheidenheid gedragen en schenen dergelijke maatregelen niet te hebben verwacht. *Andriessen* antwoordde hoofdzakelijk, dat hij zelf 'wel wenschte aan deze vriendelijke waarschuwing te mogen voldoen, doch dat men God meer moest gehoorzamen dan de menschen'.

Hij zou nog overwegen, of door te gehoorzamen Gods eer werd gekrenkt. Als dit wel het geval was, dan was gehoorzamen onmogelijk en wilde hij desnoods voor de goede zaak 'de marteldood' sterven.

De antwoorden van *Borneman* en *Olingius* kwamen hoofdzakelijk op hetzelfde neer. Borneman had zich nog laten ontvallen, dat men, zolang het bij geldboeten bleef, zich daaraan 'niet zou storen, maar dat men voor geweld zou zwichten'.

Hamming echter beloofde dadelijk geen bijeenkomsten meer in zijn huis te zullen toelaten en ervoor te zorgen, dat *Nieuwenhuis* - die in hetzelfde huis woonde - dit ook niet meer deed.[4.]

Het hierboven samengevatte schrijven van de burgemeester is gedateerd 24 februari '36. Vijf dagen later ging weer een missive van B. en W. naar de Gouverneur, met ingesloten een proces-verbaal wegens ongeoorloofde samenkomsten bij *Borneman* op *zondag 28 februari '36.*

Hieruit bleek dat *Borneman* ongenegen was 'aan de hem gedane waarschuwingen te voldoen, en dat het alzoo *ten zijnen opzigte* noodzakelijk zal zijn Militaire magt te gebruiken'.

We hebben de woorden 'ten zijnen opzigte' gecursiveerd. Het gold dus alleen *Borneman*, want *Andriessen* had op zondag 28 februari '36 ervoor gezorgd niet meer dan 20 personen in huis te hebben. B. en W. schrijven dit er uitdrukkelijk bij.

Het verzet was dus verder ineengeschrompeld. Maar die hardnekkige Borneman! B. en W. wilden nu natuurlijk graag weten, hoeveel soldaten er zouden komen en wanneer. Ze schrijven dan ook aan de Gouverneur: 'Het zal ons echter aangenaam zijn, tijdig en liefst per schuit (omdat wij de brieven per post doorgaans vrij laat ontvangen) te worden geïnformeerd van het getal, zoowel als van den dag der aankomst van de militairen, opdat wij vooraf voor de inkwartiering kunnen zorgen'.

Aan die inkwartiering zaten echter ook nog wel wat haken en ogen, want - schrijven B. en W. - ‘daar echter het getal Separatisten, die met inkwartiering kunnen worden bezwaard, zeer gering is en wij het tevens onbillijk vinden om daarmede andere vreedzame ingezetenen te belasten, zijn wij voornemens om de overige op stadskosten uit te besteden’.

In elk geval marcheerde op zaterdag 5 maart '36 een detachement militairen Sneek binnen, bestaande uit één officier met 30 manschappen. Het verwekte enige sensatie in het kleine provinciestadje.

De aangekomen soldaten werden bij de ingezetenen ingekwartierd en wel één voor één ‘volgens alphabetische orde’, voor de tijd van tweemaal 24 uur. Alleen voor *Nicolaas Borneman* was een uitzondering gemaakt, zowel wat tijdsduur als aantal betrof. Hij kreeg 4 man voor onbepaalde tijd ingekwartierd!

Volgens een rapport van B. en W. aan de Gouverneur[5.] was hem duidelijk aangezegd dat hij ‘inlegering van militairen’ zou krijgen, wanneer hij bleef weigeren de orders van de autoriteiten op te volgen. En daarmee was geen gewone inkwartiering bedoeld.

Verder was hij de enige persoon, die door zijn halsstarrigheid inkwartiering had noodzakelijk gemaakt, dus moest hij ook de grootste overlast dragen. Deze was niet gering, want B. en W. waren van plan de ‘inlegering’ bij hem 10 à 12 dagen te laten duren. En natuurlijk was er alle aanleiding ‘om hem nauwkeurig te surveilleren’.

De grote vraag was: wat zou Borneman de dag na de komst van de militairen doen? Zou alleen al hun komst op zaterdag voldoende ‘afschrikwekkend’ werken, zoals de Gouverneur verwachtte?[6.]

Om zich hiervan te vergewissen, stapten die zondagmorgen 6 maart de burgemeester met de commissaris van politie naar het Kleinzand, naar het huis van *Nicolaas Borneman.* En jawel, 60 personen aanwezig! Maar op last van de burgemeester verlieten deze de woning, waarna er die dag geen godsdienstoefening meer werd gehouden. Want Borneman had 's middags in gezelschap van zijn zoon Sneek verlaten en was naar *Scharnegoutum* gegaan. Daar had hij volgens het gerucht in een schuur voor meer dan 100 personen gepreekt! Nu hij in Sneek niet meer naar hartelust kon oefenen, had hij zijn activiteiten naar het Sneek omringende platteland (Wymbritseradeel), vooral naar *Scharnegoutum* verplaatst.

Diezelfde zondag (6 maart) was ook het aantal bezoekers aan het huis van *Joh. Andriessen* gecontroleerd. Wel was daar 's morgens, 's middags en 's avonds een godsdienstoefening gehouden, maar telkens met niet meer dan 20 personen. En dat was immers toegestaan.

Mocht de uitgesproken verwachting van de Gouverneur, dat de komst van een detachement militairen in Sneek ‘afschrikwekkend’ zou werken al zijn uitgekomen, het was ook waar in een heel andere zin dan hij had

bedoeld. Want die militairen bleken geen lieve jongens te zijn en zich ernstig te hebben misdragen.

Aan het eind van hun rapport aan de Gouverneur spraken B. en W. hun 'leedwezen' uit 'over het slordig gedrag van velen dezer militairen, die zich aan dronkenschap en baldadigheden schuldig maken, en in der daad meer wanorde stichten dan orde bevorderen'.

Heel begrijpelijk hoopten B. en W., dat het verblijf van de militairen in Sneek van korte duur mocht zijn en dat tegen de halsstarrige Borneman en de zijnen strenge maatregelen werden genomen b.v. het toepassen van 'lijfsdwang', als deze door onwilligheid of financieel onvermogen hun boeten niet betaalden.

De militairen zijn niet lang in Sneek geweest, ruim een week. Toen de Gouverneur de zekerheid had, dat er de volgende zondag - 13 maart - geen ongeoorloofde bijeenkomsten meer bij Borneman of anderen waren gehouden, is het detachement teruggeroepen. Het doel was bereikt: In Sneek geen illegale bijeenkomsten van de separatisten meer. Wel in het nabij gelegen *Scharnegoutum* en omgeving. Dat behandelen we in het hoofdstuk over Scharnegoutum.

Richten we tenslotte nog eens onze aandacht op enkele door de rechtbank van Sneek uitgesproken vonnissen en op de daarbij behorende processen-verbaal, handelend over godsdienstoefeningen door Afgescheidenen in Sneek gehouden op de 4 zondagen in februari 1836 en op de eerste zondag in maart. Voor op latere data gehouden samenkomsten vonden we geen veroordelingen meer, althans niet voor zover het Sneek betreft. De Afgescheidenen pasten er nu wel voor op het maximaal toegestane aantal van 20 personen te overschrijden.

Op zondag 3 maart '36 kreeg Johannes Andriessen, 56 jaar, van de rechtbank een boete van *f* 94,50 opgelegd, omdat hij op zondag 7 februari in zijn woning voor meer dan 50 personen had geoefend. Van enkele aanwezigen had de politie de namen genoteerd: *Jouke Sybouts Jaarsma* en *Jan Bisschop*, beiden te Sneek; en van *Tjitse Jacobs de Boer*, boer te Scharnegoutum.

De volgende zondagmorgen schreef de agent van de 60 personen de namen op van *Johannes Ynzes Radersma, Jeljer Jan Keulen*, te Sneek; verder van *Anske Gerbens Syperda*, wonende nabij Sneek, en *Durk Symens*, wonende onder Deersum.

's Middags waren o.a. aanwezig geweest *J. Olingius, Pieter Dekker, Sybout J. Jaarsma* en *Jouke S. Jaarsma.*

Vier weken later (31 maart '36) werd *Andriessen* opnieuw veroordeeld, nu tot een boete van *f* 150,- wegens enkele in februari gehouden illegale godsdienstoefeningen.

Tenslotte veroordeelde de rechtbank hem bijna vier maanden later nog een keer (31 maart) tot een boete, nu van *f* 25,-. Maar ditmaal niet wegens het houden van een ongeoorloofde bijeenkomst, maar omdat eind

juni bij Jacob Eisma, winkelier te Nieuwland (Nijland) was ontdekt, dat hij te licht roggebrood had verkocht! Op het doen en laten van de Afgescheidenen werd scherp gelet.

Het bovenstaande betrof *Johannes Andriessen*, de bakker. Maar *Nicolaas Borneman*, de winkelier, sloeg het record, want op 24 maart '36 werd hij door de rechtbank te Sneek gepakt: *ƒ* 600,- boete! Voor gehouden godsdienstoefeningen op de laatste twee zondagen van januari en op de vier zondagen van februari, waarin telkens meer dan 50 of 60 personen waren aanwezig geweest in de 'voor- of peykamer' (de verhoogde voorkamer boven de kelder).

Meestal was Borneman zelf voorgegaan, een enkele keer ook *Reinder Pieters Westra*, schipper te IJlst, die *ƒ* 100,- boete kreeg.[7.]

Tenslotte kreeg Nicolaas Borneman voor zijn op zondag 6 maart gehouden oefening in Sneek nog *ƒ* 100,- boete. En toen was het in Sneek uit met het vergaderen met meer dan 20 personen. De militairen waren gekomen.

D. De periode 1840-'50

We hebben al vermeld, dat het eerste dikke kerkeraadsnotulenboek lang niet vol is geschreven, doordat plotseling de scriba Nicolaas Borneman uit de kerkeraad verdween en lange tijd de kerkeboeken onder zich heeft gehouden. In de hierdoor ontstane verwarring raakte ook de notulering ontregeld. We constateren een gat van een half jaar. Dan begint het tweede notulenboek - veel kleiner van formaat dan het eerste - met de kerkeraadsvergadering van 16 augustus 1839.

Al dadelijk verzeilen we weer in de moeiten, die de kerkeraad met een aantal leden had. Daar waren in de eerste plaats de in Leiden geboren 'inlandsch kramer in boeken' *Joh. Labordus* en zijn vrouw *Catharina Kranenburg*, die ontkenden dat de kerk van Christus zichtbaar was; ze was volgens hen onzichtbaar (onder invloed van ds Duin?). Hoewel ze vele malen over hun confessionele dwaling waren vermaand,[1.] bleven ze daarin toch volharden. Het eind van het droevig lied was, dat een jaar later de gemeente officieel vernam, dat ze niet meer 'tot ons' behoorden.

De kerkeraad bestond toen uit de ouderlingen *J.J. Keulen* en *P.M. Gilhuis*, en de diakenen *P. Dekker* en *K. de Bruin.*

Verder sprak de kerkeraad uit, dat als de huisgezinnen van Joh. Andriessen, Jan Hesbergen (Hertsbergen) en Andries Andriessen niet spoedig 'wederkeren', aangenomen zal worden, dat ze zich hebben onttrokken.

Ook kwamen er problemen met de bekende, uit Leeuwarden afkomstige, oefenaar *Jetse Bottinga*, wiens actie-radius tot in Meppel, Steenwijk en omgeving reikte. In Groningerland was hij al in 1830 geen onbekende. De Sneker ouderlingen typeren hem in de notulen als een 'ergerlijk persoon'. Hij was bij *Bauke Cuperus* (Kuipers) in huis en probeerde deze van de kerk los te weken, zoals hij ook zichzelf had 'losgemaakt' van vastgestelde kerkordelijke regels.

Inderdaad was deze Bottinga een sterk independentistische figuur, die om geen kerkenorde maalde en zijn eigen gang ging. Daarom zag tien jaar later de kerkeraad van Ferwerd zich genoodzaakt hem van de kerk af te snijden, toen hij in 1850 op eigen houtje in het naburige Holwerd opereerde.

Erkenning en kerkgebouw

Op dezelfde datum zijn de Afgescheiden gemeente van *Sneek* en van *Scharnegoutum-Tirns* door de regering bij Koninklijk Besluit erkend, nl. *9 juni 1841*.[2.] Als 'reglement' zou gelden dat van de in januari '41 erkende kerk van Bolsward.

Het verzoekschrift van Sneek was door 35 personen ondertekend. Met aandacht hebben we in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag naar die handtekeningen zitten kijken. De namen van Joh. Andriessen en N. Borneman komen in de rij al niet meer voor. Ze waren al weer bij de

kerk weg. En toch waren ze zo vol ijver begonnen! In de aantekeningen hebben we de namen van de ondertekenaars met hier en daar een enkele toevoeging opgenomen.[3.]

Als plaats van samenkomst wordt opgegeven ‘een gedeelte van het gebouw, staande en gelegen in het gebouw te Sneek kadastraal sectie B no 233’.

In dit gebouw, bestaande uit het huis, stal en erf woonde *kastelein* Jacobus Homans met zijn vrouw Lypkje Arjens Jaarsma, en zes kinderen Van der Wey, met een dienstknecht en dienstmeid (omstreeks 1830 was het gebouw eigendom van een zekere Van der Wey).

In een gehuurde zaal of in een grote kamer van deze herberg of dit koffiehuis hebben de Afgescheidenen omstreeks 1840 hun kerkdiensten gehouden. Waar stond nu deze herberg?

Een door ons geraadpleegd minuutplan gaf de oplossing.[4.] Het was in de Brouwerssteeg, het tweede huis vanaf de Prins Hendrikkade, dicht bij de Noorderpoortsbrug. Het is evenals de beide aangrenzende panden al lang afgebroken; ook de Brouwerssteeg bestaat niet meer en is een deel van de Wijde Noorderhorne geworden.

Wijde Noorderhorne te Sneek. In het huis rechts (een herberg of koffiehuis), vroeger gelegen bij de Brouwerssteeg, hebben de Chr. Afgescheidenen van Sneek in 1841 gekerkt. (Foto Fries Scheepvaartmuseum en Sneker Oudheidskamer).

Zo'n koffiehuis was in die dagen een haast onmisbare gelegenheid voor de kerkgangers uit de omtrek; die met het rijtuig de kerkdiensten in Sneek bezochten. Dan konden ze daar tussen de middag overblijven, hun brood opeten en een kop koffie drinken. Tevens kon men dan zijn hart

eens luchten over actuele kerkelijke zaken en elkaar de nieuwtjes van de dag of week vertellen, zoals het ook gebeurde op de marktdag.

We lezen b.v. in de *Levensherinneringen* van *P.H. Hettema*, die vroeger in Deersum woonde: ‘Onze weekmarkt was toen te Sneek. Daar leefde toen een bakker, met name *Andriessen*... een man met veel kennis der waarheid en des geloofs, die veel over had voor de leer. Daar kwam op de marktdag, 's namiddags meestal een groot gezelschap bijeen, om over de waarheid te spreken, waarbij men vaak godzalige, geoefende christenen aantrof’.[5.]

Toch hebben de Afgescheidenen in Sneek na hun erkenning in 1841 maar kort in de bovengenoemde herberg hun samenkomsten gehouden. In hun aanvraag om erkenning hadden ze trouwens ook duidelijk aangegeven, dat ze het maar ‘voorwaardelijk’ deden d.w.z. tijdelijk. Want nog in hetzelfde jaar kreeg de gemeente vergunning haar kerkdiensten te houden in ‘het gebouw, kadastraal bekend sectie A no 87 en 89’.

Het lag ten noorden van de stadswal en heet nu Zwarte Weg 2. Tot het complex gebouwen, dat nu het bedrijf is van een aannemer betonwerker Tjerk Douwes Joustra en vroeger de kerk vormde, maakt een herenhuis deel uit, dat in oorsprong 18e-eeuws is.

De plaats van de kerk was in 1841 en volgende jaren vanuit de stad moeilijk te bereiken, want de Koninginnebrug bestond toen nog niet. Hieraan moeten we echter toevoegen, dat een aantal jaren heel wat Scharnegoutumers tengevolge van een scheuring in hun eigen gemeente, in Sneek kerkten. En voor die buitenmensen lag de kerk wèl gunstig.

Zwak!

Het is zeker, dat in de jaren '40 van de vorige eeuw de Chr. Afgescheiden kerk van Sneek heel zwak was. Jarenlang bleef het tobben. In een vorig hoofdstuk hebben we voldoende informatie verschaft over de tragische neergang van figuren als Joh. Andriessen en Nicolaas Borneman, die ieder hun eigen aanhang hadden, en bij de kerk zijn weggeraakt.

De zwakte van de gemeente valt ook gemakkelijk af te lezen uit de kerkeraadsnotulen. Sommige leden gaan weer naar de hervormde kerk, anderen zoeken opnieuw hun heil in het conventikel en weer anderen gaan in Scharnegoutum naar de kerk, waar ds A.B. Groen in 1842 was gekomen.

Over een periode van ruim twee jaar bestaan er niet eens notulen (1846-'48) en bijna even lang is de gemeente van Sneek niet op de classis vertegenwoordigd.[6.] Ja, het kerkgebouw is zelfs een tijdlang gesloten geweest!

Op de Provinciale synode van augustus 1846 is er de schriftelijke klacht van de gemeente van Sneek over ‘het verbrokkelen en verdwijnen hunner Gemeente alsmede het blijven zuchten onder vroeger gemelde schulden’.

Een sterke steun voor de kerk was ouderling *Jeljer J. Keulen*, ook in financieel opzicht. Maar hij was in maart 1847 overleden. Zijn weduwe

klaagde, dat ze niet de rente ontving van het geld, dat haar man in het kerkgebouw had gestoken.[7]

Herleving

In de classisnotulen van 15 maart 1848 lezen we plotseling de notitie dat men in Sneek ‘bij vernieuwing een godsdienst wil oprichten’, dus opnieuw als gemeente wil functioneren. Men voegt de daad bij het woord. De nieuwe ouderling wordt *Jouke Jaarsma* en de diaken *Everardus Gerritsen.*

Onwillekeurig vragen we naar de oorzaak van deze opleving. Dat was een zeer onverwachte wending in het kerkelijk leven. In de genabuurde gemeente van Scharnegoutum was een scheuring ontstaan. Een deel van de gemeente daar bleef trouw aan de geschorste ds W. van Leeuwen, anderen weigerden hem te erkennen en sloten zich op advies van de Provinciale vergadering aan bij de gemeente te Sneek, waar maar drie à vier leden waren overgebleven.[8] Zo kwam de kerk weer open.

De gemeente van Sneek was door de overkomst van de Scharnegoutumers zelfs zo versterkt, dat zij 28 november '49 aan de classis toestemming kon vragen om over te gaan tot het beroepen van een predikant. Die mogelijkheid was nu aanwezig.

Wèl was erbij bepaald dat elke gemeente ‘op zichzelf’ bleef en dat de kerkeraadsleden afzonderlijk zouden gekozen worden en de ‘Leeraar’ gezamenlijk. De Scharnegoutumers waren van hun ‘verbintenis’ ontslagen, als ze naar hun ‘vorige standplaats’ konden terugkeren. Dit laatste was voor de gemeente van Sneek wel een heel riskante bepaling! Maar goed, met spoed werd het beroepingswerk aangepakt.

E. De eerste dominees

Ds. K.J. van Goor, 17 november 1850 - 12 juli 1863

Het eerste beroep ging naar *ds Klaas Jans van Goor* van de Smilde en het tweede opnieuw (nu met 14 van de 16 stemmen). Maar nog was het niet raak.

Daarom werd de bovengenoemde 'verbintenis' van de Scharnegoutumers als volgt gewijzigd: zo lang een door beide gemeenten beroepen dominee 'in hun midden' was, zouden ze 'aan elkaar verbonden blijven'. De Scharnegoutumers konden dus niet weg zolang er in Sneek een dominee was, die ze mee hadden helpen beroepen.

Nu begonnen de pogingen een dominee te krijgen opnieuw, met als resultaat het uitbrengen van een beroep op *ds J. Nentjes* van Urk. Het werd een bedankje. Met algemene stemmen liet men vervolgens voor de derde maal zijn keus op ds K.J. van Goor vallen. Weer mis. Maar toen ds Van Goor voor de vierde maal was beroepen, kwam in oktober 1850 het bericht, dat hij naar *Sneek-Scharnegoutum* zou overkomen. Op de kerkeraadsvergadering van 21 november 1850 was hij voor de eerste keer als praeses aanwezig en kon hij mee de attestatie van zijn vrouw Johanna Cornelia Scholten uit Smilde aanvaarden.[1.]

Er kwam dadelijk een opleving in het kwijnend leven van de Sneker gemeente. *Grietje Kramer*, getrouwd met timmerman Jouke Hoekstra kwam terug uit de hervormde kerk en wilde zich opnieuw bij de Afgescheidenen aansluiten.

Tot lidmaat werden aangenomen *Willem Visser, Johan U. Fritz, Sybout Jaarsma, Pieter S. Postema, Jacoba van Veen, Trijntje Rientses v.d. Stel.* En in diezelfde maand (december 1850) ook nog *Berend Bakker, Makke Pot, Ytje Pot* en *Kekke*, terwijl gedoopt zouden worden *Trijntje Sytzes de Hoop* en *Yttje Tykes Kleyterp.*

Tenslotte zouden na afgelegde belijdenis de H. Doop ontvangen: *Haye Siebes Bok, Antje Feddes Koopmans, Jelle M. Wagenaar, Hendrik Wielenga, Hielke Zoethout, Aaltje ten Have, Hidse Andries Jongbloed.*

Het traktement van ds Van Goor werd vastgesteld op *ƒ* 600,- per jaar plus een maandelijkse collecte (in elk geval *ƒ* 20,-) plus vrij wonen. Ruim een jaar later steeg het al tot *ƒ* 900,- inclusief collecte.

In maart 1850 werden weer enkelen aangenomen: *L. Wielenga, H. Alkema, M. Louw v.d. Schaaf, Jantje Douwes van Lingen, Ulbe Boersma* en *Alida Wolffers.*

Nu het kerkelijk leven weer op opbloeide, werd de positie van de kerkeraadsleden ‘van het getrouw gebleven gedeelte van de gemeente Goutum’, dus van het deel dat achter de schorsing van ds W. van Leeuwen stond, nader geregeld.

Besloten werd de beide kerkeraden te beschouwen als *één kerkeraad* d.w.z. geen kerkeraadslid mocht op eigen houtje onderhandelen met de kerkeraad van de geschorste ds W. van Leeuwen in Scharnegoutum.

Verder besliste men over te gaan tot het aanbesteden en bouwen van een *nieuwe kerk* voor de gemeente en tot het vertimmeren van de *oude kerk* tot woningen. Dit zullen wel armen woningen geworden zijn. Een hiervoor benoemde commissie, bestaande uit: *J. Wagenaar, J. Rienstra, E. Gerritsen* en *H. Wielenga*, zou de zaak regelen. Met als resultaat, dat de aanbesteding van de nieuwe kerk voor *ƒ* 5250,- gegund werd aan P. Kalt te Bergum en dat de verbouwing van de oude kerk tot woningen voor *ƒ* 949,- door A. Prins te Sneek op zich werd genomen. In 1851 mocht aannemer P. Kalt te Bergum voor *ƒ* 2300,- een *pastorie* bouwen en op één van de laatste dagen van december '51 besloot men tot het bouwen van vier woningen, waarvan één als consistorie dienst zou doen. En zo is de toestand op de Zwarte Weg lang gebleven, tot in 1882 de Noorderkerk in gebruik werd genomen.

Het in 1852 gereed gekomen nieuwe kerkgebouw aan de Zwarte Weg kreeg in *september* van dat jaar ook een orgel. We citeren nu een bericht uit het kerkelijk weekblad *De Stem* van die dagen:[2.]

> ‘Sneek, 2 september.
> Heden namiddag, om twee uur, had hier plaats de inwijding van het nieuwe orgel, dat door iemand uit deze stad aan de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Gemeente geschonken was. Het werd aan de dienst des Heeren toegewijd door een predikatie uit Ps 150: 4b: ‘Looft hem met snarenspel en orgel’, uitgesproken door ds K.J. van Goor, predikant van de gemeente, voorafgegaan en gevolgd door psalmgezang, gebed en dankzegging.
> Het kerkorgel werd bij deze gelegenheid bespeeld door *S.W. Velds*, organist te Sneek, ontwerper van het orgel, die met de vervaardigers, de heren *L. van Dam* en zonen, orgelmakers te Leeuwarden, lof verdienen, daar het zich niet alleen onderscheidt door een schoon uiterlijk, kunstmatige en deugdzame constructie, maar vooral ook door zijn aangename en tevens grondige geluiden, reine en kracht volle uitspraak.
> Openlijk wordt dan ook hierbij de gever van het orgel de dank van de gemeente gebracht, met de hoop en verwachting, dat het lang mag gebruikt worden tot eer van de drieënige God en voor leiding van het kerkgezang.’

Aldus het bericht in het kerkelijk weekblad. We merken hierbij nog op, dat de bovengenoemde S.W. Velds organist was van de Grote of Martinikerk te Sneek en dat de Afgescheiden kerk te Sneek de eerste Afge-

scheiden kerk in Friesland was, die een orgel rijk werd. Als tweede in de rij volgde Franeker (1855).

We besluiten dit hoofdstuk met enkele sprokkelingen uit de kerkeraadsnotulen. Op de vergadering van 2 juni 1852 was een brief binnengekomen van *'Jufvrouw Fockens'* te Sneek. Dit was een dochter van de bekende ds Lucas Fockens.

Ze verzocht het kerkgebouw te mogen gebruiken om 'daarin de Godsdienst oefening te doen waarnemen door den Heer *Chevalier* van Utrecht'. Deze Maurice Chevallier was op en top een Reveil-figuur, getrouwd met een schoonzuster van Isaäc da Costa.

De kerkeraad was welwillend en stelde de kerk voor één keer beschikbaar op vrijdag- en zondagavond 8 uur. Terloops merken we hier op, dat twee dochters van ds Fockens, *Titia* en *Itia Henriette* in het Friese Reveil een belangrijke rol hebben gespeeld.

Maar toen het volgend jaar (1853) het verzoek kwam om het kerkgebouw af te staan voor de door-de-weekse dienst van *evangelist J.H. Maatjes*, kregen de aanvragers nul op het rekest.

Een bijzonder lastige broeder voor de kerkeraad was de Afgescheiden schoolmeester. Deze weigerde psalmen mee te zingen en het H.Avondmaal te vieren, omdat een 'onbekeerde' organist het orgel bespeelde. Ook verder zou hij jarenlang het de kerkeraad nog knap lastig maken. Op den duur is op zijn verzoek zijn naam 'uitgedaan' uit het lidmatenboek. We laten zijn optreden in de vergetelheid rusten.

Bij de bediening van het H.Avondmaal zouden mannen en vrouwen aan een tafel komen te zitten.[3.] En het zingen tijdens het Avondmaal zou door het orgel worden begeleid (wat vroeger blijkbaar niet gebeurde). Altijd nog de nawerking van de opvatting, dat een orgel eigenlijk niet in de kerk thuis hoorde, omdat het daar zo plechtig toeging. In 1857 bepaalde de kerkeraad nog eens uitdrukkelijk, dat geen 'ijdele stukken' op het orgel mochten worden gespeeld. Verstandig was de bepaling, dat niemand zonder toestemming van de kerkvoogden van het orgel mocht gebruik maken.

De kerkeraad onder leiding van ds Van Goor lette op alles, zoals het een goede kerkeraad betaamt. In het portaal van de kerk (de 'voorkerk') kwam een bordje te hangen met de woorden: 'kerk door gebruik van tabak niet bemorsen'. Dus toen al!

Toen ds Van Goor in 1858 een beroep uit *Amsterdam* ontving, maakte zich een zekere onrust van de kerkeraad meester, want hij liet duidelijk blijken, dat hij er niet 'los' van was. Als argumenten om hem tot bedanken te bewegen, voerde de kerkeraad aan:

a. De gemeente van Sneek zou door de aanneming van het beroep 'gesloopt' worden.
b. De Scharnegoutumers die tot de gemeente van Sneek behoorden,

zouden door het vertrek van ds Van Goor ‘verdeeld’ raken (sommigen zouden naar Scharnegoutum terug willen, anderen bij Sneek blijven).
c. De gezondheid van ds Van Goor en zijn vrouw werd eraan gewaagd.
d. Er was geen enkele zekerheid, dat door het aannemen van het beroep, de gemeente van Amsterdam uit de moeilijkheden werd gered.

Ds van Goor bedankte voor het beroep naar Amsterdam.

In 1860 vroeg S.S. Poelstra ontheffing van het diakenschap ‘wegens zwakheid des lichaams’. De kerkeraad bepaalde, dat H. van Wieren nu een jaar extra zou dienen en plaatste op het tal voor ouderling *J. Wagenaar, G. de Jager*, schilder, *M. Hempenius*, smid en *H. Wesseling*, houtkopersknecht.[4.] En voor diaken *S. Harstra, A. Huizinga, P.K. Dwarshuis* en *H. Berentsen.* Gekozen werden G. de Jager en J. Wagenaar en tot diaken S. Harstra en P.K. Dwarshuis.

In januari 1861 zaten in de kerkeraad de ouderlingen *H.L. Ypma, J. Rienstra, J. Wagenaar* en *G. de Jager;* en de diakenen *P.K. Dwarshuis, H. van Wieren, S. Harstra* en *D. van Randen.*

Van hen overleed in april '63 ouderling G. de Jager, een 39-jarige ‘huisverwer’.

Tegenwoordig komt het dikwijls voor, dat er ook in kerken wordt ingebroken. De inbrekers hebben het dan gemunt op de opbrengst van collecten, Avondmaalszilver en antiquarisch waardevolle kanselbijbels. Dat het omstreeks 1862 ook in het toen zo vredige Sneek soms niet pluis was, bewijzen de kerkeraadsnotulen van 9 december, waarin melding wordt gemaakt van een *inbraak* in de kerk (aan de Zwarte Weg) met als doel *brandstichting.* De Afgescheiden kerk in brand steken, wijst op de soms vlammende vijandschap, die zich in woord en nu ook in daad tegen de Christelijk Afgescheidenen úitte.

Gelukkig liep het goed af, maar het geval was voor de kerkeraad wel aanleiding om te overwegen een brandassurantie af te sluiten. Of het ervan gekomen is, hebben we niet gelezen. De Afgescheidenen van die tijd waren over het algemeen niet zo verzekeringsgezind.

Had ds Van Goor in 1858 voor Amsterdam bedankt, in juni 1863 nam hij een beroep aan naar *Hoogeveen* en deed in juli 1863 zijn intree in de grote Afgescheiden gemeente van deze Drentse veenkolonie. De vacante periode zou niet lang duren. Nog in hetzelfde jaar (1863) kwam *ds S. Evenhuis.*

Ds. S. Evenhuis, 11 november 1863 - 16 december '67

Was ds Van Goor in juli '63 vertrokken uit Sneek, zijn opvolger werd ds *Simon Evenhuis*, uit het genabuurde *Scharnegoutum.* Dit wijst erop, dat in Scharnegoutum de toestand weer genormaliseerd was en de scheu-

ring voorbij. Omdat ds Evenhuis niet veel meer dan een jaar in dit dorp had gestaan, kreeg de gemeente daar de kosten, gemaakt bij de komst van ds Evenhuis in 1862, terug betaald. Dit was ook niet meer dan billijk.

Uit zijn 4-jarige dienstperiode geven we de volgende bijzonderheden door:

Zoals het gewoonlijk kort na de komst van een nieuwe dominee gaat, ook nu meldden zich een aantal personen om als lid te worden 'aangenomen'. Ook *Imke Venema* had zich aangeboden, maar de kerkeraad had bezwaren: Imke had op zondagmorgen gevist! Die zaak moest eerst aan de kant en dus werd hij vermaand. Maar Imke zei, dat hij 'met vrijmoedigheid' zondagsmorgens viste. Dus werd hij niet als lid geaccepteerd.

Er was in die dagen ook een *voorzanger* in de kerk. In 1865 werd *Atze Huizinga* als zodanig gestemd in de plaats van *D. van Randen.* En een paar maanden later mocht ook *Bonne Wielinga* met zijn gaven als voorzanger de gemeente dienen. Toch liet in de kerk ook het *orgel* zich wel horen. Het blijkt uit een notitie in de notulen van juli '67:

De kerkeraad besluit de poesterblazer (orgeltrapper) Ale van der Schaaf te vermanen, omdat hij 'bij het orgel willekeurig en niet overeenkomstig de behoeften van het spelen blaast'.

En in november 1866 wordt aan de schoolmeester van de bijzondere school van *Den Briel* voor één maal de gelegenheid geboden op een zondagavond in de kerk een woord te spreken over het 'christelijk onderwijs' en de noodzakelijkheid daarvan voor de jeugd. In juli '68 wordt met blijdschap kennis genomen van een brief met de mededeling van de oprichting van een 'positieve school voor Gereformeerd onderwijs, waartoe sommige leden zijn toegetreden'.

Ds Simon Evenhuis had een zwakke gezondheid. Hij zou op 30-jarige leeftijd aan de tering (t.b.c.) bezwijken. In de kerkeraadsvergadering van 23 november '65 deelt hij mee van zijn õktober-traktement te willen afzien, wegens de financiële schade, die de gemeente door zijn ziekte geleden heeft. Maar door de kerkeraad wordt hem 'dit maandtraktement' als blijk van toegenegenheid als geschenk gegund. Van weerszijden een sympathiek gebaar!

Maar anderhalf jaar later deelt ds Evenhuis in een kerkeraadsvergadering[5.] mee, dat hij wegens voortdurende ziekte en zwakheid van stem zijn ambtswerk niet meer doen kan.

Op aanraden van verscheidene artsen moest hij wel besluiten een half jaar rust te houden. Daarom stelde hij voor òf zijn ambt als predikant van Sneek neer te leggen òf te proberen voor zijn eigen rekening een hulpprediker te krijgen. De kerkeraad wil niets weten van het beëindigen van zijn predikantschap en vindt, dat de gemeente zich dat halve jaar maar zo goed mogelijk moet behelpen.

Het halve jaar is nog niet om of er ligt een brief van ds Evenhuis op de kerkeraadstafel. Hierin verzoekt hij 'ontslag' als predikant wegens een

'diepe ontsteking in de long'. En al zou het ziekteproces naar wens verlopen, dan nog zou hij voor zijn 40e jaar niet meer de kansel mogen beklimmen (hij was nu 30 jaar). Het spreekt vanzelf, dat ds Evenhuis nu het gevraagde ontslag als predikant krijgt. 'Met een bloedend harte' geeft de kerkeraad het hem. In de notulen lezen we verder: 'Op grond van eene bijna vierjarige ondervinding kunnen wij allen verklaren, dat zijn Eerw. als een wetenschappelijk, ijverig, getrouw en Godzalig dienstknecht van Jezus Christus in deze Gemeente is werkzaam geweest en ons de leer der Waarheid naar Gods Woord en onze aangenomen formulieren heeft verkondigd.

God de Heere geve dat zijn Eerw. nog weer worde opgerigt en dat de vele talenten, die Hij hem verleend heeft, tot zijn Eerw. grijzen ouderdom moge dienen tot eeuwige eer en lof van Zijn Heilige Naam, de opbouw en bloei Zijner duur gekochte Gemeente.

Sneek 13 oktober 1867.

w.g. J. Wagenaar
H. Ypma
M. Hempenius
J. Rienstra

(ouderlingen)
S. de Jager
H. van Wieren
P. Dwarshuis
Y. Bootsma

(diakenen)'

Nog in hetzelfde jaar (1867) is ds Evenhuis overleden. Zijn 'grijze ouderdom' heeft hij op geen stukken na mogen bereiken.

We gaan nu nog even met zevenmijlslaarzen door de geschiedenis van de jaren 1868-'82. Eigenlijk vallen ze al buiten ons bestek, daarom volstaan we met het geven van slechts enkele bijzonderheden.

De opvolger van ds Evenhuis werd de uit Apeldoorn overgekomen *L. Neyens*, die van 1868-'74 in Sneek heeft gestaan.[6.]

In 1872 had hij als kerkeraadsleden naast zich de ouderlingen *Hans van Wieren, J.M. Wagenaar* (die jarenlang scriba is geweest en in 1874 naar N. Amerika emigreerde), P.K. Dwarshuis (na Wagenaar ook vele jaren scriba) en *J. Kuipers*. De diakenen waren *H. Alkema* (die in mei 1872 overleed), *Y.J. Bootsma, A. Kappenburg* (emigreerde ook in 1874 naar Amerika) en *J. Rodenhuis*.

Van een notitie in de kerkeraadsnotulen van april en mei 1874[7.] keken we op, want we ontdekten daarin een merkwaardig geval van bijgelovigheid. We wisten wat betsjoenen (betoveren, beheksen) en wat een tsjoenster (heks) was, maar niet, dat daaraan nog door sommigen in 1874 in Sneek in de Chr. Geref. kerk geloof werd gehecht.

Trijntje van der Woude klaagde erover, dat ze door enkele vrouwen ervan werd beschuldigd een kind van Jentje de Boer en Jacoba van der Schaaf betsjoend te hebben (in de notulen staat betjoend, maar de scriba P.K. Dwarshuis was ook een Groninger, uit Warffum afkomstig).[8.]

Ds Neyens en ouderling P.K. Dwarshuis zouden *Jacoba van der Schaaf, Dina Ates* en *wed. W. Venema* hierover bestraffen.

In de volgende kerkeraadsvergadering zijn de genoemde vrouwen aanwezig om hoor en wederhoor te kunnen toepassen.

Eerst vroeg de praeses (ds Neyens) aan Trijntje van der Woude welke bezwaren ze tegen de drie andere vrouwen had. Deze antwoordde, dat ze door hen zijdelings en ten onrechte ervan werd beschuldigd het jongste kind van Jacoba van der Schaaf betsjoend (behekst) te hebben, zodat het gestorven was.

Maar de moeder handhaafde openlijk haar beschuldiging. Trijntje was op zekere dag bij haar op bezoek gekomen en had, voorover gebogen, naar haar pas ziek geworden kind in de wieg gekeken. Op dat moment was bij haar (Jacoba) de gedachte opgekomen: 'Nu betjoent Trijntje je kind' en dit was - volgens Jacoba - de volgende dagen ook wel duidelijk gebleven. Het kind stierf.

Andere buurvrouwen - aldus de notulen - gingen zich ook met het geval bemoeien en probeerden de tsjoener te ontdekken door een sleutel telkens op verschillende plaatsen in de bijbel te leggen en dan de naam Trijntje uit te spreken.

Vrouw Ates zei zelf gezien te hebben, dat de sleutel dan draaide, zodat ze meende terecht te kunnen concluderen: Trijntje is de schuldige tsjoener. Ze had dan ook tegen haar gezegd: 'Het is een duivelse boel, dat die kinderen hier zo sterven'.

Tijdens hoor en wederhoor waren de spanningen in het gesprek zo hoog opgelopen, dat beide partijen elkaar heel emotioneel allerlei lelijks naar het hoofd gooiden, hoewel de praeses hen voortdurend maande toch rustig te blijven.

Het slot was, dat de kerkeraad de zusters ernstig bestrafte over hun bijgelovigheid, hun bitterheid en misbruik van Gods Woord en hen opwekte tot onderlinge liefde en wederkerige vergevensgezindheid. Toen deze opwekking bij de vrouwen geen enkel effect had, besloot de kerkeraad zowel aan Dina Ates als aan Jacoba van der Schaaf het Avondmaal te ontzeggen. Maar eerst wilde men over dit punt nog met de kerkvisitatoren overleg plegen. We hebben er in de notulen verder niets over gelezen.

In oktober 1874 ontving ds Neyens een beroep naar Amsterdam. De kerkeraad vroeg hem of het, gelet op zijn 'tijdelijke en herhaaldelijke ziekte' Gods weg niet zou zijn om te blijven. Maar ds Neyens nam het beroep aan, 'lettende op de uitgebreide werkkring en zijn gemoedsbewerking'.

Na hem kwam ds A. v.d. Sluijs (1875-'80), die op tweede Kerstdag '80 afscheid preekte wegens zijn vertrek naar Leiden. De kerkeraad bestond toen uit de vier ouderlingen *H. van Wieren, B.J. Wielinga, L. Smilde* en *P.K. Dwarshuis* (scriba). En de vier diakenen *A.J. Leenstra, R.S. Smilde, J. Rodenhuis* en *Y.J. Bootsma.*

Het spreekt vanzelf, dat we in dit hoofdstuk niet dieper kunnen ingaan op de geschiedenis van de dienstperiode van ds Van der Sluijs en van de

predikanten, die na hem gekomen zijn.

Laten we tenslotte nog mogen vermelden, dat ds Van der Sluijs op 7 juni 1882 - wegens ziekte van ds R. Breitsma - uit Leiden is overgekomen om de nieuwe Noorderkerk ‘aan des Heeren dienst te wijden’. Het is nu ruim 100 jaar geleden.

Eindnoten:

1. Ingekomen stukken classicaal bestuur van Sneek (R.A. Leeuwarden).
2. Van dit en andere rapporten kregen we van S. ten Hoeve te Nijland een fotokopie ter inzage.
3. Inderdaad is Joh. Andriessen door de rechtbank van eersten aanleg te Sneek op 21 juli 1836 veroordeeld tot *f* 25,- boete, omdat hij te licht roggebrood had verkocht. Dit was 30 juni 1836 ontdekt bij Jacob Molles Eisma, winkelier te Nyland.
4. Hier wordt gedoeld op het rekest door ds R. Engels van Nieuwolda (Gr.) met 19 andere predikanten aan de synode gezonden, waarin werd gevraagd duidelijk te verklaren wat nu eigenlijk de bedoeling was van het veel omstreden woord ‘overeenkomstig’ in het ondertekeningsformulier voor a.s. predikanten.
5. We hebben zoveel mogelijk hun beroep eraan toegevoegd.
6. *Korte opwekking van allen die de Waarheid liefhebben en in alles vereenigd zijn met de leer onzer Dordsche vaderen*, door J. Andriessen, die als afgescheidene van de Herv. kerk in 1835, zich genoodzaakt vond in 1837 af te scheiden van de afgescheidenen (Sneek 1839).
7. Op 5 februari 1865. Hij was een zoon van Bernhardus Borneman en Ida Sjoek.
8. a. *Algemeene roepstem aan de Geref. in Nederland*, 16 blz. (Sneek, P. Joling Oz, 1834).
   b. *Mijne gedachten over een ten titel voerend werkje: verhaal van eenen misschien niet onbelangrijken droom in deze dagen, waarvan de voorafspraak is geteekend met de letter K;* vervaardigd te Sneek in de maand Febr. 1834, uitgegeven bij F. Holtkamp, 24 blz. (Sneek, P. Joling Oz, 1834).
   c. *Gods bevelende roepstem, om weder te keeren, door bemoedigende beloften van zijne trouw, albestuur en krachtdadige bescherming aangedrongen.* Ter opwekking van de Geref. leeraars, die zich uit Gods voorzienigheid loochenende bange vrees, zondige eigenbaat of lage hebzucht ten gevalle van het Ned. Herv. Kerkbestuur voor de afgoden buigen, 28 blz. (Sneek, P. Joling Oz. 1835).
   d. *Echo der Bazuin tot vergadering der uitverkorenen van P.J. baron van Zuylen van Nijevelt*, 36 blz. (Sneek, P. Joling Oz. 1835).
   e. *De eere Gods en die der ware Geref. gehandhaafd*, ter bestrijding van het kerk en staat verpestende geschrift: Kiest! Dordsch of - vrij!
   Alsmede eene vergelijkende beschouwing der handelingen van het Ned. Herv. Kerkbestuur met die der oude Fransche Jezuïeten, 79 blz. (Sneek, P. Joling Oz. 1835).
   f. *De algemeene bededag* (Sneek, P. Joling Oz.).
   g. *Troost in treurige dagen*, ter opbeuring en bemoediging aan de Gereformeerden in Nederland (Sneek, P. Joling Oz.).

1. Borneman verwijst hier naar de *Kerkelijke geschiedenis des Nieuwen Testaments* door Foeke Sjoerds. Foeke Sjoerds (1713-'70) was een Friese schoolmeester en historicus (zie Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek, deel IV, 1248). En naar *Historie of kort en waar achtig verhaal van den oorsprong en voortgang der Kerkelijke beroerten in Holland*, uitgegeven door Frederik de Vrij, burgemeester der stad Amsterdam, het- welk opnieuw in het licht werd gebragt, met een voorberigt door E.V.P., gedrukt bij Pieter Gillissen en Zoon te Middelburg, 1786’.
2. De nieuwe bijbelvertaling van J.H. v.d. Palm verscheen van 1820-'30 te Leiden in drie delen.

3. Voor het volgende commentaar hebben we veel aanwijzingen ontvangen van J. de Vries te Groningen.
4. Vgl. Theodorus van der Groe, *Toetssteen... deel I*, 91 e.v.
5. Het was oorspronkelijk de Voorrede van Van der Groe bij een door J. Ross vertaald werk van Erskine: *De Trapsgewijze Overwinninge.*
6. 1 Cor 1: 10 en Gal 5: 20 en art 79, 80 en 81 van de Dordtse kerkenorde.
7. De ondertekenaars waren Klaas K. de Bruin, Joh. Olingius en vrouw, Pieter Dekker, Rinske Rolsma, Jeltje Durks Hoekstra, Anke Kramer, Grietje Kramer, Marijke de Ruyter, Hiltje Gerlofs Porten, Bauke S. Kuypers, Catarina Stoker en Atje Gerrits.
8. In het bevolkingsregister van Sneek van 1830 komt Jeljer Jans Keulen voor als melktapper, geboren te Sondel, 31 jaar, gehuwd met Beitske G. Porten, 33 jaar, met twee kinderen.
10. De Bazuin 7 december 1860.
11. G. Keizer, *De Afscheiding van 1834*, pag. 348-351 (Kampen 1934). Er staan ook enkele onjuistheden in:
    a. Dat soldaten uit Leeuwarden naar Sneek werden gezonden om Borneman te beschermen, is onjuist. De militairen kwamen juist naar Sneek om het vergaderen met meer dan 20 personen bij Borneman e.a. te beletten.
    b. Borneman is niet op oudejaarsavond 1864 overleden, maar op 5 februari 1865.

12. Sneek, Tirns-Deersum, Bolsward, Koudum, Ferwoude (Workum).
13. Leeuwarden, 30 augustus 1839.

1. Correctionele audiëntiebladen 1836, no 1461 Nieuw Rechterlijk Archief (R.A. Leeuwarden).
2. Het verzoekschrift om vrijheid van godsdienstoefening was ondertekend door de volgende Afgescheiden gemeenten en ambtsdragers (niet overal staat hun kerkelijke functie achter de naam):

    Sneek: N. Borneman, A.J. Harstra, ouderlingen; Joh. Andriessen.
    Bolsward: P.J. Mobach, ouderling. *Drogeham:* Sjouke Renses Storm, T.H. Uitterdijk.
    Minnertsga: J.J. Tjessinga, F.J. de Valk, ouderlingen;
    Sexbierum: K.J. de Vree, Jurjen Haitsma, ouderlingen;
    Blija: Bokke Jacobs Amelander, M.S. Mellema; *Ferwerd:* D.M. Buursma, L.K. Hogendijk, ouderlingen; *Marrum:* P.J. Ferwerda; *Burum:* R.D. Hamming, P.R. Linthorst; *Leeuwarden:* J.L. Fokkens, S.G. Algra.

    vgl. Bos III, 100.
3. Aldus burgemeester Gonggrijp in een schrijven aan de Gouverneur, gedateerd 27 januari 1836.
4. Schrijven B. en W. van Sneek aan de Gouverneur, 24 februari 1836.
5. Gedateerd 7 maart 1836.
6. Bos III, 93, 94, 100.
7. In de oefening van 7 februari waren de namen genoteerd van Thomas Visser, Gerlof J. Keulen, beiden te Sneek; Jacob Gilhuis, smid te Scharnegoutum, en Douwe Gerrits Bakker, boer onder Tjalhuizum.
    Een week later kwamen 's morgens in het proces-verbaal te staan de namen van Joh. Olingius en Pieter Dekker te Sneek; van Rikkert, schoenmaker te IJlst. En 's middags Oene Heins onder IJsbrechtum, Cornelis Durks Lanting onder Tirns, Douwe Romkes Wynia, veldwachter te Oudega (W) en Anne Rodenburg te Sneek.
    Weer een week later waren o.a. aanwezig Hotse Hotses Schilstra, boer onder Scharnegoutum, en Gerlof Jans Keulen te Sneek.

1. Als grond hiervoor wordt opgegeven Art 28 Ned. Geloofsbelijdenis en vr. 55 en 103 van de Heidelbergse Catechismus.
2. Sneek bij K.B. 9 juni 1841 no 92, Scharnegoutum idem no. 91.
3. Ouderlingen waren Jeljer J. Keulen, koemelker, en Pieter Mattheus Gilhuis, smid. Diakenen Klaas K. de Bruin, pelmolenaar, en Pieter H. Dekker, blauwverversknecht.
    Verder Joh. A. Olingius, kastenmakersknecht, en zijn vrouw Eertske Hendriks Dekker; Meindert S. Hempenius, smidsknecht; Ype Hulsma; Thomas D. Visser, boer; Jouke Hoekstra, en zijn vrouw Grietje Kramer; G.Y. Radersma; A.J. Olingius; Beitske G. Porten, de vrouw van ouderling Jeljer J. Keulen; Hiltje Porten; Rinske J. Rolsma; N.R. de Boer; J.H. Spoerrel; F.O. de Bruin; R.J. Keulen; H.D. Nooitgedagt; B.K. Jellema; Oene H. de Bruin; S. Olingius; Janke J. Keulen; Joh. Y. Radersma; Reinder Pieters Westra, schipper te IJlst; Bauke Siebes (Cuperus) melktapper en zijn vrouw Atje Gerrits Steenstra; A.J. Mulder; H.H. Cuperus; G.J. Keulen; Richje B.

Korporaal; Jeltje D. Hoekstra, vrouw van ouderling K. de Bruin; Catharina Gerstmeijer (vrouw van de zilversmidsknecht van Jan Stoker).

4. We zijn voor de lokalisering van dit en andere punten veel dank verschuldigd aan S. ten Hoeve te Nijland, directeur van het Fries Scheepvaartmuseum.
5. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland*, deel I, 17.
6. Voor het tijdvak van 11 september 1846 - 11 oktober 1848 ontbreken de kerkeraadsnotulen en tussen 3 februari 1847 - 27 juni 1849 is Sneek niet op de classis vertegenwoordigd geweest.
7. Schrijven van ds K.J. van Goor aan docent Helenius de Cock, gedateerd 2 maart 1859 (familie-archief De Cock).
8. idem.

1. Op 10 juli 1851 werd hun dochtertje Luchifia in Sneek geboren.
2. De Stem van 17 september 1852. We hebben stijl en spelling van het artikel enigszins aangepast.
3. Notulen kerkeraad 5 november 1855.
4. Op 29 maart 1861 overleed te Sneek Hendrik Wesselink, 51 jaar, houtkopersknecht, geboren te Zwolle, echtgenoot van Mietje Miechiels, zoon van Gerrit Jan Wesselink en Johanna van Alderen, wonende te Zwolle.
5. Notulen kerkeraad 28 mei 1867.
6. Om precies te zijn van 7 september 1868 - 29 november 1874.
7. Notulen kerkeraad 22 april en 19 mei 1874.
8. Hij was bakker van beroep en zoon van de bekende bakker Kornelis Jans Dwarshuis, de voorman van de Afgescheidenen in Warffum.

VI *Scharnegoutum*

Scharnegoutum in Wymbritseradeel, een paar kilometer ten noorden van Sneek aan de voormalige trekvaart naar Leeuwarden gelegen, is van oorsprong en oud dorp. Op de hoge terp prijkt de in 1861 geheel vernieuwde Hervormde kerk, nu niet meer met een zadeldaktoren zoals vroeger, maar met een spits gesierd.

Het dorp heeft ook zijn klooster gekend, al diep in de middeleeuwen gesticht en bedoeld voor adelijke nonnen. De plek waar het stond is nog te herkennen. Wie de oude weg van Sneek naar Leeuwarden neemt, ziet even ten noorden van Scharnegoutum een vrij hoge terp met een boerderij. Daar heeft het klooster gestaan.

In de dagen van de Afscheiding (± 1836) leefde de naam ‘Scharnegoutumer klooster’ nog volop. Telkens komt die naam in de processenverbaal weer voor. Er woonde toen een Afgescheiden boer, *Jarig Klazes Ypma*, die zijn schuur en huis beschikbaar stelde voor het houden van ‘ongeoorloofde’ godsdienstoefeningen. We komen hierop nog terug.

Het is zielsjammer, dat in januari 1929 met de Christelijke school ook het vergaderlokaal van de kerk, waarin zich het kerkelijk archief bevond, is afgebrand. Weg waren al die kostelijke oude notulenboeken. Somber schrijft A. Algra in zijn *‘De historie gaat door het eigen dorp’*, dat de geschiedenis van de gereformeerde kerk van Scharnegoutum van voor 1929 nu nooit meer te beschrijven valt. Een beetje gelijk heeft hij wel. Maar met het opdiepen van verspreide gegevens uit andere bronnen, o.a. uit het notulenboek van de classis Sneek en van de Provinciale synode, hebben we geprobeerd de schade zo klein mogelijk te houden. Het

ontbreken van de verbrande archiefstukken blijft echter wel een pijnlijk manco.

Tot de Afgescheiden classis Sneek behoorden in het eerste begin de gemeenten van *Sneek, Tirns, Deersum, Bolsward, Koudum* en *Ferwoude* (bij Workum). De naam Scharnegoutum wordt in de eerste classicale notulen, die dateren van 14 december 1837 nog niet genoemd. De datum van instituering, die in 'Honderd veertig jaar gemeenten en predikanten' (1974) achter Scharnegoutum staat, (20 september 1836), zal dus meer betrekking hebben op Tirns en Deersum, beide dicht bij Scharnegoutum gelegen. Inderdaad is in september 1836 de gemeente Sneek, waartoe ook de omgeving behoorde, in drieën gesplitst nl. in *Tirns, Deersum* en *Sneek.* Men had dit gedaan om een eind te maken aan de vele twisten en onaangenaamheden, die in de gemeente Sneek leefden. (In ons hoofdstuk over Sneek zijn we hierop dieper ingegaan). Tot het rayon van *Tirns* behoorde het gebied van de dorpen Scharnegoutum, Tirns, Tjalhuizum, Nijland, Ysbrechtum tot en met Oudega.

De gemeente van *Deersum* (in Rauwerderhem) bestreek het gebied van de dorpjes Deersum, Poppingawier, Terzool, Sybrandaburen, Speers tot en met Offingawier.

Tirns is een agrarisch dorpje, een paar km. ten noordwesten van Sneek aan de oude vaart van Franeker naar Sneek gelegen. De hervormden in Tirns behoorden tot de gemeente *Ysbrechtum - Tjalhuizum-Tirns*, die twee kerkgebouwen bezat, één te Ysbrechtum en één te Tirns (samen toen 320 zielen).

Ysbrechtum is een dorpje een paar kilometer ten westen van Sneek aan de weg naar Bolsward; het nog kleinere *Tjalhuizum* ligt iets verderop. De hervormde dominee was in de dagen van de Afscheiding *P. van Borssum Waalkes*, die daar gestaan heeft van 1827-'811. Hij was een man van de Groninger richting en woonde in Ysbrechtum. Op kerkrechtelijk gebied heeft hij veel gepubliceerd.

Deersum in de gemeente (grietenij) Rauwerderhem telde in 1840 slechts 220 inwoners, die vooral in de veeteelt hun bestaan vonden. Voorheen stond hier de state *Harsta*, welke naam we nog in de persoonsnamen van enkele Afgescheiden ouderlingen van de gemeente Deersum zullen tegenkomen.

De hervormde gemeente *Deersum-Poppingawier* is van 1829-em.'69 gediend door *ds L.W. Lolcama.* En die van *Scharnegoutum* van 1824-em.'52 door *ds Hermannus Meyer.*

Het is wel zeker, dat de prediking in de Hervormde kerk van de zojuist genoemde dorpen niet meer rechtzinnig was te noemen, althans zeker niet in *Ysbrechtum, Tirns* en *Deersum.*

In januari '36 rapporteert de Hervormde classis Sneek[1], dat in *Ysbrechtum* zich drie leden hebben afgescheiden, onder wie een diaken en

een kerkvoogd. Op 15 december 1835 had daar een zekere *Van Raalte*, kandidaat in de theologie, gepreekt. Het rapport noemt hem een ‘verleider van deze afgescheidenen’ en hoopt, dat ‘deze drijver’ niet op de ‘preekstoel in onze Geref. kerken’ zal worden toegelaten.

In *Deersum* hadden 5 lidmaten verzocht om uit het lidmatenboek te worden geschrapt, maar er waren wel 40 personen die sympathiseerden met de Afgescheidenen. In de nazomer van het vorig jaar ('35) had een zekere *Vijgeboom* een paar maal bij *Anne Gerrits Bakker* aan huis geoefend, wat bij enkelen tot een openlijke afscheiding had geleid.

En in *Scharnegoutum* bleken vrij geregeld conventikels te worden gehouden. Zes leden hadden zich daar al afgescheiden en velen kwamen niet meer bij hun hervormde predikant in de kerk. Vooral een *P.M. Gilhuis*, de smid, was een voorvechter en strooide ‘veel kwaad zaad’. Onder die Afgescheidenen was ook een *Jacob Thomas Pyttersma* (Pietersma), een diaken, van doopsgezinde afkomst.

Nog geen maand later (18 februari 1836) meldt ons een ander rapport van de Hervormde classis Sneek, dat uit de Hervormde gemeenten in de ringen *Sneek* en *IJlst* zich weinig lidmaten aan de kerk hebben onttrokken, zodat ‘deze separatistische vereniging als niet zeer belangrijk mag beschouwd worden’. Maar het ‘doldriftig gedoe der aanstokers’ trekt wel overal de aandacht. Gelukkig houdt het ‘verstandigste deel’ van de gemeenten zich rustig en de ‘stillen en gerusten’ zwijgen.

De separatisten gaan in de ‘hoofdplaats’ (Sneek) naar de kerk. Daar wonen ook de zich noemende ouderlingen. Twee van hen zijn de ‘door verscheidene blauwboekjes berucht geworden mannen *Joh. Andriessen* en *Nic. Borneman*, beiden door stijfhoofdigheid en dolle drift alom bekend’, en ‘bij rechtschapen lieden in kleine achting’.

Minachtend vervolgt het rapport: die afgescheidenen kunnen ‘noch door hooge geboorte noch door aanzienlijke noch door groote bezittingen noch door bijzondere braafheid en deugd enig belang inboezemen!’ Er is niet ‘een enkel persoon uit de deftige burgerstand’ bij.

‘Voor het grootste deel zijn het vrouwen, diep onkundig, weinig doorzichtig, verward van denkbeelden en bevooroordeeld’. En wat de mannen betreft zijn het ‘boeren op *gehuurde* plaatsen... ambachtslieden... arbeiders’. Ziezo, dat wist de minister, aan wie het rapport was gericht, ook weer. Het was allemaal niet veel zaaks. En aan die ‘Andriessen en Borneman was het gelukt een kleine gemeente te lokken en te vangen’, waarbij ook een rol had gespeeld het optreden van de oefenaars *Vijgeboom* en *Pier Schaap*, van de ‘afgezette’ predikanten *De Cock* en *Van Velzen* en van kandidaat *Van Raalte.*

‘Zolang het zulken vrijgelaten wordt om als waren ze met apostolisch gezag bekleed, rond te reizen... lichtbewogen gemoederen zoveel zij kunnen op te winden’, aldus het rapport, dan was ingrijpen van de overheid (‘gouvernement’) beslist gewenst en noodzakelijk, zodat ‘lasteraars gevoelig gebreideld en verleiders krachtdadig verhinderd’ werden. Nu,

het gouvernement greep in; er kwamen zelfs militairen aan te pas, zowel in de stad Sneek als in Wymbritseradeel. In het hoofdstuk over Sneek hebben we dit punt al behandeld, we gaan het nu doen voor Wymbritseradeel. Het politionele en militaire optreden ging beginnen. De rechtbank van eersten aanleg te Sneek kreeg de zaken te behandelen.

Processen-verbaal

De *processen-verbaal* - waarvan we kopieën in het Gouverneursarchief en in dat van de grietenij (gemeente) Wymbritseradeel vonden - laten ons als het ware een flits zien van de zwarigheden, waarmee de Afgescheidenen van buitenaf bij het houden van hun geïmproviseerde kerkdiensten in huis of schuur te maken konden krijgen. Daarom loont het de moeite de rechterlijke archivalia hier te laten spreken.

Het betreft het gebied vlak ten noorden en noordwesten van Sneek gelegen, d.w.z. 'onder' *Ysbrechtum, Tjalhuizum, Tirns* en *Scharnegoutum* in Wymbritseradeel, en Deersum in Rauwerderhem.

Die processen-verbaal zijn bijna alle in 1836 opgemaakt, het jaar waarin de Afgescheidenen het sterkst door de overheid zijn aangepakt. Voor 1837 en '38 vonden we voor elk jaar nog slechts één veroordeling. Laten we beginnen met het eerste proces-verbaal, gedateerd *10 maart 1836*, een donderdag. Op de avond van die dag was assessor (wethouder) *Theodorus Ykema* in gezelschap van de twee 'policie-bedienden' *Jan Pieters Deinum* en *Minze Jans Wijma* gegaan naar het huis van *Pieter Mattheus Gilhuis*, 'meester grofsmid' in de 'buurt' van Scharnegoutum. Hij woonde op de plek, waar nog een smederij staat, sinds kort niet meer in gebruik, achter de gereformeerde kerk aan de Alddyk.

In de 'voorkamer' - aldus het proces-verbaal - bevonden zich wel 60 personen, zowel mannen als vrouwen. De 'vergadering' was bij de binnenkomst van de mannen van het gezag net bezig met het zingen van een psalmvers, 'zoo ik mij niet bedrieg uit Ps 118', voegt het verbaal eraan toe. Erg psalmvast was de verbalisant blijkbaar niet, want anders had hij die overbekende psalm wel onmiddellijk herkend.

De assessor liet de hem vergezellende agenten de aanwezigen bevelen met het zingen op te houden. Het werd dadelijk stil. Daarop nam de assessor het woord en gebood de bezoekers het huis te verlaten. Maar in plaats van dit te doen, *had Hotze Hotzes Schilstra*, boer te Scharnegoutum, (blijkbaar de voorzanger) opnieuw een psalm ingezet, waarop alle anderen ook weer waren begonnen mee te zingen.

Toen de psalm uit was, stond *Nicolaas Borneman*, winkelier te Sneek op, en las het bijbelgedeelte voor, waarover hij zou 'preken'. Het was uit Mattheüs 22. Dit was voor de assessor het sein om te vertrekken en de rest van de vergadering aan de agenten over te laten. Onder de aanwezigen had hij naast de hierboven al genoemde personen ook herkend: *Ids Theunis Bootsma*, boer te Ysbrechtum; *Anske Gerbens Syperda*, boer te Ysbrechtum; *Anne Gerrits Bakker*, boer te Deersum; *Freerk*

Meintes Miedema, boer te Lutkewierum en de zoon van *Rindert Thomas (de Boer)*, boer te Terzool.

Toen de assessor de volgende dag het proces-verbaal aan de rechtbank te Sneek opzond, maakte hij van de gelegenheid gebruik op te merken, dat het hoogst moeilijk, ja bijna ondoenlijk was voor het hoofd van een plattelandsgemeente om alle 'ongeoorloofde' godsdienstige bijeenkomsten te controleren, vooral omdat deze op onbekende tijden en op ver van elkaar verwijderde plaatsen werden gehouden. Hij had gelijk. Men kon zich toen niet zoals nu, snel met een auto verplaatsen en de mogelijkheid van telefonische tips bestond nog niet.

Wel wist de assessor zeker, via het rapport van een politieman, dat er diezelfde zondag een tweede godsdienstoefening bij smid P. Gilhuis aan huis was gehouden. Blijkbaar had één van de aanwezigen op de uit kijk gestaan, want bij het naderen van de surveillerende agent waren 30 à 40 personen haastig het huis uit en de 'buurt' opgelopen. Toch had de agent ook in huis nog wel 30 à 40 mensen geteld, van wie hij de namen had opgeschreven: *Nicolaas Borneman*, de voorganger, en *Douwe Gerrits Bakker*, boer te Tjalhuizum.

Verder van *Eeltje Hanzes (de Groot)*, arbeider te Nijland; *Dirk Cornelis Lanting*, arbeider te Scharnegoutum; *Sybe Klazes (Reen)*, boer te Deersum; *Mattheus Pieters Gilhuis*, smid te Sneek; *Rindert Thomas de Boer* en zijn zoon *Hendrik* te Terzool en de bewoner van het huis *Pieter M. Gilhuis*, de smid, wiens vader bovengenoemd ook aanwezig was.

Zowel de voorganger N. Borneman als de gastheer P. Gilhuis werden anderhalve maand later in Sneek veroordeeld tot *f* 100,- boete.[2.] Op diezelfde dag kreeg Borneman er nog eens *f* 100,- boete bij, omdat hij op zondag 26 maart '36 bij de 33-jarige arbeider *Wilt je Okkes Berg* te Deersum een godsdienstoefening had geleid. Deze arbeider kreeg hetzelfde bedrag te betalen. Het zou eentonig worden als we alle processenverbaal stuk voor stuk weergaven, want ze vertonen vaak hetzelfde patroon. Daarom beperken we ons tot de varianten.

Dat de kerkelijke spanningen in Wymbritseradeel opliepen, is zeker. Speciaal op zondag werd er scherp opgelet of de Afgescheidenen ook illegaal vergaderden d.w.z. met meer dan 20 personen. Zo was op zondag 3 april nagenoeg de hele politionele macht van Wymbritseradeel met enkele collega's uit de directe omgeving aan het surveilleren.[3.] Vooral *Scharnegoutum* werd in de gaten gehouden, want dat dorp en zijn omgeving vormde een brandpunt van separatisten.

Om 9 uur die morgen kwam er een tip, dat er bij *Jaring Klazes Ypma*, boer op het zogenaamde Scharnegoutumer klooster, zo'n vergadering zou worden gehouden.

We merken hier alvast op, dat de Afgescheidenen in zijn boerderij in de maanden april, mei, juni t/m 10 juli 1836 nagenoeg elke zondag, één of vaak twee godsdienstoefeningen hielden, soms met meer dan 100 (!) personen. *Nicolaas Borneman* uit Sneek was dan altijd de oefenaar. Yp-

ma en trouwens ook Borneman kregen daarvoor ieder in totaal *ƒ* 400,- boete. Het blijkt uit de vonnissen door de rechtbank te Sneek uitgesproken.

Na die 10e juli is het ineens afgelopen: er was een detachement militairen gearriveerd, dat tot taak had de bijeenkomsten van de separatisten - zo werden de Afgescheidenen in officiële rapporten altijd genoemd - desnoods met geweld uit elkaar te jagen.

Wie was deze 27-jarige *Jari(n)g Ypma?* Door zijn huwelijk met de 21-jarige *Froukje Douwes Bakker* was hij nog geen jaar geleden de schoonzoon geworden van *Douwe Gerrits Bakker*, boer te Tjalhuizum, één van de voormannen van de Afscheiding in Wymbritseradeel.[4.]

We gaan nu iets vertellen over de gebeurtenissen op de boerderij van Jarig Ypma op zondag 3 april 1836. Op die dag was na het binnenkomen van de tip de waarnemende grietman Theodorus Ykema met enige politie-mannen naar de boerderij van Ypma gestapt. Inderdaad, er was in de boerderij een godsdienstoefening aan de gang. De bezoekers waren net een psalm aan het zingen en het was duidelijk, dat *Nic. Borneman* uit Sneek als oefenaar zou optreden. Streng gebood assessor Ykema de aanwezigen heen te gaan, maar pas toen hij gedreigd had, dat geweld zou worden gebruikt als men het niet deed, hadden ongeveer 100 (!) personen het huis en erf verlaten.
[5.]

De namen van de volgende aanwezigen kwamen in het proces-verbaal te staan: *Douwe Gerrits Bakker* te Tjalhuizum; verder die van *Ids Theunis Bootsma*, boer te Ysbrechtum en *Jan Imkes Rienstra*, boer te Tjalhuizum. Ze waren beiden schoonzoons van Douwe Gerrits Bakker bovengenoemd. Ook nog de namen van *Hotze Hotzes Schilstra, Tjitze Jacobs de Boer, Durk Cornelis Lanting(a), Durk Jeltes Visscher, Bauwe Pieters Kuiper*, allen uit Scharnegoutum. Tenslotte nog die van *Anne Gerrits Bakker* te Deersum, een broer van bovengenoemde Douwe G. Bakker; *Dooitze Cornelis Lantinga* van Tirns; *Eeltje Hanzes (de Groot)* van Nijland.[6.]

Op *Hemelvaartsdag 12 mei 1836* leidde *Nicolaas Borneman* twee diensten bij de jonge *Tjitze Jacobs de Boer* (21), boer te Scharnegoutum.[7.] 's Morgens waren er 80 en 's middags wel 100 hoorders geweest. Het kwam de gastheer op *ƒ* 100,- boete te staan.

In de morgendienst had *Borneman* op het bevel met de samenkomst op te houden gereageerd met de woorden, dat ze niet van plan waren weg te gaan (‘te scheiden’) en ‘dat hij gisteren voor de rechtbank te Leeuwarden was geweest, dat daar de waarheid niet wilde gehoord worden en dat hij nooit zulk een slechte boel gezien had’.

Dat Borneman onstuimig te keer kon gaan, hebben we in ons hoofdstuk over *Sneek* aangetoond. En het verwondert ons niet, dat hij dit ook bij zijn verhoor bij de rechtbank in Sneek deed. Nog geen maand later schreef de Officier van justitie bij deze rechtbank geërgerd aan de Gouverneur, dat Borneman tijdens een verhoor zich ‘wederom door eene

groote mate van hevigheid en onbescheidenheid heeft doen kenmerken, hetgeen de behandeling dezer zaken voor den Regter hoogst onaangenaam maakt'.[8.]

Een plaats waar de Afgescheidenen ook wel samenkwamen om hun godsdienstoefeningen te houden, was de boerderij, De Heide genaamd, van de toen 32-jarige *Freerk Meintes Miedema*, onder Lutkewierum in Hennaarderadeel gelegen. Zijn vrouw was de 50-jarige *Nieske G. Bakker*, een zus van de al meermalen genoemde Douwe G. Bakker, boer te Tjalhuizum. Het leeftijdsverschil valt op! In de huwelijksacte heet de bruidegom zonder beroep en de bruid boerin.[9.] De boerenplaats, De Heide bestaat nog en ligt in het land aan de weg van Scharnegoutum naar Bozum, circa 3 km van Scharnegoutum en enkele km van Lutkewierum. Op het dak van de schuur staat nu Heidomastate.

Op zondag 1 mei '36 waren 's middags om 2 uur de politie-agenten *Gosling Hyltjes Hiemstra* en *Sybolt T. Tiemersma*, geassisteerd door *Minze Symons Terpstra*, de veldwachter van Oosterend, en de veldwachter *Jan Glastra van Loon*, veldwachter te Lutkewierum, naar de boerderij van *Freerk M. Miedema* gegaan. Daar hadden ze ± 80 aanwezigen geteld, voor wie *N. Borneman* zondag 24 van de Heidelberger Catechismus behandelde. Op het verzoek zijn 'rede' af te breken en de vergadering uiteen te laten gaan, had hij geantwoord, dit alleen te zullen doen, als hij van de grietman zelf bevel kreeg.

Dat het een keer mis zou lopen, viel te verwachten, want de godsdienstoefeningen op zondag bleven doorgaan, hoofdzakelijk bij *Jarig Klazes Ypma*, hoe vaak hij ook werd veroordeeld. En *Borneman* was steeds de oefenaar, die de leiding had. Ook hèm schrikte de telkens gegeven geldboete van *f* 100,- niet af.

In de regel waren er meer dan 100 toehoorders, ja, op zondag 19 juni wel 200, en een week later zelfs 250! De politiemannen maakten echter elke keer trouw proces-verbaal op, maar boete of geen boete, het hielp allemaal niets. Dat bij de autoriteiten nu het plan rijpte de militaire macht te hulp te roepen, verwondert ons niets.

Op zondag *3 juli '36* zaten en stonden er bij Jarig Ypma weer 125 personen in de schuur, die luisterden naar de woorden van oefenaar Nicolaas Borneman. Zoals gewoonlijk kwam de politie-agent van Scharnegoutum, Jan P. Deinum, weer binnen en dreigde nu, dat de vergadering desnoods door soldaten zou worden uiteengejaagd, waarop de aanwezigen als 'uit eenen mond' antwoordden, dat men de militairen zou afwachten (ze zouden aan het eind van de week arriveren).

De volgende dag - maandag 4 juli '36 - schreef de grietman van Wymbritseradeel, S. van Welderen Rengers, aan de Gouverneur, dat hij zaterdag jongstleden vele separatisten 'in deze grietenij had doen waarschuwen' hun bijeenkomsten 'te bepalen tot het bij de wet niet verboden getal' d.w.z. niet meer dan 20 personen. Anders zouden de soldaten zulke bijeenkomsten uit elkaar jagen. In het bijzonder 'huisman' *Jarig Kla-*

zes *Ypma* had de aanmaning gekregen zijn huis niet langer beschikbaar te stellen voor het houden van die ongeoorloofde bijeenkomsten.

Maar het had niet geholpen. De 'voornaamsten' onder wie Borneman hadden hem (de grietman) geschreven zich niet te zullen 'onderwerpen'. Gister (zondag) had dan ook weer een verboden bijeenkomst bij J.K. Ypma plaats gevonden.

Herinnerend aan de aanzegging van de Gouverneur van enkele dagen geleden, dat militairen zouden worden ingezet, sprak de grietman de hoop uit, dat er niet minder dan 60 à 70 man gezonden werden, die 'met vastheid en beradenheid' konden optreden.

Verder wilde de grietman graag weten of het de bedoeling was de militairen in te kwartieren bij de voornaamste separatisten in de dorpen van de grietenij. En hij vroeg zich af of het niet nuttig zou zijn de besturen van de grietenijen *Rauwerderhem* en *Hennaarderadeel* te informeren over de tegen a.s. zondag te nemen maatregelen. Want het kon immers wel eens zijn, dat de separatisten hun bijeenkomsten van het Scharnegoutumer klooster (bij J.K. Ypma) naar de beide genabuurde grietenijen verplaatsten!

Komst detachement militairen

Zaterdag 9 juli '36 was het dan zover.

In alle vroegte marcheerde die dag een detachement soldaten uit Leeuwarden naar Scharnegoutum om zich ter beschikking van de grietman te stellen. De groep bestond uit 1 kapitein, 2 luitenants, 2 sergeants, 4 korporaals en 60 soldaten, in totaal dus 69 man.[10.]

We merken nu reeds op, dat de soldaten tot 15 augustus in Wymbritseradeel gestationneerd zouden blijven om de ongeoorloofde bijeenkomsten van de Afgescheidenen tegen te gaan.

Er bestaat een lijst met namen van de personen, die gedurende de periode van 9 juli - 15 augustus '36 in Scharnegoutum en directe omgeving met de inkwartiering van één of meer militairen werden belast.[11.]

Op deze 'staat' vinden we ook aangegeven hoeveel manschappen elk in huis kreeg en hoe groot het uitbetaald bedrag was, want voor inkwartiering van elke soldaat kreeg de gastheer een vergoeding ('kostgeld') van 35 cent per man per dag.[12.]

Duidelijk wordt ook, dat bij de vooraanstaande Afgescheidenen de meeste soldaten werden geplaatst, terwijl de niet-Afgescheidenen één of twee man in kwartier kregen.

Goed voor 4 manschappen waren *Eeltje Sipkes Huisman*, boer (de schoonvader van Tjitse Jacobs de Boer), *Hotze Hotzes Schilstra*, boer te Scharnegoutum; *Rient Martens Stilma*, boer; *Anske Gerbens Syperda*, boer te Ysbrechtum; *Sake Andries Smeding*, boer te Tirns en zijn zwager *Ids Theunis Bootsma*, boer te Ysbrechtum; *Willem Martens Stilma*, boer te Tirns; *Cornelis Durks Lanting(a)*, boer te Tirns; *Douwe Gerrits Bakker*, boer te Tjalhuizum.

Tjitse Jacobs de Boer, boer te Scharnegoutum moest plaats inruimen voor 5 en *Jarig Klazes Ypma*, boer 'in het Scharnegoutumer klooster' spande de kroon en kreeg liefst 6 man onder zijn dak. Laatstgenoemde was ook één van de hardnekkigste Afgescheidenen, die maar door was gegaan met het laten houden van in de ogen der overheid illegale godsdienstoefeningen in zijn boerderij, tot de militairen dit hem onmogelijk hadden gemaakt. Nog op 5 juli 1838 - een paar jaar later dus - had hij zijn boerderij weer eens beschikbaar gesteld voor ds *S. van Velzen* met als gevolg: beiden voor de zoveelste keer in hun leven een boete van *f* 100,-.

Zijn 48-jarige schoonvader *Douwe Gerrits Bakker*, de boer van Tjalhuizum, mocht er ook wezen! Elke zondag was hij wel bij een ongeoorloofde godsdienstoefening te vinden. Telkens kwam zijn naam weer in een proces-verbaal te staan. Nog in december 1837 kreeg hij een boete van *f* 100,- opgelegd, omdat hij in juli van hetzelfde jaar ds Van Velzen bij zich aan huis had laten preken.

Rel

Lieverdjes waren die militairen beslist niet, zeker niet in hun vrije tijd. Dan sprongen ze wel eens uit de band. Een voorbeeld hiervan vinden we in een schrijven van de commissaris van politie te *Sneek* aan de burgemeester gericht. Het stuk is gedateerd Sneek, 25 juli 1836 en handelt 'over verregaande ongeregeldheden en mishandelingen in deze stad gepleegd' door enige militairen in de nacht van zondag op maandag 24-25 juli. Deze soldaten waren in de grietenij Wymbritseradeel gestationeerd, in Scharnegoutum en naaste omgeving.

Commissaris G. Feenstra meldde, dat volgens bij hem die maandagmorgen binnengekomen rapporten van drie nachtwachten, de rust en goede orde 'heden nacht' door enige in de nabijheid van de stad 'ingelegerde' militairen, was 'gestoord' geworden.

Een groep van bijna 20 soldaten, die veel rumoer maakte, had zich tegen de nachtwachten verzet en dezen met ontblote bajonet bedreigd.

Ook waren op het geroep van 'moord!' omstreeks kwart over drie de nachtwachten naar de Galigastraat gesneld. Daar merkten ze, dat 6 à 7 soldaten een zekere Sytse C. Faber, 'oppasser' bij C. van der Wis, hadden getrapt en tegen de grond geslagen.

Er waren trouwens nog meer personen mishandeld, o.a. een zekere Hendrik Keulen, die om 5 uur naar zijn land was gegaan om te melken. Op de dijk bij de Olymolen was deze door 6 militairen aangevallen, geslagen en met moord bedreigd. Hij had zich losgerukt, maar was door een hem nagegooide steen zo aan het hoofd gewond, dat 'het bloed hem langs den rug nederliep'.

De sergeant van de soldaten, een Van Rossum, die op dat moment merkwaardig genoeg niet bij het tierende groepje was, had de gewonde man meegenomen naar het huis van *Antje Smitske* bij de Noorderpoort,

waar de wond ‘met brandewijn (was) afgewasschen’.

De meeste soldaten hadden 's avonds al *dansscholen* bezocht. Het kwam trouwens ‘bijna alle nachten’ voor, dat er militairen in de stad rondspookten. Daarom zou de commissaris van politie het op prijs stellen, dat de politie bevoegdheid kreeg militairen, die zich 's avonds om 10 uur nog op straat bevonden, in verzekerde bewaring te stellen.

Drie dagen later al schreef de Provinciale commandant van Friesland, Van Sytzama, aan de Gouverneur, dat hij aan de detachements-commandant bevel had gegeven om de daders van de te *Sneek* in de nacht van 24-25 juli gepleegde ongeregeldheden op te sporen en voor de krijgsraad te brengen. Verder had hij gelast, dat geen van de tot het detachement behorende militairen voortaan anders dan voor dienstzaken mocht gaan, voorzien van een door de commandant afgegeven ‘order’.

Ook moesten militairen, die zonder order in Sneek werden aangetroffen, gearresteerd worden ‘zonder onderscheid van uur in den dag of nacht’.

De militaire reglementen bepaalden immers, dat zelfs verlofgangers zich na het slaan der taptoe - uiterlijk 9 uur - niet meer op straat mochten vertonen.

Het was ferme taal, die wel nodig was. Want toen vier maanden eerder in *Sneek* ruim een week lang (vanaf zaterdag 5 maart) ook militairen gestationneerd waren geweest, hadden velen van hen zich aan dronkenschap en het plegen van baldadigheid schuldig gemaakt.

We keren nu terug naar zondag *10 juli 1836* en schreven al, dat de vorige dag militairen naar Scharnegoutum waren gezonden. Nog geen 24 uur later moesten ze al in actie komen, want *Jarig K. Ypma* had - zoals gebruikelijk - zijn boerderij weer ter beschikking van de kerkdiensten van de Afgescheidenen gesteld.

Toen die zondagmorgen assessor Theodorus Ykema met de secretaris van de grietenij om half 10 bij de boerderij arriveerde, vonden ze in het ‘buithuis’ wel 90 mensen bij elkaar, zowel mannen als vrouwen, die een psalm aan het zingen waren. In het voorbijgaan merken we op, dat een buithuis (bûthûs in het Fries) een soort bijstal bij de schuur is, de plaats waar het jongvee wordt gestald. Nu - in de zomer - was die stal natuurlijk leeg.

De bekende oefenaar *Nicolaas Borneman* uit Sneek zat achter een tafel met daarop een folio-exemplaar van de bijbel. Het zal wel een Statenbijbel zijn geweest.

De vergadering weigerde op bevel van de assessor uiteen te gaan. Daarop dreigde deze de militairen te roepen, die blijkbaar buiten al klaar stonden. Het hielp dadelijk. De mensen stonden op en verlieten de stal. Op de ‘hieminge’ (het erf) bleven echter hier en daar nog enkele mannen staan treuzelen.

Nu greep - op verzoek van de assessor - de officier van het detachement

in en liet door zijn soldaten allen van het erf verwijderen, die daar niet thuis hoorden. Met een ondertoon van voldoening wordt in het proces-verbaal opgemerkt, dat er die zondag bij Ypma geen godsdienstoefening meer is gehouden. En aan het slot van het verbaal staan de ons reeds bekende namen van de volgende bezoekers genoteerd: *Douwe Gerrits Bakker*, boer te Tjalhuizum; *Hotze Hotzes Schilsta*, zonder beroep, wonende te Scharnegoutum; *Pieter M. Gilhuis*, smid te Scharnegoutum en *Sybe Klazes Reen*, boer te Sybrandaburen en lid van de raad van de grietenij Rauwerderhem.

Een week later - op zondag 17 juli '36 - had de commandant van het te Scharnegoutum gestationneerde detachement de hele dag patrouille laten lopen, vooral op de grensscheiding van de grietenijen Hennaarderadeel en Rauwerderhem.[13.] Dit was niet zonder reden gebeurd. De separatisten in Wymbritseradeel konden immers gemakkelijk de grens van deze grietenij overwippen en dan hun vergaderingen verplaatsen b.v. naar Lutkewierum in Hennaarderadeel en naar Deersum in Rauwerderhem, waar ook actieve Afgescheidenen woonden. Deze laatsten waren buiten het bereik van de soldaten in Wymbritseradeel. Vooral op de boerenplaats De Heide (een boerderij heet nog zo) onder Lutkewierum werden bij *Freerk M. Miedema* wel samenkomsten gehouden.

De militairen in Wymbritseradeel waren en bleven op hun hoede. Met succes. Een kleine maand later kon de grietman S. van Welderen Rengers aan de Gouverneur schrijven, dat de separatisten sedert de komst van de militairen geen ongeoorloofde godsdienstoefeningen meer hielden, al was hij er niet zeker van, dat ze dit na het vertrek van het detachement niet opnieuw zouden doen. Op 15 augustus waren de soldaten weer naar Leeuwarden vertrokken. Ze hadden hun taak volbracht. Van 9 juli - 15 augustus 1836 waren ze in Scharnegoutum en omgeving ‘ingelegerd’ geweest. Maar precies een maand na hun terugkeer naar Leeuwarden was er in Scharnegoutum voor de politie-bedienden Jan Pieters Deinum en Minze Jans Wijma al weer werk aan de winkel. Het blijkt o.a. uit een rapport door het classicaal bestuur van Sneek aan de Gouverneur gezonden.[14.]

Op donderdag 15 september '36 ‘schroomde de afgezette Predikant Van Velzen zelfs niet, om bij heldere dag in ambtsgewaad zich te begeven ten huize van den landman Tjitze Jacobs de Boer te Scharnegoutum, en daar eene talrijke vergadering te houden’, die door velen uit omliggende gemeenten en zelfs ‘door inwoners van het eiland Urk bijgewoond werd’. Ook waren tegenwoordig ‘de beruchte J. Andriessen en N. Borneman van Sneek’. De komst van ds Van Velzen, die op klaarlichte dag in predikantskostuum naar de boerderij van Tjitze J. de Boer was gestapt, had in het dorp (‘in de buurt’) grote opschudding verwekt. Zo groot zelfs, dat de hervormde predikant, die juist met een ouderling een huisbezoek aan het afleggen was, daarmee moest ophouden.

Uiteraard was ook de grietman van de situatie op de hoogte gesteld.

Hij stuurde twee ‘politie bedienden’, die 's avonds laat, om 10 uur, bij de boerderij van Tjitze de Boer aankwamen. Daar troffen ze een vergadering van ± 50 personen aan. Ze noteerden de namen van *ds S. van Velzen*, ‘koopman’ *Borneman* en bakker *Andriessen* beiden van Sneek, *Douwe G. Bakker*, boer te Tjalhuizum, *Pieter M. Gilhuis* smid te Scharnegoutum en *R. en H. de Boer* (vader en zoon), beiden van Terzool.

Het proces-verbaal stelde vast, dat uit niets was gebleken, dat het hier om een ongeoorloofde godsdienstoefening ging. Dit lijkt ons juist. Het zal de gemeentevergadering zijn geweest, waarin de vraag besproken was of de Afgescheiden kerk van Sneek in drie zelfstandige delen moest worden gesplitst, nl. in *Tirns, Deersum* en *Sneek* zelf (het is er ook van gekomen).

Hervormde kerk te Lutkewierum (Hennaarderadeel). (Foto Fries Scheepvaartmuseum en Sneker Oudheidskamer)

We stappen nu af van de ontwettige godsdienstoefeningen in Scharnegoutum en omgeving. Ze kwamen nagenoeg niet meer voor. Voortaan

vergaderden de Afgescheidenen met niet meer dan 20 bezoekers. Alleen als *ds Van Velzen* kwam preken, was de toeloop van hoorders groot. Maar omdat heel Friesland diens arbeidsveld was, kon hij slechts een enkele maal naar Wymbritseradeel komen. Dit was o.a. het geval in juli 1837 en juli 1838, resp. bij *Douwe G. Bakker* in Tjalhuizum (meer dan 100 bezoekers) en bij *Jarig Klazes Ypma* op het bekende adres. Beide keren kwam het zowel preker als gastheer op *f* 100,- boete te staan, de maximum straf.

We gaan nu naar *Lutkewierum.* Het minuscule dorpje is te vinden in Hennaarderadeel, 5 km ten noorden van Scharnegoutum. Even over de grens van Wymbritseradeel, gelegen onder Lutkewierum stond (en staat) de boerenplaats De Heide, gelegen in het land aan de weg van Scharnegoutum naar Bozum, en toen bewoond (1836) door de 32-jarige *Freerk Meintes Miedema.* We hebben het al gezegd: ze is een poosje een ontmoetingspunt van Afgescheidenen geweest. In die afgelegen boerderij hielden ze hun godsdienstoefeningen. Van Velzen heeft er een paar keer gepreekt.

Na melding te hebben gemaakt van de bijeenkomst van de separatisten op 15 september bij *Tjitze Jacobs de Boer* onder Scharnegoutum, vervolgt het hierboven al genoemd rapport:

'Ja hoe weinig de aanstokers en menners der opgewondene en onkundige hoop' zich aantrekken van de bevelen van de overheid, daarvan was op *zondag 2 oktober '36* in Lutkewierum weer het bewijs geleverd. Hoewel Van Velzen en zijn volgelingen een week eerder, op zondag 25 september te *Tjalleberd* door de gewapende macht waren uiteengejaagd 'durfde men op den volgenden dag des Heeren al weder op de boereplaats *De Heide* onder Lutkewierum zamenkomen'.

''s Morgens waren daar door Van Velzen drie kinderen gedoopt. Wel had de veldwachter Van Velzen bevolen met preken op te houden, maar dit had niet gebaat.

's Middags was de grietman van Hennaarderadeel, Van Eysinga, vergezeld 'van assessor, secretaris, executeur en politiedienaar', ook naar de boerderij gegaan, maar deze functionarissen hadden evenmin iets kunnen bereiken. Tot 's avonds toe waren de Afgescheidenen bij elkaar gebleven. Ds D.A. de Groot van Sneek, de opsteller van het rapport, vond het optreden van de Afgescheidenen je reinste rebellie. Van Velzen en zijn aanhangers gingen hier en elders maar door 'om openlijk de wetten des Konings te schenden, de burgerlijke magt te tarten en ongehoorzaamheid ja oproer te kweeken'.

Waren er op zondag 2 oktober dus een paar godsdienstoefeningen bij Freerk Miedema op De Heide gehouden, twee weken later moest de grietman van Hennaarderadeel vanuit Wommels aan de Gouverneur schrijven, dat er op *zondag 16 oktober* op dezelfde boerderij alweer een samenkomst van Afgescheidenen was geweest. Van Velzen had daarin

voor ‘eene groote schare’ het woord gevoerd. En dat terwijl hij (grietman) kort daarvoor persoonlijk nog had geprobeerd Miedema van die samenkomsten te doen afzien.

Zo kon het niet langer. Er moest wat gebeuren. Er gebeurde ook iets. De Gouverneur greep naar het beproefde middel van inkwartiering van soldaten en liet een detachement militairen, 30 à 40 man sterk, naar *Lutkewierum* sturen. En mochten de separatisten hun bijeenkomsten willen houden in het naburige dorp *Deersum* in de grietenij Rauwerderhem, dan moesten de militairen ook daar ingrijpen.[15.]

Het paardemiddel hielp onmiddellijk. Afgelopen was het met de godsdienstoefeningen van de Afgescheidenen op Miedema's boerderij onder Lutkewierum. De schrik voor de militairen, die bepaald niet poeslief optraden, zat erin.

De grietman kon dan ook triomfantelijk melden, dat er op *zondag 30 oktober* in Lutkewierum geen samenkomsten van de Afgescheidenen meer hadden plaats gevonden.

Maar, schreef hij erbij aan de Gouverneur, het dorp Lutkewierum staat ‘een duurzame last van inkwartiering te wachten, als de militairen er zoo lang zullen blijven tot dat alle vermoeden van hernieuwing van vergaderingen zal verdwenen zijn’.

Kregen weliswaar de separatisten de last van de inkwartiering te dragen, de niet-Afgescheidenen kregen toch ook hun deel daarvan. Daarom vroeg de grietman bezorgd aan de Gouverneur: Moet de militaire macht nog lang in Lutkewierum blijven?

Zijn schrijven had een positief resultaat. Op dinsdag 2 november vertrokken de soldaten uit *Lutkewierum.* Ze waren er nog geen twee weken geweest. Vergeleken met Scharnegoutum had de inkwartiering in Lutkewierum betrekkelijk kort geduurd.

De gemeenten van Tirns en Deersum

We hebben al opgemerkt, dat in de oudste classisnotulen, die beginnen met 14 december 1837, nog niet gesproken wordt over de kerk van Scharnegoutum, maar dat in de lijst van afgevaardigden wel steeds de gemeenten *Tirns* en *Deersum* worden genoemd. Later zijn deze kleine gemeenten samengevloeid tot die van Scharnegoutum. We gaan dus nu eerst onze aandacht richten op de gemeenten van Tirns en Deersum.

Voor *Tirns* waren op de genoemde datum op de classis aanwezig de ouderlingen *Pieter Mattheus Gilhuis*, de smid van Scharnegoutum (die in 1840 naar Sneek zou verhuizen), en *Douwe Gerrits Bakker*, met de diakenen *Tjitze Jacobs de Boer* en *Freerk Meintes Miedema*, de boer op de plaats De Heide onder Lutkewierum. Ze zijn voor ons na de lectuur van de processen-verbaal geen onbekenden meer. Toch veroorloven we ons over *Tj. de Boer* nog een korte en over ouderling *D.G. Bakker* een brede uitweiding. Ze behoorden tot de strijders uit de begintijd van de Afscheiding.

Tjitze (Jetze) Jacobs de Boer was in 1840 naar Wanswerd vertrokken om daar bij ds De Haan tot predikant te worden opgeleid. Hij was toen 26 jaar. In zijn studietijd heeft hij nog enige tijd les gegeven aan een clandestien Afgescheiden schooltje in Wanswerd aan de Streek.[16.] Hoewel hij volgens ds L. Hulst - bij wie hij in Wanswerd diaken was - ongetwijfeld knap in de talen was (latijn, grieks, hebreeuws), voelde hij zich door één of andere oorzaak op de preekstoel niet thuis en moest daarom zijn wens dominee te worden, laten varen. Op 10 mei 1855 vertrok hij met attestatie uit Wanswerd naar Scharnegoutum om daar het veehoudersbedrijf van zijn overleden vader voort te zetten.[17.]

Wat ouderling *Douwe Gerrits Bakker* (1788-1841) betreft, van hem is meer bekend. Enkele van zijn schoonzoons hebben elk op hun plaats een rol in het kerkelijk leven van de Afgescheidenen gespeeld. En over zijn kleinkinderen en daarop volgende generaties zou - kerkelijk gezien - ook heel wat te vertellen zijn.[18.] Maar we beperken ons nu tot de periode van de Afscheiding.

Douwe Gerrits Bakker is tweemaal getrouwd geweest, eerst met *Trijntje Eeltjes Rollema.* In 1823 hertrouwde de toen 35-jarige weduwnaar met de 18-jarige *Baukje Gerrits Alberda* uit Ysbrechtum, die hem lang heeft overleefd.[19.]

Hij woonde op een boerderij in *Tjalhuizum*, een klein terpdorpje, liggend tussen Ysbrechtum en Nijland, aan de weg van Sneek naar Bolsward. Het gehucht bestaat nu uit een toren zonder kerk (dus indertijd afgebroken), een begraafplaats en drie boerderijen.

We zijn deze ouderling al vele malen tegengekomen als bezoeker van de illegale godsdienstoefeningen door de Afgescheidenen in 1836 in Scharnegoutum en omgeving belegd. Bij ons weten is hij door de rechtbank te Sneek slechts éénmaal veroordeeld tot een boete van *ƒ* 100,-, als gevolg van het feit, dat hij op 2 juli 1837 zijn schuur beschikbaar gesteld had voor een godsdienstoefening, door ds Van Velzen geleid.[20.] Deze kreeg ook *ƒ* 100,- boete. Meer veroordelingen van Douwe G. Bakker hebben we in het archief van de rechtbank van eersten aanleg te Sneek niet gevonden. We voegen er echter aan toe, dat dit archief slechts doorloopt tot 1 oktober 1838, op welke datum een reorganisatie van de rechtbank werd doorgevoerd.

In de familie leeft nog het verhaal - het is door Rullman in zijn boek over de Afscheiding weergegeven[21.] - dat Bakker en ds Van Velzen in maart 1839 elk tot een boete van *ƒ* 100,- werden veroordeeld wegens een ongeoorloofde godsdienstoefening in de schuur van Bakker gehouden. Tijdens het verhoor hadden de getuigen allen verklaard het aantal bezoekers niet te weten.

Maar wat later was Bakker plotseling door twee politie-agenten opgehaald en naar de gevangenis in Sneek gebracht en daar bij ongure individuen opgesloten. Bakker schreef zelf in één van zijn bewaard gebleven brieven: ‘het is mij een harde saak om hier te weesen, want er zijn men-

schen hier die zijn erger als beesten'.[22.]

De reden van deze opsluiting was, dat hij één van de getuigen zou hebben omgekocht om te zeggen, dat deze niet wist of het aantal bezoekers boven het toegestane aantal was geweest. De man zou dit in een herberg tijdens het gebruik van sterke drank hebben verklaard. Naderhand kwam deze getuige zelf in de gevangenis en zei toen, dat Bakker onschuldig 'zat'.

Toch bleef Bakker op grond van dronkemanspraat meer dan zes weken (21 maart-4 mei 1839) in hechtenis, hoewel volgens het wetboek van strafrecht een blote aangifte geen genoegzame grond opleverde tot aanhouding van een gezeten burger.

Volgens de familie-overlevering is Bakker met de bijbel onder de arm de gevangenis ingegaan. Deze bijbel zou bij de ingebruikneming van de Noorderkerk (juni 1882) door de weduwe van D.G. Bakker aan de kerk zijn geschonken en op de kansel hebben gelegen. We moeten hier echter opmerken, dat 'beppe Baukje' al in oktober 1881 was overleden. Inderdaad ligt de bijbel er nog steeds.

Bakker had net als Hendrik de Cock indertijd in Groningen, de tijd in de gevangenis 'verkort' met 'leesen en singen' en hij voegde eraan toe: 'de Psalmen zijn mij nog het aangenaamst'.

Nog een citaat uit een brief aan zijn vrouw en kinderen: 'Och mogt deese mijne gevangenis nog tot een middel voor U allen zijn om bewaart te bliven voor de eeuwige gevangenis'.

Waarschijnlijk heeft zijn gevangenschap - aldus het familie-verhaal - Bakkers gezondheid geknakt, mee daardoor, dat tijdens zijn afwezigheid zijn vee en al zijn have verkocht waren, omdat de eigenaar van de 'plaats' geen afgescheiden boer meer op zijn boerderij wilde hebben.

Twee jaar later is hij, nog in de bloei van zijn leven, overleden (1841).

Op 30 april 1841 schreef ds Van Velzen uit Amsterdam een condoleancebrief aan de weduwe.[23.] Toen deze ruim 40 jaar later zelf stierf, verscheen in *De Bazuin* van 21 oktober 1881 een 'In Memoriam' van de hand van J. Bootsma, dat we hier tenslotte nog laten volgen:[24.]

'Zaterdag 15 oktober had er op het landelijk dorpje *Scharnegoutum* in Friesland een eenvoudige plechtigheid plaats: het stoffelijk overblijfsel van Baukje Gerrits Alberda, wed. Douwe Gerrits Bakker, werd op de gewone wijze ter aarde besteld.

Onwillekeurig kwamen er allerlei gedachten bij ons op, toen we deze moeder in Israël ten grave brachten, vooral die we vinden uitgedrukt in Matth. 5:10-12: 'Zalig zijn zij die vervolgd worden om der gerechtigheid wil' enz.

Dit was een grote en bijzondere troost voor de overgebleven betrekkingen en vrienden, en een krachtig getuigenis voor iedereen. Zo van één, dan kan ook van haar gezegd worden, dat ze om Jezus' wil is vervolgd. Zij was van 't eerste begin der afscheiding af een waardige strijderes voor waarheid en gerechtigheid en voor de vrijheid van de kerk van

Christus. Slechts kort mocht ze zo aan de zijde van haar man staan, daar deze na een gevangenisstraf van zes weken, die hij onderging om des geloofs wil, zonder verhoord of veroordeeld te zijn, zijn gezondheid miste en door een langzame sloping van zijn krachten in de volle bloei der jaren stierf.

Als weduwe liet ze echter de moed om voor de waarheid te strijden niet zakken; ze ging integendeel steeds voort in haar huis te laten prediken, vooral door ds Van Velzen, wat haar veel smaad en minachting deed ondervinden en tengevolge waarvan ze nog steeds tot boeten werd veroordeeld, die ze niet alleen voor zichzelf maar ook nog voor arme broeders of zusters moest betalen. Er kunnen nog kwitanties van honderden guldens getoond worden. Dit duurde tot de regering vrijheid verleende.'

We onderbreken hier even, want hier heeft de familie-traditie - zoals altijd het geval is hoe ouder ze wordt - de werkelijkheid wat bijgekleurd. We hebben tenminste nooit van een veroordeling van de weduwe gelezen. Het 'In Memoriam' vervolgt:

'Onze kerk is nu bijna vijftig jaar oud, en de dood heeft slechts weinige oud-strijders en -strijderessen meer overgelaten, die ons kunnen verhalen wat God gedaan heeft in de tijd van de Afscheiding. Daarom menen we de dood van hen niet geheel onopgemerkt te mogen laten voorbij gaan, want het nageslacht moet weten wat de vaderen gedaan en geleden hebben voor de zaak des Heren. Als we de dood van die eersten melden, is dat om aan latere zonen der Afscheiding te herinneren, welke daden God aan onze kerk heeft gedaan.

Laat ons ook hier dat woord der H. Schrift in gedachtenis houden: 'We zullen het niet verbergen voor hun kinderen, voor het navolgende geslacht, vertellende de loffelijkheden des Heeren en Zijn sterkheid en Zijn wonderen, die Hij gedaan heeft' enz. Ps. 78: 4-8.

't Is, menen we, een voorrecht en een eer zulke zaken te kunnen melden: of is het geen voorrecht op afgestorvenen te kunnen wijzen, die volhard hebben tot het einde? Wanneer wij dan treurig bij de groeve van onze vader en moeder in den Heere staan, kunnen we ons tevens verblijden, als we zeggen: 'Ze rusten van hun arbeid en hun werken volgen met hen.' 't Is Gode zij dank, niet te vergeefs gedaan, wat onze ouderen deden, wat wij doen, voor Zijn zaak; na de strijd komt de rust en het loon is groot in de hemelen.'

Wat de gemeente van Deersum betreft, op de eerste vergadering van de classis Sneek (december '37) waren aanwezig de ouderlingen *Ate Jentjes Harsta* en *Sanne Hotzes Harsta*[25.] (Harstra), beiden boeren. En de diakenen *J.P. Kuipers* en de jonge *Klaas Sybes Reen* (21). Deze was getrouwd met een kleindochter van Douwe Gerrits Bakker.[26.]

In het eerste verslag van de toestand van de classicale kerken lezen we, dat te *Tirns* alle vier weken en te *Deersum* om de veertien dagen kerkeraadsvergadering werd gehouden. Dit was dus geen slecht begin. Maar

het vervolg werd minder mooi.

Ouderling Ate Jentjes Harstra van Deersum zou graag zien, dat er nog een ouderling bijkwam. De classis vermaande hem echter zelf wat ijveriger in zijn ambtswerk te worden!

Ouderling Gilhuis van *Tirns* was niet te spreken over het gedrag van verscheidene gemeenteleden. Allereerst klaagde hij over een drietal gemeenteleden nl. *Anske Gerbens Sijperda* (boer te Ysbrechtum) en diens vrouw *Dieuwke Brands Gosliga* en over *Ids Theunis Bootsma* (schoonzoon van Douwe G. Bakker), omdat ze de kerkdiensten van de eigen gemeente nooit meer bijwoonden, maar de samenkomsten van de gecensureerde Sneker ouderling Joh. Andriessen bezochten. De classis besloot hen te doen vermanen en hen, als ze hardnekkig bleven, wegens sabbatschennis en 'afval' van de gemeente, af te snijden.

Verder had ouderling Gilhuis klachten over *Durk Jeltes Visser* en *Klaaske Thomas Pietersma*, omdat zij zich ook nooit meer in de samenkomsten van de eigen gemeente Tirns lieten zien, maar 'in de valsche kerk gaan' d.w.z. weer in de hervormde kerk kerkten.

Tenslotte moest Gilhuis nog klagen over *Gabe Ulkes, Lolke Klazes van Dijk, Durk Tjepkes Boersma* (boerenknecht te Folsgare) en *Klaaske Taekes van der Valk* 'die allen zich onttrekken aan de bijeenkomsten en in de valsche kerk gaan'.

Deze meervoudige klacht - aldus ds J. Douma[27.] - geeft ons wel een indruk van de grote moeilijkheden, waarin de gemeente van *Tirns* verkeerde.

In die van *Deersum* was het trouwens niet veel beter. Ook uit de notulen van de classis Sneek blijkt, dat de zwarigheden te Tirns en Deersum, de gemeenten waaruit die van *Scharnegoutum* is gebouwd, bleven voortduren.

Op de classisvergadering van 5 maart 1838 moest worden besloten, verschillende lidmaten te vermanen of onder censuur te zetten, terwijl van anderen, die reeds geruime tijd onder censuur stonden, werd uitgesproken, dat ze behoorden afgesneden te worden.

Later ontstond er weer moeite over *Jentje Gerrits Bakker*[28.] 'gewezen ouderling der gemeente Deerzum', die naar *Goënga* in Wymbritseradeel was verhuisd en nu onder Tirns hoorde, maar bij Deersum verkoos te blijven (hij was van beroep winkelier en een broer van Douwe G. Bakker).

De scriba van de classis, Nicolaas Borneman, loste voor zichzelf de kwestie op door hem als ouderling van Tirns te noteren, waarbij Bakker zich neergelegd heeft. Erg ijverig als ouderling was hij blijkbaar niet. Op de classisvergadering van augustus 1839 merkte ds Van Velzen tenminste op 'bij hem noch nooit, zoveel hij had kunnen opmerken, eenige blijken van bekwaamheid tot het ouderlingenampt noch ijver noch lust tot hetzelve bespeurd te hebben.

De reden van deze ijverloosheid was, zoals later uitkwam, dat Jentje

Bakker niet durfde zeggen, door Gods gemeente (te Tirns) en mitsdien door God zelf geroepen zijn. In het voorjaar van 1840 verzocht de classis de gemeente van Tirns dan ook hem als ouderling los te laten en voortaan als gewoon lidmaat te beschouwen. De brief, waarin dit gebeurde, was gedateerd Bolsward, 20 maart 1840 en getekend door de classisscriba P.J. Mobach.

De ouderlingen in *Deersum*, de beide Har sta's waren ook niet erg actief. Op zondag moesten de diakenen K.S. Reen en J.J. Kuipers voorgaan! Daarom besloot de classis, van dit feit op de hoogte gebracht, tot de gemeente de vraag te richten 'hoe zij de beide ouderlingen beschouwen, of ze begeeren om een nieuwe stemming te doen of dat de zaak zoo zal blijven tot tijd en wijle'.

Op de classisvergadering van mei 1840 verklaarden de beide Deersumer ouderlingen, dat ze niet bekwaam waren om zondags in het gebed voor te gaan. Op voorstel van ds Van Velzen zou nu een commissie, bestaande uit de broeders *Anne Gerrits Bakker*[29] (ook al een broer van Douwe G. Bakker) en *F.M. Miedema* (van de boerderij De Heide onder Lutkewierum), met de kerkeraad van Deersum hierover te spreken.

En toen op de volgende classisvergadering, 15 juli 1840 te Sneek gehouden, opnieuw een klacht binnenkwam, nu van Ype Atzes Groeneveld, dat de ouderlingen hun plicht niet deden, oordeelde de classis het 't beste, hun ontslag te geven en tot een nieuwe verkiezing over te gaan. Deze heeft echter niet dadelijk plaats gevonden. De Harsta's bleven in het ambt, maar kwamen niet meer op de classisvergaderingen. Op voorstel van *ds H. de Cock*, die op 14 november 1840 aanwezig was (hoe vaak is de man niet te hulp geroepen om moeilijkheden op te lossen!) werd besloten, dat de kerkvisitatoren naar Deersum zouden gaan, 'om te zien op de eene of andere wijze vrede te verkrijgen'.

In *Tirns* ging het beter. Toen in februari 1841 rapport werd uitgebracht over de toestand van de gemeente aldaar, kon worden gemeld, dat de kerkedienst en de catechisatie 'wel in orde' waren, het huisbezoek geregeld geschiedde, de armen door de diakenen werden verzorgd, en alleen in de viering van het Avondmaal 'eenige veragtering' was en in het onderwijs aan de jeugd 'eenig gebrek'.

Om *Deersum* te helpen, heeft de classicale commissie, gesteund door de resolute ds D. Postma van Minnertsga, ingegrepen. Onder haar leiding is tot ouderling gekozen *Age H. Dijkstra* en tot diaken *J. Kuiper.* Met behulp van een ouderling van de genabuurde kerk van Tirns zouden deze beide broeders verder als kerkeraad de gemeente besturen.

Financieel droegen de gemeenten van Tirns en Deersum niet zwak bij. Zo bedroeg de classicale omslag, zoals die in april 1841 geregeld werd *ƒ* 12,- voor Tirns, *ƒ* 10,- voor Deersum, *ƒ* 5,- voor Bolsward, *ƒ* 5,- voor Ferwoude (Workum) en Koudum en maar *ƒ* 3,- voor Sneek. De gemeente van Sneek was toen wel zeer zwak en arm, door interne twisten aan de rand van de afgrond gebracht.

Erkenning en kerkgebouw

Het jaar *1841* is voor de gemeente van Scharnegoutum-Tirns een heel belangrijk jaar geweest. In dit jaar kwam een positief antwoord binnen op het verzoek als kerk door de regering te worden erkend. Ook kon een nieuw kerkgebouw in gebruik worden genomen. Bovendien kwam in het najaar van 1841 een combinatie met de op zichzelf zwakke gemeente van *Deersum* tot stand, zodat men nu sterk genoeg was een eigen dominee te beroepen, waarvoor de classis haar toestemming gaf. Wel was hierbij bepaald, dat 'als de gemeente van Deersum zich verder uitbreidt' deze dan de combinatie mocht verlaten om voor zichzelf een predikant te beroepen. Zover is het echter nooit gekomen.

Het was op 23 februari 1841, dat de Afgescheidenen, verenigd 'in de Gemeenten Scharnegoutum en Tirns enz., grietenij Wymbritseradeel', zich tot de Koning wendden, met het verzoek om 'erkend en toegelaten te worden' onder de naam van 'Christelijk Afgescheidene Gemeente van Scharnegoutum en Tirns'.

Als motivering van hun verzoek, delen de 50 ondertekenaars o.a. mee: 'Gehele afwijking en vernietiging van het beginsel der Gereformeerde Kerk in Nederland, in het jaar 1816, onder schijn van herstelling van ingeslopene gebreken, was de oorzaak dat de waare Gereformeerde Kerk scheen vernietigd te zijn, ofschoon er duizenden hunne beginselen getrouw, zich tegen de nieuwe aangenomene beginselen verklaarden, zoodra dezelve openbaar wierden.

Willens en wetens of ook wel uit onkunde hield men dezulken voor onruststokers en scheurmakers, en (ze) werden ook als zoodanigen door de regering behandeld, waardoor de zoo noodlottige als betreurenswaardige afscheiding veroorzaakt werd.'[30.]

In Scharnegoutum was de plaats 'waar wij ons kerkgebouw in gereedheid zoeken te brengen' nl. 'op eene aangekochte plek gronds, kadastraal bekend sectie A No's 322, 323 en 324'.

Bij *K.B.* van *9 juni 1841* no 91 kwam de erkenning af. Men kon nu vooruit.

De ingebruikneming van de nieuwe kerk vond plaats op zondag *20 juni 1841* onder leiding van de 23-jarige *ds D. Postma* van Minnertsga. Er bestaat van deze plechtigheid een verslag, te vinden in het *dagboek* van *Doeke Wiegers Hellema.* Belangrijke gedeelten hieruit zijn door H. Algra gepubliceerd onder de titel *Dagboek van een Friese boer*, van welk werk al verscheidene herdrukken zijn verschenen. Vele Scharnegoutumers zullen het wel gelezen hebben. Toch maken we ook hier er weer gebruik van, omdat het ons een levendig beeld geeft van die voor de gemeente van Scharnegoutum zo historische kerkdienst.

Hellema was de dag tevoren met de trekschuit vanaf zijn boerderij onder Wirdum naar Scharnegoutum gereisd, waar hij 's middags na enkele uren varen arriveerde, (we zouden het tegenwoordig met de auto in een kwartier doen!). De bedoeling was, dat hij een weekend zou door-

brengen bij smid Gilhuis, hem nog welbekend uit diens Wirdumer tijd.

De volgende zondagmorgen gingen ze al tijdig op pad naar de nieuwe kerk om de dienst van de ingebruikneming bij te wonen. Het gebouw stond ongeveer 10 minuten buiten het dorp, aan de weg naar Ysbrechtum. Nog staat die plek in de volksmond wel bekend als de ‘ofgeskieden pôlle’, een naam die de herinnering aan de Afgescheiden kerk van toen levendig houdt.

Hellema had verwacht, dat ds S. van Velzen de dienst zou leiden, maar het werd *ds D. Postma* van Minnertsga. Deze preekte 's morgens over Jesaja 66: 1 en 2: ‘Alzoo zegt de Heere: De hemel is mijn troon, en de aarde is de voetbank mijner voeten; waar zou dat huis zijn, dat gijlieden mij zoudt bouwen, en waar is de plaats mijner rust?

Want mijne hand heeft al deze dingen gemaakt, en al deze dingen zijn geweest, spreekt de Heere; maar op dezen zal Ik zien, op den arme en verslagene van geest, en die voor mijn woord beeft.’[31.]

Eerste Afgescheiden kerk en pastorie op de ‘fine pôlle’ te Scharnegoutum, even buiten het dorp aan de weg naar Ysbrechtum. De beide voorste ramen zijn van de huiskamer van de voormalige pastorie. In 1890 is de Gereformeerde kerk in het centrum van het dorp gebouwd. (Foto Friesch Dagblad 3 november 1951)

De kerk was stampvol met ‘een groot aantal hoorders van allerlei standen, afgescheidene en onafgescheidene, uit die gemeente en van elders te zamen gevloeid’. Ook was een lid van het grietenij-bestuur van Wym-

britseradeel aanwezig, welk college men verzocht had de ‘inwijding’ bij te wonen.

Ds Postma had eerst enige psalmverzen laten zingen en gelezen 2 Kronieken 6, het hoofdstuk waarin Salomo's gebed bij de inwijding van de tempel staat weergegeven.

Na in zijn inleidend woord stijlvol, ‘zonder praal, maar eenvoudig en deftig’ gesproken te hebben over de bouw van de kerk onder ‘toelating’ van de burgerlijke overheid, en over de toestand van de kerk in het algemeen en van de Afgescheiden kerk in het bijzonder, ging hij voor in gebed.

Vervolgens preekte hij ‘zeer doelmatig tot algemene stichting’ over de tekst uit Jesaja 66, waarna de dienst met psalmgezang en het uitspreken van de zegen werd gesloten en ieder ‘zeer voldaan’ het kerkgebouw verliet.

Voor ‘de vreemden van elders, welke een groote menigte waren’, bestond er gelegenheid hun paarden en rijtuigen op het ruime ‘hiem’ te stallen en ‘in de nog bestaande huizinge’, waarvan de schuur was afgebroken, enige ‘ververschingen’ te gebruiken.

's Middags bezochten Hellema en zijn gastheer weer de kerkdienst, waarin ze een preek over zondag 25 van de Heidelbergse catechismus hoorden.[32.] Het was in de kerk nog voller dan 's morgens. 's Avonds was er nog een derde dienst, om half 8. Ook deze godsdienstoefening woonde Hellema bij en om goed 9 uur was hij weer op zijn logeeradres terug.

‘Na aldaar nog een nacht mijn verblijf genooten te hebben, bedankte ik mijn vriend en zijn vrouw voor het gul onthaal mij bewezen, nam afscheid en ging op de Fleeren in het 9 uur schip van Sneek en kwam half 1 weder te huis bij de mijnen.’

In een soort nabeschouwing geeft hij in zijn dagboek ook een beschrijving van het nieuwe kerkgebouw van de Afgescheidenen in Scharnegoutum en deelt de indruk mee, die het optreden van de jonge, talentvolle ds Postma op hem had gemaakt.

De kerk had een koepel, was doelmatig gebouwd, zowel van buiten, maar vooral van binnen. Het interieur, met de mannen- en vrouwenbanken, de preekstoel, het ‘hek’, de ‘kraak’ (galerij), dit alles was weliswaar ‘niet prachtig, maar zedig en doelmatig en alles deftig bewerkt’.

Volgens Hellema konden maar weinig kerken in het land met deze smaakvol en doeltreffend ingerichte ‘binnenruimte’ wedijveren.

En wat de jonge ds D. Postma betreft, Hellema had grote bewondering voor diens talenten, zijn uit het hoofd preken, ‘zonder eenige verwarring der texten’, alles gepaard gaande met passende spreekgebaren. En toch had hij - van nederige afkomst - nooit colleges op een universiteit gevolgd, maar die door eigen oefening aangeleerd. Bij ‘een geleerd afgescheiden predikant Ds de Haan’ had hij zijn opleiding genoten en was na een voorafgaand examen tot predikant bij de Afgescheidenen toegelaten. Aldus een samenvatting uit het dagboek van D.W. Hellema.

Ds A.B. Groen (1842-'46)

Op een mooie dag in september hebben we de landelijke plek, waar de eerste Afgescheiden kerk van Scharnegoutum heeft gestaan, eens bezocht. Langs de weg staan enige huizen. Daarachter heeft vroeger het sobere Afgescheiden kerkje met de pastorie, samen één geheel vormend, gestaan.[33.] In 1890 is in het dorp een nieuwe, grotere kerk gebouwd en had dus het eenvoudige kerkje 'op de Pôlle' haar dienst gedaan.

Het is verbouwd tot een aaneengesloten rijtje woninkjes. Vanuit de ramen van de vroegere huiskamer in de pastorie heeft men een prachtig uitzicht op de groene weilanden in de richting Ysbrechtum. Of de bewoners daarvoor toen oog hebben gehad?

De eerste bewoners werden de 44-jarige *ds A.B. Groen* en zijn gezin.[34.]

Nadat de gemeente van Scharnegoutum en Tirns (en Deersum) eind 1841 tevergeefs *P. Schaap* hadden beroepen, ging een tweede beroep naar kandidaat *A.B. Groen*, die dit aannam. Hij was door De Cock opgeleid en in 1841 door de Provinciale vergadering beroepbaar gesteld.

Als we mogen spreken van mannen van het eerste uur van de Afscheiding, dan was de eenvoudige dagloner *Alle Berends Groen* er één van de eerste minuut. Hij is immers de schrijver (niet de opsteller!) geweest van het origineel van de Acte van Afscheiding en van de meeste verzonden afschriften daarvan.[35.]

In 1835 was hij ouderling in de Afgescheiden kerk te Ulrum, hoewel hij te Vliedorp onder Houwerzijl woonde. In Houwerzijl is pas in 1840 een Afgescheiden kerk geïnstitueerd. Ongetwijfeld bezat hij kwaliteiten. De Cock noemde deze oefenaar een man, die een preek kon beoordelen en ook enigszins 'uitleggen'. Hij is na zijn vertrek uit Scharnegoutum nog dominee in Onstwedde en Garrelsweer geweest.[36.]

Ds Groen had het vóór en bij zijn komst in Scharnegoutum al dadelijk niet gemakkelijk, want enkele vooraanstaande broeders hadden tegen zijn beroep op de classis bezwaren ingebracht.

Diaken *Jan Imkes Rienstra*, boer te Tjalhuizum (en schoonzoon van de overleden ouderling Douwe Gerrits Bakker) had als bezwaar, dat Groen reeds vóór hij zijn studie begon, tegen bezoldiging in de diensten des Woords was voorgegaan (nl. als oefenaar in Houwerzijl-Zoutkamp en in Ulrum).

Verder had de gemeente in het beroepingswerk 'te los' gehandeld. Toen ze hem beriep, kende ze hem immers amper, want hij had nog slechts één zondag in de gemeente gepreekt. Daarom was de beroepsbrief ook niet door de voltallige kerkeraad ondertekend geweest.

Bovendien had Groen in zijn aannemingsbrief geschreven 'dat hij, na veel geworsteld te hebben voor den Heere, eindelijk *door het lot* tot een besluit was gekomen'. Daaruit concludeerde Rienstra, dat Groen dus niet helemaal zeker was van zijn roeping. En met een verwijzing naar W. à Brakel, *Redelijke Godsdienst deel II*, pag. 101, meende hij, dat in dit geval het lot niet had mogen worden gebruikt.

Rienstra's mede-diaken, Tjitse Jacobs de Boer, kwam vanuit Scharnegoutum eveneens met een protest op de classicale vergadering[37]: Groen ‘wil kinderen gedoopt hebben van menschen die ja wel de waarheden toestemmen en ook uiterlijk zedelijk met de gemeente wandelen, zonder dat deze menschen door de ouderlingen tot het H. Avondmaal kunnen worden toegelaten, omdat zij de kenmerken der genade niet in (hen) kunnen vinden.

Ondanks al deze protesten, die in de vergadering van 27 april 1842 zijn voorgelezen, besloot de classis, in tegenwoordigheid van kandidaat Groen zelf, dat zijn zaak ‘kon bevorderd worden om Z.Ew. toe te laten tot de bediening des Woords’.

En zo is het gebeurd. Op zondag 22 mei is hij door ds S.O. Los van Workum-Koudum-Hindeloopen bevestigd met Jes. 62: 7: ‘En zwijgt niet stil voor hem, totdat Hij bevestige en totdat Hij Jeruzalem stelle tot een lof op aarde.’

's Middags deed ds Groen zijn intree met Richt. 3: 20b: ‘zoo zeide Ehud: Ik heb Gods woord aan u’.

Op 3 augustus 1842 is A.B. Groen als ‘Herder en Leeraar te Tirns c.s.’ voor het eerst op een vergadering van de classis Sneek aanwezig. Hij krijgt toestemming een kind van 10 jaar te dopen, een weerspannige af te snijden en Hoite W. Veldhuis, die zich bekeerd had van zijn vroeger ergerlijk gedrag, tot de gemeente toe te laten, met het advies: ‘bij zulke personen noch alle voorzigtigheid te gebruiken’.

Zij die tegen het beroep van kandidaat Groen bezwaren hadden ingébracht, waren niet bereid hem na zijn komst als dominee te erkennen. Met zelfs als gevolg, dat diaken Rienstra met toestemming van de Provinciale vergadering is geschorst. Hij had aanhangers, want enkele leden van de gemeente Tirns brachten op hun beurt weer bezwaren in tegen zijn schorsing.

Dit bezwaarschrift, gedateerd februari 1843, staat achter de classisnotulen opgenomen en was getekend door de volgende personen (we zetten beroep en plaatsnaam achter hun volledige naam):

> *Willem Martens Stilma*, boer Tirns; *Eeltje Douwes Bakker*, boer Oudega; *Tjitse Jacobs de Boer*, boer Scharnegoutum; *Hette Jans Jellema*, boerenknecht Scharnegoutum; *Jarig Klazes Ypma*, boer in het Scharnegoutumer klooster; *Wytze Geerts Venema*, potschipper (deze was getrouwd met Tryntje Rienstra, een zuster van diaken Jan Rienstra).

Ze vragen Rienstra weer in zijn ambt te erkennen, omdat dan ‘onze Gemeente voor verdere zware botsingen ten dezen aanzien zal bevrijd zijn’.

De klank van de bezwaren van Rienstra is een flauwe echo van de strijd, die er in deze tijd woedde in de classis Leeuwarden, een strijd zo fel, dat het op een explosie uitliep: de classis Leeuwarden werd opgeheven en in de gemeente Leeuwarden ontstond een scheuring. De beide Leeuwarder ouderlingen W.D. Hellema en J. Meijering wilden sommige predikanten niet erkennen, omdat de examens niet hadden plaats ge-

vonden volgens de kerkenorde en de opleiding niet aan voldoende eisen voldeed. Zo zou ouderling Meijering zich eens in de trekschuit hebben laten ontvallen: ‘Wie dominee wil worden, kan bij ds Kok klaar komen voor vier duiten’.

In het hoofdstuk over Leeuwarden in deel II hebben we deze strijd uitvoerig behandeld. Het jaar 1843 is een dieptepunt geweest in de geschiedenis van de Afgescheiden kerken.

T.J. de Boer bleef zijn bezwaren tegen de doopsbeschouwing van ds Groen volhouden. In februari '43 schreef hij over dit punt aan de classis Sneek, dat hij al bij de bevestiging van ds Groen er ten volle van overtuigd was, dat deze ‘verkeerde en strijdige gevoelens’ had over de kinderdoop ‘en hierin bijkans met de Liberalen gelijk stond’. Maar het bleek nog erger te zijn dan hij had gedacht.

Nog niet lang geleden was er een kind in ‘onze’ gemeente gedoopt, waarvan de vader wel lidmaat was, maar de moeder niet. Deze was vóór de geboorte van het kind wel op de kerkeraad geweest, maar dit college had de vrouw niet als lidmaat kunnen aanvaarden, omdat ze als ‘diefagtig’ bekend stond en ook ‘zeer onkundig’ was. Bovendien was het kind ‘in hoererij ontfangen’. Wel wilde ze catechetisch onderwijs volgen, maar toch was ze, volgens Tjitse de Boer, door dit alles niet gerechtigd haar kind ‘ten Doop te houden’. De meerderheid van de kerkeraad onder leiding van ds Groen was echter voor het dopen van het kind geweest.

Weliswaar had ds Groen verscheidene keren gezegd, dat het hem smartte, dat er in de gemeente ongedoopte kinderen waren, maar - aldus De Boer - het was toch bekend, dat er vele mensen altijd ‘bij ons’ in de kerk komen, van wie de kinderen ongedoopt zijn.

Dit waren echter mensen, die in belijdenis of wandel onzuiver waren, zodat men hen niet als lidmaten mocht ‘aannemen’. Zulke personen kon men ook niet beschouwen ‘als bekommerde en zaligmakend ontdekte zielen, want die werden immers ten H. Avondmaal genodigd’. En nu liet de kerkeraad het dopen van kinderen van hen toe, die nog nooit Avondmaal hadden gevierd.

T.J. de Boer kreeg van de classis een uitspraak over de bediening van de doop: ‘De Vergadering oordeelt, dat de kinderen, die in de gemeenten geboren worden, gedoopt moeten worden en door de kerkeraden bewerkstelligd moet worden, dat zoo wanneer de ouders daartoe niet geregtigd zijn hunne kinderen zelve ten H. Doop te brengen, dat dan de kerkeraden moeten zoeken *doopgetuigen* te krijgen ten eijnde de kinderen niet ongedoopt blijven.

Echter moeten de ouders gedurig vermaand worden om belijdenis te doen, om hunne kinderen zelve ten doop te houden en te brengen.’[38.]

Toch bleef De Boer in oppositie tegen ds Groen, wilde hem niet als dominee erkennen, en noemde hem een beroerder der gemeente. Daarom werd hem het recht ontzegd zijn kind te laten dopen en het Avond-

maal te gebruiken.

De classis was ook van oordeel, dat de kerkeraad van Scharnegoutum-Tirns De Boer terecht ‘provisioneel gecensureerd’ had.

In zijn eigen gemeente had ds Groen dus te kampen met ernstige moeilijkheden, maar op de classicale vergadering - aldus ds J. Douma - was hij een geziene persoonlijkheid. Hij verscheen er geregeld, vaak met zijn drie ouderlingen *Anne G. Bakker, Freerk Meintes Miedema* van Tirns en *Age H. Dijkstra* van Deersum. Had hij veel last van zijn beide diakenen *J. Rienstra* en *Tj. de Boer*, welke kwesties zelfs tot hun schorsing en censuur hadden geleid, ook met de zojuist genoemde ouderling Anne Gerrits Bakker ging het scheef. In de classisnotulen van april 1844 lezen we, dat ouderling A.G. Bakker is afgezet ‘om zekere redenen, die bij de kerkeraad bekend zijn en in de kerkordening worden opgegeven’. In zijn plaats verschijnt op de classis de 30-jarige boer *Klaas Martens Stilma* onder Rauwerd.[39.]

Naam

In de lijst van de afgevaardigden in de notulen van de classis Sneek wordt tot 10 mei 1844 altijd gesproken van ds Groen als herder en leraar van *Tirns en Deersum* of van *Tirns c.s.*. Maar we hebben al gezien, dat in juni 1841 de gemeente door de regering officieel erkend werd onder de naam *Scharnegoutum en Tirns.* Op het dorpsgebied van Scharnegoutum was in dat jaar de kerk gebouwd.

In de classisnotulen van 7 augustus 1844 wordt dan de naam ineens alleen maar *Scharnegoutum.* De op die datum op de classis vertegenwoordigde kerken zijn die van Workum, Hindeloopen-Koudum, Sneek, Bolsward en Scharnegoutum. En voor deze laatste gemeente zijn op de vergadering gekomen *ds A.B. Groen* met de ouderlingen *F.M. Miedema, A.H. Dijkstra* en *K.M. Stilma.* Tussen mei en augustus 1844 moet dus de *naamsverandering* hebben plaats gehad. Tot op de huidige dag is de gemeente onder de naam gemeente van *Scharnegoutum* bekend gebleven.

Helaas was met de nieuwe naam niet alle oud zeer uit de gemeente verdwenen. In de kerkeraad moest weer gesproken worden ‘over zodanige leden, die de wettigheid der Leeraars ontkennen’ d.w.z. deze leden verzetten zich tegen de al te gemakkelijke manier, waarop kandidaten tot het predikantschap werden toegelaten. Soms hadden ze al zonder toestemming van de classis of Provinciale vergadering gepreekt.

Ook was het voorgekomen, dat ze zich reeds bij de Provinciale vergadering presenteerden om tot de dienst des Woords toegelaten te worden, als ze nog maar een korte opleiding hadden gevolgd.

Vooral in de classis Leeuwarden speelde deze kwestie sterk, we hebben het al gezegd. Van de oppositie was daar W. Hellema de welsprekende woorvoerder. Nauwelijks was in maart 1842 de Provinciale vergadering te Wanswerd, o.l.v. De Haan gehouden, geopend of ouderling Hellema

protesteerde al tegen ‘toelating’ van *ds H.A. de Vos* (Sexbierum), *F. van Gijssel* (Bolsward) en *S.O. Los* (Koudum-Hindeloopen- Workum). Deze hadden hun studietijd of niet voltooid of hadden, door zonder toestemming te proponeren, aanhoudend gezondigd tegen art 3 van de kerkenorde, waarin een wettelijke ‘beroeping’ werd geëist. Hellema wilde hen echter wel erkennen, als ze de kerkenorde onderschreven en beloofden te zullen blijven studeren, aan welk verzoek door alle drie werd voldaan.

In de gemeente Scharnegoutum leefden dus soortgelijke bezwaren. De classis Sneek, binnen welks ressort in 1842 de bovengenoemde gekritiseerde ds F.A. van Gijssel en ds S.O. Los woonden, was echter van oordeel, dat de kerkeraden leden, die de wettigheid van de predikanten ontkenden, dienden te vermanen. En indien ze zich niet als rustige leden wilden gedragen, hen te censureren.

In de classisvergadering van 12 februari 1845 kregen de ouderlingen van Scharnegoutum het advies, de personen die ‘in opstand zijn met de kerk’ en veel bezwaar hebben tegen de ‘toelating van Leeraars’ onder de tweede trap van censuur te plaatsen en hen bij gebleken hardnekkigheid, te excommuniceren.

Ds Groens leven als predikant in Scharnegoutum ging dus echt niet alleen over rozen. In dit verband is het leerzaam te citeren uit een brief van ds Groen, op 5 mei 1845 geschreven aan zijn collega ds H.J. Wind in Leens.[40.]

Na eerst enige bijzonderheden te hebben meegedeeld over de ingebruikneming van de nieuwe kerk in Scharnegoutum en over zijn eigen bevestiging en intree, moet hij vervolgens ook ‘droevig’ nieuws geven.

Over twee bekende personen in de genabuurde gemeente Sneek, *Borneman* en *P.M. Gilhuis* (de vroegere smid in Scharnegoutum) schrijft hij: ‘*Borneman* onttrekt zich geheel van onze openbare Godsdienst, hoofdzakelijk omdat hij staat tegen de aanneming van de vrijheid; hij staat reeds lang onder censuur en leeft naar het uitwendige vrij gelijkvormig met de wereld.

P.M. Gilhuis afgegaan zijnde als ouderling, staat onder censuur, voornamelijk om het gewoon gebruik van sterke drank, zomtijds tot dronkenschap overslaande; hij gaat zomtijds weder bij den Hervormden Leeraar in de stad *IJlst* ter kerk’.

We merken hierbij op, dat IJlst toen al lang bekend stond om haar rechtzinnige predikanten: van 1819-'43 R. Rodenburg en 1844-'45 C.D. L. Bähler.

Overgaande op Scharnegoutum vervolgt ds Groen: ‘Van onse gemeente is afgesneden *E.H. de Groot* om zijn Godloos leven’ (dronkenschap). Het was *Eeltje Hanzes de Groot*, arbeider te Nijland, die in november 1836 een boete van *ƒ* 50,- had gekregen, omdat hij zijn huis beschikbaar had gesteld voor een ongeoorloofde godsdienstoefening, waarin hij zelf de leiding had gehad.

Groen gaat verder: '*A.G. Bakker* is van zijn ouderlingsambt afgezet en gaat mede vrij geregeld ook te kerk te *IJlst.*

J.E. Rienstra is geschorst en hoewel hij niet bij ons ter kerk gaat, is hij er nog niet ver af om naar de Hervormde Kerk te gaan; hij houdt Godsdienst in zijn huis; overigens gedraagt hij zich vrij wel en houdt zich jegens mij zeer vriendelijk.

T.J. de Boer staat mede onder censuur, doch deze gaat vrij stipt bij ons ter kerk. Hoofdzakelijk komen de drie laatsten daarin over een, dat zij de kerkvergaderingen durven examineren, hun doen onwettig verklaren en (ze) willen mij en andere uitgestootene Leeraars niet ten volle als wettig verklaren.

Ik denk wel eens, dat zij veel overeenkomst hebben met het vleeschlijk Israël. Deze alle waren dan vroeger ouderlingen en diakenen.'

Na een uitweiding over de gecensureerde *J.R. Kreulen* te *Workum*, vervolgt de brief;

'Doch wederkerende tot onze gemeente; wij hebben behalve de opgegevene, noch al meer onder censuur en wij moeten noch al meer censureren; evenwel betreft dit alleen vrouwelijke lidmaten (behalve de kerkvoogd W. Stilma), die door haar mannen of hoofden worden afgetrokken en heulen in de zelve zonden.'

En getroost besluit ds Groen: 'Anderszins leg ik aan mijn gemeente en zij aan mij zeer naauw gebonden, groeit dezelve noch al gedurig aan, en wordt de kerkgang niet minder. Ik moet bekennen tot roem van Gods vrije genade, dat zijne vrijmoedige geest mij veelal bijzonder ondersteunt; dit is voor mij een kragtig tegenwigt tegen en onder alle ellenden.'

Ging dus ds Groen met de apostel door eer en oneer, door kwaad gerucht en goed gerucht, een jaar later kwam voor hem het einde van zijn arbeid te Scharnegoutum. Op de classisvergadering van 4 februari 1846 te Bolsward gehouden, vroeg hij acte van ontslag, omdat hij een beroep naar *Onstwedde* in Groningerland had aangenomen. Een eervolle attestatie werd hem volgaarne meegegeven. Op de volgende vergadering van de classis is Scharnegoutums kerk alleen door de ouderlingen *Miedema, Dijkstra* en *Stilma* vertegenwoordigd.

In Scharnegoutum moest men dus op zoek naar een opvolger van ds Groen.

Het eerste beroep ging naar *ds K.J. van Goor* te Smilde. Mis. Wel zou hij een paar jaar later met behulp van ontevreden Scharnegoutumers die zich bij het naburige Sneek hadden gevoegd, dominee in de toen kwijnende gemeente van Sneek worden.

Het tweede beroep ging naar de 37-jarige *W. van Leeuwen* te Heemse. Had men in Scharnegoutum niet voldoende inlichtingen over hem ingewonnen? Hij was ongetwijfeld independentistisch aangelegd. De moeilijkheden begonnen dan ook dadelijk.

Als commissie voor het nazien van zijn attesten, werden aangewezen *ds*

Van der Werp van Leeuwarden en *ds Scheuning ten Have* van Joure. Als iemand als ds Van der Werp in een gelijksoortige commissie zat, dan kon men er zeker van zijn, dat de puntjes op de kerkrechtelijke i's werden gezet! Zo ook nu.

De commissie rapporteerde het beroep niet te kunnen 'approberen' (goedkeuren) 'vanwege het amptsgewaad'. Van Leeuwen weigerde blijkbaar evenals *ds H.A. de Vos* van Marrum het predikantenkostuum van die dagen (steek, bef en kuitbroek) te dragen, wat bij de commissie bezwaar opleverde. Terloops merken we hier op, dat ds Van Leeuwen in november 1846 met toestemming van de classis Ommen, Ds de Vos in Marrum tegen de zin van de classis Wanswerd in, toch had bevestigd.

De classis Sneek was het niet met de commissie eens en oordeelde 'dat op de getuigschriften geen aanmerkingen waren te maken, doch de commissie is niet bij haren last gebleven'. Ze had dus haar opdracht overschreden. In de classicale notulen van november 1847 wordt hij dan ook met zijn volle titel 'Herder en Leeraar te Scharnegoutum' genoemd.

Toch zou - aldus ds J. Douma - dit muisje nog een staartje krijgen, en een lange ook. Maakte de classis Sneek zich dus niet zo druk over het ambtsgewaad als de classis Wanswerd, die indertijd - zoals we al schreven - haar medewerking weigerde bij de bevestiging van ds De Vos te Marrum, de Provinciale vergadering oordeelde strenger dan de classis en besloot, dat de afgevaardigden van de kerk van Scharnegoutum, ds Van Leeuwen en ouderling Miedema, door de classis moesten worden beschouwd 'als niet tot deze vergadering behorende.'[41.]

Over dit besluit werd heftig op de classis gedebatteerd. Drie leden verklaarden zich ertegen en twee ervoor. Toch heeft op den duur het kerkverband zijn kracht doen gevoelen, want op de classisvergadering van 3 januari 1849 werd ds Van Leeuwen niet opgeroepen.

Hoewel niet uitgenodigd, schreef hij nog door ongesteldheid verhinderd te zijn te komen. Maar ook geen ouderling van Scharnegoutum was present. Wel is ds Van Leeuwen 11 april weer aanwezig, maar op 27 juni ontbreken weer Scharnegoutums afgevaardigden. En op voorstel van *ds Veenstra* van *Workum* verenigt zich nu de classis met het besluit van de Provinciale vergadering, dat ds Van Leeuwen door de classis moet worden geschorst. Alleen ouderling Mobach uit Bolsward is hiertegen.

Toch zat de kwestie-ds Van Leeuwen niet alleen vast op zijn weigering het gewone ambtsgewaad te dragen. De zaak zat dieper. Op de Provinciale vergadering van 6 april 1848 werden niet minder dan 12 punten met bezwaren tegen zijn rechtzinnigheid ingebracht. In de notulen staan ze alle genoemd.[42.]

Van een kerkenorde moest hij niet veel hebben; hij vertoonde duidelijk independentistische neigingen. In 1856 is hij naar Noord-Amerika geëmigreerd.[43.]

Scheuring

Door het bovengenoemde classisbesluit is er een scheuring in de gemeente van Scharnegoutum gekomen. Een deel bleef trouw aan ds Van Leeuwen, een deel weigerde hem te erkennen en sloot zich aan bij de gemeente van Sneek, die daardoor zo versterkt werd, dat ze een eigen predikant kon gaan beroepen.

De scheur te Scharnegoutum heeft lang bestaan. Het is daar een heel verwarde geschiedenis geworden. Hadden we nu die verbrande kerkeraadsnotulen maar terug, we zouden beter kunnen oordelen.

De classis van februari 1851 wil op de komende vergadering van de Provinciale vergadering weer spreken over de gemeente van Scharnegoutum. Ook lezen we, dat een gedeelte van de gemeente, versterkt met weer toegelaten gecensureerden uit vroeger dagen, wordt gerekend tijdelijk bij Sneek te behoren. Deze moeten, tenminste zo lang ds Van Goor in Sneek staat, mee voor diens traktement zorgen. Meer weten we van die jaren in Scharnegoutum niet. De rook van het in 1929 verbrande kerkeraadsarchief heeft ons definitief alle uitzicht benomen.

De classisnotulen van een paar jaar later, van 5 mei 1853, melden gelukkig, dat de gemeente van Scharnegoutum toestemming vraagt en krijgt om een dominee te beroepen. Ds Van Leeuwen zou dus weggaan. Hij is nog tot 26 mei predikant gebleven en toen vertrokken naar *Putten* (waar hij maar een half jaar dienst heeft gedaan).

Door zijn vertrek schijnt de breuk in beginsel geheeld te zijn. Proponent *C. van Proosdij* is toen in Scharnegoutum beroepen, en na zijn bedanken de 32-jarige *ds M.H.J. Bosch* van *Hattem*, die op 1 november 1853 in Scharnegoutum in zijn ambt is bevestigd.[44.]

Nog steeds zat men met die Scharnegoutumers, die in de tijd van troebelen tot de gemeente van Sneek waren gaan behoren. Eigenlijk was dit een ongezonde toestand. Maar er lagen nu eenmaal classis-besluiten uit vroegere dagen. Hen weer overhevelen naar Scharnegoutum - stel dat ze dit wilden - zou onmiddellijk de positie van de Sneker predikant K.J. van Goor financieel onmogelijk maken en tegen alle afspraken ingaan. Gelukkig is langzamerhand ook deze zaak weer in orde genomen.

Eindnoten:

1. Schrijven hervormde classis Sneek 26 januari 1836 aan Provinciaal kerkbestuur van Friesland (R.A. Leeuwarden).
2. Vonnis rechtbank van eersten aanleg Sneek 28 april 1836.
3. Het waren de ‘policie-bedienden’ Jan Pieters Deinum te Scharnegoutum, Minze Jans Wijman te Ysbrechtum, Lolke Sjoerds Yntema te Nijland, Jan Pieters Westra te Gauw, Bauke Wibbes Jonkman te Oppenhuizen, Thomas Hettes Brouwer te Hommerts, Christiaan Wijnants en Cornelis Nauta, beiden te Sneek.
4. Op 4 mei 1835 trouwde de toen 26-jarige boerenknecht Jaring Klazes Ypma met de 21-jarige dienstmaagd Froukje Douwes Bakker. De bruidegom was geboren in Offingawier als zoon van Klaas Ypkes Ypma, boer te Scharnegoutum en Trijntje Ypes Groenvelt. De bruid, geboren te Wirdum, was een dochter-uit het eerste huwelijk van Douwe Gerrits Bakker, boer te Tjalhuizum, met Tryntje Eeltje Rollema (die op 11 juni 1820 was overleden).

5. Ids Theunis Bootsma was in 1829 getrouwd met de toen 18-jarige Jetske Douwes Bakker, een dochter uit het eerste huwelijk van Douwe G. Bakker met Trijntje Eeltjes Rollema.
   Jan Imkes Rienstra zou ruim een jaar later trouwen met Gerritje Douwes Bakker, ook een dochter uit het eerste huwelijk van Douwe G. Bakker (huwelijksacte Wymbritseradeel 3 juni 1837).
6. Eeltje Hanzes de Groot en zijn vrouw Ymkjen Eeltjes Rollema hadden per schrijven van 6 december 1835, gericht aan de hervormde kerkeraad te Nijland, zich onder opgave van redenen aan de hervormde kerk onttrokken. Wij hebben dit gegeven te danken aan S. ten Hoeve te Nijland.
7. Tjitze Jacobs de Boer, zoon van Jacob Tjitzes de Boer en Antje Jetzes Uilkema, is op 30 mei 1835 getrouwd op 21-jarige leeftijd met de 24-jarige Antje Eeltjes Huisman, dochter van Eeltje Sipkes Huisman en Metje Tjallings de Boer.
8. Schrijven van de Officier bij de rechtbank te Sneek aan de Gouverneur, 5 juni 1836.
9. Huwelijksacte Hennaarderadeel 26 april 1833.
10. Blijkens een schrijven aan de Gouverneur van de Generaal Majoor Provinciale Kommandant van Sytzama uit het Hoofdkwartier Leeuwarden, gedateerd 7 juli 1836.
11. We hebben een fotocopie van deze lijst te danken aan Tj. Santema te Scharnegoutum.
12. Dit valt te berekenen uit gegevens in de ‘staat’ van inkwartiering.
13. Schrijven grietman Wymbritseradeel aan de Gouverneur, 18 juli 1836.
14. Het rapport was gedateerd 15 oktober 1836 en ondertekend door de praeses van het classicaal bestuur W. Winsemius en de scriba D.A. de Groot (Ingekomen stukken Provinciaal Kerkbestuur van Friesland).
15. Bos III, 116, 117.
16. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland*, deel I, 184-186.
17. Idem, 197.
18. We hebben heel wat gegevens te danken aan zijn achterkleinzoon Ph. Rijpkema te Nijmegen.
19. Op 17 mei 1823 trouwde in het gemeentehuis van Wymbritseradeel de 35-jarige Douwe Gerrits Bakker met de 18-jarige Baukje Gerrits Alberda. De bruidegom, boer in Ysbrechtum, was geboren in Deersum als zoon van Gerrit Jentjes Bakker en Ietske Douwes van der Valk. Hij was weduwnaar van Trijntje Gerrits Rollema, die 11 juni 1820 was overleden. De bruid was een dochter van Gerrit Alberts Alberda en Jantje Theunis, boerin te Ysbrechtum.
20. Vonnis rechtbank van eersten aanleg Sneek, 21 december 1837.
21. J.C. Rullman, *De Afscheiding*, 231 (Kampen 1920, vierde druk).
22. Archief Theologische Hogeschool te Kampen (Oudestraat).
23. Deze brief is nog aanwezig in het archief van de Theologische Hogeschool (Oudestraat) te Kampen.
24. In enigszins aangepaste spelling en stijl.
25. Volgens de huwelijksacte Rauwerderhem 12 mei 1816 was de toen 22-jarige Sanne Hotzes Harsta, boer te Deersum, getrouwd met de 19-jarige boerendochter Trijntje Pyters Reen, een boerendochter. De bruidegom was een zoon van Hotze Tetmans Harsta en Lysbet Sannes.
26. Klaas Sybes Reen was op 6 mei 1837 (Rauwerderhem) getrouwd met de 21-jarige Jetske Taekes Koopmans. Haar moeder Nieske Gerrits Bakker was een dochter uit het eerste huwelijk van Douwe Gerrits Bakker.
27. In Friesch Kerkblad januari 1836.
28. Jentje Gerrits Bakker, wonende en geboren in Deersum, winkelier, was 37 jaar, toen hij op 19 maart 1831 (Rauwerderhem), als weduwnaar van Alderina Ottes Idserda, trouwde met de 27-jarige Grietje Jetzes Faber, dienstmeid, geboren Eernewoude.
29. Anne Gerrits Bakker, 33 jaar trouwde op 28 augustus 1830 (Rauwerderhem) met de 28-jarige Detje Thomas Pyttersma, wonende en geboren Scharnegoutum. De bruidegom was een zoon van Gerrit Jentjes Bakker en Jetske Douwes van der Valk.
30. Het verzoekschrift vervolgt: ‘Een afscheiding waardoor wel is waar dank zij der zorgende Voorzienigheid de zuivere beginselen der Gereformeerde kerk in Nederland bewaard (bleven), maar die ineens beroofd werd van alle voorregten, aanzien en uitoefening der openbare Godsverering, anders dan onder druk, vervolging, gevangenisschap en beboetingen, ja zelfs bij (Koninklijk) besluit van den 5de Julij 1836 voor ontbonden verklaard, ten minsten wat het uitwendig bestaan der ware Gereformeerde Kerk betreft; en dit beginsel schijnt ook bij uwer Majesteits Besluit van den 9den Januarij 1841 behouden te zijn.
   Sire! Hoe bezwaarlijk het ons ook vallen moge alle uitwendige voorregten, ja zelfs de naam der Gereformeerden in ons land, en bij de Regering verloren te hebben nogtans moeten wij

betuigen: De Heere heeft gegeven, de Heere heeft genomen, de naam des Heeren zij geloofd. Wat het innerlijke bestuur der oud Gereformeerde Kerk in ons Nederland betreft, de Heere zij gedankt, dat er nogtans een klein onaanzienlijk verdrukt overblijfsel gevonden wort, en daartoe verklaren ook wij te behoren.'

31. Volgens een brief van ds A.B. Groen van Scharnegoutum aan ds H.J. Wind, gedateerd 5 mei 1845, was de tekst Jesaja 66: 1 en 2.
32. Met o.a. de vragen (en antwoorden) 65 en 66: 'Aangezien dan alleen het geloof ons Christus en al zijn weldaden deeláchtig maakt, vanwaar komt zulk een geloof?' en 'Wat zijn Sacramenten?'.
33. De grond, waarop de kerk zou gebouwd worden, was voor *ƒ* 1136,25 gekocht door Willem Martens Stilma, boer te Tirns; Freerk Meintes Miedema, boer onder Lutkewierum; Dooitze Cornelis Lanting(a), zonder beroep te Tirns en Klaas Sybes Reen, boer onder Deersum. Ze waren kerkvoogden van de Chr. Afgescheiden gemeente 'onder' Scharnegoutum.
    De verkopers waren de erven Ymte Joh. Bootsma en J. Rollema. We hebben deze gegevens te danken, via een dorpskrantje van september 1980, aan Tj. Santema te Scharnegoutum.
    Ook zijn ons enige foto's van de verbouwde kerk en pastorie ter hand gesteld door mevrouw R. Egbers-Bosscher te Scharnegoutum en door D. Spieringa te Sneek.
34. De 23-jarige bakkersknecht Alle Beerends Groen was op 15 december 1819 getrouwd met de even oude Antje Martens Reukema, dochter van een dagloner.
35. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland*, deel I, 56, 57, 76, 78, 97.
36. Idem, 212.
37. Classisvergadering 17 maart 1842.
38. Notulen classis Sneek 15 februari 1843.
39. De 24-jarige Klaas Martens Stilma was op 23 april 1838 getrouwd met de 17-jarige Gettje Sybes Reen, wonende te Sybrandaburen. De bruidegom 'van boerenbedrijf' was een zoon van Marten Rientzes Stilma en Eelkje Sjoerds de Jong. De bruid was een dochter van Sybe Klazes Reen en Jaske Ybes de Vries.
40. Brievenverzameling ds H.J. Wind (Gemeentearchief Kampen).
41. Notulen Prov. vergadering 6/7 april 1848. Notulen classis Sneek 26 juli 1848.
42. We noemen ervan:
    a. Hij was 'met de leer onzer Vaderen in de formulieren in alles niet vereenigd' en wilde de kerkenordening alleen aanvaarden voor zover ze op Gods Woord was gegrond.
    b. Christus heeft voor alle mensen voldaan.
    c. Hij verwaarloost, dat het geloof een *gave* Gods is; wie *wil*, kan altijd geloven; het 'voorwerp' ligt daar en biedt zich aan; nu staat het aan den mensch dat aan te nemen'.
    d. Het 'proefprediken' is niet nodig; alle leden zijn levende leden der kerk. Hij stelt bidden en Avondmaal houden gelijk.
    e. Hij handelt 'eigenzinnig en vreemd in het aannemen van ledematen en in de bestiering der zielen in de huisbezoeking'.
    f. Hij verklaart het Woord 'eigenwillig, bijzonder het Hooglied tegen de verklaring van onze geëerde randteekenaars'.

43. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland*, deel I, 105.
44. We hebben veel ontleend aan de drie artikelen van ds J. Douma over de Afgescheiden kerk van Scharnegoutum in het Friesch Kerkblad van januari 1936.

VII *Bolsward*

Bolsward, gelegen tussen de weilanden, in het hart van het oude Westergo, is één van de oudste steden in Friesland. Het plattelandsstadje mag trots zijn op een rijke historie, waarvan o.a. het fraaie stadhuis en de Grote of Martinikerk getuigen. De brede zadeldaktoren van deze laatste domineert in de wijde omgeving.

Ook in de binnenstad van Bolsward - ovaal van vorm - staat de eveneens uit de middeleeuwen daterende Kleine of Broerekerk, onlangs helaas afgebrand.

Omstreeks 1840 telde Bolsward met enkele buitenbuurten erbij, 4200 inwoners van wie 2600 hervormd, 1300 rooms-katholiek, 200 doopsgezind en 110 israëlietisch waren (de laatsten hebben in 1840 een synagoge gebouwd).

Voor onze kennis van het ontstaan van de Afscheiding in Bolsward moeten we even terug naar de directe voorgeschiedenis.

In maart 1832 klaagde de hervormde kerkeraad bij het stadsbestuur erover, dat in Bolsward geregeld conventikels werden gehouden, bij *Gerrit van der Spoel*, wever, aan huis. In die conventikels trad als oefenaar op *Jelle Cornelis Bredzee*, ook een wever. Dat kon zo niet doorgaan, meende het kerkelijk college, en het vroeg om toepassing van de artikelen 291-294 van het wetboek van strafrecht (niet zonder toestemming en niet met meer dan 20 personen vergaderen enz.). Het zijn de artikelen op grond waarvan enige jaren later menige Afgescheidene tot een geldboete van maximaal *f* 100,- zou worden veroordeeld.

Maar het stedelijk bestuur was, met het oog op de gevolgen, huiverig om in te grijpen, te meer daar het ‘gezelschap’ uit personen bestond ‘van een onberispelijk gedrag en wandel’.

De Gouverneur - op de hoogte gesteld - wilde meer van die godsdienstige vergaderingen in Bolsward weten en verzocht het gemeentebestuur om nadere inlichtingen. Als antwoord stuurde dit bestuur hem nu een voor ons doel belangrijk rapport op, gedateerd Bolsward, 9 april 1832.

Als typering van het karakter van deze samenkomsten schrijven B. en W., dat in die vergaderingen ‘de Heilige Schrift wordt verklaard, gemoedelijke redevoeringen gehouden worden (die het gemoed roeren), en opgegeven vragen over de grondwaarheden van onze Godsdienst beant-

woord'. Dit alles gebeurde in de geest van 50 jaar geleden, nl. in 'die van *Brakel, Hellenbroek, Smijtegeld* en anderen'.

Dan volgt een oog- en oorgetuigeverslag van zo'n oefening of conventikel, een week eerder gehouden en hoogstwaarschijnlijk opgesteld door dr Petrus de Vries, arts te Bolsward.[1.] We gaan daarvan nu gebruik maken; een enkele bijzonderheid plaatsen we tussen haakjes erbij.

Op dinsdagavond om 8 uur begon men de samenkomst met het zingen van Ps 72: 5, 6, en 7, welke verzen eerst waren voorgelezen door *Willem Arjans van der Heide* (een 30-jarige schoenmaker, later de eerste diaken in Bolswards Afgescheiden kerk).[2.]

Vervolgens deed de reeds genoemde oefenaar *Jelle Cornelis Bredzee*[3.] het grote gebed 'waarin de volmaaktheden van het Opperwezen geroemd werden en Zijn liefde geprezen, vooral dáárin, dat Hij Zijn geliefden Zoon op de wereld gezonden had om voor ons als Zaligmaker te lijden en te sterven; verder gebeden, dat wij deze liefde ter harte mogen nemen en de godsdienst van dien avond gezegend mogte worden'.

Na het gebed hield hij een 'leerrede' over Hebr. 12: 24, een voor de Paastijd zeer toepasselijke tekst. *Bredzee* sprak geheel uit het hoofd, gezeten voor de tafel, met een bijbel voor zich. Volgens de 'waarnemer' sprak hij 'met gevoel en verstaande hetgeen hij zei'. Terloops merken we hier op, dat volgens de algemene opinie een echte oefenaar uit het hoofd behoorde te preken, los van het blaadje; een dominee trouwens ook.

Het rapport vervolgt: Toen werd er gezongen Ps 65: 2 ('Een stroom van ongerechtigheden had d' overhand op mij') en hierop werd door genoemde Van der Heide gevraagd, wat men moest doen om tot die Middelaar Jezus te komen?

Deze vraag was voor Bredzee aanleiding om nu gericht aan het tweede deel van zijn preek te beginnen. Hij antwoordde, dat men zich vooral op zelfkennis moest toeleggen en bij zichzelf onderzoeken, of men wel genoeg belang stelde in het offer en middelaarschap van Jezus Christus, of men zijn voorschriften wel opvolgde en de zaligheid in Hem zocht; dat dit voor ons van 't grootste belang in dit leven en vooral in de eeuwigheid was, omdat hiervan ons eeuwig geluk of ongeluk afhing.

Nu stelde Van der Heide opnieuw een vraag: Of zij dan niet zeer gelukkig waren, die door 't geloof met Christus waren verenigd?

Bredzee gaf hierop een bevestigend antwoord en had nu gelegenheid, het geluk van zulke mensen te schetsen en het ongeluk van hen, die verzuimden Christus aan te hangen en zich door 't geloof met Hem te verenigen; spoorde allen ten sterkste daartoe aan, daar het nu nog de tijd was, het leven onzeker, en er hiernamaals geen tijd meer was.

Hij noemde vervolgens veel zwarigheden op, die de mensen maakten om tot Jezus te komen, die hij alle oploste en wegnam; b.v. enigen zouden zeggen, dat zij het wèl wensten, maar niet zouden kunnen volbrengen, maar dat dit verkeerd was, want diezelfde God, die het willen opwekte, zou ook behulpzaam zijn in het volbrengen.

Anderen, die zich te gering beschouwden bij Jezus, of die zich beklaagden, dat zij Hem nimmer erkend, zijn geboden met voeten getreden hadden, of anderen, die zich over hun grote zonden en misdaden bedroefd voelden, en niet tot Hem durfden te komen, bracht hij op de goede weg door te zeggen, dat Jezus zich ook tot de geringsten gewend had, de grootste zondaars vergeving beloofd, en met één woord gezegd had: 'Komt gij allen tot mij, die vermoeid en belast zijt, en Ik zal u rust geven'.

Maar, zei hij, dan moet men ook afstand doen van de wereld, die driehoofdige afgod... namelijk de begeerlijkheid des vieses, de bekoorlijkheid der ogen, de zucht tot roem en grootheid in de wereld. Men moest op Jezus zien, zijn geboden opvolgen, en hem als de ware Middelaar en Zaligmaker beschouwen; en hiermee eindigde de Leerrede.'

'Nagezongen' werd Ps 89: 7 en 8 en Bredzee eindigde met gebed. 'Gedurende deze hele vergadering' - aldus het rapport - 'heerste er stille aandacht en een godsdienstige stemming. Ook werd er geen voet gegeven aan het leerstuk der verkiezing en verwerping, of dat enigen tot de uitverkorenen behoorden, maar veeleer het tegendeel gesteld.'

De oefening was bezocht door tussen de 70 en 80 personen. Verder geeft het verslag als de meest actieve 'deelnemers' op *Jan Jacobs Mulder*, timmerman; *Hendrik van Reenen*, koopman;[4.] *Pieter Jaans Mobach*, suikervormbakkersknecht (hij werd de eerste ouderling bij de Afgescheidenen in Bolsward). Een half jaar later zou hij trouwen met een zuster van oefenaar Jelle Bredzee, de 24-jarige naaister Mintje Bredzee.[5.]

Als scriba heeft hij tot in 1873 - met slechts enkele onderbrekingen - de kerkeraadsnotulen geschreven. Pieter Jaans Mobach heeft menselijkerwijze gesproken veel voor de Afgescheiden kerk van Bolsward gedaan.

Verder noemt dokter Petrus de Vries van de aanwezigen nog *Gerrit Ruurds van der Spoel*[6.], wever, de gastheer van de avond, *Jelle Cornelis Bredzee*, wever, (die gewoonlijk als oefenaar optrad en in december 1833 de schoonzoon zou worden van de zo juist genoemde gastheer, door met diens toen 36-jarige dochter Anke te trouwen); *Steffen Douwes Bartstra*, kleermaker, en *Willem Arjens van der Heide*, schoenmaker.

Het verslag constateert ook, dat op zondag de kerkdiensten van enkele rechtzinnige hervormde predikanten grote toeloop genieten van mensen uit de wijde omgeving. We merken op: een bekend verschijnsel in de jaren, die aan de Afscheiding voorafgaan en ook daarna nog wel. Genoemd worden dan de bekende namen van 'eenen Witteveen te Oosthem' (ds C. Witteveen) 'eenen Bekkering' te Heeg (ds J.W. Becking) 'eenen Van Loon' te Welsrijp (ds L. van Loon).

Niet alleen déze predikanten werden door hongerige zielen opgezocht.

Sommige Bolswarders, zoals kleermaker Steffen Bartstra en de naaister Mintje Bredzee brachten wel eens een weekend in Leeuwarden door en bezochten dan op zondagavond het gezelschap gehouden bij *Marten Feddema*, koopman in bedden en wollen stoffen in het Naauw

(nu no 16), en bij *J. Meijering*, koopman in wollen stoffen en linten bij de Vismarkt (nu Voorstreek 45), 'waarmede zij ook eenigen handel drijven'.

We merken hierbij op, dat bij deze Marten Feddema al 10 jaar eerder (1822) een beboete samenkomst was gehouden, waarin toen de landelijk bekende oefenaar *J.W. Vijgeboom* was voorgegaan. En het is ook zeker, dat in 1832 op zondagavond bij Feddema of Meijering geregeld een gezelschap samenkwam, dat zich toen al noemde een gezelschap van Gereformeerde Waarheids-vrienden.

Beide genoemde mannen stonden met hun textielwaren ook wel op de markt of gingen ermee de boer op, wat het verspreiden en verzamelen van kerkelijk en theologisch nieuws sterk vergemakkelijkte. Zo bleven ze zelf op de hoogte en brachten anderen op de hoogte.

Aan het eind van hun schrijven aan de Gouverneur - waarin het verslag van dokter P. de Vries is opgenomen - concluderen B. en W., dat er in de godsdienstige samenkomsten van Jelle Bredzee c.s. niets plaats vindt, dat voor orde en goede zeden schadelijk is. Maar - merken ze op - die gezelschappen hebben wel het gevaar in zich 'tot het zich meer en meer verdiepen in de verborgenheden van onze Godsdienst, die, bij mangel van rede en kennis, het gevoel overspant' en nadelige gevolgen voor hen en voor de maatschappij tot gevolg heeft. En het is voor de predikanten 'een zeer onaangenaam gevoel, dat zich zoovelen van hen afscheiden, en een afzonderlijke gemeente in de Gemeente stichten.'[7.]

Nog geen maand later schijnen de moeilijkheden zichzelf echter op te lossen, want *Hendrik van Reenen*, één van de geregelde bezoekers van de oefening, deelt het stadsbestuur mee, dat ze hun bijeenkomsten zullen staken, omdat ze geen onaangenaamheden of onrust in de gemeente wensen.

Maar in het begin van oktober 1832 stuurt oefenaar *J.C. Bredzee* een verzoekschrift aan de Koning om op veler verzoek met meer dan 20 personen te mogen vergaderen. Het mag niet.

Instituering

Ongeveer drie jaar later - op vrijdag 27 november 1835 - is het in Bolsward tot instituering van een Afgescheiden kerk gekomen, onder leiding van ds *Hendrik de Cock.* Deze was uitgenodigd in Sneek te komen en maakte in die dagen een tocht door een deel van Friesland. Met als gevolg de 'stichting' van een Afgescheiden gemeente in *Sneek* en in *Bolsward*, beide op dezelfde dag (27 november 1835), en enkele dagen later in *Minnertsga* en *Sexbierum* (1 december), *Ferwerd* en *Blija* (3 december), *Marrum* (4 december). In Barradeel en vooral in Ferwerderadeel had de tocht van De Cock dus wel sporen nagelaten. Wat nu *Bolsward* betreft, helaas ontbreken de kerkeraadsnotulen van deze gemeente uit de eerste decennia. Het nu oudste notulenboek begint pas met 15 januari 1861. Hoogstwaarschijnlijk is het notulenboek uit de begintijd in de

woelige jaren '40, vol van persoonlijke ruzies, in de strijd gebleven. Het kwam vaker voor, dat een geschorste of afgezette ouderling weigerde de kerkelijke boeken over te dragen (Harlingen).

We zullen dus de ontbrekende gegevens - zo goed en kwaad als het gaat - enigszins moeten compenseren met notities uit het notulenboek van de classis Sneek en de Provinciale vergadering, en uit het lidmatenregister, doop- en trouwboek en uit incidentele stukken als processen-verbaal, rekesten enz.

Ongetwijfeld zal de door ds De Cock geleide instituering hebben plaats gevonden in de woning van de 34-jarige suikervormbakkersknecht (wat een naam!) Pieter Jaans Mobach op het Grootzand, in de achterkamer waarin men al geregeld samenkwam. Nog leeft het verhaal, dat in de zolder van die kamer een luik was gemaakt, zodat zowel in de kamer als op de zolder hoorders konden geborgen worden. Verscheen dan de burgemeester of de politie, dan werd het zolderluik gesloten en men had er wel voor gezorgd, dat zich in het benedenvertrek niet meer dan 20 personen bevonden.[8.] Deze verhalen met het zolderluik zijn we ook wel tegengekomen bij de eerste godsdienstoefeningen van Afgescheidenen in Groningerland (Delfzijl, Garrelsweer).

Was *Pieter Jaans Mobach* de eerste ouderling van de Afgescheiden gemeente te Bolsward, de 33-jarige schoenmaker *Willem Arjans van der Heide* werd de eerste diaken. Meer ambtsdragers had de toen zeer kleine gemeente ook niet nodig.

Op de dag van de instituering doopte ds De Cock ook nog twee kinderen: *Wytske*, dochter van *Nanne Draaisma* en *Itje Paulus Bijlsma;* en *Jan*, zoon van de wever *Gabriël Gerrits van der Spoel* en *Mart je Jans Dijkstra.* Dit waren dus de eerste dopelingen in de Chr. Afgescheiden gemeente te Bolsward. En om die lijn nog even door te trekken; de volgende waren een klein half jaar later (18 mei 1836) *Cornelis*, zoon van ouderling *P.J. Mobach* en *Mintje C. Bredzee;* en *Jentje*, zoon van *Johannes S. Greijdanus* en *Pietje Jentjes (Sijsberda)*, echtelieden te Wommels. Dit keer was het ds S. van Velzen, die de doop bediende.

Processen-verbaal

Natuurlijk bleven in een stil, klein stadje als Bolsward de geregelde kerkdiensten van de Afgescheidenen niet onopgemerkt. Men schudde vol onbegrip het hoofd, ergerde zich, of vond het maar een bespottelijk gedoe. Ze konden wel niet goed wijs zijn. De hele volksopinie kantte zich tegen hen.

De Gouverneur schreef alle stads- en grietenij besturen in de provincie aan aandacht te schenken aan de bijeenkomsten van de separatisten en die desnoods met geweld (‘door middel van de militaire magt’) te ‘ontbinden’. Dit laatste wijst op ernstige spanningen. Deze waren er ook in sommige plaatsen in Friesland, waar inderdaad soldaten werden ingezet (Oenkerk, Sneek, Scharnegoutum, Tjalleberd). Maar in Bolsward ging

het allemaal wat minder fel toe.

Het gemeentebestuur had natuurlijk ook zo'n missive van de Gouverneur ontvangen.[9.] En moest dus de ingezetenen van Bolsward, die tot de Afgescheidenen behoorden, met de meeste klem waarschuwen, zich niet met dergelijke godsdienstoefeningen in te laten.

In hun antwoord deelden B/W mee, dat ze de voorganger ('hoofd') van de in Bolsward bestaande Afgescheiden gemeente, *Pieter Jaans Mobach*, bij zich hadden ontboden en er dringend bij hem op aangedrongen zulke onwettige bijeenkomsten voortaan na te laten.

Deze gaf wel toe, dat er bij hem aan huis regelmatig godsdienstoefeningen werden gehouden, maar dat hij ervoor waakte het maximaal toegestane aantal hoorders (20) te laten overschrijden. De burgemeester hoefde niet bang te zijn. Slechts 14 à 15 personen hadden zich officieel afgescheiden en van hen die dit nog niet hadden gedaan, bezocht zelden iemand de bijeenkomst. Mobach kon de verzekering geven, dat ook in het vervolg nooit meer dan 20 personen zouden worden toegelaten, omdat het ieders plicht was 'de wetten te eerbiedigen en de over hen gestelde Hoofden te gehoorzamen'.

Het klonk alles heel geruststellend uit de mond van de brave Mobach. Nee, er zou nooit gezegd kunnen worden: 'Van Bolsward begint de revolutie'. Maar toch heerste er op *woensdag 18 mei 1836* enige spanning in bepaalde kringen, want ds Van Velzen was in de stad gesignaleerd en dit betekende natuurlijk, dat hij bij de Afgescheidenen zou preken. Het signaleren was blijkbaar wat laat gebeurd of doorgegeven, want pas 's avonds om 10 uur (!) stapten *Thomas Hoeksma*, burgemeester van Bolsward, en *Johannes Albarda*, vrederechter in het kanton Bolsward, naar het huis van Pieter Jaans Mobach, winkelier en suikervormbakkersknecht op het Grootzand. Hun was meegedeeld, dat de afgezette predikant S. van Velzen in Bolsward was aangekomen, tegelijk met een vrouw uit Wommels, die haar kind wilde laten dopen.

Bij Mobach in huis telden burgemeester en vrederechter - de huisgenoten niet meegerekend - 24 personen, 'die in stille aandacht gezeten waren'. Op een vraag van de binnengekomen autoriteiten, antwoordde Van Velzen 'hier gekomen te zijn om zijne Gemeente te bezoeken' (hij was immers dominee voor heel Friesland).

Behalve de namen van ouderling *Pieter J. Mobach* en van diaken *Willem A. van der Heide*, schoenmaker, vermeldt het proces-verbaal ook nog, dat aanwezig was de vrouw van *Johannes Siebes Greijdanus* van Wommels, met een zuigeling op haar schoot (we hebben de naam al eerder genoemd).

Inderdaad is deze zaak nog voor de rechtbank in Sneek behandeld, maar Van Velzen, Mobach en Van der Heide werden alle drie vrijgesproken. Blijkbaar vond de rechtbank het opgegeven aantal toehoorders (24) niet geldig.

In oktober 1836 werd de grietman van Wonseradeel geïnformeerd, dat

de Afgescheidenen ook wel godsdienstoefeningen hielden in het *Hartwerder klooster*. We merken hierbij op, dat Hart werd een agrarisch gehucht was (is), een paar km ten oosten van Bolsward gelegen. Het telde amper 100 inwoners. Vlakbij lag *Oldeklooster*, ook een gehucht, dat nu verdwenen is. Het had zijn naam te danken aan een beroemd, uit de middeleeuwen daterend, maar al lang niet meer bestaand klooster. Op de plek bevindt zich nu een boerderij.

De veldwachter kreeg van zijn grietman de opdracht te proberen er achter te komen, wanneer in Oldeklooster onwettige godsdienstoefeningen zouden worden gehouden. Zo gemakkelijk ging dit echter niet, want de separatisten fluisterden elkaar in het geheim de berichten mondeling door en daardoor was het voor de grietman vaak al te laat om onmiddellijk in te grijpen.

Van het legeren van militairen in Hartwerd ter afschrikking van de separatisten, moest de grietman van Wonseradeel niets hebben. *Hartwerd* en *Oldeklooster* telden immers maar weinig inwoners. En van hen behoorde slechts één huisgezin tot de Afgescheidenen, terwijl er nog een gezin woonde, dat de godsdienstoefeningen soms bijwoonde.

Verder waren - aldus de grietman - de ingezetenen aldaar ‘zeer verlichte menschen’, die zich niet met dergelijke ongeoorloofde samenkomsten bemoeiden. Het zou dus voor die mensen ‘hard’ zijn een last te dragen door één of twee slechts verdiend’. En zo lang er een detachement militairen in *Lutkewierum* bleef, een dorp niet ver van Hartwerd gelegen, zou de grietman ‘in het belang der goede ingezetenen’ graag eerst met de commanderende officier aldaar overleggen.

Van verdere militaire maatregelen hebben we niets gelezen. Wèl moest *Eeltje Hanses de Groot*, arbeider te Nijland, *f* 50,- boete betalen omdat hij op 9 oktober '36 in zijn eigen huis in een godsdienstoefening was voorgegaan.[10.] En ds Van Velzen kreeg *f* 100,- boete, omdat hij op zondag 18 december '36 bij de 33-jarige boer *Wybe Klazes Gosliga*, wonende te Oldeklooster een godsdienstoefening had geleid. Gosliga kreeg *f* 8,- boete te betalen.[11.] Dit waren de enige keren, dat in het Bolswarder wereldje Afgescheidenen wegens het houden van een illegale bijeenkomst zijn beboet. In het dichtbij gelegen Sneek en Scharnegoutum is het op dit punt heel anders toegegaan! Daar viel soms een paar keer per maand een boete, om over het inzetten van militairen aldaar maar te zwijgen.

Erkenning

Een kwestie die menige Afgescheiden gemeente in beroering heeft gebracht, was het aanvragen van erkenning bij de regering. Wanneer een gemeente zich als een nieuw godsdienstig genootschap aandiende en bij de regering statuten en reglementen inzond, dan kon ze, als tenminste één en ander door de overheid goedgekeurd werd, erkenning krijgen en vrij vergaderen.[12.] Maar deze manier van handelen stuitte vele Afgeschei-

denen aanvankelijk tegen de borst. Zij wilden immers zijn de voortzetting van de oude bestaande Gereformeerde kerk. Het opschrift van Bolswards doopboek luidt dan ook: ‘Namen dergenen die gedoopt zijn in de wedergekeerde Gereformeerde Kerk te Bolsward’.

De Kruisgemeenten, zoals ze later genoemd zijn, hebben dan ook geweigerd op zo'n vernederende manier erkenning van de regering te vragen. Maar de meeste gemeenten zijn, nadat ds Scholte in Utrecht was voorgegaan, overstag gegaan terwille van ‘de gedienstigheden der praktijk’ en met het argument het gaat niet om een naam, maar om de leer.

Nog in 1839 heeft ook Bolsward erkenning bij de overheid aangevraagd. Van meningsverschillen hierover in Bolsward hebben we niets gemerkt.

Eerst ontving de gemeente in februari 1840 een afwijzende beschikking, omdat

1. de adressanten te weinig talrijk waren en woonden zowel in de stad als daarbuiten in Wonseradeel, welke omstandigheid niet geschikt was om een kerkelijke gemeenschap uit te maken;
2. volgens informaties waren hun personen en omstandigheden van dien aard, dat ze niet in staat zouden zijn om zelf te zorgen voor de kosten van hun eredienst en armen;
3. van de beide personen, door hen tot bedienaren des Woords en der Sacramenten verlangd, fungeerde ds S. van Velzen nu als zodanig in Amsterdam; terwijl de andere, R.W. Duin die door meer gemeenten was aangewezen, niet als zodanig kon worden erkend, zolang niet gebleken was, bij welke op te richten gemeente hij zich wilde aansluiten.

Ook B. en W. van Bolsward hadden bij de Gouverneur negatief op de aanvraag geadviseerd. De ondertekenaars, voor zover inwoners van de Bolsward, waren immer allen personen, die ‘tot de geringere klasse’ behoorden. Sommigen verkeerden in ‘behoeftige’ en velen in ‘bekrompene omstandigheden’. De ouderling *P.J. Mobach*, en *M.J. Mobach* en *S. S. Brunia* waren nog als ‘de meest gegoeden... aan te merken, die ook hunne woonhuizen in eigendom hebben’. Maar B. en W. waren van oordeel, dat deze personen toch weinig meer verdienden dan om ‘in de behoeften van hunne huisgezinnen te voorzien’.

We noteerden, dat de hierboven genoemde *Marten J. Mobach*, broer van de ouderling, een suikervormbakkersknecht was, en *Simon Sjoerds Brunia* een grofsmid.

Wel hadden de aanvragers onlangs een gebouw aangekocht, dat als kerk zou worden gebruikt, maar B. en W. meenden, dat ze daartoe in staat gesteld waren ‘door meer gegoede aanhangers hunner begrippen ten platten lande’, van wie onder de boerenstand ‘nog al eenige’ waren te vinden.

P.J. Mobach c.s. bleven echter volhouden.

Na de regeringsaanvaarding door koning Willem II werd een nieuwe

aanvraag om erkenning ingediend met de verklaring, dat de kerkelijke reglementen waren uitgedrukt in de drie formulieren van enigheid en dat een huis geschikt werd gemaakt om er kerkdiensten in te houden.

Verder zou de gemeente zelf voor de kosten van de eredienst zorgen en geen aanspraak maken op bezittingen, inkomsten en rechten van het Hervormd of enig ander kerkgenootschap.

De aanvraag was getekend door de ouderlingen *P.J. Mobach* en *J.J. Broersma* (van Arum)[13.] en diaken *W.A. van der Heide.* Bij K.B. van 21 januari 1841 kwam de 'toelating' af. Gekerkt zou worden in een daartoe aangekocht gebouw, staande 'in wijk E no. 569 te Bolsward'; dit is nu Broereplein 3. De eerste koster werd Gerrit Taekes Koopmans.[14.] De gemeente kon voortaan in vrijheid vergaderen.

Interessant is nog een brief, door P.J. Mobach c.s. geschreven aan B. en W. van Bolsward. Hierin wordt meegedeeld, dat het de bedoeling was 'ons Kerkgebouw' op zondag 28 maart 1841 in te wijden. Tevens wordt het dagelijks bestuur gevraagd de plechtigheid 'met Uw tegenwoordigheid te vereeren'. Mochten B. en W. de uitnodiging aannemen 'dan zullen wij U Edel Agtbare een plaats bezorgen'. Tekenend voor de kerkelijke situatie van die dagen is ook het door P.J. Mobach aan het eind van de brief gedane verzoek aan de burgemeester om de politie enigszins toezicht te laten houden 'opdat er geen ongeregeldheden plaats hebben.'[15.]

Op 29 april 1841 zijn de eerste twee kinderen in de nieuwe kerk door ds D. Postma van Minnertsga gedoopt. Het waren Tjerk, zoon van *Simon S. Brunia* en *Sietske T. van Dijk;* en *Anke*, dochter van *Gabe G. van der Spoel* en *Martje J. Dijkstra.*

In hetzelfde jaar kreeg de kleine gemeente van Bolsward ook al een eigen dominee, de 30-jarige *F.A. van Gijssel*,[16.] wiens 'candidaats- of toelatingsbrief' op de classisvergadering van 12 november 1841 was voorgelezen en in orde bevonden. Met zijn komst telde de classis Sneek nu twee predikanten; *ds S.O. Los* had in *Koudum-Workum-Ferwoude* zijn arbeidsterrein gevonden.

Het werd tijd, dat er in Bolsward een eigen dominee kwam, want het begon in 1841 onrustig te worden in de kleine gemeente. Er werd nog geen vaste koers gevaren en de kerkeraad was op sommige punten onze-

Toen *ds Duin* - die nog korte tijd dominee voor heel Friesland is geweest - al lang geschorst was, heeft hij nog een keer in Bolsward gepreekt. Maar de kerkeraad (Mobach) erkende later verkeerd te hebben gehandeld door dit toe te staan en 'daarmee tegen de orde der kerk te zijn ingegaan'.

Ook zag de kerkeraad er geen bezwaar in de geschorste *ds H.P. Scholte* te laten preken - op 13 juni 1841 - in welke dienst hij *Fetze*, een zoon van *Marten Jaans Mobach* en *Richtje T. Dijkstra*, doopte. De broeders erkenden de schorsing niet, omdat ze ds Scholte hielden 'voor een dienstknecht van Christus'. Toen de classis bezwaar maakte, beloofde

Mobach, dat het niet meer zou gebeuren ‘om de broeders geen ergernis te geven’.

Er groeide in 1841 ook oppositie tegen een man van het eerste uur van de Afscheiding, nl. tegen oefenaar *Jelle C. Bredzee.* Deze was tot ouderling gekozen. Niet alleen hiertegen rees verzet, maar ook tegen zijn oefenen in de gemeente op zondagavond. Dit oefenen had ouderling Mobach niet mogen toelaten.

De zaak kwam op de classis. Daar viel het eerste bezwaar vanzelf weg, omdat Bredzee had ‘bedankt’ voor het ouderlingschap. Hij wilde door ds T.F. de Haan tot predikant worden opgeleid. Deze vroeg nu inlichtingen over Bredzee. Voorzichtig met hem wezen, oordeelde de classis op grond van ‘eenige uitwendige hoedanigheden van de persoon’. Welke dat zijn, wordt niet duidelijk.

Op de volgende classisvergadering spreekt men afkeurend over Bredzee's ‘uitwendige gebaarden, omdat de Heere alles in zijnen dienst wil hebben met matigheid’. Zou hiermee bedoeld zijn, dat Bredzee tijdens zijn oefenen te veel emotionele spreekgebaren gebruikte?

Intussen stelde Bredzee zijn opleiding een half jaar uit. En als we in de classisnotulen van anderhalf jaar later weer over Bredzee lezen, blijkt hij onder censuur te staan en gedurig te worden vermaand.[17.] Dominee is hij nooit geworden. En aan de Afgescheiden kerk heeft hij zich later onttrokken, want in het lidmatenboek staat achter zijn naam ‘zich zelven weer afgescheiden’. In 1839 is van zijn hand een geschriftje van 25 pagina's verschenen: *De Bazuin geblazen ter Vereeniging van allen, die de Waarheid en den Vrede liefhebben.*[18.] Hierin gaat hij uit van het thema ‘Zoekt de vrede en jaagt die na’ en wekt op tot ‘de geest van zachtmoedigheid’. In de jaren 1843 e.v. heerste er in de gemeente van Bolsward echter allerminst vrede en aangename rust.

Veel meer dan door uitwendige druk, die trouwens vaak heilzaam werkt, heeft de gemeente geleden door interne moeilijkheden.

En dan denken we nog niet allereerst - aldus ds J. Douma - aan de zeer grote armoede van de gemeente. Hierover wordt op de classisvergadering van 8 november '43 gesproken en besloten wordt dat in elke gemeente van de classis een collecte zal worden gehouden voor de gemeente van Bolsward. Niet alle kerken hebben dit evenwel gedaan. Tenminste, diaken *P. van der Weide* (de kleermaker) moest er de classicale vergadering aan herinneren, dat niet alle gemeenten voor de armen van Bolsward hebben gecollecteerd.

We merken hier op, dat de financiële sterkte van de kerken zich enigszins weerspiegelt in de te storten classicale onkosten. *Tirns* draagt hierin bij *ƒ* 12,-, *Deersum ƒ* 10,-, *Sneek ƒ* 3,-, *Bolsward ƒ* 5,-, *Ferwoude* en *Koudum* ook *ƒ* 5,-. Hierbij valt het uiterst geringe bedrag van Sneek op. Het grote Sneek van nu was toen een door twisten nagenoeg verwoeste gemeente (zie Sneek).

De gemeente van Bolsward bleef voorlopig arm. Men is, lezen we in de

classisnotulen van 15 maart 1848 te Bolsward ‘zeer verlegen in de uitwendige behoeften’, omdat de gemeente per week *ƒ* 2,50 nodig heeft en de collecte slechts 50 à 60 cent oplevert! ‘Er is voorlopig vastgesteld, dat elke Gemeente iets zal bijdragen’.

Maar meer dan door druk van buiten en door armoede van binnen heeft de gemeente geleden door interne verdeeldheid en twisten.

Eén der uitnemendste mannen van de gemeente was ouderling *Pieter J. Mobach.* Herhaaldelijk is hij, als in de beginperiode de classis nog geen predikant bezit, praeses van de vergadering. In vele belangrijke commissies wordt hij benoemd. Maar er rees verzet tegen de man, die voor de leiding aangewezen was.

We lezen toch in de notulen van de classisvergadering van 17 april 1844: ‘zijn ingebragt eenige bezwaren tegen den ouderling P.J. Mobach, vooral omtrent zijne uitwendige omstandigheden en handelwijs’.

Klagers waren *W.A. van der Heide* (de schoenmaker die in 1847 zelf failliet zou gaan), *J. Salverda* en *Joh. P. Nauta.*

Mobach moest buiten staan en toen werden de tegen hem ingebrachte bezwaren behandeld. De classis vond die bezwaren niet bewezen en verwees de zaak naar de kerkeraad terug. Op de classisvergadering van 10 mei 1844 is Mobach nog aanwezig; maar op de volgende vertegenwoordigen de ouderlingen *J. Broersma* en *W.A. van der Heide* de gemeente van Bolsward.

Mobach is opzij gezet en pas weer tot ouderling gekozen in het voorjaar van 1847. Het valt te begrijpen, dat hij ‘door vorige omstandigheden’ bezwaar heeft zijn verkiezing tot ouderling te aanvaarden, maar op aandrang van de classis van 21 april '47 heeft hij ‘beloofd zich voor den Heere te beproeven om de roeping aan te nemen, hetwelk zal onderzogt worden door ds W. van Leeuwen (van Scharnegoutum) aanstaande Dingsdag’, wanneer deze via Bolsward naar Workum reisde.

Op de novembervergadering van de classis is Mobach weer aanwezig en dus weer in het ambt. Maar de gemeente heeft juist in die jaren, toen Mobach buiten de kerkeraad was, het heel moeilijk gehad. De goede leiding was toen zoek en de gemeente is haar ondergang nabij geweest. In de classisnotulen van 26 januari 1848 lezen we, dat de gemeente van Bolsward bijna verwoest is ‘door agteloosheid der kerkeraad en door de vele laster, die er ten allen tijde in de Gemeente is’.

Jaren vol moeilijkheden

In de jaren, waarin een man als Mobach naar de achtergrond gedrongen was, waren de moeilijkheden van Bolswards gemeente vele.[19.] De toestand werd ook nog moeilijker, doordat *ds F.A. van Gijssel* in 1843 een beroep naar Rouveen had aangenomen en er dus een vacature was ontstaan. Het is veelzeggend, dat deze niet minder dan 9 jaar zou duren, tot 1852 toe!

Wel vroeg in augustus '43 de kerkeraad van Bolsward aan de classis

toestemming pogingen te mogen aanwenden om een opvolger voor ds Van Gijssel te krijgen. Het mocht.

Ook lezen we in de classisnotulen van 7 februari '44, dat de gemeente van Bolsward aan 'Ds J.R. Ananias' verzocht heeft voorlopig ('provizioneel') 'onder hun dienst te doen'. Maar de vergadering is hier niet voor; ze was in het onzekere aangaande Ananias' roeping, 'waarom die zaak dan ook verschoven is'. Ananias had in de eerste jaren van de Afscheiding te Groningen als oefenaar veel verdeeldheid veroorzaakt en was in 1843 in Meppel van het ambt ontheven.[20.]

De gemeente van Bolsward bleef na ds Van Gijssels vertrek dus vacant, wat heel lang zou duren en de opkomende moeilijkheden des te zwaarder maakte.

Op 30 oktober werd de situatie in de onderscheiden gemeenten van de classis besproken. In Bolsward was nalatigheid in de bediening van de sacramenten geconstateerd, voorwaar geen kleinigheid. Daarom werden de ouderlingen 'vriendelijk opgewekt, en ernstig vermaand om trage handen op te rigten en slappe knieën te sterken in de mogendheid des Heeren, tot nakomen van des Heeren bevelen'. Met die boodschap konden de Bolswarder ouderlingen *W. van der Heide* en *J. Broersma* naar huis gaan.

Ook veel narigheid en ellende werd veroorzaakt door het optreden van *D.A. Detmar*, die op verzoek van de ouderlingen éénmaal per zondag in de gemeente oefende.[21.] De classis vond dit vrij onvoorzichtig van de ouderlingen, omdat Detmar 'onlangs uit de liberale kerk gegaan was en als een nieuweling door deze en gene beschouwd werd'. Hij had zich dus nog maar kort geleden bij de Afgescheiden kerk gevoegd.

Bovendien - voegen wij eraan toe - was hij niet eens belijdend lid, maar slechts dooplid. De classis besloot Detmar te verwijzen naar ds T.F. de Haan 'Hoofdonderwijzer te Groningen'. Aan diens oordeel over Detmar zou men zich dan houden. Detmar - op de vergadering ontboden - werd in overweging gegeven zich op een wettige wijze tot het leraarsambt te laten opleiden. Maar... zowel hij zelf als de ouderlingen van Bolsward hebben hier in 'bezwaarlijk' toegestemd! Detmar, gesteund door de ouderlingen, oefende blijkbaar liever dan dat hij onder leiding van ds De Haan ging studeren.

Op de classisvergadering van 4 februari 1846 regent het nu protesten tegen de ouderlingen, omdat ze Detmar verlof hadden gegeven te oefenen. Een paar gemeenteleden van Bolsward *P.R. van der Weide* en *W. Draaisma* komen op de vergadering om hun bezwaren tegen Detmar en de ouderlingen toe te lichten. Ze verklaarden in de gegeven omstandigheden de zondagse kerkdiensten niet te kunnen bij wonen.

Diaken J.S. Salverda - ook aanwezig - wilde Detmar niet horen wegens diens 'wangedrag'. In enkele binnengekomen brieven, die worden voorgelezen, wordt dit wangedrag gepreciseerd. J.J. Jongsma schrijft Detmar op 21 november '45 te hebben aangetroffen in het Bolswarder veer-

huis te Leeuwarden, waar Detmar sterke drank dronk en ‘vele belaggelijke praatjes voerde’.

D.Y. van Randen, diaken van de gemeente te Scharnegoutum, beschuldigt Detmar van liegen, dronkenschap, kwaadspreken van de Afgescheidenen in het algemeen ‘en van Ede in het bijzonder’, (in Ede stond een later bekend geworden hervormd predikant ds Detmar) en van ‘een oneerbiedig aanstotelijk gedrag in de kerk van Ylst onder de Godsdienst’.

Ook is er een brief met dergelijke inhoud van A.G. Kalsbeek, lidmaat van de gemeente te Bolsward (wonende te Nieuwland). En mondeling werd nog tegen Detmar bezwaar ingebracht door *ds F. Redeker* van *Idskenhuizen*, die als gast de vergadering bijwoonde. Ds. Redeker had van ds Eikman, hervormd predikant in Balk, een waarschuwing aangaande Detmar ontvangen, ‘want, zeide die, Detmar was van eenen listigen en bedriegelijken aard’.

Inmiddels was ook ds T.F. de Haan, ‘Hoogleeraar te Groningen’ op de vergadering gekomen, ‘en zijn, om Z.E.W. met de zaak van Detmar bekend te maken, nogmaals die brieven gelezen’.

Na een heftige bespreking ‘onder welk gesprek te veel verkeerde ijver was en niet de liefde zoo aangenaam en heilzaam’, besloot de vergadering Detmar te ontbieden. Vóór hij kwam ‘heeft ds Groen voor de verdere handelingen... over Detmar des Heeren aangezicht gezogt, en eenen zegen afgesmeekt over de gaven welke zouden genoten worden, en is vooraf gezongen Ps 84: 6’. Men ging dus eerst eten.

Toen Detmar, door ouderling *W.A. van der Heide* geroepen, op de vergadering verschenen was en de brieven met de beschuldigingen hem waren voorgelezen, reageerde hij met te zeggen, dat wat in die brieven was gemeld ‘of meerendeels onwaarheid en laster was, of door hem in een andere voege was gezegd’. En toen de classis hem over enkele passages in de brieven ondervroeg, antwoordde hij ‘zoo van geheugen niet te zijn, om alles zich te herinneren’.

Na Detmars vertrek is lang en breed over de zaak gesproken. De ouderlingen van Bolsward gingen in tegen wat sommige classisleden hadden gezegd. Ze verklaarden in Detmar ‘niets wanstalligs bevonden te hebben’. Verder dat Detmar ‘ook tot sommiger nut en zegen strekte, vrij veel volk trok... en dat het beste merendeel der Gemeente hem ernstig bij voortduring begeerde’.

Ze waarschuwden de classis daarop wel te letten, ‘opdat niet hunne gemeente werd gescheurd en verwoest’. En toen de classis toch uitsprak, dat Detmar niet langer mocht voorgaan, zeiden de afgevaardigden van Bolsward zich niet te kunnen onderwerpen aan het besluit van de vergadering.

Een maand later - 5 maart '46 - vergaderde de Provinciale vergadering. Zij kreeg eveneens de zaak-Detmar te behandelen. Ouderling J.J. Broersma verscheen op de vergadering met brieven ‘om Detmar te ver-

ontschuldigen en de op hem geworpen laster af te weren', waarop een brede discussie volgde.

Ook Detmar was ontboden en werd 'ondervraagd naar zijn overgang, vorig leven, bekeering, handelwijze in het Bolswarder veerhuis enz, waaruit overtuigend bleek... en het ieder klaar werd uit zijne onbezonnen en losse uitdrukkingen, dat hij de vreeze Gods miste en uit zijn eigen tegenstrijdige en behelpende gezegden bleek hij geen onbesproken leven te leiden, gelijk ook eenige leden der vergadering daarvan iets ontdekt hadden'.

Detmar moest eerst belijdend lid worden en verder proberen langs de wettige weg predikant te worden.

Maar noch het besluit van de classis noch dat van de Provinciale synode heeft de kerkeraad van Bolsward tot andere gedachten kunnen brengen.

We verwonderen ons dan ook niet, de naam Detmar weer in de notulen van de classisvergadering van 6 mei aan te treffen. Er is dan een brief van Detmar zelf, die medewerking en financiële bijstand vraagt om bij ds De Haan te worden opgeleid. De classis wil 'met voorzichtigheid' handelen 'en hem een tijdlang onder beproeving stellen', voorlopig tot de volgende classisvergadering.

En de ouderlingen van Bolsward zijn vermaand 'wegens hunne verkeerde handelwijs'. Tot blijdschap van de vergadering hebben zij schuld beleden. Maar, al gaf de kerkeraad toe verkeerd gehandeld te hebben, in Bolswards gemeente bleven sommige leden zeer ontevreden over de classicale en provinciale uitspraken in de zaak-Detmar. Diaken Nauta sprak daarover met 'bitse en honende uitdrukkingen'. En een zekere G. Koopmans was van mening, dat de duivel voorzitter op de classicale en provinciale vergadering was geweest. Hij ging voortaan in Welsrijp naar de kerk. (Zou dit de vroegere koster zijn geweest?)

Gelukkig, moeten we zeggen, is Detmar, dank zij het optreden van de classis, niet weer op het toneel verschenen. De ouderlingen werd door de classis nog eens vriendelijk verzocht 'om in 's Heeren mogendheden op te rigten trage handen en slappe knieën, en het gebrekkige te verbeteren'. Het was dringend nodig, want uit een brief, op dezelfde classisvergadering ter tafel, bleek dat de ouderlingen geen huisbezoek deden en ook niet het Avondmaal lieten vieren. Een lichtpunt was, dat ze de classicale opwekking gewillig hebben 'op- en aangenomen'.[22.] Maar het zou jaren duren, voor rust en vrede in de gemeente weerkeerden. Pas in 1852 kwam er weer een predikant, de 38-jarige, uit Birdaard afkomstige, *Th. de With*. Niet minder dan 9 jaar was de gemeente vacant geweest. Maar ondanks alle doorleden ellende was ze blijven bestaan.

Er braken nu rustiger tijden aan. Op 27 november 1860 kon een dankuur worden gehouden ter herinnering aan het feit, dat het precies 25

jaar geleden was, dat ds H. de Cock de gemeente te Bolsward had geïnstitueerd. In deze herdenkingsdienst sprak *ds W.J. Weyenberg* n.a.v. Ps 72: 16a: 'Is er een handvol koren in het land op de hoogten der bergen, de vrucht daarvan zal ruischen als de Libanon'.

Hij wees 'ons op de leiding, bewaring, bescherming en trouw van de Koning der Kerk, bepaalde ons bij des dichters woord als een woord van blijdschap en van hoop; waarna zich de Gemeente verenigde om de getrouwe Verbondsgod te danken voor de weldaden aan haar betoond'.[23.] Inderdaad had ze - wanneer ze terug zag op de voorbijgegane kwart eeuw met al haar ups en downs - stof genoeg tot danken!

Het oudste bewaard gebleven notulenboek van de kerkeraad begint met 15 januari 1861. In de kerkeraad hadden in die tijd zitting *ds W.J. Weyenberg* en de ouderlingen *P.J. Mobach* en *G.Y. van Randen*.

Verder de diakenen *S. Koopman* en *Fetze J. Mobach*, een tabakskerversknecht, jongere broer van ouderling P.J. Mobach. Hij zou spoedig naar Workum vertrekken en opgevolgd worden door *W. Reinouts*.

Kerkvoogden waren *Rinke Feenstra*[24.] (een timmerknecht; later ouderling) en *W. Nijdam*.

In zekere zin is het jaar 1866 voor de gemeente een belangrijk jaar geweest omdat op woensdag 13 juni door het zoontje van ds B.C. Felix, de plaatselijke predikant, de eerste steen is gelegd voor een nieuw kerkgebouw (in de Witherenstraat). In het verslag in het kerkelijk weekblad De Bazuin[25.] lezen we verder: 'Hierbij werd een psalm door de vergadering aangeheven en onze Leraar hield daarbij een gepaste toespraak. Een gedeelte der benodigde som is reeds door vrijwillige bijdragen verkregen, en wij hopen, dat de Heere verder de harten zal neigen, opdat het voltooid worde, tot des Heeren eer, en de heerlijkheid Zijns Naams.

Namens de Kerkeraad,

P.J. Mobach.'

We moeten hierbij opmerken, dat de gemeente al in de Witherenstraat haar kerkje had en dat dit nu werd vergroot. Van 1839-'49 hebben de Afgescheidenen hun samenkomsten gehouden in een gebouw aan het Broereplein (nu no 3).[26.]

Op zondag 5 augustus 1866 hield de Christelijke Afgescheiden Gereformeerde gemeente van Bolsward haar laatste godsdienstoefening in het oude kerkgebouw. Natuurlijk moest de kerkeraad - zolang de bouwwerkzaamheden duurden - zorgen voor een plaatsvervangende ruimte, totdat de nieuwe kerk klaar was. Deze werd gevonden in... de hervormde Broerekerk! Dit deed ouderling P.J. Mobach het volgende stukje in De Bazuin publiceren: 'De kerkeraad van Bolswards gemeente meent dit blijk van verdraagzaamheid te moeten openbaar maken, vooral in een tijd van *onverdraagzaamheid* aan de zijde van regtzinnige leraars tegen de Afgescheidenen.

Sommig orthodoxe predikanten, die wel aan classicale maaltijden zich

begeven met liberale collega's, betreuren het dat de hervormde kinderen met het kroost der Afgescheidenen op één school gaan; ze zouden niet gaarne hun predikstoel aan een Afgescheiden predikant, die Jezus Christus aan verloren zondaars afkondigt, afstaan - welk een *exclusivisme!*

De liberalen daarentegen, hier en elders, geven hun kerkgebouwen ten beste en tonen alle bereidvaardigheid aan Afgescheidenen.

Moge deze bekendmaking strekken tot bescherming van regtzinnige broeders, die op separatistische wijze, de Afgescheidenen ontvlieden en bestrijden.'[27.]

Merkwaardige woorden!

In 1929 kreeg de Gereformeerde kerk te Bolsward haar nieuwe kerk op de Gasthuissingel.

Eindnoten:

1. Hij is nog enige tijd hoogleraar aan de universiteit van Gent geweest tot 1823. Petrus de Vries is in 1810 geëxamineerd als heelmeester te Bolsward, tegelijk met de beroemde Jelle Banga. Hij was één van de notabele figuren in Bolsward.
2. Hij was getrouwd met Pauluske Hessels de Vries, later met Tetje Sjoerds Bloemsma en stierf, toen hij 58 jaar oud was (1860).
3. In 1883 is Bredzee overleden, 79 jaar oud. Hij is getrouwd geweest met Anke van der Spoel, Maaike Bouma en Lysbet Bangma.
4. Op 19 november 1861 overleed hij te Bolsward, 64 jaar oud, als weduwnaar van Johanna Hermina van Bartels, en echtgenoot van Heintje Jarichs Boersma. Hij was geboren in Zaandam.
5. Pieter J. Mobach is in mei 1873 overleden, 72 jaar oud. Hij was toen echtgenoot van Lidia Kramer, eerder van Geertje Boomgaard en van Mintje Bredzee.
6. Op 15 maart 1847 overleed Gerrit Ruurds van der Spoel, 73 jaar oud, echtgenoot van Taeke Johannes Posthumus.
7. Bos I, 147-151.
8. Volgens een artikel van ds J. Douma in het Friesch Kerkblad van augustus 1934. We hebben van zijn beide artikelen over Bolsward uiteraard gebruik gemaakt.
9. Gedateerd 17 februari 1836.
10. Vonnis rechtbank van eersten aanleg te Sneek, 24 november 1836.
11. Idem.
12. We volgen hier voor een groot deel een artikel van ds J. Douma in het Friesch Kerkblad.
13. Hij is 15 september 1846 met attestatie naar Noord-Amerika vertrokken.
14. Register ingezetenen Bolsward, opgemaakt 1842. Zijn vrouw heette Bootje Bootes Bootsma.
15. Ingekomen Stukken B. en W. van Bolsward, ongedateerd (wel in maart 1841 geschreven).
16. Hij was getrouwd met Roelofje Lindhorst. Ze lieten op 31 augustus 1842 in Bolsward een zoontje dopen door ds S.O. Los.
17. Notulen classis Sneek 15 februari 1843.
18. Te Sneek, bij F. Holtkamp 1839.
19. We volgen hier een artikel van ds J. Douma.
20. J. Wesseling, *Afscheiding en Doleantie in de stad Groningen*, 34-36. (Groningen 1962).
21. Notulen classis Sneek 12 november 1845.
22. Notulen classisvergadering 5 augustus 1846. We hebben voor de beschrijving van de zaak-Detmar gebruik gemaakt van een artikel van ds J. Douma in het Friesch Kerkblad van augustus 1934.
23. De Bazuin 7 december 1860.
24. Rinke Fokkes Feenstra is op 30 april 1843 te Bolsward getrouwd met de 22-jarige Meino Pieters Bangma. De bruidegom, timmerknecht, was toen 23 jaar.

25. De Bazuin 29 juni 1866.
26. Onlangs verscheen een geschriftje ‘Hoe ons kerkgebouw tot stand kwam 1924-1929’, waaraan we één gegeven hebben ontleend.
27. De Bazuin 10 augustus 1866.

VIII *Workum-Ferwoude*

In Frieslands zuidwesthoek heeft de Afscheiding zich maar spaarzaam laten gelden. Langs de hele kust van *Makkum* tot *Stavoren* en verder o.a. te *Hemelum, Warns* en *Molkwerum* behoorden in het begin slechts weinigen tot de Afgescheiden kerken van *Ferwoude-Workum, Koudum* en *Hindeloopen.*

In *Makkum*, waar al vroeg afzonderlijke vergaderingen werden gehouden, kwam het pas in 1878 tot instituering van een Chr. Gereformeerde kerk (zoals toen de naam was geworden), terwijl in *Hemelum* en *Warns*, in *Gaast* en *Ferwoude*, in *Piaam* en *Idsegahuizen* pas met de Doleantie een gemeente is ontstaan. Ook in *Makkum* werkte de Doleantie door.

Wij gaan nu schrijven over de Afgescheiden kerk van *Workum-Ferwoude.* Eigenlijk moeten we hier de volgorde omkeren, want het zwaartepunt van de gemeente lag in het eerste begin duidelijk in Ferwoude. Maar het kleine Ferwoude raakte al spoedig door de ‘stad’ Workum overvleugeld.

Slechts weinig mensen - zelfs in Friesland - weten waar *Ferwoude* te vinden is. Het is een heel klein dorpje, 3 km ten noorden van Workum gelegen.

In de tijd van de Afscheiding stonden er in de kom van het dorpje maar 11 huizen, met 80 inwoners. Kleiner kon het haast niet. Rekende men enkele buurtschapjes mee dan kwam men op 200 dorpelingen, die hun bestaan vooral vonden in veeteelt en landbouw. Het vruchtbare bouwland lag tegen de zeedijk. Van die 200 inwoners waren er 160 hervormd.

Ze behoorden tot de hervormde gemeente *Gaast-Ferwoude.* Niet alleen in Gaast stond een hervormde kerk, ook in Ferwoude was dit het geval. Daar was het maar een klein gebouw, dat in 1799 is vernieuwd en nu met een spits torentje prijkt. De dominee woonde in Gaast.

Het stadje *Workum*, met een fraai marktplein en een grote middeleeuwse kerk, telde inclusief de buitenbuurten 3200 inwoners. Een belang-

rijke bron van bestaan was de visserij en de vrachtvaart, natuurlijk als gevolg van de ligging aan de voormalige Zuiderzee. Het oude Workum bestond uit twee lange rijen huizen, gebouwd langs de vaart de Wymerts (nu gedempt). Het zielental van de hervormde gemeente van Workum, die door twee predikanten werd gediend, bedroeg 2200; dat van de rooms-katholieke kerk 850, een belangrijke minderheid dus.

In de dagen van de Afscheiding waren in Workum de twee hervormde predikanten resp. *L.M. de Boer*, die in 1844 overleed, nog maar 57 jaar oud; en *Romke Sipkes Sevensma*, die de gemeente van Workum tot zijn emeritering in 1852 heeft gediend. Beiden hebben resp. 27 en 25 jaar in het voormalige Zuiderzeestadje gestaan.

De eerste, een beminnelijk mens, was in zijn prediking zeker niet rechtzinnig te noemen. We lezen in zijn 'In memoriam' de veelzeggende woorden, dat hij 'den Heer... met vrijzinnigheid echt Evangelisch zocht te prediken'! En 'hoeveel hij dulden wilde, hij kon het niet dulden, dat de algenoegzame genade van Christus zoude verkleind, of de blijde boodschap der verlossing door koude redeneringen ijdel zoude gemaakt worden', met welke laatste woorden ongetwijfeld zijn afkeer van de leer der uitverkiezing wordt uitgedrukt.[1.]

Hoe sterk of zwak de neiging tot afscheiding in 1836 in de hervormde *ring Makkum* (classis Harlingen) was, komen we te weten uit een rapport, door de praetor van de ring Makkum, ds J.T. Dijkstra van Arum, opgesteld. Hij had het verzoek ontvangen om alles wat betrekking had op de conventikels en woelingen van de separatisten door te geven aan het classicaal bestuur van Harlingen. Hij deed dit per 28 maart 1836.[2.] Weliswaar lag *Workum* niet in de genoemde ring. *Ferwoude* echter wèl. Daarom plaatsen we hier een samenvatting van dit belangrijk rapport. We krijgen zo - wat de Afscheiding betreft - ook enige kijk op de omgeving, vooral op enige dorpen in Wonseradeel.

Ds Dijkstra rapporteert dan het volgende over onvrede met de officiële prediking in de hervormde kerk en over de neiging tot het houden van conventikels in de ring *Makkum* (we voegen enkele bijzonderheden tussen haakjes eraan toe):

In de grootste gemeenten van deze ring, die van *Makkum* (1100 zielen), *Arum* (900 zielen), *Witmarsum* (750) en *Pingjum* (750) was er weinig reden tot klagen.

In *Makkum* werden vroeger wekelijks conventikels gehouden, die 'wel eens door de kleitrapper-jongens bestormd werden en in kluchtige toneelen eindigden'.

In *Arum* had anderhalf jaar geleden 'de beruchte *Pier Schaap*' een keer een godsdienstige samenkomst geleid, die 'in den donkeren avond' was gehouden en bezocht door mensen zowel uit Arum zelf als uit de omliggende dorpen. De gemeente van Arum - aldus ds Dijkstra over zijn eigen gemeente - telde slechts één vrouw, die sinds jaren niet meer in de kerk of aan het Avondmaal kwam. En denigrerend voegt hij eraan toe: haar

'verstandelijke vermogens werden van sommigen voor gekrenkt gehouden'.

In de kleinere gemeenten heerste echter 'een minder gunstige geest'. In *Longerhouw-Schettens* en in *Exmorra-Allingawier* had men zich in het afgelopen jaar sterk laten beïnvloeden ('geheel en al laten leiden') door een zekere *Heintje van Reenen*[3.] 'wegens zijne woelingen te Bolsward en elders bekend' (hij heeft zich nooit officieel bij de Afgescheidenen gevoegd). Deze stuurde erop aan 'in de daar bestaande vacatures predikanten te krijgen, die van den geest van eenen *De Kok* en diens gelijken doordrongen waren'.

Maar - aldus ds Dijkstra - hoeveel moeite deze oppossant ook gedaan had om kandidaten van erkende 'bekwaamheid en braafheid' te doen weren, het was hem toch niet gelukt.

In *Idsegahuizen* was het zo, dat men 'bij voorkeur de godsdienstoefeningen verkiest bij te wonen'. (Daar waren dus geen conventikels. We merken hierbij op, dat daar ds S.H. Sypkens stond, die helemaal in de geest van ds De Cock was gaan preken).

In *Wons* was de toestand ook niet helemaal in orde, want daar had *Pier Schaap* meer dan één keer godsdienstige bijeenkomsten gehouden, eens zelfs heel brutaal op een zondag om 9 uur. Toen had hij meer toehoorders gehad dan de plaatselijke predikant *ds C. Venema* in de officiële kerkdienst.

De meningen over *Pier Schaap* waren volgens ds Dijkstra verdeeld. Hij wordt door 'menschen van zijnen stempel ten sterksten toegejuicht, terwijl deze en gene van zijn navolgers te *Exmorra* hem voor eenen vuil gewinzoeker beginnen uit te krijten'. (Nog geen jaar geleden was *ds T.F. de Haan* van *Exmorra* naar *Ee* (Fr) vertrokken, waar hij zich vier jaar later bij de Afgescheidenen zou voegen.)

In de gemeente van *Schraard* had *Pier Schaap* tweemaal in een huiskamer een oefening gehouden, maar dit was 'op eene meer bedekte wijze' gebeurd.

De 'bewonderaars' van Schaap in die gemeente kwamen helemaal niet meer bij hun eigen ds *Hobbe Lemke* in de kerk, lieten hun kinderen ongedoopt en vierden geen Avondmaal (ds Lemke moest drie jaar later zijn bediening neerleggen).

Wat de gemeente *Gaast-Ferwoude* betrof, daar heerste 'een zeer ongunstige geest'. Op *1 februari 1836* had in Ferwoude 'de bekende S. van Velzen', in de schuur van *Klaas Lolkes Okma*[4.], staande op een hooiwagen, het woord gevoerd voor een 'menigte' van bijna 200 mensen. *S.H. Sypkens*, de hervormde predikant te Idsegahuizen c.a. was er nota bene ook bij geweest! 'Daar is door Van Velzen een lijst van Separatisten ontrold, waarop drie uit het dorp Ferwoude geteekend hebben.'

Vervolgens had ds Van Velzen de zoon van een doopsgezinde boerin èn een kind van de 'beruchte' Pier Schaap gedoopt.[5.] We constateren hier, dat de laatst genoemde notities van ds Dijkstra in zijn rapport op niets

meer of minder betrekking hebben dan op de samenkomst, waarin de Afgescheiden kerk van Ferwoude-Workum is geïnstitueerd!

En wat die dopelingen betreft, het doopboek leert ons, dat Van Velzen die dag niet twee maar drie personen heeft gedoopt nl. de 24-jarige Hessel Yntema, zoon van Otte Hessels Yntema (overleden) en Fetje Baukes Janzen. Inderdaad waren beide ouders doopsgezind.

Verder had ds Van Velzen op die *maandag, de 1e februari 1836*, niet één maar twee dochtertjes van *Pier Schaap* en *Liesbet Rienks* gedoopt, nl. de 3-jarige *Grietje* en de 1-jarige *Trijntje.*

Het rapport van ds Dijkstra vervolgt, dat kort na die Ie februari *Pier Schaap* in *Gaast* in het huis van Ykele Herres (de Boer) een samenkomst had geleid, waarin over de uitverkiezing was gehandeld. Door de bemoeiingen van de grietman van Wonseradeel was een in de timmerschuur van *Bouwe Algera* te Makkum geplande bijeenkomst niet doorgegaan.

Aan het slot van zijn rapport lucht ds Dijkstra nog eens zijn ergernis over de wending in de prediking van ds *S.H. Sypkens*, predikant in de kleinste gemeente van de ring Makkum nl. *Idsegahuizen-Piaam.* Ruim een jaar geleden was deze anders gaan preken: hij had zich aangepast bij de ‘meer en meer veld winnende smaak (van hen) die zich *ware Gereformeerden* noemden’.

Sypkens' ‘gerucht gaat uit tot in de afgelegenste oorden’. Van heinde en ver kwam men aan ‘om dien wonderbaar veranderden man te hooren... en daar hij met eene verbazende kracht ijvert... strekt hij zelfs zijn herderlijk werk uit tot de nabij gelegen gemeenten’.

Sarcastisch merkt ds Dijkstra op, dat de ‘predik- en handelwijs’ van ds Sypkens aan de woelingen van de ‘ware Gereformeerden’ wel geen afbreuk zullen doen. Met een retorische vraag aan het classicaal bestuur besluit hij zijn rapport: Kan het eigenlijk wel, dat een predikant van de denk- en handelwijs als die te Idsegahuizen-Piaam, door de overheid verboden conventikels bij woont en zonder toestemming van de betreffende predikanten, zijn herderlijk werk tot de omliggende gemeenten uitstrekt?[6.]

Het begin

Het eerste notulenboek van de Afgescheiden gemeente van *Ferwoude-Workum* is gelukkig bewaard gebleven. Zoals bij zo menige Afgescheiden kerk het geval is, begint ook dat van Ferwoude-Workum met een inleiding, waarin we een rechtvaardiging van de Afscheiding vinden.

Eerst wordt gewezen op de ‘diep ellendige’ toestand, waarin de gemeente jarenlang had verkeerd. ‘Menschelijke vonden en wetten’ waren haar opgedrongen ‘waardoor de harten van Gods volk wierden bedroefd’.

Was er al eens iemand, die het waagde ‘om voor de zaak des Heeren uit te komen’, en de eigen predikant, een oud man, te wijzen op het on-

rechtzinnige van diens preken, dan kreeg hij de wind van voren (‘wierd voor een dweeper, stijfhoofdige en wat dies meer zij, gescholden’).

We merken hier op, dat met die oude man bedoeld werd *Johannes Christiaan Froëling* (1767-1854), die in het jaar, dat de Afgescheiden kerk van Ferwoude-Workum werd geïnstitueerd (1836), al 69 jaar oud was.

Al vanaf 1808 had hij de hervormden in Gaast-Ferwoude moeten verzorgen en hij heeft dit gedaan tot zijn emeritering in 1846, dus niet minder dan 38 jaar lang.[7.]

Ook zijn pastorale verzorging - aldus gaat de inleiding verder - liet veel te wensen over. Het kwam voor, dat hij buiten medeweten van zijn ouderlingen niet op de preekstoel verscheen. Deze bekommerden zich trouwens ook niet om zo iets. Dan ging de dienst maar niet door.

De schrijver van de inleiding constateert ‘zonder het te overdrijven’, dat de predikant in 7 à 8 jaar geen huisbezoek had gedaan. En een oudouderling verklaarde zelfs, dat de ‘Leeraar’ in geen 19 jaar bij hem aan huis was geweest, terwijl hij toch in die periode 4 kinderen had verloren en zelfs verscheidene keren gevaarlijk ziek was geweest.

Men hoefde niet te vragen - aldus de inleiding - hoe het er dan met de bediening van de sacramenten voorstond. Het was een keer gebeurd, dat een vader zijn kind ten doop had gehouden zonder zelf gedoopt te zijn!

‘Ergerlijke’ lieden werden niet van het Avondmaal geweerd, met als gevolg, dat de ‘regtzinnigen’ wegbleven en elders kerkten. Ook waren er niet weinigen, die hun kinderen niet lieten dopen.

Niet minder ‘ellendig’ was het met de catechisaties gesteld. Ze gingen soms gepaard met ‘allerley ijdelheden’, ja, er werd wel gevloekt, wat ongestraft door de Leeraar werd aangehoord. En aan de jeugd werd niet voorgehouden, wat ‘nodig is tot zaligheid te weten, te geloven en te betragten’.[8.]

Tot zover de inleiding.

We hebben ons afgevraagd: Zou de schrijver van deze inleiding een geschriftje van Pier Schaap ‘Lid van de Afgescheidene Gemeente te Harlingen en Sexbierum, thans nog woonachtig te Workum’ gekend hebben, dat gedateerd is Workum, 10 september 1835? Dit 22 pagina's tellende werkje heeft tot titel: ‘Vermaning tot getrouwheid, vervat in eenen brief aan den Wel Eerwaarden Heer G. Witteveen, Leeraar in de Hervormde Gemeente te Harderwijk’.

Schaap vindt o.a., dat ds Witteveen geheel ten onrechte kinderen doopt van ‘zigtbaar genoeg onbekeerde menschen’ en aan het Avondmaal leden toelaat, die er een ‘ergerlijke’ levenswijze op nahouden.

In dit boekje, met een voorrede van VIII en een verder inhoud van 22 bladzijden, verdedigt Schaap de Afscheiding, die ds Witteveen scherp had afgekeurd. Schaap bestraft ds Witteveen om zijn ontrouw in het bedienen van de Sacramenten en zijn niet-uitoefenen van de tucht. Want kinderen van ‘zigtbaar genoeg onbekeerde menschen’ mogen niet wor-

den gedoopt, en aan het Avondmaal is geen plaats voor leden, die er een ‘ergerlijke’ levenswijze op nahouden.

Ook wekt Schaap ds Witteveen op ‘zijn oogen af te wenden van de voordeelen der wereld om de eer van onzen koninklijken Vorst, Jezus’.

Pier Schaap (1810-'43)

Het is hier de plaats een paragraafje te wijden aan deze Pier Johannes Schaap, die in westelijk Friesland een uiterst bekwaam en graag gehoord oefenaar is geweest, door zijn vijanden spottend wel eens ‘de apostel van Workum’ genoemd. In dit voormalige Zuiderzeestadje is hij geboren, getogen en getrouwd.

Zijn huwelijksacte van 30 mei 1830 geeft ons de volgende personalia: Op die dag trouwde de 19-jarige zeemtouwersknecht te Workum met de 8 jaar oudere *Lysbet Rienks Bloter* (27). De bruidegom was op 10 juni 1810 in Workum geboren als zoon van *Joh. Piers Schaap*, vellebloterssknecht, en van Trijntje Gerrits van der Ploeg.

De bruid was eveneens in Workum geboren. Ze was een dochter van Rienk Rienks Bloter, vellebloterssknecht, en van Aukje Sjoukes de Boer.

In 1836 wordt als beroep van Pier Schaap opgegeven: looiersknecht, lederbereider.[9.]

Ongetwijfeld zal hij zijn training als oefenaar hebben gekregen in het voorgaan in de conventikels, die in het begin van de jaren '30. sterk in aantal toenamen. Vooral in 1835 en in de eerste helft van '36, toen de Afscheiding zich snel uitbreidde, was hij als oefenaar in Friesland geweldig in de weer. Ver van huis - zoals Vijgeboom en Bottinga deden - ging hij niet.

Uit het titelblad van zijn hierboven reeds genoemd geschriftje blijkt, dat hij in september '35 nog in Workum woonde, maar enkele maanden later lid zou worden van de Afgescheiden gemeente te Harlingen en Sexbierum (op 1 december '35 ‘gesticht’). Inderdaad trad hij van tijd tot tijd als oefenaar in Sexbierum op en ook in Sneek had hij een groep Afgescheidenen om zich heen verzameld, waarin hij af en toe voorging. Maar niet alleen in die beide plaatsen oefende hij. Ook in *Arum, Wons, Schraard, Gaast* is hij in actie geweest en ongetwijfeld waren er wel meer dorpen, waarin hij voor groepjes zijn talenten als oefenaar heeft gebruikt, o.a. in Tjalleberd.

Toen half juli 1836 de Afgescheiden kerk in *Urk* was geïnstitueerd,[10.] probeerde men daar onmiddellijk een vaste voorganger te krijgen. De kerkeraad wist, dat er in Workum een man met bijzondere gaven als oefenaar woonde, *Pier Schaap.* Uiteraard hadden Urkers en Workumers door de visserij op de Zuiderzee wel contact met elkaar.

De toen 26-jarige jongeman kreeg de uitnodiging op *Urk* eens op proef te komen oefenen. Hij kwam en ging op zondag 24 juli tweemaal in de gemeente voor, en op maandag en dinsdag telkens weer een keer. Op die oefening van maandagavond was ook de burgemeester, die met de Afge-

scheidenen sympathiseerde, aanwezig. De samenkomsten, die werden gehouden in de woning van weduwe Albert Bakker, waren elke keer druk bezocht. En Pier Schaap voldeed de Afgescheidenen in Urk zo goed, dat ze hem graag als vaste oefenaar wilden hebben. Tegen *ƒ* 6,- per week.

Hij hield de 'beroeping' van de kerkeraad van de Afgescheidenen op Urk in beraad en antwoordde toen positief. Nog geen drie weken later verhuisde hij met zijn 33-jarige vrouw en enkele kinderen naar het eiland in de Zuiderzee. De door 'de oefenaar uit Vriesland' geleide kerkdiensten werden telkens gehouden 'onder een grote toeloop van volk'.

Op 1 september 1836 begon Pier Schaap - vermoedelijk in zijn woning - catechisaties te geven. De kerkdiensten bleven druk bezocht, wat hem enkele keren een veroordeling tot een geldboete bezorgde.

Maar de Urker vissers zorgden er wel voor, dat het geld er moeiteloos kwam.

Schaap genoot grote achting op het eiland en ook van velen van buiten het eiland. Op de synode van Amsterdam 1840 was hij één van de afgevaardigden voor Noord-Holland. Een half jaar eerder - op 27 mei 1840 - had hij zijn 37-jarige vrouw door de dood verloren.

Op één van de laatste vergaderingen van de synode van Amsterdam - gehouden van 17 november tot 3 december '40 - had De Cock al voorgesteld ouderling P. Schaap, op de synode aanwezig, toe te laten tot het herders- en leraarsambt, na hem eerst te hebben geëxamineerd. De Cock meende stellig te weten, dat de gemeente van Urk Schaap als predikant begeerde. Met meerderheid van stemmen ging de vergadering met het onderzoek akkoord. Na afloop hiervan was de uitslag van de stemming over de vraag wél of niet toelaten: staking van stemmen.

Men vroeg zich nu af: moet het 'lot' gebruikt worden? Weer staakten de stemmen. En nu zei Schaap edelmoedig, dat hij dan liever had, dat zijn toelating uitgesteld werd. De vergadering besloot aan de gemeente van Urk te schrijven, dat Schaap nu op de Provinciale vergadering van Noord-Holland kon worden geëxamineerd. Dit is gebeurd op de Provinciale vergadering van Noord-Holland op donderdag 3 juni 1841 te Amsterdam gehouden, die ds S. van Velzen presideerde en waarin ook Schaaps vriend ds H. de Cock aanwezig was! Schaap werd hoofdzakelijk door ds Van Velzen ondervraagd. Na het examen luidde het oordeel, dat de geëxamineerde zich nog verder moest oefenen en 'inzonderheid in de Hollandsche taal'.[11.] Een zelfde geluid had een jaar eerder een andere Fries, de later bekend geworden ds Durk Postma, afkomstig uit Dokkum, op een examen te horen gekregen.

In juni 1841 is Schaap tot dominee van de Afgescheiden gemeente op Urk bevestigd en op woensdag 26 april 1843 overleed hij, slechts 32 jaar oud.[12.]

Nog in het jaar van zijn dood (1843) zijn enige preken van hem in druk verschenen bij J. van Golverdinge, 's-Gravenhage. Zelfs betrekkelijk

kort geleden (1972) zijn ‘drie uitgebreide leerredenen’ van ds P.J. Schaap te Urk herdrukt onder de titel ‘De troostvolle nodiging tot Christus’ (bij firma Romijn en van der Hoff, Gorinchem). Zijn ‘singuliere gaven’ worden daarin overduidelijk zichtbaar;[13.] hij had wat in zijn mars!

De eerste jaren

We hebben al vermeld, dat de Afgescheiden kerk van *Ferwoude-Workum* op *maandag 1 februari 1836* onder leiding van ds S. van Velzen is ‘gesticht’. De inleiding in het eerste notulenboek voegt er nog aan toe, dat hij bij die gelegenheid preekte over de woorden uit 1 Kon. 18: 21: ‘Zoo de Heere God is, volgt hem na, en zoo het Baäl is, volgt hèm na’, met als ‘inleiding’ de woorden: ‘Wat is u, gij hardslapende?’ (Jona 1: 6).

Toen ds Van Velzen met zijn preek klaar was, werden na aanroeping van de naam des Heeren ‘opzieners’ door de gemeente gekozen. Ouderling werd *Ykele Herres de Boer* en diaken *Hessel Ottes Yntema.* Ook is die dag door ds Van Velzen de doop bediend. De namen van die dopelingen hebben we al genoemd.

Merkwaardig is, dat de 13 personen, die zich hebben ‘aangesloten en van het Hervormd Kerkbestuur afgescheyden’, bijna allen van *Ferwoude* afkomstig waren, zodat in het begin dan ook van de gemeente te Ferwoude wordt gesproken.

Deze personen waren (we plaatsen enkele bijzonderheden achter de namen):

1. *Ykele Herres de Boer.* Hij was timmerman van beroep en de eerste ouderling. In april 1855 is hij op 63-jarige leeftijd te Ferwoude overleden. Hij was toen al teruggekeerd naar de hervormde kerk.
2. *Antje Pieters de Boer*, de vrouw van bovengenoemde Ykele de Boer. Ze overleed in september 1844, 53 jaar oud.
3. *Hessel Ottes Yntema*, een 24-jarige landbouwer te Ferwoude, van doopsgezinde afkomst. Hij is in de institueringsvergadering van de Afgescheiden kerk van Ferwoude-Workum door ds S. van Velzen gedoopt. Hij werd de eerste diaken; later ouderling, in 1843 naar Koudum vertrokken en vandaar geëmigreerd naar Noord-Amerika.
4. *Klaaske Douwes van der Kooi*, de 24-jarige vrouw van Hessel O. Yntema. Ze was in Piaam geboren.
5. *Tetje Baukes Jansen*, boerin te Ferwoude, weduwe van Otte H. Yntema. Ze was de moeder van diaken Hessel O. Yntema. In 1856 is ze op 72-jarige leeftijd overleden te Piaam als weduwe van Sjoerd Sjoerds Postma, boer te Piaam.
6. *Ulke Jeremias Gras.* Hij is diaken en ouderling geweest. Hij stierf in november 1861; volgens zijn overlijdensacte 58 jaar oud, arbeider, geboren te Stavoren, wonende Ferwoude, zoon van Jeremias Gras en Sytske Demmer, weduwnaar van Jeltje Wouters de Jong.

7. *Rinke Enne Feenstra*, een 25-jarige timmerman in Ferwoude. Hij zou 8 jaar later trouwen met Wytske Jelles Noorda, dochter van Jelle Sjerps Noorda, een wolkammer te Nijland en van Antje Jelles Miedema. Hij is lang een vooraanstaand ouderling in de gemeente van Workum-Ferwoude geweest. Helaas lazen we in het lidmatenboek: 'Heeft zich van de gemeente met de zijnen schriftelijk afgescheiden 22 december 1868'.
8. *Grietje Dirks Demmer*, de vrouw van Klaas Lolkes Okma, boer te Ferwoude. Okma overleed in juli 1840 te Ferwoude, 42 jaar.
9. *Evert Harmens de Jong*, in maart 1854 op 46-jarige leeftijd te Ferwoude overleden. Hij was toen 46 jaar en weduwnaar van Trijntje Pieters Zaagstra.
10. *Pieter Rienks van der Weyden.* Hij is later naar Bolsward vertrokken.
11. *Lolkje Baukes Tienstra (Thijmstra).* Ze was een boerendochter, geboren in Schraard, en in oktober 1834 getrouwd met bovengenoemde Pieter R. van der Weyden.

Alle bovengenoemde 11 personen woonden te Ferwoude, terwijl uit Workum zich slechts twee personen dadelijk bij de Afgescheiden kerk voegden. Eén van hen was de 32-jarige winkelier *Abraham Jacobs Hoeksma.* Hij was getrouwd met Hendrikje Kleistra en overleed in januari 1875, oud 71 jaar. Hij is vaak diaken geweest.

De 13e persoon, die zich op de dag van de instituering bij de Afgescheiden kerk voegde was *Janneke Kamphuis*, die nog maar kort in Workum woonde.

Was de Afgescheiden kerk van Ferwoude-Workum op 1 februari 1836 geïnstitueerd, de eerste kerkeraadsnotulen beginnen pas met 4 mei 1837 en de eerste notulen van de classis Sneek nog weer later.[14.] Over het kerkelijk leven in het beginjaar valt dus vrijwel niets te zeggen. Wel geeft het lidmatenboek nog enkele kleine bijzonderheden.

Al spoedig na de instituering kwam *Gerrit Jans Grevenstuk* uit de hervormde kerk over. Zijn vrouw Janneke Kamphuis was hem voorgegaan. Het echtpaar was in 1833 vanuit Kollum in Workum komen wonen. Grevenstuk zou later naar Dokkum en vervolgens naar Harlingen verhuizen. In de Afgescheiden kerken van beide plaatsen komen we hem weer tegen.

In november 1836 sloot zich aan 'op vroeger lidmaatschap' *Cornelis Jans Bouma*[15.] en enige maanden later *Sibold Boukes van der Wal*, ook van Workum.

Met de laatstgenoemde heeft de kerkeraad nog veel te stellen gekregen. Meer dan één keer is hij onder censuur gesteld o.a. 'wegens ongeregelde wandel'. Ook weigerde hij soms de ambtsdragers van de gemeente te erkennen dit 'wegens een opgeblazen gemoed', aldus de notulen. Na veel strijd met ups en downs is hij tenslotte in juni 1848 van de gemeente af-

gesneden. De kerkeraad had werkelijk het uiterste geprobeerd om hem te behouden. Het heeft niet mogen baten.

Op de vergadering van 28 juni 1837, waarin hij voor de eerste keer werd gecensureerd, was ook *ds Van Velzen* aanwezig. Het was de punctuele Van Velzen niet ontgaan, dat het met het notulenboek maar povertjes gesteld was 'weshalve de Leeraar aanraadde ook dit boek zorgvuldig in orde te brengen'. De diaken beloofde ervoor te zorgen. Veel werk heeft hij er niet aan gehad, want na deze vergadering kwam de kerkeraad in 1837 nog maar drie keer bijeen.

Wanneer we de kerkeraadsnotulen aandachtig bekijken, dan lezen we over strijd en zegen in de gemeente Ferwoude, die zich over *Koudum* tot *Workum* uitstrekte.

De kerkelijke tucht werd niet verwaarloosd, maar toegepast als het nodig was. Zo moest een lidmaat worden vermaand wegens sabbat schennis en een ander, omdat hij, hoewel gewaarschuwd, een ongelovige vrouw had getrouwd 'tegen Gods Woord in, dat zegt: gij zult u met hen niet vermaagschappen'.

Een derde werd bestraft wegens 'zijn koelheid en hooggaande onverschilligheid in de dienst des Heeren, die daarenboven door zijne gierigheid vervoerd ook niet bijdraagt tot instandhouding onzer Godsdienst'.

Niet altijd werd negatief op vermaningen gereageerd: zo bood de laatstgenoemde broeder, met betuiging van leedwezen over zijn gedrag 'zijn huis aan ten dienste der gemeente', wanneer een predikant van elders zou komen preken, of was het hem begonnen om geldelijke vergoeding? Toch kwamen er spoedig nieuwe moeilijkheden met hem, want wat later kon hij niet inzien 'dat de gemeente de ware Kerk wel was'. De kerkeraad vond deze opvatting 'een teken van onverschilligheid en grote zorgeloosheid in de grote zaak, daar wij in dezen niet op het onzekere mogen gaan'.

In 1837 sloot zich *Geertje Baukes Algera*, vrouw van Harmen Foekes Kamstra, arbeider te Piaam, bij de gemeente aan, en in april 1839 *Douwe Douwes Idzerda*, van Makkum, terwijl in mei van dit jaar uit Sexbierum naar Workum óverkwamen *Joh. Y. Radersma*[16.] (die diaken en later ouderling zou worden) en zijn vrouw *Geertje B. van Smeden.*

We schreven al, dat de kerkeraad aanvankelijk uit twee leden bestond, nl. ouderling *Y.H. de Boer* en diaken *H.O. Yntema*, beiden van Ferwoude. Dit was niet veel, het was integendeel te weinig.

De Boer, die op de classisvergadering van mei 1838 geklaagd had, dat hij de uitgestrekte gemeente niet naar behoren kon verzorgen, kreeg toestemming van de classis om tot vermeerdering van het aantal kerkeraadsleden over te gaan.

Toen op dinsdag 10 juli 1838 ds Van Velzen in de gemeente was, maakte De Boer van de gelegenheid gebruik om een verkiezing van ambtsdragers te arrangeren. Maar dit liep mis. Alleen de beide kerkeraadsleden

waren bereid te stemmen! De overige lidmaten weigerden (terecht) mee te werken, omdat de verkiezing niet van te voren aan de gemeente was bekend gemaakt. Toch zette De Boer de stemming door! Met de beide stemmen van de beide kerkeraadsleden werd nu *Age S. Schaaff*, uit Koudum als ouderling gekozen, terwijl voor diaken *Jan Doedes Molenaar* en Jan Dirks Jaarsma ieder één stem kregen.

Ds Van Velzen schreef, toen hij de volgende dag nog bij ouderling De Boer thuis was, een brief over deze eigenaardige verkiezing aan de classis. Deze benoemde een commissie, bestaande uit de ouderlingen *P. Mobach* van Bolsward en *P. Gilhuis* van Goutum (Scharnegoutum), die een nieuwe verkiezing moesten leiden. Een paar weken later werd deze gehouden.

Met vijf stemmen werd nu *Jan Doedes Molenaar* als diaken gekozen. *Age Sakes Schaaff* werd door het lot als ouderling aangewezen uit de twee, die elk drie stemmen hadden gekregen.

Tegen Schaaff werd, ook nog op de classicale vergadering, het bezwaar ingebracht, dat hij in strijd met Titus 1: 7 'genegen was tot toornigheid', terwijl ook aan zijn bekering werd getwijfeld. En was hij wel machtig in de Schriften'?

Op een zondag in september werden toch de beide gekozenen in hun ambt bevestigd. De kerkeraad bestond dus nu uit vier leden. Naast ouderling De Boer te Ferwoude was er nu gelukkig ook een ouderling te Koudum, want daar woonde Schaaff (en ook een diaken, Jan D. Molenaar).

Belangrijk was de kerkeraadsvergadering van maandag 30 september 1839, waar aanwezig waren de ouderlingen *Ykele H. de Boer* van Ferwoude, *Age S. Schaaff* van Koudum en de nieuwe ouderling *Dirk Moorhoff* van Workum; met de diakenen *Hessel O. Yntema* van Ferwoude en *Jan D. Molenaar* van Koudum.

Van deze vergadering kon beslist niet worden gezegd wat de notulist van de vorige deed: 'Niets verhandelt dat aantekeningswaardig was'. Want de kerkeraad besloot nu ook in *Workum* diensten te gaan beleggen. Ook in *Koudum* ging het heel goed: daar kwam de gemeente 'zeer trouw' op.

Maar in *Ferwoude* liep het niet zo best; daar kwijnde het kerkelijk leven.

In december '38 was al besloten extra aandacht aan het huisbezoek in Ferwoude te besteden, omdat 'in die gemeente onderscheidene leden niet volkomen wandelen naar Gods Woord'. Ouderling De Boer van Ferwoude zag het daar niet meer zitten. Hij durfde zelfs niet meer aan het huisbezoek te beginnen, omdat de leden van de gemeente daar zelf geen vermaan konden verdragen 'zelfs niet over het wegblijven Zondags uit de gemeente', d.w.z. ze bezochten de kerkdiensten niet meer.

In november 1839 werd opnieuw over Ferwoude geklaagd. Op die vergadering was ouderling Ykele de Boer al niet meer aanwezig. De ker-

keraad schreef het verzuimen van de kerkdiensten alleen toe ‘aan onverschilligheyd en traagheyd’; een andere reden zou hij niet weten.

In Workum ging het beter. Voor de zaak van de Afscheiding aldaar was het een groot voordeel, dat *Dirk Moorhoff*,[17] die in Marrum ouderling was geweest, in 1839 naar Workum was verhuisd, omdat hij in Marrum ‘geen voldoende bestaan had’. Hij was gardenier. Met toestemming van de classis werd hij, zonder opnieuw gekozen en bevestigd te zijn, in zijn nieuwe woonplaats als ouderling aanvaard.

Doordat het aantal belangstellenden toenam, besloot men in *Workum* een gebouw aan te kopen met de bedoeling daarin voortaan ook elke zondag te vergaderen. *Joh. Radersma* staat als koper en eigenaar te boek. Op maandag 30 september '39 heeft *ds R.W. Duin* - die in het begin van het jaar naast ds Van Velzen predikant voor heel Friesland was geworden - voor het eerst in de nieuwe plaats van samenkomst gepreekt, en gedoopt Sijpje, dochter van Abraham J. Hoeksma en Hendrikje Kleistra. Met ds Duin had de kerkeraad in juni '39 al enige moeite gehad. Deze predikant - die in Friesland nauwelijks een jaar heeft gewerkt en toen moest worden geschorst - was van plan zonder overleg met de kerkeraad het Avondmaal te bedienen en dit óók uit te delen aan hen, die geen lid van de gemeente waren. Slechts met moeite had de kerkeraad hem van dit laatste kunnen weerhouden.

In de notulen lezen we over de eerste dienst in het nieuwe kerkgebouw op bovengenoemde 30 september 1839: ‘Alles is in goede order afgeloopen, er waare een groot aantal toehoorders tegenwoordig, waaronder vele nieuwsgierige en ook eenige kwaadwillige, doch door de zorg der Politie belet om iets uit te konne rigte’. Niet altijd trad de politie in de dagen van de Afscheiding even doeltreffend tegen verstoringen van dergelijke samenkomsten op.

Maar natuurlijk moest ook de overheid in Workum zich aan het befaamde artikel houden, waarin stond, dat godsdienstige samenkomsten met meer dan 20 personen, verboden waren. In dit verband lezen we dan ook in de notulen, dat Joh. Radersma, de eigenaar van het gebouw, door B. en W. was ontboden, en vermaand ervoor te zorgen, dat er met niet meer dan 20 mensen mocht worden vergaderd. Bovendien kreeg de kerkeraad het advies ten spoedigste een verzoekschrift om erkenning als zelfstandige kerk bij de Koning in te dienen. Om zijn vermaning kracht bij te zetten, stuurde de burgemeester een keer 2 politie-agenten naar de kerkdiensten om het aantal aanwezigen te laten opnemen.

Enkele maanden later - op 18/19 november '39 - was ds Duin weer in Workum. 's Avonds had hij bij Abraham J. Hoeksma aan huis een ‘leerrede’ gehouden. Maar toen hij de volgende avond in de kerk zou preken, was hij daarin ‘door het gemeen verhindert’. Wel had hij nog net het dochtertje Sjoukje van diaken Hessel O. Yntema en Klaaske Douwes van der Kooi - ruim 3 weken oud - kunnen dopen. Ook in Workum bleek de bevolking de Afgescheidenen vijandig gezind te zijn.

Met het verzoek van B. en W. om ‘vrijheid’ van godsdienstoefening aan te vragen, heeft de kerkeraad zich niet gehaast.

Doordat het aantal leden van de Afgescheiden gemeenten in Frieslands zuidwesthoek toenam, begon men over het beroepen van een dominee te denken en te spreken. Maar de gemeenten waren - financieel gezien - klein van kracht. Hoe zouden ze ooit een herder en leraar kunnen onderhouden? Daarom zocht men de oplossing in het plan, dat de *classis* Sneek een predikant zou beroepen. Die classis bestond toen uit de kerken van Sneek, Bolsward, Tirns-Deersum en Ferwoude-Workum. Toen dat plan op niets was uitgelopen, kwam men op het idee, dat de gemeenten Koudum, Ferwoude, Workum en Bolsward het samen zouden proberen.

Op 15 februari 1840 vergaderden de manslidmaten van Ferwoude, Workum en Koudum te Workum. Men besloot voorlopig *Sietse Oenes Los* als predikant te beroepen, maar eerst wilde men nog met Bolsward spreken. Hij was lid van de gemeente te Rotterdam, maar stond sinds kort als lidmaat van Ferwoude enz. ingeschreven. Er volgde een beroep; het werd hem schriftelijk meegedeeld.[18.] De classis keurde het beroep wel goed, maar besloot eenparig, ‘om Sietze Oene Los tot de studie afte senden’. De leden en gemeenten van de classis zouden voor zijn levensonderhoud en dat van zijn gezin zorgen.

Deze laatste bepaling was wel nodig, want zoals hij in zijn voor zijn kinderen bedoelde levensbeschrijving[19.] zelf meedeelt, had hij in een gezin met zes kinderen en als schipper goed zijn brood. Eerst voelde hij dan ook niet veel voor de roeping: ‘Mijn vleesch wilde hier niet aan, ik meende mij met Mozes wel te kunnen verontschuldigen.’ Maar toen hij ervan overtuigd raakte, dat het Gods weg was de roeping te volgen, twijfelde hij niet langer.

De gemeenten moesten nu echter voor zijn onderhoud zorgen. Met dat onderhoud ging het zeer gemoedelijk toe. In Koudum zou daarvoor elke zondag in de kerk worden gecollecteerd, maar omdat in Workum en Ferwoude de kerkdiensten magertjes bezocht werden, ging men het anders aanpakken. Er zou iemand met een ‘bus’ langs de huizen gaan om het nodige geld op te halen. Ouderling Moorhoff wilde dit wel doen.

Los is daarop met zijn gezin zo spoedig mogelijk voor zijn studie naar Wanswerd - waar ds T.F. de Haan woonde - vertrokken om daar te worden opgeleid, d.w.z. hij ging in *Marrum* wonen (blijkbaar was in Wanswerd voor hem geen huisvesting te vinden). De gemeente daar was heel blij met zijn komst, want hij was een welkome versterking, zoals de uit Marrum naar Workum vertrokken D. Moorhoff was voor de kerk van Workum. Los trad als oefenaar op, ging mee op huisbezoek en steunde de kerkeraad zoveel hij kon. Ook in het naburige Ferwerd heeft hij nog korte tijd hulpdiensten verricht.[20.]

Los was dus ‘op studie’ bij ds De Haan. De gemeente van Workum (Ferwoude)-Koudum wachtte geduldig op de terugkeer van haar oud-

stadgenoot, nu niet als schipper, maar als a.s. predikant. Ze moest een jaar geduld hebben. Toen was het zover.

In die tussentijd rustte op de ouderlingen de taak om zoveel mogelijk het werk te doen. Veel steun hadden ze daarbij van de later zo bekend geworden ds Dirk P. Postma, de toen nog jonge predikant in Minnertsga. Af en toe kwam deze preken, leidde een kerkeraadsvergadering en attendeerde op belangrijke zaken.

Zo ging hij op maandag 27 juli 1840 voor in *Ferwoude* bij *Sjoerd Tjeerds Ybema* aan huis en preekte over Hooglied 4: 3: 'waarbij een grote schare tegenwoordig was'.[21.] De volgende dag preekte hij in Workum bij *Pieter Brouwer* over Gal. 3: 13 en doopte twee kinderen nl. *Baukje*, een dochtertje van S.O. Los, en *Ynze*, zoontje van Joh. Y. Radersma. Toen waren er maar 'ruim' 20 personen aanwezig. In de stad Workum was controle op het toegestane aantal van 20 personen blijkbaar gemakkelijker dan in de dorpjes eenzaam in het kleiland gelegen.

Op deze zelfde dag leidde ds Postma in Workum een kerkeraadsvergadering, waarbij de ouderlingen D. Moorhoff, Y.H. de Boer en A.S. Schaaff (Koudum) en de diakenen H.O. Yntema en J.D. Molenaar (Koudum) present waren.

Baukje Oenes Los[22.] heeft toen nog belijdenis gedaan, terwijl haar broer *Sietse O. Los*, die tijdens de vergadering was binnengekomen, met dankzegging eindigde.

Op 28 december 1840 trad ds Postma 's avonds op bij *Sjoerd Postma*, wonende onder *Piaam* (even beneden Makkum gelegen). Iemand uit *Makkum*, een zekere Alle Haijes Lier[23.] heeft toen nog belijdenis van zijn geloof afgelegd.

In *Makkum* woonden zo langzamerhand verscheidene gemeenteleden, zodat in de notulen van 30 december 1840 gesproken kon worden van 'dat gedeelte der Gemeente die te Makkum zijn vergadert'. In Makkum waren dus al afzonderlijke samenkomsten. Op verzoek van ds Postma zou ouderling Moorhoff af en toe op zondag naar Makkum gaan 'om agt te geven dat daar alles met order en stigting mag plaats hebben'.

Ds Postma overzag het hele veld. Zo vroeg hij ook naar het schoolgaan van de kinderen. 'Daar er in desen veel gebrek heerste, zoo heeft Dom. ons vermaant om hierop te letten.'

In Ferwoude bleef, ondanks de ijver van ds Postma, de kerkelijke situatie zorgelijk. Ouderling De Boer verklaarde, dat deze gemeente niet meer de gemeente des Heeren was. Hij wilde als ouderling bedanken, ja zelfs geen lid meer van de gemeente blijven. Op alle manieren is geprobeerd hem van zijn voornemen te weerhouden, aanvankelijk met enig succes.

In de kerkeraadsvergadering van 8 februari 1841 stelde ouderling Moorhoff voor - nu de Dordtse kerkenordening weer was aangenomen (1840) - om de bestaande kerkeraad te laten aftreden en in een vrije stemming opnieuw twee ouderlingen en twee diakenen te kiezen. Dit ge-

beurde. De uitslag was, dat *Dirk Moorhoff* en *Hessel O. Yntema* als ouderlingen, en *Rienk E. Feenstra* en *Joh. Y. Radersma* als diakenen werden aangewezen. Y.H. de Boer was dus niet herkozen! Op hem waren maar 4 stemmen uitgebracht. Ouderling *Schaaff* en diaken *Molenaar* bleven voor Koudum ambtsdragers.

Op dinsdagavond 27 april heeft onder leiding van D. Postma de bevestiging plaats gehad van de nieuw gekozen broeders Hessel Yntema, Rienk Feenstra en Johannes Radersma.

Ds Sietse Oenes Los, 11 juli 1841 - 28 augustus '42

De dag was niet ver meer, dat de komst van ds Los werkelijkheid zou worden. Kerkeraad en gemeente keken er met verlangen naar uit. Vanzelfsprekend moesten enkele noodzakelijke punten voor zijn komst worden besproken en vastgesteld. Dit deed de kerkeraad dan ook. Zijn werk in de gemeente van Ferwoude (Workum) en Koudum werd zó geregeld, dat hij in Workum in een huurhuis zou wonen, twee zondagen in Workum en één zondag in Koudum zou preken en ook nog een dag in de week in Koudum werkzaam zou zijn.

In evenredigheid daarmee zou de gemeente van Ferwoude (met Workum) tweederde en die van Koudum één derde bijdragen in de kosten van traktement, huishuur en verdere lasten.

Het traktement zou bedragen *f* 470,- plus vrije woning en vrijdom van lasten. Stonden de financiën het toe, dan zou het traktement verhoogd worden.

Ongetwijfeld dachten de broeders bij het opnemen van deze bepaling aan het vaak voorkomende feit, dat de komst van een nieuwe dominee een financiële opleving in de offervaardigheid pleegt te zien te geven.

Wat tenslotte de plaats van de kerkdiensten betreft, de gemeente van Ferwoude zou voortaan in Workum kerken ‘zooveel als zulks doenlijk is’. En daarmee begon Ferwoude te verdwijnen uit de naamsaanduiding, waarin ze eerst zelfs voorop was gegaan: de gemeente te Ferwoude- Workum. Later is de aanwijzing Ferwoude helemaal verdwenen en bleef het alleen nog maar de gemeente te Workum.

Het zou nog enkele maanden duren vóór Los gerechtigd was als predikant in Workum vóór te gaan, want hij moest eerst nog examen doen. Dit deed hij op 16/17 juni 1841 tijdens een Provinciale vergadering van Friesland in *Birdaard* (waar ds T.F. de Haan woonde) gehouden. Niemand minder dan *ds H. de Cock* van Groningen was praeses, terwijl o.a. ook nog *ds S. van Velzen* van Amsterdam aanwezig was! Nog twee kandidaten zouden onderzocht worden, nl. T. de With en J. de Boer, beiden in die kontreien woonachtig. Alle drie slaagden ze.

Nu stond niets meer de bevestiging van S.O. Los, op 11 juli 1841 als predikant van Workum-Koudum, in de weg. Zijn bevestiger was natuurlijk zijn leermeester ds De Haan, die voor deze gelegenheid tot tekst had genomen Heb. 13: 17: ‘Zijt uwen voorgangeren gehoorzaam, en

zijt hun onderdanig; want zij waken voor uwe zielen; als die rekenschap geven zullen; opdat zij dat doen mogen met vreugde, en niet al zuchtende; want dat is u niet nuttig'. Bij zijn intree preekte ds Los over Klaagl. 3: 24: 'De Heere is mijn deel, zegt mijn ziel, daarom zal ik op hem hopen'.

Het was zonder meer een blijde en belangrijke dag voor de gemeente. Ze had zich steeds moeten behelpen. Vanaf 1 februari 1836, de dag van de instituering, tot 26 april 1841 had slechts 10 à 12 maal een Dienaar des Woords in haar midden gepreekt en was slechts 3 (!) maal het Avondmaal bediend. Zo staat het in het notulenboek vermeld in een daarin opgenomen, 4 pagina's lang, stuk: 'Gedagtenis van 's Heeren goedertierenheyd over de gemeente'.

Al een week na zijn komst werd het traktement van ds Los van 9 gulden per week op 12 gulden gebracht. Hij had zelf verklaard 'dit volstrekt benodigt te sijn om niet tot spot van de waerelt te worden en het Evangelie niet sugtende te moeten bedienen'.

Voorlopig zouden de gemeenten van Workum (Ferwoude) en Koudum nog verenigd blijven, al was over een scheiding al eens gesproken. Om de 14 dagen zou de kerkeraad op maandag in Workum vergaderen. De catechisatie zou op woensdag in Workum en op donderdag in Koudum worden gegeven. Ds Los kon aan de slag.

Erkenning

Had de kerkeraad al in november 1839 het verzoek van B. en W. gekregen bij de Koning érkenning als zelfstandige gemeente aan te vragen, aan dit verzoek is niet dadelijk voldaan. Pas bij K.B. van *10 augustus 1841* no. 45 is de Christelijke Afgescheidene Gemeente 'Workum en Ferwoude' erkend op het reglement van Bolsward.[24.]

Het verzoekschrift was door 19 personen ondertekend. We geven hier de namen in een volgorde, waaruit blijkt wie bij wie hoorde:

Dirk Moorhoff en zijn vrouw *Herremijntje Jacobs*
Sietse Oenes Los, zijn vrouw *Antje Siedses van der Boom* en zijn zuster *Baukje*
Hessel Ottes Yntema, vrouw *Klaske Douwes van der Kooi* en zijn moeder *Tettie Baukes Jansen*
Rinke Ennes Feensta en zijn (latere) vrouw *Wytske J. Noorda*
Douwe Douwes Idzerda
Evert Harmannus de Jong
Ulke Jeremias Gras
Abraham J. Rintjes Hoeksema
Joh. Ynzes Radersma en vrouw *Geertje B. van Smeden*
Sibolt B. van der Wal (tekende met een kruisje)
Antje Piers de Boer (vrouw van Ykle Herres de Boer)
Geertje M. Hoefstra.

Het eerste kerkgebouw

Men zou kerken in het gebouw wijk D no 52 'bij het kadaster bekend onder sectie A no 121'. Het is de plek, waar nu nog de gereformeerde kerk staat, Noord 79. Dit gebouw was eigendom van bakker *Joh. Radersma*, die ernaast, aan de noordkant, woonde en die het in 1839 had gekocht. Vanaf september 1839 waren hierin door de Afgescheidenen hun kerkdiensten gehouden.[25.]

In de voormalige schipper S.O. Los had de gemeente Workum (Ferwoude) en Koudum een zeer ijverige 'Herder en Leeraar' gekregen. Laten we hier enkele biografische gegevens over deze sympathiek overkomende domineesfiguur mogen meedelen. Het wordt ons gemakkelijk gemaakt, omdat hij voor zijn kinderen zijn levensgeschiedenis heeft beschreven onder de titel: 'Ter gedachtenis'. Aangevuld met gegevens uit enkele archiefstukken van elders krijgen we dan het volgende beeld:

> *Sietse Oenes Los* werd op 14 januari 1803 als schipperszoon in Workum geboren uit het tweede huwelijk van zijn vader *Oene Meindert Los* met *Ymkje Sytzes Bosma.* Het waren godvrezende mensen. Zijn moeder stierf jong, 27 jaar, nalatende 4 kinderen.

De 3-jarige Sietse kwam toen in huis bij zijn grootouders van moeders zijde, ook mensen die de Heere vreesden. Toen hij 11 jaar was, nam zijn vader hem aan boord. Een schippersknechtje was altijd welkom.

De schrijver van zijn levensverhaal vervolgt: Ik was nog onbekeerd 'en zou weldra voor eeuwig verloren moeten gaan'. Maar de Heere stelde hem al spoedig in de ruimte; daarna werd het echter weer donker 'zoodat ik een jaar of drie in een afzwervende toestand verkeerde'.

In 1817, 7 augustus, viel zijn oudste broer Meindert, een halfbroer uit het eerste huwelijk van zijn vader, tijdens een vaart van Zwartsluis naar Amsterdam, bij Marken overboord en verdronk. Na 9 dagen werd hij gevonden en begraven op het eiland Marken. Het had alles diepe indruk op de jonge Sietse gemaakt, maar na zware zielestrijd voelde hij, dat ook voor hem aan 'Gods recht in Christus voldaan was'. Hij kreeg nu wel veel licht, maar toch ook weer 'veel donker'. Dit duurde tot de winter van 1826/'27. Maar toen 'kon, nu moest ik gelooven, dat ik van eeuwigheid gekend en uitverkoren was, en dat ik een kind van God was'.

Hij schreef een brief aan het zendelinggenootschap 'meenende, dat ik zendeling onder de heidenen moest worden'. Het genootschap berichtte hem echter, dat hij niet kon worden geplaatst.

In mei 1828 trouwde de 25-jarige Los met de 21-jarige schippersdochter *Antje Sieds van der Boom* uit Stavoren 'die ook den Heere liefhad en vreesde'. 'Ik werd mijn eigen meester, en voerde een schip, en de Heere was met ons, gevende ons kinderen en brood.' 'Dit duurde tot het jaar 1840.' De Afscheiding was toen reeds 6 jaar 'gaande' en er heerste een groot tekort aan predikanten.

De kerkeraad van *Koudum* en *Workum* riep hem om 'uit zijn beroep te

gaan' en zich tot 'Leeraar' te laten opleiden. Aanvankelijk wilde hij niet, maar het werd hem duidelijk 'dat het Gods weg was'.

In het voorafgaande hebben we al gezien, hoe hij in Workum dominee is geworden. Vandaar is hij naar *Rotterdam* vertrokken. In de aantekeningen geven we enkele bijzonderheden over zijn leven als predikant en het slot van zijn levensgeschiedenis.[26.] We richten nu onze aandacht op zijn Workumer periode.

Ds Los preekte in *Workum* in het kerkgebouw op het Noord, terwijl hij in *Koudum* voorging in het huis van ouderling *A.S. Schaaff*. Deze had daarvoor drie jaar lang gratis zijn huis beschikbaar gesteld, maar hij kreeg nu *f* 25,- per jaar als huur.

Wanneer ds Los in zijn levensbeschrijving terugziet op zijn bedienen van het Woord in de kerk, dan kan hij schrijven: 'Ik predikte hier met zegen, de Heere was mij nabij, en de kerken, zoo te Workum als te Koudum, waren altijd goed gevuld, zoodat de menschen zich spoedig uitbreidden, Gods volk verkwikt en zondaren tot God bekeerd werden.'

Op de kerkeraadsvergaderingen verschenen telkens weer personen, die lid van de gemeente wilden worden. Niet allen, die dit verlangen te kennen gaven, zagen hun wens vervuld. De eerste, die toegang vroeg, is b.v. afgewezen, omdat hij, ondervraagd naar 'zijnen inwendigen staat' nog geen 'genoegzame kennis' bleek te hebben.

Een ander werd ondervraagd over de reden, waarom hij zich van de hervormde kerk afscheidde; vervolgens over zijn bekering ('omtrent de weg van zijn verandering'), en tenslotte over de uitoefening van zijn beroep als visser. Hij verklaarde zich op dit punt schuldig te voelen aan zondagsontheiliging. Hij werd wel toegelaten, maar omdat hij slechts zeer gebrekkige kennis van de waarheid bezat, moest hij beloven zich te zullen oefenen in de waarheid en van het onderwijs in de catechisatie gebruik te zullen maken.

Een zuster, die neiging tot kwaadspreken had, werd toegelaten, maar vermaand voorzichtig te zijn en zich niet schuldig te maken aan zonde tegen het 9e gebod.

Toen op de vergadering van 13 september 1841 twee personen 'zig aanboden om belijdenis des geloofs af te leggen', werden zij eerst ondervraagd volgens het Kort Begrip en daarna over hun inwendige staat (meestal was de volgorde andersom), maar slechts één van beiden werd toegelaten. De kerkeraad gaf het lidmaatschap niet cadeau.

Laten we hier een aantal namen mogen noemen van hen, die belijdenis van hun geloof hebben gedaan:

Maarten D. van Dijk
Oene Minderts Los
Wytske Noorda
Harmen Abrahams de Haas
Jeltje Jans Harder
Trijntje Gerrits
Simon J. Postma
Simon Katsma
Pieter Brouwer
Auke Visser
Botte de Booy
Geertje Meijer

Thijs Sikkes van der Wal
Klaas A. Ratsma
(op zondag 29 juli 1866 aan de cholera overleden).

In totaal hebben zich te *Workum* en *Ferwoude* volgens het lidmatenboek gedurende de toch maar korte ambtsperiode van ds Los (ruim een jaar) 17 personen bij de gemeente aangesloten, 16 na geloofsbelijdenis en één nl. Wytske Noorda, de enige uit Ferwoude, na indiening van haar attestatie uit Bolsward (ze zou de vrouw worden van diaken, later ouderling Rinke Ennes Feenstra).

Helaas kon niet van alle nieuwe leden getuigd worden, dat ze hebben volhard tot het eind toe. Ds J. Douma drukt het als volgt uit: 'Zoals met de uittocht uit Egypte, trok ondanks streng toezicht bij de toelating, toch ook nog 'gemengd volk' mee op. Maar toch nam de gemeente te Workum tijdens de gezegende arbeid van ds Los zeer in aantal toe.

En niet alleen de gemeente Workum. Ook in *Hindeloopen* traden verscheidene leden toe, zodat daar al op woensdag *10 november 1841* een zelfstandige gemeente kon worden geïnstitueerd.

In *Koudum* werden zelfs 21 personen, na geloofsbelijdenis te hebben afgelegd, aangenomen, zodat daar in het begin van 1842 het aantal ambtsdragers van 2 op 4 moest worden gebracht.

Niet weinige keren had ds Los tijdens zijn korte periode in Workum de doop te bedienen. We telden voor Workum 10 dopelingen. De laatste, die nog vóór het vertrek van ds Los gedoopt werd, was diens zoon *Oene*, ruim een maand oud (28 juni 1842). Dit gebeurde overigens niet door de vader, maar door de consulent T. van Gijssel van Bolsward.[27.]

In Hindeloopen werden nog 3 kinderen en in Koudum zelfs 16 kinderen gedoopt. De bede: bewaar en vermeerder Uw kerk werd kennelijk verhoord.

Een belangrijk onderdeel in het pastorale werk van een predikant is het catechetisch onderwijs. In Workum werden de catechisaties op dinsdag om 5 en 7 uur gegeven met als leidraad het 'Groot en Kleijne Hellenbroek', voor de kinderen, jongelingen en jongedochters. De getrouwden werden uit het Kort Begrip onderwezen. In Ferwoude zou diaken R.E. Feenstra catechiseren, 'daar hetzelve voor den Predikant niet best te doen was'.

Het was de bedoeling het Avondmaal, dat vóór de komst van ds Los slechts hoogstzelden bediend was, om de twee maanden te vieren, maar dit plan is nooit uitgevoerd. Men besloot het toch maar om de drie maanden te doen.

Ook werd gezorgd voor een ordelijke gang van zaken in wat wij kleinigheden of uiterlijkheden plegen te noemen. Men stelde een 'oppasser aan de kerkdeur aan tot wering van de ongeregeldheden', een soort koster dus. Het werd *Auke Visser*, die voor zijn werk 25 cent per week ontving. Zo deden ds Los en zijn kerkeraad hun best het kerkelijk leven

geregelde voortgang te doen hebben. Behalve ds Los bestond de kerkeraad toen uit drie ouderlingen nl. *D. Moorhoff, H.O. Yntema* en *A. Schaaff.* Er waren ook drie diakenen: *J.D. Molenaar, R.E. Feenstra* en *J.Y. Radersma.*

Ds Los zou niet lang in Workum blijven. Had hij op 11 juli 1841 zijn intree gedaan in *Workum-Ferwoude*, al 4 maanden (!) later kreeg hij een *beroep* naar zijn vroegere woonplaats Rotterdam. Dit werd toch te gek, vonden sommigen. Daarom werd in de kerkeraadsvergadering van december 1841 lang en breed over het geoorloofde van zo'n beroep gesproken. De gevoelens over de wettigheid van dit beroep bleken zeer verdeeld te zijn, zelfs nadat ds Los de beroepsbrief had voorgelezen

De zaak kwam op de classis Sneek, maar ook deze deed geen beslissende uitspraak. Feitelijk vond men het in strijd met de liefde, dat de gemeente te Rotterdam zó spoedig een predikant beriep, die in zijn gemeente en in de classis eigenlijk niet kon worden gemist, en voor wiens opleiding men zich zo vele offers had getroost. Maar absoluut het beroep veroordelen, durfde men ook niet. Men wenste de zaak aan de Heere over te geven en toe te vertrouwen.

Ds Los heeft eerst bedankt, maar toen al spoedig een tweede beroep naar Rotterdam volgde, had hij niet meer de vrijmoedigheid te weigeren. Na langdurige bespreking is op 31 maart 1842 ‘eindelijk eene bewilliging geschied, in zooverre als Dom. Los voor zich zelve vrijheid vond die beroeping aan te nemen’. Alleen moest de gemeente van Rotterdam de kosten terugbetalen, die ‘tot het Leeren van Dom. Los van de gemeente Workum en Koudum besteed zijn’. Dat was billijk.

Op zondag *28 augustus '42* heeft ds Los afscheid gepreekt en is daarop naar Rotterdam vertrokken. In zijn ‘Ter Gedachtenis’ schrijft hij: ‘Ik moest eene mij liefhebbende gemeente verlaten, en die ik ook wederkeerig liefhad.’

Al vóór het vertrek van ds S.O. Los uit Workum was de band tussen de gemeente van Workum-Ferwoude enerzijds en Koudum en Hindeloopen anderzijds vrij los geworden. In juli 1841 was er al sprake van geweest de gemeenten van *Koudum* en *Ferwoude (Workum)* te scheiden. Dit is toen nog niet doorgegaan, maar de verkiezing van een tweede ouderling en een tweede diaken voor de gemeente te Koudum op *30 december 1841* betekende wel weer een stap verder op de weg naar de zelfstandigheid. Met die datum begint dan ook het notulenboek van de gemeente te Koudum.

Hindeloopen was trouwens in november 1841 een zelfstandige gemeente geworden. De band, die de drie gemeenten van *Ferwoude-Workum*, van *Koudum* en van *Hindeloopen* verbond, was heel los, en bestond praktisch alleen maar hierin, dat ze samen dezelfde predikant hadden.

Toen dan ook het vertrek van ds Los vaststond, begonnen de kerkera-

den van Koudum en Hindeloopen over het beroepen van een eigen predikant te spreken (12 april 1842), terwijl we ook in de kerkeraadsnotulen van Workum c.a. lezen, dat iedere gemeente afzonderlijk een dominee zal beroepen, zonder combinatie ‘dog alzoo dat de eene Gemeente de andere zoude bijstaan met liefdebeurten.[28.] Elke gemeente ging dus nu haar eigen weg.

Ds J.R. Kreulen 1843-'46

Na het vertrek van ds Los is de gemeente te Workum niet lang vacant gebleven. De kerkeraad, die bestond uit de ouderlingen *Hessel Yntema* en *Rinke Feenstra* en de diakenen *Johannes Radersma* en *Marten D. van Dijk* besloot al op 10 oktober over te gaan tot het beroepingswerk. En een paar weken later werd met algemene stemmen proponent *J.R. Kreulen* beroepen. Maar hij had nog geen examen gedaan en daarom verklaarde de classis het beroep ongeldig.

Toen het examen echter achter de rug was, werd Kreulen voor de tweede keer beroepen en op 2 december volgde reeds het bericht van aanneming. Zijn traktement zou bedragen *f* 450,- plus vrije woning maar ‘met uitzondering van de belasting’.[29.]

Het zou nog verscheidene maanden duren vóór de beroepen predikant overkwam. Maar eindelijk was het dan zover. Toen de winter voorbij was en de mei-maand gekomen, is de 23-jarige proponent Kreulen op 21 mei '43 door ds F.A. Kok uit Wanswerd in Workum als dominee bevestigd. Hij was toen nog niet getrouwd, maar nog geen jaar later is zijn huwelijk met Jiskjen Jans Haarsma door ds A.B. Groen van Scharnegoutum kerkelijk bevestigd.

Gemakkelijk heeft ds Kreulen het in zijn gemeente niet gehad. Hij kreeg enkele pijnlijke tuchtgevallen te behandelen. Eén daarvan was dat van *Ykele Herres de Boer*. Deze timmerman uit Ferwoude was de eerste ouderling geweest, maar verwijderde zich nu steeds verder van de gemeente.

Heel vervelend was ook de zaak met *D. Moorhoff*, die als ouderling al zo'n eervolle staat van dienst had, maar op grond van financiële moeilijkheden niet als zodanig kon worden gehandhaafd. Al dadelijk na zijn verhuizing uit Marrum naar Workum in 1839 was hij nagenoeg altijd afgevaardigde naar de classis Sneek geweest.[30.]

Maar het akeligste was, dat de verhouding tussen ds Kreulen en zijn kerkeraad stuk brak. Kreulen was nog geen jaar in Workum of ouderling *Simon S. Katsma* kwam al met bezwaren tegen de manier waarop hij preekte en catechisatie gaf. De overige ambtsdragers, d.w.z. ouderling R.E. Feenstra en de diakenen J. Radersma en U.J. Gras bleken het met de klachten eens te zijn. Dit keer liep het nog met een sisser af, omdat ds Kreulen zich ‘door genade wenst te beteren’. Dan lezen we een hele poos in de notulen niets meer over bezwaren tegen ds Kreulen. Maar in de vergadering van 12 februari '45 is het weer goed raak.

De kerkeraad verwijt zijn predikant, dat hij te weinig in de gemeente komt, en dat het met de orde op de catechisatie niet zo best gesteld is. Ook zou deze van sommige personen geld 'opnemen' zonder dat de gemeente hiervan wist. Zelfs had hij eens op een zondag (!) geld geleend.

Wat het eerste punt betreft, ds Kreulen verdedigde zich door te verklaren dat hij onmogelijk méér huisbezoeken kon afleggen 'uit hoofde van de studie, tot 3 × prediken en de vermoeidheid der zelfe'. We merken hierbij op, dat ds Kreulen inderdaad een man van studie was. Hij kocht graag boeken. Toen hij in Hallum stond, kwam de 5 jaar jongere ds L. Hulst uit het naburige Ferwerd geregeld bij hem om les te krijgen in grieks, latijn en hebreeuws. Ook uit zijn latere publicaties blijkt zijn belezenheid.[31.]

En dan de kwestie van het geld lenen. Kreulen erkende hierin verkeerd te hebben gehandeld. Intussen was de onderlinge verhouding zo scheef gegroeid, dat de kerkeraad besloot de viering van het Avondmaal in februari uit te stellen tot Pasen.

Op de 3e april vergaderde de kerkeraad weer. Ook ds S. Baron van Koudum was aanwezig. Ds Kreulen kreeg het eerst het woord en kon nu zijn hart eens luchten: Hij ontving zijn traktement niet op tijd, en meende dat de kerkeraad er op uit was hem 'uit zijn dienst te zetten'.

Vervolgens was het woord aan de andere kerkeraadsleden. Deze kwamen weer met de hierboven al genoemde bezwaren, waaraan ze nog toevoegden 'dat dom. zich in het matigheidsgenootschap heeft ingelaten'. Blijkbaar waren de broeders met het idee van geheelonthouding nog niet vertrouwd.

De zaak kwam op de classis. Deze nam geen halve maatregelen. In haar vergadering van 16 april '45 besloot ze ds Kreulen voor de tijd van 3 maanden te schorsen 'wegens zijn levenswijs en ook wel om deze navolgende zaken:

1) 'Het schenden van des Heeren dag door geld lenen en wedergeven.' Op zichzelf zijn deze woorden voor de argeloze lezer niet erg duidelijk. Maar een notitie in het notulen boek van de kerkeraad maakt de beschuldiging doorzichtiger.

Voor de gestrande schipper *Freerk van der Boom* (een broer van mevrouw Los!) was *ƒ* 30,- gecollecteerd en aan ds Kreulen in bewaring gegeven. 'Deze schraal bij kas zijnde, en in de loop van de week een rekening wegens boeken moetende betalen aan een Meppelder koopman', leende een deel van de *ƒ* 30,- zonder dit de schipper te vertellen. Diaken Radersma was dit gewaar geworden. Hij zou de gedupeerde schipper, die op zaterdagavond in de stad was aangekomen en op maandagmorgen weer zou uitvaren, aangeraden hebben om op zondag die *ƒ* 30,- te vragen. De man deed het. En nu had ds Kreulen op die zondag aan Abrah. Hoeksma gevraagd hem zoveel geld te lenen als hij nodig had om Freerk die collecte te kunnen geven. Hoeksma voldeed aan het verzoek,

leende ds Kreulen een bedrag en dus kon deze nu op zondag de schipper zijn geld geven.

Als tweede schorsingsgrond staat in het classisboek opgegeven: ‘oneerbiedigheid en gekkernijen in de catechisatiën’. Dominee deed blijkbaar op catechisatie wel eens lollig.

De derde grond luidde: ‘in de huisbezoeking de tijd met wereldsche gesprekken te verkwisten, zonder gebeden veeltijds te beginnen en dat gewigt volle werk van zielen te behandelen òf geheel te verwaarlozen òf slechts ter loops te verrigten.’

Tenslotte werd hem als schuld aangerekend: ‘het losbandig onstigtelijk en wereldsgezind gedrag’, blijkend uit het zich verbonden hebben ‘met een genoodschap van werelds gezinde menschen, onder eede van geen sterke drank te zullen drinken nog aan anderen te geven’.

Gedurende de schorsingsperiode zou ds Kreulen zijn half traktement ontvangen.

Hoe reageerde de 25-jarige Jan Roels Kreulen op dit alles dat op hem af kwam in zijn eerste gemeente *Workurm*? We lezen het in de classisnotulen. ‘Tenslotte heeft Dom. Kreulen zich gewillig aan het oordeel der Classis onderworpen’. De gemeente werd opgewekt tot het houden van een ‘Biduur, opdat de Heere zich mogt laten verbidden, opdat de gemeente uit haar Ellende mogt gered worden.’ Tevens werd ds Baron van Koudum verzocht om de komende zondag in Workum te preken en de censuur van ds Kreulen vanaf de kansel mee te delen. Nadat de druk bezochte classisvergadering nog had gezongen Ps 134: 3 (‘Dat 's Heeren zegen op u daal’), was ds Baron in dankgebed voorgegaan.

Een echo van het hierboven geschrevene horen we nog in een brief, die ds A.B. Groen van Scharnegoutum op 5 mei 1845 aan ds H.J. Wind te Leens schreef. Na vermeld te hebben, dat ds Kreulen tot de volgende classis geschorst was wegens zijn wereldsgezindheid, oneerbiedigheid en gekkernij met de catechisanten, voegt ds Groen er nog aan toe: ‘Zijn predikaties waren geesteloos, verward en onbegrijpelijk. Moge de Heere hem beschamen en verootmoedigen.’

Een ‘onnozel klein getal menschen’, kwam in Workum nog in de kerk. Ds Kreulen moest er wel diep onder door. Want op de classisvergadering, volgende op die waarin hij voor 3 maanden was geschorst, werd hij vermaand ‘om die leden die meer voor hem ijveren als betaamt, niet te sterken, om de schuld op de kerkeraadsleden te leggen,’ maar zijn schuld ook voor die leden te belijden zoals hij op de classis had gedaan. Het antwoord van ds Kreulen was: ‘Ik wensch zulks te doen.’[32.]

Niettemin kreeg hij te horen, dat hij nog voor 6 weken geschorst zou blijven. Aan het eind van deze termijn moest hij dan nog een boetepreek houden in aanwezigheid van een classicale commissie. We hebben over die preek niet verder gelezen; wèl dat de visitatoren ds A.B. Groen en ds S. Baron in augustus '45 in Workum alles ‘behoorlijk wel bevonden’ hebben. En op de classisvergadering van november 1845 wordt ds Kreu-

len tot scriba gekozen. De schorsing was dus voorbij, en ds Kreulen weer in functie. Maar echt goed ging het toch niet. Het bleef voortdurend tobben met het traktement, zodat er een pijnlijke achterstand kwam in de uitbetaling. En hij mocht niet lenen. Op de classis van november 1845 klaagde ds Kreulen erover dat zijn traktement ‘op verre na niet aan hem betaald werd’.

Daarom zal het voor hem een grote opluchting zijn geweest, toen de gemeente van Spijk (Gr) hem beriep. Hij nam het (natuurlijk) aan, kreeg een attestatie door ouderling Feenstra opgesteld ‘naar verkiezing van Ds J.R. Kreulen’, nam 5 augustus '46 afscheid en deed een week later intree in zijn nieuwe gemeente. Hij heeft nog een zeer lange staat van dienst in de Gereformeerde kerken gehad.

Het waren en bleven voorlopig zware jaren voor de gemeente van Workum. De ouderlingen *R.E. Feenstra* en *Uilke Gras* met de diakenen *Abraham Hoeksma* en *Rense Polsma* hebben het geweten! Wel was ds Baron van Koudum-Hindeloopen hun consulent, maar die vertrok al in 1846 naar Ferwerd.

De zwarigheden vinden uiteraard hun neerslag in de notulen. In een vergadering van de kerkeraad van Workum, met assistentie van Koudum en Hindeloopen op 20 november '46, vroeg ouderling Feenstra advies over drie moeilijke punten:

a) hoe te handelen met de leden die onder censuur staan.
b) hoe met de leden die niet meer in de kerk komen.
c) hoe de geldelijke problemen op te lossen, want de armoede van de leden was groot.

In de jaren 1845/'46 woedde de beruchte aardappelziekte. Ook in 1847 was de armoede groot; de broodprijzen liepen op tot ongekende hoogte. Daardoor ontstonden spanningen, die in Workum zelfs tot onlusten leidden, waarbij het huis van een belasting-ontvanger werd geplunderd. Van harte hadden de Afgescheidenen ingestemd met de opwekking van de Koning om op zondag 2 mei '47 in de kerk voor de a.s. oogst te bidden.

Op de grote inzinking van de gemeente wijst ook het feit, dat volgens het lidmatenboek tussen maart 1845 en april '48 niemand geloofsbelijdenis heeft afgelegd en tussen 8 maart '46 en 6 februari '48 geen doop is bediend.

De gemeente was ook maar klein. Op de kerkeraadsvergadering van 29 december '46 kwamen behalve de vier kerkeraadsleden slechts zes manslidmaten op nl. Simon Katsma, Johan Radersma, S. Postma, Gerrit J. Schaap, D. Moorhoff en Bette de Booi, terwijl Stegenga afwezig was.

In dit zelfde jaar (1846) hadden de broeders uit Workum aan de Provinciale vergadering advies gevraagd, hoe te handelen ‘om hunne gemeente in stand te houden wegens bestaande schuld en dagelijksche ach-

teruitgang'.[33.] De vergadering drong er bij de Workumers schriftelijk op aan de onwillige leden met Gods Woord te bepalen bij hun plicht (om te betalen). Mocht dit nog niet helpen, dan kon de kerkeraad zich per brief tot een door de Provinciale vergadering benoemde commissie wenden. Deze bestond uit de predikanten D.J. van der Werp (Leeuwarden) en K.J. van Goor (Tjalleberd) met als secundus R.S. ten Have (Joure).

Een paar maanden later lag er al weer een brief uit Workum op tafel, met het verzoek wegens het vertrek van ds Kreulen om de 2 weken op zondag een dominee uit de provincie te mogen hebben en wegens achterstallige schulden ondersteuning uit de provinciale kas. Inmiddels had de commissie Workum al bezocht en rapporteerde nu eerst over de toestand aldaar. De Workumers kwamen er niet best af. De 'geldelijke schulden' - aldus het rapport - waren meer een gevolg van onwil dan van onmacht. En dat ze nu in Workum geen dominee hadden, moesten ze als schuld voor God leren zien, omdat ze met hun ds Kreulen 'niets als ellende' hadden gehad.

De vergadering besloot nu de gemeente in Workum schriftelijk te wijzen op de oorzaak van de breuk 'opdat zij in de schuld voor God mogten komen en redding bij Hem vinden door wien zij geslagen worden.'[34.]

Met het *beroepingswerk* vlotte het ook niet best. Terecht meende men, dat daaraan niet begonnen kon worden, als niet eerst voldoende geld voor het traktement van de predikant was toegezegd. Blijkbaar lukte dit, want de kerkeraad ging over tot beroepen. Nadat eerst enkele bedankjes waren binnengekomen, kwam op 1 januari 1848 het verheugende bericht, dat *ds Ysbrand J. Veenstra* van Sexbierum het beroep had aangenomen. Hoe gauwer hij kwam, hoe beter vond de kerkeraad. Het was blijkbaar een strenge winter, want in de notulen lezen we, dat als het 'geschikt ijs' bleef, men ds Veenstra over het ijs zou halen. Of het zo gebeurd is, weten we niet, wèl dat ds Veenstra op 6 februari 1848 zijn intree deed met Rom. 1: 15: 'Alzoo hetgeen in mij is, dat is volvaardig om u ook, die te Rome zijt, het Evangelie te verkondigen.'

Ds Y.J. Veenstra, 1848-'50

Ook ds Veenstra heeft het niet gemakkelijk gehad in Workum. In april '49 overwoog de kerkeraad nog even de mogelijkheid de viering van het Avondmaal uit te stellen, als de gemeente niet voldoende 'willigheid' toonde om bij te dragen in het 'onderhoud' van ds Veenstra. Het werd nog erger. In 1849 stelde ds Veenstra een schrijven aan de Gouverneur op met de mededeling dat door onwilligheid van de leden zijn traktement niet kon worden uitbetaald. Daarom riep hij diens hulp in. Zoals te verwachten viel, verwees de Gouverneur de schrijver naar de minister van Eredienst en deze stelde de Koning ervan in kennis. Op zijn klacht, dat de gemeente haar geldelijke verplichtingen niet nakwam, ontving ds Veenstra het antwoord 'dat de Regering zich daarmee niet kan inlaten, maar de beslissing moet overlaten aan de gewonen regter.' Zover was

het in Workum gekomen! Een arme en verdeelde gemeente.

Toen ds Veenstra in 1850 een beroep naar de gemeente van *Sappemeer* ontving, nam hij dit dan ook aan. Om te kunnen vertrekken had hij een attest van de kerkeraad nodig. Niet zonder meer heeft hij dit gekregen. We lezen in de notulen 'Eerst heeft men gehandeld over de menigvuldige plaats gehad hebbende omstandigheden en na veel daarover gesproken te hebben, is Dom. Y.J. Veenstra gekomen tot schuldbelijdenis,' waarna men 'malkander de broederhand had gegeven'.

In zijn bijna 3-jarige ambtsbediening in Workum heeft hij echter ook mooie ervaringen gehad. Twaalf personen hadden belijdenis van hun geloof afgelegd en dertien kinderen waren gedoopt. Dit wijst er toch wel op, dat er weer gang in het kerkelijk leven kwam en de gemeente niet te niet ging.

Na al het hierboven beschrevene zal het niemand verwonderen, dat de vacature na het vertrek van ds. Veenstra heel lang heeft geduurd, bijna 6 jaar. Eigenlijk was de gemeente financieel te zwak om een eigen dominee te kunnen betalen.

Pas op 16 november 1856 kwam er een nieuwe predikant, *Willem van der Kleij*, die door ds Brummelkamp is bevestigd.[35.]

Eindnoten:

1. *Boekzaal der geleerde Wereld* 1844^2, 109-112.
2. Ingek. stukken Provinciaal Kerkbestuur van Friesland.
3. Hendrik van Reenen, koopman, overleed in 1861 in Bolsward, 64 jaar oud, weduwnaar van Johanna Hermina van Bartels, en echtgenoot van Heintje Jaricks Boersma. Hij was geboren in Zaandam.
4. Klaas Lolles Okma, boer te Ferwoude, is in juli 1840 overleden, 42 jaar oud. Hij was gehuwd met Grietje Demmer.
5. Op 1 februari 1836 heeft volgens het doopboek ds Van Velzen niet één, maar twee dochtertjes van Pier Schaap en Liesbet Rienks gedoopt, nl. Grietje, geboren 30 maart 1832 te Workum, en Trijntje, geboren 24 juli 1834 te Workum.
6. Ds S.H. Sypkens is een jaar later (1837) naar de gemeente van Elspeet op de Veluwe getrokken.
7. Hij was geboren te Angeroort aan de Rijn, was dus van Duitse afkomst en had in Duisburg gestudeerd. Na zijn examen was het Groningse grensdorp Bourtange in 1799 zijn eerste gemeente geworden (*Boekzaal der geleerde Wereld* 1854^2, 102, 106).
8. Wat die leer is, staat in de inleiding van het eerste notulenboek als volgt uitgedrukt: 'Die leer die na de Godzaligheid is, die God op het hoogst verhoogt en de mensch op het diepst vernedert, dat hij als een Godlooze moet worden geregtvaardigd zonder werken, enkel en alleen om de geregtigheid die in Christus Jezus is.
   Dat alle de gene die zalig worden en geworden zijn of nog zullen worden, dat die van eeuwigheid daartoe zijn uitverkoren in het vrijmagtig besluit Gods, het welke de grond is van alle weldaden, die God aan zijn gemeente schenkt, zoodat hun geloof, bekeering en volharding vrugten van dien grond zijn.
   Dat het eeuwige liefde des Vaders was die hen uitverkoor, de genade des Zoons die hen verlost, en de werking van den Heiligen Geest die hun die weldaad toepast.
   Die leer welke vervat is in onze vormelieren van Eenigheid in 1618 en 1619 vastgesteld, en op het Woord Gods gegrond, waarvoor onze voorvaderen hun bloed hebben gewaagd en gestort.
   Die leer werd hier weinig gekend en nog weiniger gepraktizeerd, zoodat een grote onverschilligheid en zorgeloosheid heerste onder de geene die anders niet vereenigt waren met

de leer die alhier geleerd werd. Vandaar dat er zoo weinig tot herstel van de breuke Sions wierd aangewend.'

9. Bos IV, 312, Bos II, 335.
10. Op 13 juli 1836.
11. Schaap 'moet zich nog verder uitstrekken tot die dingen, die nog van dienst kunnen zijn in de gemeente, en daaronder inzonderheid in de Hollandsche taal'. We hebben deze gegevens te danken aan dr C. Smits te Haren.
12. C. de Vries, *Geschiedenis van het eiland Urk*, 353-398 (Kampen 1962). Ten onrechte wordt hierin vermeld, dat Schaap 'slechts 33 jaar' is geworden: hij was geboren 10 juni 1810 en overleed 26 april 1843.
13. Ze handelen resp. over Mattheüs 11: 28 ('ter voorbereiding tot des Heeren H. Avondmaal'); over Jesaja 33: 17 ('ter nabetrachting van des Heeren H. Avondmaal'); en over Rom. 3: 24 ('En worden om niet gerechtvaardigd uit Zijn genade door de verlossing die in Christus Jezus is').

    In 1847 verscheen: *Aanmaning tot Christelijke vrijheid en afmaning van wettische dienstbaarheid*. Voorgesteld en aangedrongen in eene verhandeling over Gal. 5: 1 (Amsterdam, Hoogkamer en Co).
14. Met 14 december 1837.
15. In de notulen van de hervormde kerkeraad van Workum (28 nov. 1836) lezen we, dat er van Kornelis Jans Bouma, Willem A. Draisma en A.J. Rintjes Hoeksema een bericht van afscheiding van de hervormde kerk was binnengekomen.
    Cornelis Jans Bouma is op 16 april 1838 overleden, 53 jaar oud, spinbaas, geboren Molkwerum, wonende Workum, weduwnaar van Lutske Harmens de Boer.
16. Johannes Radersma, geboren te Wommels, is op 2 juni 1896 te Workum overleden, 82 jaar oud. Hij was toen weduwnaar van Henderica Mulder, eerder van Geertje B. van Smeden.
17. Dirk Moorhoff was op 14 november 1787 in Haarlem geboren. Zijn vrouw heette Hermijntje Jacobs.
18. Notulen kerkeraadsvergadering 19 maart 1840.
19. 'Ter Gedachtenis'.
20. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland*, deel I, 97 (1980).
21. Sjoerd Tj. Ybema, zoon van een boer te Ferwoude, was in juni 1819 op 21-jarige leeftijd getrouwd met de 19-jarige Grietje Jans Kamstra uit Witmarsum.
22. Ze is in 1848 getrouwd met Jan D. Molenaar van Koudum en met attestatie daarheen vertrokken.

    Op 24 februari 1831 waren met attestatie overgekomen naar de hervormde kerk te Workum Jeekle Oenes Los en zijn zus Baukje Oenes Los, beiden uit Delfshaven.
23. Hij is later naar 'de valsche kerk' teruggekeerd.
24. Deze gemeente had op 21 januari 1841 erkenning gekregen.
25. Op 2 juni 1843 hebben *Johannes Ynzes Radersma*, meester bakker, wonende te Workum en *Hessel Ottes Yntema*, landbouwer, wonende onder Koudum, notarieel het gebouw voor *f* 907,50 verkocht aan *Rinke Ennes Feenstra*, timmerman, wonende te Ferwoude, en *Abraham Jacob Rintjes Hoeksma*, winkelier, wonende te Workum, 'beiden in kwaliteit als kerkvoogden van de afgescheidene gereformeerde Gemeente te Workum'.
    Getuigen waren *Dirk Moorhoff*, tuinman en *Hermanus Postra*, bakkersknecht, beiden wonende te Workum.
    Het gebouw wordt in de koopacte als volgt omschreven: 'Eene Huizinge met Hovinge cum annexis, staande en gelegen aan de groote kant te Workum... groot volgens kadastrale meting vijf Roeden zeventig Ellen, hebbende naastlegers ten oosten de Wiemers, ten zuiden Durk Siebrens Helsma, ten westen de droge dolte en ten noorden Johannes Ynzes Radersma.'
    Verder lezen we in de koopacte o.a. 'De eigenaar van de Huizinge en Bakkerij nummer 53 (dat was dus bakker Joh. Radersma) heeft het regt om jaarlijks acht malen door de steeg en over het erf der verkochte Huizinge te gaan tot het opslaan van brandstoffen, mits dezelve ook telkens schoon makende.' De notaris was Klaas Oosterhoff te Makkum.
26. Na van 1842-'48 in Rotterdam te hebben gestaan, vertrok hij naar Werkendam, waar hij met veel genoegen werkzaam was. Ook van Hardinxveld kwamen er velen 'over de rivier' om Gods Woord te horen 'zoodat zich daar allengskens een kleine gemeente vormde'. Na 8 jaar in Werkendam dominee te zijn geweest, vertrok hij naar de gemeente van Terneuzen-Axel-Zaamslag in Zeeuws-Vlaanderen (1856-'67). Toen ging hij naar Baarland op Zuid-Beveland (mei 1867). Daar trof hem het overlijden van een geliefde dochter in 1872, ruim 33 jaar oud. In hetzelfde

jaar stierf ook zijn vrouw, oud 66 jaar (na een 44-jarige echtverbintenis). Hij werd emeritus in 1876 en verhuisde in dat jaar naar Kamperland op Noord-Beveland ‘alwaar mijn zoon als schoolmeester werkzaam was’, ‘om mij bij hem, zoo het den Heere behagen mocht, de dagen, die de Heere mij nog beliefde te schenken, met mijne geliefde dochter, die de Heere mij nog als steun des ouderdoms heeft laten behouden, daar de andere door huwelijken van ons verwijderd zijn, in stille rust te mogen doorbrengen.’
Hij besluit zijn levensherinneringen met ‘... Gods genade verheerlijke zich aan alle mijne kinderen, tot hunner zaligheid en aan allen, die dit zouden mogen lezen, dat zij zoo.
Camperland, 16 november 1877.
S.O. Los’
In 1882 is ds S.O. Los overleden, 79 jaar oud.

27. Jantje, dochter van S.O. Los en zijn huisvrouw Antje S. van der Boom, geboren 4 oktober 1836 te Medemblik, was 12 maart 1838 door ds H.P. Scholte van Utrecht in Andijk gedoopt; en Baukje, 27 juni 1840 in Workum geboren, op 28 juli 1840 door ds D. Postma gedoopt.
28. Notulen kerkeraad Workum 20 april 1842.
29. Idem 14 november 1842.
30. Voor 't eerst op de classisvergadering van 7 oktober 1839 en voor 't laatst op die van 2 februari 1842.
31. We noemen: *Brief aan den Weleerw. Zeer gel. Heer H.A. Benit*, inhoudende aanmerk. over zijn eerw. uitgegevene boekjes (Veendam, T.E. Mulder 1851). Kreulen stond toen in Wildervank. Verder heeft ds J.R. Kreulen in samenwerking met K.J. Pieters en D.J. van der Werp, gepubliceerd: *Apologie. Is de afscheiding in Nederland van het Hervormd Kerkgenootschap, zoo als het thans en sedert 1816 bestaat, uit God of uit de menschen*. (Franeker, T. Telenga 1856).
En in samenwerking met K.J. Pieters, De Kinderdoop, volgens de beginselen der Gereform. kerk, in zijne gronden, toedieningen en praktijk op nieuw onderzocht, beoordeeld en van vele schijnbare zwarigheden ontheven (Franeker, T. Telenga 1861).
32. Classisvergadering van 13 juli 1845.
33. Notulen Provinciale vergadering 4 en 5 maart 1846.
34. Idem 26 augustus 1846.
35. bij de beschrijving van de behandelde periode hebben we veelvuldig gebruik gemaakt van enige artikelen over Workum, door ds J. Douma in het Friesch Kerkblad van 1935 gepubliceerd.

IX *Koudum-Hindeloopen*

Koudum is een eeuwenoud dorp, gebouwd op een hoge zandrug (keileemhoogte) midden in laag land, de hoofdplaats van de gemeente Hemelumer Oldephaert en gelegen tussen de stadjes Stavoren, Hindeloopen en Workum in de zogenaamde 'kleine Zuidwesthoek' van Fries-

land. Met de bijbehorende buurt Terwisga en het gehucht Galamadammen erbij gerekend, telde het omstreeks 1844 ongeveer 970 inwoners, die vooral van de landbouw en de veehouderij leefden. Van dit inwonertal waren 830 hervormd, terwijl er in 1845 circa 100 Afgescheidenen waren, die kerkten in 'een klein en net gebouw, maar zonder orgel,' aldus Van der Aa in zijn bekend Aardrijkskundig woordenboek.

Volgens dezelfde schrijver telde het stadje *Hindeloopen* in die tijd 1200 inwoners, die vooral hun bestaan vonden in de veehouderij, in dijk- en polderwerken en in enige visserij.

Verreweg het grootste zielental (950) bezat de oude *hervormde* gemeente. Boven de ingang van de kerk prijkt nog steeds het bekende zinspelende rijmpje:

Des Heeren Woordt
Met aendacht hoort
Komt daertoe met hoopen
Als hinden loopen

In Hindeloopen bestond toen ook een vrij talrijke *doopsgezinde* gemeente, ontstaan uit een vereniging (1810) van de zg. Grove en Fijne Mennonieten, dus van de 'rekkelijken' en 'preciezen'.

De *Chr. Afgescheiden* gemeente was maar klein, heel klein: ruim 20 zielen, die in 1842 toch een eigen kerkgebouwtje hebben gekregen.

Hindeloopen, als het ware gelegen op een schiereiland, aan drie kanten door het water van de vroegere Zuiderzee (nu het IJsselmeer) omringd, mag bogen op een rijke geschiedenis. Daarvan getuigen nog steeds huizenbouw en stadhuis. Voor ons gevoel maakt de directe omgeving, zonder bos of bomen, een kale indruk.

In de dagen van de Afscheiding stond in Koudum *ds J. Folkertsma*, die tientallen jaren de hervormde kerk aldaar heeft gediend (1829-'66 em.). Hij was beslist niet rechtzinnig te noemen en was een hater van de Afscheiding, evenals zijn collega in Hindeloopen ds *H.A. Ferf*, die van 1813 tot zijn dood in 1850, dus 37 (!) jaar lang de hervormden in het Friese stadje aan de Zuiderzee was voorgegaan. Lichamelijk was hij zwak, zodat hij vele malen wegens ziekte niet op de kansel verscheen en het verdere pastorale werk perioden lang moest laten rusten.[1]

Ds *J. Folkertsma* (1801-'82) van Koudum had met nauwelijks beheerste ergernis geconstateerd, dat ook in zijn gemeente zonder verkregen toestemming *oefeningen* werden gehouden. Op een gegeven moment liep de gal hem over. Om een einde gemaakt te zien aan deze onwettige oefeningen, riep hij op haast gebiedende toon eerst de hulp in van het grietenij bestuur van Hemelumer Oldephaert en Noordwolde, en vervolgens van de gerechtelijke autoriteiten in Sneek.

Beide instanties bleken echter ongeneigd om zich van kerkelijke zijde op dit punt de wet te laten voorschrijven. Vooral de Officier van justitie in Sneek was vinnig in zijn antwoord en liet ds Folkertsma weten dat de-

ze geen zaken had te regelen op een manier, die buiten zijn kerkelijke bevoegdheden vielen.

Ook de grietman was niet ingenomen met de bemoeizucht van ds Folkertsma, die hij minder vriendelijk verklaarde ‘uit eene zucht den geestelijken van alle gezindheden schijnende eigen te ziin, door namelijk zich te bemoeyen met zaken buiten zijne kerk...’.

Bovendien vond de grietman het riskant in te grijpen bij de oefeningen ‘welke in dit arrondissement zoo veelvuldig zijn’. Want dit ingrijpen zou heel gemakkelijk kunnen leiden ‘tot groote haat en verwijdering der ingezetenen onderling, tot schade der maatschappij.’[2]

Maar toen de Gouverneur van Friesland bericht was, dat De Cock meer dan eens in Burum had gepreekt, verzocht hij de hoofden van de plaatselijke besturen te letten op verboden godsdienstoefeningen (niet meer dan 20 personen). En zo was de grietman verplicht de Gouverneur op de hoogte te houden.

Op 4 juni '35 schreef hij dan ook vanuit Koudum, dat in zijn grietenij in een schuur sedert enige tijd herhaaldelijk bijeenkomsten met meer dan 100 personen waren gehouden. Daarin ging dan voor *Pier Schaap* van *Workum*, van beroep ‘lederbereider’. Die bijeenkomsten hadden helemaal het karakter van een kerkdienst: er werd gepreekt, gebeden, gecollecteerd en er werden psalmen gezongen. Naar de grietman had vernomen, zou er nòg een keer een samenkomst plaats vinden, waarna Schaap ‘zich van huis naar Dordrecht en vervolgens naar de Eilanden zal begeven’ (dit zullen wel de Zuidhollandse eilanden zijn geweest).

Verder vond de grietman het opmerkelijk ‘dat juist de grootste tegenstrevers in de betaling der floreenomslag voor den kerkbouw, zich als het ware aan het hoofd stellen dezer bijeenkomsten’. Inderdaad kan hiertussen wel enig verband hebben bestaan. ‘Voorzichtigheidshalve’ had hij door de veldwachter van de laatst gehouden bijeenkomst een proces-verbaal laten opmaken.

Terloops merken we hier op, dat het hervormde kerkgebouw in die jaren bouwvallig was. Ook met de toren was het misère. In 1830 had de spits het al eens begeven. Na zeer langdurige onderhandelingen werden kerk en toren tenslotte gerenoveerd, maar blijkbaar niet erg solide. Opnieuw moest er worden gebouwd: het werd in 1857 de kerk en toren, zoals we die nu zien.

Van het bovengenoemde proces-verbaal hebben we in het Gouverneurs-archief een afschrift gevonden, voor Koudumers interessant om te lezen. Het gaat hier over een op vrijdagavond 12 juni 1835 in een schuur onder Koudum gehouden illegale godsdienstoefening. Die avond had de grietman zich met zijn assistenten - in totaal niet minder dan 8 personen - begeven naar het huis van *Piebe Taekes Hoekema*, boer en kerkvoogd van de hervormde kerk te Koudum.

Vreesden de bezoekers handtastelijk verzet, dat ze met zo'n grote groep in het donker van de avond naar de schuur van Hoekema waren

gestapt (of met het rijtuig gereden)? Wilden ze zoveel mogelijk getuigen hebben?

Wie zal het zeggen?

Niet alleen de grietman, G.A. Avershorn van Nauta[3], was erbij, maar ook de vrederechter C. Albarda van het kanton Hindeloopen. En een assessor en de secretaris van de grietenij, resp. Atze Wytzes van der Zijp en Jan Albarda Gerlsma. Bovendien nog twee justitie- en twee politiedienaars, onder wie de veldwachter van Koudum, Tjitte Romkes de Boer.

Toen ze bij Hoekema waren aangekomen, vonden ze de schuurdeur gesloten. Maar op hun herhaald geklop deed eindelijk Hoekema zelf toch open. In de schuur telde de grietman, de gezinsleden van Hoekema niet meegerekend, ongeveer 60 personen 'gezeten op banken of stoelen', terwijl duidelijk genoeg *Pier Schaap* - die voor een tafel stond - de voorganger was.

Aan het bevel de schuur te verlaten, werd door de meesten voldaan, behalve door *Willem Durks Jaarsma* en *Thijs Cornelis de Boer*, die in het proces-verbaal 'weerspannig' worden genoemd. De schuur bleek verlicht door middel van kaarsen op één of meer houten kerkkronen gezet. Verwonderd vragen we ons natuurlijk af: kerkkronen in een boerenschuur?

Maar in dat proces-verbaal volgt onmiddellijk de verklaring van dit vreemd verschijnsel: die houten kronen waren afkomstig uit de hervormde kerk, waaruit ze al sedert enige tijd werden vermist! (Hoekema was kerkvoogd.)

In een begeleidend schrijven bij het aan de Gouverneur opgestuurde proces-verbaal sprak de grietman - die aanvankelijk lang geaarzeld had - als zijn mening uit, dat het nu 'meer dan tijd werd om door te tasten'. Hij had gehoord, dat het plan bestond 'zich meester te maken' van de kerk, zodra de schuren door het bergen van de hooioogst voor dergelijke oefeningen onbruikbaar waren geworden. Van een veroordeling hebben we niet gelezen.

Wel kreeg Schaap de waarschuwing niet meer in Koudum terug te komen.

Het is wel zeker, dat de Afgescheidenen later met niet meer dan 20 personen hebben vergaderd. Dat mocht.

'Ogenschijnlijk is de zaak beteugeld', schreef de grietman vol reserve, 'maar in geenen deele uitgedoofd... en op een listige wijze onderhouden.'

Tegen de verwachting in hebben we in het lidmatenboek van de Afgescheiden kerk te Koudum de naam Piebe Taekes Hoekema niet teruggevonden. 'Waarschijnlijk heeft hij het risico te groot geacht of heeft de interne situatie binnen de Afgescheiden groepering hem van toetreding weerhouden.'[4]

In de notulen van de hervormde kerkeraad is niets te vinden over deze veel emoties los makende oefeningen. Of het moest zijn, dat de kerkeraad op voorstel van de predikant in 1835 besloot alle door de diaconie

bedeelden te verplichten één maal per zondag in de kerk te komen op straffe van inhouding van het weekgeld. Zo trachtte men een afhankelijke en weerloze groep te treffen, onder wie zich waarschijnlijk ook deelnemers aan de oefeningen bevonden.

Het begin

In december 1836 ontving de hervormde kerkeraad van Koudum van vijf gemeenteleden, onder wie een oud-diaken, een bericht van onttrekking. De reactie hierop was, 'dat deze personen zich reeds lang van de gemeente de facto hadden afgezonderd en onderscheidene vermaningen hadden geweigerd'.

Een aantal maanden eerder was de gemeente van Ferwoude-Koudum geïnstitueerd, waartoe aanvankelijk ook de Afgescheidenen van Koudum en Hindeloopen behoorden.

Dit blijkt uit het bewaard gebleven eerste notulenboek van de kerk van Ferwoude-Workum en uit het lidmatenboek van de enige jaren later zelfstandig geworden kerk van Koudum.

Op 23 september 1838 zijn *Age Sakes Schaaff*, van beroep een 38- jarige bakker, en *Jan Doedes Molenaar*, een 31-jarige schilder ('verwer en glazenmaker') resp. als ouderling en diaken bevestigd voor Koudum, dat toen nog een wijk van Workum-Ferwoude vormde. Zonder moeilijkheden was dit echter niet gegaan, althans niet wat Schaaff betreft. Tegen hem hadden *Hendrik Harmens Grunstra* en *Jeike Elings Reinsma*, beiden uit Koudum, bezwaren ingebracht.[5]

Een ouderling behoorde immers een man 'vol des Heiligen Geestes' te zijn en ze vroegen zich af of dit bij Schaaff wel het geval was. Ook *Cornelis Damstra* kwam nog persoonlijk op de classisvergadering; hij was het met de vorige sprekers eens, en zei, dat hij niet geloofde, dat Schaaff *bekeerd* was. Hieraan voegden Grunstra en Reinsma nog toe, dat ze vonden, dat Schaaff voor een ouderling *te driftig* was en dus 'onbekwaam te stichten, te leeren en te vermanen'.

Maar de classis kon het met deze bezwaren niet eens zijn, en meende, dat Schaaff in zijn ambt moest worden bevestigd 'ten einde in de vreze des Heeren de kudde Gods mede te kunnen helpen weiden,' te meer daar Schaaffs kennis uitnemend was. De bezwaarden - vooral Cornelis Damstra - gaven tenslotte toe, in hun uitdrukkingen te ver te zijn gegaan, 'weshalve zij Age Sakes Schaaff als haren ouderling hebben aangenomen.'

De keus van *Age Schaaff* als ouderling en *Jan Molenaar* als diaken is een goede keus geweest. Beiden hebben in de moeilijke beginperiode veel voor de kerk van Koudum mogen doen. Jarenlang vertegenwoordigden ze de gemeente Koudum op de vergaderingen van de classis Sneek (Molenaar is later ook ouderling geworden). Oud zijn ze niet geworden: Schaaff 63 jaar en Molenaar maar 51 jaar.[6]

Langzamerhand werd de combinatie, waarin de Afgescheidenen in

Koudum en Workum met elkaar leefden, wat minder direct. Wel deden de Koudumers nog mee met het beroepen van *S.O. Los* (van oorsprong een Workumer schipper!) als predikant van Workum-Ferwoude-Koudum. En men sprak af, dat de gemeenten van Workum-Ferwoude-Koudum voorlopig nog verenigd zouden blijven, al waren de woorden scheiding en zelfstandigheid al wel gevallen.

Ds Los, die op 11 juni 1841 was bevestigd, preekte in Workum in een inmiddels gereed gemaakt kerkgebouwtje aldaar en in Koudum in het huis van ouderling Schaaff. Deze zou - na een drietal jaren zijn huis gratis beschikbaar te hebben gesteld - voortaan *f* 25,- per jaar aan huur ontvangen.

Tijdens de korte ambtsperiode van ds Los (1841-'42) bleken de velden wit om te oogsten. In *Workum* voegden zich 17 personen bij de gemeente. Ook in *Hindeloopen* traden verscheidene personen toe.

In *Koudum* werden zelfs 21 personen op belijdenis van hun geloof aangenomen, zodat daar in het begin van 1842 het aantal ambtsdragers van twee op vier moest worden gebracht.

Ze waren gekozen op *30 december 1841*. Het betekende weer een stap op de weg naar zelfstandigheid. Met die datum begint dan ook het eerste notulenboek van de gemeente te Koudum. *Hindeloopen* was trouwens al op woensdag 10 november 1841 als een afzonderlijke gemeente geïnstitueerd.[7]

De band, die de drie gemeenten van *Workum-Ferwoude*, van *Koudum* en van *Hindeloopen* samenbond, was praktisch deze, dat ze samen dezelfde dominee hadden. Toen dan ook het vertrek van ds Los vaststond, begonnen de kerkeraden van Koudum en Hindeloopen over het beroepen van een eigen predikant te denken, terwijl ook de kerkeraad van Workum-Ferwoude in april 1842 erover sprak, dat iedere gemeente afzonderlijk een dominee zou beroepen zonder combinatie ‘dog alzoo dat de eene Gemeente de andere zoude bijstaan met liefdebeurten’. Zo ging elke gemeente haar eigen weg.[8]

Voordat we nu het eerste notulenboek van Koudum (1841-1853) op de voet volgen, moeten we eerst nog onze aandacht richten op de Koninklijke erkenning van de beide gemeenten *Koudum* en *Hindeloopen.*

Het verzoek uit Koudum om door de regering als officiele kerk te worden erkend, bevatte de handtekening van 13 ondertekenaars, van wie slechts 9 ‘hoofden van huisgezinnen’ waren. Ze vertegenwoordigden in totaal 35 zielen. Zo klein is de Afgescheiden gemeente van Koudum begonnen! We noemen hier de namen van de ondertekenaars met de volle voornamen en met een enkele notitie erachter.

Age Schaaff en zijn vrouw *Jetske Dirks de Jong;*
Jan Doedes Molenaar en *Martje Gosses van der Heide;*
Jeike Elings Reinsma (in 1866 in Workum overleden, 81 jaar oud);
Lolkje Cornelis Damstra (ze was nog jong en is in februari 1846 in Koudum overleden, 22 jaar oud, ongehuwd);

Cornelis Pieters Damstra (de vader van bovengenoemde Lolkje; zijn beroep was ‘kramer’. Via zijn vrouw was hij een zwager van Age Schaaff);
Herre Piebes Visser (geboren Eernewoude, van beroep visser, wonende te Koudum. Hij is 57 jaar geworden en in 1845 overleden);
Hendrik Harmens Grunstra en zijn vrouw *Egbertje Annes Westerhof* (Grunstra was als zoon van een arbeider geboren te Balk en boerenknecht in Koudum. Zijn vrouw was bij haar huwelijk ‘boeredienstmeid’);
Tjiets Hendriks van der Meulen (ze is in 1855 ongehuwd overleden, 48 jaar oud);
Ymkje Gerlofs Walstra (geboren en wonende te Koudum, vrouw van de landbouwer Dirk Jans Jaarsma te Koudum. Ze is op 35-jarige leeftijd in 1845 overleden);
en tenslotte *Sipke Aands Bakker* (als arbeiderszoon in Warns geboren, bij zijn huwelijk in 1827 boerenknecht te Koudum en getrouwd met de arbeidersdochter Jisk Baukes Visser, van beroep ‘boeremeid’).

In het verzoekschrift stond ook meegedeeld, dat men zou kerken ‘in een deel van een particulier huis, eigendom van A. Schaaff’. We vragen ons af: zou het in de bakkerij geweest zijn? Bij Koninklijk Besluit van 16 oktober 1841 no. 83 heeft de gemeente van Koudum de erkenning van de regering gekregen.

In één adem kunnen we nu hieraan toevoegen, dat ruim een maand later de gemeente te *Hindeloopen* de erkenning door de regering verwierf, bij K.B. van *5 december 1841* no. 73. Deze gemeente was nog een stuk kleiner dan de toch al kleine gemeente van Koudum. Slechts 6 (!) personen hadden het verzoekschrift getekend, van wie 4 ‘hoofden van huisgezinnen’, in totaal 16 zielen vertegenwoordigend. Men kerkte in gebouw wijk A no. 22, kadastraal sectie A no. 45 en 46.

De namen van de 6 ondertekenaars waren:

Lammert S. Gerlsma (van beroep winkelier, zoon van de vrederechter van het kanton Hindeloopen Sicco Gerlsma. Hij was getrouwd met het *doopsgezinde* meisje Douw Elles Douwes, dochter van een ‘kapitein ter zee’. Deze L. Gerlsma was de eerste Afgescheiden ouderling van Hindeloopen);
Jolling Willems (een 65-jarige schipper en koopman) en zijn vrouw
Teetske Meinerts de Vries (eerder getrouwd geweest met Gerrit Hendriks Zoutman, in leven turfdrager te Hindeloopen);
Johannes Jans Feenstra (de eerste diaken, wonende in het Workumer Nieuwland);
Eeltje Annes Mulder (van beroep arbeider; in 1846 overleden, 44 jaar oud);
Trien Jollings (een 34-jarige dochter van bovengenoemde schipper Jolling Willems, getrouwd met Barthle Yntes Bakker, ‘buitenlandsch zeevaarder’ van beroep).

Op de maart-vergadering van de classis Sneek in 1842 zijn voor 't eerst een ouderling en diaken uit Hindeloopen aanwezig, nl. ouderling L. Gerlsma en diaken Joh. Feenstra. *Zowel Lammert Gerlsma* als ouderlingen *Epeus H. Vlieg* (zijn officiele naam is heel plechtig Epeus van Hylkema Nicolaas Vlieg[9]) komen we vele jaren als afgevaardigden van Hindeloopen op de classis Sneek tegen. E.H. Vlieg was een boer onder Hindeloopen.

Het is hier de plaats enkele bijzonderheden mee te delen over de voorgeschiedenis van de Afgescheiden gemeente in *Hindeloopen*, die - zoals we al schreven - op *woensdag 10 november 1841* is geïnstitueerd.

Stond de hervormde ds Horatius Arends Ferf in Hindeloopen sympathiek tegenover de doopsgezinde gemeente aldaar, van de Afgescheidenen moest hij niets hebben. Hij vond hun houding maar revolutionair.

Nog niet dadelijk had hij last van hen. Bij de schriftelijke kerkvisitatie in mei 1836 kon hij namens de kerkeraad nog invullen, dat in Hindeloopen ‘alles wèl was’. Maar de visitatie van het volgend jaar bracht aan het licht, dat een diaken - Lammert Gerlsma - de zuiverheid van de door ds Ferf gebrachte leer in twijfel trok. In november van hetzelfde jaar (1837) vroeg Gerlsma schriftelijk ontheffing uit zijn ambt. Hij kreeg ze.

In de hervormde kerkeraadsnotulen lezen we van hem, dat hij zondags toch al geregeld ‘naar elders’ trok om daar de kerkdiensten bij te wonen ‘en dit tot ergernis der Gemeente geweest was’. Met dit ‘elders’ is ongetwijfeld Koudum (of Workum) bedoeld.

In Hindeloopen bestond nog steeds geen officiele Afgescheiden gemeente. Toch nam in de hervormde kerk aldaar het aantal verontrusten enigszins toe. En in november 1840 moest worden geconstateerd, dat het houden van ‘separatistische godsdienstoefeningen’ in Hindeloopen bleef voortduren.

Officieel had zich echter nog niemand afgescheiden. Maar nog geen jaar later - op 16 augustus 1841 - kwam de eerste schriftelijke verklaring van afscheiding binnen van de voormalige diaken L. Gerlsma, die in 1837 als diaken bezwaren had ingebracht tegen de zuiverheid van Ferfs prediking. Met leedwezen meende de hervormde kerkeraad in de onttrekking te moeten berusten.

Toen er één schaap over de dam was, volgden er meer. Op 4 september '41 werd het voorbeeld van bovengenoemde broeder door 8 personen gevolgd[10] en in de jaren 1842-'45 kwamen er nog ongeveer 10 berichten van afscheiding binnen, o.a. van Ep. H. Vlieg, Jannigje Bregts Groenhof, Intje Drieses Visser, Eipkje Thomas Menage, Dries T. Visser en Annigje E. Reinsma, Jan Hartmans Wijbrands en vrouw Dotte Jollings Willems (november 1844).

We keren nu naar *Koudum* terug. Daar waren op 30 december 1841 wegens de groei van de gemeente een ouderling en een diaken erbij geko-

zen, zodat na hun bevestiging op zondag 9 januari '42[11] de kerkeraad van Koudum vier ambtsdragers telde.[12]

Het waren de ouderlingen *Age S. Schaaff* en *Jan D. Molenaar*, hierboven al meerdere malen genoemd. Verder de diaken *Uilke Tjidses de Vries*[13], een 28-jarige timmerman, in 1847 naar Noord-Amerika geëmigreerd, en *Jacob Siberens Steiginga*[14], een 35-jarige arbeider, zoon van een 'slagter' te Koudum.

Wanneer we nu het eerste notulenboek gaan bekijken, dan blijkt, dat de notulen in de regel kort zijn en maar weinig bijzonderheden aanreiken. Ook de lotgevallen van de gemeente in Hindeloopen staan erin vermeld, want de kerkeraden vergaderden altijd samen, al kerkte men afzonderlijk.

We kunnen nu de lezer het volgende boeket aanbieden. In Koudum werden de kerkdiensten bij Age Schaaff aan huis gehouden. Ideaal was deze toestand niet. Daarom begon men al in maart 1842 te spreken over een eigen nieuw kerkgebouw. Toen men in mei 1842 vernam, dat ds S.O. Los, die men met Workum gezamenlijk als predikant had, naar Rotterdam zou vertrekken, werd ook het beroepingswerk opeens actueel.

Na zonder resultaat enige beroepen te hebben uitgebracht, viel in oktober '43 het oog op student *Sietse Hanses Baron*[15], die nog niet was geëxamineerd. Maar dat kwam in orde.

De eerste twee jaren zou hij in Koudum wonen, daarna dezelfde periode in Hindeloopen, in welke plaats aan Lammert Gerlsma de catechisaties werden toevertrouwd. De kerkeraad met wie ds Baron in 1845 moest samenwerken, bestond voor Koudum uit de ouderlingen *Jan Doedes Molenaar* en *Hessel Ottes Yntema* (uit Workum overgekomen), en de diakenen *Jacob Sybrens Steiginga* en *Johannes Rientzes Bouma*[16].

De ambtsdragers van de gemeente te Hindeloopen waren de ouderlingen *Lammert S. Gerlsma* en *Epeus H. Vlieg*; diaken *Joh. Jans Feenstra.*

Ds Baron heeft niet lang in Koudum-Hindeloopen gestaan. Was hij in het voorjaar van 1844 in de combinatie dominee geworden, in het najaar van '46 nam hij afscheid en vertrok naar Ferwerd. In de ontstane vacature werd beroepen ds D.D. Drukker van Dokkum, met wie men vroeger al eens contact had gehad, toen hij nog als ouderling-oefenaar in Ulrum diende. Nu kwam hij wel. Hij was de zestig al enkele jaren gepasseerd.

Uiteraard vinden we zijn naam en die van zijn vrouw in het lidmatenboek: *Durk Durks Drukker* en *Hermanna Neeltje van der Borgh*. Zij was in Ulrum heel bekend. Daar had ze als vrouw van de heel- en vroedmeester Albert Kaspers Groothuis de Afscheiding meegemaakt, waar ze - in tegenstelling tot haar man - zeer sympathiek tegenover stond. Toen De Cock nog maar net in de gevangenis in Groningen zat, had ze hem al opgezocht. De Cock noteerde zelf in zijn dagboekje, dat hij op 2 december 1834 bezoek had gehad van 'juffr. Groothuis'.

Na de dood van haar man in 1839, was ze in november '41 op 48-jarige leeftijd hertrouwd met de toen 55-jarige weduwnaar D.D. Drukker uit Stroobos, die toen in Ulrum ging wonen, daar al dadelijk ouderling in de Afgescheiden kerk werd en enkele jaren later dominee in Dokkum (1844) en vervolgens in Koudum-Hindeloopen.

Over de ambtsperiode van ds D.D. Drukker (1848-'52) geven de kerkeraadsnotulen ons heel weinig bijzonderheden.

In 1850 werd door het lot beslist, dat ds Drukker voorlopig vijf jaar in Koudum zou wonen, met de bepaling erbij, dat Koudum en Hindeloopen samen de huur en de belasting van de woning zouden betalen. Ds Drukker verdiende *ƒ* 350,- per jaar. Minder kon het haast niet. Toen hij dan ook klaagde van dit bedrag niet te kunnen rondkomen, werd zijn traktement opgetrokken tot *ƒ* 400,- per jaar.

In de notulen van 25 januari 1852 lezen we, dat ds Drukker ziek was. De kerkeraadsnotulen van 30 december '51 zijn de laatste, die door hem zijn getekend. Hij zou niet weer op de preekstoel komen. Op zondag 23 mei '52 is hij overleden. Zijn vrouw is een half jaar later naar Ulrum teruggekeerd met Grietje Garms Bareveld, waarschijnlijk de hulp in de huishouding.

Nog in hetzelfde jaar 1852 kreeg Koudum in combinatie met Hindeloopen een nieuwe dominee in de toen 43-jarige *Jan Thijsses Bijzitter*, gekomen van Andijk (N.H.).

Ds J.T. Bijzitter, 2 december 1852-1 maart '69

Op dinsdag 23 november '52 was ds Bijzitter met zijn gezin in goede welstand in Koudum aangekomen en op donderdag 2 december door ds Th. de With van Bolsward bevestigd. 's Avonds verbond hij zich ‘onder een groot getal toehoorders plegtig aan deze gemeente’. Bij die gelegenheid preekte hij over Exodus 33: 15: ‘Toen zeide hij tot hem: Indien uw aangezicht niet medegaan zal, doe ons van hier niet optrekken.’ En een paar dagen later - op zondag 5 december - deed hij zijn intree in de gemeente Hindeloopen met een preek over Zach. 6: 12: ‘En spreek tot hem, zeggende: Alzo spreekt de Heere der heirscharen, zeggende: Zie, een man wiens naam is Spruite, die zal uit zijn plaats spruiten, en hij zal des Heren tempel bouwen.’

Het bericht in het kerkelijk weekblad De Stem[17], waaraan we bovenstaande gegevens ontlenen, besluit met ‘...dat het strekken moge tot eere van God en tot uitbreiding Zijns Koningrijks en tot behoud van arme en voor de eeuwigheid geschapen zielen.’

In de kerkeraadsvergadering, de dag na zijn intree gehouden, werd - waarschijnlijk door ds Bijzitter zelf - opgemerkt, dat er in de notulen nog niets over zijn predikantstraktement stond ‘aangeteekent’. De aanvulling kwam stante pede. Dominee ging *ƒ* 450,- per jaar verdienen en zou elk jaar tegen kersttijd een gemest varken van 200 pond zwaar ‘geslacht en schoon’, aan de pastorie bezorgd krijgen. Ook had hij vrij

wonen. En als hij in Hindeloopen moest preken, dan zou hij met een rijtuig worden gehaald en gebracht.

Deze eerste kerkeraadsvergadering, door ds Bijzitter in Koudum gepresideerd en in keurig handschrift genotuleerd, stond trouwens helemaal in het teken van allerlei regelingen wat betreft catechisaties, huisbezoeken en preekbeurten.

Ook werd besloten een ondertekeningsformulier voor ambtsdragers op te stellen en in voorkomende gevallen te gebruiken. Zo werd een noodzakelijke en nuttige organisatie van het kerkelijk leven vastgesteld, zodat alles 'in goede orde kon geschieden', aldus de notulen.

Het tweede notulenboek 'der Christelijk Afgescheiden en Wedergekeerde Gereformeerde Gemeenten' te Koudum en Hindeloopen loopt van 1854-'69[18], beginnend met 31 januari '54. Aanwezig waren toen ds Bijzitter met de ouderlingen *Jan D. Molenaar* en *Jan Jans Kamstra* van Koudum.

Als diaken was present *Joh. R. Bouma*, als kerkvoogd *J.S. Steigenga*. Hindeloopen was vertegenwoordigd door de ouderlingen *E. van Hielkema Vlieg* en *J.H. Wybrands*. Bij het bestuderen van dit notulenboek beseffen we weer, hoe veelkleurig en vaak moeilijk het werk van een kerkeraad is. We hebben enkele elementen daaruit bij elkaar gesprokkeld, aangevuld met gegevens uit andere bronnen.

Voor de arme en oude visser Sipke de Jong werd gecollecteerd om hem te helpen aan 'een nieuw vaartuigje tot de visvangst strekkende, waarmee hij zijn brood verdient'. Zo kwam hij tenminste niet ten laste van de diaconie.

Oud-ouderling Age Sakes Schaaff, de bakker, werd van het Avondmaal afgehouden, omdat hij te licht brood had verkocht. De wereldlijke rechter had hem al voor dit feit veroordeeld.

In mei '56 stierf diaken *Joh. Rientsjes Bouma*, oud 54 jaar, nalatende een bedroefde weduwe met één aangehuwd en vier eigen kinderen. Ruim 13 jaar had hij de gemeente als diaken gediend. Dit sterfgeval gaf ds Bijzitter een bericht in de pen, dat hij in het kerkelijk weekblad De Bazuin liet zetten[19]. We citeren daaruit: '... in deze smart deelt enigszins ook de ganse gemeente en vooral haar armen, voor wie hij vlijtig en getrouw als diaken 13 jaren achtereen steeds onvermoeid werkzaam was, overeenkomstig het formulier van bevestiging der ouderlingen en diakenen onzer Geref. kerken.

Veel verliest de door hem nagelaten weduwe en kinderen, en ook onze gemeente aan hem, maar toch behoren wij ook in deze vrijmachtige weg des Heeren te berusten; en dat des te meer omdat wij op goede gronden geloven, dat op hem toepasselijk is: Zalig zijn de doden die in de Heere sterven, van nu aan enz. Openb. 14: 13.'

In 1856 werd voor *f* 425,- een *kabinetorgel* aangekocht, dat op vrijdag 17 oktober in gebruik is genomen. Bij die gelegenheid sprak ds Bijzitter over Psalm 150: 4b: 'Looft Hem met snarenspel en orgel.'

Op die dag - aldus de notulen - is ‘ons psalmgezang voor 't eerst begeleid met dit schoone orgelspel binnen ons kerkgebouw te Koudum’. En in De Bazuin[20] liet de kerkeraad het volgende stukje plaatsen, waaruit we citeren: ‘Dit orgel is bijna geheel de vrucht van vrijwillige bijdragen, voor dat doel gegeven. Wij zagen daarin een weldaad des Heeren en mochten Zijn naam er ootmoedig voor danken.

Het was ons verlangen dat al des Heeren volk vername hoe de hand des Heeren goed over ons was. Van buiten onderdrukt, van binnen diep in schuld en alles onwaardig, buigt zich onze ziel voor het aangezicht des Heeren dankend neder en beroemen wij ons in Zijn goedertierenheid en trouw.

En daar dit zo is, waarom zouden wij, dan volgens de opwekking van de dichter ook aan ons, onze God geen grootheid met snarenspel en orgel geven?’ Uit deze laatste opmerking van ds Bijzitter blijkt wel, dat niet allen ervan overtuigd waren, dat in een kerk een orgel hoort. Voor orgelliefhebbers merken we hier terloops op, dat de Afgescheiden kerk van Sneek de eerste was, waarin een orgel kwam (1852). In 1855 volgde Franeker, in 1856 dus Koudum, in 1859 Joure, in 1862 Leeuwarden (een kabinetorgel), in 1864 Wanswerd en een nieuw orgel in Leeuwarden[21]. Een kabinetorgel is een pijporgel met openslaande vleugeldeuren, geschikt voor een grote huiskamer. Waren de deuren gesloten, dan had het geheel het uiterlijk van een kabinet, een meubelstuk van kostbaar hout; oorspronkelijk een kast met deuren op een hoog voetstuk met laden van onderen. Men trof kabinetorgels wel aan in de pronkkamer van boerderijen en ook wel bij welgestelde burgers, minnaars van orgelmuziek.[22]

In hetzelfde nummer van De Bazuin (1856), waarin de ingebruikneming van het orgel staat vermeld, vonden we ook een door ds J.T. Bijzitter, predikant te Koudum en Hindeloopen geschreven aanbeveling van een boekje, getiteld: ‘*Zes Zamenspraken*’ door *A.A. Hoevenaar* (4e druk). Omdat de aanbevelende woorden van ds Bijzitter duidelijk de piëtistische inslag van prediking en geloofsleven van de Afgescheidenen van toen laten doorschemeren, geven we de aanbeveling hier door (in aangepaste spelling):

‘Bij de boekhandelaar H. Bokma te Heeg (prov. Friesland), is van de pers gekomen een uitmuntend boekske van 158 bladzijden, voor jaren uitgegeven door A.A. Hoevenaar, bij zijn leven lidmaat der Gereformeerde gemeente te Rotterdam.

Reeds in 1854 werd het voor de 3e maal herdrukt voor eigen rekening van *R.D. Hamming*, oud-ouderling der C.A. Gereformeerde Kerk in ons vaderland, thans woonachtig te Sexbierum; die uit hoogachting voor dat boekdeel, er een voorrede bijschreef, waarom hij het op nieuw publiek maakte.

Thans ziet hetzelfde boek een vierde en veel vermeerderde druk. Het bevat zes samenspraken tussen een gelovig werkende, een gestaltelijke,

een treurige, een bekommerde, een zorgeloze en een werkheilige Christen.

Met ernstige en aandachtige lezing kan dit boek voor alle mensen, onder de zegen des Heeren, van veel nut zijn. Bijzonder vindt men er voor min ervarene of weinig geoefende Christenen, zeer gegronde bijbelse raad en bestier betrekkelijk het verborgen leven voor God, en gefundeerde troostbronnen, beide in leven en in sterven. Ook getrouwe behandeling van zielen op een minzame wijze, juist overeenkomende met de beschrijving op het titelblad. De prijs is gesteld op 40 cents.

Daarom, met mijn ganse hart, wens ik, dat dit boekdeel veler eigendom worde, en mag strekken tot een bijzondere zegen.'

Hindeloopen

Zat er in de gemeente te Koudum enige groei, die in Hindeloopen werd steeds zwakker. Ze betaalde in 1854 nog de helft van het traktement van ds Bijzitter, maar wilde nu haar bijdrage tot een kwart verlagen. De reactie van de Koudumers hierop was: laat ds Bijzitter dan ook maar in Koudum blijven wonen, hoewel vroeger was besloten, dat de predikant eerst 5 jaar in Koudum zijn pastorie zou hebben, en daarna 5 jaar in Hindeloopen.

In de notulen van een jaar later (1856) lezen we weer een bewijs van de zwakheid van de Hindeloopense gemeente. Door het a.s. vertrek van ouderling J.H. Wybrands naar Stavoren, kwam Hindeloopen helemaal zonder ouderling te zitten. Er was ook al geen voorzanger meer; die was overleden en onder de gemeenteleden bezat niemand de gave om zijn taak over te nemen. Evenmin was er een diaken te vinden, zodat de ouderling, zolang hij er nog was, alles alleen moest doen.

De zaak kwam op de classis. Deze meende, dat Hindeloopen als zelfstandige gemeente moest blijven bestaan tot ze zelf verklaarde het niet langer te kunnen volhouden. Dus mocht ze ook niet de betaling van een kwart van het traktement van ds Bijzitter laten vallen; 'dit zou een onwettig verbreken van de gezamenlijke roeping des leeraars zijn'.

Ouderling Wybrands, die blijkbaar ontheffing had gevraagd, moest worden berispt over zijn weggaan juist nu. 'Op hem rustte het geheele Gemeentelijk bestuur van Hindeloopen totaal alleen'.[23]

Toch zijn er enige tijd later weer twee diakenen in Hindeloopen nl. *Tymen S. Sikkes* en *Fokke S. de Boer*. En in 1864 is ook ouderling J.H. Wybrands weer 'ingekomen' en wordt als nieuwe diaken gekozen *Fekke Uilkes de Vreze*. Maar omstreeks 1860 was de gemeente te Hindeloopen weer uiterst zwak. Het blijkt ook uit een notitie in de kerkeraadsnotulen van januari 1859: Men besloot, dat in Hindeloopen het halve deel van de kerkeraad niet zal 'veranderd' worden 'zolang er in de gemeente niet meer zijn dan 4 manslidmaten'! De achteruitgang van de gemeente te Hindeloopen was al tijdens de periode van ds Drukker (1848-'52) begonnen, zodat hij Hindeloopen metterwoon verliet en in Koudum kwam

wonen. In de eerste jaren van ds Bijzitter (1852-'69) zakte de gemeente dieper weg, zo diep zelfs, dat ‘er pogingen werden aangewend om haar op te heffen’. Zo staat het geformuleerd in het ‘Woord vooraf’ van het eerste Hindelooper notulenboek, dat met 1869 begint. Maar - lezen we verder - ‘het behaagde echter den Heere zich harer te ontfermen; zij nam weer toe, en wel zoo, dat zij toen ds Bijzitter ontslapen en in de zalige rust ingegaan was, met goedvinden der classis, als eene zelfstandige gemeente optrad, die niet meer met de Koudumer gemeente een leeraar verkoos te bezitten.’

De combinatie met Koudum werd dus door de Hindeloopers zelf beëindigd, wat wel wijst op weer toegenomen kracht (1869). Tot groot ongenoegen van de Koudumers, die dit maar ‘liefdeloos’ vonden. Het zou overigens niet minder dan 10 jaar duren, voordat Hindeloopen in J. Kooi een eigen dominee kreeg (1879).

Wie over de geschiedenis van de Chr. Afgescheiden gemeente van Hindeloopen tot 1869 wil lezen, kan dus daarvoor terecht eerst in de Workumer notulen en voor de ambtsperiode van resp. de predikanten S. Baron, D.D. Drukker en J.T. Bijzitter in de Koudumer notulenboeken. Keren we na dit Hindelooper tussenspel terug naar Koudum.

School

Het jaar 1858 is voor de Chr. Afgescheiden gemeente te Koudum een belangrijk jaar geweest. Want in dit jaar werd op initiatief van uitsluitend Afgescheidenen onder leiding van ds J.T. Bijzitter een Christelijke school geopend. Daarmee is Koudum één van de eerste plaatsen in Friesland, waar een Christelijke school werd gesticht. Stuwende figuren in de belangrijke sector van het Christelijke onderwijs waren in Koudum *Douwe Jans Molenaar* (overleden in 1911) en *Renze Hiddes Koornstra*, die in december 1866 resp. tot derde ouderling en derde diaken waren gekozen. Toen in 1867 de hervormde ds L. Tinholt in Koudum was gekomen, richtte deze daar een afdeling van de Vereniging voor Chr. Nationaal Schoolonderwijs op, zodat er nu op schoolgebied samenwerking met de Hervormden kwam.

Van de opening van de Chr. school op dinsdag 28 september 1858 in Koudum vonden we een verslag in De Bazuin[24], dat we onze lezers niet willen onthouden.

> ‘Koudum, 28 september. Heden namiddag werd tot grote blijdschap der oprichters en der gemeente, de Bijzondere School alhier geopend. Een menigte belangstellenden had zich om twee uur in het doelmatig schoollokaal verenigd. Gaarne had de Edelachtbare Heer Burgemeester de vergadering met zijn tegenwoordigheid vereerd, maar de koorts belette zulks. Nadat de door ons beroepen Hoofdonderwijzer *G. Bos* had laten zingen Ps 118: 12, en had voorgelezen Deut. 6, trad onze geliefde Leraar J.T. Bijzitter op, en na vooraf te hebben laten zingen Ps 105: 5 en 6, en een hartroerend gebed,

schetste Zijn Eerw. de wording, het ontstaan en het doel der school; wekte zijn mede-kommissieleden op tot volharding en een getrouwe plichtsbetrachting, wees vooral de ouders op hun plicht, sprak onze geliefde onderwijzer ernstig en biddend aan, dat de Heere hem mocht ondersteunen en helpen in het zwaarwichtige werk, waarna de kinderen opgewekt werden, om toch in alle kinderlijke eenvoudigheid de Heere te leren zoeken.

Onder het zingen van Ps 68: 14, trad onze waarde onderwijzer weer op. Richtte eerst het woord tot onze Leraar, toen tot de overige leden der kommissie, tot de ouders en vrienden, en eindelijk tot de kinderen. Schetste ten laatste zijn eigen en de verplichting der ouders, en deed evenals onze Leraar in alles uitkomen, dat Christus het middelpunt der school moet zijn.

Nadat onze onderwijzer had laten zingen Ps 25: 4, eindigde hij met dankzegging tot God. De volwassenen verlieten daarop de school, na het zingen van ps 84: 6. De 50 kinderen, die wij het genoegen hadden voor ons te zien, werden op een en ander vergast. Dank zij de Heere, die ons dit Eben Haëzer gaf!
Namens de Kommissie, D.J. Molenaar.'

De school werd geheel uit giften en bijdragen van particulieren bekostigd, onder wie ook enige hervormde Vrienden der Waarheid waren. Maar al was de offervaardigheid ook nog zo groot, uiteraard had deze haar grenzen. Het was heel zwaar voor de voorstanders van het Christelijk onderwijs voor de instandhouding van hun school het benodigde geld bijeen te brengen.

Er zat ook een onbillijk element in, want men moest niet alleen de eigen bijzondere school financieren, maar ook bijdragen in de kosten van de openbare school. De kerkeraadsnotulen van 29 januari 1861 noemen het een schreeuwend onrecht: Wel meebetalen aan de volksschool 'schoon wij volgens eed en pligt op die school nimmer onze kinderen mogen zenden'.

In een schrijven aan het burgerlijk bestuur zou de kerkeraad nog eens wijzen op de noodzaak van Christelijk onderwijs. Men mocht 'toch niet de eerste beginselen der godzaligheid laten onderdrukken en tegenwerken?' Na nog geen volle drie jaar in Koudum te hebben gewerkt, vertrok meester Bos naar Vinkeveen, waar hij zich aansloot bij de Afgescheiden gemeente te Kockenge. Dit vertrek inspireerde ds Bijzitter tot een ingezonden stuk in De Bazuin[25]. Daarin deelde hij eerst mee, dat tijdens een bijeenkomst op maandag 17 juni 1861 in de school gehouden, plechtig afscheid was genomen van 'onze gewezen Hoofdonderwijzer G. Bos', die 'daarna terstond is vertrokken naar Vinkeveen, welk afscheid ons smartelijk was, omdat wij bijna drie jaar zijn recht Christelijk onderwijs binnen onze school aan onze kinderen gegeven, mochten genieten. Ons blijft dit onvergetelijk!'

Daarna ging hij over op een heel belangrijk punt: Wat voor nut heeft het Christelijke scholen te stichten, wanneer daarvoor toch geen onderwijzers te vinden zijn? Daarom vroeg hij zich af: Zou het geen roeping zijn zelf een 'Normaalschool op te richten, waar onderwijzers der jeugd voor bijzondere scholen in de geest der kerk mochten gevormd worden'. Dus zelf een kweekschool voor onderwijzers stichten. Dan kon men ook afraken van de misstand, dat een onderwijzer door een ander schoolbestuur werd 'weggekocht' en dus de financieel zwakke scholen nauwelijks of niet een schoolmeester konden aantrekken.

'Is het door veel geld te beloven om onderwijzers te bekomen en te behouden een veilige weg? Of kan men Gods zaak... met geld kopen? Neen, hij die Gods gaven vermeent te kunnen kopen, voor dien geldt het: 'uw geld zij met u ten verderve'. Tot zover ds Bijzitter.

Zijn geladen noodkreet had succes. Tot onze (blijde) verbazing blijkt meester Bos enkele maanden later naar Koudum te zijn teruggekeerd! Veelbetekenend is in dit verband de notitie in de kerkeraadsnotulen van oktober 1861, dat meester Bos en zijn vrouw Immetje Ploeger met ds Bijzitter en vrouw zijn 'verzoend'.

In de notulen van 1863 lezen we nog een paar keer over 'onaangenaamheid' tussen ds Bijzitter en meester Bos. Het punt was, dat meester niet meer zonder beloning voorlezer en voorzanger wilde zijn. Hem werd echter het reglement van de schoolcommissie - door hem zelf ondertekend - voorgehouden. Daarin stond duidelijk, dat hij verplicht was deze functies wèl uit te oefenen.

We hebben ons afgevraagd: Was meester dan nog voorzanger? Er was enkele jaren geleden toch een orgel in de kerk gekomen? Waarschijnlijk is het antwoord op deze vraag, dat meester extra luid meezong ter ondersteuning van de ongeoefende gemeentezang.

In december 1866 zijn meester Gerardus Bos en zijn vrouw naar Zwartsluis vertrokken.

Ds J.T. Bijzitter heeft de gemeente Koudum-Hindeloopen gediend tot 1 maart 1869, op welke datum hij is overleden, oud 60 jaar en 6 maanden. Als treffende bijzonderheid vermelden we hier nog, dat ruim een maand eerder zijn vrouw Ebeltje Roelfs van Loo was gestorven, bijna 80 jaar oud. Ze was 20 jaar ouder dan haar man.

Zo was de pastorie in Koudum leeg geworden. Maar ze zou enkele maanden later al weer bewoond worden door de uit Donkerbroek naar Koudum overgekomen ds. B. de Jong (1869-'73).

Eindnoten:

1 In zijn 'In memoriam' lezen we, dat zijn prediking 'zonder bekrompenheid of overdrijving, eenvoudig en bevattelijk' was. (*Boekzaal der geleerde Wereld*, 1850 I, 754).
2 Schrijven Officier van Justitie te Sneek aan de Gouverneur, 14 juni 1835. Bos II, 332.
3 Hij is 27 maart 1844 overleden op Galama-state te Koudum.
4 L.H. Mulder, *De revolte der fijnen*, 305-308 (Meppel 1973).
5 Vergadering classis Sneek 3 september 1838.
6 Age Sakes Schaaff overleed op 19 juni 1862 te Koudum, als weduwnaar van Jetske Dirks de Jong, 63 jaar oud.

Jan Doedes Molenaar stierf 13 januari 1858 te Koudum, oud 51 jaar. Hij is eerst getrouwd geweest met Martje Gosses van der Heide en daarna met Baukje Oenes Los, zuster van ds S.O. Los, die als dominee begonnen is in Workum-Koudum-Hindeloopen, 1841-'42.

7 Op de classis van 3 november 1841 was 'door de kerkeraad van Ferwoude en Koudum voorgesteld, om daar er te Hindeloopen menschen zich openbaren, om aldaar een Gemeente te vestigen. De vergadering oordeelt dat zulks een gewenschte zaak is.'

8 Friesch Kerkblad 29 november 1835.

9 Op 19 mei 1841 was Epeus van Hylkema Nicolaas Vlieg in Hindeloopen getrouwd. Hij was toen 36 jaar, geboren in Wons, boer onder Hindeloopen, weduwnaar van Feikje Symens Kok, zoon van Nicolaas Vlieg en Griettie van Hylkema. Zijn bruid was de 20-jarige Sibbeltje Gerbens van der Wal, geboren te Sneek, dochter van een boer. De 40-jarige Lammert Gerlsma, winkelier en koopman, was één van de getuigen.

10 Het waren Jolling Willems, zijn vrouw Taetske Meinderts de Vries en zijn dochter Trijn Jollings Willems; verder Johannes Jans Feenstra en zijn vrouw Uilk Fekkes Deinum; Antje K. Pieter Heyes; Akke Jappes Olikoek en Mare Eelkes Bakker.
Vgl. H. Guittart, *Dominee Ferff* (Stemmen voor Waarheid en Vrede 1903, 1151-1157).

11 Volgens een aantekening in het lidmatenboek.

12 Onjuist is dus de opmerking, die we lazen in het Mededelingen-blaadje van 1941, dat de 30e december 1840 wel de datum zou zijn 'van het opnieuw tot openbaring komen van de Kerk des Heeren' te Koudum, al begint het eerste notulenboek wel met die datum.

13 Hij is in mei 1833 getrouwd met de toen 17-jarige Klaaske K. Kooistra, dochter van een landbouwer te Piaam.

14 Hij trouwde op 15 mei 1828 met de toen 18-jarige schippersdochter Wypke Harmens de Bok. Hij was een zoon van Sybren Freerks Steiginga en Janke Sybrens, in leven als boerin gewoond hebbende te Wyckel. Op 7 juli 1870 is hij te Koudum overleden, 65 jaar oud. Hij was toen echtgenoot van Pietrik Jentjes de Boer.

15 Zijn vrouw was Lamke Melles Veenboer.

16 Johannes Rientzes Bouma trouwde in 1826 met de 26-jarige Trijntje Andries van Solkena, geboren te Munnekeburen, boerin te Koudum (wed. van Botte Jeljers Bouma).

17 De Stem 10 december 1852.

18 Van 31 januari 1854 t/m 8 december 1869.

19 De Bazuin 30 mei 1856.

20 De Bazuin, 24 oktober 1856.

21 We hebben deze gegevens te danken aan Fr. Talstra te Stedum. In Sneek is het orgel geplaatst door de gebr. Van Dam, in Franeker door Willem Hardorff, in Koudum is de orgelbouwer onbekend, in Joure door gebr. Adema, in Leeuwarden (twee maal) en in Wanswerd door gebr. Van Dam.

22 In 1869 mocht de organist in Koudum een gedrukt koraalboek aanschaffen (notulen kerkeraad 27 juli 1869).

23 Notulen kerkeraad 20 januari 1857.

24 De Bazuin 1 oktober 1858. We hebben taal en spelling wat gemoderniseerd.

25 De Bazuin 28 juni 1861.

3 De Afgescheiden classis Tjalleberd (Heerenveen)

Op de Provinciale vergadering van 28 september 1837 viel het besluit de Afgescheiden gemeenten in Friesland in 5 classes in te delen, in die van *Leeuwarden*, *Wanswerd*, *Drogeham*, *Sexbierum* en *Sneek*.

De gemeente *Wolvega* kon bij geen van alle behoren, omdat in de verre omtrek geen Afgescheiden kerk te bekennen viel. Haar ressort besloeg bijna de gehele zuidoosthoek van Friesland. Door de grote uitgestrektheid werd voldoende bewerking natuurlijk onmogelijk. Daarom nam de kerkeraad van *Wolvega* in november 1838 het kloeke besluit de gemeente in *vier* zelfstandige kerken te splitsen:

1 *Wolvega*, waarbij de dorpen ten zuiden van de Tjonger zouden worden gerekend.
2 *Rottum*, waarbij ook de plaatsen Heerenveen, 't Meer, Nijehaske, Katlijk, Mildam en St. Johannesga zouden behoren.
3 *Tjalleberd*, waaronder Langezwaag, Gorredijk, de Knijpe en Oldeboorn ressorteerden.
4 *Joure*, dat met Broek en de Lemmer voortaan één gemeente zou zijn.

De Provinciale vergadering keurde dit besluit goed. Voortaan zouden deze 4 gemeenten de *classis Tjalleberd* vormen; P.A. Lok van Tjalleberd werd de scriba-penningmeester[1]. Helaas beschikken we pas over de notulen vanaf *24 mei 1844*.

In dit jaar bestond de gemeente Wolvega al enkele jaren niet meer en *Haulerwijk*, *Lippenhuizen* en *Idskenhuizen* waren als nieuwe gemeenten bij de classis Tjalleberd gekomen, een jaar later gevolgd door de gemeente te *Katlijk* (later Mildam), waarin die van Rottum zich had opgelost.

In 1851 verzocht de gemeente te *Tjalleberd* zich te mogen opheffen. Inderdaad werd ze ontbonden en ging op in die van *Heerenveen*. De naam classis Tjalleberd veranderde nu in classis *Heerenveen*.

In december 1857 werd *Oldeboorn* als zelfstandige gemeente geïnstitueerd. Ze ging horen bij de classis Heerenveen, evenals *Wijnjeterp-Duurswoude-Bakkeveen*, dat in de eerste week van januari 1860 een zelfstandige gemeente was geworden. Dus bestond in 1860 de classis Heerenveen van de Chr. Afgescheiden kerken uit de gemeenten

Donkerbroek-Haulerwijk, *Mildam*, *Lippenhuizen*, *Joure*, *Heerenveen* en *Duurswoude* (zoals ze meestal bij afkorting werd genoemd). *Idskenhuizen* dat buiten het kerkverband was geraakt (zelfs tot tweemaal toe) zou kort daarop zich weer in het gelid van de kerken van de classis Heerenveen voegen.

Eindnoten:

1 Ds S. van Velzen, die de notulen van de Provinciale vergaderingen vanaf het begin Ganuari 1836) tot en met 27 maart 1839 heeft opgesteld en in zijn karaktervast handschrift ingeschreven, geeft in de presentielijst de namen van alle aanwezige afgevaardigden met daarachter de naam van hun respectievelijke gemeenten.
Na zijn vertrek uit Friesland naar Amsterdam gaat ouderling W.D. Hellema uit Leeuwarden (Wirdum) een aantal jaren de notulen schrijven. Hij groepeert de namen in de presentielijst per classis. En zo vinden we in de notulen van 24 juli 1839 ook de afgevaardigden van de ‘classis Tjallebirt’ genoemd.

X *Wolvega*

A. Het roerige jaar 1836

In de zuidoosthoek van Friesland was in het eerste begin van de Afscheiding alleen in Wolvega een gemeente ontstaan. Zij besloeg een zeer uitgestrekt gebied, zo uitgestrekt dat ze haast niet te bewerken viel. Daarom werd ze in 1839 dan ook gesplitst in vier gemeenten: *Wolvega*, *Tjalleberd*, *Rottum* en *Joure*. Wie op de kaart kijkt ziet dadelijk hoe ver deze plaatsen uit elkaar liggen.

Wat later vinden er enkele verschuivingen plaats: Wolvega wordt opgeheven, Tjalleberd gaat op in het groeiende *Heerenveen*, en Rottum via Katlijk in *Mildam*. Al deze gemeenten, die voor een deel maar korte tijd hebben bestaan, gaan we nu behandelen, voorzover het de Afscheiding en de eerste jaren daarna betreft. Uiteraard beginnen we met *Wolvega*, de hoofdplaats van Weststellingwerf.

In het eerste notulenboek is vóórin een verhaal te vinden over de ‘Stichting der Gemeente te Wolvega’. Daaruit putten we het volgende: Ook in Wolvega en in bijna alle omliggende plaatsen werd in het Hervormd kerkgenootschap een leer gepreekt, die helemaal in strijd was met Gods Woord en de Gereformeerde geloofsformulieren, zodat ‘de Godzaligen treurden’ en in alle opzichten een grote ‘verbastering’ viel waar te nemen. Werkelijk gereformeerde mensen moesten verre reizen maken om de zuivere leer nog te horen verkondigen.

De bediening van de sacramenten werd ontheiligd en de kerkelijke tucht verwaarloosd. De hele situatie scheen uitzichtloos, totdat men in 1834 plotseling hoorde dat ds H. de Cock te Ulrum zich met een groot deel van zijn gemeente had afgescheiden van ‘het Hervormd Kerkgenootschap’. En dat ook in Friesland kort daarop enige Afgescheiden gemeenten waren gesticht.

‘Al ras na de tijding dier afscheiding zijn ook enkele personen uit deze en omliggende plaatsen bij de Herstelde Gereformeerde Kerk aangesloten.’

Omdat ze als gemeente bij elkaar wilden blijven, werd ds Van Velzen uitgenodigd naar Wolvega te komen. Deze had zich ‘met een aantal personen te Drogeham van het verbasterd Hervormd Kerkgenootschap afgescheiden’.

Inderdaad arriveerde hij op zaterdag 27 februari 1836 in Wolvega om bij *Pieter Ottes de Jong* aan huis een gemeente te ‘stichten’. Zonder meer ging dit nu bepaald niet, want de volkshaat tegen de Afgescheidenen begon overal op te vlammen, in Wolvega niet het minst. Daar was de komst van ds Van Velzen niet onopgemerkt gebleven! Daarom begon de godsdienstoefening pas tegen middernacht, in de diepste stilte. Zo moest het wel, wegens ‘de groote Godsdiensthaat van het meerendeel der inwoners,’ zoals het verhaal in het eerste notulenboek het uitdrukt.

Hoe het in die nachtelijke godsdienstoefening toeging, lezen we ook in het verhaal. Van Velzen kondigde af, dat ieder die zich bij de nieuw te vormen gemeente wilde aansluiten, 'zich moest verbinden aan de Gereformeerde leer en tucht, wijl de afscheiding ene bevestiging inhield, ene verlating der valsche Godsdienst en kerk, en het opnemen van het ambt der gelovigen gelijk dit in het 28ste artikel der Geloofsbelijdenis der Gereformeerde kerken in Nederland beschreven wordt, zoodat een iegelijk, die zich bij de gemeente aansloot daardoor zijne opregte keuze te kennen gaf om in de Mogendheid des Heeren de Gereformeerde Godsdienst in waarheid uit te oefenen.' Confessionele klanken!

Hierop verzocht ds Van Velzen hen, die lidmaat wilden worden, op te staan 'om eenige vragen in opregtheid voor Gods aangezicht te antwoorden. Deze vragen behelsden in het kort de voorname stukken die noodig gekend moesten worden om zalig te leven en te sterven.'

Zeventien personen gaven hierop hun toestemmend antwoord, 'verklarende tevens bereid te zijn om liever met Gods volk kwalijk behandeld te worden als de genietingen der zonde te hebben, waarna de leeraar hen in de naam des Heeren zegende, en de genade en kracht Gods tot getrouwheid en volstandigheid toewenschte.' Deze 17 personen werden nu als belijdende leden van de gemeente beschouwd.

Vervolgens vroeg ds Van Velzen op te staan, wie zich als 'bijwoners' bij de gemeente wilden voegen. Ze kregen de vraag te beantwoorden of zij de Gereformeerde leer als de ware erkenden en of zij zich wilden onderwerpen aan de kerkelijke tucht. Nadat ze hierop een bevestigend antwoord hadden gegeven, 'zegende' ds Van Velzen ook hen. We merken hierbij op, dat bijwoners niet golden als leden in volle rechten. Soms bleven ze op papier nog lid van de hervormde kerk, maar ze leefden kerkelijk en financieel wel met de Afgescheidenen mee.

In het notulenboek volgen dan de namen van 19 personen, die zich in de nacht van 27 op 28 februari 1836 bij de Afgescheiden kerk van Wolvega hebben aangesloten. We nemen hier de namen over, maar groeperen ze enigszins anders en voegen er enkele persoonsgegevens aan toe:

Pieter Ottes de Jong, koopman te Wolvega en zijn vrouw *Akke Michiels Zoethout*;
Jan Bonnes de Jong, timmerman te Wolvega en zijn vrouw *Tetje Jans Wijnkool;*
Jacoba Munting, naaister te Wolvega;
Hendrik Jans Wind, boer te Rottum;
Jan Libbes Bouma, boer te Rottum;
Durk Roelofs Bestevaar, boer te Haskerdijken (enige km ten noorden van Heerenveen);
Ysbrand Jans Veenstra, 'verwer' te Joure;
Pieter Pieters Postma, kuiper te Joure;
Jan Jans Bootsma, arbeider te Sonnega (even ten westen van Wolvega gelegen) en zijn vrouw

Jeltje Jans van der Molen;
Klaas Tjonger en *Jacob Jans Zoer*, beiden te Blesdijke;
Hendrik Jacobs Luik, veenarbeider te Gersloot (bij Tjalleberd) en vrouw *Margjen Hans Berger*;
Geugien Alberts Luik en *Albert Geugiens Luik*, veenarbeider te Gersloot;
Aaltje Sterkenburg.

In totaal dus 13 mannen en 6 vrouwen. Nadat zo in deze nachtelijke dienst was vastgesteld, wie leden van de gemeente waren, werd overgegaan tot het kiezen van een kerkeraad, nl. van twee ouderlingen en vier diakenen.

Na de verkiezing werden ze ook dadelijk in hun ambt bevestigd.

Het waren de ouderlingen *Pieter Ottes de Jong* (Wolvega) en *Hendrik Jans Wind* (Rottum). Deze laatste was getrouwd met *Klaaske Haayes de Jong*. We vinden hem later als Afgescheiden predikant terug in Leens (Gr). Voor zijn afscheiding had hij enige kinderen laten dopen in de Hervormde kerk van Oudeschoot, waar toen ds A. van Ossenbruggen stond.

De nieuwe diakenen waren *Jan Libbes Bouma* (Rottum), *Durk Roelofs Bestevaar* (Haskerdijken), *Jan Bonnes de Jong* (Wolvega) en *Ysbrand Jans Veenstra* (Joure). Samen vormden deze mannen de eerste kerkeraad van de Afgescheiden kerk te Wolvega. Uit de woonplaatsen van de ambtsdragers blijkt wel hoe uitgestrekt de gemeente was, wat natuurlijk grote bezwaren opleverde. Drie jaar later - we schreven het al - is ze gesplitst in vier gemeenten: *Wolvega*, *Tjalleberd*, *Rottum* en *Joure*.

Had dus de instituering van de gemeente te Wolvega wegens gevreesde uitbarstingen van volkswoede in het donker van de nacht plaats moeten vinden, toen de zon weer was opgegaan, liep het inderdaad mis. Het was zondag 28 februari 1836 geworden. Uiteraard ging de prille Afgescheiden gemeente die dag haar kerkdiensten houden, al zal een groot deel van de leden die nacht weinig of niet hebben geslapen.

De schuur van ouderling De Jong deed dienst als kerk. Preeklezen was die dag niet nodig: ds Van Velzen was immers bij de hand. 's Morgens preekte hij over Lucas 13: 32, een tekstkeuze, die de hoorders in de gegeven omstandigheden wel zal hebben aangesproken. Herodes had gedreigd Jezus te zullen doden. De Farizeeën deelden dit dreigement aan Jezus mee met de waarschuwing erbij: Ga heen en vertrek van hier, want Herodes wil U doden; waarop Jezus antwoorrdde: ‘Gaat heen, en zegt die vos: Zie, ik werp duivelen uit en maak gezond, heden en morgen, en ten derden dage word ik voleindigd.’

De kerkeraadsnotulen vertellen ons, dat er zich die zondagmorgen nog eens 9 nieuwe leden bij de gemeente aansloten. Het was prachtig, maar 's middags werd de zaak danig in de war gestuurd, volgens het bekende recept. Uiteraard waren de ‘kerkdiensten’ bij P.O. de Jong de bevol-

king niet ontgaan. Als er in een rustig dorp iets bijzonders gebeurt, dan vlamt de nieuwsgierigheid snel op. En o wee, als men de dorpsgeest trotseert. Dan laat deze zich zeer zeker ten opzichte van de betrokkenen negatief en desnoods agressief gelden. Zo ging het ook in Wolvega op die winterse zondag in februari tijdens de middagdienst, gehouden in de schuur achter het huis van ouderling Pieter Ottes de Jong.

Hoewel er in Wolvega zelf maar 8 Afgescheidenen woonden, waren de beide samenkomsten toch zeer druk bezocht (‘zeer talrijk’). Uit de hele omgeving waren hoorders komen toestromen, want de veel besproken ds Van Velzen preekte. Het verhaal van de ‘Stichting der Gemeente te Wolvega’ vóórin het vergeelde perkamenten notulenboek geeft bijzonderheden over de verstoorde middagsamenkomst. Ds Van Velzen was bezig te preken over Lucas 8: 22-25, over de storm op het meer, die Jezus stilde.

Buiten de schuur stak figuurlijk gesproken ook een storm op. Een in aantal steeds toenemende vijandig gezinde menigte stond en liep eerst een poos voor en achter huis en schuur van De Jong te schelden en te tieren en op deuren en ramen te bonzen, tonende - aldus het verhaal - ‘hunne haat tegen de waarachtige Godsdienst’. De spanningen liepen tenslotte zo op, dat bij De Jong de ramen met stenen werden ingegooid; het kon niet uitblijven. Politie was nergens te bekennen.

Toen ‘bij het Burgerlijk Bestuur’ om bescherming werd gevraagd, weigerde dit niet alleen die te geven, maar het ‘maakte ons bovendien nog uit voor oproermakers’. Dit was natuurlijk de zaak op de kop gezet.

In één van de diensten had ds Van Velzen ook nog een kind van *J. Bootsma* uit Sonnega gedoopt.

Het zou niet de laatste keer zijn, dat ds Van Velzen c.s. in Wolvega werden gemolesteerd. Geen maand later was het al weer zo ver. Op dinsdag 22 maart '36 was Van Velzen op doorreis weer in Wolvega. Hij had de synode van Amsterdam bijgewoond en was met vrouw en kind op terugreis naar huis, naar Huizum bij Leeuwarden. In Wolvega onderbrak hij zijn reis en stapte uit bij P.O. de Jong, van plan daar een uur te pauzeren en dan zijn reis naar Heerenveen te vervolgen. Maar dit kon niet doorgaan, doordat hij met modder en stenen werd bekogeld en bij De Jong de ruiten weer eens werden ingegooid. Toen De Jong hierover op het gemeentehuis zijn beklag deed, kreeg hij ‘weder scheldnamen tot antwoord’. Wat deed hij ook Van Velzen in huis te nemen, voegde men hem toe.

Pas de volgende morgen kon het gezinnetje Van Velzen de reis voortzetten. Maar zelfs toen nog kreeg het rijtuig een ‘hagelbui’ van stenen achterna gegooid. Zo fel was de publieke opinie in Wolvega tegen de Afgescheidenen gekant. En niet alleen in Wolvega.

In *Tjalleberd* was het echt niet beter. Dat bewijst wel het volgende:[1]

Op woensdag 30 maart '36 waren 's avonds om 11 uur Klaas de Jong,

wonende te Gersloot en Hendrik Willems de Oude te Luinjeberd, beiden leden van de raad der grietenij Aengwirden, met de politie-agent Roelof Hendriks Baas te Tjalleberd, naar het huis gegaan van *Wijtze Tjabeles Kamp*, arbeider te Tjalleberd. De grietman zelf was ‘wegens ontstentenis’ niet meegekomen en wegens ‘onpasselijkheid’ ook assessor Roelof Harms Dam niet.

Bij Kamp aangekomen, constateerden de controlerende overheidspersonen, dat de godsdienstoefening, die daar werd gehouden, door 34 personen was bezocht (exclusief de bewoners van het huis). Dat waren er dus meer dan 20 en dat mocht niet!

Het proces-verhaal noemt de namen van al die 34 personen op. Omdat we zo een groot aantal Afgescheidenen en de met hen sympathiserenden in Tjalleberd en onmiddellijke omgeving leren kennen, geven we die namen met daarachter geplaatst de beroepen en woonplaatsen hier door:

1. *Albert Geugjes Luik*, veenwerker te Gersloot
2. *Jan Geugjes Luik*, idem te Gersloot
3. *Hendrik Jacobs Luik*, veenwerker te Tjalleberd
4. *Margje Harmens*, huisvrouw van H.G. Luik
5. *Klaasjen Hendriks Luik*, zonder beroep, dochter van beide laatstgenoemden.
6. *Harmen Hendriks Luik*, veen werker te Tjalleberd
7. *Barteld Jacobs Pijlman*, winkelier te Tjalleberd
8. *Femmigje Hendriks Steenbergen*, huisvrouw van vorige
9. *Annigje Bartelds Pijlman*, dochter van vorige
10. *Hendrik de Glee*, zonder bedrijf, te Tjalleberd
11. *Hendrikje Hylkes Korver*, wed. Akkerman, arbeidster te Tjalleberd
12. *Tjerk K. Busstra*, scheepstimmerknecht te Tjalleberd
13. *Maria Karstes Knobbe*, huisvrouw van voornoemde
14. *Jouke Harmens Maat*, veen werker te Tjalleberd
15. *Hendrik Johan Abel*, scheepstimmerman te Tjalleberd
16. *Grietje Tjerks*, huisvrouw van H.J. Abel voornoemd
17. *Wijtze Tjabeles Kamp*, arbeider te Tjalleberd
18. *Harmke Hendriks Steenbergen*, huisvrouw van de vorige
19. *Hendrik Wijtzes Kamp*, zonder beroep, zoon van de vorigen
20. *Jeltje Wijtzes Kamp*, vrouw van Albert Otter, te Tjalleberd
21. *Trijntje Klazes Bakker*, vrouw van Frans Bosman, te Tjalleberd
22. *Afke Jeltes Tuinstra*, naaister te Tjalleberd
23. *Douwe Jacobs van Zwol*, veenwerker te Tjalleberd
24. *Grietje Pieters de Jong*, huisvrouw van Pieter A. Lok te Tjalleberd
25. *Geesjen Jans Moed*, vrouw van Klaas Klazes Smid, veenwerker te Luinjeberd
26. *Hendrikje Pieters de Jong*, vrouw van Roelof Bos, veenbaas te Luinjeberd
27. *Harmen Pieters de Jong*, veenwerker te Terband

28. *Martinus Oenes Wagenaar*, landbouwer in Het Meer (bij Heerenveen)
29. *Jacob Pieters Zwerwer*, veenbaas te Langezwaag
30. *Aaltje Jacobs Meijer*, huisvrouw van J.P. Zwerwer
31. *Pier Johannes Schaap*, van Workum (een oefenaar)
32. *Pieter Arends Lok*, veenbaas te Tjalleberd
33. *Roelof Hendriks Bos*, veenbaas te Luinjeberd
34. *Rein Wiegers Ruiter*, veenbaas te Tjalleberd

In totaal dus 24 personen uit Tjalleberd, 3 uit Luinjeberd, 2 uit Gersloot, 1 uit Terband, 1 van Het Meer (bij Heerenveen), 2 uit Langezwaag en 1 uit Workum (de oefenaar). Het waren 20 mannen en 14 vrouwen.

De komst van de grietenij-bestuurders met de politieman had wel consternatie verwekt, want bij de verschijning van de autoriteiten bleken Pieter Arends Lok, Roelof Hendriks Bos en Rein Wiegers Ruiter (allen vooraanstaande Afgescheidenen) ineens verdwenen. Ook waren 7 vrouwen (alle met name genoemd) ‘uit de kamer geslopen’ en hadden zich ‘in een donker hok in het huis verschuild’.

Dat het hier om een godsdienstoefening ging, was wel duidelijk, want bijna alle bezoekers hadden ‘gewone Kerkboeken’ bij zich.

Het opschrijven van al die namen nam heel wat tijd in beslag en in die tijd maakten verscheidene personen van het gezelschap wrevelig ‘bittere aanmerkingen, zich beklagende dat de pogingen tot bevordering van het goede wierden tegengegaan, en bijeenkomsten van Leesgezelschappen, Sociëteiten, Comedies en al waar de Duivel op de troon zit, worden bevorderd en toegestaan’.

Toen eindelijk alle namen waren genoteerd, kregen de bezoekers te horen, dat ze binnen een half uur weg moesten wezen. Dit was schappelijk gesteld. En inderdaad waren allen binnen de gestelde termijn verdwenen. Toch vroegen de raadsleden zich argwanend af: Zouden ze ook wèrkelijk naar huis zijn gegaan? Of zouden ze in de loop van de nacht op een ander adres toch weer in gezelschap bij elkaar komen? Daarom besloten de beide leden van de raad nog was in Tjalleberd te blijven en de tijd van wachten door te brengen bij Wolter Klaren, de herbergier.

Ze hadden een minder plekje kunnen uitzoeken. In donker en kou op de dijk heen en weer te wandelen was ook niet alles.

En ja, omstreeks 2 uur 's nachts kregen ze een tip, dat er bij *Barteld Jacob Pijlman*, de winkelier, weer een gezelschap bij elkaar was; het was maar klein. Dus naar Pijlman toe. Behalve de gastheer en diens vrouw Femmigje Steenbergen waren daar ook:

1. *Hendrik Johan Abel* en diens vrouw *Grietje Tjerks*
2. *Tjerk Klazes Busstra* en vrouw *Maria K. Knobbe*
3. *Harmke Steenbergen*, vrouw van Wijtze Tjabeles Kamp (haar man was er dus niet meer bij)
4. *Hendrikje Hylkes Korver*, wed. J. Akkerman

5. *Martinus Oenes Wagenaar*
6. *Pier Johannes Schaap* (de befaamde oefenaar uit Workum)

In totaal 10 personen.

Het optekenen van de namen was weer gepaard gegaan ‘met zeer onvriendelijke bejegeningen’, vooral van de kant van de vrouw des huizes. Maar daar trokken beide raadsleden zich niet te veel van aan. Ze deden immers hun plicht. Wel besloten ze één van de zojuist opgeschreven aanwezigen, ‘de ons onbekende, zich daar bevindende persoon van Pier Johannes Schaap’ wat nader te ondervragen. Want ze hadden wel begrepen, dat hij één van de hoofdpersonen was.

Schaap antwoordde, dat hij in Workum woonde en van tijd tot tijd een oefening hield. Hij logeerde nu bij *Martinus Wagenaar*, boer in Het Meer bij Heerenveen, en was met hem naar het huis van Wytze Tjabeles Kamp gegaan om daar een oefening te houden. Daarvan had hij echter afgezien, omdat het gezelschap te groot was geworden. Hier vragen we terloops: zou Schaap ook van het oefenen hebben afgezien, als Klaas de Jong en Hendrik de Oude met hun politie-agent die avond niet waren komen controleren?

De beide raadsleden adviseerden nu de aanwezigen te vertrekken. Het gebeurde. Wagenaar en zijn gast Pier Schaap kregen zelfs een geleide mee in de persoon van de politie-agent van Tjalleberd, Roelof Baas.

Nee, onwelwillend waren de twee grietenij-bestuurders niet opgetreden. Van een veroordeling door de rechtbank hebben we niet gelezen. Wel willen we opmerken, dat het toch wel wat betekende, als de Afgescheidenen hun godsdiensoefeningen noodgedwongen in het donker van de late avond of zelfs van de nacht moesten houden.

We gaan nu weer naar *Wolvega*. Zoals we al zagen, had de plaatselijke bevolking op het stichten van een Afgescheiden gemeente in Wolvega met gevoelens van haat en af keer gereageerd. Wanneer we nu het eerste notulenboek doorlezen, dan blijkt dat de haat en antipathie tegen de Afgescheidenen groot was en voorlopig ook bleef.

De eerste kerkeraadsvergadering werd op woensdag 11 april '36 bij ouderling P.O. de Jong thuis gehouden.

De jonge Afgescheiden gemeente had het moeilijk. De zo juist genoemde eerste kerkeraadsvergadering werd al weer in de war geschopt: één van de huisgenoten van De Jong, bij wie de vergadering werd gehouden, werd met een gebroken arm thuisgebracht en vlak daarop kletterden de stenen weer door de ruiten. Dit was binnen zes weken al de derde keer! Het gezin De Jong (met vijf kinderen, van wie de oudste 11 jaar was, en een dienstmeisje) moest wel over sterke zenuwen beschikken!

Toen men zich de volgende dag bij de burgerlijke overheid beklaagde over de vernielingen, was - het wordt eentonig - ‘een smadelijk bescheid’ het antwoord.

Op zaterdag 4 juni '36 was er weer een kerkeraadsvergadering, nu bij

boer *Hendrik Wind* in *Rottum* aan huis. Ze stond onder leiding van ds Van Velzen. Deze preekte 's middags voor ‘eene groote schare’ en doopte niet minder dan 8 kinderen onder wie Elske, dochter van Ysbrand J. Veenstra en Janke Brouwer te Joure. Gelukkig liep alles nu zonder ‘stoornis’ af. Maar zo ging het niet altijd.

Ruim drie maanden later - op zondag 10 juli 1836, liep het weer fout in *Tjalleberd*. Er kwam opnieuw een proces-verbaal. Nu zou uiteindelijk wel een boete het gevolg zijn.

Omstreeks half 11 in de morgen van die dag begaven zich twee ‘policiebeambten’ naar het huis van *Rein Wiegers Ruiter*, veenbaas te Tjalleberd. Het waren Marcus Lykeles van Terwisga en Roelof Hendriks Baas, politie-agent resp. te Terband en Tjalleberd. Ze hadden gehoord, dat bij Ruiter een godsdienstoefening werd gehouden.

Toen ze net de voordeur wilden openen, merkten ze, dat deze op hetzelfde ogenblik van binnen op slot werd gedaan. Ze probeerden nu via de achterdeur binnen te komen, en na enig tegengestribbel van Ruiter en zijn vrouw gelukte dit.

In de kamer was *Hendrik Jans Wind*, boer te Rottum, net bezig met preken. Zijn gehoor bestond voor een deel uit andere personen dan bij de godsdienstoefening van 30 maart '36 (hierboven beschreven) het geval was. Daarom nemen we de hele serie namen hier weer op. Allicht herkennen lezers er nog één van hun voorouders in:

1. *Rein Wiegers Ruiter*, veenbaas, eigenaar der huizinge
2. *Trijntje Johannes Jager*, zijn huisvrouw
3. *Johannes Reins Ruiter*, zoon van vorengenoemden
4. *Hendrik Reins Ruiter*, zoon van idem
5. *Geertje Reins Ruiter*, dochter van idem
6. *Yke Reins Ruiter*, idem
7. *Bernardus Sibbeles Spandaw*, koopman te Nijehaske
8. *Douwtje Jettes*, zijn huisvrouw
9. *Harmen Pieters de Jong*, veenbaas te Terband
10. *Jan Gerrits Jansma*, bakker te Gersloot
11. *Harmen Klazes Feijer*, veenwerker te Tjalleberd
12. *Pieter Arends Lok*, veenbaas te Tjalleberd
13. *Grietje Pieters de Jong*, zijn huisvrouw
14. *Barteld Jacobs Pijlman*, veenbaas te Tjalleberd
15. *Femmigje Hendriks Steenbergen*, zijn huisvrouw
16. *Gerrit Alberts de Hoop*, veenwerker te Nijehaske
17. *Grietje Jacobs Pijlman*, zijn huisvrouw
18. *Roelof Durks Bestevaar*, boer te Rottum
19. *Aaltje Boonstra*, huisvrouw van Durk Bestevaar
20. *Hendrik Jacobs Luik*, veenwerker te Gersloot
21. *Albert Jans Mast*, veen werker te Luinjeberd
22. *Douwe Harmens Maat*, veenwerker te Tjalleberd
23. *Geesje Karstes Knobbe*, zijn huisvrouw

24. *Willem Jans Dam*, veenwerker te Luinjeberd
25. *Wieger Pieters de Jong*, boer te Luinjeberd
26. *Pieter Siebes Schaaf*, schoenmaker te Nijehaske
27. *Antje Jans*, zijn huisvrouw
28. *Martinus Oenes Wagenaar*, boer in Het Meer
29. *Tjerk Klazes Busstra*, scheepstimmerknecht te Tjalleberd
30. *Maria Karstes Knobbe*, zijn huisvrouw
31. *Hendrik Johannes Abel*, scheepstimmerman te Tjalleberd
32. *Jouke Harmens Maat*, veenwerker te Tjalleberd
33. *Hendrik P. van der Werf*, te Oldeboorn
34. *Hendrik Otter*, schipper 'die zijn woonplaats niet heeft willen opnoemen'
35. *Sint Gerlofs*, smid te Oldeboorn
36. *Willemke Hendriks de Wilde*, vrouw van Klaas Jans Feijers, veenbaas te Tjalleberd
37. *Hendrikje Hylkes Korver*, wed. Jochum Akkerman, arbeidster te Tjalleberd
38. *Klaaske Haaijes de Jong*, vrouw van Hendrik Jans Wind, boer te Rottum
39. *Tjitske Hendriks de Boer*, vrouw van Gerrit Jacobs Broers, veenbaas te Tjalleberd
40. *Antje Jacobs Meijer* te Langezwaag
41. *Trijntje Alberts de Hoop*, wed. van Willem Wiegers Koning, arbeidster te Nijehaske
42. *Klaaske Jans Smid*, vrouw van Hendrik Jacobs de Jong, veenwerker te Tjalleberd
43. *Harmke H. Steenbergen*, vrouw van Wijtze Tjabeles Kamp, arbeider te Tjalleberd
44. *Trijntje Klazes Bakker*, vrouw van Frans Andries Bosma, veenbaas te Tjalleberd
45. *Margjen Jochums Akkerman*, vrouw van Thijs Harmens Drent, veenbaas te Tjalleberd
46. *Marijke Haagsma*, 'heeft haar beroep en woonplaats niet willen opgeven'
47. *Afke Helders*, arbeidster te Tjalleberd
48. *Aaltje Reinders*, te Oldeboorn

Vlak achter de rij namen lezen we in het proces-verbaal: 'allen grootendeels van Kerkboeken voorzien.'

De rechtbank te Heerenveen sprak *Wind* en *Ruiter* vrij, maar in Leeuwarden kregen beiden, via een appèl-vonnis, toch elk *ƒ* 10,- boete.[2]

In het boze *Wolvega* werd de op woensdag 7 september 1836 gehouden kerkeraadsvergadering weer eens op schandelijke wijze verstoord.

Behalve de kerkeraadsleden waren bij De Jong ook enige personen aanwezig, die zich bij de gemeenten wilden aansluiten; in totaal slechts 14 mensen, dus minder dan het toegestane 20-tal.

Voor het huis had zich een grote troep mensen verzameld, die vreselijk vloekten, scholden en dreigden. En daar ging het weer. Ze sloegen enige ruiten in en stonden klaar om ieder die de deur uitkwam met stokslagen te bewerken. Natuurlijk durfde zo niemand naar buiten te komen. De relschoppers hadden bovendien de deur vastgebonden. Drie uur lang hielden de ‘vijanden’ de Afgescheidenen zo in huis opgesloten. Dezen konden pas wegkomen toen de vijanden afgetrokken waren en er iemand door het raam naar buiten had durven klimmen om de deur los te maken.[3].

Het was geen pretje om Afgescheidene te zijn.

Wel heel schandelijk was wat zich op *zondag 25 september 1836* afspeelde in *Tjalleberd*, een dorp van veenarbeiders, dat toen ook tot het grondgebied van de Afgescheiden gemeente van Wolvega behoorde. Van Velzen, die er zeer nauw bij betrokken was, heeft het zelf uitvoerig verteld;[4] ook de notulen vermelden het verhaal, verder beschikken we over een officieel proces-verbaal,[5] en over een particuliere brief van de hervormde predikant van Tjalleberd, de 32-jarige J. Th. H. Huguenin (die van 1833-'42 in Tjalleberd heeft gestaan).[6]

Van te voren was het bij het grietenij bestuur van Aengwirden al bekend, dat ds S. van Velzen op zondag 25 septemer '36 in Tjalleberd zou komen preken. Een kerkeraadslid had het zelf te goeder trouw op het gemeentehuis verteld. Maar de grietman *W.H. Bouricius van Idema*, oorspronkelijk een militair, reageerde heel anders dan de berichtgever had verwacht. Hij stelde zich met de Officier van Justitie in verbinding om de bedoelde godsdienstoefeningen te kunnen voorkomen of uit elkaar te jagen. Beiden vonden het noodzakelijk - in overleg met de Gouverneur - dat in het geheim de komst van een detachement militairen werd georganiseerd, die op de bedoelde zondag om 9 uur 's morgens bij ‘de Nieuwe brug onder Terband’ (3 km ten noorden van Heerenveen) paraat moesten staan om, zo nodig, onmiddellijk naar Tjalleberd te marcheren. Zo gebeurde.

We putten nu eerst uit het officiele proces-verbaal van de gebeurtenissen, opgemaakt door de grietman: Op zondag 25 september '36 was hij met zijn secretaris (S.P. van Goïnga) naar de nieuwe brug onder Terband gegaan. Daar hadden beide mannen om half 9 een zo juist gearriveerd detachement militairen begroet, bestaande uit 1 officier, 36 manschappen, 3 onderofficieren en 1 tamboer, totaal 41 man.

Na het één en ander met de officier te hebben geregeld, waren de soldaten met de beide burgerlijke autoriteiten naar het dorp Tjalleberd gemarcheerd, grietman en officier te paard voorop. Daar werd halt gehouden, waarop de grietman zich met de secretaris en nog 6 politiemensen naar de schuur begaf, waarin de separatisten - wel 300 - hun godsdienstoefening al waren begonnen. Het was de schuur van *Hendrik Johannes Abel*, van beroep bokmaker of scheepstimmerman te Tjalleberd. Met moeite drong de grietman zich naar voren tot in de buurt van ds

Van Velzen, die net stond te bidden, maar daarmee toen dadelijk ophield. De grietman vroeg hem nu wie hij was en kreeg als antwoord: 'Van Velzen, wonende te Leeuwarden, houdende op verzoek van aanwezigen een godsdienstige vergadering.'

Toen de grietman verder informeerde of er zich onder de aanwezigen ook ouderlingen en diakenen bevonden, zeiden *Pieter Ottes de Jong*, koopman te Wolvega, en *Hendrik Jans Wind*, boer te Rottum: 'Wij zijn ouderlingen.' En *Jan Libbes Bouma*, boer te Rottum, *Jan Bonnes de Jong*, timmerman te Wolvega en *Ysbrand Jans Veenstra*, 'verwer' te Joure, getuigden van zichzelf 'Wij zijn diakenen'.

Van Velzen voegde er nog aan toe niet te weten, dat hij met een ongeoorloofde vergadering bezig was. Hierop verzocht de grietman de aanwezigen tot driemaal toe weg te gaan, maar zijn woorden bleven zonder resultaat. Nu liet hij, om indruk te maken 'het detachement, aanwezig op een afstand van nagenoeg drie minuten, met slaande trom aanrukken'. Inmiddels had zich voor de schuur een grote menigte nieuwsgierigen verzameld. Twaalf soldaten werden bij de achterdeur van de schuur geplaatst en 6 politie-agenten bij de openstaande voordeur. De grietman en bevelvoerende officier stapten naar binnen en verzochten de vergadering plechtig uiteen te gaan. Er gebeurde niets.

Met de woorden 'pak aan!' kregen nu de politie-agenten en soldaten het bevel in te grijpen. Dit had succes 'daar allen zich nu met spoed, ja zelfs met overhaasting' door verscheidene uitgangen naar buiten repten.

Tot zover een gedeelte van het proces-verbaal.

We schakelen vervolgens over op Van Velzens eigen verhaal:[7] De grietman vroeg aan Van Velzen, waar deze dacht te overnachten. 'Ik antwoordde, dat ik meende op het dorp te overnachten en de volgende morgen te vertrekken. Met enige aandrang, die mij op dat ogenblik bevreemdde, maar later begrijpelijk werd, gaf hij mij de raad diezelfde dag te vertrekken. Zonder enig vermoeden te hebben, antwoordde ik, 'dat mijn woning te ver verwijderd was om naar huis te gaan, omdat ik, zonder noodzaak op zondag niet wenste te reizen.'

Hierop verliet ik de schuur. Daar buiten vond ik de officier in een wijde kring staan. Reeds was de kerkdienst der Hervormden geëindigd, en verlustigde zich een groot gedeelte van die kerkgangers in de aanblik van een door soldaten uiteengedreven menigte. Een (hervormd) diaken liep met een vlag rond.'

Enige leden van de gemeente brachten Van Velzen naar het huis van Rein Wiegers Ruiter, waar hij het Avondmaal wilde bedienen. Maar dit kon niet doorgaan, omdat brood en wijn nog in de zo pas verlaten, nu door soldaten bewaakte schuur waren.

Hoewel men met niet meer dan 20 personen mocht vergaderen, vond Van Velzen, dat de doopsbediening, de bevestiging van een ambtsdrager en de kerkelijke bevestiging van een huwelijk toch wel konden plaats vinden. Daarvoor begaf men zich naar het huis van Pieter Arends Lok.

‘Terwijl de maatregelen genomen werden om dit voornemen te volvoeren, kwamen sommige leden van de gemeente te Sneek, die zich met een schip naar Tjalleberd hadden laten brengen om de prediking bij te wonen, mij verzoeken met hen te gaan en in het schip te prediken.’ Van Velzen zei echter hiervoor nu geen tijd te hebben, waarop de Snekers met het schip weer vertrokken.

Eigenlijk waren hei geen Snekers, maar mannen uit Scharnegoutum en directe omgeving (dicht bij Sneek), waar zich een concentratie van Afgescheidenen bevond, al kan de schipper best de actieve ouderling Nicolaas Borneman uit Sneek zijn geweest, een befaamd zeiler.

Toch keerden de schepelingen niet met lege handen terug; blijkbaar hadden ze de toezegging van Van Velzen gekregen, dat hij de eerstkomende zondag in Lutkewierum (dicht bij Scharnegoutum) zou preken d.w.z. op de nog steeds bestaande boerderij *De Heide*, gelegen in het land aan de weg van Scharnegoutum naar Bozum. Twee zondagen later (16 oktober) was Van Velzen daar weer. En toen kwamen ook daar de militairen en de inkwartiering.[8]

Maar we keren nu naar *Tjalleberd* terug. Van Velzen vervolgt zijn verhaal: ‘Weldra kwamen thans de ouders met hun kinderen, die gedoopt moesten worden. Terwijl ik met de bediening bezig was, gingen de soldaten, die zich in huis bevonden, naar buiten. En toen de aanwezigen na het dopen heengingen,[9] kwamen enige gewapende soldaten binnen om ons te verdrijven. We gingen naar een ander huis, waar ik de gekozen diaken (d.i. P.A. Lok) bevestigde. Aan het eind daarvan kwamen weer gewapende mannen toelopen en we gingen weer naar een ander huis.

Hier had de inzegening van het huwelijk plaats[10] en toen ook die was afgelopen, kwamen gewapende militairen ons voor de derde keer verdrijven!’ Van Velzen had nu zijn taak volbracht en ging met zijn gastheer, de pas bevestigde diaken P.A. Lok naar diens huis om daar het overige van de dag, en de nacht door te brengen. In het huis van deze veenbaas waren een sergeant met 4 soldaten onder wie een tamboer ingekwartierd.

‘Toen het licht reeds enige tijd opgestoken was, kwamen die mannen ongenodigd de kamer in, waar ik mij met de huisgenoten bevond. “Moet ik dit toelaten?” vroeg mij de vrouw des huizes. “Zij hebben geen recht”, zei ik, “om hier ongeroepen te komen; maar wellicht kunnen wij een nuttig gesprek met hen voeren; ik zou hen dus laten blijven.”’

Van Velzen wilde dus de gelegenheid gebruiken om met deze soldaten over de dienst van God te praten. Hij pakte het tactisch aan en begon eerst met hen te spreken over zijn eigen militaire diensttijd, toen hij in de dagen van de Belgische opstand (1830) zijn theologische studie aan de Leidse hogeschool had onderbroken en met andere vrijwilligers ten strijde was getrokken tegen de (toen) gehate Belgen.

Naar dit verhaal van Van Velzen wilden de ruwe soldaten nog wel luisteren, maar toen hij ‘de dienst van de Koning der Koningen’ begon

aan te prijzen, was het mis. Ze begonnen zo te vloeken, dat Van Velzen hun verzocht de kamer te verlaten. Ze weigerden botweg: ‘zij alleen en niemand anders waren meester in huis.’

Intussen was er op de weg voor het huis een samenscholing ontstaan.

Het ging er steeds luidruchtiger toe. ‘Zo naderde de tijd, waarop de taptoe moest geslagen worden. Toen de tamboer dit wilde gaan doen, verzocht hem de vrouw des huizes uit zorg voor haar kind, dat met koorts op bed lag, om niet op het terrein tussen haar woning en de openbare weg de trom te roeren. Hij beloofde het. Heengaande hield hij zijn belofte, maar bij de terugkeer sloeg hij met zó. groot geweld, dat het zieke kind gillende van het bed opsprong. ‘Dit zal een nacht geven’, riep de tamboer uit, toen hij de kamer binnenkwam, ‘ik kon zoveel jenever krijgen als ik maar wilde.’

Toen hij zich daarop fluisterend met zijn kameraden onderhield, en het getier van het volk, dat al van de weg af op het terrein voor het huis kwam, steeds toenam, rees het vermoeden bij mij, dat men gewelddadige voornemens tegen mij had.

Terwijl ik hierover dacht, werd de vrouw des huizes geroepen. Teruggekeerd, wenkte ze mij om in het achterhuis te komen, waar ze mij vertelde, dat een buurvrouw met tranen in de ogen, haar was komen waarschuwen, dat men van plan was mij te vermoorden. Ze had er de raad bij gevoegd, dat ik dadelijk het huis via de achterdeur moest ontvluchten.

Mijn gastvrouw stemde met deze raad in en meende, dat ik naar de veenderijen op enige afstand achter het huis moest vluchten, vanwaar een knecht, die ze mij zou nasturen, mij verder in veiligheid zou brengen. Na kort beraad begreep ik, mij niet naar buiten te moeten begeven. De maan scheen helder; de landstreek was mij onbekend, en zij, die tegen mij samenspanden, zouden mij wellicht ontdekken, wanneer ik mij in het veld begaf. Was dit het geval, dan zou de moedwil zich ten sterkste tegen mij uitlaten.

‘Kunt gij mij’, vroeg ik, ‘in uw huis niet verbergen en opsluiten?’

Ze had er geen gelegenheid voor. ‘Welnu,’ zei ik, ‘niet naar eigen goedvinden ben ik hier, maar in des Heeren weg. Ik blijf dan in de kamer en zal afwachten, wat de Heere over mij besloten heeft.’ Zo sprekende, vertrouwde ik, dat voor mij zelf, het sterven gewin zou zijn, maar de gevolgen, die mijn dood voor mijn weduwe en ons zo jeugdig kind zouden hebben, wogen mij zwaar op het hart. Terwijl ik beiden in het stille gebed aan de Heere opdroeg, zette ik mij in de kamer neer en begreep dat mijn toestand zo niet lang kon voortduren.

Men kon het de soldaten in hun ogen lezen en uit hun gefluister, gebaren en geluid van afgebroken en onheilspellende woorden opmaken, dat zij, zodra de menigte opgeruid en verhit door sterke drank binnenstormde, met haar gemene zaak zouden maken.

Werd dan het licht uitgedaan, dan kon de hoop op straffeloosheid en

de gedachte van verborgen te blijven, woeste en vijandige gemoederen ertoe brengen niet één, maar meerdere mensenlevens te verkorten. Niets anders scheen te verwachten.

Steeds meer hoorde men de menigte buiten in woest getier uitbreken, al sterker glinsterden de ogen en werd de kleur van de ongebonden soldaten verhoogd. Daar werden de ramen ingeslagen. Onder het geroep 'Daar zijn zij!' sprongen de soldaten op, terwijl het gejammer van kinderen of huisgenoten daarbij werd gehoord.

Op dat ogenblik verwachtte ik niet anders dan de menigte te zien binnenkomen. Wat ik doen zou had ik niet bedacht. Het hoefde ook niet. Plotseling hoorde ik een forse mannenstem. Er kwam stilte. Daarop werden voetstappen in huis gehoord. Iemand naderde, die de vrouw buiten de kamer riep. Al spoedig kwam ze terug, en nu vertelde ze, dat de grietman daar met de officier was geweest en haar gezegd had, dat hij voorbijkomende had gezien wat er gaande was, maar te zullen zorgen dat mij geen leed overkwam.

Soldaten met geladen geweren zouden de hele nacht de toegang tot het huis bewaken en mij de volgende dag, wanneer ik wilde vertrekken, begeleiden, zodat ik rustig kon gaan slapen.

Nu moesten zij, die zonet nog vlamden op moord, de kamer verlaten. Ook buiten het huis trok de menigte af, en nadat ik met de huisgenoten de Heere had gedankt, ging ik naar bed en genoot een verkwikkende rust, terwijl het huis de hele nacht werd bewaakt.

De volgende morgen bij ons vertrek uit Tjalleberd begeleidden enige soldaten de wagen, waarin ik zat, tot aan de grenzen van de gemeente. Terwijl ze ons hier verlieten, werd ons nog een bewijs van vijandschap gegeven. Ik voelde een drukking tegen de rug. Toen ik omzag, werd de punt van een bajonet teruggehaald. Het bleek bij onderzoek, dat één van de soldaten, alvorens te vertrekken, door de kap van de wagen gestoken had.'

We voegen aan het verhaal van Van Velzen nog enkele passages toe uit de brief, die de hervormde ds Huguenin van Tjalleberd aan zijn collega R. de Kemper te Nijehaske schreef. Deze laatste was toen scriba van het classicaal bestuur van Heerenveen.

Ds Huguenin had vernomen, dat de militairen nog enige tijd in Tjalleberd zouden blijven en bij de voornaamste 'belhamels' waren ingekwartierd. Hij was er heel tevreden over 'dat de Heer Van Velzen zijne oproerige voornemens niet heeft kunnen ten uitvoer brengen en dat de rust onzer Gods-dienst-oefening door de tegenpartij niet gestoord is'. Nee, zeggen we erbij, maar zijn kerkdienst was wel verlopen, want toen de soldaten met slaande trom voorbij de kerk marcheerden op weg naar de samenkomst van de Afgescheidenen, was de nieuwgierigheid de meeste kerkgangers te machtig geworden. Ze hadden de preek de preek gelaten en waren de weg opgegaan om beter getuige van de komende gebeurtenissen te kunnen zijn.

Nog in het begin van deze eeuw leefde de herinnering aan deze zo sensationeel verlopen zondag in Tjalleberd en omgeving.[11]

Wat waren nu de verdere reacties op die rel van zondag 25 september 1836 in Tjalleberd?

Wat de grietman betreft, is het gauw gezegd: Hij vond het nog niet vertrouwd de militairen te laten vertrekken, want hij had vernomen, dat de Afgescheidenen van plan waren elke zondag opnieuw godsdienstoefeningen te houden in strijd met de wet. Daarom liet hij de soldaten bij de voornaamste 'belhamels' - om een typering van de hervormde ds Huguenin te gebruiken - opnieuw inkwartieren. Daar zijn ze gebleven tot maandag 3 oktober '36. Ze waren in Tialleberd gekomen op zondag 25 september.

Niet lang dus hebben die vreemde elementen in de Tjalleberder gemeenschap gebivakkeerd, slechts acht dagen. In Scharnegoutum waren in de zomer van 1836 militairen meer dan vijf weken gelegerd geweest!

Tjalleberd behoorde met *Sneek*, *Scharnegoutum* en *Oenkerk* tot de vier plaatsen in Friesland, waar de Gouverneur in 1836 een detachement militairen had ingezet om krachtdadig tegen de Afgescheidenen op te treden.[12] Had dus de grietman om de komst van soldaten gevraagd, de reacties van de Afgescheidenen op hun in de war gestuurde godsdienstoefening op de bewuste zondag, met alle gevolgen van dien, logen er ook niet om.

Ze namen hun advocaat *G. de Waal*, die bij de Heerenveense rechtbank altijd voor hen pleitte, in de arm. Deze protesteerde bij niemand minder dan de Gouverneur tegen de plaats gehad hebbende inkwartiering, o.a. op grond van door het grietenijbestuur overtreden bepalingen van het 'Reglement op het Bestuur ten plattenlande'. Hij verzocht 'om opheffing dezer onregtmatige inbreuk op het domicilie der ingezetenen'.

Verder deelden op 30 september 1836 *Pieter Arends Lok en Rein Wiegers Ruiter*, beiden veenbaas te Tjalleberd, namens een hele rij personen schriftelijk mee, dat ze voornemens waren gedurende de maanden oktober, november, december '36 elke zondag om negen, één en zes uur godsdienstoefeningen van meer dan 20 personen te houden. Ze meenden volgens de grondwet het recht te hebben van vrije godsdienstoefening, zoals de rechtbank te Heerenveen had erkend.

Hun aanvraag voldeed - schreven ze - aan het Koninklijk Besluit van 5 juli '36, zodat ze recht op bescherming hadden 'tegen de aanslagen van kwaadwilligen'.

Volgens het verzoekschrift zouden de godsdienstoefeningen worden bijgewoond door de volgende personen:

Pieter Ottes de Jong en vrouw, koopman te Wolvega
Hendrik Jans Wind en vrouw, boer te Rottum
Jan Libbes Bouma en vrouw, boer te Rottum
Ysbrand Veenstra en vrouw, 'verwer' te Joure

Pieter Arends Lok en vrouw, veenbaas te Tjalleberd
Pieter Postma en vrouw, kuiper te Joure
Hendrik Thijs Coopmans, winkelier te Joure
Marten Praamsma en vrouw, te Joure
Marten Douma, te Idzard
Durk J. Woudsma en vrouw, te Idzard
Jan Bootsma en vrouw, arbeider te Wolvega
Jan Jacobs Stroop, winkelier te Sonnega
Jacob Zoer, te Blesdijke
Klaas Tjonger, te Blesdijke
Jacob Muurling, te Wolvega
De weduwe Heeren, te Wolvega
De weduwe *Arend F. Smink*, arbeidster te St. Jansga[13]
Albert Klazes Langhout en vrouw, arbeider te Rottum
Lambertus Ponne en vrouw, apothecar te Heerenveen
Jacob Velzel, kuiper te Heerenveen
De weduwe *Velzel*, aldaar (moeder en zoon zijn in 1839 met attestatie naar Steenwijk vertrokken)
Martinus Oenes Wagenaar en vrouw, boer in 't Meer
Fedde Wiepkes van Ylsinga en vrouw, timmerman in De Knijpe
Pieter Schaap en vrouw, schoenmaker in de Schans (Terbandster Schans)
Bernardus Sibles Spandaw en vrouw, winkelier in de Schans
De weduwe *Albert Koning*, aldaar
Harmen Pieters de Jong en vrouw, veenbaas te Terband
Wieger Pieters de Jong en vrouw, veenbaas te Luinjeberd
De weduwe *Jochum Akkerman*, arbeidster te Tjalleberd
Tjitske de Boer, vrouw van Gerrit Broers, veenbaas te Tjalleberd
Willemke H. de Wilde, vrouw van Klaas Feijer, veenbaas te Tjalleberd
Douwe Harmens Maat en vrouw, turfmaker aldaar
Hendrik Johannes Abel en vrouw, bokmaker aldaar
Tjerk Klazes Busstra en vrouw, timmerman aldaar
Barteld Pijleman en vrouw, veenbaas aldaar
Harmke Hendriks Steenbergen, arbeidster aldaar
Gooitzen Roelofs Hartkamp, abeider aldaar
Margien Akkerman, vrouw van Thijs Drenth, veenbaas aldaar
Jouke Harmens Maat, turfmaker aldaar
Hendrik Jacobs Luik en vrouw, arbeider te Gersloot
Geugjen Alberts Luik, arbeider aldaar
Hendrik Jansma, bakker te Gersloot
Feytjen Tuinema, naaister te Oldeboorn
Sijtske Slotje, naaister te Oldeboorn.

In totaal 65 personen, afkomstig uit Wolvega, Tjalleberd, Joure, Ter Idzard, Blesdijke, Heerenveen, de (Terbandster) Schans, Terband, Gersloot, Oldeboorn en De Knijpe.

Lok en Ruiter lieten hun verzoekschrift, bestemd voor de grietman van Aengwirden, per deurwaarder bezorgen ‘aan het Grietenij Huis van Aengwirden op de Fok onder Terband’. Dat ze dit per deurwaarder deden vond hierin zijn oorzaak, dat twee dagen eerder het verzoekschrift op formele gronden was geweigerd.

Nòg een protest moest de deurwaarder op zaterdag 1 oktober officieel bij het grietenij bestuur van Aengwirden indienen. Daarin protesteerden 9 personen tegen de inkwartiering hun op woensdag 28 september '36 opnieuw, nu voor vijf dagen opgelegd, nadat ze al ‘bij vroeger Billet van 25 september voor drie dagen met inkwartiering waren bezwaard geweest’. Deze maatregel ging volgens hen duidelijk in tegen de ‘Reglementen op het stuk der kazernering en inkwartiering, waarbij de volkomenste evenredigheid van lasten tot grondslag ligt.’

De protesterenden waren:

Pieter Arends Lok, veenbaas te Tjalleberd, no 134
Rein Wiegers Ruiter, idem, no 60
Hendrik Johannes Abel, timmerman Tjalleberd, no 100
Roelof Hendriks Bos, Luinjeberd, no 95
‘allen bezwaard met vier soldaten in kwartier’
Harmen Harmens Dam, veenbaas te Tjalleberd, no 18
Frans Andries Bosma, idem no 43
Douwe Harmens Maat, veenman te Tjalleberd, no 120
Jan Aarts Bakker, veenbaas te Luinjeberd, no 88
Harmen Pieters de Jong, veenbaas te Terband, no 8.

Deze laatste vijf hadden elk twee soldaten in kwartier. We schreven al, dat de soldaten op maandag 3 oktober zijn teruggeroepen.

Ook de rechtbank te Heerenveen reageerde op de op zondag 25 september '36 in Tjalleberd gehouden godsdienstoefening, die zo tumultueus was verlopen. Alle beklaagden werden vrijgesproken. Maar in appèl te Leeuwarden kreeg de 26-jarige ds Van Velzen *ƒ* 100,- boete en 6 anderen elk *ƒ* 12,-[14] (de vijf kerkeraadsleden en de gastheer die zijn woning voor de dienst beschikbaar had gesteld).

Met de Kerstdagen van 1836 kwam ds Van Velzen volgens afspraak weer naar de zuidoosthoek van Friesland om daar in enkele plaatsen het Woord te bedienen. Maar ook nu weer liep het fors uit de hand.

Op zaterdag 24 december was hij met de diligence in Heerenveen aangekomen. Bij Martinus Oenes Wagenaar, de boer in Het Meer, had hij zijn logiesadres. Het was de bedoeling, dat hij de volgende dag bij *Fedde Wiepkes Ylsinga*, de 45-jarige timmerman in *Beneden Knijpe*, een Kerstpreek zou houden en het Avondmaal bedienen. Over die kerkdienst lezen we in de kerkeraadsnotulen:

Onder het zingen was de grietman van Schoterland[15] binnengekomen in gezelschap van een assessor (wethouder) en drie veldwachters, heel oneerbiedig ‘met de hoeden op hare hoofden’. Na daar enige ogenblik-

ken te hebben gestaan, sprak de grietman zonder te zeggen wie hij was: ‘Ik verzoek stilte.’ De gemeente zong door. De grietman herhaalde zijn verzoek. De gemeente bleef doorzingen tot de beide psalmverzen uit waren.

Toen wendde de grietman zich tot ds Van Velzen met de woorden: ‘Mijn Heer Van Velzen, gewezen Leeraar, ik verzoek u deze vergadering uiteen te laten gaan.’ Van Velzen antwoordde, dat hij daarvoor de bevoegdheid miste, omdat hij hier op verzoek van de gemeente was gekomen. De grietman reageerde hierop met: ‘Ik kom hier uit naam van den Koning om deze vergadering uiteen te drijven’ en onder veel gevloek schreeuwde hij tenslotte: ‘Ik ben soldaat geweest,’ pakte ds Van Velzen woest beet ‘en scheurde hem met geweld van de plaats waar onze leeraar stond.’

Toen stond ouderling Pieter Ottes de Jong op met de woorden: ‘Dit kan zo niet,’ en liep driftig op het tweetal toe. Maar de grietman duwde woedend de ouderling van zich af. Deze greep hem bij de jas (‘rok’) om zich staande te houden, waarop de grietman weer riep: ‘Tast mij niet aan, ik ben de grietman!’ Wel probeerde Van Velzen hem tot bedaren te brengen, maar hij wilde niet naar Van Velzen luisteren, zo lang deze zijn mantel en bef niet had afgelegd. Van Velzen voldeed aan de voorwaarde en zei nu, dat de rechtbank te Heerenveen ‘ons’ volgens de wet altijd vrij sprak.

De grietman - door het dolle heen - ging ‘op de plaats staan waar hij onze leeraar had weg gescheurd en sprak: Ik weet van geen rechtbank, ik weet van geen wet, ik ben zelf de wet.’ De gemeente vond het nu maar het beste weg te gaan. Sommigen gingen naar huis; anderen deden volgens de les van de Zaligmaker: ‘Indien zij u vervolgen in de ene stad, vlucht naar de andere,’ en gingen naar Wolvega naar het huis van ouderling Pieter O. de Jong. Daar kwam Van Velzen 's avonds ongehinderd preken over Jezus' geboorte en het Avondmaal bedienen.

De rechtbank te Heerenveen veroordeelde De Jong wegens ‘feitelijke en gewelddadige tegenstand geboden tegen de grietman van Schoterland’ tot een boete van *f* 20,-. Dat was niet zoveel, maar de rechtbank had in rekening gebracht ‘dat echter de hele toedracht van de zaak zo vele verlichtende omstandigheden oplevert’ dat er termen aanwezig waren om de bij de wet gevorderde straf te verminderen.[16]

De volgende dag - tweede Kerstdag - zou Van Velzen weer in Wolvega voorgaan, blijkbaar niet in het huis van ouderling De Jong, maar ‘op de plaats waar alle Zondagen te Wolvega Godsdienst werd verrigt’. Waarschijnlijk was dit het huis van de 38-jarige naaister Jacoba Muntingh, die in januari 1837 door de rechtbank van Heerenveen werd vrijgesproken van de aanklacht, dat ze op tweede Kerstdag '36 haar huis ter beschikking van de separatisten had gesteld. (Ze zou een paar jaar later trouwen met de weduwnaar-schoenmaker *Jacob Arends Zoer* te Blesdijke, toen ouderling van de Afgescheiden kerk te Wolvega.)

De dienst op tweede Kerstdag verliep weer niet ongehinderd. Lag Beneden Knijpe in de grietenij Schoterland (waar de vorige dag een kerkdienst haast met een vechtpartij was geëindigd), Wolvega behoorde bij West stelling werf, zodat nu een andere grietman (Van Heloma) in actie kwam. Hij stuurde een rapport van het gebeurde op maandag 26 december '36 aan de Officier van justitie bij de rechtbank te Heerenveen.[17] Daaraan ontlenen we het volgende:

Op zondagmorgen 25 december '36 had de grietman van de Officier van justitie een tip gekregen, dat er die dag of de volgende morgen in Wolvega een godsdienstoefening van separatisten onder leiding van ds S. van Velzen zou worden gehouden. Het lukte de grietman niet hierover meer aan de weet te komen. Maar maandagmorgen om 11 uur kwam het bericht, dat zo'n bijeenkomst aan de gang was, waarschijnlijk in een huis 'staande bij deze gebuurte'. Hij ging er met 4 politie-mannen dadelijk naar toe. Het wàs zo.

Van Velzen stond in het bewuste huis voor 37 personen te spreken, 'waarvan de meesten in andere grietenijen en zelfs in Leeuwarden woonachtig waren'.[18] Wantrouwig veronderstelt de grietman in zijn verslag, dat deze vreemdelingen om de 'zaak te misleiden des nachts moeten zijn aangekomen'. Aan het bevel te zwijgen, voldeed Van Velzen; maar de vergadering zelf weigerde beslist uiteen te gaan. Vooral ouderling Pieter O. de Jong was op dit punt de woordvoerder.

'Ik had dus,' schrijft de grietman, 'om mijn doel te bereiken geweld moeten gebruiken,' maar hij vond dit op dat moment niet raadzaam. In de eerste plaats was 'het vertrek zeer klein en geheel opgevuld met menschen,' zodat er gemakkelijk 'ongelukken' hadden kunnen gebeuren, als de agenten bij verder verzet van hun wapens gebruik hadden moeten maken.

In de tweede plaats was hij bang de orde buiten het huis niet te kunnen handhaven, daar de 'volksmenigte' geleidelijk aangroeide. En bij vorige gelegenheden was al gebleken, dat deze in Wolvega 'niet zeer gunstig voor de Separatisten en hunne aanhangers gestemd was'. Dit klopt, we hebben er al een illustratie van gegeven. De grietman verliet dus de woning en riep haastig een korporaal en 8 schutters 'van den 1 Ban' op, voorzag hen van geweren en begaf zich nu met deze 'gewapende magt' opnieuw naar de plaats van de bijeenkomst.

De schutters posteerde hij buiten het huis om daar de orde te bewaren. Zèlf ging hij met de politie-agenten weer naar binnen, waar de vergadering nog voltallig aanwezig was. Daar herhaalde hij het bevel: weggaan!

Hoewel het machtsvertoon toch wel indruk op de bezoekers had gemaakt en sommigen vrijwillig het huis verlieten, 'werd evenwel bij velen nog eene onwil en groote traagheid aan den dag gelegd, zelfs zoodanig dat men dezen met geweld ten deure heeft moeten uitzetten.'

De notulen vertellen er nog bij, dat, toen de grietman het bevel had gegeven weg te gaan, Van Velzen hem nog vroeg 'of hij dan nog eerst een

gebed kon doen'. Hierop had de grietman geantwoord: 'Dan moet zulks zeer kort zijn.'

Waren de aanwezigen dus met harde hand de deur uitgezet ('met stooten en slaan'), in zijn brief aan de Officier van justitie constateert de grietman: 'Geen der vergaderden is evenwel op straat door daden beledigd, terwijl Van Velzen geleid door de politie-bedienden en omgeven door eene groote menigte volk tot aan het huis van P.O. de Jong onder een gedurig geschreeuw en overladen met schimp- en smaadwoorden, waartegen men niets heeft kunnen doen, is gebragt.'

's Middags om 2 uur is Van Velzen weer uit Wolvega vertrokken, 'den weg naar het Heerenveen inslaande.'

De Kerstdagen '36 zijn voor de Afgescheiden gemeente te Wolvega dus wel zeer roerig en emotioneel verlopen. Ook op de andere vergaderplaatsen van de uitgestrekte gemeente was het niet altijd rustig. Daarom moeten we ons verhaal vol rumoer, geschreeuw en glasgekletter nog even vervolgen.

We beginnen met *Heerenveen*. Vooraf nog deze vermelding: Op 7 december '36 was er een kerkeraadsvergadering geweest in *Tjalleberd* bij diaken P. Lok aan huis. Daarin was besloten, dat ouderling *H.J. Wind* van *Rottum* elke donderdag overdag in Tjalleberd zou catechiseren en daar 's avonds een oefening houden, terwijl diaken *Ysbrand Jans Veenstra* op de woensdagavonden in Heerenveen bij de weduwe *Velzel* zou voorgaan.

Zo was Veenstra op woensdag 25 januari 1837 naar de woning van Jacob Velzel gestapt om daar 'een woord te spreken tot stigting en vermaning der gemeente'. Nauwelijks was hij daarmee begonnen of daar kwam Jan van der Sluis, assessor van de grietenij Schoterland met enkele politieagenten binnenvallen 'met oogmerk om de vergadering uiteen te drijven'.

Maar er waren minder dan 20 personen aanwezig. Zowel één van de agenten als Y. Veenstra zelf wezen de assessor hierop. Deze wilde echter niet naar rede luisteren en gaf de politie-mannen 'de strengste order' de vergadering uit elkaar te jagen.

Sommige bezoekers vluchtten bij de buurvrouw, de wed. M. Prins, naar binnen. Het was een huis van twee woningen onder één dak. Hoewel buurvrouw te kennen gaf deze mensen te ontvangen, gaf de assessor aan zijn mannen toch bevel: 'Haal ze er maar uit.' En zo 'moesten onze broeders met eenige vrienden voor de tweede maal het vertrek verlaten door middel van geweld'.

Dat de assessor J. van der Sluis hier zijn boekje was te buiten gegaan, heeft hij zelf later ingezien. Want toen ouderling Pieter O. de Jong een aanklacht tegen hem indiende, heeft 'deze alle middelen aangewend om door geld de zaak af te koopen,' aldus de notulen.

De Jong en Veenstra waren echter niet op geldelijk voordeel uit. Ze ontvingen om te beginnen een verklaring op zegel, die als volgt luidde:

‘Ondergetekende J. van der Sluis, assessor van Schoterland verklare bij dezen (dat) de Godsdienstige vergadering, gehouden ten huize van *Jacob Velzel*, kuiper op het Heerenveen den 25 Jan. 1837 niet ontwettig was en dat alzoo de uiteendrijving dier vergadering door mij ondergetekende ten onregte is geschied en aan een misverstand moet worden toegeschreven.

Heerenveen, den 20 januarij 1837.

w.g. J. van der Sluis.’

En de 75 gulden aan de Procureur te Heerenveen, Mr. Gerard de Waal, door Van der Sluis uitbetaald om de zaak af te kopen en door deze ter hand gesteld aan Pieter Ottes de Jong en Ysbrand Jans Veenstra, om aan laatstgenoemde en aan Jacob Velzel en de wed. M. Prins te worden uitgekeerd, zijn hun op kwitantie teruggegeven.

De broeders wilden dit geld niet houden - aldus de notulen - omdat ze geen tijdelijk voordeel zochten, de assessor berouw toonde en ‘zij het alzoo haren pligt agten... hem dan ook alzoo te vergeven volgens de les van onzen Zaligmaker hetwelk wij lezen bij Math. 18: 21 en 22, Marcus 11: 25, Lucas 17: 4 en volgens de les van de Apostel Paulus zooals wij lezen bij Col. 3: 13’.

Was het dus op woensdagavond 25 januari 1837 in *Heerenveen* in de war gelopen, de volgende dag werd in *Tjalleberd* weer een vergadering onmogelijk gemaakt. Ze zou bij de veenbaas te Luinjeberd, *Wieger Pieters de Jong* aan huis worden gehouden. Ouderling *Hendrik J. Wind* was de voorganger; ook diaken Pieter A. Lok was present.

Nog maar nauwelijks was Wind begonnen te spreken of daar kletterden de glasscherven al naar beneden. Toen de eigenaar van het huis met diaken Lok en nog enige anderen voor nader onderzoek naar buiten ging, zagen ze een grote menigte mensen staan, voor een deel gewapend met stokken, terwijl intussen uit alle macht met stenen naar het huis werd gegooid ‘en men hoorde niet anders als vloeken en rasen en dreigementen.’

Gelukkig liep geen van de bezoekers letsel op; allen waren ‘ongeschonden’ thuis gekomen.

In het archief van de rechtbank te Heerenveen vonden we nog slechts één vonnis, betrekking hebbend op een samenkomst van Afgescheidenen in Tjalleberd. Het betreft hier een godsdienstige bijeenkomst door 17 personen bij de 60-jarige veenbaas *Rein Wiegers Ruiter* aan huis gehouden, en waarin de 27-jarige ‘verwer’ uit Joure, Yzebrand Veenstra, voorging.

Weliswaar had de politie geconstateerd, dat op het erf van het huis voor de open vensters nog een 18 mensen hadden gestaan, die ook hadden meegezongen, maar deze buitenstaanders konden ‘regtens’ niet opgeteld worden bij de personen die zich binnenshuis bevonden.

Daarom sprak de rechtbank te Heerenveen *Veenstra* en *Ruiter* en ook

veenbaas *Lok* vrij - zoals te verwachten viel - maar nu ging onverwacht ook de rechtbank te Leeuwarden in appèl met de Heerenveense vrijspraak akkoord.[19] Ere aan de Heerenveense rechters Cratz, Evertsz en Boelens, voegt ds J. Douma aan deze uitspraak toe.[20]

Hoe komt het nu, dat de Afgescheidenen, aangeklaagd wegens het houden van 'onwettige' godsdienstoefeningen, door de rechtbank te *Heerenveen* altijd werden *vrijgesproken*, en door de rechtbanken te *Leeuwarden* en *Sneek* nooit?

De oorzaak hiervan is de volgende: De rechtbanken in Sneek en Leeuwarden baseerden hun veroordelingen op een paar artikelen in het wetboek van strafrecht, de *Code Pénal*, een Frans wetboek van strafrecht, in 1810 tot stand gekomen tijdens het Franse keizerrijk. Toen het koninkrijk Holland in 1810 bij Frankrijk werd ingelijfd, werd deze Code Pénal ook in Nederland geldig en is dit tientallen jaren gebleven.

In de artikelen 291, 292 en 294 stond o.a. dat men zonder toestemming van de regering geen godsdienstig genootschap of gezelschap mocht oprichten met de bedoeling geregeld godsdienstoefeningen te houden met meer dan 20 personen, de huisgenoten van de gastheer niet meegeteld.

Deed men dit toch, dan konden de 'leiders' gestraft worden met een geldboete. Voor Nederland gold als minimumstraf *f* 8,-, terwijl het maximum *f* 100,- boete was.

En wie zonder vergunning van de plaatselijke overheid zijn huis voor zulke bijeenkomsten beschikbaar stelde, kon dezelfde boete krijgen.

Maar de rechtbank van Heerenveen, die *doopsgezinde* rechters telde, beriep zich voor haar vonnissen van *vrijspraak* steeds op twee artikelen van de *grondwet*, waarin o.a. stond: Aan ieder wordt volkomen vrijheid van *godsdienstige begrippen* gewaarborgd, en aan alle godsdienstige *gezindheden* in het Koninkrijk *bestaande*, wordt gelijke bescherming verleend. De Afgescheidenen beriepen zich dan ook op de grondwet, op de passage waarin vrijheid van godsdienstige begrippen aan *iedereen* werd gewaarborgd (art. 190, 191). Maar op de rechtbanken van *Heerenveen* en *Amsterdam* na stelden de meeste rechters in Nederland daar steeds tegenover, dat de Afgescheidenen geen *bestaande* godsdienstige gezindheid vormden, maar een nieuwe secte waren; waarop deze weer terecht reageerden met de stelling, dat zij zich steeds hielden aan de officieel nooit afgeschafte belijdenisgeschriften van de Hervormde kerk.

Nu hadden de *doopsgezinden* onder de oude Republiek ook nooit volle vrijheid van godsdienstoefening gekend. Ze werden geduld en hun kerken moesten altijd wat achteraf worden gebouwd, nooit direct aan de straat. En nu de Afgescheidenen ditzelfde lot of erger dreigde te treffen, ging blijkbaar het doopsgezinde bloed van de rechters in Heerenveen sneller stromen, zodat zij - denkend aan hun eigen godsdienstige voorgeschiedenis - sterk de nadruk gingen leggen op de in de grondwet gewaarborgde vrijheid van godsdienstige begrippen voor iedereen.

We stappen nu van de ‘verboden’ en uit elkaar gejaagde godsdienstoefeningen af en richten in het volgende hoofdstuk onze aandacht op de meer normale gang van het kerkelijk leven in de uitgestrekte gemeente Wolvega met haar verspreid liggende vergaderkernen.

B. De periode 1836-'40

We beginnen weer met het jaar 1836 en maken hierbij dankbaar gebruik van een artikel van ds J. Douma.[1] De kerkeraadsvergaderingen van de gemeente Wolvega werden al spoedig geregeld om de maand gehouden, bij één van de broeders aan huis. Af en toe kwamen mannen en

vrouwen op zo'n vergadering met de bedoeling als lid van de gemeente te worden ‘aangenomen’. Zo werden op 13 augustus '36 toegelaten *Douwertje Jans Wiersma*, *Jacob Godfried Velzel*, de kuiper uit Heerenveen, en *Harm Klazes Veijer*, een veenwerker in Tjalleberd. Met *Bernardus S. Spandaw*, een winkelier in De Schans, kon het nog niet doorgaan, omdat eerst geruchten van dronkenschap moesten worden onderzocht.

Wilde er iemand beljdenis van zijn geloof afleggen, dan leidde ouderling P.O. de Jong het onderzoek. Maar was ds Van Velzen beschikbaar, dan had deze uiteraard de leiding. Zo werden op 16 november 1837 door hem ondervraagd *Pieter Siebes Schaaf*, schoenmaker te Nijehaske, en *Jeltje Wietses Kamp*.

Volgens de notulen sprak de leraar enige tijd met hen ‘over de waarheden en hetgeen zij door bevinding hadden leeren kennen’. Men vergat in die dagen nooit naar de bevindelijke kennis te vragen!

Toen de kerkeraad geen bezwaar had om met het onderzoek door te gaan, ‘heeft de leeraar eenige vragen voorgehouden, bevattende kortelijk de hoofdsom der Christelijke leer’, waarop beide genoemde personen toestemmend antwoordden en werden ‘bevestigd’.

Er zat een beetje groei in de gemeente, zodat men in augustus 1837 op de kerkeraad overwoog banken aan te schaffen om voldoende zitplaatsen te krijgen.

In verband met die groei en de uitgestrektheid van de gemeente kwam er een derde ouderling bij nl. *Hendrik Thijs Coopmans*, een winkelier te Joure, die door ds Van Velzen in zijn ambt bevestigd werd ‘met oplegging der handen’. De kerkeraad telde nu 6 leden, nl. de ouderling *P.O. de Jong* (Wolvega), *H.J. Wind* (Rottum) en de zojuist genoemde *Coopmans*. Verder de drie diakenen *Ysbrand Jans Veenstra* (Joure), *Pieter Arends Lok* (Tjalleberd) en *Jan Bonnes de Jong* (Wolvega).

Hun taak was zwaar, omdat de leden van de gemeente Wolvega zo verspreid woonden. Men denke zich het doen van huis- en ziekenbezoek en het verzorgen van de armen eens in. Op 6 december 1837 werden de wijken als volgt verdeeld:

De ouderlingen Coopmans en Wind zouden de leden bezoeken, die woonden in Tjalleberd, Heerenveen, De Knijpe, Rottum en De Joure. Verder moesten Coopmans en P.O. de Jong huisbezoek doen in Wolvega, Sonnega, Oldetriene, Blesdijke, De Ridders (= Ter Idzard) en in Oldeholtpade.

Ook P.O. de Jong kreeg - evenals Coopmans - een dubbele taak. Hij had met diaken P.A. Lok Oldeboorn te bezoeken en ouderling Wind kreeg met diaken Jan Bonnes de Jong Langezwaag en Gorredijk voor zijn rekening.

Wanneer de lezer op een uitgebreide kaart van Friesland al die dorpen en dorpjes eens opzoekt, dan zal hij constateren, dat de Afgescheiden gemeente van Wolvega in het begin heel het zuidoosten van Fries-

land besloeg! Als we daarbij nog bedenken, dat iñ die tijd de wegen slecht en de vervoersmiddelen gebrekkig en langzaam waren, dan moeten we diep respect hebben voor het ambtelijk werk door de kerkeraadsleden verricht.

De diaconale verzorging van de armen - aldus ds J. Douma - werd ook ter hand genomen. De verzorging vond plaats met kleine middelen, maar ze was praktisch. Zo werd aan een behoeftige linnen ondergoed verstrekt. Een weduwe zou worden geholpen 'om haar eenige negotie aan te schaffen'. Voor een ander werd het huis gerepareerd, wat niet meer dan *ƒ* 10,- mocht kosten. Er was iemand, die kleding voor zijn zoon vroeg en een dienst voor zijn dochter.

Toen de weduwe van Arend Freerks Smink (Roelofje Folkers Buis) 'uit nood' haar klok in onderpand had gegeven aan de hervormde predikant van St. Jansga, voor de somma van *ƒ* 12,-, zorgden de diakenen ervoor, dat de klok weer terug kwam en stortten het verschuldigde geld.[2]

Ten behoeve van de armen huurden de diakenen op 1 maart 1837 65 roeden aardappelland voor 17½ cent de roede, en het volgend jaar 2 × 20 roeden voor 15 cent de roede. Ze gaven aan een weduwe zelfs een kalkbak om haar te helpen haar kost te verdienen.

Misschien is die bak wel op een onderstel met een paar wielen gezet.

Hoog was de ondersteuningssom niet en in de zomer nog minder dan in de winter. Zo werd voor een weduwe in de zomer van 1837 de bijdrage van *ƒ* 1,50 teruggebracht tot *ƒ* 1,- en die voor een andere weduwe van *ƒ* 1,- op 60 cent. Maar naar de toenmalige maatstaf was de ondersteuning voldoende. Ook werd - vervolgt ds J. Douma - de *tucht*, die in het Hervormd genootschap werd verwaarloosd, trouw geoefend, al ging dit niet altijd precies volgens de lijnen van het gereformeerde kerkrecht.

Bij de toelating tot het Avondmaal werd erop gelet, wie men toeliet en als de doop werd aangevraagd, dan ondervroeg ds Van Velzen de ouders over de betekenis van dit sacrament. Toen het een keer voorkwam, dat een moeder ongeveer niets van de doop afwist, mocht alleen de vader het kind 'aanbieden'.

Tegen misstanden en zonden in de gemeente werd met ernst opgetreden. De zonden, die moesten worden bestreden, waren o.a. zondagsontheiliging, het ontrouw bijwonen van de kerkdiensten en dronkenschap.

Hoe onvast sommige lidmaten in hun overtuiging waren, blijkt uit de notulen van 4 mei 1836. Weliswaar hadden zich vijf personen bij de gemeente aangesloten, maar Sjoekje Reitses Poelstra was weer 'tot de valsche kerk terug gegaan', m.a.w. weer hervormd geworden. Ze vertelde de haar bezoekende ouderlingen, dat ze zich 'in drift' had afgescheiden 'en dat de Heere haar geopenbaard had', dat ze zich nog niet mocht afscheiden.

Toen de broeders haar om bewijzen uit Gods Woord voor dit standpunt vroegen, 'wist zij niets, terwijl zij zich alleen daarop beriep, dat zij

geen licht had'. Daarom wezen de ouderlingen haar ter waarschuwing 'op het wijf Loths', echter zonder resultaat. In het notulenboek van menige Afgescheiden kerk hebben we bij vermaning de geschiedenis van de vrouw van Lot als waarschuwend voorbeeld aangetroffen.

Heel wat opschudding veroorzaakte in 1836 de aanklacht tegen diaken *Dirk R. Bestevaar*, dat hij zich wederrechtelijk een paardedek zou hebben toegeëigend. Hij moest zich van blaam zuiveren, maar kon het tegendeel van het gerucht niet voldoende bewijzen. Men zou Van Velzen om advies in deze kwestie schrijven. Maar zolang Bestevaar geen verootmoediging of berouw toonde, kon hij niet langer als diaken worden erkend. Het lag alles moeilijk. Een paar maanden later echter kwam er een gelukkige wending in deze nare zaak. De 'diefstal' viel mee: Bestevaar had zijn eigen paardedek verloren en een precies gelijk dek, dat aan een ander toebehoorde, te goeder trouw als het zijne meegenomen. De 'diefstal' was dus niet met opzet gepleegd. Toen zijn eigen verloren dek weer voor de dag kwam, had hij zich gehaast het andere terug te brengen aan hem, die zijn eigendomsrecht altijd had staande gehouden. Hj werd nu weer als lid aanvaard, maar nog niet als diaken, want zo iemand moest een goede naam hebben.

Ernstige tuchtgevallen kreeg de kerkeraad nagenoeg niet te behandelen, al lezen we wel van enige Afgescheidenen, die weer hervormd werden, b.v. de Heerenveense apotheker *Lambertus Gerrits Ponne*[3] en zijn vrouw *Vrouwkjen Martinus Wagenaar*, die al in 1837 weer een kind in de Hervormde kerk lieten dopen en van wie de Afgescheiden kerkeraad in januari 1838 verklaarde, dat ze moesten worden afgesneden.

Tot doeltreffender opbouw van de gemeente werd het kerkverband goed onderhouden. Geregeld werd ook het rapport uitgebracht van de gehouden Provinciale vergadering. Zo werd op 1 februari 1837 gerapporteerd, dat op 21 januari Joh. Andriessen van Sneek was afgezet, omdat hij schuldig was bevonden aan scheurmakerij. Ook werd er melding gemaakt, dat de catechismusprediking voortaan zo geregeld diende te worden, dat met het nieuwe jaar de eerste zondag werd behandeld en verder elke week een zondagsafdeling. Dan wist de predikant voor de Friese kerken (Van Velzen!) altijd, welke zondag aan de beurt was. Als een ouderling een preek moest voorlezen - en dat gebeurde heel vaak - dan werden voor de behandeling van de catechismus de preken van *Van der Groe* gebruikt.[4]

Veel indruk maakte ook de mededeling op 7 januari 1839, dat de Provinciale vergadering van 1 januari met 23 tegen 7 stemmen het optreden van *oefenaars*, zoals dit tot nu toe het geval was, had verboden. Vooral ds Van Velzen was sterk voor dit besluit geweest, maar de afgevaardigden van Wolvega waren tegen.

Y. Veenstra, H.J. Wind, en H. Th. Coopmans hebben zelfs een zeer uitgebreid protest ingediend, dat naar de classis werd verwezen. Toch hebben de broeders van Wolvega zich tenslotte bij het besluit van de

Provinciale vergadering over de oefenaars neergelegd.

Herhaaldelijk kwam op de vergadering van de kerkeraad ook de *brandassurantie* ter sprake, die bijna eenparig veroordeeld werd als een blijk van wantrouwen in Gods voorzienigheid. Alleen Jan Bonnes de Jong, de timmerman uit Wolvega, kon het verkeerde ervan niet inzien.

Intussen bleef de gemeente Wolvega veel te uitgestrekt om een goede bearbeiding mogelijk te maken. Zo ging het niet langer. Daarom nam de kerkeraad op 7 november 1838 het ingrijpende besluit de gemeente in *vieren* te verdelen, nl. in de gemeente *Wolvega*, waarbij de dorpen ten zuiden van het riviertje de Tjonger zouden worden gerekend. Dan *Rottum*, waarbij ook de plaatsen Heerenveen, Het Meer, Nijehaske, Mildam en St. Johannesga zouden horen. Vervolgens *Tjalleberd*, waaronder ook Langezwaag, Gorredijk, Knijpe en Oldeboorn zouden ressorteren. En tenslotte *Joure*, dat met Broek en De Lemmer voortaan één gemeente zou vormen.

Deze 4 gemeenten zouden voortaan de classis *Tjalleberd* vormen, waarvan P.A. Lok de scriba-penningmeester werd.

De gemeente van Wolvega, waartoe dus ook de dorpen ten zuiden van de Tjonger werden gerekend, heeft niet lang meer bestaan. Spoedig na de splitsing - hierboven genoemd - is ze opgeheven.

Na de splitsing bestond de kerkeraad uit de ouderlingen *Pieter Ottes de Jong* en de nieuw gekozen *Jacob Arends Zoer*, een 34-jarige schoenmaker in Blesdijke. Beiden konden niet goed met elkaar opschieten, zoals we straks zullen zien.

Diaken was de al meermalen genoemde *Jan Bonnes de Jong*, de timmerman. Een paar jaar later (1841) is hij al op 42-jarige leeftijd overleden.

De eerste kerkeraadsvergadering van de nu afgesplitste gemeente Wolvega werd op 4 februari 1839 gehouden bij P.O. de Jong aan huis. Deze rapporteerde toen over de op dinsdag 22 januari gehouden belangrijke Provinciale vergadering, waarin besloten was, dat de bevestiging van de aanwezige ds R.W. Duin, wonende te Emden, als predikant voor heel Friesland nog diezelfde avond door zijn collega Van Velzen zou plaats vinden. Zo was het ook gebeurd.

Op de tweede kerkeraadsvergadering bij diaken *Jan Bonnes de Jong* gehouden, gingen de broeders akkoord met het besluit van de Provinciale vergadering voortaan het *oefenen* niet meer toe te laten. De kwestie van het al of niet oefenen was in die dagen een heet hangijzer. Ouderling Zoer, die deze beide vergaderingen als ‘beroepen ouderling’ bijwoonde, werd op woensdag 6 maart door ds Van Velzen in zijn ambt bevestigd.

Op zaterdag 20 april kon de gemeente van Wolvega met ds Duin kennis maken, toen deze die dag preekte over 1 Petrus 5: 14 slot: ‘Vrede zij u allen, die in Christus Jezus zijt. Amen.’ Van verstoring van de kerkdiensten was geen sprake meer, zodat het erop leek, dat de gemeente van

Wolvega zich normaal zou gaan ontwikkelen.

Maar ach! Er kwamen nu moeilijkheden van binnen uit, met ouderling *Jacob Arends Zoer*. En de kerkeraad was al zo klein, maar 3 man.

Zoer was - zoals de notulen van 10 juni ons vertellen - de vorige zondag expres niet in de kerk gekomen, maar van de middag tot de avond toe met zijn (nieuwe) vrouw bij Sietze Jonker gebleven, die geen lid van de kerk was. Een poos had de gemeente nog op hem zitten wachten, want hij moest als ouderling in de middagdienst een preek lezen. Toen hij wegbleef, was diaken De Jong naar hem toegegaan om hem te vragen 'of hij niet met hem wilde gaan'. Zoer weigerde dit 'en gaf te kennen: ik gaan niet mede en rookte een pijp tabak'.

Natuurlijk werd hij over zijn wangedrag onderhouden, maar hij verklaarde zich niet schuldig te voelen, want door toedoen van ouderling De Jong was hem indertijd de kerkelijke huwelijksbevestiging niet toegestaan. Toen zou zijn mede-ouderling P.O. de Jong zijn 'duivel' zijn geworden!

En zo is de vergadering van 10 juni 'in boosheid gescheiden'.

Voor een goed begrip van de zaak merken we op, dat de 34-jarige Zoer als weduwnaar van Berentje Jans de Jong op 2 mei 1839 was hertrouwd met de 40-jarige naaister Jacoba Muntingh uit Wolvega, één van de Afgescheidenen van het eerste uur. Zijn eerste vrouw was toen nog geen 6 maand dood. We durven echter niet met zekerheid zeggen of er verband is tussen De Jongs weigering van Zoers kerkelijke huwelijksbevestiging en diens zo snel tot stand gekomen tweede huwelijk.

Zoer bleef lang dwars liggen. Hij wilde ook niet meer naar de classisvergadering; hij vond het nodiger 'bij zijn affeeren te blijven'. Gelukkig is de zaak weer in orde gekomen, zodat de vergadering van 26 augustus door ouderling Zoer met dankzegging kon worden gesloten. Intussen had deze onverkwikkelijke zaak in de gemeente al veel geestelijke schade aangericht.

Aan ds Duin had de zwakke gemeente van Wolvega ook weinig steun. Zelfs moest de kerkeraad op 13 november '39 de houding van ds Duin afkeuren; deze had voor de rechtbank te Sneek verklaard, dat hij 'rustend predikant' was. Terwijl hij nota bene Afgescheiden dominee voor heel Friesland was. En van de 'gevoelens' van ds Duin moest de kerkeraad ook niets hebben. De broeders spraken uit, dat 'zij met de klassis instemden dat zoo lang dom. Duin geen gegrondheid op Gods Woord opgeeft of terugkomt van zulke gevoelens' zij hem niet als herder en leraar kunnen erkennen.

En dan is het ineens uit. Na de vergadering van 13 november 1839 zijn geen kerkeraadsnotulen meer ingeschreven.[5] Toch bestond de gemeente van Wolvega nog in februari 1840, toen twee ouderlingen van Wolvega aanwezig waren bij het onderzoek naar de geloofskennis van Ynze Hendriks van der Honing en vrouw, dat geleid werd door ouderling Wind van Rottum. Maar daarna is de gemeente opgeheven, ongetwijfeld als

gevolg van interne zwakheid en verdeeldheid.

Het zou tot 6 juni 1870 duren, voordat de gemeente van Wolvega opnieuw werd geïnstitueerd. Maar dit is een verhaal apart en valt buiten ons bestek.

C. Rottum-Katlijk-Mildam

Na de splitsing van de Afgescheiden gemeente van Wolvega in vier afzonderlijke kerken (1839), richten we nu de blik op de gemeente te *Rottum*, waartoe bij de splitsing ook de plaatsen Heerenveen, 't Meer, Nijehaske, Mildam en St. Johannesga gerekend werden.

Rottum zelf ligt een paar km ten zuidwesten van Heerenveen. Deze kerk is niet - zoals die van Wolvega - opgeheven, maar is blijven bestaan, zij het onder een andere naam: eerst *Katlijk* en dan *Mildam*.

Katlijk, 7 km ten zuidoosten van Heerenveen was ‘zeer aangenaam in het geboomte en bouwland gelegen’, terwijl *Mildam* 6 km te zuidoosten van Heerenveen is te vinden.

Het oudste notulenboek per 1 januari 1839 ‘aangelegd door *H.J. Wind*, ouderling der gemeente’ is gelukkig bewaard gebleven. Dus hoeven we - ondanks enkele lacunes - over de geschiedenis van deze gemeente in haar beginperiode niet in het onzekere te verkeren.

Ze was in zielental maar klein, heel klein. Het blijkt uit het volgende: Toen op Paaszondag (31 maart 1839) een diaken moest worden gekozen, kregen elk van de drie broeders *P.S. Schaaf*, *D. Bestevaar* en *J. Velzel* slechts één stem. Na herstemming werd weliswaar *Pieter Siebrens Schaaf*, schoenmaker te Nijehaske, gekozen, maar hij weigerde zijn roeping op te volgen, omdat hij tegen de verdeling van de gemeente Wolvega in vieren was geweest. Het kwam erop neer, dat ouderling Wind zowat alles alleen moest doen. Gelukkig was deze jonge en sterke boer uit Rottum zeer gemotiveerd. En in de conventikels had men wel geleerd zichzelf te helpen en te behelpen.

Een enkele keer kon een predikant directe steun geven. Zo ging op 15

december '39 ds Van Velzen in de gemeente van Rottum voor; natuurlijk in de woning (of schuur?) van boer Wind. 's Morgens preekte hij over Jesaja 40: 7b en 8, en 's middags over zondag 50 van de catechismus, die volgens de aangenomen provinciale regeling ook op deze 50e zondag van het jaar aan de orde moest komen.

Een aantal weken later kwam ds T.F. de Haan, 'predikant van de Klassis Wanswerd,' de kleine gemeente van Rottum opzoeken. Hij preekte bij Wind in de boerderij en doopte daar het zoontje van *Yntze Hendriks van der Honing* en *Antje Bosma* van Katlijk.

De woning van Wind was wel een kerkelijk centrum. Daar werden de samenkomsten van de gemeente gehouden. Op 5 maart 1841 was ds D.P. Postma van Minnertsga overgekomen om bij Wind te preken, drie kinderen te dopen, het Avondmaal te bedienen en *Jeep Andries Siesinga* belijdenis van zijn geloof te laten doen.

Blijkbaar zag men in deze Siesinga van Katlijk een goede kracht, want enkele weken later werd hij al tot diaken gekozen en door ds F.A. Kok in zijn ambt bevestigd.

Hendrik Wind was dus de ouderling, Jeep Siesinga de diaken. Even leek het erop, dat de gemeente van Rottum via een ingekomen attestatie een diaken erbij zou krijgen, want de notulen vermelden, dat op 19 mei 1841 'tot ons is overgekomen met attestatie van de gemeente te Ommen de Diacon *Ysbrand Jans Veenstra*', vroeger vanaf het begin van de Afscheiding diaken in Joure. Omdat hij predikant wilde worden, was hij de opleiding bij ds Van Raalte in Ommen gaan volgen. Na daar anderhalf jaar te hebben gestudeerd, was hij teruggekomen. Waarom? Ds A.C. van Raalte maakte er volgens een in de notulen opgenomen schrijven ernstig bezwaar tegen, dat Veenstra zou worden toegelaten tot de 'predikdienst'. Hij had nl. overspel bedreven met de 'huisvrouw' bij wie hij in Ommen in huis was geweest.

Toen dit in Rottum bekend werd, is Veenstra met hulp van de genabuurde kerk Tjalleberd, als diaken geschorst en als lidmaat onder censuur gezet. Omdat hij zijn zonde beleed en geloven mocht, dat de Heere hem vergeven had, is hij met toestemming van alle manslidmaten weer als lid van de gemeente aangenomen. Op 4 januari 1842 is hij zelfs door het lot als ouderling aangewezen.

Hiertegen maakte de classis echter bezwaar. De zaak kwam voor de Provinciale vergadering, die de verkiezing ongeldig verklaarde. Maar later is het met Veenstra weer helemaal in orde gekomen. Na verder opgeleid te zijn bij ds F.A. Kok in Dwingelo, is hij toch predikant geworden en heeft nog vijf kerken gediend, de eerste in *Sexbierum* (1844) en de laatste in *Dokkum* (1862), waar hij in 1864 is overleden en begraven.

Het spreekt vanzelf, dat de geschiedenis met Veenstra de kleine gemeente van Rottum geen goed heeft gedaan. Men koos pro en contra, en de buitenwacht hoonde. De gemeente bleef echter bestaan. Daaraan

heeft ook meegewerkt het besluit van de kerkeraad van 17 augustus 1840 om op twee plaatsen te vergaderen, nl. te *Rottum* en te *Katlijk*, in welke samenkomsten ouderling *Wind* om de andere zondag zou voorgaan.

Deze was een bezield oefenaar, die altijd veel hoorders trok. Daarom was het een groot verlies voor de gemeente, toen hij uit Rottum vertrok. Het viel echter te verwachten, dat dit eenmaal zou gebeuren, want hij was druk aan de studie voor zijn opleiding tot predikant. Zijn nieuwe woonplaats zou *Leens* worden, in Groningerland vlakbij Ulrum gelegen. De gemeente daar had hem 14 november 1841 beroepen. En ruim een maand later, toen Wind in Leens op bezoek was, had hij het beroep aangenomen. Daarbij had hij echter wel de conditie gesteld, dat hij pas wilde komen, als hij zijn examen had gedaan.

Dit laatste gebeurde meer dan drie maanden later, op 29 maart 1842, toen hij in de Provinciale vergadering, gehouden te Groningen bij De Cock in de pastorie in de Guldenstraat, de weg naar de kansel voor zich zag geopend.

Wind is dus nog de hele (strenge) winter van 1841/'42 in Rottum blijven wonen, maar na zijn examen kwam de baan naar Leens vrij. Na nog te Rottum te hebben gepreekt, heeft hij op maandagavond 25 april '42 zich met zijn gezin in Rottum ingescheept om de lange reis naar Leens te beginnen. De tweede dag kwam het schip tot Kootstertille, de volgende tot Kommerzijl (Gr.) en op vrijdagmorgen 11 uur kon Wind met de zijnen in Leens door de kerkeraad worden begroet. De zondag daarop - 1 mei - is hij door ds T.F. de Haan in Leens als predikant bevestigd.

Vergeleken met het lage en weilandrijke karakter van zijn geboortegrond was hij in een heel andere streek beland. ‘Hier is alles bijna bouwland,’ schrijft hij een paar dagen later aan zijn schoonvader te Tjerkgaast.[1] En in januari 1844 kan hij er nog niet over uit, dat hij dominee heeft mogen worden. Hij schrijft dan vanuit Leens, vol dankbaarheid over Gods welbehagen, aan ds R. Scheunink ten Have, ‘predikant bij de gemeente Tjalbert’: ‘Want waarom mij van een boer welke doch onder lompe en plompe Galileeërs gesteld wierde, waarom zulk een tot Leeraar te maken?’[2]

Wind ging dus weg uit Rottum. Wie moest zijn opvolger worden als ouderling? Het lag allemaal erg moeilijk: de gemeente was heel klein. Ondanks al het met hem voorgevallene werd *Ysbrand J. Veenstra* - hierboven al genoemd - gekozen, maar diens verkiezing werd door de Provinciale vergadering ‘geheel ontbonden’. Bovendien verklaarde ze in een schrijven aan de classis de gemeente van Rottum voor ‘vervallen’. De leden konden kiezen tussen aansluiting bij *Joure* of bij *Tjalleberd*. En daarmee leek het lot van de gemeente beslist. In het besluit van de classis stond nog wel een ontsnappingsclausule nl. de woorden ‘zoo zij als een gemeente zouden willen blijven bestaan’. De classis liet dus nog een kleine mogelijkheid open voor het blijven voortbestaan als zelfstandige ge-

meente. Daarom was het zo'n gelukkige bijkomstigheid, dat ruim een jaar eerder *Katlijk* naast Rottum de tweede vergaderplaats was geworden, want juist in Katlijk en omgeving bleken enige leden te wonen, die 'liever als een gemeente willen blijven bestaan'.

Daarom kreeg ds *T.H. Uitterdijk* van Joure een uitnodiging in Katlijk, in het huis van *Jeip Andries Siezenga*, te komen preken, wat op woensdag *5 oktober 1842* is gebeurd. Het notulenboek voegt eraan toe: 'zoo dat toen de gemeente als op nieuw gestigt is geworden'. Bij deze als het ware nieuwe instituering zijn nog vier nieuwe leden 'aangesloten' en twee kinderen gedoopt, nl. Hendrik, een zoontje van Jan Hendriks van der Honing en Antje Gerrits Steenstra; en Jantje, dochter van Lammert Klazes Ploegstra en Antje Jacobs Jongsma te Katlijk.

De classis keurde alles goed, maar omdat er in Katlijk nog geen ouderling was zouden twee classis-ouderlingen met de diaken Jeep Andries Siezenga toezicht op de gemeente houden 'het welk in plaats van Rottum, *Katlijk* is geworden'. De naam was dus veranderd van Rottum in *Katlijk*, maar de gemeente was - althans de eerste jaren - blijven bestaan. Blijkens het doopboek vergaderde men bij *Jan Alberts Looper*, bij zijn huwelijk in 1841 boerenknecht te Katlijk, en *Jeip Andries Siezenga*, arbeider te Katlijk, aan huis.

Wat er kort na de naamsverandering, van de gemeente Rottum in die van Katlijk, is gebeurd, onttrekt zich grotendeels aan de waarneming. Weliswaar bestaat er nog een doopboek en een kasboek, maar het notulenboek van de kerkeraad begint pas weer met 30 november 1847. Misschien zijn de ontbrekende notulen wel in het bezit gebleven van één van de beide classis-ouderlingen, die namens de classis op de gemeente van Katlijk moesten toezien.

Wanneer de gemeente in 1847 weer uit haar verborgenheid te voorschijn treedt, blijken er in eigen kring toch voldoende ambtsdragers te zijn gevonden. Ook in de classisnotulen is nu sprake van de gemeente te *Katlijk*.

In 1847 bestaat de kerkeraad uit de ouderlingen *Oebele Pieters Faber* en *Jeep Andries Siezenga*, terwijl de diakenen waren *Lammert Klazes Ploegstra* bij zijn huwelijk in 1841 boerenknecht te Katlijk en *Sjoerd Lammerts Jonker*, bij zijn overlijden in december 1890 boer te Oudehorne.

Oebele P. Faber was één van de drie mannen, die op zondag 28 september 1834 tijdens de middagdienst in de oude hervormde kerk op de terp te Wanswerd, als protest tegen het zingen van Evangelische gezangen, een geweldige rel had veroorzaakt.[3]

Er zat enige groei in de gemeente. Toen de 15e november ds *K.J. van Goor* van Tjalleberd tweemaal bij Siezenga aan huis was voorgegaan, waren als lidmaten van de gemeente aangenomen *Johannes W. de Jong* van Nijehorne, *S.L. Jonker* van Katlijk, en verder *A.A. de Vries*, *L. H. Schippers en J.P. Sneekstra*, terwijl drie kinderen waren gedoopt.[4]

Dat ook de boekhouder zijn rekening met een batig saldo van bijna *ƒ* 20,- kon afsluiten, was zeker geen slecht teken.

In die tijd vergaderde de kerkeraad maar heel sporadisch. We telden tenminste voor het jaar 1848 slechts twee en voor 1849 maar één genotuleerde vergadering, alle drie ondertekend door ouderling O.P. Faber. Hij was de ouderling en voorganger.

Niet lang is hij nog in de gemeente gebleven, want de notulen van 5 mei 1849 ondertekent hij met 'proponent O.P. Faber'. Zijn theologische studie had hij dus voltooid.

Nadat in deze vergadering *Anne Wytzes Nijenhuis* als 'lid' was aangenomen, nam de kerkeraad het belangrijke besluit een 'Leeraar ter dezer Plaats te beroepen'. De keus viel op de eigen proponent Faber, maar deze bedankte voor het beroep en ging naar *Beilen*.

Toch zou men samen met de gemeente *Tjalleberd* weliswaar geen dominee, maar toch wel een voorganger krijgen in de persoon van 'student' *K.J. Pieters*. Hij is op 16 januari 1850 'tot ons' overgekomen, en schrijft en ondertekent met zijn grote letters een paar keer de notulen met K.J. Pieters, ouderling. Hij is later in de gemeente Franeker een befaamde en later omstreden predikant geworden.[5]

In de notulen van de op 29 januari 1850 te Katlijk gehouden kerkeraadsvergadering staan als ambtsdragers genoteerd: *K.J. Pieters*, *J.A. Siezenga* en *J.W. de Jong* ouderlingen, terwijl diakenen waren *L.K. Ploegstra* en *A.A. Jongsma*. De kerkvoogden waren *Homme Jeeps Heida* en *Y.H. v.d. Honing*. De gemeente bezat dus nu een behoorlijke kerkeraad.

Wat ook op groei van de gemeente wijst, is dat men een eigen kerkgebouwtje probeerde te krijgen. Men kocht voor dat doel een huis in *Mildam*, dat op de plek van de tegenwoordige kerk stond, en vertimmerde het tot een kerkje. Het was alles heel eenvoudig. Daarom hoefde men ook niet meer te lenen dan *ƒ* 125,-.

Nu nog een dominee zien te krijgen. Ook dit lukte. Uit de beide proponenten van de door ds W.A. Kok geleide opleiding te Hoogeveen nl. de 29-jarige H. Schoenmaker van Sluitenberg bij Hoogeveen en de 30-jarige Elbert van de Berekamp, werd de eerste beroepen. Nadat hij op 3 en 4 maart te Leeuwarden was geëxamineerd, is hij op zondag 21 maart 1852 door ds J. Talsma van Donkerbroek bevestigd.

De gemeente, die eerst de gemeente van *Rottum* heette, daarna die van q, heet voortaan de kerk van *Mildam* en is als zodanig bekend gebleven.

Het traktement van ds Schoenmaker, die ongetrouwd was, werd in augustus 1853 tot *ƒ* 300,- verhoogd. Driehonderd gulden per jaar of *ƒ* 25,- per maand! Minder kon het haast niet.

Er kwam ook een pastorie, waar de dominee in mei 1854 met zijn ouders intrekken kon. De gemeente groeide intussen wat. Telkens versche-

nen op de kerkeraadsvergaderingen personen, die toegang tot de gemeente vroegen.

We noemen o.a. *Jeip Pieters Heida* en zijn vrouw *Trijntje Jelles Schotanus* (1853) en *Oene Annes Veenbaas* (1854), die in mei 1859 naar Oldeboorn is vertrokken.

Ds H. Schoenmaker, 21 maart 1852 - 29 april '55

Ds H. Schoenmaker heeft ruim drie jaar in Mildam gestaan. In 1854 waren zijn medeambtsdragers in de kerkeraad, de ouderlingen *Homme Jeips Heida*, boer te Mildam en *Harmen Thomas van Ek*, en de diakenen *Marten Joukes Douma* en *Thees Jelles Woudstra*, terwijl als kerkvoogden in functie waren *Jan Andries Siezenga* en *Lolkje Jans de Jong*.

Interessant is de notitie, die we in de kerkeraadsnotulen van juli 1854 vonden. Punt van bespreking was of men een weduwe financieel zou steunen. Ze had ook kinderen die verdienden. De kerkeraad besloot haar *ƒ* 1,50 per week te geven, maar dan moest ze zoveel mogelijk 'het tabak roken' van haar jongens tegengaan, 'daar dit schandelijk, schadelijk en gevaarlijk is.' Een modern geluid!

Toen ds Schoenmaker in april 1855 vertrokken was, naar Aaiden (bij Zweeloo in Drenthe) probeerde de kerkeraad natuurlijk een nieuwe dominee te krijgen. Ze formeerde een 3-tal, waarop voorkwamen ds J. Talsma van Donkerbroek, ds W. Coelingh van Enter (Ov.) en - hoe is het mogelijk - de pas vertrokken ds Schoenmaker. Het traktement werd van *ƒ* 300,- op *ƒ* 350,- gebracht. In een gemeentevergadering met manslidmaten werd op 22 juli 1855 ds Coelingh beroepen. Hij bedankte echter.

Behalve de kerkeraadsleden hadden 18 manslidmaten meegestemd. Deze worden in de notulen allen bij name genoemd. Omdat we zo enigszins gewaar worden, wie de manslidmaten van de gemeente van Mildam in 1855 waren, geven we de namen hier door. Waarschijnlijk zullen een aantal lezers nog één of meer van hun voorvaders erin herkennen:

J.A. Siezenga
Y. v.d. Honing
Y.M. Hoekstra
Y.F. Talsma
S.L. Jonker
T.M. Zwaagstra
G.O. Zwaagstra, de timmerman, die de bouw van de kerk voor *ƒ* 416,- had aangenomen
G.T. Woudstra
Sibbe J. van der Molen
M.J. Douma
H.L. Jonker
U.Y. Hoekstra
J.H. Krekt
K.W. Dijk
J.J. Bootsma
A.W. van den Akker
L.K. Ploegstra
A.J. Loper

Jan Wesseling, ***De Afscheiding van 1834 in Friesland. Deel 3. De classes Sexbierum (Franeker), Sneek en Tjalleberd (Heerenveen) van de Afgescheiden kerken***

Ds W. Groeneveld, 10 augustus 1856 - 29 mei '59

In november '55 preekte in Mildam kandidaat W. Groeneveld van de Theologische school te Kampen. Hij werd wat later met 23 van de 29 stemmen beroepen. Maar hij moest nog geëxamineerd worden door de classis Heerenveen, en dat liep op 13/14 februari 1856 mis. Hij zakte. Behalve de gewone classicale afgevaardigden[6] waren ook aanwezig de provinciale deputaten ds K.J. van Goor van Sneek en ds J. Beijer van Leeuwarden en de secundus deputaat ds J. Talsma van Donkerbroek. Verder ds T.F. de Haan, docent van de Theologische school te Kampen, en ouderling J. Rienstra van Sneek.

Uit de bespreking bleek, dat de meeste ouderlingen wel voor toelating van kandidaat Groeneveld waren, hoewel er 'aanmerkingen' op zijn 'bekwaamheid' waren geúit. Maar de classispredikanten waren 'vrij bezwaard'. En de deputaten verklaarden zich 'geheel tegen de toelating', gelet op de 'zwakheid' van de kandidaat en de 'behoeften van deze tijd'. Ze vonden dus Groeneveld maar een zwakke indruk maken.

Bij de stemming staakten de stemmen. Nu moest het lot beslissen. Uitslag: niet toelaten.

Velen hadden medelijden met de kandidaat; te meer, omdat hij zijn 'middelen' tijdens zijn studietijd had 'verteerd'. Men drong er de volgende dag bij hem op aan, dat hij aan zijn roeping moest 'vasthouden' en zich moest oefenen 'in het oordeelkundig verdedigen van het Woord van God en de meest bestreden leerstukken des geloofs'. En zich na een kwart of een half jaar weer te laten examineren. De vier classispredikanten boden aan elk om de vier weken een zondag gratis in Mildam te komen preken, terwijl Groeneveld voor bijscholing geregeld naar ds P. van der Sluijs in Heerenveen moest gaan.

De kerkeraad van Mildam hield het beroep 'staande' en kandidaat Groeneveld kwam al twee dagen later met zijn gezin in Mildam wonen (15 februari 1856) om daar als proponent werkzaam te zijn. De pastorie stond al klaar. Een paar weken eerder had de kerkeraad nog besloten, dat de muren in de pastorie groen zouden worden geverfd. Ook was een kolomkachel aangeschaft, die evenwel eigendom van de gemeente bleef. Ze had *ƒ* 14,30 gekost.

Groeneveld woonde nog maar kort in Mildam of hem trof een verschrikkelijke slag! Na een ziekte van slechts 5 dagen stierf zijn vrouw *Jakoba ten Have*, oud ruim 35 jaar, met wie 'ik ruim 8 jaren in dit zeer moeilijk tranendal... mogt doorbrengen,' aldus de rouwadvertentie in De Bazuin.[7] Twee jonge kinderen bleven moederloos achter.

'Velen die haar gekend hebben, zullen eenigermate met mij gevoelen, wat ik in haar verloren heb. Dit leenigt echter veel mijne smart, dat zij in de laatste uren van haar leven verlangende was bij haar dierbaren Heere Jezus te zijn, en zij vermaande een ieder voor hare bedstede, om toch Jezus te zoeken, ten einde behouden en zalig te worden.

Mildam, den 27 Junij 1856 W. Groeneveld, Proponent te Mildam.

Hij voor het examen gezakt, zijn jonge vrouw overleden, we begrijpen ten volle, dat Groeneveld in de rouwadvertentie over het leven sprak als ‘een moeilijk tranendal’.

Een half jaar na het eerste examen kwam proponent Groeneveld opnieuw voor de classis (7 en 8 augustus 1857). Nu werd hij met meerderheid van stemmen toegelaten. Wel kreeg hij de ‘opwekking’ mee om ‘vanwege zijn zwakheid en onvastigheid bijzonder in de Godgeleerdheid, zich toch verder getrouw en ijverig te oefenen om verder tot de bediening bekwaam te worden’.

Een paar dagen na het examen vond in Mildam zijn bevestiging plaats door ds T.F. de Haan, ‘Hoofdonderwijzer’ aan de Theologische school te Kampen (10 augustus). In het kasboek van de kerk lezen we: ‘Aan Professor De Haan betaald voor reiskosten en prediken bij de bevestiging van D^{o} Groeneveld *ƒ* 11,-.’

Onder Groenevelds leiding is een verzoekschrift aan de Koning verzonden, ondertekend door 86 personen, om als gemeente te worden erkend. Men zou kerken ‘in het te stichten gebouw in het dorp Mildam, op perceel, gemeente Mildam, kadaster sectie A no 588 en 589’.

Bij K.B. van 30 mei 1857 no 75 kwam er de erkenning van een ‘Christelijke Afgescheidene gemeente te Mildam en omliggende dorpen (gemeente Schoterland).[8] Het groot aantal ondertekenaars van het verzoekschrift wijst erop, dat de gemeente aanzienlijk was gegroeid. Op zondag 25 oktober 1857 is de nieuw gebouwde kerk in gebruik genomen. Bij die plechtige gelegenheid preekte ds Groeneveld 's morgens uit 1 Kon. 8: 29a; ‘Dat uwe ogen open zijn, dag en nacht, over dit huis.’

Onder het zeer talrijke gehoor bevonden zich ook enkele leden van de gemeenteraad. En dat in een streek waar 20 jaar geleden molestaties van Afgescheidenen zo'n ernstige omvang hadden aangenomen.

Enkele maanden na de ingebruikneming van de nieuwe kerk is boven de ingang een kleine gedenksteen geplaatst, waarop te lezen staat: ‘De eerste steen gelegd door ds W. Groeneveld den 22 July 1857. Ziet dan hoe gij hoort Luc. 8: 18.’ Deze steen bevindt zich nog in de voorgevel van de kerk aan de Schoterlandse weg. Voor die eerste steenlegging ontving ds Groeneveld blijkens het kasboek *ƒ* 5,-. De steen zelf had *ƒ* 10,- gekost.

Door Mildam is de gemeente *Wolvega* opnieuw geïnstitueerd (1870), terwijl de kerken van *Oudehorne* (1905) en *Oudeschoot* (1925) mogen gelden als dochterkerken van Mildam.

Eindnoten:

1 Proces-verbaal ‘houdende constatering van eene ongeoorloofde bijeenkomst van zoogenaamde Separatisten, ten huize van eenen Wijtze Tjabeles Kamp, arbeider te Tjalleberd’ (30 maart 1836).
2 Vonnis rechtbank Heereveen 4 oktober 1836; appèl-vonnis Leeuwarden 21 november 1836.
3 Notulen kerkeraad 7 september 1836.

4 Jaarboekje Chr. Afgesch. Gereformeerde Kerk 1857 (*'Episode uit den tijd der Kerkelijke Afscheiding in 1836'*. J. Verhagen jr. heeft het verhaal van Van Velzen opgenomen in zijn *'De geschiedenis der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland'*.
5 Bos III, 108-110.
6 Ingekomen stukken Classicaal Bestuur van Heerenveen.
7 Terwille van de leesbaarheid hebben we ons enige stilistische vrijheden veroorloofd.
8 In het hoofdstuk Scharnegoutum hebben we dit alles breed beschreven.
9 Gedoopt was o.a. Reinske, dochter van Tjerk Busstra (scheepstimmerknecht te Tjalleberd) en Marja Karstes Knobbe. En Geeske, dochter van Marten Jacobs Praamsma en Richtje Jans Veenstra.
10 Van Siebren Hendriks Lok en Hillechien Groen.
11 O.S. Akkerman, *Hwet âlde Hilbert Forhelle fen de ôfskieden tsjerke yn Tsjalbert*. (*'Yn us eigen tael'*, 1910, 113-119; onder redactie van dr G.A. Wumkes).
12 We hebben het ingrijpen van de militairen bij de desbetreffende plaatsen behandeld.
13 Ze heette van haar meisjesnaam Roelfjen Folkers Buis.
14 Het waren de 36-jarige Pieter Ottes de Jong, koopman te Wolvega, geboren te Hemelum; de 31-jarige Hendrik Jans Wind, boer te Rottum, geboren te Rotsterhaule; de 39-jarige Jan Libbes Bouma, boer te Rottum, geboren op De Gaast; de 37-jarige timmerman Jan Bonnes de Jong te Wolvega, geboren te Nijeholtwolde; de 26-jarige Ysbrand Jans Veenstra, 'verwer' te Joure en daar ook geboren; de 60-jarige Hendrik Johannes Abel, scheepstimmerman te Tjalleberd en geboren in Deventer.
15 H.W. de Blocq van Scheltinga (1802-'64), van 1834-'51 grietman van Schoterland (Bos III, 112). Hij woonde in het Oranjewoud.
16 Vonnis rechtbank Heerenveen 17 januari 1837.
17 Ook in de kerkeraadsnotulen staat een verslag van de afgebroken godsdienstoefening op die dag te lezen.
18 Uit de notulen weten we, dat ds Van Velzen bij die gelegenheid preekte over Joh. 6: 67-69.
19 Vonnis Heerenveen 11 oktober 1837. Appèl-vonnis Leeuwarden 27 januari 1838.
20 Friesch Kerkblad, 20 augustus 1935. President van de rechtbank in Heerenveen was F.E.T. Kratzsch, en de rechters waren U.A. Evertsz en C.H.S. van Boelens.
1 Friesch kerkblad 27 augustus 1935.
2 De weduwe is later weer bij de kerk weggegaan.
3 In december 1890 stierf Lambertus Gerrits Ponne, oud 81 jaar, geboren in Het Meer, wonende te Heerenveen, weduwnaar van Froukje Martinus Wagenaar.
4 Notulen kerkeraad 26 augustus 1839.
5 Weliswaar volgen er nog 3 bladzijden notulen, maar die zijn van de classisvergadering, gehouden te Houwel (Haule) op 1 oktober 1846, en opgesteld door ds R.H. Smit van Lippenhuizen. Deze heeft ze bij vergissing in het kerkeraadsnotulenboek geschreven, wat hij ook nederig bekent met het onderschrift: 'Broeders, ik heb mij verzind in het stellen van de notulen in dit boek, maar ik verontschuldig mij, omdat het boek ook niet ingericht is zoals het behoort. R.H. Smit, vdm.'
1 Schrijven H.J. Wind aan Haaye Michiels de Jong, boer te Tjerkgaast, gedateerd Leens, 11 mei 1842 (Correspondentie H.J. Wind, aanwezig in Gemeente-archief Kampen).
2 Idem aan R. Scheunink ten Have, 13 januari 1844.
3 In ons eerste deel over *'De Afscheiding van 1834 in Friesland'* hebben we deze rel breed beschreven.
4 Wietske en Michiel, dochter en zoontje van Jan Andries Siezenga en Jenske Michiels van der Els te Katlijk.
Anne, zoon van Andries Annes Jongsma en Antje Y. van der Honing.
5 Zie het hoofdstuk over Franeker.
6 Van Donkerbroek-Haulerwijk: ds J. Talsma en de ouderlingen P. Veenboer en F. Klooster. Van Mildam de ouderlingen H.J. Heida en H.T. van Ek.
Van Lippenhuizen: ds R. v. d. Scheer en ouderling M.S. van der Wal.
Van Heerenveen: ds P. van der Sluijs en ouderling J. v. Rijssen.
Van Joure: ds T.H. Uitterdijk en ouderling J.L. Bouma.
7 De Bazuin 4 juli 1856.
8 Men zou te werk gaan volgens het 'Reglement van Heerenveen'.

XI *Tjalleberd-Heerenveen*

Ook Tjalleberd was één van de vier gemeenten, waarin in 1839 de oorspronkelijk ongedeelde gemeente van Wolvega werd gesplitst. Haar ressort strekte zich uit over de dorpen *Langezwaag*, *Gorredijk*, *Knijpe* en *Oldeboorn*. Van de vier dorpen van de voormalige grietenij *Aengwirden*[1] is Tjalleberd steeds het belangrijkste geweest. Wel had Terband meer inwoners, maar dit kwam, omdat onder dit dorp een gedeelte van Heerenveen werd gerekend. Tjalleberd was vroeger een streekdorp van veenarbeiders, waaraan enkele kleine laaggelegen huisjes nog herinneren. Zijn opkomst als dorp heeft het te danken aan de verveningen.

Heel wat verveners en veenarbeiders waren afkomstig uit Giethoorn en omgeving (‘de Gietersen’). Veel voorkomende namen als Mast, Ten Hoeve, Dam, Krikke, Otter, Wuite, Toering, Wind, Stobbe enz. wijzen daar nog op. Er zaten heel wat doopsgezinden tussen.

Al die import was echter niet altijd linea recta uit de kop van Overijssel naar Tjalleberd en daaromtrent gekomen, maar via de streek om St. Johannesga en de Haskerveenpolder. Toen daar het meeste veen was vergraven, waren ze naar Tjalleberd en omgeving getrokken. Veenarbeiders vormden nu eenmaal een vlottende bevolking.

In Tjalleberd hebben al die werkers in het veen een zekere mate van welvaart gebracht. Maar die is na het einde van de vervening omgeslagen in diepe armoede. Dus zochten veenbazen en turfmakers hun heil verder op, in Tijnje en Nij Beets. Voor de Afgescheiden kerk van Tjalleberd had dit tot gevolg, dat ze zich niet langer kon handhaven en zich oploste in de kerk van *Heerenveen*. We komen daar nog op terug.

We hebben in het hoofdstuk over Wolvega al uitvoerig gehandeld over het roerige jaar 1836, waarin ook in Tjalleberd zoveel te doen is geweest. Later heeft ouderling H.J. Wind van Rottum er geregeld geoefend. En bij K.B. van *22 mei 1843* no 46 is de Afgescheiden gemeente van Tjalleberd officieel door de regering erkend.

In het verzoekschrift om erkenning, ondertekend door 34 personen, stonden als kerkeraadsleden opgegeven *Johannes Reins Ruiter* te Tjalleberd en *Hendrik Willems Dam* te Terband, beiden ouderling. Als diaken deed dienst *Pieter Arends Lok* te Tjalleberd. Zolang er geen eigen dominee was, kwam ds T.H. Uitterdijk van Joure zoveel mogelijk de sacramenten bedienen.

Nu de erkenning afgekomen was, kon men ook het bezit van een eigen kerkgebouwtje gaan realiseren. De plannen daarvoor lagen al klaar.

In juli 1842 schreef diaken Pieter A. Lok aan ds Wind in Leens, dat ze met z'n drieën een huis hadden gekocht met de bedoeling het tot kerk te verbouwen. Om de te verwachten tegenwerking te ontgaan, hadden ze de koop zoveel mogelijk stil gehouden, 'maar naderhand brulde de vijand, maar te laat.' Stoelen en banken waren al voor *f* 49,- verhuurd. In het huis zelf woonden nog twee gezinnen.

Het tot kerkje verbouwd huis stond 'in de 27e stelle binnendijks'.[2] Lang heeft het er niet gestaan, want toen nog geen 10 jaar later de gemeente van Tjalleberd werd opgeheven, is het al weer afgebroken. Nog in 1910 vertelde de oude bakker Hilbert ten Hoeve aan O.S. Akkerman, dat hij als kleine jongen dit kerkje nog had zien bouwen en weer afbreken, beide keren door *Fedde Wypkes van Ylzinga*, de timmerman van Beneden Knijpe, met diens twee doofstomme jongens.[3] We zijn deze timmerman hiervóór al verscheidene keren tegengekomen.

Met het kerkelijk leven in Tjalleberd ging het in 1842 - volgens diaken Lok - goed. 'Wij hebben Tamme Uitterdijk voor 14 dagen gehad en er was zo veel volk, dat wij ze niet konden bergen.' En hij vervolgt: '...daar zaten wel 250 man in de kerk en wat er buiten was, durf ik niet bepalen.' 'Op de *Joure* gaat het ook zeer goed; de gemeente Katlijk is geen gemeente meer. *Wolvega* is ook zeer gering, dat is treurig.'[4]

De eerste dominee van de Afgescheiden gemeente te Tjalleberd werd *R. Scheuning ten Have* (1843-'44), die van Beilen kwam. Volgens de overlevering was hij onder het zingen van Ps 138: 1 met het rijtuig uit Beilen vertrokken. Onderweg psalmen zingen deden de Afgescheidenen graag. Als vanzelf welde bij belangrijke gebeurtenissen een psalm uit het hart naar de lippen.

We kunnen niet zeggen, dat ds Ten Have het in Tjalleberd gemakkelijk heeft gehad. Weliswaar zijn er geen kerkeraadsnotulen bewaard gebleven, maar de correspondentie van ds H.J. Wind reikt ons een aantal levendige bijzonderheden aan. Ook in de notulen van de Provinciale vergadering zijn wat details te vinden.

In het begin ging alles goed. Elke zondag preekte ds Ten Have in het sober ingerichte kerkje aan de weg naar Gorredijk. En in de week deed hij zijn pastoraal werk bij zijn gemeenteleden aan huis. Op 29 januari 1844 schrijft ouderling Hendrik Willems Dam vanuit Terband aan ds H.J. Wind te Leens: 'Wat onze leeraar aanbetreft, daar zijn wij regt met verenigt en de gemeente over het geheel. Hij heeft zoo wat 150 leerlingen

en heeft het beroep van de Joure gehad, maar bedankt.'

Diezelfde dag gaat er ook een brief van diaken Lok naar Leens: 'Ik heb in de vorige week slegt gesteld geweest. De Joure beriep onzen Leeraar... Gode zij dank, onze leeraar heeft bedankt. Want die heeft ook zijn verstant....'

Maar ach, dan steekt ineens een heel nare zaak de kop op. Nog geen maand later (19 februari) schrijft Obbe H. Visser vanuit Joure aan ds Wind in Leens, dat ds Ten Have en Pieter Lok 'groote kwestie' hebben, en dat diaken Lok niet meer bij zijn eigen dominee in de kerk komt. Wat was er dan aan de hand? Het was duidelijk geworden, dat de verkering van Jan, de zoon van ds Ten Have, met Hendrikje, de dochter van diaken Lok, niet zonder gevolgen zou blijven. Inmiddels was de verkering verbroken. Vader Lok deed vader Ten Have scherpe verwijten en deze bleef het antwoord niet schuldig. In de gemeente was deze sterk emotioneel geladen kwestie natuurlijk een heerlijk punt van gesprek. Het ene deel koos partij voor ds Ten Have, het andere voor diaken Lok. In deze situatie kreeg ds Ten Have weer een beroep uit Joure, dat hij nu wèl aannam.

Intussen had ook de classis Tjalleberd de zaak op haar tafel gekregen.[5] En zowaar, deze wist nog een zekere verzoening tot stand te brengen: ds Ten Have gaf Lok en diens vrouw de broederhand. Maar de verzoening bleek toch maar 'uitwendig' te zijn. Het bewijs daarvan is een brief door diaken Lok aan ds Wind geschreven.[6]

Na vermeld te hebben, dat de zaak 'de afgelopen week' op de classis is behandeld, vervolgt Lok: 'Ik hoop in dezen niet te roemen, maar hoe het onze Leeraar met mij voor had, dat is niet te mooi. Hij wou mij zeer gaarne gesnapt hebben, maar de Heere heeft het verhoed.'

Verder schrijft Lok, dat hij 'vrij verklaard' is, na schuld te hebben beleden op het punt 'daar ik schuldig aan stond... maar de schuld ligt ook voor rekening van de Leeraar, want hij maakte mij in de kerkeraad driftig... ik zie treurige gevolgen te gemoet met onzen Leeraar.'

En diaken H.J. Piek schrijft weer twee dagen later (27 mei) aan ds Wind, dat het er met de gemeente van Tjalleberd niet best voorstaat. De oorzaak daarvan is de zaak tussen Lok en de Leeraar 'en dat om vrijerij die te lafhartig is om te noemen en om die reden moeten wij onzen leeraar missen' (ds Ten Have had immers het beroep naar Joure aangenomen). Piek schrijft verder, dat Lok ds Ten Have 'allerlei verwijten' heeft aangedaan, 'hem bij de duivel vergeleken,' trouweloos zijn post verlaten en 'alle vijands monden opgebroken'. Op de classis 'is de schuld onder een deksel verzoend'; ds Ten Have heeft wat toegegeven, omdat hij voor zijn vertrek naar Joure een goede attestatie nodig had.

Op 7 juni 1844 meldt P.A. Lok aan ds Wind, dat ds Scheuning ten Have zondag 2 juni in Tjalleberd afscheid heeft gepreekt met Jeremia 17: 16 en de dinsdag daarop naar Joure is vertrokken. Daarvóór is hij

nog door verscheidene leden bezocht ‘die nog groote banden voelden zoo het scheen’. ‘Wat mijn perzoon betreft, ik had hem ook gaarn gehouden zoo wij geleefd hebben een geruime tijd, maar de laatste dagen ja weken zijn treurig geweest; dat vroeger mijn vreugde was, is mijn verdriet geworden.’

De onverkwikkelijke zaak, die veel emoties in de gemeente had losgewoeld, kwam in 1845 nog eens op de classis en vervolgens op de Provinciale vergadering van 19 en 20 maart. Deze schorste Lok als diaken.

Ouderling H.W. Dam kon tegen alle ellende in de gemeente niet op en legde uit ‘mismoedigheid en twijfelmoedigheid’ zijn ambt neer. Diaken H. Piek was kwaad uit een commissie-vergadering weggelopen en vroeg hem als diaken maar te schorsen. Geen wonder, dat J.H. Wind, boer te Rohel, de vader van ds Wind in Leens, aan zijn zoon schreef, dat in Tjalleberd de broederband ‘geheel verbroken’ was en dat daar de duivel zijn rol speelde. Er kwam haast geen volk meer in de kerk.

Gelukkig wist de commissie Lok tot betere gedachten te brengen. Hij ‘heeft belijdenis gedaan van zijn bitze en scherpe beschuldiging tegen ds R.S. te Have, die hij intrekt en herroept’. Wel verzocht hij ‘te onderzoeken of ds Ten Have niet veel te slap met zijn zoon omtrent de zaak van zijn dochter had gehandeld.’

Om kort te gaan: Lok mocht weer in het ambt van diaken worden hersteld, mits hij zich nog onthield van het eerstkomende H. Avondmaal. Ook ouderling Dam zou zijn ambt weer opnemen.

Pieter Arends Lok is later naar Noord-Amerika geëmigreerd.

Het is voor de vrede en rust in de gemeente een goed ding geweest, dat ds K.J. van Goor in 1845 dominee in Tjalleberd werd.[7]

Hij was praeses van de Provinciale vergadering, op 20 en 21 maart 1846 te Leeuwarden gehouden, en tekende in die kwaliteit twee belangrijke rekesten, namens de vergadering aan de koning gezonden.

In het eerste verzoekschrift werd de koning gevraagd ‘een gebod te geven aan alle inwoonderen’ van het koninkrijk om in het voorjaar een bid- en in het najaar een dankdag te houden ‘voor het gewas des aardrijks, om Hem daardoor te erkennen van wien wij op het diepste afhankelijk zijn, en Die zegen en vruchtbare tijden geeft’.

Het verzoek hield verband met de beruchte *aardappelziekte* van 1845 en '46 of, zoals het rekest het formuleert: ‘Wegens de gerigten Gods die op aarde zijn, waardoor die zo zeer gewenschte vrucht des lands, die de voorname staf des broods uitmaakt, ons het vorige jaar is ontnomen, en thans weder staat te sterven; maar ook wegens de groote goedertierenheid des Heeren, die onder dat alles nog aan ons bewezen worden, zoodat de vrijmachtige God als het ware met de eene hand slaat en met de andere nog weder zegent.’[8]

Op de genoemde Provinciale vergadering werd nog een tweede rekest aan de koning opgesteld, eveneens ondertekend door K.J. van Goor, v.d.m. te Tjalleberd, en D.J. van der Werp, v.d.m. te Leeuwarden, om

de zondagsontheiliging tegen te gaan.[9]

Als voorbeeld van sabbathschennis werd ook de toestand in Tjalleberd, grietenij Aengwirden genoemd, waar op zondag - op één uitzondering na - geen enkele winkel of herberg dicht was, zelfs niet tijdens de officiele kerkdiensten. Het was op een zondag voorgekomen, dat bij de herberg, die naast de Afgescheiden kerk stond, 'de Sabbathschenders zoo geweldig met schietgeweeren schooten', dat ds Van Goor zijn preek enige tijd had moeten onderbreken. Toen de grietman hiervan op de hoogte werd gesteld, had deze het niet eens nodig gevonden een 'politiedienaar' te sturen 'om het rumoer dat gedurig bij de kerk gemaakt werd' tegen te gaan.

In 1847 vertrok ds K.J. van Goor al weer uit Tjalleberd. In 1849 kwam de studerende ouderling *K.J. Pieters* - hij viel toen al op door zijn preekgaven - de gemeente van Tjalleberd helpen.

Toen hij daar enige tijd bij Jan Mast in huis was geweest, is hij dominee geworden (1851), trouwde en ging in de (Terbandster) Schans wonen.[10] Met de gemeente van Tjalleberd ging het steeds meer bergafwaarts. Ouderling *Joh. Reins Ruiter* scheidde zich van de Afgescheidenen af. Steeds meer kwijnde de gemeente weg. Tenslotte werd ze opgeheven. Ze was niet meer in staat aan haar financiële verplichtingen te voldoen. Vanaf 1849 had geen enkele betaling meer plaats gevonden. De voorganger K.J. Pieters woonde vlak bij Heerenveen (De Schans) en werd door de daar wonende leden betaald. Die toestand kon niet blijven duren. Er moest iets gebeuren. In 1851 kwam bij de classis het verzoek binnen de gemeente op te heffen. Tegelijk met het verzoek tot opheffing van de gemeente te Tjalleberd kreeg de classis het verzoek te behandelen de gemeente te *Heerenveen* te institueren. Aan beide wensen werd voldaan.

De notulen van de Provinciale vergadering van maart 1852 spreken over 'de zeer zwakke gemeente van Tjallebird', die 'ontbonden' wil worden, omdat 'wegens het uitgraven van die veenstreek de menschen van daar vertrekken, wegens armoede'. Hier hebben we dus de oorzaak van de opheffing van de gemeente Tjalleberd. Velen hadden geen werk en geen brood meer en moesten dus elders werk zoeken o.a. de familie Busstra. Enige jaren eerder (1847) waren al een paar gezinnen naar Noord-Amerika geëmigreerd, naar Michigan nl. de veenwerkers Harm Gerrits Dam (25), Hendrik Willems Dam (44) en zijn voorzoon Pieter Harmens Karsten (25).[11]

De Provinciale vergadering besloot 'die gemeente te ontbinden en de leden te voegen bij de naaste gemeente' nl. Heerenveen. Aan ds *Beijer*, die op het punt stond dominee van Heerenveen te worden, zou worden verzocht zijn invloed zoveel mogelijk aan te wenden 'dat de kerk naar Heerenveen worde overgebragt, waar men toch nog geen kerkgebouw heeft'.

Een kerkgebouw in stukjes en beetjes overplaatsen gebeurde wel vaker. Op die manier is de kerk van Oudega (Sm.) verhuisd naar Drachten. Maar in Heerenveen is dit zeker niet het geval geweest.

Op de classisvergadering van augustus 1851 had ds Pieters al toestemming gekregen een gemeente te Heerenveen te 'vestigen'. Zo is dus de gemeente Tjalleberd opgeheven en die te Heerenveen gesticht. Eigenlijk was het een zetelverplaatsing. De gemeente te Tjalleberd zette te Heerenveen haar bestaan voort.[12]

Toch schijnt de opheffing van de gemeente te Tjalleberd niet met aller instemming te zijn gebeurd. Een gedeelte heeft te Tjalleberd voortgeleefd zonder bepaald kerkelijk verband. De meeste leden echter zijn overgegaan naar de nieuw gevormde gemeente te Heerenveen. En zo is tot nu toe niet meer sprake van de Gereformeerde kerk te Tjalleberd.

Er is zelfs nog een aantal jaren een classis Tjalleberd geweest, gevormd door de gemeenten Tjalleberd, Mildam, Joure, Lippenhuizen en Haulerwijk- Donkerbroek. Helaas beginnen de classisnotulen daarvan pas met 21 mei 1844. Slechts de notulen van de Provinciale vergadering geven nog een enkele aanwijzing. In de presentie-lijst van de vergadering van 14 november 1844 komen we de naam *classis Tjalleberd* voor 't eerst tegen. Ze had als afgevaardigden gezonden ds R. Scheuning ten Have van de Joure, en ds J.T. Bijzitter van Haulerwijk. Vanaf genoemde datum worden voor elke vergadering de afgevaardigden van de classis Tjalleberd genoemd, tot 31 mei 1853 toe. Dan blijkt de naam veranderd in classis *Heerenveen*.

Heerenveen

Heerenveen lag in de vorige eeuw in drie verschillende grietenijen (gemeenten): het noordwestelijk deel in de grietenij *Haskerland*, het noordelijk deel in *Aengwirden* (nu opgeheven) en het zuidelijk verreweg het grootste deel in de grietenij *Schoterland*.

Heerenveen is de oudste Nederlandse hoogveenkolonie, waar de beste turf van Friesland heette vandaan te komen. Een drietal Utrechtse 'heeren' kochten in 1551 met steun van de Friese raadsheer Pieter van Dekema hoogveengronden in het grensgebied van bovengenoemde grietenijen. Voor het exploiteren van deze venen was het noodzakelijk enige kanalen te graven o.a. de nog bestaande Heerensloot en de in 1967 buiten gebruik gestelde Schoterlandse Compagnonsvaart. Langs deze veenvaarten ontstonden aan weerszijden van de gemeentegrenzen enkele buurten o.a. de Heerenwal en de Dracht (nu de winkelstraat van het oude Heerenveen). Mee door zijn markten werd Heerenveen min of meer het centrum van Zevenwouden, resp. Zuidoost-Friesland.[13]

De hervormde gemeente van Heerenveen was vanaf 1797 niet minder dan 42 jaar lang gediend door *David Flud van Giffen* en vanaf 1839-'54† door *P. de Goeje*, die slechts 47 jaar oud is geworden. Van beiden was de prediking zeker niet gereformeerd te noemen.

Wat de *Afgescheiden* gemeente van Heerenveen betreft, de ambten zijn daar ingesteld op *2 november 1851*, hoewel de eerste notulen van de kerkeraad al dateren van 22 oktober. Behalve te Tjalleberd telde de gemeente haar leden ook op '*t Meer* (vlak ten oosten van Heerenveen gelegen,) te *Luinjeberd*, *Knijpe*, *Oranjewoud*, alle drie plaatsen in de directe omgeving, en in het wat verder weg gelegen *Langezwaag* en *Oldeboorn*. Al in december 1857 komt in dit laatste dorp een zelfstandige Afgescheiden gemeente tot stand.

Bij de instituering bestond de kerkeraad van de Christelijke Afgescheiden gemeente te Heerenveen uit de ouderlingen *Jannes van Rijssen*, timmerman in het Oranjewoud,[14] en *Dirk Bestevaar*, boer te Rottum.[15]

De diakenen waren *Huite W. Veldhuis* te Nijehaske[16], en *Otto Luites de Boer*, koopman te Heerenveen.[17]

Blijkbaar voelde de nieuwe gemeente zich al dadelijk zo sterk, dat het verantwoord leek aan een eigen dominee te denken. Vergaderde men in de eerste dagen van de Afscheiding zo omstreeks 1836, wel bij de weduwe Velzel en haar zoon Jacob, de kuiper, aan huis, dadelijk na de instituering in 1851 werden de diensten gehouden in een lokaaltje, waarschijnlijk een onderdeel van de oude gevangenis. Het onooglijk zaaltje was 10 m diep, 5 m breed en slechts 3 m hoog en te vinden in de Munniksteeg (Taconissteeg).[18]

Op 20 december '51 besprak de kerkeraad de vraag ‘of ook het lokaal met de kamer thans in gebruik voor de openbare godsdienst ook opnieuw voor een volgend jaar gehuurd zal worden; is gereedlijk besloten... het volgende jaar wederom te huuren’. Het was alles heel eenvoudig ingericht. In de uitgaven voor de kerk lezen we voor het jaar 1851 de volgende posten: een lessenaar, twee lampen en twee buidels *f* 14,17½; 40 stoelen met vracht *f* 28,26. Er waren dus voor ongeveer 40 hoorders zitplaatsen! Voor de ramen hingen katoenen gordijnen (groen): betaald voor 4½ el katoenen gordijnen 56½ cent. Met enkele tientjes was de hele inrichting van het kerkje betaald. Dat is tegenwoordig wel even anders. In het zaaltje stond - zoals te verwachten viel - geen orgel. Daarop waren in die tijd de Afgescheidenen niet zo gesteld, en wie kon het trouwens betalen. De beide diakenen zouden om beurten een maand lang voorlezer en voorzanger zijn.

Men had nu een eigen kerkje, nu nog een dominee! Via een 6-tal en een 3-tal werd onder leiding van consulent ds J. Talsma van Donkerbroek met algemene stemmen de 30-jarige *ds J. Beijer* van Dokkum beroepen. En op 21 maart '52 is hij door ds T.F. de Haan bevestigd, met een preek over Hand. 20: 28: ‘Zo hebt dan acht op uzelven en op de gehele kudde, over dewelke u de Heilige Geest tot opzieners gesteld heeft, om de gemeente Gods te weiden, welke hij verkregen heeft door zijn eigen bloed.’

Bij zijn intree gebruikte de nieuwe dominee als tekst Jes. 40: 6-8a, waarin het gaat over wat de verkondigers van het Woord te preken heb-

ben. Zo was dus *J. Beijer* de eerste Christelijk Afgescheiden predikant van Heerenveen geworden. We moeten hieraan echter toevoegen, dat K.J. Pieters, die nog 'predikant' van Tjalleberd heet en ouderling was van de gemeente Mildam, zo nauw met Heerenveen verbonden was, dat we onder de kerkelijke uitgaven van 1851 een post vinden van *f* 37,50 traktement aan ds K.J. Pieters (16 juli) en op 31 oktober: Aan Ds K.J. Pieters, traktement volgens overeenkomst *f* 61,54, terwijl onder de ontvangsten van 1851/'52 staat: Van de huizing door ds Pieters bewoond geweest *f* 18,-. Maar formeel is Pieters nooit predikant van Heerenveen geweest.[19] Op 9 november 1851 heeft hij zijn intree als predikant te Franeker gedaan.

Pieters was een man met zeer uitgebreide Schriftkennis. Van deze uit Havelte (Dr.) afkomstige boerenarbeider werd verteld, dat hij de hele bijbel uit zijn hoofd kende. Zijn later zeer bewogen predikantsleven zou zich verder nagenoeg geheel in Franeker afspelen (zie het hoofdstuk over Franeker.

Ds J. Beijer van Dokkum was dus de eerste dominee van de Afgescheiden gemeente van Heerenveen geworden. Slechts kort heeft hij er gestaan, nog geen acht maanden (21 maart-7 november 1852). Er valt over zijn pastoraal werk dan ook niet veel te vertellen.

Het meest ingrijpend was nog de droevige geschiedenis van één van zijn kerkeraadsleden, een diaken-schipper. Deze maakte zich schuldig aan dronkenschap en vloeken. Hij was gezien op 18 augustus 1852 in de buurt van Sneek 'komende met passagiers van de hardzeilpartij... in staat van verregaande dronkenschap... zoodat de aan boord zijnde personen hem van het roer wegstoteden, dewijl hij onbekwaam was te staan'. Zo getuigde - volgens de notulen - Izak Veltman, koopman te Heerenveen. De Zwolse beurtschipper Joseph Padberg sloot zich bij deze verklaring aan. Er was voor de beschuldigde diaken meer bezwarends boven water gekomen. Op 11 september zou hij in de kamer van Woudstra, een gemeentelid, zware vervloekingen en verwensingen hebben geúit en vloekend tegen diens zuster Martentje hebben gezegd, dat hij tijdens zijn schorsing niet meer in de kerk kwam. Omdat hij zijn schuld niet wilde belijden, maar het van kwaad tot erger ging, is hij uiteindelijk afgesneden. Ook in Heerenveen trachtte dus de satan onkruid onder de tarwe te zaaien, aldus ds J. Douma, van wiens beide artikelen over Heerenveen we dankbaar gebruik hebben gemaakt.[20]

Dat de gemeente groeide, blijkt uit het feit, dat de kerkeraad moest worden uitgebreid met één ouderling en twee diakenen resp. *Jan Hendriks Oosterhagen*, en *Hendrik J. Piek*,[21] veenwerker te Terband en *Zieger Woudstra*. Onder leiding van de consulent W.H. van den Bosch van Joure stelde men pogingen in het werk een opvolger voor ds Beijer te krijgen. Er kwam een 12-tal (elk wat wils!), waarop ook stond 'Ds J. Bavinck van Graafschap Bentheim', de vader van de later zo bekend ge-

worden prof. Herman Bavinck. Via een 6-tal ging het naar een 3-tal met de namen: ds E. Breitsma van Assen, ds S. Baron van Bergum en ds K.J. Pieters van Franeker (in Heerenveen nog wel bekend). Met grote meerderheid van stemmen werd Breitsma gekozen. Weliswaar schreef hij Assen niet te kunnen verlaten, maar de kerkeraad - ook niet mis - zette hem onmiddellijk weer op tal. Weer volgde een bedankje.

Opnieuw formeerde de kerkeraad een 3-tal, waarop nòg een keer de naam van E. Breitsma prijkte.

Op 21 april 1853 werd hij in een vergadering, die gepraesideerd werd door ds A.W. Nijenhuis van Westerbork voor de derde (!) maal beroepen en nu volgde binnen een paar dagen het heuglijk bericht, dat ‘Z.Ew zig gedrongen had gevoeld de beroeping tot deze gemeente aan te nemen’. En op zondag 22 mei '53 is hij door ds Van den Bosch van Joure ‘plechtig bevestigd’.

In de dagen van ds Breitsma is de bouw van een nieuw kerkje voltooid. Het gehuurde lokaal was te klein geworden en daarom kreeg diaken O.L. de Boer opdracht een plek te zoeken om daarop een kerk te bouwen. Hij was een kapitaalkrachtig man. Al spoedig kwam hij met de mededeling, dat hij in de Kerkstraat grond had gekocht. En reeds op 27 april '53 kon de kerk worden aanbesteed voor de som van *ƒ* 3292,-. De lezer vergelijke dit bedrag eens met wat tegenwoordig voor kerkbouw nodig is. Toch was de som voor die dagen vrij hoog. De inkomsten van de kerk bedroegen in het boekjaar 1851/'52 - aldus ds J. Douma - slechts ruim *ƒ* 366,-, en in het volgende boekjaar *ƒ* 518,-, terwijl de uitgaven in het laatstgenoemde jaar al tot ruim *ƒ* 817,- waren gestegen. Het was dus geen kleinigheid tot kerkbouw over te gaan. Vóór de bouw is dan ook een rondgang door de gemeente gemaakt om gelden te verzamelen.

Het eenvoudige kerkje in de Kerkstraat kwam er. Daarin heeft de gemeente vergaderd tot 1867, in welk jaar het kerkgebouw door verlenging is vergroot. In 1900 is het opnieuw door verbreding ruimer gemaakt. Dit vernieuwde kerkgebouw werd ook weer te klein en in 1921 is de kerk aan de Gedempte Molenwijk in gebruik genomen, waarin voor 1000 personen gemakkelijk plaats was. Het kerkje in de Kerkstraat is onlangs (1981) afgebroken.

Toen ds Breitsma nog maar enkele maanden in Heerenveen stond, ging er in juli 1853 een verzoekschrift naar de koning om officiele erkenning als gemeente te krijgen. Het stuk was ondertekend door 88 personen. Dit aantal wijst erop, dat de gemeente te ‘Heerenveen en omgeving’ toch niet zo klein meer was. Wie de handtekeningen nagaat, ontmoet vele bekende namen, zowel van mannen als vrouwen, bij Tjalleberd al genoemd. Veelvuldig komen in de lijst de namen *Dam*, *Mast*, *Lok* en *Busstra* met allerlei variaties van voorletters voor.[22]

Bij K.B. van 25 augustus 1853, no 53 werd de Christelijke Afgescheiden gemeente te Heerenveen erkend. De kerkeraad bestond toen uit *ds E. Breitsma*, uit de ouderlingen *D.R. Bestevaar*, *J.J. van Rijssen*, en de

diakenen *O.L. de Boer*, *H.J. Piek* en *S. Woudstra*.

Laten we ons hier een kleine uitweiding mogen veroorloven. We schreven al, dat in de kerkdiensten één van de diakenen voorzanger moest zijn. Dit was geen gemakkelijke functie, vooral niet voor diaken S. Woudstra. Over hem lezen we in het gestencilde 'Historisch overzicht van de geschiedenis der Gereformeerde kerk van Heerenveen 1843-1943':

'De ouderen onder ons hebben deze ietwat excentrieke schoenmaker van de Heerenwal nog wel gekend en zij kunnen zich indenken, dat dit voor hem een heel karwei is geweest. Hij vroeg ieder jaar ontheffing, maar de kerkeraad meende hem deze niet te kunnen verlenen. In het land der blinden moet één-oog koning zijn. Dit duurde, totdat broeder Bernard van Rijssen met zijn klankvolle stem de taak van onze zo zwaar belaste broeder Woudstra overnam. Dit duurde ook maar enkele jaren. In 1878 brachten de jongelingen geld bijeen voor een orgel, en sindsdien begeleidt orgelspel de gemeentezang. Het was aanvankelijk een harmonium, dat in een huiskamer hoort, maar niet in een kerk, maar de gemeente werd er op uitnemende wijze door gediend. Tot in 1888 de fam. De Boer *f* 1250,- voor een orgel beschikbaar stelde en de gemeente het orgel heeft gekregen, dat haar heeft gediend tot 1921 en nu nog in één van de naburige kerken dienst doet.'

Maar we keren terug naar ds Breitsma. Hij mocht in de korte periode van ruim anderhalf jaar, die hij in Heerenveen heeft doorgebracht, toch zegen op zijn werk zien. Herhaaldelijk vragen mannen en vrouwen toelating tot de gemeente, b.v. 29 november Jelle Jurjens van der Heide, Antje Jentjes de Rooi en Minke Ekkes ten Cate. In januari '54 komen er weer drie, in februari vijf enz.

Blijkbaar was dominee niet sterk. In de notulen van 1 juni 1854 lezen we tenminste: 'Ds wil Pinksteren drie keeren preeken, als zijn lichaamssterkte het toelaat.' Maar hij werkte met toewijding. In het reeds genoemde 'Historisch overzicht' wordt hij getypeerd als een 'frisse, ferme, min of meer humoristische prediker. Hij kon een enkele maal een lach op het gezicht van zijn hoorders brengen.'

Helaas vertrok hij al spoedig, na slechts 18 maanden in Heerenveen te hebben gestaan, naar Deventer. Gelukkig werd de vacature vijf maanden later al weer vervuld met de komst van *P. van der Sluijs*, proponent 'bij de Hoogeschool te Kampen', die door prof. Helenius de Cock is bevestigd. Maar anderhalf jaar later was ook hij al weer weg en toen volgde een vacature van vier jaar, beëindigd door de komst van ds J.H. Vos in november 1860.

Laten we mogen eindigen met een citaat uit een artikel in het Nieuwsblad van Friesland. Het stuk werd geschreven ter gelegenheid van de herdenking van het 100-jarig bestaan van de Gereformeerde kerk te Heerenveen (1943).[23]

'In het leven van de kerk hebben enkele families een belangrijke rol

gespeeld. In 1837 werd Tjerk Busstra diaken en hij heeft tot in hoge ouderdom de kerk gediend. Zijn zoon Marten was jaren ouderling. Diens zoon Pieter Busstra uit Luinjeberd, een markante figuur, was een groot deel van zijn leven, tot aan zijn dood, lid van de kerkeraad. En thans (1943) is weer een Busstra in functie.

Op 7 januari 1863 trad Arend Egberts Smilde tot de kerk toe. Sedertdien is de naam Smilde zeer nauw met het kerkelijk leven verbonden. Arend Smilde was jarenlang ouderling. Na hem kwamen zijn 3 zoons Pieter, Sieberen en Roelof en nu (1943) dient onder ons de derde generatie. In de herinnering van velen leeft voort de patriarchale verschijning van Jochem Wouda. Zijn zoons Bote en Gerke volgden hem op en de kleinzoon diende de kerk als diaken.

Van 1860 tot 1936 is aan onze gemeente verbonden de naam van Looijenga. Rinke en Bonne Looijenga, vader en zoon, zijn elkaar als ouderling opgevolgd. Bonne Looijenga was aller vriend, een huisbezoeker, als de gemeente maar weinig heeft gehad. Er zouden nog velen genoemd kunnen worden. We moeten het hierbij laten.'

Eindnoten:

1 Tjalleberd, Gersloot, Luinjeberd en Terband.
2 Sectie C no 1157.
3 O.S. Akkerman, *Hwet âlde Hilbert forhelle fan de ôkskieden tsjerke yn Tsjalbert* ('Yn us eigen tael' 1910, 113-119, onder redactie van dr G.A. Wumkes).
4 Schrijven 28 juli 1842 (Brieven-collectie ds H.J. Wind).
5 Classis 21 mei 1844.
6 Gedateerd Tjalleberd 25 mei 1844.
7 Hij was de grootvader van de bekende ds N.Y. van Goor, die in Groningen heeft gestaan en bekend is gebleven als schrijver van een vroeger veel gebruikte verklaring van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (*'Het Geloof der Vaderen'*).
8 Afschrift van het rekest in de notulen van de Prov. vergadering van 20 en 21 maart 1846.
9 Op grond van de wet van 1 maart 1815 no 18 Staatsblad 21.
10 'Yn us eigen tael' 1920, 113-119.
11 Hendrik Willems Dam, wonende te Luinjeberd, was op 20 maart 1836 getrouwd met de 36-jarige Lammigje Wiegers Kruis, wed. Harmen Pieters Karsten, wonende Terband.
12 *Historisch overzicht van de geschiedenis der Gereformeerde Kerk te Heerenveen van 1843-1943* (gestencild).
13 Encyclopedie *Grote Winkler Prins*.
14 Jannes Jansen van Rijssen is geboren in Apeldoorn en in april 1872 overleden, 66 jaar oud. Hij was getrouwd met Jenniken Sterneberg.
15 Dirk Roelofs Bestevaar was getrouwd met Aaltje Lammert Bonte, en is 74 jaar oud geworden (1869).
16 Huite W. Veldhuis was met attestatie overgekomen van Scharnegoutum.
17 Otto L. de Boer was getrouwd met Alberdina Schuurman en is in 1888 overleden, 66 jaar oud.
18 *Historisch overzicht van de geschiedenis der Gereformeerde kerk te Heerenveen 1843-1943*, pag. 5 (gestencild).
19 Friesch Kerkblad 18 oktober 1935.
20 Friesch Kerkblad 18 en 25 oktober 1935.
21 Jan H. Oosterhagen, getrouwd met Jetske W. Faber, vertrok op 12 mei 1859 met attestatie naar Franeker. Hendrik Jans Piek was getrouwd met Hendrikje Fokkes Toering.
22 Men zou kerken in het te Heerenveen te stichten gebouw gemeente Aengwirden op de percelen kadastraal bekend gemeente Tjalleberd sectie A 1941 tot 1944 en 1946.

23 Nieuwsblad van Friesland mei-juni 1943. In het nummer van 4 juni '43 een kort verslag van de herdenking. We hebben deze gegevens te danken aan A. Telgenhof te Oldeboorn (Warniaburen).

XII *Joure*

Joure, 10 km ten westen van Heerenveen gelegen, was al omstreeks 1840 een grote plaats met 2400 inwoners, een dorp met de allures van een klein stadje. Wie nu de lange dorpsstraat, de Midstraat, doorwandelt, ziet links en rechts nog een aantal historische gevels en gevelstenen o.a. één in het geboortehuis van de bekende geleerde, theoloog en dichter, *Elias Annes Borger* (1784-1830).

Vroeger was Joure, nu de hoofdplaats van de gemeente Haskerland, slechts een uitbuurt van het dorp Westermeer. Maar zoals het vaker gaat: de dochter is de moeder boven het hoofd gegroeid. Westermeer is klein gebleven en van de kerk is alleen nog maar de toren en het kerkhof over. Waarschijnlijk in het midden van de 15e eeuw is de uitbuurt Joure een zelfstandig dorp geworden met het recht een weekmarkt te houden. Er is een tijd geweest, dat in Joure een drukke handel werd gedreven in boter, kaas, graan, vee, koloniale waren en niet te vergeten in uurwerken. Nog omstreeks 1850 was dit het geval.[1] En ook de scheepvaart had toen veel te betekenen. De Kolk (een oude haven) herinnert nog aan die dagen.

Wanneer we nu onze blik richten op het kerkelijk aspect, dan constateren we, dat de hervormde gemeente van Joure-Westermeer en Snikzwaag omstreeks 1840 ruim 1800 zielen telde.

Hervormd predikant in Joure was in de dagen van de Afscheiding *Jan Jarigs Wassenaar* (1785-1873). Hij heeft niet minder dan 35 jaar in Joure gestaan (1826-'61). Twee uitgegeven 'feestredenen' staan op zijn naam. De eerste hield hij op 18 maart 1844 ter gelegenheid van 'het tweede eeuwgetijde van het leggen van den eersten steen aan het kerkgebouw van de Herv. Gemeente te Joure, Westermeer en Snikzwaag n.a.v. Ezra 3:11b.'[2] Toen hij 50 jaar dominee was, publiceerde hij 'Feestrede bij vervulde 50-jarige evangeliebediening over 1 Tim. 1: 12' (Sneek 1859).

Het zielental van de rooms-katholieke kerk in Joure bedroeg ± 1840 ongeveer 330 en dat van de doopsgezinde 270 zielen. Bij dit laatste moeten we opmerken, dat er in Joure lang twee doopsgezinde gemeenten hebben bestaan, die van de 'preciesen' en van de meer vrijzinnigen. De leden daarvan woonden ook in de naburige dorpen. In het begin van de

vorige eeuw zijn deze beide groepen samengesmolten.

Het is bekend, dat de Afgescheidenen veel aantrekkingskracht bezaten voor de 'ernstige' doopsgezinden, toen deze in kerk-organisatorisch verband zeer zwak waren geworden of zelfs de verdwijning nabij. In Joure zijn hiervan ook sporen te vinden. Van de 11 in Haskerland wonende ondertekenaars van een verzoekschrift om een Afgescheiden kerk in Joure te mogen oprichten, behoorden twee personen tot de doopsgezinde gemeente. Het kerkgebouw, dat in 1824 is gebouwd, wordt nog door de doopsgezinden voor hun kerkdiensten gebruikt. In het oude doopsgezinde kerkje in de Boterstraat, dat na de ineensmelting van beide doopsgezinde gemeenten overbodig was geworden, hebben de Afgescheidenen nog enige tijd hun godsdienstoefeningen gehouden.[3]

In de directe omgeving van Joure woonden in 1836 ook Afgescheidenen. In het rapport van de minister van Eredienst van eind februari 1836 lezen we, dat in *Joure* zich 16 personen hadden 'gesepareerd' (afgescheiden).[4] Ook enkelen in *Broek* (Noordbroek), een klein dorpje even ten noorden van Joure aan de oostkant van de Broekstervaart gelegen, midden in laag, waterrijk land. Zowel in Joure als in Broek werden zo nu en dan samenkomsten belegd. Het is wel duidelijk, dat de Afgescheiden kerk van Joure uit het gezelschapsleven is voortgekomen.

In de eerste beginjaren van de Afscheiding behoorden de Jousters officieel tot de zeer uitgestrekte gemeente van Wolvega (zie hoofdstuk Wolvega). Maar de afstand naar Wolvega was voor de mensen uit Joure natuurlijk veel te groot om elke zondag naar de hoofdplaats van Weststellingwerf te trekken. Als gevolg daarvan bestond ook in Joure een vergaderkern, waarin men zich elke week geestelijk sterkte door het horen voorlezen van een preek van een 'oude schrijver' en door onderlinge bevindelijke gesprekken.

In het archief van de hervormde kerk van Joure vonden we een omslag, waarin een aantal door Jousters geschreven brieven liggen, meldende hun onttrekking aan de hervormde kerk.

De oudste is een breedvoerige 'Acte van afscheiding', gedateerd Joure 29 februari 1836 en mede namens hun kinderen ondertekend door *Pieter Posthumus* en *Ysbrand Jans Veenstra* en zijn vrouw *Janke Brouwer Posthumus*. In de kerkeraadsnotulen van enkele dagen eerder is er trouwens al sprake van deze beide broeders, die elke zondag beurtelings bij hen aan huis 'openlijke oefeningen' houden. De kerkeraad besluit tenslotte hen van het Avondmaal af te houden.

Eind maart '36 scheidt de oude winkelier *Hendrik Thees Coopmans* (72) zich officieel van de hervormde kerk af, zoals enkele dagen later *Marten Jacobs Praamsma*, een zwager van Ysbrand Veenstra, dit doet mee namens zijn vrouw *Rigtje Veenstra* en zijn schoonmoeder *Fokje Ysbrands Rinia*. Zowel *Marten Praamsma* als *Ysbrand Veenstra* waren mannen van het eerste uur van de Afscheiding in Joure.

Maar toen in 1839 de gemeente van Wolvega gesplitst werd in 4 zelfstandige kerken, waarvan die van Joure er één was, hoeven we voor onze kennis van de Afgescheiden gemeente te Joure niet meer te grijpen naar het eerste notulenboek van Wolvega, maar kunnen nu terecht in dat van Joure zelf. Hoewel de eerste notulen een vergadering van de kerkeraad betreffen, die op 14 februari 1839 is gehouden bij H.T. Coopmans te Joure aan huis, geeft het titelblad van het notulenboek aan, dat het 'aangelegd' is op 1 januari 1839. Deze datum houdt verband met het op die dag door de Provinciale vergadering genomen (voorlopig) besluit, al eerder genoemd, de gemeente van Wolvega 'om de uitgestrektheid' te verdelen in 4 zelfstandige delen nl. Wolvega, Tjalleberd, Rottum en Joure. Van 1836-'39 hebben de Jousters dus bij de Afgescheiden kerk van Wolvega behoord. Deze periode hebben we in het hoofdstuk over *Wolvega* behandeld.

In 1839 bestond de kerkeraad van de nu zelfstandig geworden gemeente Joure uit de ouderling *Hendrik Thees Coopmans*,[5] een 74-jarige winkelier, en uit de beide diakenen *Jan Libbes Bouma* een boer 'die in de Noordbroek woonde' even ten noorde van Joure, en *Ysbrand Jans Veenstra*,[6] een 29-jarige verver en glazenmaker te Joure. Hij is later dominee geworden en heeft nog vijf Chr. Afgescheiden gemeenten gediend, het laatst die te Dokkum, waar hij ook ligt begraven.

In de kerkeraadsvergadering van 8 april 1839 krijgen de broeders te maken met de kwestie van het oefenen, in die dagen een heet hangijzer. De Provinciale vergadering had met meerderheid van stemmen het laten optreden van oefenaars in de kerkelijke bijeenkomsten verboden. Vooral op sterke aandrang van ds Van Velzen was dit verbod tot stand gekomen. Maar de kerkeraad van Joure kon in het werk van de oefenaars, zoals dit b.v. in de eigen gemeente door Ysbrand Veenstra en in het naburige Rottum door oefenaar Hendrik J. Wind gebeurde 'niets met Gods Woord strijdig vinden'. Daarom besloot de kerkeraad het oefenen toe te staan, op voorwaarde dat de oefenaar eerst toestemming aan de kerkeraad moest vragen om voor te gaan. Als deze ja zei, dan moest hij beloven zich te onthouden 'van alles wat op meesterachtigheid gelijkt' d.w.z. hij mocht niet doen alsof hij dominee was. En als hij het Woord Gods 'verklaard' had, dan moest hij ook anderen 'ruimte geven om te profeteren' b.v. door een aanvulling of een toepassing te geven. Men beriep zich hier op 1 Cor. 14: 33.

Door het besluit van de Provinciale vergadering werd de oefenaars dus de pas afgesneden. Inderdaad was er een zekere wildgroei ontstaan. De oefenaars werden nu min of meer ertoe gedwongen - als ze met hun werk wilden doorgaan - een opleiding tot predikant te gaan volgen. Zo deed ook diaken Ysbrand Veenstra. In dezelfde vergadering (8 april) verklaarde hij 'dat hij in zijn hart gevoelde, dat de Heere hem tot de dienst als Leeraar geroepen had'. Daarom wilde hij voor dominee gaan studeren en vroeg van de kerkeraad een attestatie. Hij kreeg ze en vertrok

naar *Ommen*, waar ds J. van Raalte een predikantsopleiding verzorgde.

Uit het notulenboek blijkt, dat op 8 december 1839 ouderling Hendrik T. Coopmans is overleden. Volgens zijn overlijdensacte was hij toen 75 jaar oud. Drie jaar lang was hij ouderling geweest en had volgens eigen zeggen '47 jaren op de weg van genade gewandeld'. Men telde toen graag vanaf het vastgestelde tijdstip van zijn bekering. Omdat de gemeente van Joure nu geen ouderling meer had en er blijkbaar ook geen te vinden was, werd besloten dat de ouderling van het genabuurde Rottum (H.J. Wind) ook in Joure dienst zou doen. En omdat de gemeente van Rottum nog geen diaken had, moest diaken Jan L. Bouma daar maar in die functie werkzaam zijn. Ouderling Wind kreeg nu de 'boeken en papieren' van de gemeente Joure onder zijn hoede.

In de kerkeraadsvergadering van 22 maart 1841, gehouden bij diaken Jan Libbes Bouma in de Noordbroek, zijn enige belangrijke besluiten genomen. Omdat H.J. Wind dienstdoend ouderling was zowel van de Joure als van Rottum, zou hij om de andere zondag in Joure voorgaan. Daarbij werd het zo geregeld, dat wanneer Wind in Joure 'preekte' de collecte voor de armen door de beide gemeenten zou worden gedeeld, maar die voor de kerk was voor Joure alleen.

In zijn kwaliteit van 'administrerend kerkvoogd', lid van de commissie van beheer zouden we nu zeggen, deelde Marten Praamsma de kerkeraad mee voor *ƒ* 26,- per jaar een kamer te hebben gekocht om daarin kerkdiensten te kunnen houden. De broeders gingen ermee akkoord. De kamer was eigendom van Ysbrand Veenstra, maar deze woonde niet meer in Joure. Een dag eerder - zondag 21 maart '41 - heeft de gemeente daarin voor het eerst haar samenkomsten gehouden, hoewel de verwachte vergunning van de grietman nog niet was afgekomen.

Erkenning

De belangrijkste beslissing van de bovengenoemde kerkeraadsvergadering was een adres te zenden aan de koning om vrijheid van godsdienstuitoefening aan te vragen. Wind zou ook de gemeente van Wolvega en Tjalleberd aanschrijven om samen met Joure een verzoekschrift op te stellen. Die beide gemeenten wensten echter niet mee te doen. Dus moest Joure het alleen proberen. Het ging wat moeizaam. Tot twee keer toe werd een verzoek ingediend, gebaseerd op het K.B. van 9 januari 1841 'waardoor ons door Uwe Majesteit met ruimer en milder hand den weg geopend is tot erkenning en toelating als gemeente in de burgerlijke Maatschappij'.

Op het eerste rekest kon geen positief antwoord worden ontvangen, omdat de ondertekenaars in verschillende grietenijen woonden. Bovendien hadden 6 van de 27 ondertekenaars schriftelijk verklaard hun handtekening terug te nemen en hervormd te willen blijven.

Toen Wind c.s. voor de tweede keer hun verzoek indienden, kwam het verheugende antwoord, dat bij K.B. van *10 juli 1842* no 50 de officiële

erkenning als gemeente was verkregen. Men zou kerken ‘in het gebouw staande en gelegen in de Botersteeg te Joure, geteekend no 200’. Dit was het gebouw van een doopsgezinde gemeente, die door fusie met een andere groep deze plaats van samenkomst niet meer nodig had. Dit kerkje in de tegenwoordige Boterstraat is al lang geleden afgebroken.

Voor zover de ondertekenaars in Joure woonden, had de grietman Pieter Benjamin Vegelin van Claerbergen op 28 februari 1842 over hem nog de volgende persoonsgegevens verstrekt:

1 *Marten Jacobs Praamsma*, hervormd, en zijn vrouw *Rigtje Jans Veenstra:* een winkelier die zo als het zich laat aanzien, zijn zaken behoorlijk redden kan.
2 *Johannes Aukes van der Werf*, hervormd, en zijn vrouw *Afke Pruiksma:* uit hun huwelijk zijn geen kinderen geboren; mensen die met een potscheepje rond venten en geen bepaalde woonplaats hebben.
3 *Age Hendriks Coopmans*, hervormd, gehuwd met Pietertje Bonnes Schrijfsma; een arme verwersknecht die zijn vrouw en kind heeft verlaten.
4 *Obbe Heerts Visser*, doopsgezind, en zijn vrouw *Trijntje Benjamins de Jong*. Uit hun huwelijk zijn geen kinderen geboren; de vrouw hervormd. (We voegen eraan toe, dat Trijntje B. de Jong weduwe was van Arjen Ynzes Faber, grofsmid te Joure.)
5 *Ynze Arjens Faber*, 24 jaar, hervormd.
6 *Benjamin Arjens Faber*, 19 jaar, hervormd.
7 *Trijntje Arjens Faber*, 20 jaar, hervormd. Deze drie zijn voorkinderen van de vrouw van Obbe Heerts Visser en wonen bij hem in huis. (We merken hierbij nog op, dat in februari 1831 de 20-jarige grofsmidsknecht te Joure Obbe Heerts Visser, trouwde met de 39-jarige (!) Trijntje Benjamins de Jong, grofsmidsche te Joure. Zo trouwde dus de knecht met zijn veel oudere bazinne).
8 *Pieter Sakes de Jong*, doopsgezind, en zijn vrouw *Tetje Arjens Faber*, hervormd. De man was klokmakersknecht; hoewel hij niet kon schrijven, had hij toch het rekest ondertekend. Hij was een schoonzoon van de hierboven genoemde Trijntje Benjamins de Jong, die hertrouwd was met Obbe Heerts Visser.
9 *Jan van Reen*, hervormd. Hoofd van een huisgezin, doch daar de vrouw tot de doopsgezinde gemeente behoort en zij met de man afwezig is, weet men hierover niets te zeggen als alleen, dat hij niet te Joure is gedomicilieerd. (We voegen eraan toe: In juli 1826 was de 25-jarige schipper Jan Hendriks van Reen, geboren en wonende te Nijehaske, getrouwd met de eveneens 25-jarige naaister Getje Joostes de Boer, geboren te Snikzwaag en wonende te Joure. Ze was de dochter van een veerschipper.)
10 *Jentje Rondhout*, hervormd, en zijn vrouw *Uilkjen G. van der Schoot*. Beiden namen later schriftelijk hun handtekening terug,

omdat ze 12 mei '42 toch naar Woudsend verhuisden.

11 *Douwe Hylkes Hoekstra*, hervormd, en zijn vrouw *Geeske H. Scheve* met hun twee kinderen Hylke (21) en Hylkje (19), die later schriftelijk verklaarden geen lid te willen worden van de op te richten gemeente der Afgescheidenen, maar hervormd wensten te blijven.

Dat de gemeente levensvatbaar was, bewijst het feit, dat nog vóór de officiele erkenning door de regering afgekomen was, de gemeenten van Joure en Rottum besluiten samen te beroepen.

Allereerst wordt Tamme Uitterdijk uitgenodigd 'om zijn gaven eens te laten horen'. Even later gaat Joure onder druk van de 'onafgescheidenen' zelfs alléén beroepen. De 'onafgescheidenen' dat waren de orthodoxen, die niet met de Afscheiding meegingen, maar wel geregeld bij de Afgescheidenen kerkten. Ze mochten niet stemmen, maar wel zeggen wie ze op de nominatie wensten. Men werd het eens, dat twee proponenten op tal werden geplaatst nl. ouderling H. Wind, die bij ds De Cock studeerde, en T. Uitterdijk, ouderling bij de gemeente te Drogeham, die door ds T.F. de Haan werd opgeleid. Op 1 oktober, die als vast- en bededag door de gemeente werd doorgebracht, vond, na het biduur, de stemming plaats. Uitterdijk kreeg alle stemmen. Wind zou hem een brief sturen en Praamsma de beroepene persoonlijk bezoeken.

Maar Uitterdijk had nog geen examen gedaan en volgens een besluit van de Provinciale vergadering van juni 1841 mocht geen persoon worden beroepen die niet was geëxamineerd. De beroepsbrief kon dus nog niet naar Drogeham worden verstuurd. Pas op 31 maart van het volgend jaar kwam de baan vrij.[7] De gemeente had dus wel lang moeten wachten. Maar de uitslag was verblijdend: Uitterdijk nam het beroep aan en werd op zondag 8 mei 1842 'in de nieuwgebouwde kerk' door ds De Haan bevestigd, die bij deze gelegenheid preekte over 1 Thess. 5: 12 en 13: 'En wij bidden u, broeders, erkent degenen, die onder u arbeiden en uw voorstanders zijn in den Heere, en u vermanen. En acht hen zeer veel in liefde, om huns werks wil. Zijt vreedzaam onder elkander.'

's Middags deed de al niet meer zo jonge Tamme Hendriks Uitterdijk (36) intree met Spreuken 8: 22: 'De Heere bezat mij in het beginsel Zijns wegs, voor Zijn werken, van toen aan.'

Uit het leven van T.H. Uitterdijk

We veroorloven ons hier een uitweiding over de levensgeschiedenis van Uitterdijk, zoals ds J. Douma die in een artikel in het Friesch Kerkblad[8] geeft, daarbij puttend uit Uitterdijks eigen memoires.

Het zal de lezer opvallen, hoe sterk de piëtistische inslag van diens godsdienstige opvattingen was, zoals dit trouwens bij zeer vele Afgescheidenen het geval was.

In Uitterdijk - aldus ds J. Douma - heeft de gemeente Joure, die onderwijl in broeder Praamsma een eigen ouderling had gekregen, een uitnemende Dienaar des Woords ontvangen. Hij heeft in zijn werkje '*Het Le-*

Tamme H. Uitterdijk (1806-'74), Chr. Afgescheiden predikant 1842-'43 en 1855-'61 (tweede maal) te Joure. Van 1843-'48 heeft hij in Franeker gestaan.

ven en de Lotgevallen van T.H. Uitterdijk', in 1863 in zijn toenmalige standplaats Schoonhoven uitgegeven, zijn leven 'van zijne jeugd af tot den tijd zijner ruim twintigjarige evangelie-bediening' beschreven.

Uitterdijk werd, zoals hij meedeelt, op 27 maart 1806 in Rinsumageest geboren. Hij was de oudste van 7 kinderen. Toen hij twintig jaar was, stierf zijn vader, en twee jaar later zijn moeder. Van jongsaf had hij 'indrukken van dood en eeuwigheid', en het veel beschimpte volk van God was zijn volk. Graag ging hij op onder de prediking van *ds Venema* te Rinsumageest en werd uitgekozen om zondags in de kerk de antwoorden van de Heidelbergse catechismus op te zeggen 'iets dat door mij met veel lust gedaan werd'. Later, toen hij nog meer in de waarheid geoefend was, gaf ds Venema 'zelf gestelde vragen over godsdienstige onderwerpen', die Uitterdijk op zondag openlijk voor de gemeente beantwoordde. Ook nadat hij naar Marrum vertrokken was, waar hij bij zijn oom Jan Roorda kwam, trok hij zondags naar Rinsumageest.

In maart 1823 verhuisde hij naar zijn oom Epke Roorda in Damwoude. Hier zag hij in, dat er met hem verandering komen moest, zou hij niet voor eeuwig verloren gaan.

Wel had hij nog zijn strijd te strijden, omdat hij graag ijdele feesten bij woonde. Zo liet hij zich tijdens de kermis te Rinsumageest verleiden, de herberg binnen te gaan, waar velen aan het dansen en springen waren, en ook hij begon mee te spelen en te dansen. Maar hij werd door de Heere zo benauwd om het hart gemaakt, dat hij vluchten moest buiten het dorp om de Heere in de eenzaamheid zijn zonden te belijden.

Van Damwoude vertrok hij naar Hardegarijp, waar hij een jaar gewoond heeft, strijdend tegen de zonde en ondervindend, dat als hij het goede wilde doen, het kwade hem bij lag.

Geregeld trok hij ook vandaar zondags naar Rinsumageest, om ds Venema, van wie hij als van zijn vader hield, te horen.

Na op 29 mei 1826 enigszins met een bezwaard geweten, 's morgens ds Van Berkum te Wanswerd gehoord te hebben, trok hij 's middags naar ds Venema.

Beschaamd zat hij achter in de kerk. Dominee preekte toen over de tweede vraag van de catechismus en wees aan, wat er gekend moest worden ter zaligheid. En de Heere heeft die prediking wonderlijk aan zijn hart geheiligd. Nu mocht hij geloven op de weg der genade te zijn. Vol blijdschap trok hij weer naar zijn woonplaats.

Nadat zo het licht der genade hem opgegaan was onder de prediking van ds Venema te Rinsumageest, bleef Uitterdijk zondags geregeld hier kerken, al moest hij ook helemaal uit Hardegarijp komen.

In 1827 verhuisde hij naar Suameer, waar hij voor eigen rekening werkte - hij was schilder van beroep - en reisde, omdat de kerk van Suameer vacant was, met anderen mee naar Wanswerd, om daar *ds Theunis van Berkum* te horen, één van de bekende figuren uit 'it Fryske Reveil'. Zijn geestelijk leven was in die dagen gekenmerkt door vallen en

opstaan. Hij kwam in de gezelschappen van de vromen, maar veel sprak hij niet, omdat zijn geweten hem beschuldigde, dat hij, hoewel voor grove zonden bewaard, toch zich aan vele ijdelheden had schuldig gemaakt. En vaak smeekte hij: 'O Heere! gij weet alle dingen; zo mijn werk geen waarheid is, o! dat gij het dan nog waarheid mocht maken, opdat ik mij niet mocht bedriegen, en ik niet met een leugen in de hand verloren ga.'

Met de bede in het hart: 'Zeg tot mijn ziel: Ik ben uw heil' ging hij op een zondagmorgen weer naar Wanswerd.

En zie, toen ds Van Berkum, prekend over Joh. 3: 5, aantoonde wat wedergeboorte is, 'mocht ik mij,' schrijft Uitterdijk, 'hierin vinden; de Heere paste deze waarheid op mijn ziel toe, zodat ik toen door de waarheid in Christus ben vrijgemaakt.' Hij mocht geloven wedergeboren te zijn en als Timotheüs van jongs af aan getrokken te zijn. 'In volle ruimte heb ik drie volle dagen mogen verkeren, de vreugde in God was zo uitermate, dat ik bijna eten noch drinken, veel minder werken kon.' En de begeerte kwam in hem op, om ter uitbreiding van Gods Koninkrijk te mogen werken, 'ja, om als Leraar te dienen in Gods Kerk.'

Hij sprak hierover met zijn vriend ds Van Berkum, die hem aanraadde zich niet voor de Zending aan te bieden, zoals zijn voornemen was, maar te wachten. Misschien lag Gods weg wel anders, zodat hij in het vaderland kon blijven, zoals ook is gebeurd.

Hij trouwde op 19 december 1829 met *Gepke F. Wadman* van Drogeham. Deze was, toen ze nog geen drie maanden oud was, al wees geworden, want haar moeder Grietje Bouwes van der Meulen stierf vijf weken na haar geboorte en haar vader Folkert Wijbes Wadman enkele weken later.

Begin april 1831 zijn Uitterdijk en zijn vrouw naar Twijzel getrokken, waar ze ruim elf jaar hebben gewoond. Hij had hier goed zijn brood, maar geestelijk voedsel vond hij er niet, omdat de predikant niet gereformeerd preekte. Daarom ging hij bij ds P. Koopman in Drogeham naar de kerk, die hem ook wel wilde helpen bij de studie. Maar hoezeer het predikantschap hem ook trok, hij bleef bij zijn vak; ook al wegens 'de menigvuldige verkeerdheden, welke het Hervormd kerkbestuur aankleefden'. Toen Afscheidingsgeruchten hem bereikten, begon hij ernaar uit te zien, dat ook in Friesland 'een uitgeleide kerk mocht gesticht worden'.

Intussen was de jonge predikant S. van Velzen in Drogeham gekomen, die 'hoewel hij eerst nog anders van gevoelen was, ook meer en meer gewaar werd, dat hij lid was van een genootschap, afgescheiden van de leer en inzettingen onzer vaderen. Dit laatste heeft Zijn Eerw. dan ook ter dege ondervonden. Eerst op de klassis te Dockum, en zoo verder, daar zij hem, omdat hij getrouw werd in zijn ambt, hebben uitgeworpen.'

Toen het dan ook in december 1835 in Drogeham tot afscheiding kwam, sloot Uitterdijk zich dadelijk aan. De vijanden der waarheid be-

letten ds Van Velzen in het kerkgebouw te Drogeham te preken, zodat godsdienstoefening gehouden werd in een boerenschuur te Harkema. En al was het winter, velen uit tal van plaatsen in en buiten Friesland kwamen daar samen. Lang echter duurde dit niet. 'Gewapende dienaren werden aldaar gezonden om onze Godsdienst te stremmen, zoodat wij om deze zaak voor rechtbanken zijn geroepen en met geldboeten en gevangenneming gestraft geworden. Ik heb tot tweemaal toe er in moeten deelen... en een onzer vrienden is zelfs nog, omdat hij de boete niet kon betalen, gevankelijk naar de hoofstad dezer Provincie gevoerd.'[9]

Veel ging Uitterdijk met ds Van Velzen op stap, als die in Wanswerd, Hallum, Oudega enz. geroepen werd 'om nieuwe gemeenten te stichten'. Hij was ook op de eerste Provinciale vergadering van de kerken aanwezig, afgevaardigd door de gemeente te Drogeham en mocht dus mee besluiten, dat ds Van Velzen voor heel de provincie als leraar aangewezen werd. Toen ds Van Velzen, in verband met deze roeping, uit Drogeham naar Leeuwarden was vertrokken, ging Uitterdijk, op aanwijzen van ds Van Velzen zelf, elke zondag in de gemeente voor, waarbij de Heere hem gaf te spreken en te bidden naar hij nodig had. 'Door Zijne genade heb ik zes jaren die Gemeente bediend, eerst als Diaken en toen als Ouderling, totdat ik als Leraar uitgezonden ben.' Tot zover het artikel van ds J. Douma over T.H. Uitterdijk.

Ds T.H. Uitterdijk, 8 mei 1842-8 oktober '43

Deze Tamme Hendriks Uitterdijk is de eerste predikant van de Afgescheiden gemeente te Joure geworden. Er werd een huis gekocht voor *f* 700,-. En - we volgen weer het artikel van ds J. Douma - nadat hierin voor *f* 630,- was vertimmerd en voor ruim *f* 130,- geverfd, terwijl het ijzerwerk nog iets meer dan *f* 82,- kostte, was het een bruikbare pastorie geworden.

Voor de kerk werden nieuwe stoelen aangeschaft tot een bedrag van *f* 30,15. Financieel was de gemeente niet sterk, zodat b.v. voor de koopsom van het huis *f* 500,- moest opgenomen worden. Maar geestelijke kracht school er wel in de gemeente en ds Uitterdijk werkte met zegen.

Herhaaldelijk doen mensen geloofsbelijdenis, zoals op 3 juli *Bontje Beerns Jonker*, *Yke Annes Bakker* en *Grietje Menses van der Meer*, beiden te Idskenhuizen woonachtig. Een dag later worden weer 4 personen als lid 'aangenomen' *nl. Age Koopmans*, *Trijntje Benjamins de Jong*, *Fetje Arjens Faber* en *Trijntje Johannes Hoekstra*. Verder waren er nog 5 personen, die 'zich uitwendig aan de gemeente verbonden'.

Op 10 juli verschenen na de kerkdienst een drietal personen uit Tjerkgaast voor de kerkeraad nl. *Ate Sijtzes Sijtsma* met zijn vrouw *Geeltje Douwes de Boer* en *Romke Cornelis Roukema* (wonende te Westbroek). Geeltje en Romke werden aangenomen, terwijl Ate 'zich uitwendig bij de gemeente gevoegd heeft'. En in diezelfde juli-maand van 1842, kort

na de komst van ds Uitterdijk meldt zich weer een persoon. De predikant mocht dus al dadelijk vruchten op zijn werk zien, de tijd was er rijp voor.

De kerkeraad waagde het nu ook de leraar een vast traktement te beloven, van *f* 400,- met vrije woning. De gemeente mocht zich in grote bloei verheugen. Voor het jaar 1842 noteerden we vanaf de komst van ds Uitterdijk in mei, niet minder dan 44 (!) nieuwe lidmaten. De gemeente was als een wijnstok - aldus ds J. Douma, die haar 'ranken ver uitzendt'. Behalve in Joure woonden haar leden in *Tjerkgaast* en verder o.a. in *Idskenhuizen*, *Langweer* en *Akmarijp*, en zelfs in *Lemmer* en *Echten*.

In Idskenhuizen begonnen de broeders al aan een eigen gemeente te denken, die er in 1844 ook gekomen is, maar voorlopig werd de oplossing hierin gezocht, dat de predikant van Joure daar om de drie weken zou voorgaan. Zelfs in Tjerkgaast dacht men over het institueren van een plaatselijke kerk aldaar.

Ds Uitterdijk had samen te werken met zijn ouderlingen *Marten J. Praamsma*, schrijnwerker te Joure, en *Anne Teades Walma*, veehouder te Akmarijp. De diakenen waren *Jan Libbes Bouma*, boer te Noordbroek en *Sikke Gerrits Mink*, kuiper te Idskenhuizen. Later ook *Bernardus Sietses Holtrop*, 'van boerenbedrijf', wonende te Oosterhaule.

Ds Uitterdijk stond nog maar goed een jaar in Joure, toen hij al een beroep van de gemeente te *Franeker* kreeg. Franeker, dat was een stadje met een naam! Daar stond immers de academie van Friesland, al was ze de verdwijning nabij. Iets van de oude roem was echter in Franeker blijven hangen. Weliswaar was de Afgescheiden gemeente aldaar nog maar kort geleden gesticht en was ze klein van zielental, maar ze bezat sterke groeikracht. Wat moest ds Uitterdijk doen? Lang wist hij het zelf niet. Hoewel hij beloofd had zijn gemeente op 13 augustus zijn beslissing te zullen meedelen, kon hij die dag nog niet meer zeggen dan: 'Indien het zo blijft, kan ik u niet verlaten.' Toen hij uit de kerk kwam en in de pastorie al vele gemeenteleden aantrof om hun blijdschap uit te spreken nu hij van blijven had gesproken, was hij zelf bedroefd. Zowel hij als zijn vrouw hadden het gevoel: dit is tegen 'de weg Gods'. En toen Franeker nog eens aandrang uitoefende, nam hij het beroep aan. Hij zou er later spijt van krijgen (zie het hoofdstuk over Franeker).

Na op zondag 8 oktober '43 nog *Klaas Joukes Wielinga*[10], een 37-jarige timmerman, als ouderling, en *Wouter Cornelis Nop*, boer te Tjerkgaast, als diaken te hebben bevestigd, nam hij 's middags afscheid van zijn gemeente met een preek over Numeri 6: 24, 25 en 26.

En - schrijft hij - 'den tienden reisden wij tegen ons vleesch van de Joure, echter met groote vrijheid in onze ziele, terwijl wij vast geloofden, dat de Heere God ons te Franeker riep'.

De gemeente Joure, die bij zijn komst 19 lidmaten telde, was in 1842 met niet minder dan 46 en in 1843 nog met 13 lidmaten gegroeid.

Binnen het jaar kreeg Joure een nieuwe dominee in de persoon van *R. Scheuning ten Have*, overgekomen uit *Tjalleberd*.

Ds R. Scheuning ten Have, 9 juni 1844-17 mei '49.

Tijdens diens werkzaamheden in Joure is de gemeente niet zo gegroeid als in de korte periode van ds Uitterdijk het geval was geweest. De groei van de gemeente stokte wat. Er schijnt ook eens iets geweest te zijn 'in ons leeraars huis' nl. met zijn dochter Margje. Het was 'een droef geval': ze was ongehuwde moeder geworden. Gelukkig kon in de vergadering van februari 1845 door een ouderling worden gerapporteerd 'dat het geheel onverwagt en onwetende in orde was gekomen'. De 27-jarige Margje trouwde enkele maanden later met Harmen Harmens Dam uit Tjalleberd. Ze lieten nu het zoontje Harm in Joure dopen.

Het volgend jaar werd Jan ten Have ervan beschuldigd, dat hij de verkering met de dochter van P.A. Lok te Tjalleberd had verbroken, terwijl ze van hem zwanger zou zijn. Jan ontkende dit laatste ten stelligste. Zulke moeilijkheden in het gezin van de predikant deden de gemeente geen goed.

Natuurlijk zouden we haast zeggen - maken de notulen ook melding van tuchtgevallen. Een zuster van de gemeente werd, na uiterst geduldig te zijn behandeld, van de gemeente afgesneden. Een broeder werd kerkelijk vermaand wegens dronkenschap en vloekerij.

Het jaar 1846 lijkt een jaar van inzinking te zijn geweest. In de kerkeraad lag het ook niet vlak. Zo moest een diaken worden vermaand, omdat hij slecht in de kerk kwam en herhaaldelijk de kerkeraadsvergadering verzuimde. Ook ds Ten Have en ouderling Walma kregen ruzie, maar deze werd gelukkig weer bijgelegd. De collecten voor kerk en armen liepen terug. Nadat op 4 december 1846 besloten werd, dat de verkiezing van ambtsdragers bij vrije stemming zou plaats vinden, werden een maand later tot ouderling herkozen *Maarten J. Praamsma* en tot diaken *Romke Kornelis Romkema*. De notulen van de kerkeraadsvergaderingen in 1847 gehouden, bieden weinig of geen nieuws. Aan het eind van dit jaar wordt besloten het aantal ouderlingen op drie te brengen. Het wijst toch wel op enige groei. Maar de notulen blijven mager.

In januari '49 wordt *Maarten Praamsma*, die een grote steun voor de kerk was, opnieuw als ouderling bevestigd. De 53-jarige veerschipper te Joure, *Geale Gerrits Bakker*, wordt diaken.

In april 1849 vroeg en kreeg de 55-jarige ds Ten Have een attestatie met het oog op zijn vertrek naar *Drachten*. Hij verklaarde het beroep 'met vrijheid en blijheid van harte voor den Heere aangenomen te hebben'. Misschien was het beroep voor hem wel een opluchting. Op Hemelvaartsdag heeft hij afscheid van de gemeente genomen met een preek over Efeze 6: 24. Zo was de gemeente van Joure weer vacant geworden. Maar al op 25 november van hetzelfde jaar (1849) kwam er een nieuwe dominee nl. de 36-jarige *J. Talsma* uit Baflo (Gr.) over.

Ds J. Talsma, 25 november 1849-18 mei '51

Enthousiast begon deze oud-schoolmeester zijn werk in Joure. De catechisaties werden geregeld. Op woensdagmiddag 2 uur moesten de jongelui komen en wie van hen dan niet konden, werden op maandagavond om 7 uur tegelijk met de getrouwden verwacht. De kinderen kregen op maandagmorgen 11 uur catechisatie. En zo had ds Talsma al zijn ambtelijk werk netjes geregeld. Had ds Ten Have altijd zelf de kerkeraadsvergaderingen met gebed geopend en met dankzegging gesloten, ds Talsma liet dit laatste een kerkeraadslid doen.

Meermalen vroegen personen tot de gemeente te mogen worden toegelaten. Het was fijn voor ds Talsma, dat één van de drie zusters, die zich door het doen van belijdenis bij de gemeente wilden voegen en de eerste Paasdag 1850 voor het eerst het Avondmaal mochten meevieren, zijn eigen vrouw Pietje Oebeles Smeding was. Ze was ‘in jaren reeds geklommen’ (50), zoals de notulen het uitdrukken. We weten het, men deed toen niet gemakkelijk belijdenis.

Het onderzoek naar de geloofskennis ging over de ‘stellige en praktikale waarheid’. Zo staat het vermeld als Janke Smit aan de beurt is, de vrouw van de politie-dienaar Van Wijk. Ze begeerde als ‘levendig lid der gemeente aangenomen te worden’.

In de notulen van mei 1851 staat te lezen, dat het onderzoek diende te handelen ‘over de hoofdwaarheden en de daarop gegronde bevinding’. Vooral dit laatste punt kreeg altijd sterke nadruk.

Met *Idskenhuizen*, dat in 1844 zelfstandig geworden was, werd in januari '50 hereniging gezocht. De gemeente daar had een poos buiten het kerkverband gestaan. Men kon dat met te meer reden doen, omdat *Tjerk Jans Grevelink*[11] van Joure in Idskenhuizen geregeld oefeningen hield. De toenadering was nog niet van Idskenhuizen zelf uitgegaan, maar in juni 1850 kreeg de kerkeraad uit Joure het verzoek van Idskenhuizen om ‘den leeraar den halven Zondag te genieten’, nl. 's middags en 's avonds. Het verzoek werd toegestaan. Grevelink zal dan te Joure voorgaan. Een eigenlijke hereniging - aldus ds J. Douma - is het niet geworden, maar meer een combinatie. De predikant van Joure is dan ook geen predikant, maar consulent van Idskenhuizen en wordt b.v. in die kwaliteit aangezocht om in Idskenhuizen het Avondmaal te bedienen. Dit gaat door onder voorwaarde, dat Idskenhuizen dan zorgt, dat Joure niet zonder voorganger zit.

In de korte dienstperiode van ds J. Talsma staan weer enkele tuchtgevallen genotuleerd. Na advies van de classis te hebben gevraagd, moest de kerkeraad een broeder van de gemeente afsnijden. Een zuster met de niet-friese naam Louise (ook wel als Louwine geschreven) Bernhard Bourboom - zo geven de notulen de naam - heeft zich aan de afsnijding onttrokken, door naar ‘de liberale kerk’ terug te keren. Hier zal bedoeld zijn Leryna Bernhardus Bourboom, een schoenmakersdochter uit Jou-

re, die op 27-jarige leeftijd getrouwd was met de 48-jarige schipper Rinse Pieters Huitema.[12]

Ook had de kerkeraad moeilijkheden met *Hans Dijkstra*, die in de zomer van 1850 steun vroeg om als dominee te kunnen worden opgeleid. Dit was ongetwijfeld de 28-jarige Hans Roelofs Dijkstra, geboren en wonende in Joure, die in november van hetzelfde jaar zou trouwen met de 27-jarige Hendrikje Bartels Nijmeijer, wonende te Oudehaske.[13]

De kerkeraad besloot advies te vragen ‘aan den Provincialen Professor De Haan te Groningen’. Hoe dit is uitgevallen, weten we niet. Gunstig kan het haast niet geweest zijn, omdat de notulen van 17 januari 1851 vermelden, dat Dijkstra en zijn vrouw onder censuur zijn gezet. Waarom?

In de notulen lezen we: ‘... wegens de betoonde algemeene bitterheid jegens de gansche Kerk en nagenoeg alle leeraren en opzieners, byzonder jegens onze Gemeente en haren Leeraar en de opzieners.’ Die bitterheid ‘op eene zeldzame hoogte gaande’ was bij een bezoek door ds Talsma met ouderling Praamstra aan Dijkstra gebracht, op ‘verschrikkelijke wijze’ tot uiting gekomen.

Toch blijft Dijkstra hardnekkig zijn pogingen om dominee te worden, volhouden.

De zaak kwam op de classis Heerenveen (26 oktober 1852). Uit de notulen

daarvan blijkt, dat de kerkeraad doodverlegen met hem is en hem in vele opzichten ‘enen zeldzamen’ vindt. De classis beslist afwijzend. Nòg is de zaak niet klaar, nog lang niet. In februari 1854 wordt het eigenaardig echtpaar van de kerk afgesneden. Maar Dijkstra houdt vol. Hij heeft zich blijkbaar nog beroepen op de professoren in Kampen en op prof. Helenius de Cock zo'n goede indruk gemaakt, dat deze in november '55 een schrijven over Dijkstra's afsnijding naar Joure zendt.

De kerkeraad is er echter van overtuigd juist te hebben gehandeld en besluit aan de professor uit de notulen te zullen meedelen, wat de laatste tien maanden met het echtpaar was verhandeld. En op 17 december 1855 wordt besloten aan de professoren in Kampen te berichten, dat de kerkeraad van Joure Dijkstra en zijn vrouw niet kan aanbevelen. Maar uit de notulen van de classis Heerenveen, 8 augustus 1856 blijkt, dat Hans Dijkstra en zijn vrouw te Kampen weer zijn aangenomen! Dominee is hij nooit geworden.

In het archief van de Theologische school vonden we nog een schrijven van januari 1856 van ds J. Talsma te Donkerbroek, met zeer ongunstige inlichtingen over Hans R. Dijkstra. De brief was gericht aan ds Hel. de Cock ‘en verdere Leeraren der Theologische School te Kampen’. Ds Talsma begint met mee te delen, dat hij ‘toen hij nog in Joure stond, Dijkstra heel goed had leren kennen en later via contacten met zijn vroegere gemeente niet uit het oog had verloren’.

We laten nu enkele passages uit dit schrijven volgen. ‘Dijkstra is een man, die zich zelven uitnemender acht dan een ander; die in de gehele

Chr. Afg. Geref. Kerk geen leeraar kan vinden, bekwaam om hem genoegzaam te onderwijzen; die èn leeraren èn boeken èn bijbeluitleggers allen doet zwichten voor zijn vermeende kennis en bekwaamheid!' Zijn karakter getuigt van een 'verregaande brutaliteit en opstand'. 'Achttien weken heb ik hem verdragen, dat ik hem geregeld onderwezen heb, hoewel grootendeels met veel moeite en verloochening van mijne zijde; maar ik wensch niet, ooit weder met een persoon van zijn karakter de minste gemeenschap te oefenen.'

Talsma had het goed gezien. Ook op de Theologische school in Kampen maakte Dijkstra zich onmogelijk. Nog maar een blauwe maandag op de school, of hij vond zich al volleerd genoeg om examen te kunnen doen. Maar het college van professoren was eenparig van mening, dat hij nog minstens 4 (!) jaar moest studeren en dat hij de hem aangeraden boeken en verstrekte dictaten goed diende te bestuderen. Daarmee knapte Dijkstra's nauwelijks in Kampen begonnen studie af. Een paar jaar later (1858) vroeg de 'gewezen' student H.R. Dijkstra nog het door hem gestorte college-geld terug. Uiteraard gingen de curatoren hier niet op in.

Tien jaar later (1868) heeft de kerkeraad van Joure zeer ernstige moeilijkheden. Er is weer een Dijkstra bij betrokken, nu een R.R. Dijkstra. Of hij een broer was van de bovengenoemde H.R. Dijkstra, weten we niet. Wèl dat in december 1868 vier leden van de Afgescheiden gemeente te Joure zijn afgesneden, omdat ze volgens ds H. Krijgsman 'antinomianen' waren, d.w.z. de gelovigen verkeren niet meer onder de wet, maar onder de genade.

De kwestie deed nog al wat stof opwaaien. In De Bazuin schreef ds Krijgsman, dat de afgesnedenen niet alleen 'met de H. Sacramenten en het kerkgaan de spot drijven, maar dat zij tot ergernis niet alleen van de Gemeente, maar van geheel de wereld leven en wandelen'. In 1870 verscheen van de hand van R.R. Dijkstra een felle brochure, getiteld: 'De Afgescheidene Kerk in Nederland openbaar geworden in de beruchte afsnijdingen te Joure.' Hierin koos de schrijver met B.S. Holtrop partij voor de afgesneden leden. De zaak trok zelfs de aandacht van de hervormde Utrechtse publicist *Jean Louis Bernhardi* (1811-'73), één van de 'vrienden van Kohlbrugge'. Van Bernhardi zijn 10 deeltjes *'Zamenspraken'* gepubliceerd. In die van 8 januari 1870 maakte hij duidelijk in afkeurende zin melding van de afsnijding in Joure. Maar omdat deze zaak eigenlijk buiten ons tijdsbestek valt, keren we nu weer naar ds Talsma terug.

Niet lang heeft ds Talsma in Joure gewerkt, maar anderhalf jaar. In mei 1851 is hij vertrokken naar de gemeente van *Donkerbroek-Haulerwijk*. Zijn opvolger werd *ds W.H. van den Bosch*, proponent te Zwolle. Ook hij bleef niet lang in Joure, ruim twee jaar. Hij was ijverig genoeg. Als blijk van waardering werd zijn traktement verhoogd van *ƒ* 350,- tot *ƒ* 400,- per jaar. De classis Heerenveen, waartoe Joure in de jaren

'50 van de vorige eeuw behoorde, bestond uit de kerken *Donkerbroek*, *Lippenhuizen*, *Heerenveen*, *Joure* en *Mildam*. Zoals in de andere kerken vond ook in die van Joure geregeld de jaarlijkse visitatie plaats en de visitatoren konden van deze gemeente geregeld het goede getuigen. Op een zondag in juni 1854 preekte de 40-jarige ds Van den Bosch zijn afscheid van de gemeente Joure en vertrok naar Twello.

De Afgescheiden Jousters moesten dus op zoek naar een nieuwe dominee. Nadat achtereenvolgens ds Duiker van Oudega (Sm.), ds Van der Werp van Ferwerd, ds Dirk de Vos die 'leeraar onder het kruis' was, maar vereniging met de Chr. Afgescheidenen zocht, en H.D. Schoenmaker van Mildam voor een beroep hadden bedankt, viel de keus op de nog nooit vergeten ds T.H. Uitterdijk, die toen in Alkmaar stond. Hij nam het beroep naar zijn geliefde Joure, de gemeente waar hij als dominee was begonnen, aan, en werd daar op 18 november 1855 voor de tweede maal bevestigd.

Ds. T.H. Uitterdijk (2e maal) 18 november 1855-29 maart '61

Zo was Uitterdijk, na 12 jaar weg te zijn geweest, opnieuw predikant in Joure geworden. Over zijn beroep en tweede ambtsperiode aldaar vertelt hij in zijn levensgeschiedenis het een en ander. Laten we daaruit nog het volgende mogen doorgeven.[14]

In juli 1855 kreeg hij in Alkmaar 'geheel onverwacht en ongedacht' een beroep naar Joure. 'De Heere deed mij moedig zien, dat Hij mij derwaarts riep, zodat ik zonder veel strijd volkomen vrijheid vond die roepstem op te volgen, zodat ik in de maand november van hetzelfde jaar mijn afscheidsrede gehouden heb over de woorden van Paulus: Hebr. 13: 20 en 21. En zo hebben wij na een ruim vierjarig verblijf in die gemeente (Alkmaar) Holland weder verlaten.'

'Na onze reis over de brede wateren kwamen wij, behouden op de Joure aan, en werden door onze oude vrienden en vriendinnen met blijdschap ontvangen; het oude werd weder nieuw, vele oude vromen, die wij bij ons vertrek hadden achtergelaten vonden wij terug, ja zelfs leden van de kerkeraad vonden wij, na een ruim 12-jarige afwezigheid nog in dezelfde betrekking.

Maar wat mij het grootste genoegen verschafte, en de inwendige rust van mijn gemoed bewaarde, was het levendig bewustzijn en het vaste geloof, dat de Heere mij weer naar Joure had geroepen, wat tijdens mijn verblijf daar duidelijk is bevestigd. Ik werd daar op mijn oude standplaats de 18e november weer in de dienst bevestigd, door ds P. van der Sluis van Heerenveen met de woorden van de profeet Jesaja 52: 7, waarna ik diezelfde dag mijn intrede heb gedaan met de woorden van Paulus Efeze 3: 8 ('Mij, de allerminste van al de heiligen, is deze genade gegeven, om onder de heidenen door het Evangelie te verkondigen de onnaspeurlijke rijkdom van Christus') en dit een en ander ten aanhoren van een zeer grote schaar.

Tot roem van de vrije genade kan ik betuigen, dat de Heere door middel van mijn dienst, tijdens mijn laatste verblijf aldaar (in Joure), verscheidenen zaligmakend heeft bekeerd, waarvan de eeuwigheid eens zal getuigen.

Bovendien is de gemeente uitgebreid, het volk gesticht en opgebouwd in het allerheiligst geloof. De Heere heeft hier in volle nadruk bevestigd, dat waar liefde woont, Hij zijn zegen gebiedt.

Ja er heerste een vurige liefde en een onafgebroken vrede, die door geen hamerslag van twist werd verstoord, zodat ik mij niet kan herinneren, gedurende de vijf jaren van mijn verblijf aldaar, één noemenswaardig woord van twist of onenigheid te hebben gehoord, vooral niet in de kerkeraadsvergadering. Wij waren altijd in bijzondere vereniging bij elkaar, waarvoor de Heere nogmaals lof, eer en dank worde toegebracht.'

Nieuwe kerk en nieuw orgel

Tijdens zijn tweede dienstperiode in Joure heeft ds Uitterdijk ook het ingebruiknemen van een nieuwe kerk en een nieuw orgel meegemaakt. In zijn levensherinneringen schrijft hij, dat 'de kerk werd herbouwd'. In het kerkelijk weekblad De Bazuin uit die dagen vonden we een verslagje van beide plechtigheden.

> Uiteraard had ds Uitterdijk de leiding bij de ingebruikneming van 'ons nieuw wel ingericht kerkgebouw' op *zondag 28 november 1858*. Als tekst had hij heel toepasselijk gekozen Ps 84: 2: 'Hoe lieflijk zijn uwe woningen, o Heere der heirscharen.' De kerk was stampvol. 'Eene groote schare uit alle standen woonde de plechtigheid bij, onder wie ook aanwezig waren de burgemeester, wethouders en gemeenteraadsleden van de gemeente Haskerland! Zij werden apart door ds Uitterdijk toegesproken en bedankt voor het 'goedgunstig' afstaan van de grote 'burgerschool', waarin de Afgescheidenen tijdens de bouw van de nieuwe kerk hun godsdienstoefeningen hadden kunnen houden.[15]
>
> Blijkbaar was de nieuwe kerk nog niet helemaal afgewerkt. In elk geval moest ze nog geverfd worden. Voor *f* 108,- had de 35-jarige *Foeke Lolkes Westerveld*[16], schilder te Joure, het werk willen aannemen. Hoewel hij niet de laagste inschrijver was is het karwei hem toch gegund. De schilderswerkzaamheden brachten nog een kleine complicatie met zich mee. 'Om het drogen van de verf' kon de kerk één zondag niet worden gebruikt. Men loste de moeilijkheid op door die dag bij Jan Posthumus aan huis te vergaderen, waar dan 'gelezen' zou worden (dus een preek gelezen).[17]
>
> De 27e juli 1859, een vrijdag, was de dag van ingebruikneming van het nieuwe *orgel*. De belangstelling hiervoor was zo groot, dat de kerk 'de toegevloeide menigte' niet kon bevatten. Weer waren bur-

> gemeester, wethouders en enkele raadsleden present. Ds Uitterdijk had tot tekst gekozen Jesaja 12: 5, die hij 'onder het gedurig afwisselend psalmgezang verklaarde en toepaste'. Het nieuwe orgel was gebouwd door de gebrs. Adema, orgelmakers te Leeuwarden, 'en is naar aller genoegen uitgevallen, zoodat het Kerkbestuur hoogst tevreden is, terwijl de makers zelfs meer gedaan hebben dan het bestek vereischte, en daarom kunnen wij niet nalaten deze Heeren een ieder aan te bevelen.
> In Naam des Kerkeraads, M.J. Praamsma, ouderling F.L. Westerveld, diaken'[18]

Met deze van zakelijke tevredenheid getuigende aanbeveling, besluit het bericht in De Bazuin. En ds Uitterdijk schrijft terecht in zijn levensherinneringen: 'O, wij moesten getuigen bij het eerste gebruik van kerk en orgel: De Heere heeft groote dingen gedaan, dies zijn wij verblijd.' De tijden waren wel veranderd. Twintig jaar geleden zou niemand deze grote belangstelling van de burgerlijke autoriteiten voor belangrijke momenten in het kerkelijk leven van de Afgescheidenen voor mogelijk hebben gehouden.

Volgens zijn levensbeschrijving heeft ds Uitterdijk met veel zegen de ruim 5 jaren, die hij weer in de hoofdplaats van Haskerland stond, werkzaam mogen zijn. Hij besluit zijn herinneringen aan zijn Jouster periode met de woorden, waarmee wij ons hoofdstuk eindigen: 'Verder waren wij daar met veel genoegen, de gemeente beminde ons en wij de gemeente; ja zelfs waren wij bij velen in de plaats geacht en bemind, en dat niet alleen in de geringe, maar zelfs bij de aanzienlijkste stand. Nimmer hoorden wij smaad of schimp, zoals dat op andere plaatsen dikwijls het geval was. Velen in die plaats maakten gebruik van mijn dienst en hoorden mij graag, zodat wij wel eens tegen elkaar zeiden: 'Wij hopen dat de weg des Heeren maar moge zijn om hier te blijven.'

Maar de Heere had... wat anders met ons voor. Hij had in zijn aanbiddelijke wijsheid nog een andere weg bepaald, die wij moesten bewandelen. Wij moesten nogmaals onze geboortegrond verlaten en het net aan de andere zijde van de zee uitwerpen. Na vijf jaren hier onvermoeid te hebben gearbeid, en dat wel zonder door ongesteldheid een predikatie te hebben verzuimd, riep de Heere mij weer op een andere hoek van Zijn wijngaard, en wel in een gemeente waar ik niemand kende.'

Op 29 maart 1861 heeft ds Uitterdijk in Joure zijn afscheid gepreekt wegens vertrek naar *Schoonhoven*.

Eindnoten:

1 A. Algra, *De historie gaat door het eigen dorp* I.
2 Te Joure, bij J.H.D. Minnik. Het geschriftje telt 28 pagina's.
3 Zie K.B. 10 juli 1842 no 50.
4 Bos III, 173.
5 Coopmans was getrouwd met de 12-jaar jongere Tjaltje Ages Lusthof.
6 Ysbrand Veenstra was getrouwd met de 4 jaar jongere Janke Brouwer Posthumus, geboren te Heerenveen.

7 Hij werd op de Provinciale vergadering gehouden te Groningen op 29 maart 1842 e.v. onder praesidium van ds Hendrik de Cock geëxamineerd.
8 Friesch Kerkblad 9 augustus 1935.
9 Zie ook het hoofdstuk over Drogeham in deel II van onze studie over de Afscheiding van 1834 in Friesland.
10 Klaas Joukes Wielinga, timmerknecht, was op *7 mei 1830* geboren en woonde te Boornzwaag, op 24-jarige leeftijd getrouwd met de 19-jarige Stijntje Douwes de Boer, 'van boerenbedrijf', geboren en wonende te Idskenhuizen.
11 In september 1834 trouwde in de grietenij Haskerland de 28-jarige Tjerk Jans Grevelink, van boerenbedrijf, wonende onder den dorpe Nijega met Wytske Jans Smit, 23 jaar, wonende te Joure.
12 Huwelijksacte Haskerland 23 juni 1827.
13 Huwelijksacte Haskerland 14 november 1850.
14 In enigszins aangepaste spelling en stijl.
15 De Bazuin 3 december 1858.
16 Op 11 september 1851 was de 28-jarige 'verwer' Foeke Lolkes Westerveld, geboren en wonende in Joure, getrouwd met de 21-jarige Geeske Wybes de Haan, dochter van Wybe Jans de Haan en Pietertje Jacobs Praamsma.
17 Notulen kerkeraad 13 mei 1859.
18 De Bazuin 29 juli 1859.

XIII *Idskenhuizen*

Idskenhuizen - niet te verwarren met Idsegahuizum bij Makkum - was in de dagen van de Afscheiding een afgelegen dorpje, te vinden in de gemeente (grietenij) Doniawerstal, een paar km ten westen van de roomskatholieke enclave St. Nicolaasga. Het telde in 1840 slechts 296 inwoners en is trouwens nog klein. De hervormden van Idskenhuizen-en-Legemeer werden van 1821-'71 bediend door de niet-orthodoxe *ds Albert Beekhuis* te Tjerkgaast, die ook de zorg had voor de kerkleden in Doniaga en St. Nicolaasga. Idskenhuizen bezat een eigen hervormd kerkje.

De *Afgescheidenen* van Idskenhuizen en directe omgeving ressorteerden in het begin onder de Afgescheiden gemeente van Joure, die in 1836 was ontstaan. Een aantal jaren later - op 7 januari 1844 - werd in Idskenhuizen een zelfstandige Chr. Afgescheiden gemeente gesticht. Helaas ontbreken de kerkeraadsnotulen uit de begintijd. Ze beginnen pas met 1870. Voor het tijdvak 1836-'44 moeten we dus - wat Idskenhuizen betreft - naar de Jouster notulen en voor de beschrijving van de eerstvolgende decennia moeten we ons behelpen met enkele sprokkelingen uit notulen zowel van de Afgescheiden classis en Provinciale vergadering als uit die van het kerkverband van de gemeenten onder het Kruis (Idskenhuizen heeft een tijd lang tot de kruisgezinde gemeenten behoord). Enkele belangrijke stukken vonden we ook in het archief van de plaatselijke en landelijke overheid (departement van Hervormde eredienst in

Den Haag!), zoals het aanvragen van erkenning als officiele kerk.

We hebben eveneens profijt gehad van enkele op schrift gestelde herdenkingsredevoeringen, gehouden bij het 100-jarig en 125-jarig bestaan van de gemeente te Idskenhuizen, gehouden door resp. Tj. Semplonius van Langweer en J.K. Post van Idskenhuizen. Maar het meeste nieuws geeft ons het boek van dr F.L. Bos, getiteld *Kruisdominees*, waarin een heel hoofdstuk wordt gewijd aan de turbulente begintijd van de Afgescheiden gemeente te Idskenhuizen. We hebben er veel uit geciteerd.

Uiteraard vinden we in de notulen van Joure de neerslag van de plannen in Idskenhuizen een eigen gemeente te 'vestigen'.

In die van 17 februari 1843 wordt hierover gesproken. In Idskenhuizen zou men graag zien, dat de dominee van Joure om de drie weken kwam preken.

Op voorstel van ouderling *Walma* besloot men toen, dat er eerst in Idskenhuizen een kerk moest zijn en dat men dan wel eens verder zou zien. Op 7 oktober 1843 evenwel, toen weer de kwestie ter sprake kwam, is het voorstel tot afsplitsing van Joure 'aangenomen'.

Erkenning

De Idskenhuisters gingen nu spijkers met koppen slaan. Ze zonden de koning een verzoekschrift, door 21 personen ondertekend, om als kerkelijke gemeente te worden 'toegelaten'. Als reeds gekozen ouderlingen gaven ze op *Klaas Joukes Wielinga*, terwijl als diakenen dienst zouden doen *Wouter Kornelis Nop* en *Sikke Gerrits Mink; ds T.H. Uitterdijk* te Franeker (tot voor kort in Joure) zou de sacramenten bedienen.

We hebben het verzoekschrift, met de ondertekeningen, gedateerd 23 december 1843, teruggevonden. Omdat de vermelding van de namen van de ondertekenaars (met enkele door ons toegevoegde gegevens) voor het nageslacht niet oninteressant kan zijn, geven we ze hier door.

1 *Klaas Joukes Wielinga*, een 37-jarige timmerman, die volgens de grietman J.B.V.A. de Kempenaer genoeg moeite moest doen, 'zijn zaken gaande te houden'. Hij was geboren in Boornzwaag, een buurtschapje even ten oosten van Langweer gelegen. Op 7 mei 1830 is hij getrouwd met de toen 19-jarige Stijntje Douwes de Boer te Idskenhuizen. Ze was 'van boerebedrijf'.
2 *Wouter Kornelis Nop*[1], een boer in Tjerkgaast. De grietman schreef over hem: 'een boer, die met Mei zijn plaats moest verlaten, en zoo wij gelooven, niet weder in staat zal zijn een andere plaats te bekomen'.
3 *Sikke Gerryts Mink*[2], kuiper van beroep 'en behoeftig', die enige tijd geleden wegens een overtreding van het Reglement op de botervaten, waarvoor hij was beboet, 'een certificaat van onvermogen met regt heeft verkregen', aldus de grietman, die maar wat minnetjes over de Afgescheidenen oordeelt.

4 *Kornelis Ymes Donker*. Hij kan ‘als boer zijn zaken op een behoorlijke wijze stellen’ (grietman).
Hij was in 1821 als 36-jarige boerenknecht te Legemeer, getrouwd met de 33-jarige Lolkje Pieters Hettinga, boerin te Legemeer, weduwe Hessel Bloemberg, geboren te Teroele.
5 *Johannes Martens Bleeker*. Hij was 66 jaar oud, toen hij in oktober 1859 als arbeider, wonende te Idskenhuizen, overleed als weduwnaar van Jikke Joh. Kok, eerder van Grietje Gerbens Kok.
6 *Meine Sieses van der Kerk*, boer te Tjerkgaast. Hij kan ‘zoo tamelijk zijne zaken gaande houden’. Volgens de grietman behoorden de nu volgende ondertekenaars allen ‘tot de behoeftige volksklasse’. Van der Kerk, zwager van Sikke G. Mink, overleed al in juni 1845, nog maar 50 jaar oud. Hij was getrouwd met Marijke Joh. de Vries.
7 *J.M. Dijkstra*.
8 *Wiebe Jans van der Zwaag*, een 37-jarige werkman te Idskenhuizen, geboren te Oosterhaule (Ouwsterhaule). In 1830 was hij getrouwd met de toen 24-jarige dienstmeid Ieke Annes Bakker te Idskenhuizen.
9 *Douwe Feikes van der Velde*, een 42-jarige arbeider, in 1854 op 52-jarige leeftijd te St. Nicolaasga overleden.
10 *P.G. van Dijk*.
11 *Wouter Sytses Sytsma*, een 45-jarige werkman te Idskenhuizen.
12 *Jikke Johannes (de) Kok*, de tweede vrouw van de reeds genoemde Johannes Martens Bleeker.
13 *Grietje Gerbens Kok*, de eerste vrouw van Joh. M. Bleeker.
14 *Doetje Annes Bakker*, de vrouw van Wouter Sytses Sytsma (al genoemd). Ze was bij haar tweede huwelijk met Sytsma weduwe van Gerben Jans Bijlsma en winkeliersche te Idskenhuizen.
15 *Sytske Harmens de Jong*, de vrouw van Wouter Kornelis Nop (al genoemd).
16 *Trijntje Willems Hofstra*. Ze woonde in Boornzwaag, toen ze in oktober 1815 als 21-jarige boerenmeid trouwde met de toen 30-jarige boerenknecht Albert Fetzes Sytsema te Idskenhuizen.
17 *Ike Annes Bakker*, de vrouw van Wiebe J. van der Zwaag (al genoemd).
18 *D.M. van der Meer*.
19 *Marijke Joh. de Vries*, vrouw van Meine S. van der Kerk (al genoemd).
20 *Aaltje Siedzes van der Kerk*, vrouw van Sikke Gerrits Mink (al genoemd).
21 *Tiede S. Haven*.

Het antwoord op het verzoekschrift was verblijdend. Bij K.B. van *21 februari 1844* no 65 werd de Christelijke Afgescheidene gemeente te Ids-

kenhuizen, grietenij Doniawerstal, provincie Vriesland, door de regering erkend.

Ze kerkte 'in het te dien einde nieuw opgerigte gebouw te Idskenhuizen'. Nu was voor de Afgescheidenen in Idskenhuizen de baan vrij gekomen voor het ongehinderd houden van hun kerkdiensten. Geen grietman of welke autoriteit ook kon hun nu nog een verhindering in de weg leggen. In formele zin was hiervoor de mogelijkheid wel aanwezig geweest, toen K.J. Wielinga, K.Y. Donker en S.G. Mink op 23 december 1843 de grietman van Doniawerstal toestemming hadden gevraagd godsdienstoefeningen in de kerk van de Afgescheidenen in Idskenhuizen te mogen houden en een afwijzend antwoord hadden ontvangen.

Toch was de grietman de kwaadste niet, want hij had n.a.v. dit verzoek aan de Gouverneur geschreven, dat het helemaal zijn bedoeling niet was 'om het oprichten van een afgescheiden kerkelijke gemeente te Idskenhuizen tegen te gaan, daar het ons altijd van belang is voorgekomen om in het godsdienstige aan een ieder zijn denkwijze vrij te laten'. Maar dan moest er wel de zekerheid zijn, dat de Afgescheidenen in de kosten van hun eigen eredienst en in het onderhoud van hun armen konden voorzien en aan de wetten van de Staat zouden gehoorzamen.

Terwijl het verzoekschrift om erkenning nog bij de koning in behandeling was, waren de Afgescheidenen al begonnen een kerkgebouwtje voor gebruik gereed te maken. Het zou eerst komen op een plek 'tussen de oude herberg en de woning van Douwe de Boer', maar deze plek werd door het gemeentebestuur afgekeurd. Nu liet men het oog vallen op een stukje grond van Klaas Joukes Wielinga achter de oude herberg, te bereiken door een steeg.[3] We hebben de plek eens opgezocht. Het oude steegje is er nog, de herberg is verdwenen. Op de plaats van het kerkje staat nu in de tegenwoordige Bramerstraat een huis met aan de zijkant in de steeg enkele boogramen, die aan het oude kerkje herinneren. Klaas Joukes Wielinga woonde in het huis, nu genummerd Lytse Buorren 18, waarin nog een nazaat van hem woont. Toen het kerkje klaar was, ging men er alvast maar in vergaderen, hoewel de erkenning als gemeente door de regering nog niet binnen was. Op *7 januari 1844* vond de officiele instituering door ds T.H. Uitterdijk van Franeker (kort geleden nog dominee in Joure) plaats. Weliswaar gaf de grietman dit informele optreden door aan de Gouverneur, maar toen de koninklijke toelating in februari was ontvangen, waren op dit punt alle zwarigheden uit de weg geruimd.

We zeiden 'op dit punt'. Helaas ontstonden in de gemeente te Idskenhuizen in de eerste jaren na het zelfstandig worden op allerlei andere punten nare kwesties, waardoor het kerkelijk leven zwaar werd geschokt. Het kwam zelfs tot een scheur.

De moeilijke beginjaren

Eerst ging het om timmerman Klaas Joukes Wielinga op wiens grond

en van wiens geld het kerkje was gebouwd.[4] Hij was blijkbaar geen gemakkelijk heer. Al op de classisvergadering van 21 mei 1844 is er van hem een brief met allerlei bezwaren o.a. dat het volgens hem tegen de kerkenorde is om in gewichtige zaken predikanten van buiten de classis te hulp te roepen. Ook de 56-jarige ds F. Redeker, in hetzelfde jaar (1844) in Idskenhuizen gekomen, heeft veel met hem te stellen. Het volgende jaar (1845) is er herrie met Joure over het onderhoud van de armen.

Wielinga gaat steeds moeilijker doen. Blijkbaar is er ook een financiële kwestie in het spel. Wielinga heeft namelijk veel geld aan de kerk voorgeschoten. Wel stelt de classis een regeling voor de afbetaling van de geleende gelden vast, maar Wielinga gaat daarmee niet akkoord en staakt zijn werk als ouderling. Hij is ‘trouweloos in de dienst’ zegt de classis. Dit mag natuurlijk niet en een jaar later (1846) moet de classis met droefheid vaststellen, dat Wielinga niet meer als kerklid kan worden erkend, omdat hij ‘zich geheel van de gemeente heeft afgescheiden’.

De verwarring in de gemeente Idskenhuizen neemt hand over hand toe. Op de classisvergadering van 9 april 1846 is er van ds Redeker een brief, waarin hij met pijn in het hart schrijft, dat de gemeente ‘over 't geheel ganselijk handelt tegen de ordening van Gods Woords’. Het volgend jaar sterft hij, 58 jaar oud (1847). Kon deze voormalige ouderling van ds De Cock in Groningen, er niet meer tegenop?[5]

Na de dood van ds Redeker gaat het nu helemaal mis in Idskenhuizen. Uit de classisnotulen van 13 januari 1848 blijkt, dat het Avondmaal al een paar keer niet is gevierd. Idskenhuizen komt ook niet meer op de classis. Een volgende vergadering constateert, dat in de gemeenten van de classis alles ‘wel’ is, behalve in Idskenhuizen. Ds R.S. ten Have van Joure wordt opgedragen de kerkeraad daar te vermanen. In zijn verslag over zijn bezoek aan Idskenhuizen moet hij helaas melden, dat ‘alles vrugteloos is afgeloopen’. Nu krijgen ds C. Kok van Haulerwijk en ouderling O. Faber van Katlijk opdracht nog eens naar Idskenhuizen te gaan ‘om het te vermanen en het terecht te brengen’. Ook zij bereiken niets.

Intussen had men in Idskenhuizen wel zijn best gedaan voor ds Redeker een opvolger te vinden. De eerste poging mislukte. Men had het oog laten vallen op ouderling Ruiter te Tjalleberd, maar deze zakte voor zijn examen en onttrok zich aan de Afgescheiden kerk. Onder druk van de classis trekt de kerkeraad van Idskenhuizen dit beroep in. Al spoedig hierna richten de Idskenhuisters hun aandacht op een zekere Harm R. de Vries. Deze komt alvast in Idskenhuizen wonen, maar ook hij slaagt niet voor zijn examen, op 3 mei '48 in Dwingelo afgenomen. Hij moet nog enige tijd les gaan nemen bij ds Ten Have in het dichtbij gelegen Joure. Zowel voor hem als voor de gemeente in Idskenhuizen is de uitslag een pijnlijke tegenvaller. Ze nemen het niet, ze zùllen De Vries als dominee hebben. Omdat het wel zeker is, dat hun eigen kerkverband dit

nooit zo maar kan laten passeren, zoekt de hele gemeente met haar al beroepen predikant haar heil bij de Kruisgezinden, ook wel de Gereformeerden onder het Kruis genoemd, een kerkelijke formatie in Overijssel ontstaan met al spoedig vertakkingen in andere provincies. Terloops merken we hier op, dat de Kruisgezinden in Friesland slechts korte tijd één gemeente hebben gehad nl. Idskenhuizen en dat nog met een onderbreking. In het verdere van dit verhaal zal het vanzelf duidelijk worden.

In het laatst van januari 1849 vragen de Idskenhuisters aan ds C. van den Oever te Rotterdam - wel eens 'de paus van de Kruisgezinden' genoemd - om in het verband van de Kruisgemeenten te mogen worden opgenomen. Het mag. Maar wèl moet de gemeente zich eerst ontbinden en vervolgens uit op zichzelf staande personen een nieuwe kerk vormen. Dus komt ds C. van den Oever naar Idskenhuizen om daar op 4 maart '49 een nieuwe Kruisgemeente in het leven te roepen en vervolgens De Vries als haar predikant te bevestigen. Ruim een maand later zijn op de 'Algemeene Kerkvergadering', op 25 april 1849 en volgende dagen te Zwartsluis gehouden, ook afgevaardigden van de gemeente Idskenhuizen aanwezig, o.a. Harm de Vries, 'beroepen en bevestigd Leeraar van de Gemeente J.C. te Idskenhuizen, prov. Vriesland.'

De vreugde in Idskenhuizen is echter maar van korte duur. In de herfst van hetzelfde jaar (1849) vertrekt ds De Vries al naar een andere gemeenten (Naarden-Muiden). Door deze aftocht krijgt de gemeente zo'n schok, dat haar liefde voor het pas veroverde nieuwe kerkverband spoedig is verdwenen.

Ondanks ernstige vermaningen tot standvastigheid onttrekken de broeders zich weer aan de Kruisgezinden en zoeken opnieuw contact met de Afgescheidenen. Al in januari 1850 zijn ze daarmee bezig en een paar maanden later is 'de wedergekeerde Gemeente te Idskenhuizen' op de classisvergadering van 25 april '50 vertegenwoordigd door *Jan Tjerks Grevelink* 'voorganger' en ouderling *K.Y. Donker* met kerkvoogd *Sikke G. Mink*. Er was blijdschap op de classis: Idskenhuizen was terug!

Zou het nu beter gaan? Nee, het ging niet beter. Weliswaar was er nu in de persoon van *Grevelink*, een veehouder,[6] een nieuwe voorganger gekomen, maar ook hèm gelukte het niet de preekstoel te bereiken. Hij zakt voor het examen en wordt dan erg kwaad. En wat nog erger is: de gemeente raakt hem beu. In de zomer van 1851 kan de meerderheid van kerkeraad en gemeente het niet meer opbrengen zijn oefeningen nog langer aan te horen en wil met hem breken. Maar Grevelink weigert ermee op te houden. Ook de classis laat hem echter vallen.

De verwarring wordt nog groter, als de meerderheid een nieuwe ster heeft ontdekt om het werk van Grevelink over te nemen. Het is een zekere Dijkstra. Maar met hèm loopt het eveneens fout: ook hij mag van de classis niet meer in Idskenhuizen oefenen, in de hoop dat 'de ellenden in Idskenhuizen' zullen beteren. De zaak wordt naar de Provinciale verga-

dering verwezen. Deze meent ‘de gansch afgewekenen (in Idskenhuizen) te moeten laten varen’, terwijl de broeders van de genabuurde kerk Joure verzocht wordt ‘om te Idskenhuizen zoo veel terecht te wijzen en te winnen tegen de e.k. classis, als mogelijk wezen zal’.[7]

Intussen volgt de ‘afgekeerde’ meerderheid in Idskenhuizen een heenen- weer koers en klopt opnieuw bij het kerkverband van de Kruisgezinden aan. Terecht zijn deze wat wantrouwig: de adspirant-leden hebben duidelijk blijken gegeven ‘van onvastheid in het kerkelijk standpunt’. Alleen na een proeftijd kunnen ze weer worden opgenomen. Ze gaan ermee akkoord en op de ‘Algemene Vergadering’ van de Kruisgezinden te Zwolle gehouden op 7 en 8 september 1853, zijn weer afgevaardigden van Idskenhuizen aanwezig. De leden van de gemeente Idskenhuizen, die zich niet opnieuw bij de Kruisgezinden willen aansluiten, komen onder de hoede van de kerkeraad van Joure. Dat was in 1852. Niet dat het allemaal zulke beste Afgescheidenen waren, integendeel. De classisnotulen leren het ons wel anders. In die van 3 mei '53 lezen we, dat ‘de getrouw aan de kerk geblevenen van Idskenhuizen’ heel verschillend van soort zijn: ‘eenigen handelen opregt, anderen wijken volstandig af tot een ongebonden toestand, waaraan niet veel te doen is, naar het schijnt; ja, sommigen zijn zelfs voor de kerk gevaarlijk van wege heimelijke, schadelijke gevoelens.’ En in de classisnotulen van drie maanden later wordt opgemerkt, dat de overgebleven rest in Idskenhuizen voorzichtig moet worden behandeld. Maar er dient wel op te worden toegezien, dat ze alleen kerkelijke ‘voorrechten’ mogen genieten, als deze niet in strijd zijn met Gods Woord en de kerkenorde. Verder behoort de gemeente te Joure, ‘zoo mogelijk broederlijk’ met hen om te gaan, opdat ‘zij nog weder éénmaal als goede leden mogen worden erkend’.[8]

Tweede Kruisgezind intermezzo

We richten nu onze aandacht op de weer naar het kerkverband van de Kruisgezinden overgestapte gemeente van Idskenhuizen. Ook oefenaar Dijkstra - al genoemd - zoekt zijn geluk bij de gemeenten onder het Kruis en probeert daar dominee te worden. Het lukt hem niet. Op de vergadering van de classis Zwolle van de Kruisgezinden, op 14 april 1853 in Zwartsluis gehouden, worden Dijkstra's bekwaamheden als voorganger onderzocht. Maar zijn preekvoorstel - aldus dr F.L. Bos in ‘Kruisdominees’ - wordt onvoldoende bevonden, omdat er geen verband, verdeling noch samenhang der waarheden in is opengelegd’.[9] Ook het ‘onderzoek in de waarheden’ verloopt ‘onbevredigend’. Een acte van toelating zit er dus voor Dijkstra niet in en hij krijgt de opwekking mee zich eerst maar eens behoorlijk te laten opleiden. Dit keer verwerkt de gemeente te Idskenhuizen de teleurstelling zonder bitterheid, te meer daar er toch kans is spoedig een eigen kruisgezinde dominee te krijgen. Het is *ds Rut Gerret Kamans* senior van Apeldoorn, die als oefenaar en predikant al een merkwaardige staat van dienst achter de rug heeft, waarover

we hier natuurlijk niet kunnen uitweiden.[10] Op 8 januari 1854 doet hij zijn intree in Idskenhuizen.

Het blijft dan enige jaren rustig in Idskenhuizen. We hebben tenminste geen reden het tegendeel aan te nemen. Ruim drie jaar later (1857) blijkt Kamans sr. een beroep te hebben aangenomen naar Emden in Oost-Friesland, waar ds C. van den Oever een jaar eerder een gemeente had gesticht. Tengevolge van een, door een regeringsinstantie van het koninkrijk Hannover opgeworpen, obstakel kan hij echter toch niet in Emden worden toegelaten. Medemblik wordt uiteindelijk zijn nieuwe standplaats; in augustus 1858 vertrekt hij uit Idskenhuizen naar het Noord-Hollandse land. Terloops merken we hier nog op, dat hij in zijn Idskenhuister tijd een geschriftje van 16 pagina's heeft gepubliceerd: *Roepstem Gods aan de inwoners van Nederland* (Te Sneek bij F. Holtkamp 1857).[11]

Idskenhuizen is dus weer vacant. De kerkeraad laat nu het oog vallen op *Rut Gerret Kamans junior* (in 1835 in Amsterdam geboren). Maar hij moest nog afstuderen. Toch gaat hij in 1858 al in de gemeente Idskenhuizen oefenen en catechiseren. Dit was natuurlijk vragen om moeilijkheden, die dan ook niet uitblijven. Het einde van het lied is, dat hij door de Kruisgemeenten van zijn lidmaatschap vervallen wordt verklaard. In april 1861 preekt hij nog af en toe in de gemeente Idskenhuizen en dan verdwijnt hij definitief bij de Kruisgezinden. Hij wordt hervormd, gaat later met de Doleantie mee en wordt predikant in Oostermeer (Fr), waar hij in 1908 zijn emeritaat krijgt.

Na het vertrek van Kamans jr. sukkelt de gemeente nog een poosje met de lerend ouderling *Poppe Siebrens Reijenga* van Woudsend, bij zijn huwelijk in 1839 schipper van beroep.[12] Deze valt echter niet in de smaak. Daarom laat men zonder blikken of blozen de hervormde *Bernardus Cornelis Felix*, kandidaat in de theologie aan de rijksuniversiteit van Utrecht, af en toe optreden. Hij was in 1860 in het vlakbij gelegen St. Nicolaasga komen wonen en een broer van ds J.W. Felix, die de Friese 'Waarheidsvrienden' heeft georganiseerd. Reijenga protesteert terecht, met als gevolg dat de zaak op de classisvergadering van de Kruisgezinden komt, in maart 1861 in Zwolle gehouden. Deze spreekt uit, dat de kerkeraad in Idskenhuizen in strijd met de gereformeerde kerkregering heeft gehandeld. Ook mag Felix niet voorgaan, als hij niet eerst lid van de gemeente is geworden en kerkelijk is onderzocht. Maar kerkeraad en gemeente in Idskenhuizen gaan hun eigen gang, hoe Reijenga ook probeert het roer recht te houden. In juni 1861 sluit men met Felix zelfs een formele overeenkomst. De classisvergadering op 30 april 1862 in Zwolle gehouden moet dan constateren, dat de gemeente van Idskenhuizen zich aan de kruisgezinde gemeenschap heeft onttrokken.

De Idskenhuisters zoeken nu hun heil maar weer bij de Christelijke Afgescheidenen, die zich - geen wonder - eerst wat gereserveerd opstellen.

De hervormde Felix - we citeren nu uit ‘Kruisdominees’ - is de eerste die contact zoekt. Op 12 juli 1862 wendt hij zich tot het curatorium van de Theologische school te Kampen met de vraag, hoe hij op geordende wijze predikant kan worden in de Christelijke Afgescheiden kerk. Hij krijgt als antwoord, dat hij eerst lidmaat moet worden. Over een jaar zal men wel eens verder zien.

Zo wordt Felix al vast lid van de kerk te Joure. En door hem wordt dan bemiddeld in het verzoek ‘van enige lieden te Idskenhuizen om tot een gemeente gevormd en in de classis Heerenveen opgenomen te worden’. Als dit verzoek door de afgevaardigden van Joure op 6 november 1862 op de classicale vergadering wordt gebracht, wordt een commissie benoemd, bestaande uit de predikanten W.U. Bakker van Joure en J.H. Vos van Heerenveen en de ouderlingen Heida en Praamsma van Mildam en Joure. De broeders krijgen opdracht in loco onderzoek te doen en ‘naar bevind van zaken en omstandigheden te handelen’.

De commissie vergadert op 4 december '62 te Idskenhuizen met Felix en de gewezen ouderlingen, diakenen en kerkvoogden van de ‘reeds ontbonden gemeente onder het kruis’. De zes laatstgenoemden worden dan aan de tand gevoeld, en geven al spoedig aan de commissie de verlangde voldoening. Ze verklaren openlijk, dat ‘het standpunt der kruisgemeente het ware niet kan zijn’ en dat ze daarom met volle bereidwilligheid tot de Christelijke Afgescheiden gemeente zouden overgaan.

's Middags worden in de kerk de overige oud-leden van de kruisgemeente onderzocht. Daarbij zijn ook enkele anderen - blijkbaar hervormden - die de wens te kennen geven mee te mogen doen. Van de laat sten wordt een korte belijdenis gevraagd.

Een moeilijkheid doet zich nog voor als twee oud-kerkeraadsleden erop staan, dat de nieuw te vormen gemeente de voorgeschoten gelden, die de kruisgemeente hun nog schuldig was, zal garanderen. Maar daar komt niets van in. Gevolg is, dat één van hen, *Cornelis Nop*, zich terugtrekt.

Het einde is, dat in totaal 36 lidmaten ‘door het beantwoorden van enige vragen plechtig tot een gemeente worden bevestigd’, waarna onmiddellijk weer twee ouderlingen, twee diakenen en twee kerkvoogden worden gekozen. Twee ouderlingen en een diaken worden ook op staande voet weer in hun ambt bevestigd; de tweede diaken een paar weken later, in welke dienst ds Bakker ook de doop en het Avondmaal bedient. De classisvergadering van 26 februari '63 geeft haar fiat.

Tenslotte wordt nog de financiële kwestie - waarvan hierboven sprake was - als volgt geregeld: *Cornelis Joukes Donker* ‘houdt’ *ƒ* 1000,- onder de kerk en *Klaas Joukes Wielinga ƒ* 900,- tegen 3½% rente en een vrije zitplaats in de kerk, met *ƒ* 50,- jaarlijkse aflossing. Deze schuld dateerde al van 31 oktober 1845; we mogen uit het bovenstaande opmaken, dat *Klaas Joukes Wielinga*, de ouderling uit de begintijd, die in 1846 zich onder meer om een geldelijke kwestie aan de gemeente had

onttrokken, weer is teruggekomen.

De gemeente van Idskenhuizen heeft dus tweemaal tot het kerkverband van de Kruisgezinden behoord nl. van 1849-'50 en van 1852-'62.

Had Felix bij het opnieuw opnemen van de ontbonden kruisgemeente van Idskenhuizen in het kerkverband van de Christelijk Afgescheiden gemeenten bemiddeld, als alles voor elkaar is, is hij al weer uit Idskenhuizen verdwenen. Op 2 januari 1863 - aldus dr F.L. Bos - bevindt hij zich al in *Donkerbroek*, waar hij in de combinatie met Haulerwijk zondags in de dienst voorgaat. De kerkelijke vergaderingen hebben daartegen geen bezwaar, als het maar tijdelijk is en hij zich zo spoedig mogelijk in Kampen laat examineren. Na in juli '64 een vergeefse poging te hebben gedaan, slaagt hij op 24 juli 1865.[13]

De gemeente te Idskenhuizen krijgt op 20 november 1864 weer een eigen predikant in de 55-jarige *R.L. van der Scheer*, die nog geen jaar later plotseling aan de pokken sterft.

Eindnoten:

1 Op 3 juni 1825 was Wouter Cornelis Nop, boer, geboren en wonende te Tjerkgaast, op 20-jarige leeftijd getrouwd met de 22-jarige dienstmeid Sytske Harmens de Jong uit Tjerkgaast.
2 Sikke Gerryts Mink, geboren te St. Johannesga als zoon van Gerrit Klazes Mink, arbeider te Luinjeberd, was op 29 december 1820 als 24-jarige kuipersknecht te Idskenhuizen getrouwd met de 23-jarige Aaltje Siedzes van der Kerk, boeremeid te Tjerkgaast, dochter van een werkman te Idskenhuizen.
3 A. Algra, *De historie gaat door het eigen dorp* VI, 275.
4 F.L. Bos, *Kruisdominees*, 132 (Kampen 1953). We hebben aan deze studie nog meer gegevens Idskenhuizen betreffende, ontleend.
5 Enkele biografische gegevens van Frederik Redeker (1788-1847) zijn: Hij is geboren in Amsterdam en later naar Groningen verhuisd, waar we hem aantreffen als 'verver en verlakker', wonende buiten de Herepoort westzijde. In 1839 wordt hij bij ds. H. de Cock ouderling in de Chr. Afgescheiden gemeente te Groningen; in november 1841 wordt hij gekozen tot voorlezer-voorzanger en catechiseermeester. In 1844 doet hij zijn intree als dominee in Idskenhuizen, waar hij op 29 september 1847 sterft als echtgenoot van Jannechien Stegeman.
6 Jan Tjerks Grevelink overlijdt 28 mei 1867 op 79-jarige leeftijd. Hij was geboren in St. Johannesga, veehouder, wonende te Nijega, weduwnaar van Geesje Geerts de Vries.
7 Notulen classis Heerenveen, gehouden te Lippenhuizen op 4 mei 1852.
8 Notulen classis Heerenveen 3 augustus 1853.
9 F.L. Bos, *Kruisdominees* 134 e.v.
10 *Kruisdominees* 134-137.
11 We hebben inzage van dit werkje te danken aan D. Vermeulen te Franeker. We troffen dit werkje niet aan in Brinkman's *'Catalogus der boeken, plaat- en kaartwerken, gedurende de jaren 1850-1882 in Nederland uitgegeven of herdrukt'*. Hierin staan wel enige andere werkjes van Kamans genoemd.
12 Hij was op 15 juni 1839 getrouwd met de 24-jarige Martje Willems Pot. Hij had zijn domicilie toen in Heeg en was weduwnaar van Freerkjen Poppes de Ruiter.
13 F.L. Bos, *Kruisdominees*, 140. In een noot lezen we: Felix is in Donkerbroek nooit dominee geworden. Zelfs geen ouderling. Na strubbelingen in die gemeente, waarbij hij door de classis in het gelijk wordt gesteld, vertrekt hij op 30 oktober 1864 naar Bolsward, waar hij eveneens

nog een tijdlang als alleen maar voorganger werkzaam is. Hij wordt daar echter op 8 oktober 1865 in het ambt bevestigd. Vanaf 1 december 1867 dient hij de gemeente van Den Helder (waar hij door het gaan dragen van een toga de sympathie van een groot deel der gemeente verliest). Sedert 6 juli 1873 staat hij in Groningen en sedert 13 oktober 1878 in De Lier. Hij vestigt zich in 1884 als rustend predikant in Den Haag en neemt later een beroep aan naar de Belgische Zendingskerk te Roesselaere (België), dat hij met opzegging van zijn lidmaatschap van de Chr. Gereformeerde kerk aanneemt. In Roesselaere wordt hij geëmeriteerd op 19 mei 1886. Hij overlijdt te Delft op 21 maart 1907.

XIV *Haulerwijk-Donkerbroek*

Haulerwijk, gelegen in de noordoosthoek van de gemeente Ooststellingwerf, dichtbij het Drentse dorp *Een*, is van oorsprong een veenkolonie. Als jaar van stichting wordt wel 1756 aangenomen. In zijn 'Aardrijkskundig woordenboek' (1844) noemt Van der Aa de plaats al 'een volkrijke grote buurt' van wel anderhalf uur lengte langs de Haulerwijkstervaart. Dit door het hele dorp lopende kanaal was uiteraard voor het turfvervoer en de ontwatering gegraven. De toen ruim 1000 inwoners vonden vooral hun bestaan in de 'veenarbeid' en wat daarmee samenhing.

Veel ouder dan Haulerwijk was het boerendorpje *Haule*, een paar km zuidelijker gelegen langs een oude, met eikebomen beplante, weg naar Drenthe. De naam van dit dorpje is bekend gebleven door de exploitatie van een aan de noordkant gelegen uitgestrekt en onherbergzaam veengebied, waarin Haulerwijk is ontstaan.

In tegenstelling met nu woonde in Haulerwijk in de beginperiode een zeer arme bevolking. Een typering, door het grietenij bestuur uit die dagen gegeven, formuleert het als volgt: de 'nieuwe colonie' in de Hauler venen bestaat uit 'arme arbeiders en seer geringe veenbazen'. Na de Franse tijd is het een poos crescendo gegaan, maar omstreeks 1870 is de veenderij over haar hoogtepunt heen. Veel veenarbeiders trekken van Haulerwijk naar Appelscha, waar dan het aan snee brengen van de venen zich concentreert. In de bevolkingscijfers van Haulerwijk valt dan ook een duidelijke teruggang te constateren, maar omstreeks de eeuwwisseling neemt de bevolking weer toe. En 'na de laatste wereldoorlog heeft Haulerwijk zich ontwikkeld tot een modern dorp met industrie en riante middenstandszaken.'--1

Donkerbroek, een oud Stellingwerfs dorpje, is ontstaan door het in cultuur brengen van de velden vlak langs de weg naar het enige km oostelijker liggende Haule. Al is Donkerbroek niet één van de typische veendorpen in Ooststellingwerf, zoals Appelscha en Haulerwijk, toch is het graven van de Opsterlandse Compagnonvaart, in verband met de vervening, voor Donkerbroek ook van betekenis geweest. Het blijkt uit de be-

volkingstoename, waardoor bij en langs het kanaal de bebouwing zich begon uit te breiden. Zo ontstond o.a. de Herenwal.

Donkerbroek was in ± 1840 een agrarisch dorp met 700 inwoners, nagenoeg allen hervormd. Ze behoorden tot de gemeente Donkerbroek-en-Haule, die van 1843-'46† bediend werd door dr Wibrand Gerardus Reddingius. Evenals zijn vader, die lang predikant in het Groningse Woltersum is geweest, moest hij niets hebben van ‘dweperij’, waarmee hij de gereformeerde leer bedoelde.

Richten we nu onze aandacht op de Afgescheiden gemeente van *Haulerwijk*, ontstaan in de eerste jaren na de Afscheiding van 1834, in april 1838.--2

Dat was dus niet zo vroeg. In de nabije omgeving van deze veenkolonie hadden zich al eerder Afgescheiden gemeenten gevormd, nl. in *Leek* en *Zevenhuizen*, net over de provinciegrens in Groningerland gelegen. En niet te vergeten in *Appelscha*, nog juist in de eigen provincie te vinden, ook een veenkolonie in opkomst. Zoals bijna overal had toeneming van spanningen in de oefengezelschappen onder invloed van de schorsing van ds De Cock in Ulrum de stoot gegeven tot het stichten van Afgescheiden gemeenten. Het was de bloeitijd van oefenaars.

Haulerwijk telde in die dagen onder haar inwoners ook een befaamde oefenaar, *Fedde Martens Riemsma* (1775-1854), arbeider van beroep. Hij was in 1775 geboren in *Terwispel* (gelegen bij Lippenhuizen en Gorredijk in Opsterland) en trouwde in 1800 met *Minke Jalderts (de Vries)*. In mei 1802 deden beiden belijdenis in de hervormde kerk van Lippenhuizen. De eerste helft van zijn leven bracht Riemsma in zijn geboortedorp Terwispel door, maar omstreeks 1813 verhuisde hij naar Haulerwijk in Ooststellingwerf. Daar werd in 1814 zijn 6e kind, Jalke, geboren. In de geboorteacte heet de dan 39-jarige Riemsma ‘arbeider op de Haulerwijk onder den dorpe Haule’.

Nog vóór de Afscheiding in Ulrum in oktober 1834 een feit wordt, bevindt Riemsma zich al op het oefenaarspad en leidt hij o.a. bij veenbaas *Auke Rienks de Boer* in Beneden Haulerwijk (Waskemeer) godsdienstige samenkomsten. Niet alleen in Haulerwijk is hij actief, maar hij gebruikt in juli 1834 zijn gaven als oefenaar ook in het Groningse grensdorp *Zevenhuizen*, waar de dan 59-jarige arbeider F.M. Riemsma op drie achtereenvolgende zondagen voorgaat bij Evert Drenth aan huis, arbeider, tapper en winkelier aan de Kokswijk onder Zevenhuizen. Het komt zowel Riemsma als Drenth op een boete van *ƒ* 50,- te staan.--3 En drie maanden later - op 23 oktober '34 - oefent hij weer in het Groningse grensgebied, nu bij de arbeider Geert J. Meijer bij de Oostindische wijk te Zevenhuizen. Hij wordt vrijgesproken, omdat er minder dan 20 hoorders waren geweest. Vlot heeft hij zijn boete blijkbaar niet betaald, want in een briefje deelt de grietman aan de ‘ontvanger der Registratie’ mee, dat Riemsma ‘waarschijnlijk genoegzame goederen bezit om de

kosten en boeten te kunnen betalen, waartoe hij door de rechtbank is gecondemneerd'.--4

Riemsma's oefenen in Zevenhuizen werd door het Provinciaal Kerkbestuur van Groningen aan dat van Friesland doorgegeven. Hij woonde immers in Friesland.

Laatstgenoemd bestuur ontving op haar verzoek een rapport van de classis Heerenveen over de in overtreding zijnde oefenaar 'Fedde M. Rijmsma, litmaat Donkerbroek'. We merken hierbij op, dat de hervormden in Haulerwijk toen behoorden tot de gecombineerde gemeente *Donkerbroek-Haule*.

Aan het rapport ontlenen we het volgende: Riemsma had vroeger al eens oefeningen gehouden in zijn woonplaats Haulerwijk, maar was daarmee, na door de predikant vermaand te zijn, opgehouden. Later was hij echter in Zevenhuizen begonnen en nu ook al weer in Haulerwijk. De kerkeraad van Donkerbroek kreeg van de classis de aansporing 'op de beste wijze werkzaam te zijn' en te proberen het zover te krijgen, dat Riemsma 'zijn onwettige handelingen' naliet. En inderdaad, dit lukte. Onderhouden over 'zijn oefening houden te Zevenhuizen en elders' beloofde Riemsma tenslotte 'zich voortaan daarmee niet meer te zullen bemoeien'.--5

Dit alles speelde zich nog in 1834 af.

In een rapport van de grietman van Ooststellingwerf beluisteren we nog een echo van Riemsma's optreden hierboven genoemd.--6 De grietman betrekt in zijn rapport ook het houden van ongeoorloofde godsdienstoefeningen in het niet ver afliggende *Appelscha*, waar een aantal maanden later een Afgescheiden gemeente zou ontstaan. Daarin was één van de voormannen de oefenaar, de latere dominee *Jan Lammerts Tiesinga*, die ook wel in Haulerwijk voorging. Hij was veenbaas van beroep.

Heel belangrijk voor de voortgang van de Afscheiding in het Fries-Drentse grensgebied van Ooststellingwerf was ook het feit, dat ds H. de Cock in die dagen een tijdlang als predikant in het naburige *Smilde* heeft gewoond en daar uiteraard niet stil zat. Ter illustratie gaan we nu citeren uit enkele brieven, die de grietman van Ooststellingwerf aan de Gouverneur schreef. Ze zijn van belang voor onze kennis van de directe voorgeschiedenis en het prille begin van de Afscheiding in Appelscha en wat later in Haulerwijk.

Op 1 juli 1835 schrijft de grietman, dat 'de tegenwoordig ongelukkig plaats hebbende dweperij ook hier in deze Grietenij, en byzonder te *Haulerwijk* en te *Appelscha* begon op te komen en wel het eerst op de Haulerwijk, alwaar een arbeider *Fedde Martens Riemsma* genaamd, begon te oefenen; zoodra dit ter mijner kennisse kwam, zoo heb ik hem ontboden eens bij mij te komen teneinde hem over zijne werkzaamheden te onderhouden, het geen ten gevolge heeft gehad, dat hij mij heeft laten berigten, dat hij wel wist de redenen, waarom ik hem wilde spre-

ken; dat hij wegens ongesteldheid niet konde komen, maar dat hij zich in het vervolg van oefeningen te houden, zoude onthouden'. Inderdaad was Riemsma met het oefenen in Ooststellingwerf opgehouden 'maar ongelukkig niet te *ZevenhuizenZevenhuizen*', net in Groningerland gelegen. Toen hij echter door de rechtbank te Groningen daarvoor was veroordeeld, had hij plechtig beloofd 'zich in het vervolg geheel en al van het prediken en oefenen te zullen onthouden, en sedert is het in *Haulerwijk* stil, alhoewel er wel eenigen onder die veenhoop worden gevonden, die al eenigen tijd zeer veel aanleg tot die dweperij hebben getoond, zonder dat de gewezen Predikant Kok aldaar werkzaam is geweest'.

'Erger is het te *Appelscha*, hetwelk ongelukkig in de nabijheid van de *Smilde* is gelegen, alwaar de gewezen Predikant de Kok met zijn huisgezin is woonachtig; aldaar smeult het vuur van den verderflijke leer tot nog toe onder de assche en ik ben sedert eenige dagen oplettend geweest om zoo veel mogelijk de uitbarstinge te beletten.'

De grietman besluit zijn schrijven met: 'Tot nog toe heb ik niet vernomen, dat deze dissenters te Appelscha ongeoorloofde bijeenkomsten houden, of dat de *Kok* daar heeft gepredikt; tot nog toe gaan onze leden naar de Smilde of vooraan in Drenthe oefeningen houden, maar ik vreze dat deze kankerachtige ziekte, die van buiten wordt aangestookt, zich verder en ook in deze Grietenij zal verspreiden, waar tegen (ik) na mijn beste vermogen evenwel met voorzichtigheid waakzaam zal blijven.' En in oktober 1835 schrijft de grietman aan de Gouverneur, 'dat tot ons leedwezen die slechte de Kok, ook in deze anders zoo rustige Grietenij zijn kwaad zaad zaait, maar gelukkig nog onder de slechtste soort van menschen of dood eenvoudige, zoo als die *Foppe Jans Duursma*'.--7

Instituering

We laten nu de Afgescheiden gemeente te Appelscha verder grotendeels rusten en concentreren ons op die te Haulerwijk. We schreven al, dat er vóór 1834 - met welk jaartal de Afscheiding in Nederland verbonden is - bij *Auke Rienks de Boer*, veenbaas in Beneden Haulerwijk (Waskemeer), geregeld een godsdienstig gezelschap bijeen kwam, waarin dan een oefenaar een stichtelijk woord sprak, b.v. *Fedde Martens Riemsma*.

Op tweede Kerstdag 1837 had deze *Auke de Boer*, die toen al een bejaard man was (68) zich met zijn zoon Alle afgescheiden van de hervormde 'liberale' kerk te Haule. Beiden hadden zich gevoegd bij de Afgescheiden kerk van *Appelscha*, die op 7 februari 1836 onder leiding van ds H. de Cock was 'gesticht'.

Ze hadden er ook familie wonen. In Appelscha preekte in die tijd herhaaldelijk ds De Cock. Hij woonde toen immers in de buurt, in Smilde. De beide De Boers vroegen ds De Cock ook in Haulerwijk eens te helpen en daar zo mogelijk een gemeente te institueren. De Cock wilde meewerken en beloofde een keer naar Haulerwijk te komen. Dit plan werd

‘overal zoowat rondgezegd en verspreid’ en op de bewuste zondag - 15 april 1838 - preekte De Cock in het huis van Auke de Boer voor 70 hoorders en institueerde daarna een gemeente, waarbij zich een 20-tal personen dadelijk aansloot. Vader en zoon De Boer werden resp. tot ouderling en diaken gekozen.

De gemeente trok haar leden uit 5 omliggende dorpen en groeide zo, dat in 1851 onder leiding van ds Van der Scheer ook in Donkerbroek een kerkgebouwtje in gebruik werd genomen. Maar Haulerwijk en Donkerbroek bleven toch samen één gemeente uitmaken. Deze toestand heeft geduurd tot 1873.[8] In het archief van de gemeente Ooststellingwerf - waartoe Haulerwijk behoort - vonden we in de correspondentie van de grietman nog enkele belangrijke gegevens over de dagen, voorafgaande aan de instituering van de Afgescheiden kerk te Haulerwijk en over de ‘stichting’ zelf.

Op 9 april 1838 schreef de grietman G.W.F. Lycklama à Nijeholt aan de Officier van Justitie, dat hij van tijd tot tijd berichten ontving ‘dat men te Haulerwijk godsdienstige vergaderingen en bijeenkomsten hield’. Deze godsdienstoefeningen werden geleid door *Jan Lammerts Tiesinga*, veenbaas te Appelscha, terwijl *Auke Rienks de Boer*, veenbaas te Haulerwijk ‘zijn huis en woning leende’. Na enige tijd ‘op derzelver gangen’ gelet te hebben, constateerde de grietman, dat het aantal bezoekers toenam en de 20 te boven ging. Dat was meer dan mocht. Daarom had hij assessor (wethouder) A.B. Prakken verzocht om in Haulerwijk zelf eens wat informaties over deze bijeenkomsten in te winnen. Op zondagmorgen 18 april '38 was deze met twee veldwachters daar poolshoogte gaan nemen. En ja, het was duidelijk, dat er op die morgen in Haulerwijk bij Auke Rienks de Boer aan huis een ‘onwettige’ godsdienstoefening aan de gang was. De zaak kwam voor de rechtbank te Heerenveen, die zowel de 39-jarige Jan L. Tiesinga als de 68-jarige Auke R. de Boer vrijsprak, zoals ze in dergelijke gevallen altijd al had gedaan. Maar de beide veenbazen werden enige tijd later in een appèl-vonnis van de rechtbank te Leeuwarden veroordeeld tot *f* 8,- boete plus *f* 13,84 proceskosten.[9] Het is de enige keer geweest, dat Haulerwijksters wegens het houden van verboden godsdienstoefeningen zijn veroordeeld.

Ruim een week later schrijft de grietman aan de Gouverneur, dat ds H. de Cock, toen woonachtig in Groningen, op zaterdagavond 14 april '38 in Appelscha was gearriveerd en de zondagmorgen daarop al heel vroeg met de ‘wagen’ van Andries Tiesinga (een broer van Jan L. Tiesinga, de oefenaar) naar Haulerwijk was gebracht, waar hij 's morgens ‘verscheidene Ledematen in eene vergaderinge heeft aangenomen’, onder wie *Foppe Hinkes Klooster* ‘die ouderling in Donkerbroek is’. 's Avonds laat had De Cock ook nog in Appelscha gepreekt en daar twee kinderen gedoopt, één van bovengenoemde Andries Tiesinga, en één van Marten Jans van Buiten, de timmerman, beiden wonende te Appelscha.

In zijn brief spreekt de grietman de vrees uit, dat De Cock in Donkerbroek en op de Haulerwijk meer ‘proselieten’ (bekeerlingen) zal maken dan hij tot nu toe in Appelscha heeft kunnen doen, en wel omdat op de Haulerwijk enige veenbazen waren, die men al enige tijd ervan had verdacht ‘aanhangers van de Cock en zijne leer te wezen.’

We hebben dus gezien, dat de Afgescheiden kerk in Haulerwijk op zondag 15 april 1838 door ds De Cock is geïnstitueerd. Als oefenaar werd al spoedig gekozen *Fedde Martens Riemsma*, in de volksmond ‘Fedde Preker’ genoemd. De gemeente behoorde in het begin tot de Afgescheiden classis Assen, d.w.z. van 1838-'44. Daarna verhuisde ze naar de Friese classis *Tjalleberd*, later de classis *Heerenveen* geheten.

Als merkwaardige bijzonderheid vermelden we hier nog, dat er in 1838 in de veenkolonie Haulerwijk nog geen Hervormde kerk bestond. Deze is er pas in 1852 gekomen.

De eerste jaren

Doordat de kerkeraadsnotulen uit de begintijd ontbreken, moeten we onze kennis ten aanzien van de gang van het kerkelijk leven in de eerste jaren voor een groot deel uit de classisnotulen putten, nl. uit die van de Drentse classis Assen (1838-'44) en vervolgens uit die van de classis *Tjalleberd (Heerenveen)*. Wat we daarin voor ons doel vonden, is toch nog niet zo weinig.

Onder Haulerwijk ressorteerde in de eerste tijd ook *Donkerbroek*, dat in 1845 zelfstandig was geworden, al bleven beide gemeenten nog lang gecombineerd. Als afgevaardigde van de gemeente te Haulerwijk komen we in het begin steeds de naam tegen van de al bejaarde ouderling *Auke Rienks de Boer*, de man van het eerste uur, in wiens huis al jarenlang oefeningen waren gehouden. In juli 1843 sterft hij, 74 jaar oud.

En 20 jaar lang vinden we in de presentielijst van de classisafgevaardigden altijd de naam van *Foppe Hinkes Klooster*, een boer uit Donkerbroek. Ook die van *Piebe Melles Veenboer*, boer onder Haule, getrouwd met de kasteleinsdochter *Klaasje Jans Docter*.

In de eerste jaren was de Afgescheiden gemeente van Haulerwijk nog geen dominee rijk. Daarom deed ouderling *Auke de Boer* wat hij kon. Verscheidene malen kwam ds H. de Cock naar Haulerwijk om te preken en de sacramenten te bedienen. De opkomst was dan groot. Ds J. Talsma schreef hierover aan docent Helenius de Cock te Kampen: ‘Door de herhaalde prediking van ds De Cock, uw vader, werden de vergaderingen steeds talrijker bezocht en de Gemeente uitgebreid.’[10]

Verder was de oefenaar *Fedde Martens Riemsma* uit Haulerwijk zelf altijd beschikbaar. Dat was gemakkelijk, want nu kon men met eigen mankracht de preekvoorziening verzorgen en hoefden de ‘prekers’ niet van ver weg gehaald te worden met alle moeiten daaraan verbonden. Eén keer komen we in de lijst van classisafgevaardigden ‘voor de Haulerwijk’ de naam F.M. Riemsma tegen,[11] nl. in augustus 1841. Maar

voor hem is het oefenen in Haulerwijk afgelopen, als de gemeente in het eind van dit jaar in *Frens Strik* een eigen predikant krijgt. Moest Riemsma dus ophouden met oefenen? Dat was voor de nog vitale 65-plusser onmogelijk. Dan zou hij a.h.w. uit zijn eigen huid moeten kruipen. Hij zocht nu steun bij ds T.F. de Haan, die in Wanswerd studenten opleidde, en vroeg deze een goed woordje voor hem te doen. Hij wilde in de classis Wanswerd komen wonen, daar oefenen en tegelijk opgeleid worden tot dominee. De Haan bracht de zaak op de classis. Maar jammer genoeg voor Riemsma, de classis ging met algemene stemmen niet op zijn verzoek in.[12]

Hij zocht nu een ander arbeidsveld en meende dit gevonden te hebben in het bij de provinciegrens met Groningen gelegen *De Wilp* (bij Siegerswoude), waar ook enige leden van de gemeente Haulerwijk woonden.[13]

Dit was voor de kerkeraad van Haulerwijk aanleiding om zich op de classis Assen te beklagen, want door het oefenen van Riemsma werden de in De Wilp wonende leden ‘afgetrokken’ van de gemeente Haulerwijk, en zou er zo ‘scheuring’ kunnen ontstaan. Het kwam Riemsma op een waarschuwing te staan om zonder toestemming van de kerkeraad op het grondgebied van Haulerwijk niet te oefenen. Blijkbaar is het met de verstoorde verhouding weer goed gekomen, want in juli 1844 vinden we Riemsma als ouderling terug.

Volgens zijn overlijdensacte is *Fedde Martens Riemsma*, geboren te Terwispel, op 7 juni 1854 in Haulerwijk overleden, ‘in huis no 176’, 78 jaar oud, weduwnaar van Minke Jalderts de Vries, ‘nalatende 6 kinderen’.[14] Het is typerend, dat één van zijn dochters, Wytske, 92 jaar oud geworden, de bijnaam kreeg van Wytske ‘Preker’, die ze in de volksmond wel van haar vader geërfd zal hebben. Ze overleed in 1899 als weduwe van Willem Jans Glas.

In de *Bazuin*[15] liet ds J. Talsma namens de kerkeraad de volgende overlijdensadvertentie voor Riemsma's ‘vele vrienden in en buiten de Provincie’ plaatsen:

‘Heden overleed alhier aan verval van krachten, in den ouderdom van bijna 80 jaren, *Fedde Martens Riemsma*, oud-ouderling dezer Gemeente. Nagenoeg tot het einde mogt hij deelen in het gebruik van zijn verstand en in het uitzigt op de eeuwige rust, verlangende om derwaarts te mogen heengaan.’

Ds Frens Strik

Na de kleine uitweiding over de oefenaar *Fedde Martens* uit *Haulerwijk*, gaan we naar de korte periode waarin *ds Frens Strik* in Haulerwijk, zijn eerste gemeente, heeft gestaan. Na 26 oktober 1841 tot het predikantschap te zijn toegelaten, was hij eind 1841 in Haulerwijk gekomen. Maar al op 17 augustus 1842 vroeg hij op de classis een attestatie om als ‘Leeraar’ te kunnen vertrekken, omdat hij een beroep naar de gemeente van *Houwerzijl-Zoutkamp* had aangenomen. De ouderlingen van Hau-

lerwijk, *Foppe H. Klooster* en *Auke R. de Boer* kwamen echter met bezwaren.

In de eerste plaats had hun dominee nog maar 3/4 jaar (!) in Haulerwijk gestaan. En gezien de vrucht op zijn werk, konden ze het beroep niet 'voor Goddelijk erkennen'. Ze zouden zich niet tegen het afgeven van een attestatie verzet hebben, als er in Houwerzijl meer werk viel te doen dan in Haulerwijk. Maar was dit wel het geval? Ze wilden graag weten hoe de andere classisbroeders over deze zaak dachten.

De praeses, ds R. Medema van Assen, vroeg nu aan ds Strik te vertellen 'wat de drijffeer en de Goddelijke wenken aan zijn zijde waren' om het beroep naar Houwerzijl aan te nemen.

Strik antwoordde, dat hij in de maand april (1842) al een brief uit Houwerzijl had ontvangen met een verzoek daar op beroep ('nominatie') te komen preken. Maar hij was daarop niet ingegaan. Enige maanden later hadden twee ouderlingen uit Houwerzijl hem opgezocht en hem gevraagd eens in Houwerzijl te komen. Inderdaad was hij daar op een dag in de week naar toe gegaan. Na hem tweemaal te hebben gehoord, was hem een week later de beroepsbrief gebracht, waarvoor hij drie weken 'beraad' had gevraagd.

'Na gedurig deze zaak voor den Heere gebragt te hebben, gevoelde hij een losmaking van zijn zijde van de gemeente; en kwam hem gedurig voor: dit is de weg, wandelt in dezelve.' Het einde van de discussie, die op Striks woorden volgde, was dat men aan de Provinciale vergadering advies zou vragen.

Drie weken later werd in Smilde een buitengewone classisvergadering gehouden,[16] waarop ook ds Strik aanwezig was. Maar geen ouderling van Haulerwijk! Wel hadden dezen een brief geschreven. Opnieuw vroeg de praeses aan ds Strik wat de redenen waren, waarom hij het beroep naar Houwerzijl had aangenomen. Strik gaf weer dezelfde motieven op als hij op de vorige classisvergadering had gedaan, maar nu met een nieuwe reden erbij nl. dat het hem onmogelijk was om langer in Haulerwijk te kunnen werkzaam zijn als gevolg van de brief, die zijn kerkeraad aan de praeses van deze classis had laten afgeven. Die brief werd nu voorgelezen. Na bespreking besloot de vergadering ds Strik het gevraagde attest te verlenen. Aan diens kerkeraad zou worden geschreven, dat ds Strik zich miskend voelde door de uitdrukking in de op de classis voorgelezen brief. 'F. Strik en zoo genaamd Leeraar'. Maar van zijn kant had ds Strik in de discussie gezegd, dat de kerkeraad van Haulerwijk 'geheel ontrouw' was aan de belofte in zijn beroepsbrief gedaan 'om in zijn nodige behoeften te voorzien'.

Daarom had de classis aan ds Strik volkomen vrijheid gegeven om naar een andere gemeente te vertrekken. En bij de kerkeraad werd er ernstig op aangedrongen ds Strik het restant van het beloofde traktement uit te betalen voor het geval hij in het huwelijk zou treden, wat intussen was gebeurd (op 21 mei 1842)[17]. Daar komt dus de aap uit de mouw!

De kerkeraad kreeg nog meer op zijn kop. De broeders moesten ‘hun verkeerde handeling’ tegenover ds Strik erkennen en daarover schuld belijden. Gelukkig kwam het weer goed tussen ds Strik en de kerkeraad van zijn eerste gemeente Haulerwijk. Op de volgende classisvergadering was er een brief door beide partijen getekend, waaruit bleek dat ds Strik en de kerkeraad weer ‘vereenigt’ waren.[18] We nemen aan, dat dominee toen ook zijn achterstallig traktement heeft ontvangen.

Erkenning

Het jaar 1842 is voor de Afgescheiden kerk van Haulerwijk een belangrijk jaar geweest. Kort nadat ds Strik het beroep naar Houwerzijl-Zoutkamp had aangenomen, werd bij Koninklijk Besluit van *28 september 1842* no 75 de erkenning als Christelijke Afgescheidene gemeente te Haulerwijk verkregen. Het was het antwoord op een verzoekschrift, door 54 personen ondertekend. We hebben het rekest in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag onder ogen gehad. Van die 54 ondertekenaars woonden er 32 in *Haulerwijk*, 9 in *Donkerbroek*, 6 in *Bakkeveen*, 3 in *Haule*, 2 in *Siegerswoude* en ook 2 in het net over de provinciegrens gelegen Drentse *Een*.

Volgens een later op een afschrift van het rekest geplaatste notitie telde de gemeente 112 zielen, van wie 54 belijdende leden.

We gaan hier niet al die namen opsommen (de lezer vindt ze in de aantekeningen) en volstaan met een selectie daaruit. Bij alle achternamen geven we de volledige voornamen.[19]

De eerste ondertekenaars zijn uiteraard *ds Frens Strik* en zijn vrouw *Aaltje Nieuwenhuis*, en de ouderlingen *Foppe Hindriks Klooster*, boer in Donkerbroek en de al meermalen genoemde veenbaas *Auke Rienks de Boer* met zijn vrouw *Jacobje Alles van Wijk*. De Boer had niet lang meer te leven en overleed in juli 1843 op 74-jarige leeftijd.

Ook de al genoemde veenbaas *Alle Aukes de Boer*, ex-diaken en zijn vrouw *Taapke Jans van Wijk*, een schippersdochter, vinden we in de rij ondertekenaars terug. Hun huwelijk, op 21 februari 1839 voor de burgerlijke stand gesloten, was op 19 maart 1839 kerkelijk bevestigd door ds H. de Cock. Het kwam toen vaker voor, dat er een vrij grote tussenruimte bestond tussen de burgerlijke sluiting van een huwelijk en de kerkelijke bevestiging ervan.

Eveneens ontmoeten we de namen van *Foppe Martens ten Hoor* uit Haule, boer aldaar, en van zijn vrouw *Leentje Melles Veenboer*. Het echtpaar was toen 7 kinderen rijk. Eén van hen, Jan F. ten Hoor, in 1833 in Haule geboren, heeft later als dominee in Stroobos, Ferwerd en Wolvega gestaan. Vader Foppe is in oktober 1852 overleden, oud 50 jaar ‘in huis nummer 2 te Haule’. In het register van overledenen tekent ds J. Talsma bij zijn naam aan: ‘Van dezen broeder kan men een byzondere hoop en verwachting wegdragen, vermits hij zijne laatste ziekte leed met veel lijdzaamheid, en door den Heere met moed en hoop op de

naderende eeuwigheid ruim werd bevoorregt. Openb. 14: 13. J. Talsma, predikant.'

Tragisch was het geval met de 22-jarige dochter *Hendrikje ten Hoor*. Op woensdagavond 1 september '58 werd op het meisje een moordaanslag gepleegd, aan de gevolgen waarvan ze twee dagen later overleed. Ds J. Talsma plaatst bij haar naam in het lidmatenboek de woorden: overleden op 3 september 1858 'door en tengevolge van een aanslag op haar leven in den avond van den lsten dezer. Vreeselijk gewond aan het hoofd, heeft men geen spraak of teekenen van bewustheid weder gezien, totdat de dood er op volgde. Pred. 12: 1.' In de overlijdensacte heet haar moeder 'kasteleinsche'.

Op 27 december 1858 stond voor het Prov. Gerechtshof te Leeuwarden terecht Hendrik Ploeg, wonende te Haulerwijk 'beschuldigd van feitelijkheid tegen de eerbaarheid van een jong meisje'. Een week later werd hij veroordeeld tot 6 jaar tuchthuisstraf. Hij was in september al eens gearresteerd als vermoedelijk schuldig aan de moord op Hendrikje ten Hoor, maar wegens gebrek aan bewijs niet verder vervolgd. (Leeuwarder Courant 28 december 1858.)

Er is nog een brief van ds J. Talsma aan student Jan ten Hoor in Kampen bewaard gebleven, met hierin de mededeling van dit overlijden:

> Donkerbroek 2 Sept. 1858
> 'Deze letteren dienen om U de treurmare te brengen dat uwe geliefde zuster Hendrikje reeds overleden is, heden middag tusschen twaalf en een uur. Ik was om acht uur reeds aanwezig, maar toen liet het zich reeds aanzien dat het einde naderde. De bedroefdheid uwer moeder en verdere familie laat zich denken.
> Zij verlangen uwe onverwijlde overkomst, ofschoon van de begrafenis niets bepaald is nog en er zelfs nog geen aflegging van het lijk mag plaats hebben vóór morgen, op last van den regter, uit wiens mond ik het zelf gehoord heb.
> O, het is zulk een tooneel! Regters, dienaars, dokters, getuigen, van alles was er heden morgen aanwezig. Op dit oogenblik kan ik U van geen daders melden; gij zult er van hooren welligt als gij komt.
> Langzaam is het levenslicht uitgebluscht, doch zonder één enkel woord uit haren mond te mogen hooren en zonder dat zij hare oogen éénmaal heeft opgeslagen.
> Ik zal niet meer schrijven en deze treurletteren eindigen met de vriendelijke opwekking nogmaals om aanstonds zoo mogelijk over te komen. Eén enkel woord nog: wij zijn niet zonder hoop voor de zalige wisseling uwer zuster en dat zij boven druk en nood thans is verheerlijkt!'

Een bekende naam is ook *Melle Willems Veenboer*, boer in Donkerbroek, getrouwd met *Grietje Piebes van der Meulen*. Hij is in juni 1853 overleden, 68 jaar oud. Een dochter, *Lamke*, was getrouwd met de later

dominee geworden *Sietse Baron*, die o.a. lang in Bergum heeft gestaan en later naar Noord-Amerika is geëmigreerd.[20]

Dit waren zo enkele in het oog vallende namen van ondertekenaars van het rekest om van de regering erkenning als gemeente te krijgen.

Als plaats waar men zou kerken vonden we opgegeven 'het gebouw staande en gelegen te Haule, kadastraal bekend sectie B no 36', d.w.z. dat het eerste Afgescheiden kerkje van de gemeente te Haulerwijk heeft gestaan op de grond van en tevens vlak bij het huis van de eerste ouderling, de al meermalen genoemde veenbaas *Auke Rienks de Boer*. Dat was in het tegenwoordige Waskemeer, aan de zuidzijde van de vaart, schuin tegenover de oude melkfabriek. Op die plaats staan nu nieuwe huizen.[21]

Weinige jaren later, al in december 1853, werd op dezelfde plek onder leiding van ds J. Talsma een nieuw kerkje in gebruik genomen i.p.v. het oude, dat was afgebroken. Een echo daarvan vinden we in een berichtje in het kerkelijk weekblad De Bazuin van die dagen, dat we onze lezers niet willen onthouden.[22]

> 'Haulerwijk (Friesl), 4 december - Heden was het voor onze Gemeente een blijde dag, dewijl ons het voorrecht van de Heere geschonken werd, dat wij *voor het eerst* in ons nieuw kerkgebouw mogten vergaderen. Onze leraar, ds J. Talsma, preekte over de gepaste woorden uit de 84e psalm, vs 2-5.
> Een talrijke schare had zich vergaderd; en gelijk de eerste predikatie ons schetste een Godsman in zalige zielsgenoegens omtrent de openbare Godsdienst, is het onze bede, dat zulk een woord *nimmer tegen ons* getuigen mag, door onze ondankbare verzuiming van een voorrecht zo ruim ons thans geschonken en zo dikwijls door anderen met smart ontbeerd.
>
> Het zij en blijve een plaats des gebeds voor ons en onze kinderen, totdat wij de Heere aanschouwen mogen in het eeuwig licht!
> Donkerbroek, 8 december 1853
> J. Talsma, pred.'

Vlak onder het geciteerde berichtje liet ds Talsma de mededeling plaatsen, dat hij van plan was zijn eerste in de nieuwe kerk gehouden preek uit te geven, vermeerderd met een brief 'van de zeer godzalige *Joseph Alleine*, nqóx nagenoeg twee eeuwen leraar in Schotland op een waarlijk hartroerende wijze, aan zijn dierbare en lieve vriend *Samuel Rutherfort*, schrijvende over zijn eigen gebreken en Jezus' volheid'. Men kon erop intekenen en met de baten van de uitgave wilde ds Talsma bijdragen in de kosten van de kerkbouw van Haulerwijk. Het was immers maar een arme ('behoeftige') gemeente. Inderdaad is het geschriftje verschenen (1854).[23] Het was 'kerkelijk goedgekeurd' door de predikanten J.R. Kreulen, B. Amsing, D.J. van der Werp en J. Beijer.

Omdat het dorp zich langzamerhand naar het oosten uitbreidde en Beneden Haulerwijk (Waskemeer) dus niet meer het middelpunt van de gemeente vormde, kwam later de gedachte op om kerk en pastorie meer naar het oosten te verplaatsen. In 1876 is er inderdaad een nieuwe kerk aan de vaart gebouwd, ongeveer op de plek waar nu het gereformeerde verenigingsgebouw Pro Rege staat. De gemeente bleef groeien en in 1930 kwam de tegenwoordige fraaie kerk tot stand, een klein eindje ten oosten van haar voorgangster staande, net om de bocht aan de noordzijde van de Haulerwijkster vaart.

De ketterijen van Jacob Brilt (en Marten Jans van Houten)

We keren na de uitweiding over de plaats van de respectievelijke kerkgebouwen van de gemeente te Haulerwijk terug naar het gemeentelijk leven van 1842 en eerstvolgende jaren, althans van een aspect daarvan. Het vertrek van de eerste predikant, *Frens Strik* (1841-'42), hebben we al gememoreerd.

Het waren geen gemakkelijke tijden voor de gemeente. Uit de classisnotulen blijkt, dat de kerkeraad van Haulerwijk enkele zware tuchtzaken kreeg te behandelen. Daar was eerst Rijkele Bijker, die onder censuur stond, omdat hij voor de officiele huwelijkssluiting 'bij zijn vrouw was ingetrokken en bij haar geslapen' had. Doorgaan met vermanen, adviseerde de classis.[24] Maar er was meer met hem aan de hand, veel meer. En niet met hem alleen. Het ging om 'dwaalgeesten' in de hoogste graad. En het was niet alleen Bijker, die met grove ketterijen was besmet. Dit worden we gewaar uit de notulen van de classes Assen en Tjalleberd (Heerenveen).

In de vergadering van de classis Assen van mei 1843 deelde de afgevaardigde van Haulerwijk mee, dat Grietje Johannes Rosier zich 'ergerlijk' gedroeg. Ze beschouwde zichzelf als 'een zeer hoog verligt persoon, boven veele Godgeleerde mannen en zelfs Bijbelheiligen, bezielt met eenen Profetische Geest, beschouwende de Kerk voor een hinderpaal met haar toebehoor; beschouwende de kerkeraad voor kromme bogtige slangen, de vermaningen voor giftige steken dat haar geen zeer deed; en sprak allerlei laster van de Kerke Gods.' Zo staat het in de notulen.

Het was nog al wat. Zij zelf dus een hoog verlichte profetes, verheven boven vele Godgeleerden en bijbelheiligen; de kerk een sta-in-de-weg voor het verkrijgen van de godzaligheid; de kerkeraad een college van kromme, bochtige slangen en de ambtelijk uitgesproken vermaningen slechts giftige steken, die haar echter niet deerden. Zo sprak in 1843 een lidmaat van de Chr. Afgescheiden kerk van Haulerwijk! (Ze staat in het lidmatenboek vermeld als 'bijwoner'). Natuurlijk moest de kerkeraad haar censureren en de classis adviseerde om op haar na volharding in het kwaad 'de uiterste remedie' (afsnijding) toe te passen. Inderdaad is Grietje op 13 augustus 1843 van de gemeente afgesneden.

Met Riekel Imkes Bijker (Beestra) was het niet beter gesteld. In de notulen van de classis Heerenveen van 13 augustus 1845 lezen we, dat de gecensureerde Bijker (Beestra) hardnekkig aan zijn ketterse gevoelens vasthield. Deze waren volgens de notulen: vrijgeesterij, Schriftverdraaiing, lasteren van leraars en ouderlingen, 'verbanning van alle Godheid zoo het schint,' en tenslotte 'stoutmoedige woorden'. Hij zei b.v. ronduit, dat hij de bijbel wel in het vuur durfde te verbranden; hij had die niet nodig.

De classis adviseerde de kerkeraad van Haulerwijk tot afsnijding over te gaan. Dit is gebeurd. Hoe kon het ook anders?[25] Het lag alles heel moeilijk in Haulerwijk. In oktober 1845 rapporteerde een classicale commissie over haar bevindingen in deze gemeente en sprak over de 'ellende' aldaar, 'te veel om hier uit te schrijven'. Gelukkig was er inmiddels een dominee gekomen, *Jan Tieses Bijzitter*, maar een ouderling was haast niet te krijgen geweest. De classis besloot nu - vaag genoeg - dat 'de opziender met de ergste scheurmakers en lasteraars' in Haulerwijk zou handelen volgens Gods Woord en de kerkenorde.

We hebben ons uiteraard afgevraagd: waar lag de oorsprong van die duidelijke anti-gereformeerde opvattingen van de zo juist genoemde Riekele Bijker en Grietje Rosier? En we vonden als antwoord: bij de oefenaar *Marten Jans van Houten* (1801-'79), door Wumkes eens genoemd 'een mysticus in de Friese venen'. We hebben aan hem in het tweede deel van onze studie 'De Afscheiding van 1834 in Friesland' een hoofdstuk gewijd en volstaan daarom nu met een korte samenvatting.

Deze *Marten Jans van Houten* heeft in het begin nog een poos (op papier) tot de Afgescheiden kerk van Oudega (Sm.) behoord, waar hij in 1837 en '38 als oefenaar werkzaam was, maar zich niets van de kerkeraad aantrok en zijn eigen weg ging.

Later woonde hij o.a. in het tegenwoordige Drachtster Compagnie en verhuisde in 1843 vandaar naar Siegerswoude, d.w.z. naar het Friese deel van het Groningse dorp De Wilp (de provinciegrens loopt dwars door het dorp). Onlangs is daar nog een straat naar hem genoemd (Van Houtenwei). Marten Jans van Houten was vooral beïnvloed door de lectuur van de 'Werken van den hoogverlichten *Jacob Brill*...' wiens verzamelde werken in 1705 in Amsterdam zijn uitgegeven en wiens boeken vooral in de Friese zuidoosthoek heel lang als orakels zijn beschouwd.[26] Grietje Rosier beschouwde zich ook als een 'hoog verlicht' persoon, zoals we al zagen. De Leidse catechiseermeester Jacob Brill (1639-1700) behoorde tot de secte van de Hattemisten. Wat Marten van Houten in Brill trof, was dat type 'vroomheid', dat getypeerd wordt met de woorden *mystiek pantheïsme*. De Calvinistische dogmatiek gaat uit van de afgrond-diepe, ja absolute scheiding tussen de heiligheid van God en de nietswaardigheid van de verloren, gevallen mens. Het pantheïsme erkent niet het absolute van deze scheiding, vervaagt dus de grens tussen God

en de mens (of schepping), of wist deze grens geheel uit. Het geloof wordt daardoor het begin van een nieuw leven, waarin ruimte wordt gegeven aan het goddelijke in het menselijke, want dat goddelijke is latent in de mens als een vonk aanwezig. Op deze grondslag bouwt de mystiek een praktijk van vroomheid. De mens, verlicht door een directe openbaring, bereikt door een trapsgewijze verinnerlijking en vergeestelijking de éénwording met het goddelijke. De zaligheid bestaat daarin, dat de ziel zich haar éénheid met God bewust is. Het middel om zover te komen, is het afsterven van de wereld. Om met Van Houten te spreken: het wezen van het Christendom is Christus in de mens, 'niet die uiterlijke Christus, die men bevatten wil in redeneringen.'

Typerend voor Van Houten is ook het zeggen van zijn kleindochter, die hem nog persoonlijk gekend heeft, dat hij in latere jaren niet meer geregeld in de bijbel las (vergelijk hiermee de al genoemde uitlating van R. Bijker, dat hij de bijbel wel in het vuur durfde te verbranden). Geleid door het inwendig licht meende Van Houten vrede gevonden te hebben voor zijn hart. De bijbel was z.i. een goede wegwijzer voor de ongelovigen, maar hij en de zijnen hadden die bijbel niet meer nodig, omdat God zich rechtstreeks openbaart aan het hart, en wie door God in het hart is gegrepen, heeft daaraan genoeg.

Dat Van Houten de gemeenschap met de Afgescheidenen verbrak, valt dus nu gemakkelijk te begrijpen. Maar hier en daar waren mensen, die hem in conventikelen hadden horen oefenen en die door zijn woorden waren bekoord.

Dat in Haulerwijk-Donkerbroek ook later nog invloeden van *Jacob Brill* vielen aan te wijzen, blijkt uit de notulen van augustus 1853 van de classis Heerenveen. De kerkeraad van Donkerbroek vroeg advies in een tuchtgeval, nl. van *Aukje Siebrens Roelfsma* en *Siebren Sytzes van Dekken*, moeder en zoon, 'alle openbare Godsdienst verwerpende.' Ze vonden een kerk niet nodig. Bovendien waren ze 'dweepziek met zoogen. Jacob Brils gevoelens', zoals de notulen het uitdrukken. Daar hebben we dus de naam Jacob Brill openlijk genoemd! En toch was Siebren in juni 1851 na gedane geloofsbelijdenis tot lidmaat aangenomen. In het lidmatenboek staat achter de naam van moeder en zoon: 'om ketterij en godsdienst verachting afgesneden en verworpen den 23 October 1853.'

Gelukkig kunnen we eraan toevoegen, dat hij tien jaar later (1863) met schuldbelijdenis in de kerk is teruggekeerd en met het formulier van de wederopneming in de gemeente is opgenomen.

We gaan nog enkele aanhangers van de door *Marten J. van Houten* verbreide ketterijen van *Jacob Brill* noemen.

In juli 1859 verscheen Rensche A. Mulder uit Haulerwijk (de vrouw van Elis Brik) in een vergadering van de kerkeraad. Ze had kritiek op de gang van zaken in de gemeente Haulerwijk-Donkerbroek. Wat wilde Renske? Ze moest niets hebben van de prediking van ds Talsma. Haar woorden waren echter - volgens de notulen - zo 'met een geest van voor-

gewende profetie vermengd en hierop in veel opzigten gegrond', dat ze door haar argumenten de kerkeraad allerminst overtuigde.

Enkele maanden later moest ds Talsma met een ouderling naar Renske toe om haar te onderhouden over haar 'geestdrijven en gevaarlijk ijveren tegen den Leeraar en de Gemeente.' Er was trouwens nog een vrouw in de gemeente, Maria Zweitses Houkema, getrouwd met Jan de Jong, die 'naar men zegt eene neiging heeft naar de vergadering van zekeren Brill-gezinden oefenaar Marten van Houten in de Wilp.' Daar wijzen dus de notulen zelf de bronnen van de ketterij aan.[27]

Weer een maand later gaat het in de kerkeraadsnotulen opnieuw 'over de ketterachtige en geestdrijvende vrouw, in onzinnigheden meer en meer vervallende', met wie Renske Brik-Mulder wordt bedoeld.[28] Het onvermijdelijke einde was, dat ze in september 1860 van de kerk werd 'afgesneden'.

Brills zware ketterijen waren intussen zelfs doorgedrongen tot in het college van de kerkeraad. Het was ouderling (!) *Jacob Koopmans* te Donkerbroek, die erdoor was aangetast en erg ook. Terwijl hij nog geen drie jaar geleden met zijn vrouw Maart je Lubbarts Klooster voor de kerkeraad belijdenis van zijn geloof had afgelegd en was toegelaten! Blijkbaar was er toen nog niets aan de hand geweest.

Het werd voor de kerkeraad een penibele situatie. Daarom was het een gelukkige omstandigheid, dat de bejaarde prof. De Haan uit Kampen persoonlijk in de zaak-Koopmans kon worden betrokken. Hij kwam wel vaker in de streek, want hij was in het dichtbij gelegen Duurswoude geboren en had daar nog familie wonen. Zo kon hij in juli 1860 een kerkeraadsvergadering[29] meemaken om de broeders van advies te dienen. Ook Koopmans was present. Uiteraard moest hij zich nader over zijn anti-gereformeerde opvattingen verklaren. Hij deed het. Het loog er niet om. Met een dweepziek misbruik maken van allerlei teksten uit de bijbel verdedigde hij zijn zonderlinge theologische theorieën. Volgens hem was er sedert de tijd van de apostelen geen kerk meer geweest; de kerk van nu was een 'fariseïsme'; hijzelf was een apostel, een Godsgezant. In de kerk werd de rechte leer niet verkondigd; geen enkel 'oud Christelijk boek', waarmee hij de 'oude schrijvers' bedoelde, deugde meer. Alles wilde hij verlaten, vrouw en kinderen, akkers en huizen. Verder wenste hij barrevoets en bijna naakt door het leven te gaan om het evangelie te verkondigen in de geest zoals hij het opvatte, enz.[30] Wat prof. De Haan en de kerkeraadsleden hier ook tegen in brachten, Koopmans bleef onbereikbaar voor elke terechtwijzing.

Als de kerkvisitatoren in augustus 1860 de gemeente van Donkerbroek- Haulerwijk bezoeken, blijkt Koopmans als ouderling te zijn geschorst wegens 'zijn veroordeeling der Kerk, zijn dweepend gevoel en misbruik van vele teksten der H. Schrift.'

'Brenge de Heere hem nog tijdig teregt,' schrijft ds Talsma onder de vermelding van de gehouden kerkvisitatie, waarin natuurlijk ook de

kwestie met ouderling Koopmans ter sprake was gekomen.

Zowel de kerkeraad als de classis hadden veel geduld met de dwalende en geschorste ouderling. Het volgend jaar luidde het advies van de classis ‘zacht met J. Koopmans handelen.’ Alleen als hij zijn gevoelens propageerde, moest de censuur worden verzwaard.[31]

Een paar jaar later lijkt er bij Koopmans een door haast niemand voor mogelijk gehouden wending ten goede te zijn ingetreden. Want achter de kerkeraadsnotulen van maart '63 staat een afschrift van de brief, door de clasiss Heerenveen aan Koopmans gezonden. De kerkeraad zou graag zien, dat hij voor een commissie op de volgende vragen oprecht en bevestigend antwoordde:

1 Of gij bekent, dat er altijd en bepaaldelijk sedert de Aposteltijden een kerk op aarde heeft bestaan (Matth. 16: 18)?
2 Of gij overtuigd zijt, dat deze kerk zich in Nederland thans openbaart in de Christel. Afgesch. Geref. Gemeente?
3 Of gij ook kunt toestemmen, dat er in de laatstgenoemde gemeente overeenkomstig Gods Woord wordt geleerd en gehandeld?
4 Of gij de Chr. Afgesch. Geref. Gemeente te Donkerbroek en Haulerwijk ook kunt erkennen als een wettig gedeelte van bovengen, kerk uit te maken?
5 Of gij de Nederl. Geloofsbel., de Heidelb. Catechismus en formulieren van eenheid, houdt als geschriften, die de leer, vervat in den Bijbel, volkomen uitdrukken?
6 Eindelijk: of het u smart, dat gij vroeger tegenover deze opgenoemde punten hebt gesproken en gehandeld, en dat daarom met bereidvaardigheid herroept?

Heerenveen, 30 maart 1863.
w.g. H. van Lokhorst, praeses
J.H. Vos, scriba

Als Koopmans hierop met *ja* antwoordde, dan kon hij weer in zijn lidmaatschap hesteld worden.

We hebben zo in het voorafgaande enkele bewijzen geleverd van het feit, dat een bepaalde invloed van de opvattingen van *Jacob Brill* en diens latere aanhanger *Marten Jans van Houten* op Afgescheidenen in het gebied van Haulerwijk-Donkerbroek duidelijk aanwijsbaar is.

We doen nu eerst weer enige stappen terug in de tijd. Was ds Strik in 1842, na slechts kort in Haulerwijk te hebben gestaan, naar de gemeente van Houwerzijl-Zoutkamp vertrokken, het zou tot het voorjaar van 1844 duren, voordat Haulerwijk opnieuw een eigen dominee kreeg. Het was *Jan Tieses Bijzitter* (1844-'46), die in april '44 voor het eerst op de classis Assen aanwezig was. Dit zou ook voor het laatst zijn, want deze classis ging ermee akkoord, dat op verzoek van de Provinciale vergadering van Friesland[32] de gemeenten van Haulerwijk en van de ‘Company’ (d.i. het gebied van Hoornsterzwaag langs de Schoterlandse Compagnonsvaart) voortaan kerkelijk bij de provincie Friesland zou horen, ter-

wijl Appelscha bij de classis Assen bleef. Zo verhuisden de gemeenten van Haulerwijk en ‘Company’ naar de Friese classis Tjalleberd (Heerenveen).

Voor onze kennis van de lotgevallen van Haulerwijk-Donkerbroek moeten we dus nu in de notulen van de classis Heerenveen zijn.

Uit de periode van ds Bijzitter hebben we reeds zijn moeiten met de aanhangers van de oefenaar Marten Jans van Houten vermeld. In april '46 deelde hij op de classis mee, dat hij het beroep naar *Medemblik* had aangenomen.[33]33

Na het vertrek van *ds Bijzitter* kwam in 1848 *ds Cornelis Kok* naar Haulerwijk. Hij had enkele jaren dienst gedaan als oefenaar en ouderling in Beilen en Hij ken (Dr). Hoewel hij niet jong meer was (62 jaar), bleek hij nog zeer vitaal. Twee jaar later vertrok hij naar *Drogeham;* daar is hij nog 21 (!) jaar predikant geweest. Toen hij ruim 86 jaar was, moest hij wegens zwakte van het lichaam zijn emeritaat aanvragen. Hij is 88 jaar oud geworden.[34]

Op 4 juni 1848 is hij door ds De Haan in Haulerwijk bevestigd.

In juli 1848 vertegenwoordigde hij voor het eerst de gemeente Haulerwijk op een vergadering van de classis Heerenveen. Dat zijn leeftijd voor hem in sommige omstandigheden toch bezwaren opleverde, valt op te maken uit de classisnotulen van 24 januari 1850. Daarin lezen we de notitie in de presentielijst - de vergadering werd in Lippenhuizen gehouden - dat voor Haulerwijk aanwezig was ouderling Piebe M. Veenboer, maar dat ‘de Leeraar dezer Gemeente wegens den ouderdom en de zeer moeijelijke reis was achtergebleven’. Een man van 64 jaar werd toen als een oud man beschouwd.

Wat met die zeer moeilijke reis wordt bedoeld, wordt ons duidelijk uit een andere notitie bij dezelfde presentielijst:

De broeders van de Joure en Tjalleberd arriveerden pas, toen de vergadering al geopend was. De oorzaak van dit te laat komen lag ‘in de moeijelijkheid van de reis, bij alle de broeders genoegzaam bekend; het was een zware dooi en alzoo de wegen onder het ijs en het ijs onder het water.’ 't Zal wel geijzeld hebben, denken we. En ja, dan was het reizen, gezien de toestand van de modderwegen in die dagen, een ondoenlijke zaak. Trouwens, tegenwoordig komen we bij ijzel ook niet ver.

Bij gebrek aan kerkeraadsnotulen valt over de (korte) periode van ds C. Kok weinig te vertellen. In 1850 is hij vertrokken naar Drogeham en op 25 mei 1851 werd hij opgevolgd door de 37-jarige *ds J. Talsma*, overgekomen van Joure. In die tussentijd is er voor de gemeente een belangrijk besluit genomen.

Het schijnt dat het zwaartepunt van de gecombineerde gemeente zich van Haulerwijk naar Donkerbroek heeft verplaatst. In elk geval kwam ds Talsma in Donkerbroek te wonen. Volgens het onmisbare boekje ‘Honderd veertig jaar gemeenten en predikanten van de Gereformeerde kerken in Nederland’ (1974) is Donkerbroek in 1845 zelfstandig gewor-

den. Of dit werkelijk zo is, durven we niet met zekerheid te zeggen. Wel is het waar, dat er toen in Donkerbroek al diensten op een avond in de week werden gehouden.[35] En in elk geval bleef de gemeente gecombineerd met die van Haulerwijk.

Meer houvast geven de stukken, die we in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag vonden, waaruit blijkt, dat de 'Christelijke Afgescheidene gemeente te Donkerbroek en Haule, grietenij Ooststellingwerf' bij *K.B.* van *2 december 1850 no 78* door de regering als zelfstandige gemeente is erkend.[36]

Het verzoekschrift, door 33 personen ondertekend, geeft op, dat men zou kerken in het gebouw te Donkerbroek, kadastraal sectie A no 1290, 1291 en 1292 d.i. hoogstwaarschijnlijk de tegenwoordige Hereweg.

Van die 33 ondertekenaars hadden er 13 ook al hun naam gezet onder het Haulerwijkse verzoekschrift van 1842. Die 13 personen waren vooral leden van de bekende Donkerbroekster families *Veenboer*, *Klooster* en *Walda*. Het bericht van 'toelating' als zelfstandige gemeente was dus afgekomen. Wel bleef de combinatie met Haulerwijk gehandhaafd, zodat de beroepen ds J. Talsma ook Haulerwijk moest verzorgen.

Wanneer het Avondmaal een zondag in *Donkerbroek* werd gevierd, dan bediende ds Talsma het één of meer weken later in *Haulerwijk* of omgekeerd.[37] Hoe het pastorale werk verder organisatorisch was geregeld, is ons niet helemaal duidelijk geworden. Wel weten we, dat al in 1855 in de kerkeraad erover werd gesproken, de beide gemeenten Haulerwijk en Donkerbroek definitief van elkaar te scheiden. Pas in 1873 is de scheiding tussen Donkerbroek met Haule enerzijds en Haulerwijk anderzijds een feit geworden.

Ds J.E. Talsma, 1851-'61

Op 25 mei 1851 had de 37-jarige *Jacob Eelkes Talsma* - zoals we al hebben gezegd - zijn intree gedaan als predikant van de gecombineerde Afgescheiden gemeente Donkerbroek-Haulerwijk. Dit was zijn derde gemeente. Daarvoor had hij gestaan in *Baflo* en *Winsum-Obergum (Gr.)* en in *Joure (Fr.)*. Hij bleef dus nog dominee in Friesland. Hij was trouwens een zoon van het Friese land, geboren op 6 augustus 1813 in Hijum (bij Hallum) als zoon van de toen 42-jarige schoolmeester Eelke S. Talsma en Doetje Regnerus. Zijn huwelijksacte[38] laat ons weten, dat hij op 25-jarige leeftijd trouwde met de 14-jaar oudere *Pietje Oebeles Smeding*, weduwe van Anne H. van Gorkum, van beroep naaister, wonende te Roordahuizum.

Jacob Talsma was toen 'schoolonderwijzer' en woonde in *Lichtaard*, een heel klein dorpje, 5 km ten westen van Dokkum gelegen. Het dorpsschooltje telde gemiddeld niet meer dan 16 leerlingen.

In 1841 werd in Dokkum hun enig kind, *Doetje*, geboren. Hij was toen al door het grietenij-bestuur van Ferwerderadeel afgezet 'om zijne met de Afgescheidene gemeente overeenkomende gevoelens'.[39]

Even leek het erop, dat hij schoolmeester in *Rotterdam* zou worden, maar toen dit niet doorging, voelde hij 'Goddelijke inwendige roeping tot het Leeraarsambt te hebben'. Hij oefende wel in Dokkum en werd enige tijd op kosten van de kerken in Friesland opgeleid tot predikant. Door allerlei tegenslagen bereikte hij aanvankelijk zijn vurig begeerd doel niet. De Provinciale vergadering meende zelfs er bij hem op te moeten aandringen naar een ander 'bedrijf' om te zien. Maar hij zette door.

In 1845 vinden we Talsma dan in Stroobos, waar hij in februari 1846 ouderling wordt van de kleine Afgescheiden gemeente aldaar. En in mei 1846 wordt hij op een gecombineerde Provinciale vergadering van Groningen, Friesland en Drenthe geëxamineerd en tot de preekstoel toegelaten.

Tijdens zijn leven heeft hij de gemeenten gediend van Baflo en Winsum-Obergum 1846, Joure 1849, Donkerbroek-Haulerwijk 1851, Zaandam 1861, Duurswoude 1870. Overleden 1871.

Hoewel ds Talsma in mei 1851 als dominee van Donkerbroek- Haulerwijk was bevestigd, zijn de kerkeraadsnotulen van deze gemeente slechts bewaard gebleven vanaf het deel dat met 11 juli 1855 begint, 'zijnde dit het derde boek van het eerste bestaan dezer Gemeente af. Matth. 6: 9,' welke woorden ds Talsma met zwierige krullen onderlijnd op de eerste bladzij van het notulenboek heeft neergepend.

We moeten ons voor de beschrijving van zijn eerste dienstjaren in Donkerbroek-Haulerwijk dus hoofdzakelijk behelpen met gegevens uit de notulen van de classis Heerenveen. Dat ds Talsma en zijn kerkeraad in 1853 en volgende jaren te maken kregen met enkele leden van de gemeente, die aanhangers waren van de dweepzieke gevoelens van de pantheïstische mysticus *Jacob Brill* en van de gelijk denkende, in de omgeving van Haulerwijk oefenende, *Marten Jans van Houten*, hebben we in voorafgaande pagina's al behandeld.

Op de classisvergadering van februari 1854 verschijnt niet als afgevaardigde maar als belangstellende de 20-jarige *Jan F. ten Hoor*, 'een jongeling die zich in den weg ter opleiding voor de H. Dienst heeft begeven.' Hij was de zoon van ouderling Ten Hoor. Blijkbaar wilde de jongeman eens afkijken, hoe het op classicale vergaderingen toeging. Het volgend jaar krijgt hij een attest om in Kampen te kunnen studeren op de pas opgerichte Theologische school aldaar.

In het archief van de Theologische school te Kampen vonden we nog een brief van ds J. Talsma aan prof De Haan, gedateerd Donkerbroek 16 november 1855. Ze is van belang voor onze kennis van de vooropleiding van studenten, die in Kampen wilden gaan studeren, aan de toen pas opgerichte Theologische school (6 december 1854). Het blijkt, dat Jan Foppes ten Hoor een student van 'het tweede uur' is.

'Het is u bekend', schrijft ds Talsma aan prof De Haan, 'dat ik sinds enige tijd een "kweekeling" heb, die door mij eenigszins voorbereidend

onderwezen is, namelijk J.F. ten Hoor.' Deze had het plan in het begin van de decembermaand naar Kampen te vertrekken en op de Theologische school te worden 'aangenomen' met een goed getuigenis van de kerkeraad van Donkerbroek. Nu zou de adspirant-student Jan F. ten Hoor het op prijs stellen, 'dat de één of ander een geschikt kosthuis voor hem geliefde op te spooren,' maar hij wilde zelf kiezen. Ds Talsma wilde graag meegaan 'omdat ik ook wel gaarne Kampen eens zou willen bezoeken'.

Over de vorderingen van Jan ten Hoor schrijft hij, dat deze 'eenige kennis bekomen heeft' van:

1 de Nederlandse spraakkunst en redekunde, zodat hij behoorlijk kan 'analyseren' (ontleden)
2 de Latijnse en Griekse declinatien en conjugatien; hij kan nu 'eenigszins overzetten' (vertalen)
3 hij is enigszins bekend geraakt met de *vaderlandse*, *bijbelse*, *algemene* en *kerkelijke* geschiedenis 'wat de tijdvakken, hoofdgebeurtenissen en jaartallen derzelve betreft'
4 hij heeft 'de Aardrijkskunde van Prinsen' doorgewerkt (P.J. Prinsen (1777-1854) was een befaamd onderwijsman en schoolopziener in Haarlem, die o.a. een leerboek voor aardrijkskunde heeft geschreven)
5 hij heeft de 'grondbeginselen der lagere rekenkunde' enigszins doorlopen, 'zoodat hij in den regel van drieën eenige vaardigheid verkregen heeft'.

Uit deze brief worden we dus gewaar, welke leerstof een plaatselijk predikant behandelde met een jongeman, die zich bij hem aandiende met het doel in Kampen te gaan studeren. Tegenwoordig is voor toelating een einddiploma gymnasium of een gelijkwaardig getuigschrift vereist.

Vier jaar later las ds Talsma in een kerkeraadsvergadering 'tot opwekking' een brief van student Ten Hoor voor, waarin het ging 'over het Christelijk en geloovig, maar smartelijk overlijden van twee voor de Kerk veel beloovende jongelingen aan de Theologische school te Kampen',[40] wat diepe indruk had gemaakt. Het waren student J. Moes en kandidaat H.J. Ritzema. Jan ten Hoor heeft de preekstoel bereikt. Zijn eerste gemeente werd *Stroobos* (1861). Het is de kerk, waarin zijn eigen predikant ds J. Talsma acht jaar eerder ouderling was geweest. Zou hij voor zijn gemeentelid, de jonge Jan ten Hoor, een goed woordje hebben gesproken? Diens huwelijk met de boerendochter *Geesien Stevens Datema*[41], wonende in Een (Dr), was in juli 1856 kerkelijk bevestigd, 'de bruidegom woonachtig te Kampen als student aan de Theologische school, thans met vakantie bij zijne familie,' aldus een aantekening in het lidmatenboek.

De 20-jarige bruid was geboren op de boerderij no 37 aan de Hoofdstraat te Een (gem. Norg). Deze gerestaureerde boerderij ligt naast het

zeer oude café Hofsteenge, dat in vroegere tijden hét trefpunt was van Haulerwiekers en bewoners van Een. In dat café kon het destijds ruig toegaan, vooral als tijdens het weekend de Haulerwiekers kwamen. Er werd enorm gedronken en soms ook wel gevochten. Het verhaal gaat, dat de caféhouder 's avonds dikwijls in de keuken zat met een sabel, die in het vuur rood gloeiend werd gehouden. Met dit wapen werd dan de orde gehandhaafd.

De bruidegom, student in de theologie Jan ten Hoor, trouwde met een rijk meisje, want Geesien - van wie de ouders al waren overleden - bracht geld mee, zodat het gehuwd student-zijn geen financiële problemen opleverde.

Hoe Jan ten Hoor ertoe gekomen is om dominee te worden, heeft hij zelf verteld bij de viering van zijn 25-jarig ambtsjubileum in 1886 in Wolvega. Zijn toen gehouden jubileumpreek is in druk verschenen.[42] Daarin lezen we:

'In het jaar 1833 heeft Hij mij doen geboren worden in een kerkelijk zwarten nacht, die het volgende jaar '34 begon te verdwijnen, toen de reeds geruimen tijd voorbereide Afscheiding doorbrak.'

Ten Hoor deelt mee, dat zijn grootouders van moederszijde al spoedig vervolging hadden te doorstaan (de Van der Meulens in Leek) en dat dit op zijn ouders zo'n indruk maakte, 'dat mijn vader, de eenige uit een geslacht, krachtig veranderde. Zoolang ik hen gekend heb, vreesden zij den Heere en namen het voor de vervolgde "fijnen" op, tot groote schade in hunne zaken.'

Hij was dus opgevoed door godvrezende ouders, 'die beide hoopvol en blijmoedig de eeuwigheid zijn ingegaan, en nu weet ik dat ik al vroeg indrukken had van de waarheid, van zonde, eeuwigheid, dood en oordeel, reeds omstreeks mijn tiende of elfde jaar.'

Hoewel hij in het boerenbedrijf was geboren en opgevoed, voelde hij zich daarin toch niet thuis en toen hij 16 à 17 jaar was 'begon de begeerte in mij te leven om het Evangelie te prediken en heette het in mijn ziel: 'Roept zijnen naam aan, maakt zijne daden bekend onder de volken.' Terstond gevoelde ik, dat ik daarin thuis zou zijn en mijn leven daarin zou kunnen eindigen.

Dit duurde eenige tijd, totdat ik eindelijk bad - de plaats op de heide zal ik nooit vergeten - 'Heere baan den weg of neem de keuze weg.'

En zonder ik weet hoe het kwam, sprak mijn oude grootmoeder mij er over aan, trok mijne zaak zich aan en hoewel mijn moeder mij noode missen kon, stond zij mij vaardig voor den Heere en Zijn dienst af.'

Ds Talsma gaf hem wat voorbereidend onderwijs en 5½ jaar had hij 'onder strijd en moeite aan de school te Kampen' in 1861 zijn studie voltooid. Zijn eerste gemeente werd *Stroobos* (Gr.), we zeiden het al. Zijn beide andere waren Ferwerd en vervolgens Wolvega. Daar is hij in augustus 1888 overleden, nog maar 55 jaar oud, waarschijnlijk aan t.b.c.; een ziekte die veel in de familie voorkwam. Zowel hij als zijn zoon Fop-

pe - later ook dominee geworden - waren zware pijprokers, tot in bed toe, aldus de familie-traditie.

We gaan nu weer verder met ds Talsma en zijn pastorale ervaringen. Met de notulen van de vergadering van 22 november 1855 eindigt het eerste deel van het *classisboek*. Zoals hij het bij zulke gelegenheden gewoon was, schreef ds Talsma eigenhandig één van zijn gemoedelijke ontboezemingen onderaan de laatste pagina: 'Dit boek is hiermede vol en bevat de geschiedenis en de handelingen der kerk in deze streken over een tijdvak van twintig jaren.' Gelukkig zijn vanaf dit jaar (1855) nu ook de notulen van de *kerkeraad* van Donkerbroek-Haulerwijk beschikbaar. De basis, waarop onze kennis van het plaatselijke kerkelijke leven rust, is daardoor breder geworden, zodat we nu ook wat meer het modale kerkelijk leven in het oog krijgen. In de notulen van de classis komen immers alleen 'zware' kwesties naar voren, zoals moeilijke tuchtgevallen. Weliswaar kunnen deze met allerlei emotionele reacties in de gemeente gepaard gaan, maar hoe het nu staat met het 'normale' leven in de betreffende plaatselijke gemeente, worden we uit de behandelde tuchtzaken niet gewaar. Daarom waren we blij het eerste (bewaarde) notulenboek van de kerkeraad te kunnen raadplegen. Het begint met de vergadering van woensdag 11 juli 1855. Ds Talsma stond toen al ruim 4 jaar als predikant in Donkerbroek-Haulerwijk. In zijn prettig leesbaar, geoefend handschrift brengt deze ex-schoolmeester ons in de kerkeraadsnotulen interessante bijzonderheden uit de geschiedenis van de gemeente Donkerbroek-Haulerwijk onder ogen. Laten we er een kleine bloemlezing uit maken.

Het viel voor de kerkeraad niet altijd mee een ouderling-afgevaardigde naar de vergaderingen van de classis Heerenveen aan te wijzen, want het betekende voor die broeder, die ook zijn dagtaak had, het maken van een verre en soms niet gemakkelijke reis. In de notulen van augustus '55 vinden we een illustratie van deze moeilijkheid. Op de kerkeraad was bericht van verhindering 'wegens omstandigheden' binnengekomen van ouderling *Foppe H. Klooster*. Ook verzocht hij hem niet te benoemen als afgevaardigde naar de twee dagen later in *Mildam* te houden classisvergadering, want hij verwachtte hooischippers. Maar de kerkeraad accepteerde deze reden niet en wees hem toch aan 'omdat er niet wel een andere keus overschoot' en ook omdat hij 'volgens billijke orde' aan de beurt was. De presentielijst van de betreffende classisvergadering laat echter zien, dat Klooster toch verstek heeft laten gaan.

In die tijd bestond in de kerk nog de functie van *voorlezer* en *voorzanger* (in nagenoeg geen enkele Afgescheiden kerk was toen een orgel te vinden). In 1856 was in Donkerbroek voorzanger *Jan J. Klooster*, in 1870 opgevolgd door *Albert H. de Boer*. In 1857 deed in Haulerwijk *Foppe de Haan* als voorzanger dienst.

Een zwak punt was, dat in Haulerwijk de zondagse middagdienst zeer

slecht werd bezocht (‘geen volk opkomt in de godsdienst’). De notulen van augustus '56 noemen het een ‘treurig geval’ en de ouderlingpreeklezer ‘heeft ernstig begeerd de kerkdeur voor enige weken te sluiten’.

Blijkbaar wilde hij niet voor stoelen en banken zijn werk doen. Met tegenzin gaf de kerkeraad toe in de hoop, dat het ernstige vermaan van ds Talsma op de eerstkomende zondag in de morgendienst vruchten mocht afwerpen.

Ds Talsma was duidelijk een man met historisch besef. Toen het in oktober 1859 25 jaar geleden was, dat in *Ulrum* onder leiding van *ds Hendrik de Cock* de Afscheiding had plaatsgevonden, schonk ds Talsma aan dit feit aandacht. In de notulen lezen we: ‘Dankbaar den Heere, die onze Christel. Afgesch. Geref. Kerk nu 25 jaren ontfermend heeft behoed en genadig uitgebreid, hopen wij de geheele Gemeente als eene Zending- Gemeente voortaan te beschouwen en tot beoefening en deelneming op te wekken.’ In beide kerken (van Haulerwijk en Donkerbroek) zou een bus voor giften (‘tijdelijke betaalgaven’) worden geplaatst. Jacob Winters nam op zich die bussen te leveren.[43]

In diezelfde kerkeraadsvergadering sneed ds Talsma een onderwerp aan, dat heel gevoelig lag. Hij bracht ter sprake ‘het gebruik maken van een *zanggezelschap* door onze leden of onze zonen en dochters, in de herberg, door leden buiten onze gemeente opgerigt’. Mocht dit? In de herberg? De kerkeraad was algemeen van gevoelen, nu geen uitspraak over de kwestie te kunnen doen, maar op het huisbezoek het meedoen met het zanggezelschap onder de gegeven omstandigheden ‘vriendelijk en ernstig af te manen, wijl het doel niet bepaald Christelijk is’.

Af en toe voegden zich enkele personen bij de gemeente. Zo kreeg in november '60 ds Talsma bezoek van schipper Jan Hoeksma uit Bakkeveen. Deze had eerder tot de gemeente onder het kruis te Idskenhuizen behoord, maar wilde zich nu bij de Afgescheiden gemeente van Haulerwijk aansluiten. Volgens zijn zeggen kon hij beslist niet op de vergadering van de kerkeraad komen, omdat hij ‘in de beurt’ voer en dus altijd aan boord of absent was. De kerkeraad besloot hem de 5 vragen achter het formulier voor de doop van volwassenen ter beantwoording voor te leggen. Waren de antwoorden positief, dan kon de schipper worden toegelaten.

Ds Talsma zou niet lang meer in de gemeente Donkerbroek-Haulerwijk blijven: in mei 1861 preekte hij afscheid en vertrok naar *Zaandam*. De gemeente was dus weer vacant. Zo'n situatie brengt altijd ongemakken met zich mee, vooral ten aanzien van de pastorale bearbeiding en de preekvoorziening. In maart '62 besloot men prof De Haan te vragen om met Pasen te preken en te Haulerwijk de sacramenten te bedienen.

Intussen deed de kerkeraad zijn uiterste best een nieuwe dominee te krijgen. Vlot liep het niet. Maar na enkele malen zonder resultaat een

beroep te hebben uitgebracht, kon dan toch begin januari '63 worden meegedeeld, dat de beroepen *B.C. Felix* naar Donkerbroek-Haulerwijk zou komen. Hij was kandidaat in de theologie aan de rijksuniversiteit van Utrecht, en een broer van de bekende hervormde ds J.W. Felix, die vooral in Friesland leiding gaf aan de Vrienden der Waarheid, een organisatie die ten doel had de hervormde kerk van binnen uit te reformeren en zich vooral niet af te scheiden.

B.C. Felix, 1 februari '63-30 oktober '64

Deze *Bernardus Cornelis Felix* was in augustus 1827 geboren te Leiden en in 1860 in St. Nicolaasga (bij Joure) komen wonen. Van daaruit trad hij wel als voorganger op in de Afgescheiden gemeente van het nabij gelegen Idskenhuizen, die toen nog tot het kerkverband van de Kruisgezinden behoorde. Maar de classis Zwolle van die groep sprak uit, dat Felix pas als voorganger mocht worden toegelaten, als hij eerst lid van de gemeente was geworden en kerkelijk onderzocht. Kerkeraad en gemeente van *Idskenhuizen* trokken zich echter van dit alles niets aan en zetten hun zin door. In juni 1860 gingen ze zelfs met Felix een formele verbintenis aan, met als gevolg, dat de classis Zwolle van de Kruisgezinden in april 1862 moest constateren, dat de gemeente te Idskenhuizen zich aan het kruisgezinde kerkverband had onttrokken.

Felix voelde toen wel - aldus dr F.L. Bos in ‘Kruisdominees’ - voor herstel van de betrekkingen met de Chr. Afgescheiden gemeenten. Hij wendde zich in juli '62 tot het curatorium van de Theologische school te Kampen met de vraag, hoe hij op wettige wijze tot predikant kon worden geordend in de Afgescheiden kerken. Het antwoord was, dat hij dan eerst lid moest worden en dat men over een jaar de zaak opnieuw zou bekijken. Felix voegde zich bij de kerk van Joure en werkte eraan mee, dat de meeste leden van de ‘reeds ontbonden gemeente onder het kruis’ te Idskenhuizen met een eigen kerkeraad weer tot het verband van de Chr. Afgescheiden gemeenten gingen behoren. Maar met Felix zelf werd niet opnieuw een relatie aangegaan.

In januari 1863 is hij in de gecombineerde gemeente Donkerbroek- Haulerwijk zijn werk begonnen. De eerste kerkeraadsnotulen, die hij in zijn keurig handschrift opstelde, waren die van 30 januari. Met ‘B.C. Felix, ouderling-voorganger,’ ondertekende hij deze. De kerkelijke vergaderingen hadden tegen zijn voorgangerschap geen bezwaar, mits het tijdelijk was en hij zo spoedig mogelijk zijn examen in Kampen zou doen. Na een vergeefse poging in juli 1864, werd hij op 24 juli '65 toegelaten. Wanneer we nu even op de gebeurtenissen vooruitlopen: Felix bleef niet lang in Donkerbroek-Haulerwijk. In oktober '64 vertrok hij naar Bolsward, waar hij eerst nog als voorganger optrad, maar waar hij op 8 oktober '65 in het ambt werd bevestigd.[44]

Gaan we nu terug naar Donkerbroek-Haulerwijk. Ook in deze gemeente viel de gebruikelijke opleving bij de komst van een nieuwe dominee

(of voorganger) te bespeuren. In maart 1863 werden tot leden aangenomen: *Abel Poutsma*, *Hendrik Driesenga*, *Fokke Gorter*, *Albertje Gorter*, *Cornelia van der Kooy* en *Leentje H. de Jong*. In augustus van hetzelfde jaar (1863) liep men met plannen rond een zondagsschool op te richten en ook een jongelingsvereniging. Het was alles heel mooi, maar intussen had Felix al te kampen gekregen met zware kritiek op zijn preken.

Bernard Slofstra, de schoenmaker uit Donkerbroek, beschuldigde hem ervan een 'leugenleer' te verkondigen en vond het voor zijn kinderen gevaarlijk, als ze onder Felix' gehoor kwamen.[45]

In dezelfde kerkeraadsvergadering kwam Pieter van Ooyen met 'liefdeloze aanmerkingen' en 'hatelijke bedoelingen', zoals de door Felix zelf geschreven notulen het uitdrukken.

Van Ooyen bedankte als kerkvoogd. Een maand later was hij echter al weer op de kerkeraad en zei opnieuw het niet met de prediking eens te zijn, zich daarbij - volgens de notulen - beroepend niet op Gods Woord, maar op de 'oude schrijver' *Miseras*. Hier wordt bedoeld de 18-eeuwse *Lambrecht Myseras* (1676-1740), ouderling in Middelburg, van wie in 1825 de zoveelste herdruk verscheen van 'Der vroomen ondervinding op den weg na den Hemel, voorgestelt in vragen en antwoorden'. Zelfs in 1966 is dit werk nog herdrukt.[46] De geschriften van Myseras worden in oud-gereformeerde kringen nog wel gelezen.

Putte Van Ooyen dus zijn zakelijke bezwaren tegen de prediking van Felix uit geschriften van Myseras, hij erkende toch ook veel gelasterd te hebben en 'in drift' over de voorganger te hebben gesproken. Hij vroeg daarvoor vergeving. 'Overigens toen hij de vergadering verliet, bleef hij nog op denzelfden voet met den voorganger.' De kerkeraad besloot nu hem van het Avondmaal af te houden, zolang het tussen hem en Felix niet vlak was.[47]

Twee maanden later was Van Ooyen al weer op de kerkeraad. Niet omdat hij van mening veranderd was. Integendeel, hij bleef 'ongegronde aanmerkingen' maken op de preken van Felix. Deze zou 'niet regt staan in het stuk der Verkiezing, en 'een voorgezien geloof' verkondigen. Felix weer kwaad! De voorganger dus 'van Remonstrantisme verdacht zijnde, meent vrijheid te vinden' de zaak op de classis te brengen. Hij deed het inderdaad, maar een door de classis benoemde commissie hoefde niet meer in actie te komen, want tussen Van Ooyen en Felix was intussen een 'minnelijke schikking' getroffen.[48]

Een derde opposant tegen Felix - de hardste! - was diaken *Foppe de Haan*. Ook hij kwam met 'bittere, liefdeloze en ongegronde beschuldigingen' tegen Felix - zo staat het in de notulen.[49] In een 'aanhangsel' hierop wordt nog opgemerkt, dat F. de Haan de 'voorganger' heeft toegevoegd, doelend op diens vroeger tijdelijk kerkelijk dakloos zijn: 'Gij zijt nu niet meer een vrij Evangelieprediker, maar thans zult en moet gij weten dat gij in de Afgesch. kerk zijt.' Deze woorden had De Haan te-

gen Felix ‘op hevige wijze gesproken’. Verder had men bespeurd, dat De Haan de hele gemeente was doorgegaan om zoveel mogelijk aanhangers voor zijn standpunt te werven.

In de kerkeraadsvergadering van februari 1864 was diaken De Haan er weer bij. Met klem handhaafde hij zijn al eerder ingebrachte bezwaar tegen Felix. Hij had zijn beschuldigingen zelfs ‘in een boekje’ op een rijtje gezet. Het waren er vier. Laten we er enkele van noemen: In Haulerwijk had de voorganger eens gepreekt over Openb. 3: 20 en gesproken over de ‘middelen’ die Jezus gebruikte om te kloppen, en die waren ‘natuurlijke en hemelsche’. Tot de hemelse middelen behoorden: Wet en Evangelie. Hiermee was De Haan het wel eens, maar hij miste naar zijn gevoelen in deze prediking: ‘de klopping des H. Geestes’, hoewel hij ook in zijn boekje had staan, dat in diezelfde preek door Felix gesproken was over ‘almagtige en onoverwinnelijke genade’. Hierover ontstond in de vergadering een brede discussie, maar De Haan liet zich niet overtuigen.

Na het vermelden van De Haans derde beschuldiging lezen we in de door Felix geschreven notulen de sarcastische woorden: ‘Men meende aan het eind te zijn. Neen. Nog eens, maar nu voor 't laatst werd het gulden boekske der bezwaren geopend.’ De Haan las hieruit het verzoek voor ‘of de Kerkeraad hem eens wilde verklaren hoe de Voorganger hier gekomen was, of zijn werk en persoon wettig waren en... of men de wettige weg niet moest inslaan om een leeraar door de gemeente te laten roepen’. Dit was tegen het zere been, want Felix was inderdaad nog steeds geen wettig predikant en de manier waarop hij in Donkerbroek-Haulerwijk gekomen was, was ook niet al te regulair geweest. Liefdeloos, laag en schandelijk, zo typeren de notulen het verzoek van De Haan. De broeders gingen er natuurlijk niet op in.

Een maand later was op de kerkeraadsvergadering[50] ook de consulent present, *ds H. van Lokhorst* van Lippenhuizen. Deze verzocht aan de eveneens aanwezige De Haan zijn beschuldigingen te bewijzen, maar - volgens de notulen - kon hij dit niet. De Haan bleef ondanks alles ‘even bitter, onbuigzaam en hatelijk’. We moeten hierbij wel in het oog houden, dat de beschuldigde Felix zelf deze notulen opstelde.

Er waren nog enige leden opgeroepen op de kerkeraadsvergadering te verschijnen om hun bezwaren tegen Felix toe te lichten. Het waren *P. van Ooyen*, *E. Dries* en *J. Drost*. Laatstgenoemde had van de voorganger gezegd: ‘Hij behoort bij de Liberalen’ (d.w.z. bij de Hervormden).

Toen nam de praeses van de vergadering, ds Van Lokhorst, het woord. Hij was woedend. Het moest klaar zijn met die aantijgingen. Het was alles ‘zifterij’ en ‘duivelsche verdenking, omdat ge uw zaken door laster en leugen en niet door Gods Woord moet goedmaken. Klaagt dan Jezus aan als een ketter en Remonstrant... God moogt ge danken, dat Hij u zulk een voorganger gaf om u de Schrift te verklaren.’ In het vuur van

zijn rede voegde hij nog aan zijn woorden toe: ‘hoemeer ik uw voorganger leer kennen, des te meer win ik in liefde en achting en toegenegenheid voor hem’.

Maar door de opposanten werd nu ds Lokhorst verweten: ‘Gij strijdt voor de *persoon*, maar niet voor de *waarheid,’* waarop deze weer verontwaardigd reageerde: ‘Verklaart ge mij voor een huichelaar en veinsaard?’ Om kort te gaan, de beschuldigers van voorganger Felix kwamen of bleven onder censuur. Door dit alles werd het in de gemeente uiteraard heel onrustig. Felix voelde wel, dat hij in de gegeven omstandigheden niet vruchtbaar in Donkerbroek-Haulerwijk kon werken. Zijn zwakke punt bleef, dat hij tot dan toe nooit officieel predikant was geworden. Op donderdag 30 oktober '64 nam hij afscheid.[51] In 1865 vinden we hem terug in *Bolsward*.

Of de rust na het vertrek van Felix dadelijk is teruggekeerd, weten we niet, maar wel dat de censuur van genoemde broeders werd opgeheven, nadat ze erkend hadden, dat de kerkeraad niet anders had kunnen handelen dan hij had gedaan. De Haan heeft het langst zijn verzet volgehouden.

Al die strubbelingen hadden de naam van de gemeente geen goed gedaan. Misschien was dit wel de oorzaak, dat de gemeente meer dan drie jaar vacant bleef, hoewel toch telkens een beroep werd uitgebracht. Eindelijk lukte het dan toch. In november 1867 kon de 30-jarige B. de Jong worden bevestigd en zijn intree doen. De notulen geven aan, dat hij op donderdag 7 november van de Smilde moest worden afgehaald; ouderling Foppe H. Klooster zou zorgen, dat de pastorie verwarmd was en dat er een voorraad turf lag opgeslagen.

Ds De Jong was nog maar net in zijn gemeente of hij stelde in de kerkeraad voor het preeklezen in Haulerwijk af te schaffen. Maar daar kwam ouderling P. Veenboer onmiddellijk tegen op. Hij vond, dat ‘lezen en prediking gelijk’ waren, waarop ds De Jong vinnig antwoordde, dat het op hem uitgebrachte beroep dan ‘voorbarig’ was geweest.

De nieuwe predikant wilde meer veranderingen zien aangebracht. Tijdens het bidden in de kerk moesten de mannen staan, en voor het lezen van catechismus-preken zou men een ander boek aanschaffen nl. de Leerredenen over de Heidelb. Catechismus van *Gezelle Meerburg*. Na nog maar net anderhalf jaar in Donkerbroek-Haulerwijk te hebben gestaan, is ds De Jong naar Koudum (Fr.) vertrokken, waarna alweer een langdurige vacature volgde. Het valt echter buiten ons bestek hierop nog nader in te gaan. We schreven namelijk al, dat in 1873 de gemeenten van *Donkerbroek* en *Haulerwijk* twee volledig zelfstandige kerken zijn geworden.

Eindnoten:

8 Schrijven ds J. Talsma aan Helenius de Cock te Kampen, gedateerd Donkerbroek 25 maart 1859.
9 Vonnis Heerenveen 24 april 1838; vonnis Leeuwarden 11 juni 1838.
10 Schrijven J. Talsma aan Helenius de Cock te Kampen, gedateerd Donkerbroek 25 maart 1859.
11 Er staat ten onrechte F.M. Riemstra.

12 Notulen Afgescheiden classis Wanswerd 22 december 1841.
13 Hier zou kort daarop ook de befaamde oefenaar Marten Jans van Houten, ‘de mysticus uit de Friese venen’ zijn arbeidsterrein als oefenaar vinden.
14 De eerste 5 zijn in Terwispel (Lippenhuizen) geboren. Het waren Akke, geboren 18 januari 1803, Jaldert 7 augustus 1805, Wytske 15 oktober 1807, Marten 26 maart 1810, Martha 17 december 1811. In Haulerwijk zijn geboren Jalke 18 september 1814 (overleden 29 mei 1815) en weer een Jalke 10 augustus 1816.
15 De Bazuin 15 juni 1854. De juiste leeftijd van Riemsma was 79 jaar en ruim een maand. Hij was op 29 april 1775 geboren in Terwispel.
16 Buitengewone vergadering van de classis Assen te Smilde, 7 sept. 1842.
17 Op 21 mei 1842 was Frens Strik, oud ruim 30 jaar, geboren te Meppel (en daar gedoopt 11 augustus 1811, ‘leraar’ der Chr. Afgeschieden gemeente te Haulerwijk, laatst gewoond hebbende te Zuidwolde (Dr), te Hoogeveen getrouwd met de 29- jarige naaister Aaltje Nieuwenhuis. We hebben dit gegeven te danken aan drs S.J. Th. Homan te Tolbert (Gr).
18 Notulen classisvergadering 22 november 1842.
19 Van de ondertekenaars van het verzoekschrift om erkenning woonden in *Haulerwijk:*
ds Frens Strik en diens vrouw Aaltje Nieuwenhuis, Auke Rienks de Boer, veenbaas, en Jacobje Alles van Wijk, wed. Boukje Rommerts Postma, weduwnaar Eelze Joh. Bies, koopman, Jacob Rintjes Diepstra, veehouder, en vrouw Bregtje Hendriks Kuipers uit Zuidhorn overgekomen, Oeds Wytzes Bouwsema, arbeider, en vrouw Trijntje Everts Aardema, Jaldert Feddes Riemsma, arbeider en Hendrikje Geerts Brink, Jantje Swijtzes Nijmeijer, Idzert Buiter, arbeider, geboren ‘in de Compagnie onder Hoornsterzwaag’, die in 1846 als weduwnaar van Aukje Fokkes de Vries zou hertrouwen met de 34-jarige arbeidersche Marthe Feddes Riemsma. Beide zojuist genoemde vrouwen behoorden ook tot de ondertekenaars.
Piebe Melles Veenboer, boer, Alle Aukes de Boer, veenbaas, en vrouw Taapke Jans van Wijk, Reinder Jans Reinders, boer en vrouw Wytske Aukes de Boer (dochter van ouderling Auke Rienks de Boer), Hendrik Bastiaans de Jong, arbeider, Fedde Martens Riemsma, de oefenaar en zijn vrouw Minke Jalderts de Vries, Rinke Taekes Hof, arbeider, Martje Alles van Wijk (wed Joh. Hendr. Smit), arbeidster, met haar dochter Gooitske Joh. Smit, en haar schoonzoon Aize Poppes Leffring, arbeider (getrouwd met Hendrikje Smit), Jan Lammert Postma, boerenknecht (die op 45-jarige leeftijd werd gedoopt), Geesje Dirks Postma, dienstmeid, Jan Jans de Jong, arbeider, en zijn vrouw Lammigje Joh. Bies.
In *Donkerbroek* woonden:
Foppe Hinkes Klooster, boer, Bernardus Jakobs Slofstra, schoenmaker, en vrouw Boukien Karsten Dragstra, Jochem Jakobs Klooster, knecht, Roelof Lukas Walda, boerenknecht, en vrouw Antje Jans Reinders, landbouwersche (ze waren pas getrouwd, 20 mei 1841), Pieter Klaas van Ooyen, arbeider, Melle Willems Veenboer, boer, en vrouw Grietje Piebes van der Meulen.
In *Haule* woonden:
Foppe Martens ten Hoor, boer, en vrouw Leentje Melles Veenboer, Geesje Melles Veenboer (ze was getrouwd met Hendrik Alberts de Boer).
In *Bakkeveen* woonden:
Fokje Hendriks Krayer, boerin (ze was de vrouw van Lammert Pieters Roorda en overleed enkele maanden later, in oktober 1842, 59 jaar oud. Haar dochter Pietje L. Roorda was enkele jaren eerder, in juni 1838 getrouwd met de toen 36-jarige timmerman Marten Jans van Buiten, één van de voormannen van de Afscheiding in Appelscha, in 1849 nog dominee in Houwerzijl-Zoutkamp geworden), Engeltje Lammerts Roorda (een dochter van bovengenoemde Fokje), Minke Greelts Zijlstra (Silstra), een weduwe, Lucas Hendriks Walda, arbeider, Rinke Aukes de Boer, veenbaas, een zoon van de ouderling Auke de Boer, Wytze Ynzes de Bos, arbeider.
In *Siegerswoude* woonden:
Jan Heerkes Kasje, boer, nog ongehuwd en Antje Heerkes Kasje, een ongehuwde vrouw.
In *Een* woonden:
Albert Assies en vrouw Geertje E. Wiering. Ze gingen op 7 februari 1845 over naar de Chr. Afgescheiden kerk te Een, toen deze daar op die datum werd geïnstitueerd.
20 J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland*, deel II, hoofdstuk over Bergum.
In het lidmatenboek van Haulerwijk staat achter de naam Lamke Melles Veenboer: ‘met attestatie vertrokken naar de Compagny.’

21 We hebben enkele lokale gegevens te danken aan de oude schoolmeester H. Beijert te Haulerwijk, met wie we een voor ons leerzaam tochtje door Haulerwijk en Waskemeer hebben gemaakt.
22 De Bazuin 15 december 1853. We citeren in enigszins aangepaste spelling.
23 *Eerste predikatie in de nieuwe kerk der Christelijke Afgescheidene Gemeente te Haulerwijk*, den 4 December 1853, over Psalm LXXXIV: 2-5, door J. Talsma, predikant te Donkerbroek en Haulerwijk. Benevens een Godvruchtige brief van Jozef Alleine. Uitgegeven met een liefdadig doel. (Meppel, Wilson en Co 1854.)
24 Notulen classis Assen 10 februari 1842.
25 In het lidmatenboek staat achter de naam Rykle Imkes Beestra: 'Den 2 den July 1844 voor de zonden van sabbathschending en ketterij onder cencuur gebracht en... afgesneden den 22 Juny 1845'. Hij was mennoniet van afkomst.
26 J. Waterink, *Het Godsdienstig leven in Frieslands Zuid-Oosthoek*, 15. (Nijverdal 1917).
27 Notulen kerkeraad 25 oktober 1859.
28 Notulen kerkeraad 30 november 1859.
29 idem 25 juli 1860.
30 Notulen kerkeraad 25 juli en 18 september 1860.
31 Notulen kerkeraad 16 april 1861.
32 Notulen Provinciale vergadering van Friesland 20 maart 1844 (en volgende dagen).
33 Notulen vergadering classis Heerenveen 9 april 1846.
34 Meer bijzonderheden over ds C. Kok zijn te vinden in onze studie *De Afscheiding van 1834 in Friesland*, deel II (in het hst. over Drogeham).
35 Notulen classis Assen 9 april 1844.
36 Inventaris Hervormde Eredienst no. 1860 (A.R.A. Den Haag).
37 Notulen kerkeraad 18 oktober 1855.
38 Huwelijksacte Ferwerderadeel 27 juli 1839.
39 Notulen Provinciale vergadering van Friesland, 23 en 24 maart 1842.
40 Notulen kerkeraad 19 november 1855. De Bazuin 9 december 1859.
41 Haar ouders waren al overleden. Ze stond onder voogdij van Jan Boer en Bastiaan Jans, landbouwers te Eén.
42 *Vader Jacob*, *waardigheid en weldaden vergelijkende*. Rede naar aanleiding van Gen. 32: 10a. Uitgesproken den 11 November 1886 door J.F. ten Hoor, in leven laatst Pred. bij de Chr. Geref. Gem. te Wolvega. Ter herdenking aan zijn 25-jarige Evangeliebediening (Dordrecht, D.J. van Brummen).
We hebben dit geschriftje ter inzage gehad van J.F. ten Hoor te Haren, die ons heel vriendelijk ook verschillende andere gegevens over zijn overgrootvader heeft verstrekt.
43 Notulen kerkeraad 25 oktober 1859.
44 F.L. Bos, *Kruisdominees* 139,140. Felix' verdere loopbaan als predikant was: 1867 Den Helder (waar hij door het dragen van een toga vele leden tegen zich in het harnas joeg); 1873 Groningen; 1878 De Lier. In 1884 ging hij als rustend predikant in Den Haag wonen, waar hij een jaar later nog beroepen werd in Nijmegen. In dezelfde tijd kreeg hij een beroep naar de Belgische Zendingskerk in Roesselaere, dat hij - met opzegging van zijn lidmaatschap van de Chr. Geref. kerk - aannam. In laatstgenoemde plaats werd hij in 1886 emeritus-predikant. Hij stierf in Delft in maart 1907.
45 Notulen kerkeraad 4 mei 1863.
46 In de Reveil-serie (Middelburg) onder de titel: *De geestelijke pelgrim*.
47 Notulen kerkeraad 12 juni 1863.
48 Notulen kerkeraad 20 oktober 1863.
49 Notulen kerkeraad 22 januari 1864.
50 Notulen kerkeraad 8 maart 1864.
51 's Morgens in Haulerwijk met Filip. 1: 2 en 's middags in Donkerbroek met 1 Joh. 1: 18.

XV *Lippenhuizen*

Lippenhuizen, in de gemeente Opsterland gelegen, 15 km ten noordoosten van Heerenveen, was omstreeks 1840 een dorp met 1000 inwoners, die grotendeels hun bestaan vonden in de landbouw en veeteelt. De hervormden behoorden tot de gemeente *Lippenhuizen-Hemrik-Terwispel* met in elk van deze drie dorpen een kerkgebouw.

Hemrik, één van de oudste dorpen in de gemeente Opsterland, ligt 5 km ten zuidoosten van Beetsterzwaag, in een bosrijke streek aan de vroegere grote weg naar Drenthe. Het was ± 1840 maar klein, slechts 400 inwoners. *Terwispel*, eveneens in Opsterland, ligt 12 km ten noordoosten van Heerenveen en heette in 1848 ‘een zeer vruchtbaar dorp’, dat met enkele buurtschapjes erbij gerekend, 540 inwoners telde.

De precieze datum van instituering van de Afgescheiden kerk van *Lippenhuizen* kunnen we niet vaststellen. De kerkeraadsnotulen van de begintijd ontbreken. Pas per 10 januari 1850 beginnen ze. Wél kunnen we voor enkele gegevens wat eerder terecht, nl. in de notulen van de classis Tjalleberd (Heerenveen), maar toch ook pas vanaf *21 mei 1844*; overi-

gens een belangrijk jaar in de geschiedenis van de Afgescheiden kerk van Lippenhuizen, want in dit jaar werd ze als zelfstandige kerk door de regering erkend.

In de vergadering van de classis Tjalleberd in mei 1844 gehouden, is ze vertegenwoordigd door de ouderling J.K. Bergsma en diaken *Wobbe Bruins Veenstra*, een 38-jarige arbeider uit Lippenhuizen.[1]

Maar we herhalen de vraag: wanneer is de gemeente geïnstitueerd? De *hervormde* kerkeraadsnotulen van Lippenhuizen-Hemrik geven op dit punt ook al geen enkel houvast, wat viel te verwachten. Wel doen de notulen van de Afgescheiden *classis Assen* dit enigszins. Op de vergadering van 10 februari 1843 komt een schriftelijk verzoek aan de orde de Friese gemeenten *Appelscha, Haulerwijk* en de *Companij* voortaan kerkelijk bij de Provinciale kerkvergadering van Friesland te laten horen en niet meer bij die van Drenthe. Het verzoek wordt echter afgewezen, omdat er geen naburige gemeenten zijn om samen een classis te vormen. Maar een jaar later gaat de Afgescheiden classis Assen toch akkoord met het besluit van de Provinciale vergadering te Leeuwarden gehouden, om de gemeenten de *Companij* en *Haulerwijk* als Friese gemeenten te beschouwen. *Appelscha* zal echter kerkelijk bij *Drenthe* blijven.[2]

We noemden zo juist een paar keer de naam de Companij. Wie een geografische kaart van Friesland raadpleegt, zal constateren, dat er in veengebieden heel wat ‘compagnieën’ zijn aan te wijzen. Het bekendste is wel Drachtster Compagnie. Het waren jonge dorpsgedeelten, ontstaan door het vergraven van het hoogveen langs vaarten en wijken. De naam herinnert aan de Compagnieën, d.w.z. de ondernemingen die zich bezig hielden met de exploitatie van de venen. De nieuwe bewoners van dergelijke gebieden waren vaak arm, en soms woest volk, zodat de woorden Companije en Companijster wegens de sociale achterstand lang een minder gunstige gevoelswaarde hebben gehad.

Maar welke gemeente wordt nu hier bedoeld met de naam de *Companij?* In het eerste lidmatenboek van de Afgescheiden gemeente Lippenhuizen staan heel wat namen genoemd van leden, die woonden ‘in de Kompenij’. Dat moet dus dicht bij Lippenhuizen en Hemrik zijn. Welnu, nagenoeg evenwijdig aan de weg tussen beide dorpen en een paar kilometer ten zuiden daarvan, vinden we de veenvaart de Schoterlandse Compagnonsvaart. Deze begint in Heerenveen en loopt oostwaarts langs de noordrand van de grietenij Schoterland tot in Hoornsterzwaag. In deze vaart zijn vier schutsluizen of verlaten aangelegd om het water te keren en het in het belang van de scheepvaart op een bepaalde hoogte te houden.

In de 18e eeuw ontstond in het verveende gebied van het dubbeldorp *Jubbega-Schurega* de zogenaamde *Kompanije*’, waarvan de bebouwing bij de derde sluis nu tot een kern is uitgegroeid.[3]

In 1867 sprak ds Van Lokhorst, toen hij het had over evangelisatie in Hoornsterzwaag, over ‘de Compagnijen bij Hoornsterzwaag’. Met de

'Kompanij' werd dus bedoeld het gebied van de Hoornsterzwaagster en de Jubbegaaster Compagnie.

Het blijkt ook uit een reactie van de grietman van Opsterland, toen hij in 1844 advies moest geven op de aanvraag om erkenning, door de Afgescheidenen in *Lippenhuizen* en omgeving ingediend. Omdat in Lippenhuizen slechts vier ondertekenaars woonden, en *'in de Compagnie van Jubbega Schurega'* acht, zou hij het juister gevonden hebben, wanneer de aanvragers zich hadden 'betiteld als te zijn ingezetenen van de Compagnie Jubbega Schurega en omliggende dorpen'.[4]

En in het lidmatenboek staat als één van de vroegste leden aangegeven Engbert Martens de Vries wonende in 'Hoornsterzwaag Comp.' De later dominee geworden Sietse Baron woonde in 1843 in het dorpsgebied van Jubbega Schurega en was daar oefenaar 'in de Kompanie', zoals hij het zelf uit drukt.[5]

We mogen aannemen, dat de Afgescheiden gemeente in de Companije is verplaatst naar Lippenhuizen, waar in 1844 een kerkje is gebouwd 'op het perceel grond, kadastraal bekend sectie B no 660'.

Deze plek ligt bij de tegenwoordige Driehoek, die even ten oosten van Lippenhuizen is gelegen. De Driehoek is de driesprong, waar de wegen naar Beetsterzwaag en Lippenhuizen en Gorredijk elkaar ontmoeten. Aan de weg naar Gorredijk, tegenwoordig de Stationsweg geheten, een paar honderd meter van de driesprong vandaan, naar het westen toe, heeft het eerste Afgescheiden kerkje gestaan. De oude pastorie is er nog steeds (Stationsweg 18). Er tegenaan stond het kerkje.

Erkenning

Bij *K.B. van 22 november 1844 no 73* is de erkenning als gemeente verkregen als gevolg van een verzoekschrift door 17 personen ondertekend, terwijl men het 'Reglement van Tjalleberd' zou gebruiken. Niet zonder slag of stoot is die erkenning er gekomen. We hebben het verzoekschrift aan de Koning gedateerd 28 februari/2 maart 1844 en de daarover gevoerde correspondentie onder ogen gehad. In het rekest waren sommige handtekeningen heel onbeholpen neergepend; ook stonden er drie kruisjes als 'handmerk' van de naam van een analfabeet.

Het viel ons op, dat de twee ouderlingen (hun functie staat achter de naam) in de Kompanije woonden, in Hoornsterzwaag nl. *Willem Annes Bosma* en *Jan Karels Bergsma*. Ze waren beiden arbeider. De twee diakenen *Wobbe Bruins Veenstra* en *Tjeerd Siebes de Haan*, ook arbeiders, woonden resp. in Lippenhuizen en Hemrik. De kerkvoogd heette *Lucas Tjerks Ysbrandi;* een koopman uit Gorredijk.[6]

Het grietenij bestuur van Opsterland meende afwijzend op het verzoekschrift te moeten reageren, want in *Lippenhuizen*, waar de gemeente zou worden 'gesticht', woonden immers maar vier ondertekenaars en in de compagnie *Jubbega Schurega* het dubbele aantal. Daarom behoorde - aldus de grietman - dáár de Afgescheiden gemeente haar domicilie te

hebben. Dat was dus in de aangrenzende gemeente Schoterland (nu Heerenveen). Misschien heeft hij er wel bij gedacht: dan blijft Opsterland ervan verschoond!

De grietman had nog een bezwaar tegen de 'vestiging' van de Afgescheiden gemeente in Lippenhuizen: er was immers geen sprake van 'een enigszins aanmerkelijk aantal personen', dat het verzoekschrift moest hebben getekend. Maar de Gouverneur antwoordde, dat op het 'adres' toch moeilijk afwijzend kon worden beschikt, omdat de adressanten de bij het K.B. van 9 januari 1841 voorgeschreven formaliteiten alle hadden vervuld.[7]

De beslissing over de erkenning bleef lang uit. Voor de Afgescheidenen was dit aanleiding om een nadere toelichting op hun 'adres' van 28 februari/2 maart 1844 te geven. Daarin schreven ze, dat ze weliswaar een schrijven van het grietenijbestuur van Opsterland hadden ontvangen. Maar het was toch hoogst onbillijk als een Christelijk Afgescheiden gemeente alleen zou mogen worden opgericht 'in de plaats waar de meeste adressanten wonen'. Want dan zou de meest geschikte plaats wel kunnen worden 'uitgesloten'. En dat zou nu het geval zijn, want al was het dan waar, dat de meeste Afgescheidenen niet in *Lippenhuizen* woonden, dit dorp was toch 'ontegenzeggelijk voor allen de geschiktste plaats ter zamenkomst, als liggende tusschen en direct bij de overige dorpen'. Het was waar, Lippenhuizen lag centraal.

En wat het bezwaar betreft, dat er in Lippenhuizen maar vier ondertekenaars woonden, in dit aantal was verandering gekomen, want er hadden zich inmiddels nog 4 adressanten aangemeld, zodat er nu 7 in Lippenhuizen woonden, 4 in Hemrik ('dat kerkelijk en kadastraal met Lippenhuizen is verenigd'), 5 in Hoornsterzwaag, 3 in Schurega en 2 in Gorredijk. De meesten dus in Lippenhuizen! Daarom hoopten de Afgescheidenen nu op een zo spoedig mogelijke toelating. Aan het slot van hun schrijven deelden ze nog mee, dat hun kerkgebouw al bijna voltooid was op de plaats, waarvoor het grietenijbestuur een certificaat van geschiktheid had afgegeven.[8]

Ook uit de hoek van een aantal personen 'behorende tot de aanzienlij kste ingezetenen der gemeente Lippenhuizen c.a.', was verzet gekomen tegen de oprichting van een Afgescheiden kerk aldaar. Ze hadden hun bezwaren schriftelijk aan de Gouverneur meegedeeld.

'Met innig leedwezen' hadden ze vernomen, dat enige afgescheidenen van het Hervormd kerkgenootschap 'zich in het geheim door aankoop eigenaar hebben gemaakt van een stuk gronds in deze gemeente gelegen', met het doel daarop een kerk te bouwen en zo in deze gemeente een Christelijke afgescheidene gemeente te 'vestigen'. Ze zouden al om toelating en erkenning hebben gevraagd.

De ondertekenaars schreven verder niet 'met den geest van onverdraagzaamheid bezield te zijn' en hun 'mede Christenen, tot welke gezindte dan ook behoorende, de gelegenheid om openbare Godsdienstoefening

te kunnen houden', niet te misgunnen.

Maar toch meenden ze, dat het verzoek om erkenning in strijd was met het K.B. van 5 juli 1836,[9] nl. dat het aan ingezetenen van andere plaatsen niet vrij stond om op een plaats waar ze zelf niet woonden, een afgescheiden gemeente te stichten. Hier wilden ze de Gouverneur toch opmerkzaam op maken. We merken hierbij op: een merkwaardige exegese van het artikel!

Verder waren ze van oordeel, dat er in Lippenhuizen volstrekt geen behoefte bestond aan het bouwen van een kerk voor afgescheidenen, omdat er in deze gemeente - die meer dan 2000 zielen telde, zich slechts in feite één lid van de Hervormde kerk had afgescheiden, en geen 20 mensen sympathiseerden met die afgescheidenen. Het bleek ook wel uit het ingediende verzoekschrift om erkenning. Van de 22 ondertekenaars behoorden er maar 7 tot de gemeente Lippenhuizen; van de 15 overigen woonden er 2 in Gorredijk en 13 zelfs in een heel andere grietenij (Schoterland, nu Heerenveen). Daarom beschouwden ze het verzoekschrift als een poging tot 'indringen' met de bedoeling anderen 'tot hunne partij te lokken'.

Mochten de afgescheidenen wel hun gevraagde erkenning krijgen, dan zagen de indieners van het protest 'niets dan stoornis tegemoet' in een gemeente, waarin tot nu toe 'de grootste eensgezindheid en eenstemmigheid ook in het Godsdienstige gevonden wordt'.

Tenslotte kwamen de ondertekenaars nog met een ander flauw argument om de erkenning te weigeren, al even zwak als het vorige: De plek waar de nieuwe kerk van de Afgescheidenen zou worden gebouwd, lag 'onmiddellijk aan het algemene kerkepad'. Wanneer men elkaar dan op zondag op weg naar de kerk passeerde, was het gevaar groot voor het ontstaan van 'wederzijdse aanstoot en stoornis'.

Het stuk van hen, die zichzelf met een niet te klein gevoel van eigenwaarde rekenden tot de 'aanzienlijkste ingezetenen van Lippenhuizen c.a.', was getekend door 16 personen. We hebben hun namen eens opgezocht in het bevolkingsregister van 1839, te vinden in het gemeentehuis van Opsterland in Beetsterzwaag, met de bedoeling ze wat doorzichtiger te maken. We vonden dat de ondertekenaars in *Lippenhuizen*, *Hemrik* of *Terwispel* woonden, uit welke drie dorpen de hervormde gemeente van Lippenhuizen-Hemrik-Terwispel haar leden trok.

Bij het aanbrengen van een onderverdeling constateerden we, dat de groep van 16 ondertekenaars bestond - wat hun beroep betreft - uit 10 boeren, 2 'koopmannen', 2 schoenmakers, 1 bakker en 1 timmerknecht. Om nog preciezer te zijn, geven we hier ook de voornamen voluit. Zeven woonden in Lippenhuizen, vier in Hemrik en vijf in Terwispel.

Jan Alles van der Sluis, koopman te Hemrik, 52 jaar; en zijn zoon
Alle Jans van der Sluis, ook koopman te Hemrik, 26 jaar
Fedde Gooitzens Zwanenburg, boer en veenbaas te Terwispel, 50 jaar
Pieter Gralts Bergsma, boer te Terwispel, 41 jaar

Hylke Tjalles Hylkema, boer te Hemrik, 54 jaar
Teipe Piers Hemrika, boer te Lippenhuizen, 47 jaar
Luitzen Sytzes Binsma, boer te Hemrik, 58 jaar
Otte Hendriks Woudsma, boer te Lippenhuizen, 49 jaar
Ubel Rienks Dijkstra, bakker te Lippenhuizen, 48 jaar
Piet er Siezes de Vries, schoenmaker te Lippenhuizen, 46 jaar
Roel Roels de Jong, boer te Terwispel, 45 jaar
Tjeerd Bruins Oosterhof, boer te Terwispel, 47 jaar
Sjouke Alberts Berga, boer te Lippenhuizen, 31 jaar
Arend Wytzes van der Sluis, boer te Terwispel, 25 jaar
Jan Lubberts Eppinga, schoenmaker te Lippenhuizen, 59 jaar en zijn zoon
Lubbert Jans Eppinga, timmerknecht te Lippenhuizen, 26 jaar.

Op 1 oktober drongen de Afgescheidenen nog eens aan op antwoord op hun verzoek om erkenning. Dat deze toelating als officieel door de regering erkende gemeente op *22 november 1844* afkwam, hebben we al vermeld.

Het oudste bewaard gebleven 'Kerk Boek' van de Chr. Afgesch. Geref. gemeente te Lippenhuizen is 'aangelegd' door kerkvoogd *Lucas Tjerks Ysbrandi*.

Pas met 10 december 1850 beginnen de notulen van de kerkeraadsvergadering op die dag gehouden bij ds R. Duiker aan huis. Voorin dit kerkelijk archiefstuk heeft Ysbrandi met forse hand nog een 7 pagina's tellende inleiding geschreven met enige informatie over de direct aan 1850 voorafgaande jaren. Hoofdzakelijk gaat het over financiële zaken i.v.m. de kerkbouw.

Eerst wordt meegedeeld, dat de kerk gebouwd is in 1844 toen gecommitteerden ('kommenteerders') voor de kerkbouw waren *Gepke Borias Stegenga* en *Lucas Tjerks Ysbrandi*, beiden koopman in Gorredijk; verder *Wobbe Bruins Veenstra*, arbeider in Lippenhuizen en *Melle Sietses van der Wal*, een boer uit *(Oud) Beets*.[10]

Wanneer en door wie de gemeente is geïnstitueerd, wordt niet vermeld. Wel dat in januari 1844 voor *ƒ* 90,- grond voor kerkbouw is gekocht van *Jelke Oeges van der Wagen*, een boer in Lippenhuizen. Nog in hetzelfde jaar is de kerk in gebruik genomen. De kosten van de bouw waren gedeeltelijk betaald uit vrijwillige bijdragen, terwijl voor het ontbrekende het nodige geld werd geleend nl. *ƒ* 600,- van de *weduwe L. de Boer*, eerst te Heerenveen en later te Drachten woonachtig; verder van *Ysbrandi* en *Veenstra* elk *ƒ* 100,- en van *Jelke O. van der Wagen* f 90,-, de voorgeschoten koopsom van het bouwterrein, dit alles tegen 5% rente.

De Afgescheiden kerk van Lippenhuizen kon dus nu beschikken over een eenvoudig kerkje, dat 'even ten westen van de Driehoek' stond.

Omdat voor de jaren 1844-'50 de kerkeraadsnotulen ontbreken,

moesten we ons voor het verzamelen van gegevens behelpen met de notulen van de classis Tjalleberd (Heerenveen). Zo konden we nog enkele onbekende bijzonderheden over de Afgescheiden gemeente van Lippenhuizen achterhalen. Als afgevaardigden waren in de jaren 1844-'47 op de classis herhaaldelijk aanwezig ouderling *Jan Karels Bergsma*[11], diaken *Wobbe Bruins Veenstra* en vooral *Gepke Borias Stegenga*[12] uit Gorredijk. Deze koopman was toen een vooraanstaand man in het kerkelijk leven. In 1846 was hij drie keer achter elkaar scriba van een classisvergadering en in 1845 en '46 ook enkele malen afgevaardigde naar de Provinciale vergadering van Friesland.

Ds R.H. Smit, 1846-'47

In de loop van 1846 blijkt de gemeente Lippenhuizen een eigen dominee te hebben gekregen. Het was de 31-jarige *R.H. Smit*[13]. Op de classisvergadering van 9 juli '46 was hij voor 't eerst aanwezig.

Helaas liep het al spoedig mis met hem in Lippenhuizen, want nog geen 9 maanden later werd hij op zijn eigen verzoek door de classis van de gemeente Lippenhuizen ‘losgemaakt’.[14] Hij wilde naar Noord-Amerika vertrekken. Een maand later echter vernietigde de Provinciale vergadering dit besluit.[15] Ze moest constateren, dat ds Smit zijn gemeente al een poosje geleden had verlaten ‘tegen regt en pligt’, maar ook dat van weerskanten zonden waren begaan. Wanneer ds Smit echter voor de gemeente en classis oprecht berouw betoonde, dan mocht en moest hij ‘onder beproeving’ in zijn gemeente ‘hersteld’ worden. Ook mocht hij niet naar Amerika emigreren, als hij vandaar niet een wettig beroep kreeg of met zijn hele gemeente daar heen verhuisde.

Wat was nu de oorzaak van Smits wens om te vertrekken? Het was voornamelijk de kapotte verhouding tussen hem en ouderling G.B. Stegenga. Deze had ds Smit ervan beschuldigd na terugkeer van de classisvergadering van 1 oktober '46 het preken op genoemde classis te hebben vervloekt. Vroeger werd nog in het begin van iedere classisvergadering een preek gehouden. Wat die beschuldiging precies inhield, is ons niet duidelijk. In elk geval ontkende ds Smit dat vervloeken, maar Stegenga handhaafde zijn beschuldiging. Beide partijen bleven tegenover elkaar staan; geen van beiden wilde toegeven. Nu besloot de classis na aanroeping van de naam des Heren de kwestie door het lot te laten beslissen! Met als uitslag: Stegenga had onwaarheid gesproken.[16]

Op de volgende classis[17] kwam de zaak-ds Smit ‘om terug te keeren tot de gemeente Lippenhuizen’ weer aan de orde. Een brede discussie volgde met als resultaat, dat ds Smit zich eindelijk door de classisbroeders liet overreden om met een boetpredikatie in de gemeente Lippenhuizen terug te keren. Nog diezelfde avond hield hij die in de kerk voor de gemeente en in aanwezigheid van ‘classisbroeders’ als getuigen. Deze hadden trouwens de hele dag in Lippenhuizen doorgebracht, want daar kwam in de regel de classis samen.

Kort daarop is ds Smit uit Lippenhuizen vertrokken. Hij duikt weer op in Nieuwleusen (Ov.) en emigreert later naar N-Amerika.

Dat hij het in Lippenhuizen zwaar heeft gehad, blijkt ook uit een brief door ds T.H. Uitterdijk van Franeker in april 1847 geschreven aan zijn vriend ds H.J. Wind te Leens.[18] Na eerst te hebben geconstateerd: 'Hier in Vriesland staat het met de Kerk Gods voor het uitwendige vrij slecht,' illustreert hij dit o.a. met de woorden: 'Te *Lippenhuizen* hebben deze en gene dom. Smit zoo lang geplaagt, vooral zoo mij gezegt is, *G. Steginga*, dat hij voor zijn gemeente heeft bedankt en is weg gegaan. O wat al moeyelijke tijdingen uit Sion.'

Inderdaad blijkt kerkvoogd Gepke B. Stegenga geen soepele broeder te zijn, integendeel, hij gaat steeds moeilijker doen. Als kerkvoogd had hij alle financiële gegevens van de kerk onder zijn beheer. Daarmee deed hij nog al geheimzinnig. Niemand mocht ze inzien. Toen in 1849 schoenmaker *Hendrik Jeens Nijhof* kerkvoogd was geworden, weigerde Stegenga zelfs de boeken en bescheiden af te staan!

De kerkeraad - ten einde raad - stuurde deurwaarder W. Bolman op hem af om hem te verzoeken dan tenminste een getekend afschrift van de laatste jaarrekening over te geven. Stegenga weigerde. Niemand wist dus hoeveel schuld de kerk had en hoe de vrijwillige bijdragen waren besteed. De deurwaarder, opnieuw geraadpleegd, adviseerde er een rechtszaak van te maken; dan trok Stegenga ongetwijfeld aan het kortste eind. Maar de kerkeraad volgde het advies niet op, omdat het 'kerkelijke zaaken' waren. Daar wilden de broeders de wereldlijke rechter niet bijhalen!

Toch moest er iets gebeuren. Men besloot een oproep in de Leeuwarder Courant van 9 januari 1850 te plaatsen om aan de weet te komen, wie de schuldeisers waren en hoeveel ze nog van de Chr. Afgescheiden gemeente te Lippenhuizen hadden te vorderen. Het bleek dat er *f* 100,- meer schuld was dan men had verwacht. De totale schuld van de kerk bedroeg *f* 890,-.

Door al deze troebelen kwam Stegenga ook al weinig meer in de kerk. Het ene brengt soms het andere met zich mee. Toen hij hierover werd vermaand, gaf hij als één van de redenen van zijn gedrag op, dat ouderling R. Duiker in het gebed op hèm zinspeelde, als er gebeden werd voor een 'ongehinderd samenzijn'. Dit lijkt ons nog al kinderachtig toe en het was bij Stegenga ook nog maar het topje van de ijsberg van bezwaren.

Uiteraard kwam de zaak op de classis.[19] Daar bleek, dat Stegenga 'ontevreden' was over 'provinciale, classicale en gemeentelijke daden jegens hem' en dat hij niet naar vermaan wilde luisteren. De classis besloot een commissie - bestaande uit ds J. Talsma en ouderling K.J. Pieters - naar hem toe te sturen om hem vriendelijk terecht te wijzen. Het mocht niet baten. In de eerste bewaard gebleven notulen van de kerkeraad van 10 december 1850 lezen we, dat er niets anders op zat dan Stegenga onder censuur te zetten, als hij geen schuld wilde belijden. Als

redenen van dit besluit staan genotuleerd: 1) ‘nalatigheid in den openbaren Godsdienst’; hij bezocht dus niet meer de kerkdiensten. 2) nalatigheid in het bijdragen van ondersteuning. 3) ‘niet vlak liggend met de kerkeraad’. 4) ‘niet overgeven willende de kerkboeken’.

De kerkeraad die dit besluit nam, bestond uit de volgende leden: ‘Leeraar’ R. Duiker, die van ouderling dominee was geworden,[20] de ouderlingen *Wobbe Veenstra*, *Jacob Sikkema* en *Hendrik Nijhof;* en de diakenen *Roel Hendriks de Boer*, een boer uit Hemrik, en *Melle S. van der Wal*, terwijl kerkvoogden waren *Lucas Ysbrandi* en *Sietse Joukes Schaap*, een slager uit Jubbega.

Het wordt met Stegenga een slepende kwestie. In mei 1851 bepaalt de classis, dat de censuur van Stegenga moet worden ‘voortgezet’.

In dezelfde maand vertrekt *ds R. Duiker* al uit Lippenhuizen en gaat naar Oudega (Sm.)

Van *1850-11 mei '51* heeft hij in Lippenhuizen gestaan, voorwaar een korte periode. Het kwam trouwens in die tijd meer voor, dat predikanten nauwelijks een jaar of zelfs nog minder in hun gemeente stonden. Meestal was een te smalle financiële basis daarvan de oorzaak.

In de kleine gemeente van Lippenhuizen moest de kerkeraad dus weer uitzien naar een opvolger van ds Duiker. Nadat ds Amsing van Boksum tweemaal tevergeefs was beroepen, lieten kerkeraad en gemeente in oktober 1851 hun oog vallen op proponent H. Schoenmaker. Hij diende op zondag tweemaal te preken, in Lippenhuizen en in de Compagnie te catechiseren en zou *f* 200,- per jaar verdienen plus vrij wonen plus 80 ton turf (de verveningen in de directe omgeving van Lippenhuizen waren volop aan de gang). Als traktement dus *f* 200,- per jaar; minder kon het haast niet. Maar we moeten bedenken, dat Lippenhuizen toen - stoffelijk gezien - een doodarme gemeente was.

Schoenmaker bedankte (en ging naar Mildam bij Heerenveen). Na hem werd Frederikus Hulst beroepen. Deze is enkele keren op een kerkeraadsvergadering aanwezig geweest, maar predikant van Lippenhuizen is hij niet geworden.

De kerkvisitatoren spreken in juni 1851 over de ‘herderlooze’ toestand van de gemeente. Ze konden toen nog niet weten, dat die situatie 5 (!) jaar zou duren. Op zondag was het dus heel vaak ‘preeklezen’. Eén van de preeklezers was kerkvoogd *Lucas Ysbrandi* van Gorredijk. Hij kreeg kritiek te horen, die niet gericht was tegen zijn leestechniek, maar tegen zijn keuze van de preken die hij in de kerkdienst voorlas. Dit waren niet meer de ‘oude schrijvers’, ook niet ‘de preken onder redaktie van ds van Goor’, maar hij maakte gebruik van preken van nieuwere schrijvers en zelfs van niet-afgescheiden predikanten! Waarom? Ysbrandi vond die ‘meer voldoende en nuttiger’, wat de kerkeraad niet kon toestemmen. De zaak kwam op de classis; deze adviseerde Ysbrandi met zachtmoedigheid te behandelen om hem te winnen ‘en ten minsten den goeden vrede te behouden, door eene niet te groote strengheid’.[21]

De vacature bleef voortduren. Wel bracht de kerkeraad af en toe een beroep uit, maar steeds weer was het resultaat negatief. Daarom was het des te mooier, dat er aan de conflict-situatie met Stegenga een eind kwam. Hij was persoonlijk in de kerkeraadsvergadering gekomen om zich met de gemeente te verzoenen, 'wat toen ook dadelijk is geschied!' Bij deze gelegenheid betuigde hij impulsief, dat hij 'daar niet alleen zijn hand op gaf, maar zijn hart en hand!'

Het was prachtig, maar nog hetzelfde jaar kwamen er bij de kerkeraad weer klachten over koopman Stegenga binnen: hij zou dronken zijn geweest en ook was hij lid van de 'sociëteit' op de Gorredijk. Tussen beide feiten zal wel verband hebben bestaan. Ouderling Jacob Sikkema kreeg opdracht hem te vermanen.

Bij het doorlezen van de kerkeraadsnotulen komen we - het spreekt haast vanzelf - meer tuchtzaken tegen: het gaan van lidmaten naar de 'valsche kerk', zondagsontheiliging, dronkenschap en het verboden maaien van de heide. Aan dit laatste had een gemeentelid zich schuldig gemaakt. Hij werd daarvoor veroordeeld tot 24 uur gevangenisstraf, voor welke periode hij de zondag wenste te gebruiken![22]

Op de schouders van de ouderlingen *Jacob Sikkema* en *Jan Karels Bergsma* rustte in de vacature-periode een zware taak. Ze deden wat ze konden en met Stegenga kwam het later zo in orde, dat hij zelfs weer als ouderling dienst kon doen.

Intussen ging de kerkeraad door met beroepen. In de kerkeraadsnotulen is nogal wat te doen over het beroep op proponent *J.F. Bulens*, die met C. van Proosdij door de Provinciale kerkvergadering van Gelderland was geëxamineerd. Bulens schreef aan de kerkeraad, dat hij bij de overweging van het beroep vooraf graag twee vragen zag beantwoord:

1) Wil de gemeente een dominee ontvangen, die geen ambtsgewaad draagt (korte broek, kousen en witte bef). Het al of niet dragen van het ambtsgewaad was in die dagen een omstreden punt en het lag zo gevoelig, dat daardoor in Friesland de Afgescheiden kerk van Marrum enkele jaren buiten het kerkverband is komen te staan.
2) Wil Lippenhuizen een dominee die niet van plan is de kerkelijke feestdagen te onderhouden 'en zich daar tegen met de daad stellen moet'.

Over de beantwoording van deze vragen bestond in de gemeente verschil van mening. Het is duidelijk, dat Bulens een vertegenwoordiger van de Brummelkamp-groep was. De kerkeraad bracht nu de zaak op de classis en deze stuurde in augustus 1854 een commissie naar Lippenhuizen om daar 'gemoedelijk en verstandig' over het strijdpunt te spreken. De commissie was vier man sterk en bestond uit de predikanten J. Talsma van Donkerbroek-Haulerwijk, E. Breitsma van Heerenveen en H. Schoenmaker van Mildam, en de ouderling F.M. Klooster te Donkerbroek.

Kerkeraad en commissie kwamen na overleg tot het volgende besluit:

1) De kerkeraad zou aan proponent Bulens schrijven, dat men op het punt van het *ambtsgewaad* graag 'de meest mogelijke rekkelijkheid wilde plaats geven', maar dat Bulens zich toch moest onderwerpen aan art. 58 van de synode in 1846 in Groningen gehouden: in de classes waar het ambtsgewaad voor de predikant het gebruikelijke gewaad is, moet de predikant het blijven dragen. En dat gold ook voor de classis Heerenveen, waartoe Lippenhuizen behoorde.
2) Verder zou Bulens de kerkelijke feestdagen 'met de geheele Kerk' moeten houden, want geen leraar kon op eigen gezag de feestdagen 'afschaffen'.[23] Overigens vond de kerkeraad het woord 'feest' hier 'geheel verwerpelijk'. Dat Bulens voor het beroep bedankte, verwonderde niemand meer.

Ds R.L. v.d. Scheer, 13 mei 1855-12 september '59

Nieuwe 'uitzettingen' of talstellingen werden dus nodig. Uit een drietal nl. *R.L. v.d. Scheer* van *Appelscha, W.H. v.d. Bosch* van *Teuge* (Gld.) en *B. Amsing* van *Sexbierum*, werd de eerste beroepen.

Hij nam het aan en werd op *13 mei 1855* bevestigd als dominee in Lippenhuizen. De dag na zijn bevestiging was hij voor 't eerst op de kerkeraad en hoorde daar, dat hem zijn traktement in maandelijkse termijnen van *ƒ* 32,- zou worden uitbetaald.

Hij vond er een goede gemeente.[24] Na de kerkvisitatie van 21 juni 1855 kon worden genotuleerd, dat 'alles in goede orde en harmonie was en de Gemeente alzoo stof heeft om den Heere te danken'. Om het de kerkgangers - van wie velen lopende van ver weg kwamen - wat gemakkelijker te maken, besloot de kerkeraad op 9 augustus achter de pastorie een kamer te bouwen en deze in te richten als koffiekamer voor hen, die tussen de beide kerkdiensten wilden overblijven. Ds Van der Scheer, die vroeger allicht in het bouwvak was geweest, zou dan een bestek maken en zien, hoe goedkoop het zou kunnen aanbesteed worden. Want zuinigheid bleef geboden: 'de kerkvoogdenbus' leverde per maand slechts ongeveer *ƒ* 8,- op en de 'diakenkist zo'n *ƒ* 7,-.

In de kerk zou dan nog een deur worden gemaakt om in de koffiekamer te komen. Dan had men alles mooi bij elkaar. Een maand later was de kamer 'aanbesteed voor *ƒ* 300,-' al 'onder dak'. Dat was maar goed ook, want het winterseizoen stond voor de deur.

Of het nu mee van het geopende koffiehuis kwam, kunnen we niet uitmaken, maar er viel een duidelijke stijging van de inkomsten voor kerk en armen tot ongeveer *ƒ* 10,- per maand te constateren. Dit was uiteraard veel te weinig om daarvan het traktement te betalen, maar er waren ook vaste kerkelijke bijdragen en ook werd steun in natura verstrekt. In oktober werd daarom een lijst opgemaakt om de 30 korven aardappels, die ds Van der Scheer bij zijn traktement waren beloofd, bij elkaar te krijgen.

Wat de *doop* betreft, werd besloten, dat, wanneer één van de ouders

belijdend lid van de gemeente was, het kind kon worden gedoopt. Wie nog geen lidmaat was, maar wenste 'om uitwendig aangesloten te worden', kreeg daarvoor toestemming.

Wat ook wees op een goede toestand in de gemeente, was, dat op een lijst voor *f* 800,- werd ingetekend ter aflossing van de schulden op kerk en pastorie. *L. Ysbrandi* werd gekozen tot 'inbeurder en uitgever', tot boekhouder van de kerk, zouden we nu zeggen.

Moeilijkheden ontbraken echter ook niet. Zo kreeg de kerkeraad herhaaldelijk te maken met een echtpaar, dat zeer weerspannig was en tegen alle vermaningen in 'gruwelijk en goddeloos spreken en zwetsen' durfde. Nijhof, die in het financiële vlak met deze man en vrouw moeite had, verloor tenslotte zijn geduld en wilde er de wereldlijke rechter bijhalen. Maar voor de volle kerkeraad heeft hij 'belijdenis van de zonde gedaan, dat hij tot de ongeloovige overheid gegaan is'.

Al spoedig lezen we in de notulen van de classis, dat aan het echtpaar schriftelijk de afsnijding van de gemeente zal worden meegedeeld, want een mondeling gesprek bleek onmogelijk. Gelukkig werden twee jaar later beiden na gebleken berouw weer in de gemeente opgenomen.[25]

In de notulen viel ons nog een ander tuchtgeval op. Een jonge vrouw, wonende in de Companije, werd van het Avondmaal afgehouden, omdat ze niet wilde beloven 'eerlijk' met haar vriend te leven. 'Ja, stout zeide zij, dat zij geen andere voornemens had, dan als man en vrouw te leven, al konde zij niet trouwen.' Het doet haast modern aan. Gelukkig kunnen we ook wijzen op verblijdende feiten in het kerkelijk leven van 1856. *Willem Krijthe* uit Gorredijk, *Trientje Harms Bronswijk* uit de Companije, de vrouw van Age van der Wijk, en *Marrigje Klazes Knobbe*, vrouw van Jeen Lageveen, wonende in het Langerak (bij Tijnje), verbonden zich door het doen van geloofsbelijdenis aan de gemeente.

Het jaar 1857 was ook niet van moeiten vrij. Trouwens, welk jaar was en is dit wel? Financieel gezien mocht men niet klagen, al bleef de grootste zuinigheid geboden.[26] Maar op een vergadering van de kerkeraad met de gemeente brak een bui los. Het was toen ds R.L. van der Scheer de rondvraag aan de orde stelde. In de regel een heerlijke gelegenheid voor twistige of opgekropte gemoederen om spanningen eens af te reageren. Hier was het de nieuw gekozen ouderling Lenze Pieters de Jong, een schipper, die zich duchtig liet gelden en met een hele serie kritische vragen voor de dag kwam.

Enkele maanden geleden was er een nieuw hek om de tuin van de pastorie geplaatst en ook had men voor dominee een geitenhok getimmerd. De argeloze lezer zal denken: hiertegen kan toch geen enkel bezwaar bestaan! Maar zo dacht De Jong er niet over. Hij vond dat ds Van der Scheer het geitenhok zelf moest betalen. De opbrengst van de geit was immers voor hem en zijn gezin.

In de tweede plaats vond De Jong het maar niets, dat alleen dominee wat verdiende aan het schoonmaken van de kerk ('het kerk uitvegen').

De kerkeraadsleden konden immers ook best ingeschakeld worden, ieder op zijn beurt zes weken. Hij stelde alvast een rooster voor en begon bij zichzelf.

Ten derde ergerde het hem, dat dominee op de dag van een classisvergadering op kosten van de gemeente de maaltijd gebruikte. Hij moest die maar zelf betalen.

In de vierde plaats keurde hij het af, dat bij het Avondmaal eerst de mannen aan tafel mochten komen en daarna pas de vrouwen, waardoor zijns inziens ‘de vrouwen te kort geschiedde’. We zeggen alweer: 't is haast modern. Tenslotte meende hij, dat hijzelf of een ander het koffiehuis moest beheren, of dat dominee, die blijkbaar als koffiehuishouder zijn traktement wat versterkte, van zijn voordeeltjes wat afstaan zou.

Alle vijf hierboven genoemde punten werden in stemming gebracht en verworpen. De Jong bleef dus met lege handen staan. Ds Van der Scheer was blijkbaar niet verbitterd, want aan het eind van de vergadering verzocht hij aan De Jong een psalmvers op te geven en dan met gebed te eindigen. Deze deed het en gaf op te zingen Ps 142: 7:

> ‘Voer mij uit mijn gevangenis
> Tot roem Uws naams, die heerlijk is.
> Dat mij 't rechtvaardig volk omring’
> En vrolijk van Uw weldaan zing.’

Maar ds Van der Scheer meende in de psalmkeuze een correctie te moeten aanbrengen ‘wegens de onaangenaamheden, die er voorgevallen waren’, en stelde voor te zingen Ps 51: 6 ‘Verwerp mij van uw aangezicht toch niet’ enz., wat gebeurde. Het was tenslotte toch De Jong, die met dankzegging eindigde.[27]

Het werd echter met deze schipper een hele lijdensweg. In vele notulen komen we de naam van deze kritiekzuchtige broeder tegen; we zullen er niet verder over uitweiden. Het eind was, dat hij in 1864 zijn lidmaatschap opzei, terwijl zijn vrouw zich in 1867 bij de Waarheidsvrienden voegde (dus weer hervormd werd).[28]

Hoewel zulke gemeentevergaderingen - aldus ds J. Douma - weinig bevorderlijk zijn voor de opbouw van de gemeente, ging Gods weg verder, zoals o.a. hieruit bleek, dat *Hiske*, dochter van Jeen Lageveen geloofsbelijdenis aflegde, en dat een twist tussen broeders, die op de kerkeraadsvergadering kwamen, ‘door Reden en beleid aanstonds geblust is’.

In maart 1858 deden nog twee meisjes belijdenis van hun geloof nl. *Sjoekje H. de Jong* en *Geertje Piers van der Hoek;* en in april Tjeerd *Langholt, Hendrikje Alberts Knol* en *Wietske Roelofs Drijfhout;* in mei *Ate Kalsbeek* en *Bouke Jeeninga*. De laatste twee, beiden wonend in het Langerak (bij Tijnje) zijn de volgende zondag gedoopt.

Ds Van der Scheer zou niet lang meer in Lippenhuizen blijven. In de kerkeraadsvergadering van 8 augustus '59 werd een ‘volledig attest’ voor hem klaargemaakt, omdat hij een beroep van de gemeente Gees in

Drenthe had aangenomen. En op 12 september heeft hij van Lippenhuizen afscheid genomen. Ruim vier jaar had hij die gemeente gediend.

Op Tweede Kerstdag werd o.l.v. de consulent ds J. Talsma van Donkerbroek een vergadering gehouden van kerkeraad en manslidmaten. De kerkeraad bestond toen uit de ouderlingen *Sietske Joukes Schaap, Jacob Sikkema* en *Jan Geugjens Luik*[29] (een arbeider in Terwispel); en uit de diakenen *Jacob Pieters Zwerver*[30] (veenbaas in Terwispel) en *Hendrik Jeens Nijhof*, terwijl de volgende manslidmaten aanwezig waren: Evert Fokkema, Lambert van der Werf, Age van der Wijk, Hendrik Sjoerds Hiemstra, Lenze Pieters de Jong, Jeen Lageveen en L. Sloterwijk. Men was bij elkaar om een zestal op te maken ter voorziening in de vacature ds Van der Scheer. Via een drietal werd hieruit half januari '60 gekozen kandidaat *H. van Lokhorst*. Deze had 21 stemmen gekregen, tegen 1 stem op ds Westrik van Staphorst en 11 stemmen op ds Schoenmaker van Aalden (Dr.).

Ds H. van Lokhorst, 27 mei 1860-10 mei '69

Goed nieuws was het, toen op 6 februari het bericht van aanneming binnenkwam. Op 27 mei is hij bevestigd. In de notulen van de eerste door hem gepraesideerde kerkeraadsvergadering noemt hij de namen van de aanwezige ambtsdragers met hun woonplaatsen erbij. Het waren de ouderling *Abraham Willems Bosma*[31], arbeider te Hoornsterzwaag, *Tjeerd Siebes de Haan*,[32] arbeider te Hemrik, en *Jan Geugjens Luik*, arbeider te Terwispel (Langerak). Verder de diakenen *Hendrik Hiemstra* te *Hemrik, Hendrik Jeens Nijhof*, schoenmaker te Beetsterzwaag en *Jeen Ynzes Lageveen*,[33] arbeider te Terwispel. De lezer ziet het, de kerkeraad bestond bijna helemaal uit arbeiders.

Ds Van Lokhorst en zijn gezin waren van Arnhem overgekomen. Zijn vrouw droeg de goed Afgescheiden naam C.H. de Koek. De 39-jarige dominee was nog maar amper in Lippenhuizen - het was zelfs nog drie dagen voor zijn bevestiging als dominee - of hij en zijn vrouw werden verblijd met de geboorte van een dochtertje.[34]

Het traktement zou *ƒ* 400,- per jaar bedragen plus *ƒ* 20,- voor turf en 30 korf aardappelen ‘en wordt onder den zegen des Heeren hierin vermeerdering beloofd’. Dominees dienstbode zou voor / 3,- per jaar de kerk wekelijks in orde houden.

Bij zijn komst in Lippenhuizen kreeg ds Van Lokhorst al dadelijk te maken met de activiteiten van de zogenoemde *Vrienden der Waarheid*, die zich in een vereniging met een maandblad (later weekblad) hadden georganiseerd. Het waren hervormden, die alleen de hervormde kerkdiensten bezochten als daarin een rechtzinnig predikant voorging, maar die zich niet wilden afscheiden. Volgens hun opvatting moest de hervormde kerk van binnen uit worden gereformeerd.

Al enkele keren had de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente te

Lippenhuizen het kerkgebouw voor een bidstond van de Vrienden der Waarheid uit het ressort Gorredijk afgestaan. Maar er rees verzet tegen deze toestemming. De zaak leefde in meer gemeenten en kwam op de april-classis van 1860. Deze sprak uit, dat het moest worden tegengegaan, dat personen uit de Hervormde kerk in de kerkgebouwen van Afgescheidenen het woord voerden, vooral als die personen de Afscheiding direct of indirect wilden tegenwerken. Sympathisanten met Waarheidsvrienden kregen nu in Lippenhuizen bij de Afgescheidenen geen of weinig speelruimte meer. In december 1867 werden zelfs twee leden afgesneden wegens ‘trouweloze verwijdering naar de Waarheidsvrienden’. Het waren Lambert van der Werf en de vrouw van de al eerder genoemde criticus De Jong, die het Van der Scheer en diens kerkeraad al moeilijk had gemaakt.

Met lust en ijver werkte ds Van Lokhorst - een accuraat man - in zijn gemeente. Hij lette op alles en regelde alles. En er viel heel wat te regelen, zaken van de meest verschillende aard. Op de catechisaties voerde hij leerboekjes in van *Jacobus Borstius* (1612-'80), een in de 17e eeuw bekend predikant in Rotterdam. Diens *Onderwijs-boekje in de Christelijke Godsdienst* werd tot in de 19e eeuw veelvuldig op scholen en catechisaties gebruikt. Ook zijn *Kort Begrip der Christ. leere* was in ons land zeer gewild. Nog in 1864 verscheen het te Stadskanaal als *Vraagboekje voor kleine kinderen* en in 1867 te Kampen als: *Eenige korte vragen voor kleine kinderen* (22e druk!).[35]

Op voorstel van ds Van Lokhorst werd ook besloten in de zomer van 3-4 uur, na de kerkdienst, catechisaties te houden ‘met de belanghebbende’. Was dit een catechisatie voor hen, die belijdenis van hun geloof wilden doen en zo tot lid van de kerk aangenomen worden?

Dat de vijandige gezindheid tegen de Afgescheidenen nog niet was verdwenen, blijkt hieruit, dat men een paar bij de deur zittende broeders zal verzoeken ‘om bij voorkomende ongeregeldheden het oog op de deur te houden’.

Blijkbaar werd deze tijdens de dienst van buiten wel eens opengesmeten. Misschien was het alleen maar baldadigheid, maar op vijandschap van de kant van dorpelingen wijst wel het besluit van de kerkeraad om de luiken van de pastorie aan de buitenkant te plaatsen ‘tegen 't verder ingooien van de glazen’. Jarenlang bleef ds Van Lokhorst veel last houden van deze grappen, zodat zelfs ernstig overwogen is, de pastorie maar te verhuren en de predikant in Gorredijk te doen wonen. Dan woonde hij tenminste niet eenzaam aan de weg. Niet alleen werd geregeld voor armen en kerk gecollecteerd, maar er kwamen ook wel extra-collecten b.v. voor drie beproefde Urker gezinnen, die in een storm op de Zuiderzee hun scheepjes hadden verloren, waarbij een vader van een groot gezin was omgekomen.

Ook werd aandacht geschonken aan het ordelijk collecteren: voortaan zou de uitgang naar de koffiekamer gesloten zijn en bij de uitgang van de

grote kerkdeuren werden twee diakenen geposteerd ‘met schalen of kommen’. Ds Van Lokhorst hield van orde. In januari 1861 werd besloten voor de verstrooide leden te Terwispel een ouderling te kiezen. Het werd *Albert Harmens Knol*[36], een arbeider.

Met de kerkelijke financiën - aldus ds J. Douma - was het meestal tobben. De offervaardigheid was niet groot genoeg en tot schade van de gemeente moest de predikant zijn werk vaak zuchtende verrichten. Van verhoging van traktement kon voorlopig ook niets komen. Daarom was het een sympathiek gebaar, dat enkele gemeenteleden voor ds Van Lokhorst een vet varken kochten. In de nieuwjaarspreek van 1863 maakte hij er met dankbaarheid melding van.

In lief en leed zette ds Van Lokhorst zijn arbeid voort. Het was een uitgestrekt gebied, dat hij had te bewerken. Hij preekte en catechiseerde, deed huisbezoek in Terwispel (Langerak), West-Compagnie, Hoornsterzwaag, Hemrik, Beetsterzwaag en in Lippenhuizen zelf. De notulen maken melding van Antje-meu en Jeltje-meu en Kekke-meu en andere gemeenteleden, die troost en steun of ook wel bestraffing nodig hadden. Met toestemming van de kerkeraad mocht de predikant eind 1864 een stukje in het kerkelijk weekblad De Bazuin plaatsen ‘over de ellende en blijdschap der gemeente wegens beproevingen en 't aansluiten van verschillende lidmaten’. Tot zover ds J. Douma.

We hebben het stukje eens opgezocht. ‘Het einde is beter dan zijn begin,’ luidt de titel van het artikel,[37] waarin hij terugziet op het jaar 1864 in zijn gemeente (we voegen er tussen haakjes een enkele verduidelijking aan toe).

‘Bij de aanvang woedden typhuskoortsen om ons heen; velen werden aangetast, sommigen door de dood weggenomen. Een aandoénlijk gezicht was het, toen wij man en vrouw op twee wagens achter elkaar tegelijk naar het graf brachten. (Lokhorst doelt hier op de 70-jarige ouddiaken Jacob P. Zwerver en diens vrouw Antje Jacobs Meijer, wonende bij Tijnje in het Langerak. De vrouw was 20 mei en de man twee dagen later overleden)[38]. Korte weken tevoren waren zij nog op de begrafenis van hun schoondochter tegenwoordig geweest (dit was Tietje Anninga, vrouw van P. Zwerver. Ze was 6 mei overleden). Ook zij woonde in Terwispel (Langerak) en nu bleef hun woning leeg achter! (Het Langerak is tegenwoordig een vaart van Tijnje naar het gehucht Ulesprong).

De lege plaatsen in ons bedehuis verkondigen ons nadrukkelijk, dat de Heere ons wat te zeggen had; terwijl hier nog bij kwam, dat bij een ander deel van onze gemeente, door ontijdige nachtvorst grote schade aan de boekweit werd toegebracht, en dus de verslagenheid algemeen werd.’ (In die streek was Gorredijk de marktplaats voor boekweit).

Er werd gebeden om verlossing uit al die ‘tegenheden’. ‘En de Heere hoorde en wendde genadig Zijn hand ten goede. De koortsen werden bestraft en weggenomen. Het overige van het gewas werd verschoond, en de lege plaatsen in ons bedehuis met nieuwe belijders rijkelijk aange-

vuld, zodat behalve anderen de 20e november laatstleden nog een zevental tegelijk belijdenis van hun geloof deden, en als met hun hand schreven: wij zijn des Heeren; waarbij zelfs een vrouw van gevorderde leeftijd door het teken en zegel van de H. Doop van de rijkdom van Gods genade, en vergevende liefde in Christus Jezus onze Heer verzegeld werd.'

En ook werd nog de afgelopen zondag 'een oude grijsaard van 65 jaar, die van hevige koortsen weer opgericht was, insgelijks door de doop den Heere geheiligd en bij de gemeente ingelijfd. Looft de Heere onze ziel, en vergeet geen van zijn weldaden.'

De *tucht* in de gemeente werd in voorkomende gevallen zonder aanzien des persoons toegepast. In de notulen lezen we, dat een viertal personen, die op zondag (!) 'met de plezier-Trijn' naar Arnhem waren geweest, in het openbaar schuld moesten belijden, wat ze evenwel weigerden te doen!

En toen een zuster uit de gemeente, de vrouw van een ouderling nog wel, op zondag melk had verkocht, sprak de classis, om advies gevraagd, uit, dat dit ongeoorloofd was. Als de ouderling daaraan zelf geen eind maken kon, dan moest hij, als kunnende zijn eigen huis niet regeren, aftreden. De man beloofde zijn best te doen, de melkverkoop door zijn vrouw op zondag te laten beëindigen.

Ds Van Lokhorst zou niet lang meer in Lippenhuizen blijven. Op 10 mei '69 nam hij wegens vertrek naar Minnertsga afscheid van zijn gemeente, die haar leden aan beide kanten van de grens Opsterland-Schoterland had wonen. Hij had er 9 jaar in veel zorg en armoede toegewijd gewerkt.

De gemeenten *Tijnje* (voorheen Terwispel), *Hoornsterzwaag* (1890), *Gorredijk* (1915) en in zekere zin ook *Beetsterzwaag* (1922) zouden we dochterkerken van Lippenhuizen kunnen noemen.

Eindnoten:

1 Hij was gehuwd met Grietje Lucas Walda.
2 Notulen afgescheiden classis Assen 9 april 1844. Notulen Prov. vergadering van Friesland, 20 maart 1844.
3 *Encyclopedie van Friesland* (1e druk).
4 Schrijven grietman Opsterland, gedateerd Beetsterzwaag 4 april 1844.
5 Schrijven S.H. Baron aan ds H.J. Wind te Leens, 19 mei 1843 (brievenboek ds H.J. Wind in gemeente-archief Kampen).
We hebben ook enkele gegevens te danken aan drs A. Homan te Tolbert (Gr) en aan L. te Nijenhuis te Hemrik.
6 Ook de moeder van diaken Wobbe B. Veenstra, nl. Tietje (Tettje) Siegers, had getekend, en de bejaarde arbeider Albert Klazes Langhout (71) en zijn vrouw Tjitske Jacobs van den Berg.
7 Schrijven Gouverneur aan minister van Eredienst 12 april 1844.
8 Schrijven 6 juni 1844 aan minister van Eredienst. Het was ondertekend door W.B. Veenstra, diaken; M.S. van der Wal, boer te Lippenhuizen; G.A. Posthuma, timmerbaas; G.B. Stegenga, koopman te Gorredijk; L.T. Ysbrandi, koopman te Gorredijk.
9 K.B. 5 juli 1836, no 42, art 2.
10 We hebben enkele persoonsgegevens aan de namen toegevoegd.

11 Jan Karels Bergsma, geboren Hemrik, wonende Hoornsterzwaag, gehuwd met de arbeidster Aukje Abrahams de Jong, is op 2 juli 1863 overleden, 80 jaar oud.
12 Gepke Borias Stegenga is in 1799 geboren te Oudega (H. O.). Zijn vrouw Geeske Willems Postma, geboren St. Johannesga is op 3 juli 1854 te Gorredijk overleden. Zijn vader is een befaamd oefenaar in Oudega (H.O.) geweest.
13 Op 26 mei 1846 was hij op een gecombineerde Provinciale vergadering van Groningen, Friesland en Drenthe 'toegelaten'.
14 Notulen classis Tjalleberd 1 april 1847.
15 Notulen Provinciale vergadering 5 mei 1847.
16 Notulen classis Tjalleberd 1 juli 1847.
17 Idem 12 augustus 1847.
18 Schrijven 26 april 1847.
19 Notulen classis Tjalleberd 25 juli 1850.
20 Hij was inmiddels in Hoogeveen geslaagd voor zijn 'voorbereidend' examen en door zijn eigen gemeente Lippenhuizen tot predikant beroepen (not. classis Tjalleberd 22 oktober 1850).
21 Notulen classis 26 oktober 1852.
22 Notulen kerkeraad 16 januari 1854.
23 Voor de fundering van dit besluit greep de kerkeraad terug op de synode van Dordrecht 1618/19, art 67, in de Provinciale synode van juni 1854 bekrachtigd.
24 We gaan weer gebruik maken van twee artikelen van ds J. Douma, die we hier en daar aanvullen (Friesch Kerkblad 19 en 26 november 1937).
25 Notulen classis 27 mei 1858.
26 De diakonale inkomsten hadden in 1856 bedragen *f* 112,24½ en de uitgaven *f* 67,50. Voor de kerkdienst was ongeveer *f* 370,- uitgegeven, terwijl *f* 220,- was binnengekomen.
27 We hebben uiteraard ook een aantal gegevens ontleend aan '*Overzicht van de geschiedenis der Gereformeerde Kerk van Lippenhuizen-Hemrik*' door R. Kooistra. Verschenen in *Mededelingen van de Gereformeerde Kerk van Lippenhuizen-Hemrik betreffende de herdenking van het feit, dat zij voor 100 jaar tot reformatie kwam* (gestencild). L. te Nijenhuis te Hemrik was zo vriendelijk ons dit geschriftje ter inzage te doen toekomen.
28 Volgens aantekeningen in lidmatenboek.
29 De 29-jarige arbeider Jan Geugjes Luik, geboren in Lucaswoude, wonende Terwispel, trouwde op 26 januari 1846 met de 21-jarige Geertje Martens Bakker, dochter van een winkelier uit Terwispel.
30 Jacob Pieters Zwerver, veenbaas, overleed op 22 mei 1864 op 70-jarige leeftijd als weduwnaar van Antje Jacobs Meijer te Terwispel.
31 De 29-jarige arbeider Abraham Willems Bosma, geboren en wonende te Hoornsterzwaag, trouwde op 26 mei 1844 met Doutsen Wiebes de Vries.
32 De 24-jarige arbeider Tjeerd Siebes de Haan, geboren en wonende te Hemrik, trouwde op 19 december 1833 met de 26-jarige boerendochter Korneliske Hayes Wiegersma.
33 Op 8 mei 1835 trouwde de 21-jarige arbeider Jeen Ynzes Lageveen, wonende Terwispel, met de 22-jarige arbeidster Margjen Klazes Knobbe, geboren St. Johannesga, wonende te Terwispel.
34 Het dochtertje kreeg de naam Cornelia Maria. De moeder heette Cornelia Hendrica de Koek, de vader Hendrik van Lokhorst.
35 De Bie en Loosjes, *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden* I.
36 Hij overleed op 23 oktober 1869, oud 64 jaar, echtgenoot van Elske Jochums Akkerman.
37 De Bazuin 30 december 1864.
38 Beiden zijn dinsdag 24 mei '64 begraven. Op 4 juli van hetzelfde jaar overleed ook nog hun dochter Ulkjen Jacobs Zwerver, huisvrouw van F.J. Kamps.

XVI *Terwispel*

In het verveningsgebied bij Terwispel werd af en toe ook een dienst gehouden, in de schuur van veenbaas *Jan Dragtstra*. Voor een kerkdienst is een schuur natuurlijk niet de ideale plaats. Daarom verzocht de kerkeraad van Lippenhuizen de burgemeester van Opsterland op zondag de *school* van het Langerak bij Terwispel daarvoor te mogen gebruiken. Het mocht niet. Men bleef echter uitzien naar een gebouwtje voor de 'graverij'. Zo noemen de notulen het gebied bij Terwispel, dat bezig was van een boerendorp een turfgraverscentrum te worden.

Al in het begin van 1866 besloot de kerkeraad in Terwispel een hulpkerkje te bouwen, 30 voet lang en 20 voet breed, voor ± *f* 600,-. Daarin zou dan in de winter om de andere week en in de zomer iedere laatste zondag van de maand gepreekt worden.

Het kerkelijk weekblad *De Bazuin* van 1866 reikt ons nog een aantal belangrijke gegevens aan over de evangelisatie door de kerk van Lippenhuizen in *Terwispel* en *Hoornsterzwaag*. Ze zijn te belangrijk en te tekenend om ze hier niet door te geven. Namens de kerkeraad stuurt ds Van Lokhorst aan De Bazuin een kort stukje voor de rubriek Kerknieuws op. Het is gedateerd Lippenhuizen, 23 februari 1866 en mee ondertekend door *D. Veenstra*, scriba. In dit berichtje lezen we, dat de kerkeraad het beslist nodig vond in de veensteek bij Terwispel (de kant van Tijnje uit) een hulpkerkje te bouwen. In die streek woonde immers een belangrijk deel van de eigen gemeente, maar dat was zo'n 10 km van Lippenhuizen af, terwijl de dichtstbijzijnde hervormde kerk meer dan 5 km verderop stond 'waarvan men trouwens zeer weinig gebruik maakt'.

'Maar tot dat bouwen zijn onze krachten te klein, te meer omdat wij onder de schulden op ons kerkgebouw rustende, nog menigmaal zuchten. Daarom hebben wij in die streken, van huis tot huis gaande, een intekening beproefd, en is ons door de inwoners van verschillende gezindten een som beloofd van ongeveer f 200,-. Maar als wij op de zuinigste manier ons doel willen bereiken, hebben wij een som van 6 à 700 gulden nodig om onder 't dak te komen.

Daarom roepen wij in onze zwakheid voor deze gewenste zaak de hulp in van de gemeenten in ons vaderland en van ieder die met ons bidt: 'Uw koninkrijk kome,' voor wie het een eer is, de wet van Christus te volbrengen. In een gewoon huis kan het niet meer om de grote toeloop. Daarom broeders, helpt ons!

H. van Lokhorst, predikant
D. Veenstra, scriba[1]
Lippenhuizen, 23 februari 1866'

Het berichtje kreeg de goedkeuring van de classis Heerenveen, en de plannen konden worden uitgevoerd. Op maandag 23 juli '66 werd door diaken P. Zwerver de eerste steen gelegd van het op het dorpsgebied van Terwispel te bouwen hulpkerkje, waarna door ds Van Lokhorst 'gewezen werd op Gods goedheid in dit vreedzame werk, in een tijd van ellende en verwoesting, en op de noodzakelijkheid om zelf als levende stenen gebouwd te zijn op het fundament van apostelen en profeten, waarvan Jezus Christus is de uiterste hoeksteen.'

Ds Van Lokhorst liet aan 'belangstellenden' nog weten, dat nog *f* 600,- nodig was voor het bouwen van het hulpkerkje in Hoornsterzwaag 'om ook in die afgelegen veenstreek een deur des Woords te openen, de Evangelieverkondiging te bevorderen en de inwendige zending te behartigen.'[2]

Ruim anderhalve maand later - op zaterdag 9 september '66 - kon het gebouwtje[3] al in gebruik worden genomen. Ds Van Lokhorst preekte bij die gelegenheid over 2 Kron. 6: 8b: 'Dewijl dat in uw hart geweest is, mijn naam een huis te bouwen, gij hebt welgedaan, dat het in uw hart geweest is.'

'Een schaar van mensen - waarvan sommigen sedert jaren geen kerkdrempel betreden hadden - was met ons verblijd over Gods daden. Van Adams dagen af was het niet bekend geweest, dat hier een bedehuis was. Ons eenvoudig woord was bij aanvang ten zegen. De Heere zegt: "mijn woord zal niet ledig wederkeren". Verblijdt u met ons, gij allen die met uw liefdegaven ons hebt geholpen. Geen penning zal bij Hem vergeten zijn.'[4]

Een jaar later kon ds Van Lokhorst dankbaar gestemd het berichtje naar De Bazuin sturen, dat het in het veengebied van Terwispel goed ging:

Lippenhuizen, 17 september 1867: 'Geloofd zij de Heere, die onze geringe pogingen heeft willen zegenen, zodat wij jongstleden zondag na de tweede preek - voor een talrijk gehoor - in ons *hulpkerkje* te Terwispel ook een *zondagsschool* hebben mogen openen met 32 kinderen, welk getal wij hopen dat nog uitgebreid zal worden en voor de eeuwigheid rijke vruchten zal opleveren. Moge het mee tot blijdschap strekken voor hen, die ons met hun gebeden en met stoffelijke bijstand ondersteund hebben.'[5]

In het begin was de preekvoorziening in Terwispel moeilijk rond te krijgen. En hoe groot moest het honorarium zijn van een gastpredikant? Men besloot, dat een predikant van buiten, als hij in Terwispel preekte, 1/3 van de collecte zou ontvangen. Maar deze maatregel beviel heel slecht. 'En dus - aldus drs R. Kooistra - beginnen de dienstdoende ouderlingen en diakenen zich al hoe langer hoe meer zelfstandig te voelen in Terwispel en verschijnen zo slecht op de gewone kerkeraadsvergaderingen, dat men boeten gaat voorstellen voor hen, die niet of te laat verschijnen. Al in 1867 gaat een voorstel naar de classis om in Ter-

wispel een zelfstandige gemeente te institueren, wat dan ook het volgende jaar plaats vindt.'[6]

Ds J. Miedema - 9 januari 1870-26 september '75

Kandidaat J. Miedema werd op 9 januari '70 door R. Eising van Lioessens als eerste predikant van de gecombineerde gemeenten *Oldeboorn* en *Terwispel* bevestigd. Hij deed zijn intree met Gal. 4: 7b: 'en indien gij een zoon zijt, zo zijt gij ook een erfgenaam Gods door Christus.' Tijdens de dienstperiode van ds J. Miedema (1870-'75) deden volgens het ondertekeningsformulier een aantal jaren als *ouderling* dienst:

J. Dragtstra
Jan Willems Dam
Jan Geugjens Luik
P.O. v.d. Berg
H.J. Ruiter
H.J. Meijer

En als *diaken:*

J.P. Zwerver
H.W. Ram
P.J. v.d. Berg
Fr. J. Kamst
H.W. Lageveen
K.G. Krikke
E.G. Krikke

Aan deze rij moeten we nog toevoegen de naam van diaken *Jan Hendrik Piek* die in 1870 in die functie diende.

In de jonge gemeente Terwispel was het niet alles goud wat er blonk. Ds Miedema had vanaf het begin met moeilijkheden te kampen. Al in de kerkeraadsvergadering van 30 januari '70 moest men besluiten drie gemeenteleden te vermanen, 'daar zij zich te buiten zijn gegaan,' d.w.z. dat ze dronken waren geweest. Ook moest iemand worden vermaand, omdat hij op zondag werkte. Zelfs diaken Piek moest worden bestraft wegens nalatigheid in het kerkgaan, een kwaad dat vrij veel voorkwam en herhaaldelijk vermaning eiste.

Verder moest - we citeren verder ds J. Douma[7] - een echtpaar worden onderhouden over sabbathschennis en tappen op zondag. Een ouddiaken moest wegens dronkenschap worden bestraft. En dit alles in een vrij kort tijdsbestek.

We krijgen hieruit zeer sterk de indruk, dat de gemeente van Terwispel in de geestelijk donkere zuidoosthoek van Friesland een voorpost was, en dat zij zich evenmin als indertijd de gemeente van Corinthe, in haar heidense omgeving, van de besmetting van de wereld wist vrij te houden.

Ook met de financiën ging het in Terwispel niet zo best. De gemeenten van Oldeboorn en Terwispel waren gecombineerd onder voorwaarde dat beide gemeenten

elk de helft van de preekbeurten kregen en dat ze ook de helft van het traktement betaalden.

Toen de gemeente van Oldeboorn uit eigen beweging het traktement van *ƒ* 550,- tot *ƒ* 600,- per jaar had verhoogd, was de gemeente van Terwispel zelfs bereid van die *ƒ* 50,- verhoging ook de helft op te brengen. Maar het was een papieren maatregel; in de praktijk kwam er weinig van

terecht, althans in Terwispel. Ds Miedema beklaagde zich er anderhalf jaar later over, dat hij minder verdiende dan was afgesproken en stelde daarom voor, dat Oldeboorn voortaan *f* 400,- zou betalen en Terwispel *f* 200,-. Maar als compensatie zou Oldeboorn dan in de winter de weekdiensten en ook die van de feestdagen krijgen. Zo werd het ook besloten.

Ondanks deze verlichting van lasten bleef het echter in *Terwispel* tobben. De kerkeraad van Oldeboorn bood in *augustus 1875* ds Miedema aan voortaan heel zijn traktement te betalen, als de gemeente hem dan alleen voor zichzelf mocht hebben. Blijkbaar was ds Miedema zelf eerst met dit verzoek gekomen of heeft een wenk in deze richting gegeven, omdat in de notulen van Terwispel onder dagtekening van 14 augustus een notitie staat, waaruit blijkt, dat ds Miedema wenste ontslagen te worden van zijn verplichting om de gemeente van Terwispel te bearbeiden. Maar de kerkeraad van Terwispel weigerde hierop in te gaan.

Toch heeft Terwispel en ook Oldeboorn ds Miedema moeten loslaten. Want hij kreeg een beroep naar de gemeente van Zalk en nam het beroep aan. Daarom vroeg hij 11 september ‘wegens vertrek naar elders’ aan de kerkeraad van Terwispel een attestatie; aan *J. Zwerver* werd opgedragen ‘om atest te schrijfen en op te zenden’. Op 26 september '75 nam hij afscheid van zijn gemeenten.

We besluiten het verhaal van ds J. Douma met de volgende passage: Met ds Miedema ging een merkwaardige persoonlijkheid heen. Later heeft hij nog de gemeente van Zwartsluis gediend vanaf 1882 tot 1904. Hij bezat, zoals men daar nog van hem wist te vertellen, een rijke dogmatische kennis en hij was in de Schrift zó ervaren, dat hij zonder speciale voorstudie over de meeste teksten preken kon. Zo heeft hij op verzoek van een ouderling uit Vollenhove, die van deze gave wist en hem een zeer bijzondere tekst noemde, hierover tijdens de wandeling van Vollenhove naar Blokzijl al mediterend een preek opgebouwd en die daarna voor de gemeente van Blokzijl uitgesproken, die deze ouderling zijn leven lang is bijgebleven. Tot zover het verhaal van ds J. Douma.

We eindigen ons hoofdstuk over Terwispel met het vermelden van de bevestiging en intree van de 36-jarige *ds G. van Wageningen* op 9 april 1876. Ouderling H.J. Ruiter deelde dit heuglijk feit mee in een stukje in De Bazuin van 28 april 1876, waarin hij ook in het verleden terugblikte. Dit laatste is voor ons van belang en daarom halen we enkele passages uit het artikeltje aan:

‘Waar thans onze gemeente gevestigd is, waren voor het jaar 1866 wel enige Christenen aanwezig, maar die niet anders naar de ware kerk konden komen als in Lippenhuizen, 1½ uur van hier.

Maar ds H. van Lokhorst, destijds predikant in Lippenhuizen, kwam op de gedachte om hier een kerkje te helpen bouwen, een gemeente te stichten en zo door ijverige arbeid het volk hier die vreugde te verschaffen.’ Tot het vertrek van ds van Lokhorst (1869) was Terwispel gecom-

bineerd met Lippenhuizen. Om de 3 à 4 weken nam ds Van Lokhorst gezegend de dienst in Terwispel waar. ‘Naderhand hebben wij samen met *Oldeboorn* kandidaat J. Miedema beroepen, die ons met zegen diende. Maar ook hij is weer van ons vertrokken (1875) en dus werd de gemeente herderloos.’ Oldeboorn wilde voortaan alleen een dominee hebben. Ook Terwispel ging nu apart beroepen. ‘Spoediger dan wij dachten kwamen wij in het bezit van een pastorie en de leraar die wij beriepen, kwam over en helpt ons!’ 's Middags deed ds G. van Wageningen zijn intree met Lukas 14: 23. ‘Ons kerkgebouw kon 't volk bijna niet bevatten.’

De naam van de kerk van Terwispel is nu veranderd in die van *Tijnje*, een jong dorp in Opsterland, na 1900 als dorp afgescheiden van Terwispel, op het gebied waar het in de 19e eeuw door verveningen was ontstaan.

Eindnoten:

1 De Bazuin 20 april 1866. We hebben spelling en stijl enigszins gemoderniseerd.
2 De Bazuin 3 augustus 1866.
3 Het stond op het perceel land kadastraal gemeente Gorredijk sectie A no 250.
4 De Bazuin 21 september 1866.
5 De Bazuin 20 september 1867.
6 Herdenkingsnummer bij het 100-jarige bestaan van de Gereformeerde kerk van Lippenhuizen-Hemrik, pag 24.
Toch achten wij het mogelijk, dat de instituering al in 1866 heeft plaatsgevonden.
7 Friesch Kerkblad 30 juli 1937.

XVII *Hoornsterzwaag*

Omstreeks 1860 speelden ds Van Lokhorst en zijn kerkeraad van Lippenhuizen met de gedachte in *Hoornsterzwaag* - één van de buitengewesten van de Afgescheiden kerk van Lippenhuizen - eveneens een hulpkerk te stichten. In zijn al geciteerd bericht over de ingebruikneming van het kerkje in Terwispel, schrijft ds Van Lokhorst ook:

‘O, zo gaarne zouden wij ook een station willen oprichten in *Hoornsterzwaag*, 1½ uur zuidoostelijk, zoals de hulpkerk (van Terwispel) noordwestelijk van ons gelegen is. Waarom dadelijk bouwen? vraagt iemand. Neem wat tonnetjes enz. met planken erop en gij hebt een kerk. Dit zou waar zijn, als wij maar eerst huisdak hadden. In de winter gingen we daar steeds catechiseren, maar soms moest een winter voorbijgaan, omdat we niet onder dak konden komen.

Graag zouden we er ook preken, de velden zijn wit om te oogsten. Tot ons leedwezen - omdat wij niets doen konden - werd er voor twee jaren een hulpkerkje gebouwd door de Hervormden, die niet aan het doel beantwoordt. De *moderne leer vindt geen aanrakingspunt in 't geweten*.

Maar we zijn te machteloos om voor 4 à 500 gulden dáár een onderdak te krijgen. Dus zal dat veld wel woest blijven liggen, niet waar? Met de kerk te Terwispel zijn we op de helft. Ongeveer nog *f* 350,- ontbreken ons. De Heere bewege nog vele Hem liefhebbende harten, om bij hun bede 'Uw koninkrijk kome' ons de helpende hand te reiken.'[1]

Bijna een jaar later schreef ds Van Lokhorst namens de kerkeraad van Lippenhuizen aan de Bazuin, na eerst bedankt te hebben voor enkele giften, ontvangen voor het hulpkerkje te Terwispel:

'Nu zou het ons echter leed doen, als wij *Hoornsterzwaag*, dat op ruim 1½ uur afstand aan de andere kant van ons gelegen is, onbearbeid moesten laten liggen. Nog enige vonken zijn daar aanwezig van de prediking door wijlen ds H. de Cock eerste Afgescheiden leraar, aldaar verricht. Mocht het de Heere behagen, die rijk is in barmhartigheid, om door de prediking van het evangelie en de werking van zijn H. Geest die vonken nog tot een vlammend en lichtend vuur aan te blazen.

Om daar echter geregeld in de prediking van het evangelie te kunnen werkzaam zijn, moeten we daar eerst een schuur of zo iets hebben om daarin regelmatig te kunnen vergaderen. Hebben we in *Terwispel* enigermate mogen slagen, gaarne zouden we ook de streek van *Hoornsterzwaag* willen annexeren, die nog *veel volkrijker*, nog *veel heidenser*, maar ook nog *veel armer is dan de eerste.*'

Na gezegd te hebben dat er 3 à 400 gulden nodig is, besluit hij met de woorden: 'Broeders! Vrienden van het Godsrijk! *Zullen wij ons vaderland met de vale sluier der moderne leer laten overdekken*, en zullen wij geen krachten inspannen om zoveel mogelijk een overblijfsel te redden, dat als getuige van de waarheid daar tegenover staat? *Of zullen wij dat overblijfsel prijsgeven aan de dubbelzinnigheid van een onkerkelijk kerkisme en laten wegzinken in de bajert van een onevangelische evangelisatie?*'[2] En in De Bazuin van 20 september ' 67 lezen we van de hand van ds Van Lokhorst: 'Gaarne zouden we ook in de *Compagnijen* bij *Hoornsterzwaag* een predikplaats hebben om ook daar geregeld te kunnen arbeiden; tien gulden ontvingen we reeds voor dat doel van de jongelingsvereniging te Ferwerd, wat we hierbij met dankzegging vermelden in de hoop, dat ook andere jongelingsverenigingen daardoor zullen opgewekt en aangemoedigd worden om dat voorbeeld te volgen en zo mee aan de inwendige zending bevorderlijk te zijn. Neige de Heere daartoe veler harten!'

In Hoornsterzwaag kreeg de kerkeraad van Lippenhuizen niet zo gemakkelijk vaste voet als in Terwispel. Men probeerde een plekje grond aan te kopen 'bij de sluis in de Comp.ie'. Toen dit niet lukte, vroeg men de bemiddelde ds J. Nederhoed in Heerenveen in de Compagnie een huis te kopen 'ten einde ons daarvan een stukje grond tegen waarde over te doen' om er een kerkje op te bouwen. Het resultaat van alles was, dat men zich voorlopig in Hoornsterzwaag bleef behelpen met een schuur van *S. van der Hoek*. Tot 1890 hebben de Hoornsterzwaagsters tot de

gemeente van Lippenhuizen behoord. Naar dit dorp moesten ze dus voor hun kerkgang. Dit was geen hanestapje. In 1940 - bij het 50-jarig bestaan van de Gereformeerde kerk te Hoornsterzwaag - schreef de plaatselijke scriba J. Faber hierover in een gedenkschrift: Het was ‘lang niet gemakkelijk voor het voorgeslacht om de kerkdiensten te bezoeken. Langs vaak glibberige paden, over wijken met slechts zeer primitieve bruggetjes, werd via ‘Welgelegen’ (een streekje ten noorden van de Schoterlandse Compagnonsvaart) iedere zondagmorgen koers gezet naar *Lippenhuizen*. Het kerkgebouw stond even ten westen van de Driehoek (d.i. de driesprong ten westen van Lippenhuizen).

Nauwelijks was in de winter het daglicht doorgebroken of de tocht werd aanvaard. Natuurlijk lopende; fietsen waren er nog niet. Men had een pakje met proviand bij zich, want er viel niet aan te denken om tussen de diensten naar huis te gaan.

Uiteraard zocht men eikaars gezelschap. Wie denkt hier niet aan Ps 122? In de pauze tussen de beide diensten werden bij een kop koffie, tegen een kleine vergoeding door de koster gezet, in de koffiekamer op de gaanderij van de kerk, de boterhammen genuttigd. Eén van de broeders leidde de tafel. Druk werd er dan nagepraat over de morgenpreek, tot onderlinge opbouw en stichting.

Na het beëindigen van de tweede dienst werd de terugreis weer gezamenlijk afgelegd. Het was donker, als men 's avonds, soms bespat en bemodderd thuiskwam.’

En de scriba stelt dan de vraag: ‘Zouden wij het nog zo kunnen; zouden wij, als het moest het nòg zo willen?’

Ds Van Lokhorst had dus eigenlijk drie preekplaatsen: *Lippenhuizen, Terwispel* en *Hoornsterzwaag*, maar hoe ijverig hij ook was, het steeds heen en weer lopen naar Terwispel of Hoornsterzwaag werd hem toch te veel. Er moest dus wat in het preekbeurtenrooster gesnoeid worden. Verschillende regelingen kwamen uit de bus. In de kerkeraadsvergadering van juni 1868 werd besloten, dat de predikant om de derde zondag in Terwispel zou preken. Ds Van Lokhorst was bereid dan altijd te lopen en zou zelf de onkosten van stalling voor zijn rekening nemen als een boer hem soms met paard en rijtuig haalde en bracht! De belangeloosheid van ds Van Lokhorst valt hier op. Toch bleef deze regeling maar kort bestaan, omdat Hoornsterzwaag er wat bekaaid afkwam. Goed, het deel van de gemeente in Hoornsterzwaag kon om de derde zondag een middagdienst krijgen, onder voorwaarde dat de leden daar dan maandelijks *ƒ* 12,- in het traktement zouden bijdragen, éénmaal per jaar de classiskosten zouden betalen, de leraar 10 korf aardappelen zouden geven en zouden instaan voor *ƒ* 10,- ‘tot de slagt voor den Leeraar’.

Bovendien zou er ook op een dag in de week in Hoornsterzwaag een dienst zijn d.w.z. van half augustus tot half mei en 's winters alleen bij lichte maan. Er kwam nog iets bij: ‘Ook geniet de Leeraar vrijheid om zonder driekanten hoed (dus zonder steek) te mogen komen en zal hij bij

avond thuis gebracht worden.' Erheen moest hij dus de 8 km maar lopen. En een deel van zijn ambtsgewaad - de driekanten steek - mocht hij thuis laten. Was het - we vragen het maar - omdat hij dan bij de onkerkelijken teveel de aandacht trok en zo vijandschap en lachlust opwekte?

Toch is van een zorgvuldige ambtelijke bearbeiding van Hoornsterzwaag toen niet veel terecht gekomen. Gezien de afstand en de middelen van vervoer van die dagen kon het ook haast niet anders. Pas in 1890 - we hebben het al gezegd - is *Hoornsterzwaag* een zelfstandige gemeente geworden.

Eindnoten:

1 De Bazuin 21 september 1866. De cursivering is van ons.
2 De Bazuin 2 augustus 1867.

XVIII *Oldeboorn*

Er is wel eens gezegd, dat Oldeboorn en Dokkum de oudste plaatsen in Friesland zijn. Zeker is in elk geval, dat Oldeboorn één van de oudste dorpen is.

Het ligt in *Utingeradeel*, in het lage Midden van Friesland, en was vroeger de hoofdplaats van genoemde gemeente. Maar deze eerste plaats heeft het later moeten afstaan aan het wat westelijker gelegen *Akkrum*. Al vanuit de verte ziet men de fraaie hoge toren van de hervormde kerk in Oldeboorn - enigszins te vergelijken met die van Hindeloopen - in de wijdheid van het lege landschap oprijzen. Oorspronkelijk telde het streekdorp twee rijen huizen, aan elke kant van het riviertje de Boorn één.

Wat het kerkelijk leven betreft, in Oldeboorn heeft heel lang als hervormd predikant gestaan *Jodocus Heringa* (1786-1837). Het is wel interessant hierbij te zeggen, dat hij de schoonvader was van Tamme Foppes de Haan, die in 1854 één van de vier eerste professoren aan de Theologische school in Kampen is geworden.

Ds Heringa werd opgevolgd door Arjen Buwalda van Holkema (1838-'85), die theologisch de Groninger richting was toegedaan.

In Oldeboorn fungeerde ook een doopsgezinde gemeente. Eigenlijk waren het er twee, die resp. een rekkelijke en strenge richting vertegenwoordigden. In 1886 is er tussen deze beide groeperingen een samensmelting tot stand gekomen. Daardoor hadden de doopsgezinden een kerkgebouw over, dat voor *ƒ* 4040,- is verkocht aan de Chr. Geref. kerk (later Geref. kerk).

In de kerkeraadsnotulen van de 'Vereenigde Doopsgezinde Gemeente' te Oldeboorn is nog een interessante notitie over deze verkoop te vinden (5 oktober 1887). Van de Chr. Geref. kerk te Oldeboorn was een schrij-

ven binnengekomen met het verzoek de leegstaande kerk met pastorie te mogen kopen. De reactie van de doopsgezinde kerkeraad was als volgt: 'Waar de Christelijk Gereformeerde Gemeente hier nu éénmaal is, en zich althans onder de leiding van haar tegenwoordige Leeraar door verdraagzaamheid kenmerkt, is niemand hier tegen.'[1] Het kerkgebouw, sterk verbouwd, doet nog steeds dienst als gereformeerde kerk. In de voorgevel prijkt het jaartal 1738.

We gaan ons nu bepalen tot het ontstaan van de Afgescheiden kerk in Oldeboorn en haar geschiedenis van de beginjaren. Nòg is in Oldeboorn de overlevering niet helemaal verdwenen, dat in het begin van de Afscheiding mensen uit Oldeboorn te voet door de weilanden naar het 8 km verder gelegen Tjalleberd trokken om daar bij de Afgescheidenen te kerken.

Ook uit de archiefstukken blijkt, dat in Oldeboorn al vroeg enige Afgescheidenen of althans met de Afscheiding sympathiserenden hebben gewoond, die toen wel in *Tjalleberd* kerkten. Op een zondag in juli 1836 waren drie Oldeboornsters aanwezig geweest op een 'verboden' godsdienstoefening in Tjalleberd, waarin oefenaar H.J. Wind was voorgegaan. Deze drie personen waren *Hendrik P. van der Werf, Sint Gerlofs*, de smid, en *Aaltje Reinders*.

En uit een verzoekschrift van september '36 vernemen we, dat ook *Sietske Slottje* en *Feytjen* Tuinema, beiden naaister te Oldenboorn, de godsdienstoefeningen in Tjalleberd wilden bijwonen (zie hoofdstuk *Wolvega*).

Was in mei 1843 de gemeente in Tjalleberd officieel door de regering erkend, de Oldeboornsters wilden niet achterblijven. Ze dienden een jaar later - in mei 1844 - ook een verzoek bij de koning in om als zelfstandige gemeente te worden toegelaten.[2] Het stuk was door 11 personen ondertekend, allen wonende in Oldeboorn.

Het waren: *Jacob Everts Feringa*, en zijn vrouw *Antje Thomas Boontje*.[3] Hij was een smid uit Niehove, gemeente Oldehove (Gr), afkomstig, in welke gemeente hij bij de Afscheiding in Kommerzijl een stormachtige rol had gespeeld. De 47-jarige *Sint Gerlofs Smit*, van beroep 'grofsmid' en zijn vrouw *Tjitske Jans Prins* (in 1801 geboren in Wanswerd). Hij overleed op tweede Kerstdag 1865, bijna 69 jaar oud. 'Schoon veelal bekrompen voor zichzelven over zijn geloofsaandeel was zijn hoop gegrond op het bloed van Christus', aldus de overlijdensadvertentie door zijn vrouw in De Bazuin geplaatst.

Verder de 38-jarige schipper *Lippe Hieltjes de Haan* en de 41-jarige *Sijke Hendriks Hofstra*. Het vierde echtpaar was de 39-jarige timmerman *Eize Alberts Haasdijk* en de 44-jarige *Boukjen Jacobs Eizinga*.

Tenslotte Sietske Sjoerds Slottje, een 37-jarige naaister, *Pietje Fokkes de Jong*, 49 jaar oud en getrouwd met de schippersknecht Jacob Martens Bakker, en *Froukje Jacobs van der Zee*.

Deze elf ondertekenaars behoorden volgens grietman W.H. Lycklama à Nijeholt allen tot ‘de geringere stand’. Slechts drie van hen waren in de ‘Personeele dorpsomslag’ aangeslagen, van wie twee in de op één na laagste, en één in de laagste klasse. Financieel gezien stelde het groepje dus nauwelijks iets voor. Om het toch al kleine aantal ondertekenaars iets op te voeren, hadden ook vier getrouwde vrouwen hun naam bij die van hun mannen gezet. En dan kwam men toch nog maar uit op totaal elf ondertekenaars.

In het dorp Oldeboorn - aldus de grietman - bestond een ‘aanzienlijke’ hervormde gemeente, maar slechts één van de ondertekenaars had zich daarvan officieel afgescheiden. Als nu een enigszins ‘aanmerkelijk getal’ het verzoekschrift had getekend, dan zou er reden zijn positief te reageren, maar nu adviseerde hij tot afwijzing van het verzoek.[4] Terloops merken we hier op, dat de hervormde gemeente van Oldeboorn c.a. in 1836 ruim 550 zielen telde, van wie 185 belijdend lid waren (een hoog percentage voor die tijd). In heel de ring Lemmer lag dit percentage hoog, in tegenstelling met de kerken in menige andere ring in Friesland.

De Gouverneur dacht er wat gunstiger over en schreef de minister van Eredienst, dat het verzoek toch eigenlijk moeilijk afgewezen kon worden, omdat de ondertekenaars aan alle voorwaarden hadden voldaan, en ook al in andere plaatsen aan een betrekkelijk klein aantal ingezetenen ‘de toelating als afzonderlijke Gemeente was verleend’.[5] Maar de minister was weer van oordeel, dat de ondertekenaars van het verzoekschrift eerst officieel en schriftelijk een bericht van afscheiding bij de hervormde kerkeraad moesten indienen en een afschrift daarvan aan het grietenijbestuur overleggen.

Inderdaad hebben 6 leden van de hervormde kerk te Oldeboorn zich gezamenlijk per brief tot hun kerkeraad gewend met de mededeling, dat ze zich bij de Chr. Afgescheiden Gereformeerde gemeente hadden gevoegd. Van hun *schriftelijke* onttrekking wilden ze van de hervormde kerkeraad graag een bevestiging ontvangen.[6]

Maar de hervormde kerkeraad werkte niet mee. Hij besloot de kennisgeving van onttrekking als zodanig niet aan te nemen, maar te eisen, dat ieder *persoonlijk* zich schriftelijk afscheidde.[7] Dat dit toch te ver ging, zag de kerkeraad drie maanden later ook wel in, want toen accepteerde hij de brief van de 6 ondertekenaars met de mededeling van onttrekking wél, maar zou daarvan pas ‘een bewijs’ geven, wanneer dit opnieuw werd gevraagd.[8]

Blijkbaar is dit niet gebeurd, want een jaar later - mei 1845 - meldde de Gouverneur aan de minister dat de hervormde kerkeraad de gevraagde verklaring nog steeds niet had ontvangen. Hij voegde eraan toe, dat één van de 11 adressanten ‘naar elders’ was vertrokken, en een ander ‘wegens diefstal in de gevangenis zit’. Daarom adviseerde de Gouverneur het rekest ‘tot nader aanvrage buiten beschikking’ te houden. En zo is

het gebeurd. Pas in 1860 kwam er van de Afgescheidenen in Oldeboorn een nieuw rekest om erkenning als zelfstandige gemeente.

We hebben al vermeld, dat omstreeks 1836 enkele Oldeboornsters in Tjalleberd kerkdiensten van de Afgescheidenen bezochten. Toen de Afgescheiden kerk van Tjalleberd werd opgeheven en opging in die van Heerenveen, kon op de kerkeraadsvergadering in april 1852 in Heerenveen gehouden, worden meegedeeld, dat enige leden te Oldeboorn zich bij de gemeente van Heerenveen hadden gevoegd.

Af en toe kwam de dominee van Heerenveen voor de Afgescheidenen in Oldeboorn preken. Een bewijs daarvan is een notitie in een bewaard gebleven dagboek van Lieuwe Jans de Jong, boer te Oldeboorn, lid van de doopsgezinde gemeente aldaar.[9] Op 20 december 1853 (een dinsdag) tekent hij in zijn dagboek aan, onder het hoofdje 'Fijnpreek': 'Hedenavond hadden de Afgescheidenen hier hun Leeraar van Heerenveen om een godsdienstoefening te doen.' Dit was ds E. Breitsma. 'Zeer velen maakten hiervan gebruik om hem te horen. Sommigen uit geloof, sommigen uit nieuwsgierigheid, sommigen uit belangstelling, sommigen om stof tot spotten.

Midden in de godsdienstoefening kwam de heer Burgemeester, secretaris en 3 politie-agenten in het vertrek en schreven de namen van alle aanwezigen op, die niet bijtijds gevlucht waren. De Leeraar stond pal en verkondigde Gods Woord alsof er niets gebeurde. Ook hij werd in vrede gelaten en (tegen hem) niets gezegd. Het was in een van particulieren gehuurde kamer. Men had geen vergunning gevraagd aan het bestuur (en was) onwillig om het te doen. Een vergadering van meer dan 20 man. Hier ongewoon!'

We voegen eraan toe: Inderdaad was zoiets ongewoon in het anders zo rustige Oldeboorn. Oldeboorn was geen Tjalleberd. In dat dichtbij gelegen dorp was op het gebied van het houden van verboden godsdienstoefeningen meer spektakel te beleven geweest.

Dat nog steeds met gemengde gevoelens werd geconstateerd, dat iemand tot de Afgescheidenen, tot de 'fijnen' behoorde, blijkt uit een notitie in het dagboek, op 13 mei 1854: 'Mijn broer Fokke krijgt een separatistische meid.' Dit viel op.

Uit de notulen van de classis Heerenveen van 14 mei 1856 blijkt, dat men in Oldeboorn een eigen gemeente wilde. Men was daar zelfs al bezig een eigen kerkgebouwtje in orde te maken. De classis besloot, dat onder toezicht van Heerenveen in Oldeboorn een ouderling en een diaken gekozen mochten worden en de classispredikanten om de 4 à 5 weken in Oldeboorn zouden preken. Maar voorlopig bleven de Oldeboornsters nog aan de gemeente Heerenveen verbonden. Anderhalf jaar later, op de classisvergadering van 26 november '57 kwam de officiële instituering van de gemeente ter sprake. Afgesproken werd, dat ds Van der Scheer van Lippenhuizen die plechtigheid zou leiden. Dit is kort daarop ook ge-

beurd, want op de volgende classisvergadering was de nieuwe gemeente Oldeboorn vertegenwoordigd door ouderling *Freerk Annes Elzinga*[10], van beroep 'huisverwer', en diaken *Karst Jacobs Greidanus*,[11] een 'venter'. Het jaarboekje geeft dus terecht als jaar van instituering aan: 1857. Maar ongetwijfeld zijn er al vanaf 9 november 1856 geregeld samenkomsten in Oldeboorn gehouden, wat blijkt uit het kasboek van de kerk.

De gemeente was maar klein, en arm wat het geld betreft. Dit valt af te leiden uit de opbrengst van de collecten in de drie diensten van 9 november '56: resp. slechts 42, 48 en 32½ cent. Alleen op zondagmiddag 16 november en 28 december werd boven een gulden gecollecteerd. Toch bedroeg het totaal bij het eind van 1856 nog *f* 30,86½, welke afrekening goedgekeurd is door *Sint Gerlofs Smit, Karst Jacobs Greidanus* en *Jan Langhout*, een 39-jarige koopman.[12]

De eerste doopbediening te Oldeboorn vond plaats op 16 november 1856, toen ds Groenevelt van Mildam doopte *Janke*, dochter van ouderling *Freerk A. Elzinga* en *Bontje Winters*. Dit wijst er weer op, dat al in 1856 in Oldeboorn geregeld diensten zijn gehouden.

De eerste Afgescheidenen

In het lidmatenboek zijn de namen van de eerste leden van de gemeente te vinden:

> *Sietske Sjoerds Slottje*, een naaister, die in 1836 al had opgegeven, dat ze in Tjalleberd de godsdienstoefeningen wilde bijwonen;
> *Pietje Fokkes de Jong* (getrouwd met Jacob Martens Bakker), haar drie dochters *Engeltje, Metje* en *Fokje Bakker*, de laatste getrouwd met *Karst Jacobs Greidanus*, één van de eerste kerkeraadsleden. En haar zoon *Fokke Bakker* (schippersknecht) en diens vrouw *Wietske Poorte*.

Verder *Sint Gerlofs Smit* (een smid, in 1797 in Lippenhuizen geboren) en zijn vrouw *Tjitske Jans Prins*, met hun zoon *Gerlof Sints Smit;* achter diens naam staat: overleden te Oldeboorn, 1871; ouderling der gemeente en in het geloof gestorven.

Tenslotte nog *Geeske Hedzerds Blijsma, Korneliske Poorte, Sjoerd Durks Albertsma, Lieuwe Durks Albertsma* (scheepstimmerknecht, getrouwd met Doetje van der Vegt), *Freerk Annes Elzinga*, de eerste ouderling, en zijn vrouw *Bontje Jannes Winters*.

De personen met de hierboven gecursiveerde namen waren allen al lid vóór de gemeente te Oldeboorn zelfstandig werd. Voor vier personen is 'de tijd van aankomst', zoals het genoemd wordt, 20 november 1856 nl. voor *Antje Sjoerds Slottje*, voor timmerman *Eize Alberts Haasdijk* en zijn vrouw *Boukje Jacobs Eizinga*, en voor *Stijntje Geerts Kalsbeek*, een 'breischoolhoudster'.

In 1857 voegden zich nog 5 leden door belijdenis bij de Afgescheiden kerk van Oldeboorn. Het waren *Lippe Hieltjes de Haan*, een schipper, en zijn vrouw *Sijke Hendriks Hofstra, Trijntje Annes van Dijk, Hen-*

drik Attes Aarts, een zeilmaker, en *Tjitske Douwes Talman*.

Een enkele keer kwam met attestatie een lid uit een andere plaats over, zoals in 1859 *Oene Annes Veenbaas* van de gemeente Mildam, die in Nes onder Akkrum woonde. Ze woonden bijna allen in Oldeboorn; pas sedert 1867 vinden we een enkel lid te *Haskerdijken, Terhorne* en *Rauwerd*.

De oudste aanwezige notulen dateren van woensdag 16 december 1857, toen de kerkeraad vergaderde onder leiding van de consulent, R.L. van der Scheer van Lippenhuizen. Deze vergadering - aldus ds J. Douma - is er blijkbaar één geweest van kerkeraad en stemhebbende leden, want toen zijn gekozen tot ouderlingen *Karel Greidanus* met 9 stemmen en *Freerk Elzinga* met 7 stemmen; en tot diaken *Jan Langhout* met 9 stemmen en *Gerlof Smit* met 7 stemmen.

Op voorstel van de consulent werd niet weer een kerkvoogd benoemd, maar tot boekhouder gekozen *Jan Langhout*, terwijl tot preeklezers werden benoemd: Jan Langhout, die in de morgen- en avonddienst zou preeklezen, en *Karel Greidanus* en *Freerk Elzinga;* zij zouden het in de middagdienst doen. Jan Langhout hoefde niet naar kerkelijk werk te zoeken; hij was tegelijk diaken, scriba, boekhouder en voornaamste preeklezer in de vacante gemeente. Al een half jaar later verhuisde hij naar Heerenveen. *Eize A. Haasdijk* werd als diaken zijn opvolger.

Twee dagen later werd opnieuw kerkeraadsvergadering gehouden, het kerkvoogdij boek van Sint Smit overgenomen met een batig saldo van □ 8,60½, terwijl in de daarop volgende dienst de ambtsdragers door ds Van der Scheer van Lippenhuizen zijn bevestigd. Deze 18e december 1857 is dus de dag geweest van de officiële instituering van de Afgescheiden gemeente te Oldeboorn.

Uit het boek van de ontvangsten en uitgaven valt op te maken, dat sedert 24 april '57 de diaconale onderstand is begonnen, toen twee korf aardappels à *ƒ* 1,25, één paar nieuwe kousen voor *ƒ* 1,40 en één paar hemden voor *ƒ* 1,64 aan arme gemeenteleden zijn verstrekt.

Verder staan nog als giften opgetekend: een laken, een nieuwe bedzak, korven turf, en *ƒ* 7,- aan iemand gegeven voor het ‘timmeren van 't schip’. Er behoorden nogal wat schippers tot de gemeente.

Ds J. Douma vervolgt: De notulen zijn verder goed bijgehouden. Zo vinden we in die van 4 januari 1858 een ‘budelontvangst’ genoteerd van □ 27,- terwijl het voorstel van Freerk Elzinga om een tweede boekhouder te benoemen, werd afgewezen en ‘tegengesproken en dus als overtollig beschouwd’. In een volgende vergadering heeft Elzinga over zijn snood voorstel zelfs ‘schuld beleden... doch meende in dezen een goede bedoeling te hebben’. We nemen het graag aan.

Toen de gemeente te Oldeboorn zelfstandig was geworden, wilde ze natuurlijk ook graag een eigen predikant hebben. Weliswaar werd er in de weekdiensten gedurende de wintermaanden door dominees uit de classis Heerenveen gepreekt, maar zondags kon men slechts om de 8 weken op

een predikant rekenen; voor de rest waren het leesdiensten, waarin een preek werd voorgelezen. Begrijpelijk genoeg, dat de Oldeboornsters hun best deden een eigen dominee naar hun dorp te halen.

Nadat de classis Heerenveen daarvoor toestemming had gegeven, als Oldeboorn hem zelf geheel kon onderhouden, werd in augustus 1858 een drietal gemaakt, waaruit *M. Brouwer*, 'proponent aan de Hoogeschool te Kampen' werd gekozen. Hij bedankte echter en ging naar Enumatil. Nu verloren de Oldeboornsters de moed en zagen van verder beroepen af. Er zat dus niets anders op dan zich verder grotendeels met preeklezen te behelpen.

Tussen de preeklezers, ouderling *Freerk Elzinga* en diaken *Gerlof Smit* boterde het niet. Laten we maar dadelijk zeggen, dat de schuld bij Elzinga lag. Deze beschuldigde op de classis diaken Smit, die ook recht van preeklezen had, ervan, dat deze op eigen houtje preken uitzocht en dat opzettelijk over verzen, die hem, Elzinga, moesten pijn doen.

De consulent, ds Van der Scheer, probeerde met de andere kerkeraadsleden in een samenspreking bij Elzinga aan huis, de kwestie op te lossen. Het liep daar fout, omdat Elzinga, driftig geworden, riep: 'Er uit kerels, er uit, mijn deur uit.'

De volgende dag vond o.l.v. ds Uitterdijk van Joure een nieuw gesprek plaats. Nog lukte het niet. De dag daarop werd opnieuw een vergadering gehouden, waarbij ook de manslidmaten van Oldeboorn aanwezig mochten zijn.

Nu besliste men, dat diaken Smit kon blijven preeklezen, mits hij in de keuze van de preek overleg pleegde met de ouderlingen 'zoals het tot nog toe gegaan is'. Elzinga bleef weigeren mee te werken en daarom werd besloten, dat hij zo niet langer kon voorgaan met lezen, bidden en catechiseren, zolang hij zijn schuld niet erkende en zich niet met de kerkeraad verzoende, omdat hij nu al een tijdlang te 'drijvig' was.

In de vergadering van de mei-classis '59 wees een commissie Elzinga aan als de oorzaak van alle onvrede. Hij was 'opgewonden, meesterachtig, onverstandig en zeer partijdig'. Vermaningen en terecht wijzigingen legde hij naast zich neer. Daarom werd hij voor drie maanden als ouderling geschorst. Maar zie, drie maanden later verscheen Elzinga toch weer op de classisvergadering als afgevaardigde van Oldeboorn.[13]

Hij vertelde zich in aanwezigheid van kerkvisitatoren met de kerkeraad te hebben verzoend. Dat was waar. In de kerkeraadsnotulen van 30 juni '59 lezen we, dat de visitatoren van de classis Heerenveen (ds Van der Scheer van Lippenhuizen en ds T.H. Uitterdijk van Joure) de 'twist hebben uitgedoofd', die was ontstaan tussen br Elzinga en andere kerkeraadsleden. Sommige classisafgevaardigden vonden terecht, dat de kerkeraad van Oldeboorn de afloop van deze zaak eerst op de classis had moeten brengen, alvorens Elzinga weer af te vaardigden. Na een onderhoud met hem te hebben gehad, keurde de classis Elzinga's 'wederherstelling' toch goed.

Erkenning

Het jaar 1860 is voor de gemeente van Oldeboorn een belangrijk jaar geweest, want in de loop hiervan is ze door de regering erkend. Het was zo gegaan: Op 23 april 1860 hadden Freerk Annes Elzinga c.s. een rekest aan de koning gestuurd om erkenning als Christelijke Afgescheidene Gereformeerde gemeente te Oldeboorn. Het stuk was door 36 personen ondertekend. Dit was dus niet weinig. We hebben het stuk met de handtekeningen onder ogen gehad.[14]

Als reden van afscheiding van het Hervormd kerkgenootschap gaf men op, dat de drie met Gods Woord overeenkomende formulieren van enigheid, vastgesteld op de synode van Dordrecht 1618/19, door het genoemd kerkgenootschap werden verloochend. (Dit waren de Nederlandse geloofsbelijdenis, de Heidelbergse catechismus en de Vijf artikelen tegen de Remonstranten, de zogenaamde Dordtse Leerregels).

Als 'huishoudelijk reglement' was dat van de al erkende Afgescheiden gemeente te Joure aangenomen. Ds T.H. Uitterdijk van Joure zou de sacramenten bedienen en de bedoeling was de kerkdiensten te houden in een gebouw staande op de *Waeze* te Oldeboorn 'plaatselijk no. 251a'. Zoals blijkt uit een schrijven van de burgermeester aan de commissaris des Konings was dit een gedeelte van een pakhuis, dat stond 'op het einde van het dorp',[15] d.i. nu Waeze oosteinde no. 3. Aan de achterkant is nog te zien, dat het een kerkgebouw is geweest.

De commissaris van de provincie kon weinig anders doen, dan adviseren tot toelating, omdat al in 1844 gunstig was beschikt op een soortgelijk verzoekschrift, door veel minder personen ondertekend, en omdat het kerkgebouw ver genoeg van andere kerken aflag. We hebben dit verzoekschrift van 1844 al op een vorige pagina behandeld.

Bij K.B. van *4 juni 1860 no. 22* is de Afgescheiden gemeente van Oldeboorn dan ook door de regering erkend. Van de 36 ondertekenaars hadden er 8 ook het verzoekschrift van 1844 getekend.[16] We hebben ze al genoemd.

De namen van de resterende 28 personen hebben we in de aantekeningen geplaatst.[17]

Het was - aldus ds J. Douma - een versterking voor de gemeente, dat in november 1861 *Willem Geerts Visser* en *Jantje Rients van der Stal* met attestatie óverkwamen van Sneek. Omdat hij uitnemende gaven bezat, werd aan de gemeente voorgesteld hem te nemen als derde ouderling. Dit werd goedgevonden.

Ook viel in goede aarde het verzoek van Visser zelf, gedaan 2 december 1861: Of hij naar de gave door God hem gegeven, mocht voorgaan in het openbaar om tot stichting van de gemeente te spreken. Alle kerkeraadsleden waren van oordeel, dat dit 'voor de goede zaak des Heeren' zeer wenselijk zou zijn. Uit het onderzoek, op 10 december door ds H.J. van Lokhorst ingesteld, kreeg de kerkeraad van Visser een geweldig goede indruk. Op de vraag van ds Van Lokhorst, of er ook enige finan-

ciële regeling was - oefenen mocht niet gesalarieerd worden - werd ontkennend geantwoord. Verder werd op voorstel van ds Van Lokhorst goedgevonden, dat Visser voorlopig eerst alleen in de eigen kerk zou voorgaan. En zo kon Visser als lerend ouderling zijn werk aanvaarden. Een financiële *regeling* mag dan niet getroffen zijn, maar het boek van de kerkelijke uitgaven laat wel zien, dat hem vrij geregeld wekelijks *f* 6,- werd uitbetaald.

Ouderling Visser had zeker gaven. Telkens weer verschijnen op de kerkeraadsvergadering, bij hem aan huis gehouden, mannen en vrouwen, die belijdenis van hun geloof wensen af te leggen.[18] Het werd dan ook als een verlies gevoeld, dat Visser in maart 1863 naar *Medemblik* vertrok, waar hij ook voorganger van de gemeente werd. Later is hij nog dominee ‘op artikel 8’ geworden en heeft o.a. lang in *Urk* gestaan. De bekende prof T. Hoekstra van Kampen was zijn schoonzoon. Visser was befaamd om zijn redenaarsgaven en helder oordeel.

Door zijn vertrek werd - we volgen weer hoofdzakelijk een artikel van ds Douma - in Oldeboorn de behoefte aan een eigen predikant des te levendiger. Na verkregen handopening werd beroepen S. Kalma, kandidaat te Kampen, op een traktement van *f* 200,- per jaar. Minder kon het haast niet! Wel werd beloofd ‘dit te vermeerderen indien de Heere ons mocht zegenen’. Hij bedankte echter. Ongedacht en overwacht kwam er toch nog uitkomst, omdat *ds J. ter Borg*, die op 11 december 1864 uit zijn gemeente Minnertsga vertrokken was en buiten dienst was, zijn intrek had genomen bij de weduwe J.M. Bakker-de Jong in Oldeboorn. We herinneren ons nog haar naam en die van haar kinderen als ondertekenaars van de aanvraag om erkenning. De provinciale commissie had aanbevolen ‘om Zijn Eerw. hier als leeraar te plaatsen’. Hoewel de classis eerst geen handopening verleende, besloot men toch hem te beroepen, temeer omdat de provinciale commissie de toezegging deed, de *f* 200,- die de gemeente van Oldeboorn kon opbrengen, aan te vullen.[19]

Zo kwam dan op 18 augustus '65 de 45-jarige ds Ter Borg, met zijn vrouw Cornelia ter Borg-Mennes en hun 5 zoons, over met attestatie van Beetgum, waar hij toen woonde, en werd op 20 augustus '65 als eerste predikant van de Chr. Afgescheiden gemeente van Oldeboorn door de consulent ds J.H. Vos van Heerenveen bevestigd.

Ds J. ter Borg heeft niet ongezegend in Oldeboorn gewerkt. De kerkeraadsvergaderingen werden niet alleen bij hem in de pastorie, maar ook wel bij de ouderlingen Hendrik Aarts en Karst Greidanus aan huis gehouden. Verschillende personen kwamen tot het doen van belijdenis o.a. *Wiebe van der Ploeg*, vroeger diaken in de hervormde kerk, later ouderling in de Chr. Afgescheiden gemeente geworden. Ook voegden zich verscheidene Mennisten (doopsgezinden) door belijdenis bij de Afgescheiden kerk.[20]

Veel moeilijkheden ondervond ds Ter Borg in Oldeboorn niet. Gelukkig maar. In Dokkum had hij het al zwaar genoeg gehad. Een lastige broe-

der bleef F. Elzinga. Hij was nu verontwaardigd, omdat mannen en vrouwen tegelijk aan de Avondmaalstafel kwamen, ‘menende dat zulks in strijd met Gods Woord en het gebruik der kerken is’. De kerkeraad noemde hem ‘een onhandelbaar mensch’. Men besloot de kwestie aan de kerkvisitatoren voor te leggen.

Financieel werd de gemeente blijkbaar ook wat minder zwak, zodat 1 oktober 1867 niet alleen besloten kon worden, op verzoek van Lippenhuizen, een collecte te houden voor een hulpkerkje ‘in de Kompenije of Hoornsterzwaag’, maar zelfs voor *f* 1521,- een huis kon worden gekocht in het Oosteinde naast het kerkgebouw. Auke Boersma schoot het geld voor. Het huis zal wel tot pastorie zijn ingericht.

In één van de eerste dagen van januari 1868 trof de kerkeraad een zware slag: diaken Hendrik Attes Aarts (de zeilmaker) ‘zagen wij ons tot onzen rouw... door den dood ontrukt’ (3 jan. 1868). Hij was nog maar 50 jaar. De mensen werden toen niet zo oud als tegenwoordig in het algemeen het geval is. Een goed jaar later was er weer rouw in kerkeraad en gemeente. Heel onverwacht kwam er een eind aan het werk van ds Ter Borg. Op dinsdagavond 23 februari 1869, van de classis terugkerend, voelde hij zich onwel en overleed al drie dagen later 's morgens om half 11. Onder leiding van ds M. Noordtzij van Heerenveen vond op maandag 1 maart zijn begrafenis plaats. 's Avonds hield ds Noordtzij een ‘treffende’ predikatie n.a.v. Jesaja 40: 6, 7 en 8: ‘Een stem zegt: Roep; en hij zegt: Wat zal ik roepen? Alle vlees is gras en al zijn goedertierenheid als een bloem des velds. Het gras verdort, de bloem valt af, als de Geest des Heeren daarin blaast; voorwaar het volk is gras. Het gras verdort, de bloem valt af; maar het woord onzes Gods bestaat in eeuwigheid.’

Treurende was men bijeen, treurende ‘met zijn bedroefde weduwe en haar vijf nog jonge kinderen, die hij in zeer behoeftige toestand heeft agter gelaten’. Maar men treurde niet als zij, die geen hoop hebben. Stervende had ds Ter Borg gestameld: ‘...ik heb de goede strijd gestreden.’ Hij was 49 jaar. In De Bazuin[21] vonden we nog een breed overlijdensbericht, namens de kerkeraad getekend door de ouderlingen *G.S. Smit* en *W. v.d. Ploeg*, en door diaken *G. de Jong*.

Nog na zijn dood kwamen vruchten van zijn werk aan het licht. Zo kwamen o.a. op 6 april vijf personen tegelijk hun geloofsbelijdenis afleggen.[22]

Omdat de gemeente van *Oldeboorn* alles bij elkaar genomen nog allerminst financieel krachtig was en de kerk van *Terwispel* nog minder, kwam het 30 augustus 1869 tot een *combinatie* tussen beide gemeenten onder de volgende voorwaarden: elk betaalde de helft van het traktement en kreeg ook de helft van de ‘dienst’ van de nog te beroepen predikant. De pastorie was voor rekening van Oldeboorn en Terwispel zorgde voor de winterturf.

Op deze voorwaarden werd eerst tevergeefs beroepen ds J. Beijer uit

Zuid-Afrika, die tijdelijk in Leeuwarden vertoefde, in welke stad hij bijna 9 jaar predikant was geweest. Vervolgens ging een beroep naar kandidaat J. Miedema, die op 9 januari 1870 als eerste predikant van de gecombineerde gemeenten *Oldeboorn* en *Terwispel* (nu de kerk van *Tijnje*), werd bevestigd. Er werd van hem gezegd, dat hij een enorme Schriftkennis bezat.

Merkwaardig vonden we de notitie, die we in de kerkeraadsnotulen aantroffen: Besloten met de kerkeraad van Terwispel een *vaartuig* aan te schaffen, 'opdat de leeraar des te ongehinderd van de ééne gemeente naar de andere kan komen.' (25 sept. 1870). Het is ons niet duidelijk, hoe en waarlangs dat bootje dan voer (via de Boorn en Opsterlandse Compagnonsvaart?). De afstand tussen beide dorpen is niet gering, zeker zo'n 12 km. 't Is waar, dat de wegen in die tijd in de regel slecht begaanbaar en soms zelfs onbegaanbaar waren. Daarom kon men vaak beter zijn doel over water bereiken.

Van de gemeente te Oldeboorn heeft ds Miedema meer plezier beleefd dan van die te Terwispel. In Oldeboorn bloeide de gemeente, al was er wel eens moeite. Vooral in de jaren 1871 en 1872 kwam het voor, dat leden tevergeefs werden vermaand en, na begonnen tuchtoefening zich per brief aan de gemeente onttrokken. Maar daartegenover stond, dat velen in Oldeboorn belijdenis van hun geloof aflegden o.a. op 20 oktober 1873 *J.R. Dijkstra*, de latere predikant van Joure, en op 12 april 1875 tegelijk met nog drie andere jonge mensen Lieuwe Bouma, die later, het langst nog te Middelburg, met zoveel zegen de kerken heeft gediend. Tot zover ds J. Douma.

We eindigen het hoofdstuk over Oldeboorn met een weergeven van een notitie in de notulen van de kerkeraad, gedateerd 20 november 1871, toen één van de mannen van het eerste uur van de Afscheiding in Oldeboorn was overleden: 'Een treurige gebeurtenis hebben we thans in te boeken, nl. het overlijden van onze ouderling *Gerlof S. Smit* aan de thans alhier heersende pokziekte, verergerd door zware koortsen. Treurig en smartelijk is het verlies voor zijn diepbedroefde vrouw en drie achtergelaten kinderen. De gemeente verliest in hem een waardig ouderling, omdat hij al de tijd van zijn bediening met onvermoeide ijver de gemeente gediend heeft, maar wij allen kunnen met volle vrijmoedigheid geloven, dat hij de strijd gestreden, het geloof behouden heeft en ingegaan is in heerlijkheid.' Hij was 41 jaar.

Eindnoten:

1 Ds C.G. Waringa te Ylst, een geboren en getogen Oldeboornster, heeft ons voor het hoofdstuk over Oldeboorn aan vele gegevens geholpen en ons tevens wegwijs gemaakt in het dorpje aan de Boorn: de oud-scriba T. Riemersma was zo vriendelijk ons een aantal archiefstukken ter inzage te geven.

2 Het verzoekschrift is gedateerd Oldeboorn, 14 mei '44.

3 Jakob Everts Feringa, 51 jaar, grofsmid, geboren en wonende in Niehove, was op 16 november 1833 als weduwnaar van Jeltje Kornelis de Hoop, in Oldehove getrouwd met de 57-jarige winkeliersche Antje Thomas Boontje, weduwe van Klaas Boukes Veldman, geboren te Oldeboorn en 'thans nog te Oldeboorn woonachtig'. Ze was de dochter van een scheepstimmerman, die in Luinjeberd was overleden.

4 Schrijven grietman aan Gouverneur, 29 juni 1844.

5 Schrijven Gouverneur aan minister van Eredienst 6 juli 1844.
6 De 6 ondertekenaars waren S.G. Smit en vrouw T.J. Prins, P.F. de Jong, E.A. Haasdijk en vrouw B.J. Eizinga, en S.H. Hofstra. Hun namen zijn we bij de ondertekenaars van het verzoekschrift om erkenning (1844) al tegengekomen.
7 Notulen hervormde kerkeraad 19 augustus 1844.
8 Idem 26 november 1844. Deze gegevens uit de kerkeraadsnotulen zijn ons verstrekt door ds C.G. Waringa te Ylst.
9 We hebben deze gegevens te danken aan ds C.G. Waringa te Ylst.
10 Hij was in 1819 in Rijperkerk geboren en zijn vrouw Bontje Winters in 1825 te Oldeboorn.
11 Greidanus was in 1817 te Boornbergum geboren en trouwde met Fokje Jacobs Bakker.
12 We hebben voor ons hoofdstuk over Oldeboorn ook dankbaar gebruik gemaakt van twee artikelen van ds J. Douma in het Friesch Kerkblad van resp. 16 en 23 juli 1937.
13 Notulen classis Heerenveen 11 augustus 1859.
14 Het berust in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag.
15 Schrijven B. en W. van Utingeradeel aan de commissaris des Konings 23 mei 1860.
16 Deze 8 personen waren Sint Gerlofs Smit en zijn vrouw Tjitske Jans Prins, Lippe Hieltjes de Haan en Sijke Hendriks Hofstra; Eize Alberts Haasdijk en Boukjen Jacobs Eizinga; Sietske Sjoerds Slottje en Pietje Fokkes de Jong.
17 Freerk Annes Elzinga en zijn vrouw Bontje Winters; Karst Jacobs Greidanus, Hendrik A. Aarts, Fokje J. Bakker, Fokke J. Bakker en Wietske Louws Poorte; Stijntje Geerts Kalsbeek, A.L. van der Woude, Rimmert Eizes Haasdijk, Sjoerd Dirks Albertsma en zijn vrouw Janna J. Winters; Wietske Eizes Haasdijk, Trijntje A. van Dijk, Jacob Eizes Haasdijk, Geertje Sints Smit, Jantje Sints Smit en Trijntje S. Smit (drie dochters van Sint Gerlofs Smit); Aaltje Velding, Mettje J. Bakker, Hieltje Lippes de Haan, Sietske L. de Haan, Gerlof Sints Smit en zijn vrouw Ytje Sijtzes Posthuma, Engeltje Bakker, Tjitske Douwes (Talman), Oene Annes Veenbaas, Antje Sjoerds Slottje.
18 Op 9 mei 1862 zijn onderzocht: Auke Eizes Haasdijk, Janne Jannes Winters en Antje Louws van der Woude. Op donderdag 29 mei '62 hebben ze in de kerk openbare belijdenis van hun geloof afgelegd, terwijl Antje van der Woude tevens de volwassenen-doop heeft ontvangen. Op 26 oktober '62 deed Binne J. Kalsbeek in de kerk belijdenis van zijn geloof, in welke dienst ds W.U. Bakker van Joure de voorganger was. En op 6 februari '63 werden Egbert Jacobs van der Meulen en Trijntje Hessels de Jong na ondervraging door br Visser tot het H. Avondmaal toegelaten.
19 Ds J. ter Borg had in zijn eerste gemeente Dokkum (1855-'60) de moeilijkheden aldaar niet aangekund en was van die gemeente ‘losgemaakt’. Hij heeft toen 4 jaar (1860-'64) als ‘tijdelijk’ leraar in Minnertsga gestaan.
20 Op 21 februari 1867 legden belijdenis van hun geloof af: Wiebe van der Ploeg, Gatse de Jong en zijn vrouw Goitske Wietses Feenstra, vroeger Mennonieten, Auke Boersma en zijn vrouw Pietje Johannes Bottema, de eerste vroeger in de hervormde kerk gedoopt, de laatste Mennoniet. Verder Trijntje T. van Houten (75 jaar!), overgekomen uit de Hervormde kerk. Een week eerder had in een bijzondere kerkeraadsvergadering Doetje van der Vegt belijdenis van haar geloof afgelegd. Op 17 april '67. Nog geen twee maanden later bieden zich aan om belijdenis van hun geloof te doen: Gerrit Waringa, zijn vrouw Trijntje Mulder en Janke J. Bottema.
21 De Bazuin 12 maart 1869.
22 Reint Dijkstra, Roel Feenstra, Sietsche Vrijburg, Klaaske W. Visser en Aaltje H. Laferte werden allen door de praeses Gerlof Smit onderzocht en tot leden van de gemeente aangenomen.

Lijst van oefenaars

We laten hier volgen een beknopte, alfabetische lijst van *oefenaars*, optredend in *Friesland* in de 19e eeuw, enige tijd vóór of na de Afscheiding van 1834. Bij elke naam plaatsen we een enkele notitie. Voor verdere bijzonderheden zie men de plaatselijke gegevens. Voor de provincie *Groningen* is een gelijksoortige serie oefenaars te vinden in onze studie over de Afscheiding van 1834 in Groningerland, deel III.

Joh. Andriessen (1780-1844), geboren in St. Annaparochie, was bakker in de Nauwe Brugstraat te *Sneek*. In zijn huis heeft ds H. de Cock op 27 november 1835 de Afgescheiden kerk van Sneek geïnstitueerd. Enkele jaren later - toen hij als ouderling was afgezet - heeft hij zich weer van de Afgescheiden kerk afgescheiden. De niet onbegaafde bakker heeft ook enkele geschriftjes gepubliceerd.

Sjoerd Berends (Beens) Bekema, oefenaar in *Blija*, overleden in 1845, oud 55 jaar. Deze gardenier, wonende ‘in het kleiland onder Blija’, was een actieve oefenaar, die helaas later door zijn optreden de gemeente van Blija zwaar zou beschadigen.

We komen bij hem trekken van het *antinomianisme* tegen d.w.z. een gelovige heeft niets meer met de wet te maken, ja elk streven om naar de wet te leven is verkeerd en het gevolg van een gebrek aan het waarachtige leven uit het geloof.

Reint Taekes Beerda (1804-'81), schoolmeester in *Suawoude*, waar hij in 1821 was komen wonen. Wegens zijn met de Afgescheidenen sympathiserend optreden is hij op initiatief van de schoolopziener ds H. Nieubuur Ferf, als schoolmeester afgezet. Ging geregeld in de oefeningen van de Afgescheidenen voor, werd in 1839 ouderling en is jarenlang één van de leidende figuren van Suawoudes gemeente gebleven.

In 1841 heeft hij in *Suawoude* nog een gereformeerd vrij schooltje gehad, zoals er in 1844/'45 ook één in Wanswerd-Birdaard heeft bestaan.

Jetze Jacobs de Boer, afkomstig uit Scharnegoutum (bij Sneek) was in

1840 met Sietse Oenes Los, uit Workum, naar *Wanswerd* overgekomen om bij ds T.F. de Haan tot dominee te worden opgeleid. Maar omdat hij niet kon preken - hij was wel knap - heeft hij nooit dominee kunnen worden. Later is hij weer naar Scharnegoutum teruggegaan om daar het veehoudersbedrijf van zijn overleden vader voort te zetten.
In 1844/'45 heeft hij nog les gegeven aan een gereformeerd clandestien schooltje in Wanswerd aan de Streek, dat weer spoedig is verdwenen.
Nicolaas Bernardus Borneman (1794-1865) geboren te Bolsward, was in 1836 volgens een rapport van het classicaal bestuur van Sneek aan de minister een 'koopman in kruidenierswaren' aan het Kleinzand te Sneek.
Deze dynamische man had zich in oktober '35 schriftelijk aan de Hervormde kerk van Sneek onttrokken en werd in hetzelfde jaar al dadelijk ouderling van de in november '35 geïnstitueerde kerk van Sneek. Hij oefende eveneens veel in dorpen buiten Sneek (Tirns, Scharnegoutum, Lutkewierum).
Ook met de pen was hij heel actief. Hij heeft minstens 9 brochures gepubliceerd, waarvan 6 in de jaren 1834/'35 zijn verschenen. Helaas is hij later bij de Afgescheiden kerk van Sneek weggeraakt (1846).
Sietse Hanses Baron (1813-'89) heeft geoefend o.a. in *'de Kompanije'*, d.i. Hoornsterzwaagcompagnie in Schoterland. Hij heeft als dominee in Friesland gestaan in Koudum-Hindeloopen, Ferwerd en Bergum. In 1869 is hij geëmigreerd naar N. Amerika waar hij nog dominee is geweest in Niekerk (Michigan) en Pella (Iowa).
Jetse Bottinga was omstreeks 1830 in *Leeuwarden* een befaamd reizend oefenaar. Hij was van beroep eerst slager (vleeshouwer), later rondreizend marskramer in oude schrijvers.
In 1832 was hij oefenaar in Meppel en omgeving, later in de omstreken van Workum en Koudum, weer later in Steenwijk. Tenslotte belandde hij in de gemeente Ferwerd en wilde ook daar van geen kerkenorde weten. In 1850 is hij van de kerk van Ferwerd afgesneden. Hij was toen 65 jaar.
Pieter Bovenberg, schipper, woonachtig te Smilde. Hij oefende in april 1836 in *Harlingen*, bij smid Minne B. van Smeden aan huis. Deze woonde bij de Franekerpoort.
Jelle Cornelis Bredzee, een wever te Bolsward, in 1863 overleden, 79 jaar oud. Hj wilde dominee worden. Niet gelukt. Heeft zich later aan de Afgescheiden kerk onttrokken.

Jan Tieses Bijzitter (1809-1869). In 1836 vinden we hem als oefenaar in de gemeente Nuis die later in die van Marum (Gr.) is opgegaan. In maart 1844 werd hij in Leeuwarden in een gecombineerde Provinciale vergadering tot de preekstoel toegelaten; werd dominee in Haulerwijk (1844-'46), dan in Medemblik en Andijk en stond van 1852-'69 in Koudum-Hindeloopen.
Jelle Jelles Croles, oefenaar in Ylst voor en in de dagen van de Afscheiding; van beroep scheepstimmerbaas. Heeft enkele geschriftjes gepubliceerd.
D.A. Detmar, oefenaar in *Bolsward* 1845/'46. Nog maar kort geleden overgekomen uit de Hervormde kerk. Probeerde bij ds De Haan tot dominee te worden opgeleid. Mislukt. Hij was een man van niet onbesproken levenswijze. Verdween al weer gauw uit Bolsward.
Johannes Douwes Douma, boer op de Heskampen achter Hogebeintum (bij Ferwerd). Heeft nog een poosje in *Ferwerd* geoefend. Het is niet zo best met hem afgelopen.
Oebele Pieters Faber (1812-'55) was één van de drie broers, die in de middagdienst van 28 september 1834 in de hervormde kerk van Wanswerd op rellerige wijze hun afkeer van het zingen van Evangelische gezangen kenbaar maakten. Hij was toen een in Wanswerd wonende arbeider.
Later is hij oefenaar in *Katlijk* (Mildam) geweest (1848) en is dominee in *Beilen* geworden.
Ate Jans Feenstra, één van de eerste kerkeraadsleden van de Afgescheiden kerk van *Marrum* (schipper). Hij is op zijn oude dag (75) nog naar N. Amerika geëmigreerd.
Johannes Lipkes Fokkens, arbeider, wonende onder Roodkerk. Eén van de eerste kerkeraadsleden van de Afgescheiden kerk van *Oenkerk*. Is zeer vaak beboet; kon en wilde niet betalen; daarvoor enkele maanden in Leeuwarden in gijzeling gezeten (met zijn collegaouderling Reinder Gerbens van Wieren).
In 1867 is hij overleden, oud 80 jaar.
Tjerk Jans Grevelink, een veehouder, in 1850 oefenaar in *Idskenhuizen*. In 1867 overleden.
Reinder Dirks Hamming, pelmolenaar, één van de leiders van de Afscheiding in *Burum*. Vertrok in 1852 met attestatie naar *Sexbierum* en later naar *Dokkum*, waar hij een getrouwde dochter had wonen. Hij is in 1865 overleden, 73 jaar oud.

Hette Pieters Hettema, een boer, in 1797 in Sybrandaburen geboren, in 1836 als oefenaar opgetreden in *Hallum* (‘door sterken aandrang van het volk ben ook ik er toe gekomen als oefenaar op te treden’).
Onder invloed van ds Van Velzen is hij later tégen het oefenen. Vanuit Hallum verhuisde hij in 1843 naar een boerderij in de zuidhoek van St. Annaparochie, zodat hij nu kerkelijk bij de ruim een jaar eerder geïnstitueerde gemeente van Beetgum kwam te behoren. In zijn autobiografische ‘Levenservaringen’ heeft hij boeiend over zijn kerkelijk lief en leed geschreven.
Marten Jans van Houten (1801-'79), een zeer bekende oefenaar, die later de Afgescheiden kerk veel schade zou berokkenen. Hij is nog een poosje lid geweest van de Afgescheiden gemeente van *Oudega* (Sm.), waar hij in 1836 en '37 heeft geoefend en veel volk, ook uit de omgeving, trok. Van een kerkeraad of classis trok hij zich niets aan, zodat hij buiten de Afgescheiden kerk kwam te staan. In 1843 verhuisde hij naar het Friese deel van het grensdorp *De Wilp* (Siegerswoude), waar hij vele jaren in zijn eigen huis op eigen houtje voor een kleine kring is opgetreden tot zijn dood in 1879. Wumkes heeft hem eens, trefzeker, genoemd: een mysticus uit de Friese venen. Inderdaad was hij een mystiek pantheïst, een volgeling van de Leidse catechiseermeester Jacob Brill (1639-1700), wiens boeken in de zuidoosthoek van Friesland als orakels werden beschouwd. Als zijn beroep vinden we steeds opgegeven koemelker of arbeider.
Rut Gerrit Kamans junior (1835-1918) oefende in 1858 in *Idskenhuizen*. Hij werd later predikant, voegde zich bij de Hervormde kerk en ging later met de Doleantie mee.
Sjoerd Kattje, van beroep ‘verwer’, trad al omstreeks 1832 als oefenaar op in *Minnertsga*. De Afgescheiden gemeente aldaar heeft nog moeilijkheden genoeg met hem gehad.
In 1843 is hij overleden, 55 jaar oud.
Hendrik Simons Lollinga, veeschatter van beroep, werd in 1836 diaken en later ouderling van de Afgescheiden kerk te *Burum*. Hij was de zoon van een Groningse catechiseermeester.
Sietse Oenes Los (1803-'82), oorspronkelijk schipper van beroep, is tijdens zijn opleiding voor dominee bij ds T.F. de Haan nog een poosje oefenaar geweest in *Marrum*. In 1841 werd zijn eerste gemeente *Koudum-Workum-Hindeloopen*, vanwaar hij naar *Rotterdam* vertrok.

Albert Koenes van der Meer (1798-1883) was een oefenaar afkomstig uit Dokkum. In deze plaats en in *Wanswerd-Birdaard* is hij als oefenaar opgetreden. Heeft later nog als predikant 4 Afgescheiden gemeenten gediend, het eerst die van *Oenkerk*.
Pieter Korporaal heeft in 1836 o.a. geoefend in de Suameerderheide. Hij woonde toen in *Kooten*.
Jannes Meijering, geboren in de stad Groningen, verhuisde later naar *Leeuwarden*, waar hij koopman in wollen stoffen en linten was. Was in die stad als ouderling één van de leiders van de Afscheiding. Daarbij heeft hij een zeer belangrijke en onstuimige rol gespeeld.
In oktober 1851 verhuisde hij naar *Harlingen*, waar hij in het kerkelijk leven ook actief was.
In 1875 is hij nog in *Leiden* gaan wonen, waar hij 10 jaar later overleed, 83 jaar oud. Al in het voorjaar van 1834 had hij zich doen kennen als een aanhanger van ds H. de Cock te Ulrum, in een geschriftje samen met J.S. Faber van Blessum uitgegeven.
Pieter Jaans Mobach, een suikervormbakkersknecht in *Bolsward*, de eerste ouderling bij de Afgescheidenen aldaar, wonende op het Grootzand. Zijn eerste vrouw was Mintje Bredzee, een zuster van de oefenaar Jelle Cornelis Bredzee te Bolsward.
Hij is in 1873 overleden, 72 jaar oud.
Dirk Moorhof is in *Hallum* en daarna in het nabijgelegen *Marrum* ouderling geweest. In 1839 verhuisde hij naar Workum, omdat hij in Marrum als gardenier ‘geen voldoende bestaan had’. Ook in Workum werd hij onmiddellijk ouderling en was nagenoeg altijd afgevaardigde naar de classis Sneek; tot hij in 1843 als ouderling moest aftreden wegens financiële perikelen.
In Workum is hij in december 1870 overleden, 83 jaar oud. Volgens zijn overlijdensacte was hij tuinier en geboren in Haarlem.
Wierd Ates Noorman, koemelker te *Boornbergum*. In 1836 was hij 77 jaar oud. Moest in dat jaar wegens het leiden van een ongeoorloofde godsdienstoefening voor de rechtbank in Heerenveen verschijnen. Werd daar vrijgesproken, maar kreeg in appèl in Leeuwarden *ƒ* 10,- boete.
Pieter Gosses Oosterhof, afkomstig uit Adorp (Gr.). Deze koemelker was één van de leiders van de eerste Afgescheidenen in Adorp- Sauwerd-Wetsinge. Heeft nog geprobeerd dominee te worden. Mislukt. Is in 1843 oefenaar in *Drogeham* geworden en in 1850 overleden.

Jan Siebes Palma, gardenier, woonde op Boteburen onder *Ferwerd*, was een befaamd oefenaar in Ferwerderadeel. In 1836 - het jaar vol van verboden godsdienstoefeningen - was hij al 63 jaar. Hij overleed in 1848.
Klaas Jans Pieters (1821-'79) is een paar jaar oefenaar (lerend ouderling) geweest in *Tjalleberd*, in 1851 predikant geworden in *Franeker*. Hij was bijzonder knap, sommigen spreken van paranormaal begaafd. Zijn laatste dienstjaren in *Franeker* waren zeer bewogen. In 1876 is hij van zijn ambt in de Chr. Geref. kerk ontheven en is toen nog een paar jaar voorganger geweest in de Vrije Evangelische gemeente in Franeker.
Dirk Pieters Postma (1818-'90), afkomstig uit *Dokkum*. Heeft tijdens zijn opleiding bij ds De Haan in *Wanswerd* veel in die streek geoefend. Als predikant heeft hij 5 Afgescheiden gemeenten in Nederland gediend en is in 1858 naar *Zuid-Afrika* geëmigreerd, waar hij in het kerkelijk leven nog een belangrijke rol heeft gespeeld.
Pieter Kornelis Rademaker, een gardenier uit *Visvliet*, heeft in 1835 veel in *Burum* en omgeving geoefend.
Poppe Siebrens Reijenga, van *Woudsend*, oorspronkelijk schipper van beroep, heeft o.a. in 1861 geoefend in *Idskenhuizen*, welke gemeente toen nog bij het kerkverband van de Kruisgezinden was aangesloten.
Fedde Martens Riemsma (1775-1854), geboren in *Terwispel* (bij Gorredijk), heeft in 1802 met zijn vrouw belijdenis gedaan in de hervormde kerk van *Lippenhuizen* (waaronder Terwispel behoorde). Hij was arbeider en verhuisde omstreeks 1813 naar Haulerwijk.
In de tijd van de Afscheiding begon hij te oefenen in het Fries- Groningse grensgebied o.a. Haulerwijk, Zevenhuizen (Gr.) en Leek (Gr.) en is daarvoor enkele malen beboet. De grietman van de gemeente Ooststellingwerf - waarin Haulerwijk ligt - constateerde, dat hij ‘waarschijnlijk genoegzame goederen bezit om de kosten en boeten te kunnen betalen, waartoe hij door de rechtbank is gecondemneerd’.
Toen Haulerwijk in 1841 een eigen dominee had gekregen, meldde Riemsma zich bij ds. T.F. de Haan in Wanswerd om tot dominee te worden opgeleid (hij was al 66(!) jaar), en wilde ook wel in de classis Wanswerd gaan wonen om daar ‘tot stigting’ werkzaam te zijn. Maar de classis Wanswerd was eenparig van mening, niet aan dit verzoek te kunnen voldoen.
Op 7 juni 1854 stierf hij te Haulerwijk, 78 jaar oud, weduwnaar

van Minke Jalderts de Vries, ‘nalatende 6 kinderen’. Riemsma heette in de volksmond wel Fedde Preker.
Sipke Wouters Rijpsma hield in 1835/’36 oefeningen in de houtmolen de Bok, vlak bij *Dokkum* op het oosteind van de Hogediken gelegen. Hij was daar meesterknecht.
Pier Joh. Schaap (1810-'43), geboren en wonende in *Workum*, looiersknecht, is vooral in het westen van Friesland een graag gehoord oefenaar geweest, wel eens spottend ‘de apostel van Workum’ genoemd. Hij is later dominee op *Urk* geweest (1841-'43). Bij zijn dood was hij 32 jaar oud.
Van hem is nog niet lang geleden (1972) een herdruk verschenen van ‘drie uitgebreide leerredenen’ onder de titel ‘De troostvolle nodiging tot Christus’.
Wijbe Geerts Spoelstra, geboren en wonende te *Anjum*, koopman en winkelier, was in de herfst van 1835 in zijn magazijn met oefenen begonnen. Zijn hoorders kwamen vooral uit Anjum, Lioessens en Paesens. Dominee is hij nooit geworden.
Fopke Gerlants Steensma, arbeider te *Blija*. Op de dag van de instituering van de Afgescheiden kerk van *Blija* (3 december 1835) heeft ds H. de Cock nog een zoontje en een dochtertje van Fopke Steensma en zijn vrouw Lijsbeth Koning gedoopt, Fopkje en Wijpkje. De tweeling was bijna een jaar oud.
In 1852 is Steensma met attestatie naar Anjum vertrokken.
Borias Herres Steginga (Stegenga) was ± 1820 oefenaar in gemeenten in de hervormde classis Sneek en zelfs in die van Harlingen. Hij was lid van de hervormde gemeente *Oudega-Kolderwolde* (H.O.). Tegen zijn eigen predikant ds W. Bekker had hij in 1818 zonder resultaat een aanklacht wegens onrechtzinnigheid ingediend.
Toen ds W. Bekker eens plotseling verhinderd was te preken, had Steginga op eigen gezag de preekstoel beklommen en ‘gepreekt’.
Frans Strik (1811-'89) is korte tijd oefenaar geweest in *Zuidwolde* (Dr.) en in *Haulerwijk (Fr.)*. Is toen dominee geworden. Hij heeft 4 Afgescheiden gemeenten gediend en is in 1884 emeritus geworden.
Gerhard Sundag, wever van beroep, was afkomstig uit de stad Schuttrup in het graafschap Bentheim. Hij was 54 jaar, toen hij in 1834 hertrouwde. Hij trad als oefenaar op in Oudega (Sm.) en omgeving.
Jacob Eelkes Talsma (1813-'71), geboren als zoon van een school-

meester in Hijum (Fr.). Hij is zelf ook schoolmeester geworden, in *Lichtaard* (bij Dokkum), maar werd daar in 1841 wegens zijn Afgescheiden gevoelens door het grietenij bestuur van Ferwerderadeel afgezet. Hij oefende in *Dokkum* en omgeving en werd intussen door ds T.F. de Haan opgeleid tot predikant. Via allerlei tegenslagen bereikte hij in 1846 zijn doel en diende achtereenvolgens 6 Afgescheiden gemeenten, waarvan 3 in Friesland: Joure, Donkerbroek-Haulerwijk en Duurswoude.
Arjen Ernst Tamsma, een veearts uit *Westergeest*, die later naar *Lioessens* zou verhuizen. Daar was hij in november 1835 begonnen op zondagavonden te oefenen. Door zijn huwelijk met de gegoede Iefke Thomas Helder, weduwe van Thomas Renses Sinia, was hij landbouwer in Lioessens geworden. Deze Sinia moet niet verward worden met Thomas Sjolles Sinia uit Rinsumageest, die één van de invloedrijkste Waarheidsvrienden in die streek is geweest. Tamsma oefende ook wel eens in Paesens en in andere dorpen in de Dongeradelen.
Jan Lammerts Tiesinga (1797-1846), veenbaas te *Appelscha*. Oefende in Appelscha en omgeving, en werd in 1841 predikant in Appelscha, waar hij in 1846 is overleden.
Tamme Hendriks Uitterdijk (1806-'74), geboren in Rinsumageest, huisschilder van beroep. In 1831 kwam hij in *Twijzel* wonen, ging in het naburige *Drogeham* - waar hij al veel bij ds Van Velzen kerkte - met de Afscheiding mee. Werd eerst diaken, later ouderling in Drogeham en begon, op advies van ds Van Velzen na diens vertrek naar Leeuwarden, te oefenen. In 1842 is hij dominee in *Joure* geworden en heeft daarna nog 5 Afgescheiden gemeenten gediend, o.a. *Franeker*.

Zijn autobiografisch geschriftje 'Het leven en de lotgevallen van T.H. Uitterdijk' (1848; 1863 vermeerderde druk) is boeiend om te lezen.
Folkert Joh. Vach, een in *Anjum* wonende arbeider, oefende wel eens in Anjum en Paesens (zijn naam wordt soms foutief als Flach of Vagt opgegeven).
Ysbrand Jans Veenstra (1810-'64), geboren in *Joure*, verver en glazenmaker aldaar. Een bekend oefenaar in Joure, Heerenveen en omgeving. In 1844 dominee geworden in Sexbierum, heeft daarna nog 4 gemeenten gehad, het laatst die in *Dokkum*, waar hij ook ligt begraven.

Johan Wilhelm Vijgeboom (1773-1845), geboren in het Duitse Ladbergen in het graafschap Teckelenburg. Na zijn komst in Nederland in 1790 heeft hij o.a. in Rotterdam en Schiedam gewoond en gewerkt, waar het hem financieel niet altijd voor de wind ging.
Vanaf ± 1820-'23 was hij reizend oefenaar. Hij is in de kerkgeschiedenis bekend gebleven, omdat hij in 1822-'24 in *Axel* in Zeeuws-Vlaanderen een van de hervormde kerk afgescheiden groepering heeft geleid: de Herstelde Kerk van Christus, die in 1824 al weer teniet ging.
Vlak voor zijn komst in Axel heeft hij in 1822 nog een rondreis door Groningen en vooral door Friesland gemaakt. Behalve in Leeuwarden heeft hij geoefend in Makkum, Drogeham, Franeker, Harlingen en ook in de buurt van Dokkum. Wegens zijn oefening in Leeuwarden is hij in 1822 beboet met *f* 90,-. In de Afscheidingstijd ging hij weer oefenen. In 1842/'43 woonde hij als oefenaar in de stad *Groningen*. Hij is in 1845 in *Middelburg* overleden, waar hij ook al oefeningen hield.
Vijgeboom heeft veel geschreven.
Douwe Johannes van der Werp (1811-'76), geboren in *Uithuizen;* als jong ondermeester te *Houwerzijl* in 1834 wegens 'geestdrijverij' ontslagen. Hij had prof. P. Hofstede de Groot, de schoolopziener, in een geschriftje bestreden. Was enkele jaren oefenaar in *Uithuizermeeden*.
Even is hij in de ban van de Kruisgezinden geweest en in die kring op onwettige wijze tot predikant geordend. Onttrok zich korte tijd later aan de groepering van Schouwenberg, Smitt, Flier en Hoksbergen en ging in 1841 bij De Cock in Groningen studeren. Van 1822-'44 was hij oefenaar in Leeuwarden, en in 1844 werd hij op meer ordelijke wijze dan in 1840 tot het predikantschap toegelaten. Hij heeft ook in een aantal Friese gemeenten gestaan, en is in 1864 geëmigreerd naar *N. Amerika*, waar hij nog dominee is geweest in Graafschap en Muskegon (Michigan). Hij verzorgde daar een opleiding voor predikanten en was redacteur van het in 1868 opgerichte kerkblad 'De Wachter'.
Reinder P. Westra, schipper, oefenaar in *Ylst*. In 1836 was hij 58 jaar.
Lubbert Gerbens van Wieren, boer onder *Rijperkerk*, broer van de bekende voorman van de Afgescheidenen in *Oenkerk:* Reinder Gerbens van Wieren.
Hendrik Jans Wind (1804-'48), boer in *Rottum* (bij Heerenveen), later dominee in *Leens*. Oefende veel in Haskerland en Schoterland.

Thewis Egberts de With, geboren in 1814 in *Birdaard* als zoon van een schoolmeester. Hij is later dominee geworden en heeft 9 Afgescheiden gemeenten als predikant gediend. De eerste was Oudega (Sm.), waar hij in juni 1842 door zijn leermeester ds De Haan als predikant is bevestigd. Zijn laatste gemeente was Gameren, waar hij in 1863 van het ambt is ontheven. In totaal heeft hij in 9 gemeenten gestaan.
Marten Annes Ypma, geboren 1810 te *Minnertsga;* schipper van beroep. Oefende in Minnertsga en omgeving, is later Afgescheiden predikant van Hallum geworden en in 1847 naar de Reformed Church in Amerika gegaan.

Enkele tabellen

Overzicht van de gemeenten met hun zielental in de *Hervormde* classes Heerenveen, Sneek en Harlingen voor het jaar 1836 volgens de indeling in ringen.

Classis Heerenveen Ring Heerenveen
(3 ringen)

	zielen	**bel. leden**	**perc. bel. leden**
Beetsterzwaag c.a.	940	250	26,6
Gorredijk	1300	250	19,2
Heerenveen	1593	446	28,0
Nieuwbrongerga of de Knijpe	1100	272	24,7
Langezwaag c.a.	1440	211	14,7
Lippenhuizen c.a.	1800	253	14,1
Nijehaske c.a.	993	252	25,4
Oudeschoot c.a.	1578	378	24,0
Tjalleberd c.a.	2077	337	16,2
Ureterp c.a.	1442	128	8,9
Wijnjeterp c.a.	1200	157	13,1

Classis Heerenveen Ring Wolvega

	zielen	**bel. leden**	**perc. bel. leden**
Appelscha	277	27,(in 1826)	9,7
Donkerbroek c.a.	1604	211	13,2
Noordwolde c.a.	1808	323	17,9
Oldeberkoop c.a.	688	140	20,3
Oldeholtpade c.a.	620	192	31,0
Makkinga c.a.	755	185	24,5
Oosterwolde c.a.	1531	246	16,1
Oldelamer	497	132	26,6
Peperga c.a.	430	180	41,9
Scherpenzeel c.a.	952	321	33,7
Steggerda c.a.	640	234	36,6
Wolvega c.a.	1625	475	29,2

Classis Heerenveen Ring Lemmer

	zielen	**bel. leden**	**perc. bel. leden**
Akkrum	640	209	32,7
Goïngarijp c.a.	161	49	30,4
Haskerhorne c.a.	628	153	24,4
St. Jansga c.a.	1123	309	27,5
Joure c.a.	1698	482	28,4
Langweer	694	161	23,2
Lemmer c.a.	2334	650	27,8
Oldeboorn c.a.	550	185	33,6
Oosterhaule (Ouwsterhaule) c.a.	198	58	29,3
Oosterzee c.a.	1211	349	28,8
Terkaple	120	41	34,2
Tjerkgaast c.a.	600	185	30,8

Classis Sneek (4 ringen) ***Ring Sneek***

	zielen	**bel. leden**	**perc. bel. leden**
Bozum	387	103	26,6
Britswerd c.a.	320	100	31,3
Deersum c.a.	406	129	31,8
Goïnga c.a.	410	127	31,3
Lutkewierum	290	76	26,2
Oosterwierum	160	63	39,4
Rauwerd c.a.	689	196	28,4
Scharnegoutum c.a.	267	68	25,5
Sneek	5052	1343	26,6
Sybrandaburen c.a.	356	107	30,1
IJsbrechtum c.a.	314	91	29,0

Classis Sneek ***Ring IJlst***

	zielen	**bel. leden**	**perc. bel. leden**
Gaastmeer c.a.	235	75	31,9
Heeg	800	182	22,8
Jutrijp c.a.	442	92	20,8

Nieuwland	344	96	27,9
Oosthem c.a.	389	124	31,9
Oppenhuizen c.a.	526	156	29,7
Oudega c.a.	324	72	22,2
Wolzum c.a.	180	56	31,1
Woudsend c.a.	730	225	30,8
IJlst	963	248	25,8

Classis Sneek	*Ring Sloten*		
	zielen	**bel. leden**	**perc. bel. leden**
Balk	758	247	32,6
Harich c.a.	231	73	31,6
Hemelum c.a.	320	119	37,2
Nijega c.a.	216	49	22,7
Oudega c.a.	288	52	18,1
Oudemirdum c.a.	523	160	30,6
Sloten	587	201	34,2
Wij kei	305	92	30,2

Classis Sneek	*Ring Workum*		
	zielen	**bel. leden**	**perc. bel. leden**
Hindeloopen	1029	352	34,2
Koudum	810	204	25,2
Molkwerum	201	48	23,9
Parrega c.a.	212	80	37,7
Stavoren	359	110	30,6
Tjerkwerd c.a.	268	101	37,7
Warns c.a.	329	121	36,8
Workum	2182	553	25,3

Classis Harlingen (4ringen)	*Ring Harlingen*		
	zielen	**bel. leden**	**perc. bel. leden**
Harlingen	5560	1520	27,3
St. Jacobi Parochie	2000	152	7,6
Kimswerd	420	110	26,2
Midlum	473	99	20,9
Minnertsga	927	103	11,1
Oosterbierum	483	105	21,7
Pietersbierum	374	82	21,9
Sexbierum	799	156	19,5
Tzummarum	900	120	13,3
Wijnaldum	363	106	29,2

Classis Harlingen	*Ring Franeker*		
	zielen	**bel. leden**	**perc. bel. leden**
Achlum/Hitzum	600	110	18,3
Dongjum	152	46	30,3
Dr onrijp	900	246	27,3
Franeker	3600	843	23,4
Herbajum	150	46	30,7
Peins c.a.	340	73	21,5
Ried c.a.	312	85	27,2
Schalsum	117	31	26,5
Schingen c.a.	165	24	14,5
Tzum	700	207	29,6
Welsrijp c.a.	380	83	21,8

Classis Harlingen	*Ring Bolsward*		
	zielen	**bel. leden**	**perc. bel. leden**
Bolsward	2434	738	30,3
Burgwerd c.a.	355	111	31,3
Edens c.a.	225	66	29,3
Kubaard c.a.	285	112	39,3
Lollum	183	54	29,5
Oosterend	490	158	32,2
Oosterlittens	580	152	26,2
Winsum c.a.	640	139	21,7
Wommels c.a.	589	194	32,9
IJtens c.a.	139	41	29,5

Classis Harlingen	*Ring Makkum*		
	zielen	**bel. leden**	**perc. bel. leden**
Arum	900	195	21,7
Exmorra c.a.	252	95	37,7
Gaast c.a.	226	52	23,0
Idzegahuizen c.a.	150	36	24,0
Longerhou c.a.	166	50	30,1
Makkum c.a.	1100	400	36,4

Pingjum c.a.	750	150	20,0
Schraard	200	59	29,5
Witmarsum	750	205	27,3
Wons c.a.	265	62	23,4
Wons c.a.	265	62	23,4

Register van Persoonsnamen

Dit register werd samengesteld door G. Lievaart te Aduard.

De namen, vermeld in de Aantekeningen na elk hoofdstuk, zijn *niet* opgenomen in dit register.

A

Aarts, H.A., 405, 408, 409
Abel, H.Joh., 275, 276, 279, 280, 286, 287
Abma, Fr.R., 77
Akker, A.W. v.d., 304
Akkerman, J., 276, 279
Akkerman, M.J., 279, 286
Akkerman, O.S., 308
Albarda, C., 255
Albarda Gerlsma, J., 255
Alberda, B.G., 191, 192
Alberda, P.A., 17, 18, 26, 29
Albertsma, L.D., 404
Albertsma, Sj.D., 404
Algera, B., 228
Algera, G.B., 234
Algra, A., 177
Algra, A., 177
Alkema, H., 170, 175
Alleine, Jos., 356
Alta, E.Jc., 17, 41
Amsing, B., 30, 31, 32, 56, 57, 59, 77, 356, 385
Ananias, J.R., 220
Andree, J.A., 113, 116
Andriessen, Hel., 134
Andriessen, Joh., 11, 128-131, 134-136, 140-147, 153, 154, 157, 158, 160-166, 168, 179, 187, 188, 194, 296, 412
Andriessen, Joukje, 134
Andriessen, Trijntje, 134
Anema, Dr., 117
Anema, D.Tj., 19
Annes, O., 134, 135
Anninga, T., 390
Antonides, M., 80, 81
Appeldoorn, G., 119
Assen, Joh. van, 10
Ates, D., 175, 176
Avershorn van Nauta, G.A., 255

Avinck, Th., 80

B

Baas, R.Hd., 275, 277, 278
Bähler, C.D.L., 203
Bakker, Wed.Alb., 231
Bakker, A.G., 135, 179, 180, 182, 195, 202, 204
Bakker, B., 170
Bakker, B.Y., 258
Bakker, D.A., 338
Bakker, D.G., 150, 181, 182, 184, 185, 188-195, 199
Bakker, Engeltje, 404
Bakker, E.D., 200
Bakker, Fokje, 404
Bakker, Fokke, 404
Bakker, Fr.D., 182
Bakker, G.G., 329
Bakker, I.A., 338
Bakker, J.A., 287
Bakker, J.G., 194, 195
Bakker, J.M., 401, 404
Bakker, Metje, 404
Bakker, N.G., 183
Bakker, S.A., 258
Bakker, Tj.Kl., 275
Bakker, Tr.Kn., 39
Bakker, Tr.Kl., 279
Bakker, W.U., 344
Bakker, Y.A., 327
Bakker-de Jong, J.M., 408
Bareveld, Gr., 261
Baron, S.H., 246-248, 260, 265, 315, 356, 377, 413
Bartstra, St.Dw., 211
Bavinck, H., 315
Bavinck, J., 314
Becking, J.W., 211
Beekhuis, Alb., 336
Beer, H.A. de, 19
Beerda, R.T., 412
Bekema, Sj.B., 412
Bekker, W., 418
Berekamp, E. v.d., 303
Berentsen, H., 173
Berg, W.O., 181
Berg, P.J. v.d., 395
Berg, P.O. v.d., 395

Berga, Sj.A., 380
Berger, M.H., 273
Bergsma, J.K., 376, 377, 381, 384
Bergsma, P.G., 379
Bergsma, S., 116
Berkum, Th. van, 97, 325, 326
Bernhardi, J.L., 332
Bestevaar, D.R., 272, 273, 296, 299, 313, 315
Bestevaar, R.D., 278
Beuker, H., 84

Beyer, J., 305, 313, 314, 356, 409
Bierma, J.K., 18, 31
Biesterveld, P., 35
Binsma, L.S., 380
Bisschop, J., 164
Blauw, Jc., 68
Blauw, Pt., 20
Bleeker, Joh.M., 338
Bloemberg, Hs., 338
Bloemsma, J., 37, 38, 144
Bloter, Lb.R., 228, 230
Bloter, R.R., 230
Blijsma, G.H., 404
Boelens, C.H.S. van, 293
Boer, A.A. de, 354
Boer, A.H. de, 367
Boer, A.P. de, 232, 240
Boer, A.R. de, 347, 349 350, 353, 354, 356
Boer, A.Sj. de, 230
Boer, F.S. de, 264
Boer, G.D. de, 327
Boer, G.E. de, 12, 14, 19
Boer, G.J. de, 322
Boer, Hd. de, 181, 188
Boer, J. de, 239
Boer, Jentje de, 175
Boer, J.Jc. de, 412
Boer, Wed. L. de, 380
Boer, L.M. de, 226
Boer, M.L. de, 37
Boer, O.L. de, 313, 315, 316
Boer, R. de, 161, 188
Boer, R.Hd. de, 383
Boer, R.Th. de, 181
Boer, St.Dw. de, 337
Boer, Th.C., 255
Boer, Tj.Hd., 279, 286
Boer, Tj.Jc. de, 151, 164, 182, 184, 185, 187-191, 200-202, 204
Boer, Tj.R. de, 255
Boer, Y.H. de, 228, 232 234, 235, 238, 240, 245
Boersma, Auke, 409
Boersma, A.Kl., 158
Boersma, D.Tj., 194
Boersma, S.J., 91, 94
Boersma, U., 170
Bok, H.S., 170
Bokma, H., 263

Bolks, S., 28
Bollema, S.H., 94
Bolman, S.U., 91
Boom, A.S. v.d., 240, 241
Boom, Fr. v.d., 246
Boonstra, A., 278
Boontje, A.Th., 401
Bootsma, I.Th., 158, 180, 182, 184, 194
Bootsma, J., 192
Bootsma, Jan, 286
Bootsma, J.J., 272, 274, 304
Bootsma, Y.J., 175, 176
Booy, B. de, 242, 248
Borg, J. ter, 59, 408, 409
Borg-Mennes, Cornelia ter, 408
Borger, E.A., 318
Borgh, H.N. v.d., 260
Borneman, Ida, 134
Borneman, Nic.Bern., 128-144, 146-153, 157-166, 168, 179-184, 186-188, 194, 203, 282, 413
Borneman, Nolle, 134
Borneman, Wietske, 134
Borssum Waalkes, P. van, 178
Borstius, Jc., 389
Bos, F.L., 55, 337, 342, 369
Bos, G., 265, 266, 267
Bos, R.H., 275, 276, 287
Bosch, M.H.J., 206
Bosch, W.H. v.d., 314, 315, 332, 333, 385
Bosma, A., 300
Bosma, A.W., 388
Bosma, Fr.A., 279
Bosma, W.A., 377
Bosma, Y.M., 241
Boston, Th., 143
Bottinga, J., 150, 151, 166, 230, 413
Bouma, A.J., 55, 56
Bouma, C.J., 233
Bouma, J.Lb, 272, 273, 281, 285, 320, 321, 328
Bouma, Joh.R., 260, 262
Bouma, Lw., 410
Bourboom, L.B., 330
Bouricius van Idema, W.H., 280
Bovenberg, P., 67, 413
Brakel, Wilh. à, 20, 24, 37, 48, 137, 199, 210
Brandsma, J., 90
Bredzee, J.C., 209-212, 218, 413
Bredzee, M.C., 211, 213
Breitsma, E., 315, 316, 384, 403

Breitsma, R., 177
Breuker, F.J., 15-18
Breuker, Tr., 18
Brik, E., 359
Brill, Jc., 357-360, 364, 415
Broers, G.J., 279, 286
Broersma, J.J., 217, 219-221
Bronger, H., 120, 121
Bronswijk, Tr.H., 386
Brouwer, J., 278
Brouwer, M., 406
Brouwer, P., 238, 242
Brouwer Posthumus, J.R., 26
Brouwers, Y.L., 122
Brugsma, Jc.Gr., 95, 112, 116, 117
Brugsma, Jouwkje G., 68
Bruin, KI.KI. de, 141-143, 147, 149, 151, 166
Bruining, A., 9
Bruining, Joh., 10

Bruinsma, W., 113
Bruinsma, W.Sb., 17
Brummelkamp, A., 250
Brunia, S.Sj., 216, 217
Brunia, Tjerk, 217
Buis, R.F., 295
Bulens, J.F., 384, 385
Burg, Pt. v.d., 91
Burg, P.J. v.d., 12, 16, 19
Busstra, Pt., 317
Busstra, Tj.Kl., 275, 276, 279, 286, 317
Buuren, L.M., 67
Buuren, M.L., 67
Buuren, P.L., 67
Buuren, S.L., 67
Buwalda van Holkema, A., 400
Bijker, R.I., 357-359 (Beestra)
Bijlsma, G.J., 338
Bijlsma, I.P., 213
Bijlsma, P.M., 39, 47
Bijzitter, J.T., 261-267, 312, 358, 361, 362, 414

C

Capelle, C., 19, 21, 23, 24
Cate, M.E. ten, 316
Chevallier, M., 172
Coccejus, Joh., 86
Cock, Hel. de, 316, 331
Cock, Hd. de, 11-15, 34, 38, 44, 65, 67, 70, 77, 88, 89, 95, 129, 130, 132, 134, 135, 149, 158, 159, 161, 179, 192, 195, 199, 201, 212, 213, 223, 227, 231, 254, 260, 271, 301, 323, 340, 347-351, 368, 398, 410, 416, 420
Coelingh, W., 304
Comrie, A., 37, 38, 144
Coopmans, A.H., 322
Coopmans, H.Th., 286, 294, 296, 319, 320, 321
Costa, Is.da, 172
Croles, J.J., 414
Cuperus, B., zie Kuipers, Bk.S.
Cuperus, J., 115

D

Dalhuysen, T., 62
Dam, H.G., 311
Dam, Hm.Hm., 287, 329
Dam, H.W., 308, 310, 311
Dam, J.W., 395
Dam, W.J., 279
Dam, L. van, 171
Damstra, C.P., 256, 258
Damstra, L.C., 257
Datema, G.S., 365, 366
Deinum, J.P., 180, 183, 187
Dekema, Pt. van, 312
Dekken, S.S. van, 359
Dekker, E.H., 134
Dekker, P., 141, 158, 159, 164, 166
Demmer, G.D., 233
Demmer, S., 232
Detmar, D.A., 220-222, 414
Docter, K.J., 351
Donia, M.S., 17, 18, 41, 42, 66
Donker, K.Y.(J.), 338, 339, 341, 344
Dosker, N.H., 83, 84
Douma, J., 22, 89, 91, 97, 98, 106, 194, 205, 218, 243, 292-294, 314, 315, 323, 327, 328, 330, 387, 390, 395, 396, 405, 407, 408, 410
Douma, Joh.Dw., 414
Douma, Marten, 286
Douma, Mink, 105
Douma, M.G., 113
Douma, M.J., 304
Douwes, D.E., 258
Draaisma, N., 213
Draaisma, W., 220
Draaisma, Wytske, 213
Dragtstra, J., 393, 395
Drent, Th.H., 279, 286
Drenth, E., 347
Dries, E., 371
Driesenga, Hd., 370
Drost, J., 371
Drukker, D.D., 260, 261, 264, 265
Drukker, H., 112
Drijfhout, W.R., 387
Duiker, R., 333, 380, 382, 383
Duin, R.W., 69-75, 128, 153, 154, 156, 216, 217, 236, 297, 298
Duursema, J., 120
Duursma, F.J., 349
Dwarshuis, P.K., 173, 175, 176

Dijk, K.W., 304
Dijk, L.K. van, 194
Dijk, M.D. van, 242, 245
Dijk, P.G. van, 338
Dijk, S.T. van, 19, 217
Dijk, Tr.A. van, 404
Dijksterhuis, P.M., 47
Dijkstra, A.H., 195, 202, 204
Dijkstra, H.A., 107, 108, 113
Dijkstra, H.R., 331, 332
Dijkstra, J.J., 88
Dijkstra, J.M., 338
Dijkstra, J.R., 410
Dijkstra, J.T., 226-228
Dijkstra, K.D., 38
Dijkstra, M.J., 213, 217
Dijkstra, N.S., 12, 14, 15, 18, 19, 22, 24, 48, 74
Dijkstra, R.J., 217
Dijkstra, R.R., 332
Dijkstra, S., 119

Dijkstra, Tj.F., 40
Dijkstra, U.R., 380

E

Eger, Joh.G.C., 123, 125
Eggens, H., 134
Eikman, ds., 221
Eizinga, B.J., 401, 404
Ek, H.Th. van, 304
Elzinga, Fr.A., 404-407, 409
Elzinga, Pt., 19
Elzinga, R.P., 18, 19
Ennema, H.Tj., 19, 25, 26, 29, 32
Entingh, A.S., 80-83
Eppinga, J.L., 380
Eppinga, L.J., 380
Eskes, P.W.H., 122
Evenhuis, S., 173-175
Evertsz., U.A., 293
Eysinga, Grietman Van, 189

F

Faber, A.Y., 322
Faber, B.A., 322
Faber, D.J., 119
Faber, J., 399
Faber, J.S., 416
Faber, M.W., 14
Faber, O.Pt., 302, 303, 340, 414
Faber, S.C., 185
Faber, Tetje A., 322, 327
Faber, Tr.A., 322
Faber, Y.A., 322
Farret, D.P., 12, 64
Feddema, M., 211, 212
Feenstra, A.Ar., 39, 45
Feenstra, A.J., 414
Feenstra, G., 158, 185
Feenstra, Joh.J., 258-260

Feenstra, J.T., 118
Feenstra, R.E., 223, 233, 239, 240, 243-245, 248
Felders, A., 279
Felix, B.C., 223, 343-345, 369-372
Felix, J.W., 110, 343, 369
Ferf, H.A., 253, 259
Feringa, Jc.E., 401
Ferwerda, G., 114
Feyer, H.K., 278
Feyer(s), Kl.J., 279, 286
Flesch, Elis., 55
Flesch, Joh., 55
Flesch, Jz., 55
Flesch, M., 55
Flesch, Sal.M., 54-59, 79, 103
Flier, Abr., 420
Fockens, Itia H., 172
Fockens, Luc., 128, 130, 135, 172
Fockens, Titia, 172
Fokkema, E., 388
Fokkens, J., 62,
Fokkens, Joh.Lp., 66, 414
Fokkens, W.J., 62
Folkertsma, J., 253, 254
Fritz, Joh. U., 170
Froëling, Joh. Chr., 229

G

Geldeloos, G.A., 90
Gerdes, E., 111
Gerlofs, S., 279
Gerlofsma, A.J., 14
Gerlofsma, G., 119
Gerlsma, L.S., 258-260
Gerrits, Tr., 242
Gerritsen, Ev., 169, 171
Gerstmeyer, C.K., 134
Gezelle Meerburg, G.F., 87, 103, 104, 372
Giffen, D.F. van, 312
Gilhuis, M.P., 134, 181
Gilhuis, P.M., 149, 150, 152, 153, 166, 179-181, 186, 188, 190, 194, 203 235
Glas, W.J., 352
Glastra van Loon, J., 183
Glee, H. de, 275
Goeje, P. de, 312
Golverdinge, J. van, 231

Gonggrijp, T., 161
Goodwin, T., 38
Goor, K.J. van, 54, 170-173, 204, 206, 249, 302, 305, 310, 311
Gorcum, T.Joh. van, 94
Gorkum, A.H. van, 363
Gorter, A., 370
Gorter, F., 370
Gosliga, D.B., 194
Gosliga, W.K., 77, 215
Gras, Jer., 232
Gras, U.Jer., 232, 240, 245, 248
Greidanus, K.J., 404, 405, 408
Grevelink, J.Tj., 341
Grevelink, Tj.J., 330, 414
Grevenstuk, G.J., 78, 233
Greydanus, Jentje, 213
Greijdanus, Joh.S., 213, 214
Grient Dreux, L.W. de, 87
Groe, Th. v.d., 21, 30, 37, 142, 143, 296
Groen, A.B., 92, 95, 168, 199, 200-204, 221, 245, 247
Groeneveld, W., 59, 305, 306, 404
Groeneveld, Y.A., 195
Groenhof, J.B., 259
Groot, D.A. de, 129-131, 136, 189
Groot, E.H. de, 181,

182, 203, 215
Groothuis, A.K., 260
Grunstra, Hd.Hm., 256, 258
Guldenarm, meester, 114
Gijssel, F.A. van, 203, 217, 219, 220

H

Haagsma, M., 279
Haan, Fp. de, 370, 371
Haan, H. de, 161
Haan, L.H. de, 401, 404
Haan, T.F. de, 21, 26, 46, 47, 52, 87, 92, 97, 104, 191, 198, 202, 218, 220-222, 227, 237, 239, 300, 301, 305, 306, 313, 323, 331, 352, 360, 362, 364, 368, 400, 413-415, 417, 419
Haan, Tj.S. de, 377, 388
Haan, Tjitske S. de, 135
Haarsma, J.J, 245
Haas, H.A. de, 242
Haasdijk, E.A., 401, 404, 405
Haitsma, J.R., 14, 65, 66, 68, 69-75
Haitsma, W., 75
Hamer, Marijke, 50
Hamer, Minke, 50
Hamming, D., 160, 162
Hamming, D.R., 147,148
Hamming, R.D., 31, 32, 141, 414
Hanenburg, T.Tj., 19
Hardenberg, A., 111
Harder, J.J., 242
Harmens, M., 275
Harst(r)a, A.J., 135, 193, 194, 195
Harst(r)a, S.H., 193, 195
Harstra, S., 173
Hartkamp, G.R., 286
Hartmans, U., 88
Have, A. ten, 170
Have, Jacoba ten, 305
Have, Jan ten, 309, 329
Have, R.S. ten, zie Scheuning ten Have, R.
Haven, T.S., 338
Haverkamp, E., 45
Heida, H.J., 303, 304
Heemstra, Baron Van, 16

Heerema, H.R., 95
Heeren, wed., 286
Heide, J.J. v.d., 316
Heide, M.G. v.d., 257
Heide, M.J. v.d., 12, 29
Heide, W.A. v.d., 210, 211, 213, 214, 217, 219-221
Hellema, D.W., 135, 196, 198
Hellema, S.Tj., 95, 102, 105
Hellema, W.D., 200, 202
Hellenbroek, Abr., 210
Hempenius, M.S., (Impenius) 149, 150, 173, 175
Hemrika, T.P., 380
Heringa, Jod., 400
Hertsbergen, J., 166
Hettema, H.P., 51, 145, 415
Hettema, P.H., 168
Hettinga, Johanna Cath. van, 26
Hettinga, L.P., 338
Hibma, M.J., 12, 15, 19
Hibma, P.J., 12, 15, 19, 26, 29, 31, 32, 115
Hibma, Tiete J., 15, 19, 31
Hibma, Tr., 15
Hiemstra, Aaltje W., 19
Hiemstra, Antje W., 19
Hiemstra, G.H., 183
Hiemstra, H.Sj., 388
Hiemstra, J.G., 52
Hiemstra, J.W., 19
Hiemstra, S.H., 22, 89, 98
Hiemstra, S.W., 14, 15, 18, 19, 23, 24
Hoefstra, G.M., 240
Hoek, G.P. v.d., 387
Hoek, S. v.d., 398
Hoekema, P.T., 254, 255
Hoekers, L., 115
Hoekers, N.W., 68
Hoeks(e)ma, Abr.J.R., 240, 246, 248
Hoeksma, Abr.Jc., 233, 236
Hoeksma, J., 368
Hoeksma, Th., 214
Hoekstra, A.Jc., 19, 29
Hoekstra, D.H., 323
Hoekstra, Hylke, 323
Hoekstra, Hylkje, 323
Hoekstra, Jeltje, 141, 151
Hoekstra, Jk., 141
Hoekstra, J.A., 19, 29
Hoekstra, J.D., 151
Hoekstra, T., 408

Hoekstra, Tr.Joh., 327
Hoekstra, U.Y., 304
Hoekstra, Y.M., 304
Hoeve, H. ten, 308
Hoeve, S. ten, 7
Hoevenaar, A.A., 263
Hofstede de Groot, Pt., 129, 136, 420
Hofstra, F.W., 26, 90, 91, 94, 98, 108-110
Hofstra, Lm.L., 109, 110, 114
Hofstra, S.H., 401, 404
Hofstra, Tr.W., 338
Hofstra, W., 113
Hogendorp, Fr.R., 26, 90-92, 94
Hoksbergen, D., 420
Holkeboer, O., 115
Holleman, K., 111
Hollinga, Dan., 65, 66
Holtkamp, F., 137
Holtrop, B.S., 328, 332
Homan, S.J.Th., 7
Homans, Jac., 167
Honing, Hd. v.d., 302

Honing, J.H. v.d., 302
Honing, Y.H. v.d., 298, 300, 303, 304
Hoop, G.A. de, 278
Hoop, T.A. de, 279
Hoop, T.S. de, 170
Hoor, Foppe ten, 366, 367
Hoor, F.M. ten, 354
Hoor, Hendrikje ten, 355
Hoor, J.F. ten, 354, 364-366
Hornstra, D., 91
Houkema, M.Z., 360
Houten, M.J. van, 357-359, 361, 362, 364, 415
Hovenga, H.P., 94
Huet, P., 123
Huguenin, J.Th.H., 280, 284, 285
Huiskes, J.G., 77, 100
Huisman, E.S., 184
Huitema, R.P., 331
Huizinga, A., 173, 174
Hulst, F., 59, 383
Hulst, L.J., 191, 246
Hylkema, H.Tj., 380

I

Idsenga, S.J., 113
Idserda, D.D., 234, 240

J

Jaarsma, D.J., 258
Jaarsma, Jan D., 235
Jaarsma, Jouke S., 161, 164, 169
Jaarsma, L.A., 167
Jaarsma, S.J., 164, 170
Jaarsma, W.D., 255
Jacobs, H., 240
Jager, G.D., 26, 29, 31
Jager, Tr.Joh., 278
Jager, G. de, 173
Jager, S. de, 175

Jans, A., 279
Jansen, T.B., 232, 240
Jansma, H., 286
Jansma, J.G., 278
Janzen, F.B., 228
Jeeninga, B., 387
Jelgerhuis, (C)Korn., 47, 50, 51
Jelgerhuis, Ysbr.C., 57, 60
Jellema, H.J., 200
Jentink, M.A., 64
Jettes, D., 278
Joling OZ., P., 136, 137
Jollings, T., 258
Jong, Alb. de, 136
Jong, B. de, 267, 372
Jong, Ber. de, 298
Jong, Ev.H. de, 233,240
Jong, G. de, 409
Jong, Gr.Pt. de, 275, 278
Jong, Hm.Pt. de, 275, 278, 286, 287
Jong, Hd.Jc. de, 279
Jong, Hd.Pt. de, 275
Jong, Jan de, 360
Jong, J.B. de, 272, 273, 281, 294, 297
Jong, J.D. de, 257
Jong, Jeltje W. de, 232
Jong, Joh.W. de, 302, 303
Jong, Klaas de, 274, 277
Jong, Klaaske H. de, 273, 279
Jong, L.H. de, 370
Jong, Lw.J. de, 403
Jong, Lolkje J. de, 304
Jong, L.Pt. de, 386-388
Jong, P.F. de, 401, 404
Jong, P.O. de, 152
Jong, Pieter Ottes de, 271-274, 277, 279, 281, 285, 288, 290, 291, 294, 297, 298
Jong, Pt.S. de, 322
Jong, R.R. de, 380
Jong, S. de, 262
Jong, Sj.H. de, 387
Jong, Sijtske H. de, 338
Jong, S.Iz. de, 55
Jong, Tr.B. de, 322, 327
Jong, W.Pt. de, 279, 286, 291
Jongbloed, H.A., 170
Jongsma, A.A., 303
Jongsma, A.J., 302
Jongsma, J.J., 220

Joustra, Tj.D., 168
Jonker, B.B., 327
Jonker H.J., 304
Jonker Sj.L., 298, 302, 304

K

Kalma, S., 59, 408
Kalsbeek, A., 387
Kalsbeek, A.G., 221
Kalsbeek, S.G., 404
Kalt, P., 171
Kamans Sr., R.G., 342, 343
Kamans Jr., R.G., 343, 415
Kamminga, A., 119
Kamp, H.W., 275
Kamp, Jeltje W., 275, 294
Kamp, W.T., 275-277, 279
Kamphuis, J., 233
Kamst, Fr.J., 395
Kamstra, H.F., 234
Kamstra, J.J., 262
Kappenburg, A., 175
Kapteyn, W., 122
Karstens, P.H., 311
Katsma, S.S., 242, 245, 248
Kattje, P., 45
Kattje, Sj.C., 11, 37-40, 44, 45, 415
Keizer, H.G., 94
Kempenaer, J.B.V.A.

de, 337
Kemper, R. de, 284
Kerk, A.S. v.d., 338
Kerk, M.S. v.d., 338
Keulen, H.J., 158, 185
Keulen, J.J., 134, 149, 151, 152, 154, 164, 166, 168
Klaren, W., 276
Kleistra, H., 233, 236
Kleij, W. v.d., 250
Kleijterp, Y.T., 170
Klok, Jac., 88
Klomp, A., 94
Klooster, F.H., 350, 351, 353, 354, 367, 372, 384
Klooster, J.J., 367
Klooster, M.L., 360
Knobbe, Mar.K., 275, 276, 279
Knobbe, Marr.K., 386
Knol, A.H., 390
Knol, B., 41
Knol, H.A., 387
Knol, M., 118
Knoll, Dw.J., 41
Knoll, Pt.I., 9, 10-12, 16
Kock, C.H. de, 388
Koelman, J., 30
Kok, C., 340, 362
Kok, J., 20
Kok, F.A., 245, 300
Kok, Gr.Gb., 338
Kok, J.Joh. (de), 338
Kok, Koosje (Jac.Hd.), 12, 19, 29
Kok, W.A., 303
Koning, Wed.Alb., 286
Koning, L., 418
Koning, W.W., 279
Kooi, J., 265
Kooi, K.D. v.d., 232, 236, 240
Kooistra, A., 69, 74
Kooistra, G., 125
Kooistra, Joh.Tj., 26, 90-95, 98
Kooistra, R., 394
Kooistra, R.F., 15, 17
Koopman, P.D., 97, 326
Koopman, S., 223
Koopmans, A., 327
Koopmans, A.F., 170
Koopmans, G.T., 217, 222

Koopmans, Jc., 360, 361
Koopmans, S., 118
Koornstra, R.H., 265
Kooij, Cornelia v.d., 370
Korporaal, P., 416
Korver, H.H., 275, 276, 279
Kramer, A.C., 134, 141, 151
Kramer, G.C., 134, 141, 151
Kranenburg, Cath., 166
Kratzsch, F.E.T., 293
Krekt, J.H., 304
Kreulen, J.R., 59, 108, 110, 123, 124, 204, 245-248, 356
Krikke, E.G., 395
Krikke, K.G., 395
Kropveld, E., 44, 53, 61, 62
Krijgsman, H., 332
Krijthe, W., 386
Kuiken, A.A., 39, 40, 44
Kuiken, A.P., 67
Kuiken, Tj., 45
Kuiper, B.P., 182
Kuiper(s), J.J., 195
Kuipers (Cuperus), B.S., 141, 149, 150, 161, 166
Kuipers, J., 175
Kuipers, J.P., 193
Kwast, L.H., 124, 125

L

Labordus, Jan, 158
Labordus, Joh., 134, 151, 159, 166
Lageveen, H.W., 395
Lageveen, J.Y., 386, 388
Lampe, 144
Langholt, Tj., 387
Langhout, A.K., 286
Langhout, J., 404, 405
Lanting(a), C.D., 184
Lanting(a), Dk.C., 181, 182
Lantinga, Dooitze C., 182
Lautenbach, R.D., 122
Leenstra, A.J., 176
Leeuwen, W. van, 103, 169, 171, 204-206, 219
Lei, W.Jc. v.d., 49
Lemke, D.G., 19
Lemke, D.M., 39
Lemke, H., 227

Liefde, J. de, 110, 111
Lier, A.H., 238
Lievaart, G., 7
Linde, S. v.d., 101
Lingen, J.D. van, 170
Lis, H. van, 80
Lok, Hendrikje, 309
Lok, P.A., 269, 275, 276, 281, 282, 285-287, 291, 292, 294, 297, 308-310
Lokhorst, H.J. van, 61, 361, 371, 372, 376, 388-391, 393, 394, 396, 397, 398, 399
Lolcama, L.W., 178
Lollinga, H.S., 415
Loo, Eb.R. van, 267
Loon, L. van, 88, 211
Looper, J.A., 302
Looyenga, B., 317
Looyenga, R., 317
Loper, A.J., 304
Los, Baukje O., 238, 240
Los, Meindert, 241
Los, O.M., 241, 242
Los, Oene S., 243

Los, S.O., 200, 203, 217, 237-241, 243, 244, 257, 413, 415
Lourens, F.U., 18
Lubbertus, Sibr., 86
Luik, A.G., 273, 275
Luik, G.A., 273, 286
Luik, H.J., 273, 275, 278, 286
Luik, J.G., 275, 388
Luik, K.H., 275
Lunter, W., 93
Luther, M., 138
Lijcklama à Nijeholt, G.W.F., 350
Lijcklama à Nijeholt, W.H., 402
Lijkeles, M., 278

M

Maat, D.H., 278, 286, 287
Maat, J.H., 275, 279, 286
Maatjes, J.H., 109, 110, 172
Magree, P., 112, 116, 122
Marra, O.T., 39
Marra, T.O., 50, 54
Marshall, S., 38
Mast, A.J., 278
Mast, J., 311
Mebius, W., 38, 40
Medema, P., 32-35, 59, 115, 116, 122
Medema, R.P., 77-79 353
Meer, Akke v.d., 21
Meer, A.K. v.d., 416
Meer, D.M. v.d., 338
Meer, G.M. v.d., 327
Meer, M.Th. v.d., 94
Meer, N. v.d., 112
Menage, E.Th., 259
Merkhoff, W.J., 111
Meulen, C. v.d., 28
Meulen, G.B. v.d., 326
Meulen, Gr.P. v.d., 355
Meulen, Tj.H. v.d., 258
Meijer, Aaltje J., 276
Meijer, Antje Jc., 279, 390
Meijer, G., 242
Meijer, G.J., 347

Meijer, Hm., 178
Meijer, H.J., 395
Meijer, J.H., 54
Meijering, J., 57, 59, 75, 141, 149, 200, 201, 416
Miedema, A.J., 233
Miedema, F.M., 146, 151, 181, 183, 187, 189, 190, 195, 202, 204
Miedema, G.B., 29
Miedema, J., 395-397, 410
Miedema, Tj.G., 39
Miedema, Y., 22
Miersma, H., 115
Mink, S.G., 328, 337, 338, 339, 341
Mobach, C., 213
Mobach, F.J., 223
Mobach, F.M., 217
Mobach, M.J., 216, 217
Mobach, P.J., 153, 195, 205, 211, 213, 214, 216-219, 223, 235, 416
Moed, G.J., 275
Moes, J., 365
Moet, F., 61, 62
Molen, J.J. v.d., 273
Molen, S.J. v.d., 304
Molenaar, D.J., 265, 266
Molenaar, J.D., 235, 238, 239, 244, 256, 257, 260, 262
Monsma, O.Joh., 53
Moolenaar, A., 129
Moorhof(f), D., 235-240, 244, 245, 248, 416
Mulder, E.A., 258
Mulder, J.Jac., 211
Mulder, N.L., 18, 19
Mulder, R.A., 359, 360
Mulder, W., 116
Munting, Jacoba, 272, 288, 298
Muurling, Jc., 286
Muurling, W., 87
Myseras, Lmb., 370

N

Nauta, Joh.P., 219, 222
Nederhoed, J., 398
Nentjes, J., 83, 170
Neyens, L., 175, 176
Nieuwenhuis, A., 354
Nieuwenhuis, W., 135, 160, 162
Nieubuur Ferf, H., 412
Noorda, J.S., 233

Noorda, W.J., 233, 240, 242, 243
Noordtzij, M., 409
Noorman, W.A., 416
Nop, C., 344
Nop, W.C., 328, 337, 338
Norbruis, T.H., 55
Notten, J.W.A., 116, 120
Nijdam, W., 223
Nijenhuis, A.W., 303, 315
Nijhof, H.J., 382, 383, 388
Nijmeijer, H.B., 331

O

Oever, C. v.d., 341, 343
Oggel, P.J., 105
Okma, K.L., 227, 233
Olingius, Joh.A., 130, 134, 141, 150, 151, 158-162
Oosterhagen, H.M., 91, 93-95, 100
Oosterhagen, J., 113, 114

Oosterhagen, J.Hd., 314
Oosterhagen, S.M., 97
Oosterhof, P.G., 416
Oosterhof, T.B., 380
Oostra, M., 95, 105
Ooyen, P. van, 370, 371
Ossenbruggen, A. van, 273
Otter, H., 279
Oude, H.W. de, 275, 277
Outhuys, G., 37
Owen, J., 38

P

Padberg, Jos., 314
Palm, J.H. v.d., 139
Palma, J.S., 417
Passer, A.K., 91
Pekelsma, T.M., 94, 98
Piek, H.J., 309, 310, 314, 316
Piek, J.H., 395
Pieters, K.J., 30, 33, 56, 57, 59, 106-108, 110-125, 303, 311, 312, 314, 315, 382, 417
Pieters, Niesje, 123
Pietersma, J.T., 179
Pietersma, K.T., 194
Pingjum, J. van, 78
Plantinga, L.S., 95
Ploeg, B.A., 92, 94
Ploeg, H., 355
Ploeg, J.D. v.d., 42, 45
Ploeg, T.G. v.d., 230
Ploeg, W. v.d., 408, 409
Ploeger, I., 267
Ploegstra, Jantje, 302
Ploegstra, L.K., 302-304
Poelstra, Sj.R., 295
Poelstra, S.S., 173
Polsma, R., 248
Ponne, L.G., 286, 296
Poort, R.C., 94
Poorte, Korn., 404
Poorte, W., 404
Porten, B.G., 134

Porten, G., 134
Porten, H.G., 134, 150
Post, J.K., 337
Postema, P.S., 170
Posthumus, A.P., 29
Posthumus, J., 334
Posthumus, J.Br., 319
Posthumus, P., 319
Postma Jr., D., 47
Postma, D.P., 21, 25, 43, 45-47, 48-53, 91, 195-199, 217, 231, 238, 300, 417
Postma, H.H., 12, 19
Postma, P.P., 272, 286
Postma, S.J., 242
Postma, Sj.Sj., 232, 238, 248
Postma-de Ruiter, M.B. 47
Pot, M., 170
Pot, IJ., 170
Poutsma, A., 370
Praamsma, M.Jc., 286, 319-323, 328, 329, 331, 335, 344
Prakken, A.B., 350
Prins, A., 171
Prins, wed.M., 290, 291
Prins, T.J., 401, 404
Prinsen, P.J., 365
Proosdij, C. van, 206, 384
Pruiksma, A., 322
Pijlman, A.B., 275
Pijlman, B.Jc., 275, 276, 278, 286
Pijlman, G.J., 278

R

Raalte, A.C. van, 28, 29, 130, 132, 179, 300, 321
Rademaker, P.K., 417
Radersma, Joh.Y., 134, 141, 164, 234, 236, 238-240, 244, 245, 248
Radersma, Ynze, 238
Ram, H.W., 395
Randen, D.Y. van, 173, 174, 221
Randen, G.Y. van, 223
Ratsma, K.A., 243
Ratsma, S., 29
Reddingius, J.H., 87
Reddingius, W.G., 347
Redeker, F., 99, 221, 340
Reen, K.S., 193, 195
Reen, S.K., 181, 187
Reen, H. van, 211, 212

Reen, J.H. van, 322
Regenbogen, J.H., 10
Regnerus, D., 363
Reinders, A., 401
Reinouts, W., 223
Reinsma, A.E., 259
Reinsma, J.E., 256, 257
Reversma, P., 119
Reyenga, P.S., 343, 417
Riemsma, F.M., 347-349, 351, 352, 417, 418
Reinsma, Wijtske, 352
Rienstra, J.I., 171, 173, 175, 182, 199, 200, 202, 204, 305
Rienstra, T., 200
Riezen, koperslager, 55 (Riesens)
Rinia, Fokje Y., 26, 319
Rinzema, J., 7
Rinzes, R., 19
Ritzema, H.J., 365
Rodenburg, R., 203
Rodenburg, Ruurd, 135
Rodenhuis, J., 175, 176
Roelfsma, A.S., 359
Roghaar, K.H., 94, 100
Rollema, T.E., 191
Rolsma, S.P., 94
Romkema, R.K., 329
Rondhout, J., 322
Rooi, A.J. de, 316
Roorda, E., 325
Roorda, J., 325
Roorda, M., 113

Rosier, G.J., 357, 358
Rossum, Serg. Van, 185
Roukema, R.C., 327
Roy, Ds. le, 133
Ruiter, G.R., 278
Ruiter, H.J., 395, 396
Ruiter, H.R., 278
Ruiter, J.R., 278, 308, 311
Ruiter, R.W., 276, 278, 281, 285, 287, 291, 340
Ruiter, Y.R., 278
Ruiter, M. de, 141
Rullmann, J.C., 191
Rutherfort, Sam., 356
Rijpsma, S.W., 418
Rijssen, J. van, 313, 316

S

Saakses, A.B., 10
Saar, Joh. du, 64
Salverda, F., 57, 58
Salverda, J.S., 219, 220
Salverda, T.E., 119, 122
Schaaf, P.S., 279, 294, 299
Schaaf, A. v.d., 174
Schaaf, Jac. v.d., 175, 176
Schaaf, M.L. v.d., 170
Schaaff, A.S., 235, 238, 239, 242, 244, 256, 257, 258, 260, 262
Schaap, Gr., 228
Schaap, Gerrit J., 248
Schaap, Joh.P., 230
Schaap, Pieter, 286
Schaap, P.Joh., 11-15, 24, 129, 142-144, 147, 157, 179, 199, 226-231, 254, 255, 276, 277, 418
Schaap, S.J., 383, 388
Schaap, Tr., 228
Scheer, R.L. v.d., 345, 350, 385-389, 403, 405, 406
Scheuning ten Have, Margje, 329
Scheuning ten Have, R., 205, 249, 301, 308-310, 312, 329-330, 340
Scheve, G.H., 323
Schilstra, H.H., 140, 154, 180, 182, 184, 187
Schippers, L.H., 302
Schoenmaker, H., 303, 304, 333, 383, 384, 388
Scholte, H.P., 13, 28, 30, 217

Scholten, Johanna Cornelia, 170
Scholten, J.N., 87
Schoot, U.G. v.d., 322
Schortinghuis, W., 144
Schotanus, S., 134
Schotanus, T., 136
Schotanus, T.J., 40
Schouwenberg, A., 420
Schouwstra, T.H., 113
Schrijfsma, P.B., 322
Schuringa, W.J., 52-54, 97
Seeger, E.J., 116
Semplonius, Tj., 337
Sevensma, R.S., 226
Sheppard, 143
Siebesma, J.B., 31, 32, 35
Siesling, S., 119
Siezenga, Jan A., 304
Siezenga, Jeep A., 300, 302-304
Sikkema, A.H., 92, 94
Sikkema, Jc., 383, 384, 388
Sikkes, T.S., 264
Sinia, Th.R., 419
Sinia, Th.S., 419
Slofstra, B., 370
Sloten, J.J. van, 91
Sloterwijk, L., 388
Slotje, S., 286
Slottje, A.S., 404
Slottje, S.Sj., 401, 404
Sluis, A.J. v.d., 379
Sluis, A.W. v.d., 380
Sluis, J. v.d., 290
Sluis, J.A. v.d., 379
Sluys, A. v.d., 176, 177
Sluys, P. v.d., 305, 316, 333
Smede, M. van, 58
Smeden, G.B. van, 234, 240
Smeden, Geertje M. van, 90
Smeden, M.B. van, 12, 67, 68, 76, 78, 79, 413
Smeden, P.J. van, 32, 33
Smeding, P.O., 330, 363
Smeding, S.A., 184
Smeeden, G. van, 88
Smid, K.J., 279
Smid, K.K., 275
Smilde, A.E., 317
Smilde, P., 317
Smilde, R., 317

Smilde, R.S., 176
Smilde, Sb., 317
Smink, Wed.A.F., 286, 295
Smit, G.S., 404-406, 409, 410
Smit, J., 330
Smit, R.H., 100, 381
Smit, S.G., 401, 404, 405
Smitske, A., 185
Smitt, W.W., 420
Smijtegelt, B., 144, 210
Sneekstra, J.P., 302
Snel, J.A., 39, 41-43
Spandaw, B.S., 278, 286, 294
Speelziek, Fr., 77, 78
Spoel, Anke v.d., 217
Spoel, G.G. v.d., 213, 217
Spoel, G.R. v.d., 209, 211
Spoel, Jan v.d., 213
Spoelstra, D., 134
Spoelstra, W.G., 418
Stal, J.B. v.d., 407

Statema, P.K., 18
Steenbergen, F.H., 275, 276, 278
Steenbergen, Harmke Hd., 275, 276, 279, 286
Steensma, Fopkje, 418
Steensma, F.G., 418
Steensma, Wijpkje, 418
Steenstra, A.G., 302
Stegenga, G.B., 380-384
Stegenga, 248
Steginga, B.H., 418
Steiginga, J.S., 260, 262
Steinfort, R., 114
Stel, T.R. v.d., 170
Stellingwerf, H.F., 19
Sterkenburg, A., 273
Stilma, K.M., 202, 204
Stilma, R.M., 184
Stilma, W.M., 184, 200
Stoker, J.T., 134
Strik, Fr., 352-354, 357, 361, 418
Stroband, H., 66
Stroop, J.J., 286
Sundag, G., 418
Swaagstra, G., 161
Sybesma, K.B., 32, 115
Symens, D., 164
Syperda, A.G., 164, 180, 184, 194
Sypkens, S.H., 227, 228
Sysberda, P.J., 213
Sytsema, A.F., 338
Sytsma, A.S., 327
Sytsma, W.S., 338
Sytzama, Gouv. Van, 186

T

Talman, T.D., 405
Talsma, Doetje, 363
Talsma, E.S., 363
Talsma, J.A., 92
Talsma, J.E., 106, 303-305, 329-332, 354-356, 359-360, 362-365, 367, 368, 382, 384, 388, 418
Talsma, Y.F., 304
Tamsma, A.E., 419

Tenckinck, W.J., 88, 89
Terpsma, G.P., 57-59, 102
Terpstra, J.K., 29
Terpstra, M.S., 183
Terpstra, P., 119
Tiemersma, S.T., 183
Tienstra, L.B., 233
Tienstra, M., 135
Tiesinga, J.L., 348, 350, 419
Tigchelaar, T.H., 67
Tilstra, G.B., 94
Tinholt, L., 265
Tjallings, A., 19
Tjerks, Gr., 275, 276
Tjessinga, J.J., 39-41, 43, 44, 46, 47, 49-53
Tjonger, K., 273, 286
Tol, J.J. v.d., 39
Tolsma, R., 151
Tuinema, Feijtjen, 286, 401
Tuinstra, A.J., 275
Tuinstra, J.F., 115, 116, 118

U

Uitterdijk, Tr., 97
Uitterdijk, T.H., 92, 94, 95, 97-103, 106, 308, 323-329, 333-335, 337, 339, 382, 406, 407, 419
Ulberg, Y.H., 26, 28, 29
Ulkes, G., 194

V

Vach, F.J., 419
Valk, F.J. de, 39-44, 55-58
Valk, K.T. v.d., 194
Veen, Jac. van, 170
Veen, D. v.d., 114, 115
Veen, G.Y. v.d., 68
Veen, L.H. v.d., 94
Veenbaas, O.A., 405
Veenboer, Lamke, 355
Veenboer, Leentje M., 354
Veenboer, M.W., 355
Veenboer, P.M., 351, 362, 372

Veenstra, D., 393
Veenstra, R.J., 319, 322
Veenstra, W.B., 376, 377, 380, 381, 383
Veenstra, Y.J., 26, 27, 30, 54, 78, 99, 100, 205, 249, 250, 272, 273, 278, 281, 285, 290, 291, 294, 296, 300, 301, 319-321, 419
Veersma, A.P., 39
Vegelin van Claerbergen, P.B., 322
Velde, D.F. v.d., 338
Veldhuis, H.W., 200,313
Velds, S.W., 171
Vellinga, D.W., 52
Vellinga, J.R., 29
Veltman, I., 314
Velzel, Jc.G., 286, 290, 291, 294, 299
Velzen, S. van, 12, 15-17, 19, 21, 24, 40, 41, 45, 69-73, 81, 87, 101, 104, 128, 140, 141, 144-149, 151, 153, 161, 179, 185, 187, 188, 189, 191-195, 197, 214, 216, 227, 228, 231, 234, 235, 239, 271, 272-274, 278, 280-284, 287-290, 294-297, 300, 320, 326, 327, 415, 419
Velzen-de Moen, Joh.M.W. van, 73
Velzen-Stratingh, Zw. van, 74
Velzen-van Voss, Johanna Al.Lc. van, 73

Venema, Ds., 325
Venema, C., 227
Venema, H., 86
Venema, I., 174
Venema, J.C., 97
Venema, Wed.W., 175
Venema, W.G., 200
Vermeer, J, 80
Vermeulen, D., 7
Verschoor, L.J., 67
Verschuir, 144
Veyer, H.K., 294
Viersen, J.H., 26, 90, 91
Vinje, A.D., 68
Vinke, Ds., 119
Visscher, D.C., 182
Visser, A., 242, 243
Visser, D.J., 194
Visser, D.T., 259
Visser, H.P., 258
Visser, I.D., 259
Visser, J.B., 258
Visser, M., 89
Visser, O.H., 309, 322
Visser, Th., 141, 151, 161
Visser, W., 170
Visser, W.G., 407, 408
Visser, Y., 118
Vlieg, E.H., 259, 260, 262
Vliegenthart, D., 105
Vorm, E.K. v.d., 67-69, 74
Vos, J.H., 316, 344, 361
Vos, D. de, 333
Vos, H.A. de, 21, 25-27, 30, 90-93, 95, 97, 98, 103, 105, 203, 205
Vree, K.J. de, 11, 12, 14, 15-19, 24, 26, 28, 29, 46
Vreze, F.U. de, 264
Vries, E.M. de, 377
Vries, H. de, 341
Vries, L.T. de, 100, 101
Vries, M. Jalderts de, 347, 418
Vries, Mar.Joh. de, 338
Vries, P. de, 210-212
Vries, P.S. de, 380
Vries, Sj. de, 119
Vries, T.M. de, 258
Vries, U.Tj. de, 260
Vijgeboom, J.W., 129, 132, 135, 179, 212, 230, 420

W

Waal, G. de, 285, 291
Wadman, F.W., 326
Wadman, G.F., 97, 326
Wagen, J.O. v.d., 380
Wagenaar, J.M., 170, 171, 173, 175
Wagenaar, M.O., 276, 277, 279, 286, 287
Wagenaar, P., 47
Wagenaar, S.P., 47
Wagenaar, Vr.M., 296
Wageningen, G. van, 396, 397
Wal, Antje H. v.d., 149, 150
Wal, M.S. v.d., 380, 383
Wal, S. v.d., 62
Wal, S.B. v.d., 233, 240
Wal, T.S. v.d., 243
Walma, A.T., 328, 337
Walstra, IJ.G., 258
Walta, P.G., 68
Wassenaar, J.Jer., 318
Wassenaar, S.J., 38, 40, 41
Weide, P.R. v.d., 218, 220
Welderen Rengers, S. van, 183, 187
Werf, H.P. v.d., 279, 401
Werf, Joh.A. v.d., 322
Werf, L. v.d., 388, 389
Werp, D.J. v.d., 79, 95, 105, 109, 110, 123, 205, 249, 310, 333, 356, 420
Wesseling, H., 173
Wesselius, S.R., 50
Westerhof, E.A., 258
Westerveld, F.L., 334, 335
Westra, G., 94
Westra, R.P., 135, 157, 160, 165, 420
Westra, Siebe, 135
Westra, W.S., 68
Westrik, T., 388
Weyden, P.R. v.d., 233
Weyenberg, W.J., 223
Wielenga, H., 170, 171
Wielenga, L., 170
Wielinga, B.J., 174, 176
Wielinga, K.J., 328, 337, 339, 340, 344
Wieren, H. van, 173, 175, 176
Wieren, L.G. van, 420
Wieren, R. van, 66

Wiersma, D.J., 294
Wiersma, J.D., 65-69, 76-79
Wilde, W.H. de, 279, 286
Willems, D.J., 259
Willems, J., 258
Wind, H.J., 99, 203, 247, 272, 273, 278, 279, 281, 285, 290, 291, 294, 296, 298-301, 307-310, 320-323, 329, 382, 401, 420
Wind, J.H., 310
Winsemius, A.P., 39, 41, 55
Winsemius, P.A., 48
Winters, B.J., 404
Wis, C. v.d., 185
Wit, W. de, 67
With, Th. de, 21, 22, 222, 239, 261, 421
Witholt, A., 40
Witmond, J., 111
Witteveen, C., 211
Witteveen, G., 229
Wolffers, A., 170

Wolma, T.J., 92, 94
Wouda, Bote, 317
Wouda, Gerke, 317
Wouda, H.J., 67, 68
Wouda, J., 317
Woude, H. v.d., 88
Woude, J.A. v.d., 18
Woude, T. v.d., 175, 176
Woudsma, D.J., 286
Woudsma, O.H., 380
Woudstra, G.T., 304
Woudstra, S., 316
Woudstra, T.J., 304
Wybrands, J.H., 262, 264
Wijk, T.J. van, 354
Wijk, A. v.d., 386, 388
Wijma, M.J., 180, 187
Wijnalda, J.A., 77, 78
Wijnalda, J.O., 55
Wijnia, F., 112, 119
Wijnkool, T.J., 272

IJ

IJbema, S.T., 238
IJkema, T., 180, 186
IJlsinga, (IJlzinga) F.W. van, 286, 287, 308
IJntema, Hs.O., 228, 232, 234-236, 238-240, 244, 245, 260
IJntema, O.H., 228
IJpma, A.Y., 39
IJpma, H.L., 173, 175
IJpma, J., 50
IJpma, J.A., 14, 29, 39, 41
IJpma, J.K., 181-186, 189, 200
IJpma, M.A., 28, 29, 38-40, 42, 44, 421
IJsbrandi, L.T., 377, 380, 383, 386
IJskamp-Tietes, R., 19
IJsendijk, H.E. van, 64

Z

Zaagstra, T.P., 233
Zantinge, A.J., 59, 116
Zee, D.J. v.d., 65, 66, 68, 94
Zee, F.J. v.d., 401
Zeebuit, J.F., 26, 53, 99
Zoer, J.A., 288, 297, 298
Zoer, Jc.J., 273, 286
Zoethout, A.M., 272
Zoethout, H., 170
Zondervan, N.T., 29, 31, 32, 57
Zoon, F., 115
Zoutman, G.H., 258
Zwaag, W.J. v.d., 338
Zwaagstra, G.O., 304
Zwaagstra, T.M., 304
Zwanenburg, F.G., 379
Zwerver, J.P., 276, 388, 390, 395, 396
Zwerver, P., 390, 394
Zwingli, U., 138
Zwol, D.J. van, 275
Zijlstra, E.K., 29
Zijp., A.W. v.d., 255